

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

СОЦІОПОЛІТИЧНИЙ ПРОСТІР РАНЬОМОДЕРНОЇ УКРАЇНИ

Історичні нариси

Київ 2018

УДК 930:947.04(477)«1400/1700»

Соціополітичний простір ранньомодерної України: Історичні нариси. — К.: Інститут історії України НАН України, 2018. — 622 с.

Затверджено до друку
вченою радою Інституту історії України НАН України
15 червня 2017 р., протокол № 6

Пропонованою працею в нарисовій формі з нової дослідницької перспективи представлено специфіку організаційного структурування соціополітичного простору ранньомодерної України в таких його сегментарних складових, як поле політики, правова, соціальна, економічна горизонталі, культурно-ментальне тло.

Розраховано на науковців, викладачів та студентів вишів, всіх, хто цікавиться минулим України.

Відповідальний редактор: академік НАН України *В. Смолій*

Рецензенти:

член-кореспондент НАН України *О. Моця*,

доктор історичних наук *О. Бачинська*,

доктор історичних наук *С. Леп'явко*

ISBN 978-966-02-8264-3

З М І С Т

<i>Вступне слово відповідального редактора</i>	5
--	---

Частина перша

ЕКОНОМІЧНА ТА СОЦІАЛЬНА СФЕРИ

Модернізаційні процеси у фіскально-виробничих відносинах та митній сфері України (XVI — перша половина XVII ст.) (<i>Гурбик А.</i>)	11
Міста Східного Поділля та особливості структури їх ремесла (друга половина XVI — перша половина XVII ст.) (<i>Сас П.</i>)	60
Полковник Війська Запорозького: владний статус та соціальний аванс (<i>Горобець В.</i>)	93
Конфлікти в сотенному середовищі Лівобережної України в середині XVIII ст. (<i>Казіміров Д.</i>)	156

Частина друга

ПОЛІТИКО-ПРАВОВЕ ПОЛЕ

Державне право як складова частина правової системи українських земель Великого князівства Литовського у достатутівий період (<i>Ващук Д.</i>)	171
Місцева влада на українських землях Великого князівства Литовського у другій половині XV — першій половині XVI ст. (<i>Блануца А.</i>)	202
Українська революція XVII ст.: вектори концептуалізації дослідницького поля (<i>Смолій В., Степанков В.</i>)	243
Стріла «натягнутого лука»: Україна в Речі Посполитій (1505–1795) (<i>Вірський Д.</i>)	319
Сухопутний торгівельний шлях через українські землі до Туреччини і спроби Москви вивести свої судна на Чорне море: позиції та методи діяльності російської дипломатії (<i>Станіславський В.</i>)	343
Знищення територіально-адміністративного устрою Українського Гетьманату урядом Росії (<i>Гуржій О.</i>)	368

Частина третя
КУЛЬТУРНО-ДУХОВНІ ТА ІДЕОЛОГІЧНІ ВИМІРИ

Словотворча революція Війська Запорозького: діяхронно-семантичний аналіз понятійних конструкцій зі словом «Україна» (<i>Чухліб Т.</i>)	421
Мазепинська поміркована модернізація (1687–1709) і «Договори та постанови Війська Запорозького» (1710) (<i>Кононенко В.</i>).....	480
Образ козацької еліти в українській мемуарній літературі першої половини XVIII ст.: господарська діяльність (<i>Дзюба О.</i>)	516
До джерел антиіудейської полеміки у Київській митрополії (<i>Зема В.</i>)	543

ВСТУПНЕ СЛОВО ВІДПОВІДАЛЬНОГО РЕДАКТОРА

Вступ людства в еру глобалізації помітно актуалізував інтегральні процеси, що охопили практично всі формовияви суспільної життєздатності, не залишивши обабіч визначальної магістралі і наукову сферу, в тому числі її соціогуманітарний сегмент. Запозичення дослідницьких підходів, методів і методик із різних галузей суспільствознавства помітно збагатило, зокрема, теоретичний, методологічний і евристичний потенціал сучасної історичної науки, спрямувавши інтелектуальний пошук її представників на нові пояснювальні альтернативи лінійній концепції історичного поступу. Вельми цікаві можливості на цьому шляху перед вченими-істориками відкриває, наприклад, вкорінення в практику історичного студювання теорії «соціополітичного простору», яка пропонує погляд на історичну реальність як на цілісну, складну і багатовимірну інфраструктуру побутування певного соціуму, що формується в результаті багатогранних соціальних практик автономних індивідуальних і колективних агентів історичного процесу в об'єктивних умовах соціального часу і з прив'язкою до певних територіально-цивілізаційних координат. При цьому до основних його характеристичних якостей зараховують історичність, динамічність, релятивність й інтерсуб'єктивність, здатність до консервації чи модифікації певних форм та типів соціального порядку, соціалізації, а також соціального дистанціювання тощо.

Започаткування подібних досліджень в світовій соціогуманітаристиці припадає на кінець XIX — початок XX ст., коли вперше було підняте питання про те, що суспільство і людство існують в особливому просторі з своїм специфічним виміром. Щоправда, майже до кінця минулого століття наукові досліди над цим простором велися переважно у його соціальній складовій в методологічному полі філософії та соціології, з доволі обмеженим залученням можливостей історичної науки. З кінця 1980-х років, коли в категоріально-понятійний апарат гуманітаристики увійшли дефініції «соціополітичний простір», «соціополітичне поле», проблемні ракурси студювання в цій царині значно розширилися, втягуючи в свою орбіту все більше коло фахівців. Вагомий доробок в західних науково-дослідних інституціях щодо дослідження соціально-політичного поля набутий завдяки працям О. Канта, Е. Дюркгейма, Г. Зиммеля, Е. Богардуса, Р. Парка, Е. Берджеса, Я. Морено, П. Сорокіна, Е. Гіддена, П. Бурдьє, Б. Верлена, Р. Соджи, А. Лефевра, М. Фуко, П. Шампаня, Х. Аренд, Ю. Хабермаса та ін. вчених. З 1990-х років інтерес до проведення подібного роду досліджень поширився на Росію, де сьогодні в цій тематиці успішно працюють (переважно на мікрорівні)

представники кількох наукових галузей, зокрема, В. Василенко, С. Мілюхін, Е. Баталов, Ю. Кочанов, Г. Семигін, О. Рибаків, популярною просторова проблематика стає для визначення напрямів кандидатських та докторських розробок. В Україні ж подібний сегмент наукової тематики фіксований лише поодинокими працями, що створюються поза середовищем істориків, і то в прив'язці лише до новітнього періоду.

В умовах реалізації українською історичною думкою великого інтеграційного історіографічного проекту основним завданням при дослідженні просторових соціополітичних структур, поряд з імплементацією у вітчизняну історіографію відомих на сьогодні концепцій і підходів, виступає творення власної науково вмотивованої парадигми, в концептуальному полі якої випрацьована українським соціумом національна просторова модель постає як динамічна, відкрита до інноваційних впливів (при одночасному збереженні власної самобутності) система взаємозв'язків між суб'єктами соціальної взаємодії та суспільними інститутами, водночас як органічна складова ранньомодерної євразійської соціополітичної системи та відповідних зразків соціополітичної поведінки.

Разом з тим актуалізація історичного досвіду структурування національних форм просторової організації суспільно-державної сфери, запропонованих в реаліях історичних епох, зокрема, у часи переходу до ранньомодерної цивілізації, багатой на суспільні очікування і фрустрації, державотворчі імпульси та граничні виплески конфліктності (причому не лише в соціально-політичній, а й конфесійній, побутовій сферах, площині філософсько-релігійних дискурсів тощо); кардинальні модифікації соціальних і політичних систем, господарських моделей, ціннісно-моральних імперативів та культурних практик, спричинені виплеском революційної енергії; продуковані водночас як внутрішніми, так і геополітичними чинниками соціальні і політичні деструкції, продиктована суспільними запитами і викликами, перед якими постала Україна з початком другої декади ХХІ ст.

При цьому актуалізований сьогоднішнім запитом на спроможність обґрунтування емпіричним матеріалом ранньомодерної доби (як найбільш суголосної сучасній дійсності) доцільності створення національної програми політичного регулювання соціальних процесів, наукового прогнозування дії законів суспільного розвитку, що виявляють себе в різноманітних інституційних організаціях і взаємодії поступальних сил, надає піднятій проблемі цілком сучасного громадянського звучання та водночас визначає її академічну пріоритетність в новітньому історіографічному просторі.

Тісна підпорядкованість меж соціополітичного простору загальному стану конкретного соціального організму вимагає як посилення в певних

конкретних випадках політичного втручання і регулювання соціальних процесів, так і вивільнення з-під політичних впливів цілих сфер соціального життя. Саме специфікою соціальної доцільності визначається притаманна українським ранньомодерним просторовим форматам багатомірність, а також інтенсивність соціальних та політичних процесів, що набували різних формовиявів та динамізму на рівнях національного, регіонального або ж локального дисциплінування чи соціальної обструкції. При цьому на перші позиції висуваються організаційний та ціннісно-мотиваційний бік упорядкування соціального та політичного життя; залежність функціонування соціальної системи від продуктивності управлінських рішень органів центральної влади, механізмів прийняття суспільно значущих законів, зв'язку центру з владою на місцях; участі соціальних стратифікаційних груп у політичному житті; ставлення до потреб та вимог, що виходять від різних прошарків населення. Важливим є також врахування людського фактора як визначального в перебігу та результативності історичних подій і явищ; визначення територіальних розмірів і меж характерних для ранньомодерної України форм соціальної ієрархії та політичної системи; встановлення характеристичних особливостей функціонуючих в цілком визначених еколого-географічних середовищах політичних режимів та сформованих в них соціальних і політичних інститутів тощо.

З більшою або меншою мірою концептуалізації чи деталізації всі ці аспекти присутні на сторінках пропонованої праці. Вже в початковому задумі вона найменше спрямовувалася на послідовне відтворення всіх багатовікових змін просторових соціополітичних конфігурацій у межах українського історичного ареалу (подібна робота може бути розрахованою на тривалий виконавський термін і реалізується у багатотомний академічний проект). В авторських нарисах означено структурний каркас вибудованої в реаліях перехідної від середньовіччя до нового часу доби української соціополітичної просторової моделі в її вертикальній та горизонтальній складових; розглянуто систему чинників, що впливали на зміни локацій об'єктів та дистанцій між акторами соціополітичної взаємодії; психологічний клімат та ціннісні диспозиції щодо визначення соціальних ролей тощо. Репрезентуючи можливості макро- та мікrorівневих ситуативних та сюжетних інтерпретацій, цей монографічний формат, гадаємо, відкриє читачеві нові ракурси пізнання минулого.

*Академік НАН України
В.А. Смолій*

Частина перша

ЕКОНОМІЧНА ТА СОЦІАЛЬНА СФЕРИ

МОДЕРНІЗАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ У ФІСКАЛЬНО-ВИБОРНИХ ВІДНОСИНАХ ТА МИТНІЙ СФЕРІ УКРАЇНИ (XIV — перша половина XVII ст.)

Інновації у фіскальній політиці Великого князівства Литовського та Польського королівства стосовно українських волостей

У період перебування українських земель у складі Великого князівства Литовського (далі — ВКЛ) та Польського королівства (далі — ПК) волості являли не лише вагомі соціально-економічні осередки, але й окремі фіскальні одиниці. Загалом українські волості були, з одного боку, результатом трансформації давньоруських волостей, а з іншого — новотвореннями, які обіймали посталі в Україні за середньовіччя волосні території. Характеризуючи кількісні параметри, відзначимо, що вони в середньому включали від кількох до понад п'яти десятків сіл та великих присілків, селець, дворищ. Загальні їх площі коливалися також в значних межах — від кількох десятків до кількох сотень квадратних кілометрів, що найбільше співвідносить українські середньовічні волості з городовими волостями давньоруського періоду, які, як правило, охоплювали навколomisьку околицю в радіусі до двох десятків кілометрів¹.

Стосовно статусу й правового становища, то прикметно, що в ході еволюції волостей на українських землях ВКЛ прослідковувалася тенденція перетворення останніх з великокнязівських у приватні із проміжною стадією тимчасового умовного держання. З особливою інтенсивністю зазначені процеси відбувалися на Волині, що призвело до обмеження прав волостних самоврядних громадських урядів, які, проте, все ж зберігали певне суспільно-правове значення. Подібні процеси були характерними й для Галицької землі, яка практично до XIV ст. нерідко згадувалася в джерелах як «галицькі волості», а щодо кінця XII ст. сповіщалося, що всі ті «галицькі» волості мають широке самоврядування й «на віча сходяться». Загалом же сільське населення галицьких волостей, керованих місцевими українськими / «руськими» воєводами, навіть після

---

¹ Архив Юго-Западной России (далі — Архив ЮЗР). — Т. 1. — Ч. 4. — К., 1867. — С. 48; Т. 1. — Ч. 6. — К., 1876. — С. 290–292; Гурбик А.О. Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні (волость, дворище, село, сябринна спілка). — К., 1998. — С. 11–24; Інкін В. Сільське суспільство Галицького Прикарпаття у XVI–XVIII століттях. — Львів, 2004. — С. 87–90; Źródła dziejowe. — Т. XXII. — Warszawa, 1897. — S. 653–733.

впровадження польської судової системи в регіоні у 1434 р. та вже під патронатом польських старост зберігало свою економічну спроможність та власне самоврядування².

Переважно на чолі волості стояли волосні старости, яких джерела іменують «старцями», інколи «сотниками». З часом представники великокнязівського / королівського уряду на місцях почали брати з волості при виборах старця фіксовану плату (по 5 кіп грошей на місцевого намісника та 5 кіп на воєводу), через що жителі волості скаржилися на такі, незвичкі у попередній період, податкові інновації. Волосна устава 1560 р. вже трактувала волосного старосту не винятково обраним представником сільського самоврядування, але й як призначеного місцевим урядовцем керівника із запропонованих волощанами претендентів³.

Старости / старці через повсякденне врядування репрезентували селян у відносинах з іншими волостями, урядовими намісниками та окремими магнатами, панами, шляхтою. В разі потреби старці та інші авторитетні у волості «мужі» особисто зверталися до представників влади, включно з королем чи великим князем, для захисту економічних, податкових та інших інтересів волосної людності. Зокрема, у середині XVI ст. король Сигізмунд II Август писав: «Приходили до нас... старець Пронко Занкович та Іван... сам від себе та від усієї волості Любецької». В даному випадку король прислухався і навіть звільнив волощан через воєнні спустошення від накладених на них понаднормових податків: «зважаючи на те, що вони мешкають на небезпечній Україні»⁴.

Важливою функцією волосних старців був збір спільних коштів до так званої волосної скарбнички «для їхньої потреби загальноволосної». Старці радилися з цього приводу із населенням волості (переважно господарями оподаткованих володінь — димів, дворищ, жеребків, волок), визначали кількість необхідних коштів і призначали термін їх збору. Ці економічні й фінансові ресурси волосної громади використовувалися на спільні потреби волості й офіційно визнавалися верховною державною владою ВКЛ. Задля вирішення важливих суспільно-правових та економічних проблем волосного життя старости збирали господарів домоволодінь на віча / копи. Збираючись на традиційних місцях, волощани обговорювали нагальні питання виплати волосних податків, поповнення спільних коштів, розмежування земель та угідь, розглядали майнові конфлікти

² *Інкін В.* Сільське суспільство... — С. 89.

³ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі — Акты ЮЗР). — СПб., 1863. — Т. 1. — С. 62; Архив ЮЗР. — Т. 1. — Ч. 6. — С. 38; *Довнар-Запольський М.В.* Очерки по организации западно-русского крестьянства в XVI в. — К., 1905. — С. 47–60; Русская историческая библиотека (далі — РИБ). — СПб., 1915. — Т. 27. — С. 535.

⁴ Архив ЮЗР. — Т. 5. — Ч. 8. — К., 1907. — С. 469–470; РИБ. — Т. 27. — С. 535.

та розслідували кримінальні справи. Під час в'їзду на територію волості королівських чи великокнязівських ревізорів волосні старости надавали їм всі необхідні відомості щодо економічного стану та оподаткування, скріплювали свідчення, присяги чи інші документи своїм підписом і печаткою. Так, зокрема, було під час ревізії українських замків у середині XVI ст.⁵

Прикметною інституційною ознакою волосних утворень на українських землях, які входили до складу ВКЛ, було те, що на даному етапі волості поставали і як окремі податкові одиниці. Представники державного фіску узгоджували із волосним урядуванням форму та розміри оподаткування й покладали на волощан всю відповідальність за їх виконання. В подальшому волосне самоврядування розподіляло загальну суму як на окремі хутірські селянські господарства волості («дими», «дворища», «служби» тощо), так і складніші структурні підрозділи (багатодвірні селища, села). Коли окремі господарства волощан запусівали, то і в цьому випадку на волості лежала відповідальність за виконання повинностей зі всіх (навіть пустих) домоволодінь, допоки питання не буде узгоджене з верховною владою. Останнє підкреслювалося у 1500 р. в тексті великокнязівської грамоти Олександра: «А які у вас будуть землі пусті, або люди недбалі, аби їхні податки поміж собою перерозподілили: на заможніших господарів більшу частку, а на бідніших — меншу, як здавна велося, щоб жоден гріш данини нашої у вас не пропав»⁶.

Впродовж століть механізм виконання фіскальних волосних повинностей не був сталим, зазнавав певних інновацій та модернізаційних впливів, а тому в процесі його формування можна виділити декілька етапів. Протягом XIV — першої половини XV ст. населення волостей саме через своїх старост збирало данину і відправляло її до великокнязівського скарбу. З другої половини XV — на початку XVI ст. для контролю збору податків у волості стали направляти великокнязівських писарів, які також дозбиравали раніше заборговані окремими господарями недоїмки. У цей же період місцеві урядовці (намісники, старости) прагнули добитися й собі права в'їзду в волость з метою контролю за фіскальними процесами. Сільське населення українських волостей рішуче виступало проти таких грабіжницьких в'їздів, посилаючи депутації або

---

⁵ Акты Западной России (далі — Акты ЗР). — Т. 1. — СПб., 1846. — С. 202; Архив ЮЗР. — Т. 1. — Ч. 7. — К., 1986. — С. 615–616; Жизнь князя А.М. Курбского в Литве и на Вольни. — К., 1849. — Т. 2. — С. 143; Любавский М.К. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства. — М., 1892. — Приложение. — № 17, 51. — С. 15, 56.

⁶ Любавский М.К. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства. — Приложение. — № 12. — С. 13.

скарги до короля й великого князя. Мешканці ж приватних волостей скаржилося на подібні дії і зловживання місцевих управителів шляхті або ієрархам церкви, відповідно до того, у чиєму володінні перебувала волость. Так, у середині XVI ст. таким чином відстоювали свою автономність «піддані київські волості Тетерівської». Тому митрополит київський на «прохання волощан... заборонив до них наміснику своєму софійському [Софійського монастиря в Києві] кожен рік в'їжджати на полюддя»⁷.

Характеризуючи структуру податків, що на ранніх етапах їх сплачувала сільська людиність середньовічних українських волостей, відзначимо, що значну питому вагу в них складала натуральна данина. На півночі Київщини, Чернігівщини, у північно-східній Волині селяни її сплачували перш за все медом, воском, цінними хутрами (бобри, куниці, лисиці), худобою та рибою. Важливою складовою частиною натурального оброку було зерно та сіно, яке джерела іменують «дяклом». Згідно грамоти Сигізмунда I (1529 р.) цю данину жителі з волостей мали доставляти городничим, уряди яких в Україні документально були зафіксовані в Києві, Луцьку, Володимирі, Кременці та інших містах. У Подніпровських волостях українсько-білоруського пограниччя різновидом дякла була «житщина», а також згадувалися «колодина» та «глинні пенязі [гроші]» — обов'язок селян возити дерево й глину для будівництва й ремонту міських укріплень і замків. Ще одним видом натуральної данини була «мезелева» — яловиці, вівці, свині, кури, яйця і т. п. Враховуючи регіональну специфіку, документи зафіксували й інші натуральні платежі українських селян (рибою, сіллю, рогатинами, санками, човнами, вугіллям, рудою тощо)⁸.

Фіксовану частину волосної данини селяни сплачували грішми. Причому на означеному етапі спостерігалася тенденція до зростання її частки в структурі фіскальних платежів і витіснення натуральних оброків. Зокрема, на Київщині «грошова данина» згадується у другій половині XV ст. у жителів Заушської волості, а селяни Подніпровських волостей на початку XVI ст. сплачували її «згідно давнього звичаю». Цікаво, що й інші виплати, які йшли з селян (мита, штрафи тощо), з плином часу все частіше бралися грошима. Великокнязівська уставна грамота 1500 р. рекомендувала (при відсутності у платників необхідних для сплати традиційно визначених натуральних продуктів) брати або замінювати такі

⁷ Російський Державний історичний архів (далі — РДІА). — Ф. 823. — Оп. 1. — Спр. 67. — Арк. 1.

⁸ *Довнар-Запольский М.В.* Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. — К., 1901. — Т. 1. — С. 113–114; *Любавский М.К.* Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства. — Приложение. — № 12, 17, 51. — С. 13, 15, 56; РИБ. — Т. 27. — С. 535.

виплати грошовими еквівалентами: «замість [шкірки] бобра чорного — по 1 копі (60 литовських. — *Авт.*) грошей, а замість карого [темнокоричневого] бобра — по сорок грошей, а за куницю — по шість грошей, і все це там де не буде шкірками». Пропонувалось також за 1 яловицю давати 30 грошей, за 1 курку і 10 яець — 1 гріш, а стосовно медової данини та її грошового еквіваленту рекомендувалося «за встав меду прісного — по 4 рублі грошей, а за колоду (1 колода містила 2 кадї або 8 відер. — *Авт.*) — по 2 копи грошей»⁹.

Важливою у фіскальній системі ВКЛ була загальна грошова данина, яку платили як великокнязівські, так і приватні піддані — селяни Київської і Подільської земель, «подимщина» — від окремого диму / домоволодіння. Цей податок не був щорічним. Приміром, на рубежі XIV–XV ст. «подимщину давали за великого князя Вітовта через два роки на третій». У першій третині XVI ст. великий князь передав право збору подимщини на користь місцевих князів та шляхти (в Подільській землі — у 1507 р., в Київській — у 1529 р.). У той же час волинські та київські волосні селяни (як великокнязівські, так і приватні) сплачували данину худобою й іншою домашньою живністю під назвою «воловщина». Щоправда, шляхта все частіше добивалася відміни вказаного податку для своїх підданих на тривалі періоди (до 12 років). А на початку XVI ст. помітною стає тенденція до остаточного її скасування. Привілей короля польського і великого князя литовського Сигізмунда I (1467–1548) від 1506 р. відмінив воловщину на українських землях у володіннях князя Костянтина Острозького (1460–1530), а в 1509 р. звільнені були від воловщини й інші приватні піддані Волинської землі¹⁰.

Вагомим для державного фіску ВКЛ у XV–XVI ст. на українських землях був також загальнодержавний грошовий податок — «серебщизна» («серебщина»), який, очевидно, був наступником тієї данини, яку сплачувало селянство Поділля татарам сріблом у XIV ст. Згодом серебщизна була зафіксована й на інших українських землях (на Волині й Київщині). У 1457 р. Казимир IV Ягеллончик (1427–1492) звільнив своєю грамотою приватних селян ВКЛ від її сплати, що згодом підтвердив і земський привілей 1492 р. Але час від часу збір серебщизни відновлювали за рішенням «вальних сеймів», хоча й не фіксували чітко розмірів вказаного

⁹ Акты ЗР. — СПб., 1848. — Т. 2. — С. 200; Белоруссия в эпоху феодализма: Сборник документов и материалов. — Минск, 1959. — Т. 1. — № 82. — С. 187; Любавский М.К. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства. — Приложение. — № 12. — С. 13.

¹⁰ Акты ЗР. — Т. 1. — С. 350; Т. 2. — С. 28, 33–36, 207–211; Акты ЗР. — Т. 2. — С. 64–67; Архив ЮЗР. — Т. 2. — Ч. 7. — К., 1890. — С. 1–9; Любавский М.К. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства. — С. 480–481.

платежу. Приміром, у 1507 р. Віленським сеймом було вирішено встановити такі її тарифи для селян: «с волової сохи — по 6 грошей, а з кінської сохи — по 3 гроші, а хто землю держить під собою, а волів і кляч не має, а з землі поживу має, той однаково 3 гроші має дати», хоча вже Гродненський сейм, що відбувся через місяць, удвічі збільшив розміри, і такі її норми зберігались у 20–30-х роках XVI ст. На середину XVI ст. селяни сплачували сребщизну «с кожної служби, волоки осілої — по 30 грошей, з городників по 3 гроші, а з димів київських, волинських, руських, подніпровських і поліських — з кожного диму по 15 грошей»¹¹. Загалом же, за підрахунками дослідників, у період з останньої чверті XV до 60-х років XVI ст. збір сребщизни оголошували не менше півтора десятка разів і збирали її, з перервами, понад чверть століття. Згодом її у деяких регіонах було замінено паралельно введеним ще у першій чверті XVI ст. поголовним податком. Зокрема, на Волині селяни Луцького та Володимирського повітів востаннє сплачували сребщизну у 1565 р., а перший збір поголовщини відбувся у 1567 р. Нормативні акти так регулювали норми поголовного збору: «з кожного чоловіка простого вільного й невільного, і з жінки, і з дітей їх, з кожної душі — по одному грошу»¹².

Поширеним державним податком на теренах ВКЛ у XV–XVI ст. (у королівських містах зберігався до XVIII ст.) була капщизна (капщина), яку збирали за право продажу спиртних напоїв та тримання корчми. Розміри капщизни визначалися державними актами (зокрема, й «Уставою на волоки» 1557 р.), а збір проводився один раз на рік. При цьому податок, який брався від продажу меду та пива, був удвічі більший (дорівнював 1 копійці — 60 грошей), ніж від торгівлі горілкою (0,5 копійці — 30 грошей), хоча в певних випадках капщизна сягала 2,5 кіп — 150 грошей. В залежності від розмаху торгівлі спиртними напоями до казни з окремого міста загалом могло надходити від кількох десятків і до кількох сотень (600 і більше) кіп грошей, що в загальнодержавному балансі складало незначний відсоток. Упродовж XVI ст. капщизна як державний

¹¹ Акты ЗР. — Т. 1. — С. 21, 64–67, 75–76; Т. 2. — С. 8–10, 18–19; Архив ЮЗР. — Т. 2. — Ч. 7. — С. 377–380; Т. 1. — Ч. 6. — С. 58–59; Довнар-Запольский М.В. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. — С. 471, 472, 733.

¹² Акты ЗР. — Т. 1. — С. 21, 64–67, 75–76; Т. 2. — С. 8–10, 18–19; Архив ЮЗР. — Т. 2. — Ч. 7. — С. 377–380; Т. 1. — Ч. 6. — С. 58–59; Гурбик А.О. Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні... — С. 46–47; Довнар-Запольский М.В. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. — С. 471, 472, 733; РИБ. — СПб., 1914. — Т. 30. — С. 415.

податок практично зникає через роздачу таких питейних закладів на відкуп приватних осіб чи на користь місцевих воєвод і старост¹³.

Регіональним податком, який сплачували жителі подніпровських волостей українсько-білоруського пограниччя у XV–XVI ст., була «ординщина». Попередницею останньої вважається так звана «данина в татари», яку населення з переходом українських земель до складу ВКЛ продовжувало сплачувати, хоча й вже до великокнязівського скарбу. Вказана татарщина була відома на Волині з 80-х років XIII ст. і зберігалась на українських землях в наступні віки, зокрема, на початку XV ст. (в 1405 р.) була зафіксована на Поділлі, наприкінці цього ж століття — на Пинщині, а згодом зникає з джерел. Перші ж звістки про ординщину якраз і припадають на цей період — 90-ті роки XV ст., коли великі князі литовські посилали упоминки / подарунки ханам Кримської та Волзької орд. Отже, цілком вірогідно, що десь наприкінці XV ст. ординщина могла замінити татарщину¹⁴.

Поряд із загальнодержавними селяни великокнязівських волостей мали відбувати інші повинності на користь місцевих намісників та державців. Приїзди останніх до волощан відбувались, як правило, один раз на рік і мали назву «полюддя». Попервах полюддя селяни платили натурою та частково грошми, хоча з кінця XV ст. спостерігається тенденція на користь переважно грошових платежів. Полюддя, яке було зафіксоване джерелами на Київщині і Волині у XVI ст., сягало своїм корінням епохи Київської Русі, коли київські князі, як писав візантійській імператор Костянтин Багрянородний, виходили «з Києва в полюддя»¹⁵. З періоду X і до XVI ст., як бачимо, на українських землях збереглась не лише назва, а й форма збору данини, обмежена, щоправда, не територіями давньоруських земель-князівств, а українських середньовічних волостей.

Чималий відсоток, поряд з іншими повинностями жителів волостей, складали різноманітні обтяжливі «роботизни» — тобто трудова участь у будівництві замків, острогів, доріг, мостів, гатей та інших споруд. Причому до розбудови і ремонту середньовічних українських замків рівною мірою залучались як великокнязівські / королівські, так і приватні

---

¹³ Довнар-Запольский М.В. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. — С. 424–438.

¹⁴ Акты ЗР. — Т. 1. — С. 21, 64–67, 75–76; Т. 2. — С. 8–10, 18–19; Архив ЮЗР. — Т. 2. — Ч. 7. — С. 377–380; Т. 1. — Ч. 6. — С. 58–59; Гурбик А.О. Эволюция социально-территориальных спільнот в середньовічній Україні... — С. 46–47; Довнар-Запольский М.В. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. — С. 471, 472, 733; РИБ. — Т. 30. — С. 415.

¹⁵ Известия византийских писателей о Северном Причерноморье. — М.–Л., 1934. — С. 10.

піддані. У 1545 р. сповіщалось, що «замок Овруцький людьми великокнязівськими, міщанами і волощанами, і людьми [підданими] князівськими, панськими і боярськими роблений». А до розбудови Брацлавського замку в середині XVI ст. залучалось «з волості Луцької півтораста чоловік, а з волості Володимирської сто чоловік». В цей же період для будівництва «замків ново початих» у Києві, Білій Церкві, Черкасах та інших містах активно залучали волощан з Подніпровських волостей¹⁶. Стосовно ближніх замків, під захистом яких перебувало сільське населення навколишніх волостей, то останнє систематично ремонтувало й поправляло в них замкові укріплення, мало навіть свої закріплені ділянки, за належний стан яких відповідало. Так, про Кременець середини XVI ст. зазначалось, що острог і ворота в замку «робить волость», у Вінниці 1552 р. — «городня (ділянка муру / огорожі. — *Авт.*) від воротної вежі — волосна, повинна її вся волость Вінницька робити (доглядати / ремонтувати. — *Авт.*)» тощо¹⁷.

Окремий вид повинностей волосного населення українських земель ВКЛ становила сторожа — «замкова» і «польна» (тобто віддалена від поселення в полі). Вже на час виникнення Київського воєводства та переходу Києва під владу Мартина Гаштольда (1471) поблизу київських «пригородних» і інших замків (Житомира, Звенигорода, Канева, Любеча, Овруча, Остра, Путивля та Черкас) існувала система «сторож польових» на головних переправах та шляхах, що пов'язується із активною оборонною політикою, яку в попередній період у Київському князівстві провадили князі Олелько (1441–1454) та Семен-Василь Олелькович (1454–1470)¹⁸. Зокрема, в Овруцькому замку (1545) «сторожу один день біля воріт замкових стережуть по одній людині один раз на тиждень і з сіл, і з міста піддані великокнязівські, а також і деякі зем'янські». Відомо також, що поблизу Вінницького, Брацлавського і Черкаського замків сільське населення брало участь в «сторожі польовій». У середині XVI ст. поблизу Вінниці на південних рубежах України виставлялось по дві такі застави — одна за 4, а друга за 2 милі від замку, по два вершники в

¹⁶ Архив ЮЗР. — Т. 2. — Ч. 7. — С. 29, 599; Т. 1. — Ч. 4. — С. 35–49; Т. 1. — Ч. 7. — С. 81.

¹⁷ Архив ЮЗР. — Т. 1. — Ч. 4. — С. 35–49; Т. 1. — Ч. 7. — С. 81; Т. 2. — Ч. 7. — С. 29, 599.

¹⁸ Довнар-Запольский М.В. Украинские староства в первой половине XVI в. — К., 1908. — С. 11; Кондратьев І. Любецька волость у 1471–1480 рр. // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету. — Вип. 73. — Серія: Історичні науки. — Чернігів, 2009. — С. 110–112; Яблоновский А. Левобережная Украина в XV–XVII ст. Очерк колонизации // Киевская старина. — 1896. — Т. LIII. — С. 85–101; Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). — К., 1993. — С. 63, 297.

кожній. Коли ж необхідно було переслідувати неприятельські загони нападників, тоді в похід мали вирушати «з волості кожної хто коли коні має, а в погоню один другого виправляє на двох конях»¹⁹. Крім того, сільське населення волостей було зобов'язане поставляти «підводи» та приймати на постій «стації» великокнязівських урядовців і послів, періодично їздити з місцевим старостою у лови, гатити греблі на струмках та річках тощо.

Систематична участь в обороні своїх волостей та навколишніх замків була не лише регламентованою повинністю, але й нагальною життєвою необхідністю через спустошливі набіги ординців. І хоча по владності останніх було завдано значного удару ще в процесі входження українських земель до складу ВКЛ, але українське населення, як вже зазначалося, продовжувало сплачувати данину Орді. До середини XIV ст. ординці здійснили більше двох десятків великих військових походів, що завдало значних економічних збитків українським землям. Ситуація із набігами й спустошеннями періодично повторювалася й у наступні десятиліття²⁰. Після утворення у середині XV ст. Кримського ханату татарські вторгнення на українські землі, особливо за хана Менглі-Гірея (кінець 70-х років XV ст.), стають систематичними. Тому з цього часу збройні напади кримців, разом з військами Османської імперії, перетворюються на постійний чинник, який суттєво впливав на чисельність та структуру населення України. Як свідчать документи, правителі ВКЛ недостатню увагу приділяли обороні «українних» земель, і весь тягар боротьби лягав на місцевих жителів. Під час ворожих нападів гинула велика кількість українського населення — головної продуктивної сили вказаного регіону. Чимало мешканців потрапляло в полон, про що свідчить значна кількість зафіксованих пусток / «пустовщин» у волостях України. В цілому ж джерела протягом останньої чверті XV–XVI ст. згадують більше десятка великих нападів на Україну, коли ясир становив понад 50 тис. осіб.

---

¹⁹ Російський державний архів давніх актів (далі — РДАДА). — Ф. 389. — Оп. 1. — Спр. 44. — Арк. 35 зв.; Архив ЮЗР. — Т. 1. — Ч. 7. — С. 601–602, 617; Т. 2. — Ч. 7. — С. 19–23; Т. 1. — Ч. 4. — С. 39.

²⁰ Густинская летопись // ПСРЛ. — СПб., 1843. — Т. 2. — С. 354; *Егоров В.Л.* Границы Руси и Золотой Орды в XIII–XIV веках // Вопросы истории. — 1985. — № 1. — С. 18–19; Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. — М.–Л., 1950. — С. 395; Рогожский летописец // ПСРЛ. — Пг., 1922. — Т. 15. — Вып. 1. — Стб. 428; *Шабульдо Ф.М.* Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. — К., 1987. — С. 72, 140–150; *Його ж.* Синьоводська битва 1362 р. у сучасній науковій інтерпретації // Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях. — К., 2005. — С. 9–27.

Загальні втрати української людності, за підрахунками дослідників, коливалися від 1 до 2–2,5 млн²¹.

Сукупність вказаних чинників призводила до того, що заселеність Брацлавщини та Південної Київщини була значно меншою у порівнянні з Волинню і Північною Київщиною. Про спустошення волостей Брацлавщини свідчив той факт, що в середині XVI ст. в Брацлавському замку не було «ні одного сторожа ні кликуна (кликуні в темну пору доби ходили й окликали охоронців на мурах та вежах, щоб ті ретельно несли службу. — *Авт.*)», яких раніше наймали місцеві селяни. А 1545 р. люстраторами сповіщалося, що «всі ті села опустіли від поганства й ота сторожа згинула (зникла. — *Авт.*)». Стосовно Черкас за 1570 р. зберіглася інформація, що ні «волості а ні фільварків жодних до того замку немає». Наприкінці XVI ст. значна кількість волостей була спустошена і на Волині. Під час нападу в 1593 р. татари спалили десятки сіл Полонської, Шулжинської, Костянтинівської, Красновольської, Любартівської, Остропільської, Жеславської волостей. На початку XVII ст. було спустошено майже два десятки сіл Острозької волості, а також поселення інших волостей²².

Зважаючи на постійну загрозу воєнних вторгнень, в південних регіонах України населення в основному концентрувалося поблизу замків. Оскільки волосні громади навколо Вінницького, Брацлавського, Черкаського і Канівського замків фактично були зруйновані, вони, поряд з Київським замком, відбудовувалися й ремонтувалися жителями подніпровських та волинських волостей. У свою чергу наявність замку була однією з умов заселення південних регіонів України. Попри зовнішню небезпеку люди все ж оселялися навколо південних замків, що пояснювалося більш сприятливими соціально-економічними, фіскальними та природно-географічними умовами. Зазначені обставини обумовлювали те, що в південно-східних регіонах України волості мали не лише адміністративне та економічне, а й військове значення.

---

²¹ *Дашкевич Я.Р.* Ясир з України (XV — перша половина XVII ст.), як історико-демографічна проблема // Український археографічний щорічник. — К., 1993. — С. 43–46; *Клепатский П.Г.* Очерки по истории Киевской земли. — Одесса, 1912. — Т. 1. — С. 116–117; *Панащенко В.В.* Агресія Кримського ханства і султанської Туреччини на Україну в кінці XV — першій пол. XVI ст. // Феодалізм на Україні: Зб. наук. праць. — К., 1990. — С. 114–130; Сборник русского исторического общества. — СПб., 1882. — Т. 41. — С. 323, 360; *Kronika polska, litewska, žmódská i wszystkich Rusi Macieja Strykowskiego.* — Warszawa, 1848. — Т. 2. — S. 116, 154, 271, 305.

²² Архив ЮЗР. — Т. 1. — Ч. 6. — С. 20–22, 290–292, 381–382, 416, 418; Т. 2. — Ч. 7. — С. 12.

Інновації в розвитку міської економіки

Упродовж означеного періоду міста України були не лише важливими оборонними й політико-адміністративними, а перш за все вагомими економічними осередками. І хоча практично до кінця XV ст. не можемо реконструювати динамічних урбаністичних процесів на українських землях, все ж соціально-економічний стан міських центрів України поступово прогресував і змінювався, а також зростала їхня роль як потужних центрів розвитку ремесла, промислів і торгівлі. З-поміж десятків українських міст, які існували в даний період, більшість виникла ще в давньоруський час та пройшла складний процес трансформації в ході переходу українських земель до складу ВКЛ та ПК. А от впродовж першої половини XVI ст., на думку дослідників, відбувалися помітні якісні модернізаційні зрушення в розвитку українських міст та значне зростання впливу товарно-грошових відносин на міську економіку, що в подальшому призвело до розвитку міської інфраструктури й появи нових міст та містечок. Загалом, за підрахунками дослідників, на українських землях, що перебували у складі ВКЛ, нараховувалося близько півтори сотні міст та містечок. Водночас на західноукраїнських землях (у Руському та Белзькому воєводствах) нараховувалося майже 90 міських поселень, а на Буковині — близько півсотні міст.

Економічний потенціал того чи іншого міського центру залежав від чисельності міського населення, яке на той час складало основну продуктивну силу, що дало можливість фахівцям навіть класифікувати українські міста за цим показником. До великих міст (до Люблінської унії 1569 р.) належали Львів (більше 10 тис.; на першу половину XVII ст. — 22 тис. городян), Київ (понад 6 тис. жителів; на першу половину XVII ст. — бл. 12 тис.), Кам'янець-Подільський, Кременець, Брацлав, у яких нараховувалося понад 700 будинків і понад 4 тис. жителів; до середніх (1,5–4 тис. жителів) — Берестечко, Вінниця, Володимир, Дубно, Збараж, Житомир, Канів, Ковель, Костянтинів, Літовиж, Луцьк, Олика, Острог, Соколь, Степань, Торчин, Турійськ, Черкаси; до малих (понад 1 тис. жителів) — Вижва, Заславль, Звенигород, Клевань, Корець, Красилів, Любеч, Межиріч, Овруч, Острожець, Остер, Полонне, Рівне, Чорнобиль, Чуднів та ін.²³ Поряд із великими й малими містами в Україні побутувало

---

²³ Білоус Н. Київ наприкінці XV — у першій половині XVII століття. Міська влада і самоврядування. — К., 2008. — С. 88–89; Капраль М. Національні громади Львова XVI–XVIII ст. (соціально-правові взаємини). — Львів, 2003. — С. 254; Кісь Я.П. До питання про умови розвитку міст на території Руського і Белзького воєводств у XIV–XVII ст. // Вісник Львів. ун-ту. — Серія історична. — Львів, 1970. — Вип. 6. — С. 79; Сас П.М. Феодалные города Украины в конце XV — 60-х годах XVI в. — К., 1989. — С. 10–13,

й багато містечок. Останні відрізнялися від міст тим, що в основі їхньої економіки превалювало землеробство, а не ремісничо-торгівельні заняття, а тому при порівнянні кількості ремісників, промисловиків та торговців у містечках та навіть малих містах вказані показники значно різнилися. У містах кількість зазначеної людності сягала 20–30% від усіх жителів, а в містечках — лише 2–3%²⁴.

Регіонально на підвладних ВКЛ українських землях міські поселення розташовувалися нерівномірно. Найактивніше урбаністичні процеси відбувалися на Волині, де напередодні Люблінської унії 1569 р. нараховувалося більше 30 міст та близько 90 містечок. На Київщині існувало більше десятка відомих міст та стільки ж чималих містечок. Брацлавщина, як, власне, і південна Київщина, не мала значної кількості міських поселень, що пояснювалося не стільки економічними, як порубіжними факторами. Найвідомішими містами в даному регіоні були Вінниця та Брацлав, а також згадувалися окремі містечка й невеликі городища / замки, кількість населення в яких могла значно коливатися через небезпеку ворожих вторгнень. Приміром, лише за 7 років (1545–1552) кількість міщан Брацлава зросла з 442 до 770, а Вінниці — з 274 до 511 осіб, тобто майже подвоїлася. Адже за стінами міських укріплень та замків навколишнє населення знаходило прихисток та сприятливі економічні й фіскальні умови для занять ремеслом і промислами. В цілому міграційні процеси в Україні у першій половині XVI ст. були важливим економічним чинником, що впливав на характер міського господарства. Адже переселенці в даний період становили основне джерело істотного поповнення людьми як західноукраїнських, так і поліських міст²⁵.

Попри вагому роль аграрного виробництва, все ж основу міської економіки на українських землях складали ремесла, промисли і торгівля. За підрахунками фахівців, в українських містах нараховувалося близько 130 основних та допоміжних ремісничих спеціальностей в різноманітних галузях міського господарства, хоча подібне різноманіття рідко зустрічалося в одному місті. Приміром, у Львові в XV ст. з-поміж 500 ремісників згадувалося більше трьох з половиною десятків спеціалізацій. Причому найбільше спеціалізацій було в зброярів (пушкарі, бронники, мечники, лучники, стрільники, сагайдачники, шабельники, ножовщики, бехтерники, кольчужники, панцирники, шоломники тощо), ювелірів /

21–22; Швидько А.К. Социально-экономическое развитие городов Украины в XVI–XVIII вв.: Учебное пособие. — Днепропетровск, 1979. — С. 25–29.

²⁴ Сас П.М. Феодальные города Украины... — С. 18.

²⁵ Баранович А.И. Украина накануне Освободительной войны середины XVII в. — М., 1959. — С. 134; Кись Я.П. Промисловість Львова у період феодалізму (XIII–XIX ст.). — Львів, 1968. — С. 40; Сас П.М. Феодальные города Украины... — С. 22–25.

золотарів, слюсарів та міських ковалів, останні виготовляли всі необхідні сільськогосподарські знаряддя праці, риболовні снасті, різноманітні інструменти, а також досить складні вироби: внутрішні та висячі дверні замки і, особливо, міські годинники. Поодинокі зразки ремісничого виробництва середньовічної України викликають подив і сьогодні. Зокрема, в наш час у центрі Львова археологи віднайшли два майстерно виготовлені й чудово збережені (не окислені й не зіпсовані) мідні казани кінця XIV–XV ст., які й через п'ятсот років вражають своєю якістю. Вважається, що ремісничі вироби такого гатунку були досить коштовними речами й могли використовуватися і як посуд, і як світильники.

Вагоме значення в українських містах мали ремесла, пов'язані із виготовленням полотна, одягу, взуття, побутових речей та продуктів харчування на продаж. Причому модернізація торкнулася кожної із вказаних галузей, де вже була своя досить детальна спеціалізація. Так, у виготовленні харчових продуктів та винокурінні згадувалося понад півтора десятка спеціальностей, у шкіряному виробництві та деревообробці більше десятка спеціалізацій у кожній, у виготовленні полотна, одягу, взуття, транспортних засобів, керамічному виробництві та будівництві — від 4 до 8 спеціальностей. За різними даними, на Волині у 60-х роках XVI ст. з-поміж луцьких ремісників згадувалося близько восьми десятків хлібників, більше як по три десятки м'ясників та чоботарів; у Кременці — по два десятки м'ясників і чоботарів та півтора десятка шевців і кушнірів (обробників хутра та шкір); у Володимирі — по 25 шевців та чоботарів і півтора десятка кушнірів тощо. А в Києві поряд із близько 250 представниками торгово-ремісничої верстви із згаданими ремісничими спеціальностями було також близько семи десятків торговців і перекупників (що продавали / перепродували на ринку продукти харчування), добрий десяток корчмарів, більше чотирьох десятків рибалок та близько 30 власників великих човнів та комяг. Виготовлення річкових суден було налагоджене українськими ремісниками на берегах річок в тимчасових та постійних міні-верфях. Одним із відомих на той час містом, де широко виготовлялися великі судна — комяги, був волинський Устилуг на Західному Бузі. Місцеві майстри виготовляли великі комяги, що мали прямокутну форму, мілку посадку, обладнувалися 7–12 веслами та могли брати на борт 15–35 лаштів сипучих грузів (збіжжя, поташу тощо). У XVI ст., за відсутності уніфікованої одиниці тоннажності суден, лашт виконував таку функцію й дорівнював кількості товару, що могла перевозити одна парокінна фура. Наповнений український віз-лашт вповні співвідносився із гданським і важив 120 пудів, або близько 2 тонн. Велика тонажність робила український водний транспорт досить ефективним, особливо у здійсненні європейської торгівлі. А попит на такі судна був

постійним. Вартість однієї кояги сягала 6 кіп (360 грошей). Тому українські майстри виготовляли великі партії кояг не лише на замовлення, а й для вільного продажу на верфях та в міських портах-причалах. Нерідко такі судна здавалися / бралися в оренду, або перепродувалися перекупниками-посередниками²⁶.

Провідну роль у міському ремісництві відігравала деревообробка, адже дерево було чи не найголовнішим ремісничим матеріалом. Чисельні розряди міських теслів та тесельчиків зводили житлові та господарські будівлі, мости та оборонні споруди, будували водні судна та сухопутні вози / фури, сани тощо. А в 2012 р. археологи Львова (неподалік перехрестя вулиць Лесі Українки та Краківської) віднайшли в місті фрагменти середньовічної дерев'яної (із хвойних порід) каналізаційної системи (добре збережений жолоб із кришкою, що розміщувався на дубовому настилі), яку датують XV ст. Вважається, що вказана дерев'яна каналізаційна система Львова пролягала уздовж міського Високого муру й виходила у річку Полтву (в наш час це підземна річка, яка протікає під проспектом Свободи). Тогочасною деревообробкою займалися окремі ремісничі групи бондарів, столярів, колісників, візників, каретників, «шкатулочників» і т. п. Перші відомості про бондарів з'являються у XIV ст., а їхнє виробництво у наступні віки досягає свого розквіту, коли виготовлялися різноманітні бочки (вміщали від 36 до 122 горнців), відра, кадї (ємність у 4 відра), горнці / горнята (ємність у 4 кварта / літри), жбани тощо. Особливо популярними були у городян предмети побуту, кухонні вироби та меблі (столи, стільці, лави, полиці). Найважливішим предметом домашньої обстановки в будинках міщан, як, власне, і селян, були скрині, в яких зберігалися найцінніші речі та одяг. Різноманітні за розміром та оздобленням, вони мали різну вартість і в середньому на міських ринках продавалися від 30 грошей і дорожче, у той час, як полотно та одяг, які складалися в скрині, були теж не дешевими. Зокрема, якісне тонке полотно продавали по 2,5 гроша за лікоть (лікоть — міра довжини: від 30 до 70 см), пояси — по 5 грошей, верхній одяг із грубого не фарбованого полотна («сермяги») — за 40 грошей, кожух з баранячої шкіри — за 80 грошей, а більш дорогі «люндські» (лондонські / ліонські) фарбовані «жупани» — від 3 до 8 і більше кіп грошей (1 копа = 60 грошам).

Ткацтво та виготовлення сукна були базовими ремеслами для кравців та шевців і поширювалися практично по всій Україні, як у містах, так і в

---

²⁶ Алферова Г., Харламов В. Киев во второй половине XVII века. — К., 1982. — С. 71; Білоус Н. Київ наприкінці XV — у першій половині XVII століття. — С. 85; <http://www.istpravda.com.ua/short/2011/08/1/48364/>; Сас П.М. Феодальные города Украины... — С. 88–89; Rybarski R. Handel i polityka handlowa Polski w XVI stuleciu. — Poznań, 1928. — Т. 1. — С. 117.

селах. На міських ринках процвітала торгівля овечою шерстю та прядивом / пенькою, що являли собою важливу текстильну сировину для багатьох промислів. Продовжувало модернізуватися й удосконалюватися сукновиробництво, в якому з'являлися нові спеціалізації валяльників (валяли сукно в ступах) та підстригальників (підрівнювали ворсу). Відбувалося нарощування виробництва товарів у вказаних ремісничих галузях та спостерігалася певна товарна спеціалізація українських міст, куди приїжджали вітчизняні та зарубіжні купці й оптом закупували пеньку (по кілька возів одразу), сукно та полотно (десятками ліктів). Головним видом продукції вітчизняних ремісників були тканини із льону та шерсті. Для цього з допомогою веретен та прялок формували нитки, а потім на ткацьких станках виготовляли свою продукцію. Різновидом грубої домотканої тканини (відомої в Україні з XV ст.) була фактурно розріджена вовняна тканина — коразія, з якої виготовляли традиційний український верхній одяг (жупани, каптани, шапки, киреї, шаровари тощо). В ужитку також була відома з XV ст. шовкова тканина — адамашка (дамашка, одамашка, єдамашка), назву якої пов'язують із привозними «дамаськими» товарами. Загалом в українських містах досить вагомим був відсоток ремісників, які займалися виготовленням різноманітного одягу та взуття (шевців, кравців, кушнірів, шкірників, шапочників, калитників, сумників, чоботарів тощо). Зокрема, за даними дослідників, на початок другої половини XVI ст. в Луцьку із майже 450 ремісників було 40 кравців та 33 чоботаря; в Острозі із більше як 130 ремісників згадувалося 13 кравців, 21 чоботар і 4 кушнірів; в Костянтинові із понад 80 ремісників працювало 10 кравців, 15 чоботарів та 8 кушнірів; у Києві лише за приблизними даними згадувалося по півтора десятка кравців та кушнірів і понад три десятки чоботарів²⁷. Асортимент матеріалів та тканин, які використовували українські ремісники, досить активно урізноманітнювався. Все частіше в джерелах згадувалися домотканні матеріали із пеньки та льону, просте дешеве сукно, овчина, шкіри (кіз, лосів, оленів, зубрів, ведмедів), хутра (куниць, білок, соболев, лисиць, вовків, росомах, рисів) тощо. Заможні городяни, крім вітчизняних матеріалів, замовляли собі одяг із дорогих привозних англійських, французьких, голандських, чеських та східних тканин²⁸.

Подальшого розвитку й модернізації в містах та селах України зазнав традиційний гончарний промисел — виготовлення (з допомогою гончарного круга) покритого жовтою або зеленою поливою глиняного посуду

²⁷ Сас П.М. Феодальніе города Украины... — С. 73–78, 88.

²⁸ Гурбик А.О. Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні... — С. 314; Сас П.М. Феодальніе города Украины... — С. 73–77, 88.

(гличиків, гладишок, горшків, мисок, макітр тощо), який на кінець першої половини XVII ст. помітно удосконалився, відзначався витонченістю (був тонкостінним і мав орнаменти) та різноманіттям і довершеністю форм²⁹.

Модернізувалася й така провідна на цей час галузь міського ремісничого виробництва в Україні, як металообробка. Міські слюсарі та ковалі майстерно виготовляли широкий асортимент товарів сільськогосподарського реманенту, різноманітні інструменти, побутові речі різного рівня складності. Вагома частка в міському ремеслі у цей час припадала на зброярство. Відповідно до своєї спеціалізації ремісники виготовляли широкий асортимент захисної амуніції військового призначення: бехтерці, кольчуги, панцирі тощо. Широким був і асортимент холодної зброї, що виготовлялася в українських містах: шаблі, мечі (потроху втрачали своє значення і витіснялися шаблями), бойові сокири (коштували 8–12 грошей), списи, рогатини (коштували по 12 грошей), булави, тощо. Для них використовували високоякісну булатну сталь, часто привезену з-за кордону, або ж перековували старі / пошкоджені мечі та шаблі. Часто зразком для української (козацької / черкаської) шаблі були східні (турецькі, іранські) або західні (польські, угорські) її моделі, які не рідко і в оригіналі були присутніми поряд з вітчизняними в українському війську. Увібравши в себе кращі досягнення тогочасного зброярства, українські шаблі (дещо коротші та ширші від польських) були навіть предметом експорту в Європу, куди, зокрема, вивозили свою продукцію ремісники / зброярі з Острога. Широкою популярністю на внутрішньому ринку (та, частково, за рубежем) користувалася продукція вітчизняних лучників, стрільників та сагайдачників. Ціна одного лука з сагайдаком та 30 стрілами у XVI ст. коливалася у межах 3 кіп (180 грошей). А кримські татари навіть були готові обмінювати віз солі на 10 українських стріл (із залізними наконечниками та орлиним пір'ям). З-поміж вогнепальної зброї, яку виготовляли міські ремісники-пушкарі, зустрічалися як «старосвітський», вже дещо застарілий, залізний кий (примітивна вогнепальна зброя, що являла металеву трубу із отвором для запалу), так і досконаліші гаківниці, рушниці, аркебузи. Гаківниці, як і рушниці / ручниці, були вже обладнані відомими з XV ст. в Європі гнотовими замками. Проте рушниці мали менші габарити і відзначалися кращою пристосованістю для стрільби в польових умовах. Українські аркебузи були двох різновидностей: довгі піхотинські та короткі кавалерійські. Впродовж XVI ст. ремісники обладнали частину аркебузів колісними замками, але ті були не набагато

---

²⁹ *Беляева С.А.* Южнорусские земли во второй половине XIII–XIV в.: (По материалам археол. исслед.). — К., 1982. — С. 59, 67–77, 114; *Сас П.М.* Феодальные города Украины... — С. 57–59.

кращими від гнотових і часто виходили з ладу. Тому їм на зміну прийшли відомі українським майстрам модернізовані й більш надійні ударно-кремнієві замки нідерландського типу. У процесі виробництва вогнепальної зброї українські ремісники освоїли складну техніку виготовлення досконалих стволів рушниць та набоїв до них (залізні кулі «закутувались» у тонкий шар свинцю чи олова)³⁰.

Найбільш привілейовану верству українських ремісників становили ювеліри / золотарі, які працювали з дорогоцінними металами та каменями і виготовляли предмети розкоші й церковну утвар. Майстри ювелірної справи були представлені не лише в значних містах України (Луцьку, Києві, Житомирі, Володимирі, Вінниці, Кременці, Острозі), але й у невеликих міських центрах (Дубні, Клевани, Сокалі, Степані тощо). Традиції українського золотарства в даний період зберігалися в заможних родинах міських ювелірів, де передавалися нащадкам не лише всі секрети ремесла, а й досить коштовний ювелірний інструмент. На відміну від давньоруського золотарства, українські ювеліри на той період вже володіли більш складною модернізованою технікою кування, чеканки, лиття, гравірування, штампування, інкрустації тощо. До асортименту виробів українських золотарів входили не лише коштовні прикраси, а й дорогий посуд із родинними гербами знаті та високохудожні зразки церковної утварі. Тому значний асортимент товарів українського золотарства із Києва та Львова був широко відомий як на Заході, так і на Сході. Наближеним до ювелірного було й декоративно-прикладне мистецтво українських майстрів: різьба по дереву, художня вившивка, церковний живопис та іконописання. Особливо високого рівня досягло мистецтво виготовлення українських рукописних книг*. У цій галузі було задіяно чимало ремісничих

---

³⁰ *Бехайм В.* Энциклопедия оружия. — СПб., 1995; *Бохан Ю.М.* Узбраенне войска ВКЛ другой половины XIV — конца XVI ст. — Мн., 2002. — С. 33–129; *Кирпичников А.Н.* Военное дело на Руси в XIII–XV вв. — Л., 1976. — С. 39; *Савваитов П.* Описание старинных русских утварей, одежд, оружия, ратных доспехов и конского прибора, в азбучном порядке расположенное. — СПб., 1896. — С. 11–12; *Сас П.М.* Феодальные города Украины... — С. 60–71; *Свєшинков І.* Озброєння козацького війська за матеріалами розкопок місця Берестецької битви 1651 р. // Українське козацтво: витоки еволюція, спадщина / Матеріали міжнар. наук. конф. — Вип. II. — К., 1993. — С. 161–170; *Сидоренко В.О.* Зброєзнавство як спеціальна історична дисципліна: За матеріалами історії України XIV — першої половини XV ст. // Історичні джерела та їх використання. — К., 1966. — Вип. 2. — С. 274–276; *Його ж.* Зброя XVI–XVII ст. на Україні — пам'ятка мистецтва. — К., 1970. — С. 20.

* Мистецтво створення рукописних книг і текстів не втрачено і в сучасні Україні. Майстерні рукописні копії українських старовинних манускриптів із ретельним збереженням усіх нюансів тексту, мініатюр і заставок понад чверть століття створює уродженець Луганщини, юрист і каліограф Юрій Храпай. У доробку майстра на сьогодні

спеціальностей: переписувачів / каліграфістів, художників / оформлювачів, ювелірів тощо. Оправи книг виготовлялися із дерева з металевими фрагментами, перепліталися шкірою, оксамитом або шовком, а також оздоблювалися тисненням, мали вставки із золота, срібла, дорогоцінних каменів, перлин та різних емалей.

Безцінною для України пам'яткою матеріальної й духовної культури рубежу XIV–XV ст. є створене на Закарпатті кириличне Королівське Євангеліє. Ця рукописна книга являє собою канонічне Тетраєвангеліє / Чотириєвангеліє (включає Євангелія від Матфея, Марка, Луки та Іоана) і містить 176 паперових аркушів. Вважається, що це одна із найдавніших рукописних книг в Україні саме із паперовими аркушами, що мають ще й водяні знаки єдиного рога. Як свідчить напис наприкінці Євангелія, воно було переписане 1401 року Станіславом Граматиком у Нелабському замку в Кіральхазі (давня назва поселення Королеве Виноградівського району Закарпаття). На думку закарпатських дослідників В. Микитася та П. Чучки, автор книги був місцевим уродженцем, про що свідчить аналіз допоміжного тексту, у якому зустрічаються елементи й звороти живої народної мови. Хоча, за припущенням В. Німчука, автор Королівського Євангелія Станіслав Граматик міг перебратися на Закарпаття разом із останніми володарями Подільського князівства Василем та Федором Коріятовичами у 1394 р., коли ці князі отримали дозвіл угорських правителів на осідок у комітаті Берегове. Достеменно точна історія Королівського Євангелія ще чекає свого дослідника. На думку фахівців, воно тривалий час належало одному волоському православному храму, згодом перебувало в Мукачівському жіночому монастирі, де й було віднайдене поміж румунськомовних церковних книг. У 1961 р. цю безцінну книгу й інші раритети передав до Закарпатського краєзнавчого музею в Ужгороді о. Василь Пронін — наставник Мукачівського монастиря. Там вона зберігається і сьогодні. Королівське Євангеліє досить пізно (лише у 1957 р.) було введено до наукового обігу завдяки ієрею і вченому В. Проніну. І ще не діждалося належної уваги реставраторів — ні за радянських часів (коли у 70-х роках ХХ ст. до списку першочергових змогли потрапити

близько 100 зразків богослужбових та світських автентичних рукописних копій: «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона, «Сказання про житіє і подвиг Михайла Чернігівського і його боярина Федора», «Слово о полку Ігоревім», «Руська Правда» (XI ст.). Зокрема, над виготовленням копії Поширеної редакції Руської Правди (писана давнім уставом) автор працював три роки (текст зайняв понад 240 сторінок на папері ручного виготовлення). Автор і надалі працює над рукописними копіями «Статуту Великого князівства Литовського» 1529 р., «Конституції Пилипа Орлика», «Київського Псалтиря», «Реймського Євангелія» (XI ст.), «Пересопницького Євангелія», «Луцького Євангелія», «Холмського Євангелія» тощо.

лише Біблія Франциска Скорини, Біблія Федорова, Мукачівський псалтир та інші пам'ятки), ні в наш час: хоча між 1998 й 2001 роками манускрипт й забирався до Києва, однак через брак коштів жодні реставраційні роботи так і не були проведені. До сьогодні в Україні не взялися не те що за повну реставрацію цієї видатної пам'ятки (потрібні значні кошти й відповідні фахівці), а навіть за консервацію збережених музейними працівниками, проте дуже вразливих до агресивного середовища сторінок твору.

Подібні книги при виготовленні мали дерев'яні палітурки, які оздоблювалися дорогоцінними аксесуарами із тисненої шкіри, золота та інших коштовностей. Хоча вказана пам'ятка на сьогодні й втратила першопочаткове зовнішнє високохудожнє оздоблення та не всі аркуші тексту зберегли давні письмена, але Євангеліє залишається унікальним раритетним рукописним виданням, оскільки книга має точну дату створення — 1401 р., та відомий автор переписаного євангельського тексту — Станіслав Граматик, який більше як на шість століть залишив нам свій автограф на останніх її сторінках. Фахівці відзначають мистецьку унікальність книги та її високохудожнє, новаторське, як на той час, оформлення — майстерно вимальовані заставки, заглавні літери, багатоколірні візерунки. Дослідники на сьогодні нарахували більше десятка орнаментальних заставок. В оздобленні сторінок майстри-графіки (яких, вважається, було кілька чоловік) використали не лише тератологічний орнамент, а й досить оригінальну народну орнаменталістику та рідкісний нововізантійський стиль (відомий допоки лише в Київському псалтирі). Разом з тим книговидавці рубежу XIV–XV ст. продемонстрували високу майстерність у виготовленні та використанні спеціальних фарб, які не втратили своїх свіжих насичених барв впродовж шести століть. У 2011 р. в рамках відзначення 610-тої річниці Королівського Євангелія, у селищі Королево на закарпатській Виноградівщині відбулося урочисте відкриття та освячення пам'ятного знака «Королівському Тетраєвангелію», яке входить у двадцятку найважливіших рукописів в Україні, написаних на папері.

Поряд із Королівським Євангелієм, іншим дорогоцінним зразком української рукописної книги та декоративного мистецтва першої половини XVI ст. є Пересопницьке Євангеліє, яке було створене волинськими майстрами із високоякісних пергаментних аркушів (їх у книзі близько 500) у 1556–1561 рр. в Дворецькому та Пересопницькому монастирях³¹.

---

³¹ *Запаско Я.П.* Орнаментальне оформлення української рукописної книги. — К., 1960. — С. 6–7, 78–79; *Пересопницьке Євангеліє 1556–1561: Дослідження. Транслітерований текст. Словопоказчик.* — К., 2011. — 700 с.; *Сас П.М.* Феодальне города

Все більшого значення в економіці українських міст ремісниче виробництво набуває в XVII ст. Характерним для нього у цей час є як кількісне зростання, так і якісні інноваційні зрушення. Зокрема, помітно зростає кваліфікація та розширюється спеціалізація в окремих ремісничих галузях. У порівнянні із попереднім періодом, коли кількість ремісничих професій максимально сягала 150, на середину XVII ст. таких спеціальностей (в тому числі й досить рідкісних) вже нараховувалося близько 270. Більшою мірою це стосувалося великих міст України, хоча навіть і в незначних міських центрах вже, як правило, працювали спеціалісти з кількох десятків ремісничих професій. Так, у Переяславі та Ірклієві дослідники нарахували по три десятки і більше, у Борисполі та Гоголеві — по півтора десятка, а в Бикові, Яготині, Березані, Воронкові — по десятку ремісничих спеціальностей.

Значно збільшився й загальний відсоток та чисельність ремісничого люду в структурі населення українських міст. Зокрема, у Львові на першу половину XVII ст. працювало щонайменше 3 тис. міських ремісників, а в основних економічних регіонах Руського воєводства таких майстрів нараховувалося трохи більше 2,8 тис. Також в даний період понад 2 тис. кваліфікованих ремісників працювало в 25 міських центрах Волині. Для порівняння, в інших великих містах Речі Посполитої теж була значна кількість ремісничого населення. Так, на початку XVII ст. у Гданську згадувалося до 3 тис. цехових ремісників, у Вроцлаві — близько 1,7 тис., а в Кракові — у межах 700. За підрахунками дослідників, відсоток ремісничого населення українських міст коливався в межах від 17 (як це було у Волинському воєводстві) і до 26 (на Лівобережній Україні) від загальної кількості городян³².

України... — С. 71–73; Інтернет-видання «Закарпаття онлайн Beta». Електронний ресурс. — Режим доступу: <http://zakarpattia.net.ua/News/90301-U-zakarpatskomu-Korolevi-vidkryly-pam'iatnyi-znak-Korolivskomu-Tetraievanheliiu-FOTO> (10.05. 2017); На Закарпатті пройшла наукова конференція, присвячена Королівському Євангелію. Електронний ресурс. — Режим доступу: <http://zakarpattia.net.ua/News/90214-Na-Zakarpatti-proishla-naukova-konferentsiia-prysviachena-Korolivskomu-IEvanheliiu> (10.05. 2017).

³² Баранович А.И. Украина накануне освободительной войны середины XVII в.: Социально-экономические предпосылки войны. — М., 1959. — С. 142; Голобуцький В.О. Про цехове ремесло і зародження капіталістичного виробництва в XVI — першій половині XVII в. на Україні // Вісник АН УРСР. — 1958. — № 8. — С. 34–42; Історія народного господарства Української РСР: У 3-х т., 4-х кн. — К., 1983. — Т. 1. — С. 139–143; Історія української культури: У 5 т. — К., 2001. — Т. 2. — С. 608–618; Михайлина П.В. Визвольна боротьба трудового населення міст України (1569–1654). — К., 1975 — С. 18; Українська народність: нариси соціально-економічної і етно-політичної історії. — К., 1990. — С. 126–127.

Модернізаційні тенденції в цеховій організації

У зазначений період цехова організація справляла досить помітний модернізаційний вплив на розвиток міського ремісничого виробництва. Найбільш ранні відомості про цехи як виробничо-корпоративні інститути з'являються на українських землях разом із магдебурзьким правом, починаючи із 80-х років XIV ст., коли цех шевців Перемишля отримав свою цехову грамоту, яка гарантувала місцевим ремісникам ті ж права, що вже мали львівські цеховики. Згідно реєстру цехових ремісників Львова 1425 р., на той час у місті вже діяло близько десятка цехів (шевців, кравців, пекарів, столярів, ковалів, лимарів, сідельників, кушнірів, солодовників / пивоварів тощо), а на кінець століття згадувалося до восьми сотень цеховиків та півтора десятка самих ремісничих цехів. На середину XVI ст. їх кількість сягнула двох десятків. У 1530 р. у Львові виник об'єднаний цех ювелірів, а у 1539 — токарів. Популярність цехів львівських ювелірів та столярів стрімко ширилася не лише всією Україною, а й цілою Річчю Посполитою. Надалі, упродовж XV–XVI ст., цехи невпинно поширювалися українськими містами (вони виникали у Львові, Володимирі, Ковелі, Кременці, Луцьку, Кам'янці, Коростені, Холмі, Красноставі тощо) й досягли піку свого розвитку тоді, коли цехова організація західноєвропейських міст вже занепала. Українські цехи сплачували на користь держави спеціальний податок, а в торгові дні ще й надавали грошові пожалування замковій адміністрації за право продажу певних груп товарів (приміром, цеховики Кременця в 1560-х роках сплачували за право торгувати м'ясними виробами).

Своєрідністю становища ремісничих цехів у Києві було те, що, незважаючи на введення в місті магдебургського права (привілеї 1498, 1502, 1514 рр.), ремісники все ж залишалися не під міською, а під замковою / воєводською юрисдикцією. І тільки після повторного звернення киян до Сигізмунда I їм було видано привілей (від 12 січня 1516 р.), який з-поміж іншого передавав київські ремісничі цехи (кравецький, ковальський, ювелірний, зброярський, лучницький, кушнірський, шевський, цирульницький) під владу міського уряду на магдебургському праві, що також підтвердив через два роки у своєму листі від 9 січня 1518 р. і київський воєвода А. Немирович. Після втрати оригіналу привілею 1516 р. кияни витребували у великокнязівській канцелярії наново переписаний привілей (тотожний з попереднім) 8 березня 1544 р., а 24 квітня 1545 р. київські урядовці отримали у столиці ВКЛ — Вільні (нині Вільнюс) новий привілей, який не лише підтвердив міську юрисдикцію цехових ремісників, а й передав у відання ратуші ринкову вагу й вагове. Згодом це було закріплено у підтверджувальних привілеях Сигізмунда II Августа (21 липня 1569 р.) та інших правителів Речі Посполитої³³.

³³ Білоус Н. Київ наприкінці XV — у першій половині XVII століття... — С. 54–59.

В ході подальшого розвитку цехи українських міст перетворювалися не лише на впливові економічні, виробничі корпорації, а й ставали регіональними самоврядними, а також воєнізованими організаціями, які часто мали свою церкву / каплицю та власну атрибутику (печатку, цехову скриньку, корогву / прапор, емблему / знак тощо). У містах широко відомими були святкування цеховиків (кануни, канони, братчини, складчини), влаштовані на честь святих покровителів їхнього цеху чи спеціалізації загалом. У тогочасному цеховому середовищі вважалося, що опікуном ковалів є святий Кузьма і Дем'ян, у столярів — св. Павло, у кухарів — св. Василій, у бортників — св. Іоан Золотоустий, у бондарів — св. Йосип, у жіночих ремеслах — св. Параскева, хоча, як правило, небесним покровителем / патроном цеховиків ставав той святий, на честь якого було освячено найближчу церкву (збудовану окремо цехом або спільно із городянами). Тож зранку цеховики відбували церковну службу (часто відвідували наявні в місті кілька храмів різних конфесій, приміром, католиків і греко-католиків), для якої спеціально виготовлювали / закупляли святкові кольорові свічки — громниці, а потім влаштовували бенкет у цеховому будинку (для чого напередодні ситили мед). У привілеї Сигізмунда III від 1608 р. вимагалося, щоб при святкуванні цеховики «вели себе поштиво». В час кануну годилося також виявляти благодійність, а тому цеховики у своєму місті обдаровували церкву, шпиталі та убогих людей.

Водночас цехове самоврядування відзначалося поділом на соціально-вікові групи (учнів, підмайстрів, майстрів, старших майстрів) із чітко окресленим колом обов'язків та повноважень для кожної з них. На найнижчій сходинці цехової ієрархії перебували учні, які зобов'язані були постійно проживати в будинку / майстерні свого майстра й виконувати усі накази останнього. У залежності від складності обраної ремісничої спеціалізації учень міг проходити навчання / стажування від одного до кількох років. Найдовше (від 4 до 7 і більше років) учні опановували технічно складні професії годинників, золотарів та зброярів, що підтверджується матеріалами цехів Львова та Луцька. Після опанування необхідних навиків з обраної спеціалізації учні за згодою майстра й цеху переводилися у підмайстри, які продовжували ще кілька років шліфувати свою майстерність під керівництвом майстра в обраній на свій розсуд майстерні. Інколи підмайстри з рекомендаційним листом свого цеху навіть відбували до інших міст, щоб там збагатити свій ремісничий досвід. І лише тоді виготовлявся екзаменаційний виріб / «штука», за якістю виконання якого майстри-екзаменатори переводили новобранця у своє коло, а той влаштовував для колег бенкет та вносив до цехової каси чималу суму.

На чолі цехових організацій стояли обрані цехмістри, які здійснювали загальне керівництво різноманітними сторонами цехового життя (органі-

зовували / налагоджували процес виробництва, переводили цеховиків на нову / вищу сходинку, приймали нових членів, провадили зібрання та збір коштів / складчини, розбирали конфлікти тощо). Цехове виробництво й самоврядування в українських містах регулювалося відповідними статутами (що, як правило, зберігалися у цеховій скринці), які затверджувалися королівськими / великокнязівськими грамотами (приміром, у 1564 р. польський король Сигізмунд II Август підтвердив статут цеху луцьких кравців і кушнірів, 1581 р. Стефан Баторій затвердив цехові статuti для ковалів, теслів та каменярів Луцька), а в приватних містах — сюзеренами / власниками. Важливі справи цехового життя вирішувалися на загальних зборах (звичайних чи святкових) майстрів, до участі у яких підмайстри допускалися лише у виняткових випадках, але без права голосу. Натомість вони створювали при цехах свої організації — господи, або молодші братства, із власними фінансами, старшими товаришами, писарями тощо — у Львові згадувалась такого роду громада підмайстрів цеху ткачів (1469 р.), а в Коростені — цеху шевців (1483 р.).

Відчутний вплив на цехове ремесло в Україні справляли певні регламентаційні норми (для кожного окремого цеху), які, щоправда, були значно м'якшими, ніж в Західній Європі, де чітко регламентувалася техніка виробництва та стандартизація товарів тощо. Це навіть дало привід західноєвропейським дослідникам твердити, що регулятивний механізм європейської цехової системи на певному етапі ставав гальмом економічного зростання й модернізації, оскільки не враховував інтереси розвитку позацехових торгово-виробничих форм. Слід зазначити, що українські цехові регламентації частіше стосувалися організаційних (а не технічних / технологічних) вимог: щодо кількості підмайстрів та учнів у кожного майстра, щодо підпорядкування правилам цеху усіх без винятку ремісників конкретної галузі у даному місті (щоб усунути позацехових конкурентів) тощо. Але останні заходи не завжди були повними й ефективними, а тому позацехове ремесло міських партачів (як виробників, так і торговців) було помітним модернізаційним фактором економічного розвитку українських міст³⁴.

---

³⁴ *Балушок В.* Світ середньовіччя в обрядовості українських цехових ремісників. — К., 1993. — С. 16–21; *Берковський В.* Основні тенденції дослідження історії економіки ранньомодерної Європи // Український історичний збірник — К., 2006. — Вип. 9. — С. 349–353; *Клименко Ф.В.* Западно-русские цехи XVII–XVIII вв. — Киев, 1914. — 166 с.; *Його ж.* Записова книга Люблінського Спаського братства 1551–1637 рр. // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. — 1929. — Т. 21–22. — С. 297–310; *Отамановский В.Д.* Развитие городского строя на Украине в XIV–XVIII вв. и магдебургское право // Вопросы истории. — 1958. — № 3. — С. 121–141; *Сас П.М.* Феодальные города Украины... — С. 91–100; *Швыдько А.К.* Социально-экономическое

Відома в Україні з попереднього періоду цехова система організації міського ремісничого виробництва продовжувала удосконалюватися й розвиватися у другій половині XVI–XVII ст. До вже відомих цехів у Києві, Львові, Перемишлі, Володимирі, Ковелі, Кременці, Луцьку, Кам'янці, Коростені, Холмі, Красноставі тощо додалися й нові цехові об'єднання в інших містах України. Дослідники відзначали, наприклад, що кількість львівських цехів перейшла за три десятки, а в місті на цей час працювали майстри більше 130 ремісничих спеціальностей. Значне підвищення авторитету ремісничих цехів Львова перетворило місто в регіонального лідера з-поміж ремісничої братії навколишніх воєводств. Львів задавав тон і моду в стандартизації ремісничих виробів, а тому з повним правом здійснював шефство над цеховиками інших міст. Так, столярам Львова підпорядковувалися майстри вказаного профілю зі всіх міських поселень Волинського, Подільського та Руського воєводств, а львівським мечникам — всі мечники Руського воєводства та інших земель Речі Посполитої. Крім Львова, також зросла чисельність цехів у Ярославі (до 20), у Кам'янці Струмиловій (до 14), у Білій Церкві (до 12), у Самборі та Перемишлі (до 10), у Ніжині, Рогатині, Жовкві (до 8), у Переяславі, Бродах, Тереховлі (до 7), у Стрию та інших містах (до 6) тощо. Цехові міські корпорації, як і на попередньому етапі, боролися за своє монопольне виробничо-торгове право на ринках українських міст. Адже лише членам цеху дозволялася постійна / щоденна торгівля у своєму місті виробами власного виробництва. А перекупники та купці могли торгувати таким асортиментом виробів (який виготовлявся місцевими цехами) лише під час ярмарків. Для забезпечення себе від конкуренції позацехових ремісників міські цеховики боролися з останніми не лише в межах міста, а й у навколишній сільській окрузі. Зокрема, у першій половині XVII ст. з цією метою шевський цех м. Баришівки домогся у місцевого старости відповідного письмового підтвердження: «По селах, належних до містечка, щоб ніхто не наважувався займатися тим [шевським] ремеслом без відома й дозволу цехової братії». При порушенні встановлених заборон позацехових ремісників / партачів (відсоток яких у розвинутих містах міг сягати третини від усього наявного ремісництва) карали штрафами, а згодом і конфіскацією виробів і товарів,

---

развитие городов Украины в XVI–XVIII вв. — С. 26–41; *Её же*. К вопросу о ремесленном цехе в средневековом городе (по германским и украинским источникам) // Вопросы германской истории и историографии. — Днепропетровск, 1973. — С. 7; *Farr J.R.* On the Shop Floor: Guilds, Artisans, and the European Market Economy, 1350–1750 // *Journal of Early Modern History*. — Т. 1. — 1997. — № 1. — P. 25–26; *Sonenscher M.* *Work and Wages: Natural Law, Politics and the Eighteenth-Century French Trades*. — Cambridge, 1989. — P. 49–84.

що свідчило про недостатню розвиненість місцевих ринків і жорстку боротьбу за покупця / замовника. Але попри суворі цехові регламентації та підтримку місцевих урядовців позацехове ремісниче виробництво у містах України не лише не згасало, а й намагалося конкурувати із цеховиками (якістю товарів, нижчими цінами, швидким реагуванням на ринкову кон'юнктуру, мобільністю при торгових операціях). Крім того, партачі часто користувалися покровительством місцевих можновладців, які, бувало, надавали прихисток таким ремісникам у своїх помістях або в підконтрольних приватним власникам ділянцях українських міст — юридиках. Зокрема, на рубежі XVI–XVII ст. львівський староста тримав у своїй ділянці міста понад сотню ремісників, поза належними йому двома. Тому в ході насичення ринків товарами (частка позацехового виробництва в яких була вже досить вагомою) купецтво вступає в боротьбу / протистояння із цеховою торгівлею в українських містах та слідкує за тим, щоб цеховики продавали продукцію виключно власного виробництва. Так, коли купецьке братство Львова упіймало місцевого шевця Якова на торгівлі сторонніми товарами (1572 р.), то за позовом 40 найзаможніших купців до міської влади самі цеховики провели вилучення / конфіскацію таких ремісничих виробів³⁵.

Попри загалом модернізаційний поступ все ж певним стримуючим фактором розвитку ремісничого виробництва на українських землях на цьому етапі виступала корпоративна замкнутість цехових організацій. Регламентувалася не лише кількість майстрів, а й підмайстрів та учнів у кожному цеху. У першій половині XVII ст., щоб стати тільки учнем львівського цеху, слід було здати в касу від 1 до 3 злотих та виконати інші вимоги. У певних випадках для того, щоб потрапити до «цехового братства», вимагали документ про місце народження й походження претендента, рекомендації / відгуки попередніх наставників, а також деяку суму грошей, бочку пива, пуд воску тощо. Та й навіть після вступу до числа цеховиків учні й підмайстри перебували на підневільному становищі у майстрів та цехмайстрів, які заставляли підлеглих працювати від 10 до 15 годин на добу (в залежності від спеціалізації того чи іншого цеху). Подальше розширення цехового виробництва також призводило до того, що майстри українських міст не додержувалися передбачених для них квот щодо кількості учнів та підмайстрів у одного майстра (за

---

³⁵ Кісь Я.П. Промисловість Львова у період феодалізму... — С. 64–66; Михайлина П.В. Визвольна боротьба трудового населення міст України. — К., 1975. — С. 20; Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні: В 3-х ч. — К., 1959. — Ч. 1. — С. 89–90; Соціальна боротьба в місті Львові в XVI–XVIII ст.: Зб. док. — Львів, 1961. — С. 85; Українська народність: нариси соціально-економічної і етно-політичної історії. — С. 127–128.

цеховим регламентом їх могло бути не більше 3–4). Непоодинокими були випадки, коли вказані норми перевищувалися у 3–5 разів, як це, при-міром, мало місце в цеху львівських мулярів у першій половині XVII ст. Щоб у подальшому піднятися на вищу соціальну сходинку і стати майстром, претендент повинен був не лише неодноразово підтвердити свою кваліфікацію в обраному ремеслі, а й сплатити в касу досить значну грошову суму — від 40 до 250 злотих. В свою чергу поміж майстрами теж не було економічної рівності. Тому більш заможні посеред них та власне головні цехмайстри сплачували до казни вдвічі більші виплати, ніж рядові / прості цехові майстри³⁶.

У подальшому великі цехи та багата цехова верхівка, наситивши місцеві міські ринки своїми товарами, намагалися потрапити на ринки сусідніх міст та навіть інших регіонів (приміром, шаповали, шевці й ковалі з Бродів везли свою продукцію до інших міст Галичини та Поділля — Бара, Самбора, Унева тощо). А тому цехи вже виготовляли свою продукцію не лише для поточного продажу в своїх містах / регіонах, а й для складування та подальшого переправлення й продажу великих оптових партій товарів по Україні та в суміжні регіони.

Модернізація ремісничого виробництва й зародження мануфактури

Помітну прогресивну роль в розвитку ремісничого виробництва на означеному етапі відігравала купецька діяльність, адже власники значних торгівельних капіталів (серед яких зустрічалося й немало представників цехової верхівки) замовляли українським ремісникам (в тому числі й цехам) значні партії виробів, із запасом наповнюючи ними заклади внутрішньої торгівлі для постійного / безперебійного продажу товарів. Цим самим цехи все більше втрачали монопольне право на ринку товарів та послуг, оскільки замовники / посередники, розміщуючи свої замовлення по різних ремісничих (як правило, позацехових) майстернях та навіть містах, створювали конкуренцію між останніми. Крім того, купці часто, щоб збити ціну на товар, віддавали велику частину своїх замовлень позацеховим партачам та сільським ремісникам, постачаючи останнім всю необхідну сировину й забираючи готову продукцію. Саме такі ви-

---

³⁶ Білецький С.Т. Розвиток ремесла й промислів у Львові в середині XVII ст. // З історії західноукраїнських земель. — К., 1957. — С. 3–8; Історія народного господарства Української РСР. — Т. 1. — С. 139–143; Капраль М. Привілеї та статuti ремісничих цехів і купецьких корпорацій Львова XV–XVIII ст. (історико-правовий нарис) // Економічні привілеї міста Львова XV–XVIII ст.: Привілеї та статuti ремісничих цехів та купецьких корпорацій Львова. — Львів, 2007. — С. X–XII; Кісь Я.П. Промисловість Львова у період феодалізму... — С. 53–54.

робничо-торгівельні операції в другій половині XVI — першій половині XVII ст. широко практикувало купецтво Львова, Луцька, Кам'янця та інших українських міст, постачаючи ремісникам сіл та передмість куплені на ринках хутро, шкіри, сукно, тканини та іншу сировину, а потім оптом забираючи готову продукцію (різноманітний одяг, взуття, ковдри тощо). Позаміські ремісники з готовністю працювали на таких фінансових посередників, адже відкрито й вільно займатися своїм ремеслом у них не було іншої можливості через цехові обмеження та жорстке протистояння із міськими цехами. Та й потрапити на міські ринки ремісникам / партачам було майже неможливо. Таким чином, позацехові ремісники все менше переймалися турботами про сировину та збування готової продукції, а більше зосереджувалися на власне своїх виробничих функціях, що сприяло перетворенню їх фактично у найманих працівників та зростанню продуктивності праці. Тим самим створювалася свого роду модернізована розпорошена мануфактура як більш продуктивна форма капіталістичного промислового виробництва. Адже до виробничої діяльності одночасно залучалося помітно більше працівників, ніж їх налічували цехи, та значно зменшувалися позавиробничі затрати часу й ресурсів самих виробників. Генератором вказаних процесів виступає в цей період торгово-ремісничий капітал, представники якого беруть на себе всі невиробничі затрати і разом з тим віддаляють від ринку (сировини й готової продукції) ремісничі верстви населення. Оптимізації економічного розвитку промислового виробництва сприяли й значні оптові торгівельні операції (із сировиною та готовими виробами), розвиток позаміської, міжрегіональної та міжнародної торгівлі. Водночас дослідники відзначають й паралельну появу паростків мануфактурного виробництва (приватного / кріпосного) у шляхетських маєтках, яке, щоправда, базувалося на праці залежних від власника земель працівників.

Вказані інноваційні чинники, помітне зростання обсягів виготовленої продукції, а також великі партії промислових та інших ремісничих товарів стабілізували ціни на ринках українських міст та залишали поза конкуренцією незначних виробників, адже їхні вироби мали більшу собівартість. Через це навіть деякі цехові майстри починали звертатися до партачів, передаючи їм чимало своїх замовлень на виготовлення не лише простих та побутових виробів, а й більш складної (слюсарної, зброярної, ювелірної тощо) ремісничої продукції. На базі деяких ремісничих майстерень в подальшому починали формуватися й більш модерні централізовані мануфактури. Проте попри появу новаційних мануфактурних форм переважна більшість великих цехів розгорнула боротьбу (в тому числі й судові тяганини) супроти купців-фінансистів, які виступали організаторами позацехового мануфактурного виробництва. Зокрема, в судовому

позові (1625 р.) львівських цехів (сідлярів і лимарів) на такого нового підприємця Аведиковича відзначався широкий розмах його мануфактурного виробництва (в Острозі, Гологорох та інших містах) та величезна кількість складованої у нього продукції, що завдавало небувалих збитків львівським цехам³⁷.

Важливою виробничою базою для створення інноваційних мануфактурних підприємств стали в цей час різноманітні промисли, в яких вже застосовувалися найпростіші форми виробничо-переробної кооперації: білильні, броварні, воскобійні, гуральні, водяні млини, ливарні, папірні, поташні, порохівні, постригальні, рудні, солеварні, селітряні варниці, цегельні тощо. Мануфактурний характер виробництва все більше охоплює такі галузі, як виготовлення зброї (рушниць, гаківниць, набоїв, ядер і особливо гармат) та дзвонів. Досить досконалі ливарні виробництва українських зброярів, де виливали різноманітні гармати (мортири, гаубиці, фальконети, кулеврини тощо) із сплавів міді, заліза, чавуну, були у Львові, Білій Церкві, Острі, Черкасах та інших містах. Особливо відомим у XVI ст. було підприємство львівського ливарника Л. Гирі, яке постачало великі гармати і дзвони для Львова, Житомира, Кам'янець-Подільського та інших міст. Сам процес ливарництва вимагав модернізованого підходу до виробництва, був досить трудомістким, технологічно складним, потребував будівництва кількох приміщень та чималої кількості працівників різного профілю. Поетапно ливарники виготовляли фальшиву форму гармати, кожух, казенну частину. Для лиття необхідна була плавильна піч з пристроями, звідки метал розливався у форми та водяний млин. Подібним було й виготовлення дзвонів, для виробництва яких майстри проходили багаторічну підготовку й опановували усі секрети й нюанси роботи з рідким металом та формами. Відомо, що одним із найдавніших на землях ВКЛ церковних дзвонів, які дійшли до нашого часу, вважається невеликий дзвін (вагою в три пуди* (близько 50 кг), висотою 42 см, діаметром трохи більше 40 см) майстра Устяка, що був виготовлений у 1420 р. на замовлення православних вельмож і мав кириличний напис: «...созданъ бысть колоколь С(вя)теи Троици повелениемъ раба Б(ож)ия пана Шедибора Волимонтовича, а мастер Устяк». Дзвін до другої половини XIX ст. перебував у Свято-Троїцькій церкві (в Невадниці) на Підляшші. А сьогодні зберігається в Національному музеї Литви.

---

³⁷ Голобуцький В.О. Про цехове ремесло і зародження капіталістичного виробництва в XVI — першій половині XVII в. на Україні. — С. 38–42; *Його ж.* Економічна історія Української РСР. — К., 1970. — С. 91–93; Історія народного господарства Української РСР. — Т. 1. — С. 139–143; Українська народність: нариси соціально-економічної і етнополітичної історії. — С. 128–129.

* Пуд = 16,38 кг.

Відомими були також вироби заснованої Ієронімом Радзивіллою на сусідніх білоруських землях Урецької (поблизу Слуцька) ливарні, яка функціонувала поряд із скляною гутою, а також віленської ливарні майстра Федора Первеця (зокрема, вилиті майстром у 1676 р. два дзвони: один мав висоту 113 см та діаметр 151 см; другий мав діаметр 72 см та висоту 61 см). На рубежі XVI–XVII ст. чимало дзвонів і гармат було відлито майстром Германом Мольцфельдом у Несвіжській ливарні (гармати калібром 5–9 см і довжиною від 1,63 й до 3,60 м). До сьогодні збереглися у варшавському Музеї Війська Польського й стокгольмському Военному музеї тогочасні несвіжські гармати «Химера», «Цирцея», «Гідра», «Сич» та «Мелузіна»³⁸.

До новітнього виробництва мануфактурного типу дослідники також відносять і монетні двори. Саме таке карбування монет було налагоджено у Львові, коли сюди з Варшави переїхав Ян II Казимир під час «шведського потопу». Вказана монетарня була розташована у шести приміщеннях, в яких поетапно працювали ремісники окремого фаху / спеціалізації аж до виготовлення готової продукції.

Впродовж другої половини XVI — першої половини XVII ст. на українських землях (Галичина, Волинь, Київщина) налагоджується мануфактурне виробництво паперу. Перші папірні було створено поблизу Львова в Янові (1552), згодом в Луцьку (1570), Буську (1578), Острозі (1580), а на рубежі XVI–XVII ст. — в Бруховичах, Жашкові, Крехівському монастирі (біля Жовкви) тощо. Однією з перших мануфактур із виготовлення паперу на теренах Центральної України була Радомишльська папірня* (1612), виникнення якої пов'язують із діяльністю відомого українського православного церковного, культурного і громадського діяча (із 1599 р. архімандрита Києво-Печерської лаври) Єлисея Плетенецького (1550–1624). Через відносно пізню появу та складність технологічного процесу папірні минули стадію простого ремісничого виробництва. На україн-

---

³⁸ Голобуцький В.О. Економічна історія Української РСР. — С. 93–95; Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя. — Т. 3. — Дадатак. — Мінск, 2010. — С. 407; *Bersohn M.* Dawna zbrojownia Książąt Radziwiłłów w Nieświeżu. — Warszawa, 1904; *Brensztejn M.* Zarys dziejów ludwisarstwa na ziemiach b. Wielkiego Księstwa Litewskiego. — Wilno, 1924. — S. 11–12; *Hankus A.* Sobolewski G. Najstarszy dzwon na Podlasiu // *Białostoczczyzna*. — 1995. — № 4; *Karkucińska W.* Anna z Sanguszków Radziwiłłów (1676–1746): działalność gospodarcza i mecenat. — Warszawa, 2000. — S. 162–163.

* У наш час будівля Радомишльської папірні капітально відремонтована коштом подружжя меценатів Олексія Шереметьєва та Ольги Богомолець і в ній облаштовано унікальний музейний комплекс (виставлено колекцію з понад 5 тис. українських домашніх ікон). Також планується відтворити давнє виробництво з виготовлення паперу, щоб відвідувачі самі могли долучитися до відливу паперових аркушів із водяними знаками.

ських мануфактурних підприємствах з виготовлення паперу широко використовувалися різноманітні пристрої, механізми та водяні млини, а також праця вільнонайманих робітників.

Із модернізаційними зрушеннями в міському ремеслі та паперовому виробництві дослідники пов'язують появу в Україні друкарства, яке теж кваліфікують як мануфактурне. Адже у Львові та Острозі (де побачили світ друковані книги Апостол (1574), Буквар (1574), Азбука (1578), Острозька Біблія (1581) тощо) було чимало висококваліфікованих майстрів, спроможних підготувати обладнання й налагодити процес книгодрукування (львівська друкарня Івана Федорова запрацювала у 1573 р.). Вважається, що до цього часу потребу в книгах українські землі забезпечували за рахунок потужностей Краківської кириличної друкарні (XV ст.), заблудівської друкарні гетьмана Г. Ходкевича та білоруських видань Ф. Скорини, С. Будного й українця В. Тяпинського. Крім того, також існують припущення про більш раннє — дофедорівське — виникнення книгодрукування у Львові, але поки не вдалося виявити жодного примірника книги, видрукованої до часів І. Федорова. В період же діяльності останнього освічені львівські ремісники не лише активно допомагали друкареві налагодити власне друкарське виробництво, а й надавали йому притулок та фінанси. На сьогодні відомо понад 500 друкованих видань І. Федорова, якого українці на свій манер називали Федоровичем. Важливо зазначити, що українське книгодрукування виникло та розвивалося аналогічно подібного роду виробництву на сусідніх землях Центрально-Східної Європи. Адже саме в цей час виникають польські (Торунь — 1568 р., Познань — 1577 р.), серболужицькі (Будишин — 1574 р.), словенські (Любляна — 1575 р.) та інші (Банська Бистриця, Трнава, Бардіїв — 1577–1578 рр., Рига — 1578 р. тощо) друкарні. Дещо пізніше (1591 р.) у Львові було відкрито друкарню місцевого братства (працювала до 1788 р.). У Києві друкарню Києво-Печерської лаври (1616 р.) заснував її архімандрит Є. Плетенецький, який придбав устаткування друкарні Г. Балабана у Стрятині (в тому чи іншому вигляді проіснувала понад три століття). Лаврська друкарня впродовж 1616–1624 рр. видрукувала чимало шкільних підручників та більше десятка найменувань релігійних, полемічних та історичних творів («Часослов» (1617), «Антологіон» (1619), «Номоканон» (1620 і 1624), «Служебник» (1620) та ін.) із передмовами самого архімандрита. У процесі книгодрукування місцеві майстри інколи брали за прототип ілюстративні матеріали польських, німецьких та італійських книговидавців і, творчо їх опрацювавши, створювали авторські шедеври орнаментування й декору українських книжок із елементами народних декорацій, ренесансної графіки та барокового стилю. Про вдосконалення друкарської техніки свідчило також застосування українськими ремісниками не лише дерев'яних кліше ілюстрацій, а й

мідних матриць, які були зафіксовані у львівських майстрів, починаючи з 1615, а в київських — з 1641 року. Відомими майстрами книгодрукування у Львові в 30–40-х роках XVII ст. були А. Скольський та М. Сльозка, останній із яких, поряд із кириличними, налагодив друкування іншомовних книг, встановивши у друкарні латиномовні шрифти.

Загалом від початків книгодрукування й до середини XVII ст. дослідники нараховують в Україні до 25 друкарень, із яких лише 7 мали відповідні шрифти й друкували книги польською й латиною, а переважна більшість — церковнослов'янською й українською мовами. Інколи невеликі друкарні могли змінювати свою адресу розташування, через що фахівці вказують на наявність книговидавання у 17 регіонах України. Лише незначну кількість друкарень (близько 7) за цей час було зафіксовано в сільській місцевості, адже книговиробництво вимагало кваліфікованих ремісників та робітників, що легше було забезпечити в ремісничих містах та містечках. Тому найбільшими центрами книгодрукування в Україні були Київ, Львів, Острог. Загалом же на середину XVII ст. у Києві на лаврському устаткуванні було видруковано (лише з відомих) щонайменше понад сім десятків найменувань книжкової продукції, а в братській друкарні Львова — понад три з половиною десятки.

Створені в даний історичний період українські друкарні відіграли вагомий роль у культурно-науковому, релігійному та освітньому розвитку українських земель, адже при найбільших з них діяли й книгарні, а в торгівлю книгами залучалося все більше купців. Загалом за весь час існування цих підприємств ними було видруковано десятки найменувань книг-шедеврів, які мали не лише велику інтелектуальну й духовну цінність, а й являли собою високомайстерні витвори мистецтва³⁹.

Значний модернізаційний вплив у зазначений час справляло і все більше використання водяних млинів у різноманітних галузях ремісничого та мануфактурного виробництва. До безпосередньої функції — помолу зернових (на крупи та борошно) також додалося використання їх як потужних агротехнічних установок, що приводили в дію ковальські міхи, горни й механічні молоти в кузнях, руднях та ливарнях, рухали сукновальні, рудорубки та пили (в лісопильнях) тощо. За окремими відомостями, лише у Волинському воєводстві в другій половині XVI ст. нараховувалося понад 770 млинових комплексів. До сьогодення на Закарпатті

---

³⁹ Голобуцький В.О. Економічна історія Української РСР. — С. 93–95; Ісаєвич Я. Літературна спадщина Івана Федорова. — Львів, 1989. — С. 107; Історія української культури. — Т. 2. — С. 608–618; Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні (XVI перша половина XVIII ст.): Зб. док. — К., 1975. — С. 80–82; Українська народність: нариси соціально-економічної і етно-політичної історії. — С. 129; Budka W. Papiernictwo w Nowym Stawie i Radomyślu // Przegląd Biblioteczny. — R. 3. — Kraków, 1929. — S. 520–524.

(в с. Лисичеві Іршавського р-ну) збереглася велика водяна кузня — «гамора»*, яка, за опосередкованими даними, проіснувала понад три століття. У свій час в цій кузні працювало п'ять водяних коліс (загальною потужністю у 40 кінських сил). У цьому ж селі також згадувалося й велике паперове виробництво — папірня, яка теж використовувала силу водяних конструкцій. Вода через складні пристрої поступала з місцевої річки й приводила в рух відповідні механізми та стокілограмові молоти. За своїми конструктивно-виробничими характеристиками це було досить досконале виробництво (тотожне з кузнями в Німеччині та Словаччині). Сільськогосподарський реманент та інша продукція цієї кузні користувалися попитом не лише на Закарпатті, а й в інших регіонах України та зарубіжжя (Угорщині, Трансильванії, Волощині тощо).

Використання силової потуги млинів та водяних коліс (кількість яких могла сягати трьох) особливо сприяло розширенню металоплавильного та рудного виробництва. Великі рудні включали по кілька виробничих підрозділів: димарку з двома горнами і міхами, в яких плавилася й виварювалося залізо; молот для криці; кузню для кінцевого виробництва. Загалом кількість рудень на українських землях впродовж XVI–XVII ст. збільшилася із семи до понад дванадцяти десятків⁴⁰.

Великого розмаху в Україні у XVI–XVII ст. набуло поташне виробництво, яке мало всі ознаки мануфактурної організації. Число найманих робітників на великих будах сягало багатьох десятків, а то й перевищувало півтори сотні працівників. Зважаючи на постійний та повсюдний попит на поташ як важливу складову для виготовлення соди, фарб, скла та мила, десятки поташних буд створювалися у всіх регіонах України, починаючи від карпатських лісових масивів і до незначних смуг у лісостепу. Часто організаторами поташного виробництва виступали орендарі міст та маєтків. Саме так було на Полтавщині в 1649 р., де С. Конецпольський вимагав від орендаря своїх міст (Гадяча, Лютенки, Рашева) щорічної поставки до 1 тис. тонн якісного поташу та 80 тонн

---

* Водяна кузня «гамора» до нинішнього часу збереглася не лише як музейний експонат (схожих музеїв у сусідніх західних країнах є кілька), але й як єдине в Європі справжнє діюче виробництво, де сучасні українські ковалі (разом із учнями) виготовляють реманент та сувенірні вироби (підкови тощо). Тут щороку відбуваються фестивалі ковальського мистецтва.

⁴⁰ Блануца А. Земельні володіння волинської шляхти у другій половині XVI ст. — К., 2007. — С. 66; Історія народного господарства Української РСР. — Т. 1. — С. 144–146; Пальок В.В. З історії водяної кузні («Гамора») в с. Лисичеві Іршавського району Закарпатської області // Тези доповідей науково-практ. конференції з питань охорони пам'яток народного мистецтва. — Хуст, 1988. — С. 87–88; Стрішенець М.М. Рудні України XVI — першої половини XVII ст. // Питання історії СРСР. — 1975. — Вип. 19. — С. 102–108; Федоренко П.К. Рудни Левобережної України в XVII–XVIII вв. — М., 1960. — С. 22–26.

твердої смольчуги. Такі значні розміри поташного виробництва свідчили про його рентабельність та подальший розвиток. Адже власники таких підприємств мануфактурного характеру могли за рік отримати до 500 тис. грошів чистого прибутку (як це було на поташнях Канівщини в перші десятиліття XVII ст.). Загалом же на початок XVII ст., за окремими відомостями, в межах Брацлавського та Київського воєводств працювало щонайменше півсотні поташних виробництв.

Аналогічно до поташного в Україні у даний період було налагоджено виробництво смоли, дьогтю, випалювання деревного вугілля тощо. На Прикарпатті, Закарпатті, Північній Буковині, Північному Причорномор'ї та Приазов'ї продовжував розвиватися життєво необхідний соляний промисел. Особливо великого розвитку набуло прикарпатське солеваріння в районі Галича, Дрогобича, Коломиї та Перемишля. Місцеві соляні варниці / жупи все більше орієнтувалися на найману оплачувану працю великої кількості (часто досить кваліфікованих) робітників, чисельність яких сягала не однієї сотні (до 700) осіб. На першу половину XVII ст. припадає й піднесення новозапочаткованих переселенцями соляних розробок на Слобожанщині (у водорозділах річок Бахмутки і Тора), які розвивалися виключно завдяки найманій праці новоселів та прихожих (з різних регіонів) на Торські промисли людей⁴¹.

Загалом тогочасне рудне виробництво, як, власне, і поташне, солеварне, жупне, селітряне та ряд інших, мали нові ознаки ранніх мануфактур. Сама ж поява початкових мануфактурних форм свідчила про зростання рівня продуктивних сил, збільшення (затребуваних ринком) масштабів виробництва, втрату монопольного становища цехової ремісничої організації, використання різномірних модернізованих технічних механізмів і пристроїв та праці численних найманих ремісників / робітників.

Модернізаційні аспекти у сфері фінансово-торгівельних відносин у другій половині XVI — першій половині XVII ст.

В означений період все відчутнішими для фінансово-торгівельних відносин та економіки європейських країн ставали політичні та військові протистояння. За підрахунками дослідників, лише прямі втрати людей у війнах по всьому Європейському континенту впродовж XVII ст. склали

---

⁴¹ *Бойко І.Д.* Селянство України в другій половині XVI — першій половині XVII ст. — Львів, 1963. — С. 74; *Крикун М.Т., Кравченко В.М.* Торгові зв'язки Волині з Гданськом у середині XVI ст. // Проблеми слов'янознавства. — Вип. 36. — Львів, 1987. — С. 78–86; *Слюсарский А.Г.* Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII–XVIII вв. — Харьков, 1964. — С. 313–314; Українська народність: нариси соціально-економічної і етно-політичної історії. — С. 130–132.

понад 3 млн осіб. І хоча Річ Посполита не брала участі у Тридцятилітній війні (1618–1648 рр.), її фінансова система сповна відчула вплив європейської монетарної кризи, до якої спричинили небувалі до того військові витрати. На фінансові ринки усіх регіонів Польщі хлинув потік низькопробних монет, а якісний за вмістом срібла польський злотий став основним засобом приватного накопичення та поступово виводився в західноєвропейські країни. Найвідчутніше вдарила монетна криза по економіці Речі Посполитої, й особливо по експорту збіжжя, у 30-х роках XVII ст., коли реальна вартість злогого впала ледь не на половину. І навіть збільшення зернових поставок та ріст цін на хліб не в змозі були компенсувати значне знецінення срібної монети. Стабільність на фінансовому ринку вдавалося втримувати лише високопробним великим срібним монетам — талярям (вагою 29 г), які впродовж XVI ст. карбувалися в Богемії, Німеччині та Речі Посполитій (з 1580 р.). У першій половині XVI ст. таляр вартував 30, а наприкінці цього ж століття — понад 35 польських грошів. Однак вже за перші три десятиліття XVII ст. вказана грошова одиниця здорожчала майже вдвічі — від 40 до 75 грошів. Досить вартісними також залишалися золоті дукати / флорени (вагою 3,5 г), на фоні яких особливо помітним було стрімке падіння знецінених низькопробних грошів. Так, вже на початку другої половини XVI ст. вартість дуката сягала 50 грошів, а впродовж першої половини XVII ст. курс вказаної грошової одиниці (по відношенню до зіпсованих срібних грошей) зріс більш ніж втричі (від 70 до 180 грошів за 1 дукат).

Ще однією найдорожчою золотою монетою (її інколи через високу вартість навіть використовували як військову винагороду або ж як цінний подарунок), яка була у вжитку на теренах ВКЛ і Королівства Польського у XV–XVII ст., був «корабельник» (нобль Едуарда III), який отримав свою назву від зображеного на реверсі монети корабля. Чеканили nobli / корабельники в Акваїтанії, Бургундії, Шотландії, Люксембургу, Нідерландах, Данії і Фландрії, а їхня маса (із золота 925 проби) коливалася впродовж XIV–XV ст. від 8,86 до 6,99 грама, що у першій половині XVI ст. дорівнювало рівно двом дукатам (по 3,5 г), або 3 польським золотим / злотим, або ж понад 80 польських, або 64 литовських грошів. На середину XVI ст. корабельник вже вартував 106 грошів, а на другу половину цього ж століття — майже 3 злотих, або ж 112 польських грошів⁴².

---

⁴² Бектинев Ш.И. «Корабельники» в Великом князествe Литовском // Гістарычна-археалагічны зборнік. — Мн., 1997. — № 11; Голобуцький В.О. Економічна історія Української РСР. — С. 64–74; Зашкільняк Л., Крижун М. Історія Польщі. — Львів, 2002. — С. 106–113; Історія народного господарства Української РСР. — Т. 1. — С. 112–135; Лильо І. Фінансове господарство міста Львова у 1730–1750 рр.: Автореф. дис. ... канд.

Накопичивши на своїх складах великі партії експортного зерна, шляхта й купецтво оперативно налагоджували транспортування значних поставок збіжжя в балтійські порти (4/5 товарного зерна вивозилося через Гданськ). А звідти воно вже переправлялося до головного перевалочного порту Європи Амстердама та прямувало далі на Захід. За рахунок активного включення українських земель, і особливо Волині, в європейську торгівлю значно зросли експортні поставки збіжжя до Балтії. В середовищі шляхетських експортерів з України дослідники виділяють кілька їхніх груп в залежності від обсягів поставок. Найбагатші магнати / крелевята (Заславські, Корецькі, Острозькі, Сангушки та інші), які мали значні маєтності на Волині, Київщині й Поділлі, могли щорічно поставляти на Захід від 100 (50 лаштів) до 250 (2000 мац*) тонн збіжжя. Для доставки водними шляхами такої партії українського зерна могло вистачити 2 великих або 3 середніх комяг. До другої умовної групи відносилися експортери з обсягом обороту від 50 до 100 тонн збіжжя, для чого потрібно було 1–2 комяги. І третю групу поставщиків становили дрібні шляхтичі, які в складчину наймали одну чи кілька комяг (або довантажували свій товар до великої партії зерна) й вивозили по 20–40 тонн (10–20 лаштів). Але в своїй більшості дрібні шляхетські господарства орієнтувалися на місцеву торгівлю збіжжям. І саме там міське купецтво формує свої чималі запаси зерна й теж включається в міжнародну торгівлю, хоча обсяги їхніх поставок збіжжя (в середньому близько 50 тонн) не були такими значними, як із шляхетських володінь. Втім, з часом, коли Луцьк перетворюється в регіонального лідера з-поміж містімпортерів Волині, а міщани вже самі звозять і нагромаджують збіжжя в міських складах, ситуація дещо змінюється на користь відомих купецьких родин, які вдало використовують устилузький порт у торгівлі із Гданськом. Решта ж дрібнішого купецько-міщанського прошарку перетворюються на посередників чи просто поставщиків і супроводжують / доставляють товари на Захід.

Загалом тогочасні джерела рясніли повідомленнями про водні каравани українського збіжжя у напрямі Європи. Зокрема, князь Р. Сангушко (1561 р.) за контрактом (на 8 тис. грошей) поставив у Гданськ близько

іст. наук. — Львів, 1999. — 20 с.; *Потин В.М.* Корабельники на Русі // Нумизматика і епіграфіка. — Вып. VIII. — М., 1970. — С. 101–107; *Урланис Б.Ц.* Войны и народонаселение Европы. Людские потери вооруженных сил европейских стран в войнах XVII–XX вв. (Историко-статистическое исследование). — М., 1960. — С. 46–47; *Hoszowski S.* Ceny we Lwowie w XVI i XVII wieku. — Lwów, 1928. — Т. 4: Badania z dziejów społecznych i gospodarczych. — S. 71–151; *Zubyk R.* Gospodarka finansowa miasta Lwowa w latach 1624–1635. — Lwów, 1930. — 496 s.

* Маца торчинська = 8 пудів (128 кг).

130 тонн (1000 мац) зерна. А вже в першій половині XVII ст. князь Д. Заславський (1637 р.) відправив з України жита на 600 тис. грошів (20 тис. злотих). З-поміж середніх постачальників хліба впродовж 1583 р. пани Я. Копелинський та А. Романовський імпортували до Гданська по три комаги збіжжя з Волині, Я. Ланевський одну. В цілому ж у цьому ж 1583 р. через Берестейську митну комору на Гданськ пройшли десятки суден, що належали майже 40 шляхтичам, і середні постачальники з-поміж них становили майже 70%. Із зростанням поташного промислу українські купці та шляхта вже формували комплексні річкові каравани і відправляли збіжжя разом із попелом. Так, із семи комаг, які вийшли з товарами князя К. Острозького на Гданськ, 5 везли зерно, а дві — по тридцять лаштів попелу. А князь Пронський відправив на продаж аж 9 комаг із збіжжям та понад 200 лаштів попелу (50 лаштів останнього приносили 1 тис. злотих чистого прибутку). Хоча це вже були досить значні торгівельні операції, проте одним із лідерів щодо поставок волинських товарів до Гданська у 1555–1580 рр. був королівський дворянин С. Граєвський, який впродовж 1568 р. експортував понад 15 тис. лаштів (30 тис. тонн) попелу. Загалом підприємливі купці скуповували для відправки на Захід поташ і смальцюгу, не лише виготовлені в шляхетських та магнатських господарствах України, а й на ринках міст, досить віддалених від Польщі (Переяслав, Глухів, Ромни, Новгород-Сіверський тощо). Загальні річні прибутки поставщиків збіжжя з українських та польських земель через гданський порт сягали від 7 млн злотих, як це було в 1618 р., до 24 млн у більш сприятливі окремі роки.

Загалом упродовж XVI — першої половини XVII ст. поставки збіжжя із земель Речі Посполитої (значною мірою й українських) на Захід були чи не найвагомішими в Європі. За приблизними підрахунками дослідників, транзитна гданська торгівля «польським» збіжжям складала у 1557 р. понад 40 тис., а в 1583 р. — близько 63 тис. лаштів. Відомо, що в останнє десятиліття XVI ст. з усього Балтійського торгівельно-економічного регіону (куди переважно спрямовувався український експорт) лише нідерландські купці вивезли далі на Захід понад 413 тис. лаштів жита, близько 40 тис. лаштів пшениці, понад 21 тис. лаштів вівса та майже 5 тис. лаштів ячменю. На початку XVII ст. поставки збіжжя з українських та польських земель ще більше зросли й у 1608 р. сягали 87 тис. лаштів, а в першій половині XVII ст. в окремі роки перевищували 90 тис. У цей самий період купецтво Нідерландів щороку відвантажувало із гданських портів у напрямі Італії, Іспанії, Португалії до 300 наповнених зерном кораблів. На думку дослідників, зростання зернового експорту із земель Речі Посполитої могло бути напрямом пов'язане із активним розвитком шляхетського фільваркового господарства та поступовим розши-

ренням шляхетського (в тому числі й польського) землеволодіння в Україні. Загалом же твердження про те, що український експорт становив вагомому частину відомого в Європі «польського збіжжя», також свідчив і той факт, що з початком Української національної революції, а згодом і Другої північної війни (1655 р.), експортні поставки зернових через Гданськ скоротилися майже вдвічі, і через це понад 200 кораблів, що перевозили збіжжя, у 1648 р. вимушені були вийти з цього порту порожніми⁴³.

Досить помітного розвитку на українських землях (як, власне, і в усій Речі Посполитій) на згаданому етапі, на думку дослідників, набула гуртова торгівля, яка відзначалася детально відпрацьованими формально-юридичними та практичними формами, а також чіткою (товарною й регіональною) спеціалізацією. Саме транзитна роль галицьких і волинських земель та участь місцевого купецтва в регіональному та міжнародному товарообігу призвели до удосконалення кредитних та контрактних форм торгівлі, а укладений контракт, незалежно від форми (усної чи письмової), значно унормував, дисциплінував та оптимізував параметри оптової торгівлі. Порушення ж ділової угоди щодо поставки великих партій товарів сприймалося в купецьких колах як антиправовий акт, про що робилися офіційні записи в урядових гродських книгах. Саме так вчинив кн. О. Сангушко у 1565 р., коли промисловик Юнос вчасно не поставив для сплаву на р. Буг 700 возів поташу із буди в Степанському лісі. Так само поступали й ті учасники торгівельної угоди, які були не в змозі виконати попередньо погоджені її пункти через непередбачувані (часом трагічні) причини. Така офіційна заява в подальшому давала можливість позиватися на винуватців через понесені фінансові збитки та вимагати певних відшкодувань, або ж, навпаки, виправдатися, пославшись на нездоланні обставини. Контрактівій регламентації в основному підлягали товари, які здобули значний попит на ринку й переправлялися

---

⁴³ Бааші Э. История экономического развития Голландии в XVI–XVIII веках. — М., 1949. — С. 257–258; Берковський В. Кредит і контракт в системі міжнародних та міжрегіональних торгових відносин Волинського воєводства (середина XVI — перша половина XVII ст.) // Український історичний збірник. — К., 2004. — Вип. 7. — С. 125–134; Грушевський О.С. Луцьке міщанство в XVI в. // Історично-географічний збірник ВУАН. — К., 1927. — Т. 1. — С. 1–12; Кордт В.А. Русское зерно на голландском хлебном рынке в 30-х годах XVII века // Техника и право: Научные записки института народного хозяйства. — К., 1925. — № 1. — С. 91; Кривонос В.П. Шляхи торгівлі українських земель з Балканами в середині XVI — першій половині XVII ст. // Проблеми слав'янознавства і історії зарубіжних слов'ян. — Вип. 20. — Львів, 1979; Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. — К., 1959. — С. 49–50; Якубський В.А. Проблемы аграрной истории позднесредневековой Польши. — Л., 1975. — С. 72–73.

великими партіями (збіжжя, худоба, деревина, поташ, сіль тощо), як це було, приміром, у 20–30-х роках XVII ст., коли волинські князі С. Любомирський та В. Заславський уклали торгівельні угоди з англійцем Д. Гавратом — перший на понад 12 тис. злотих, а другий — на 125 тис. злотих. Саме на таку суму мали бути поставлені українською стороною великі партії поташу до гданського порту. В контрактах також чітко було регламентовано терміни виконання угод та обумовлено якість товару й розмір надлишків продукції для компенсації бракованих поставок⁴⁴.

Порівняно високі обсяги товарообороту та капіталовкладень в ході розвитку української торгівлі XVI–XVII ст. (як внутрішньої, так і зовнішньої) призводили до активізації новаційних кредитних товарно-грошових операцій. Взамін за отримані фінанси або товар позичальник видавав кредиту (завірений ярмарковим судом або міським / замковим урядником) вексель / церокграф, у якому зазначалися умови, термін дії та сума кредиту. У певних випадках для скріплення кредитної угоди достатньо було підписів поручителів з кожної сторони, які могли навіть гарантувати дотримання угоди своїми статками. На думку дослідників, відсоткові ставки по кредитах у цей час могли коливатися від 6 до 60%, хоча найчастіше були в межах 20–35%. При недотриманні умов вексельного кредитування шляхтич-позичальник наражався на судове переслідування, а купецтво й міщанство — на часткове позбавлення правоздатності (інколи разом з нащадками) й навіть тимчасову (до повного розрахунку за кредитними зобов'язаннями) втрату свого майна. Загалом же, сформована під вимогою часу модерна контрактно-кредитна система була вагомим локомотивом розвитку інноваційних економічних відносин на українських землях та сприяла налагодженню оптової та великооптової міжрегіональної й міжнародної торгівлі⁴⁵.

---

⁴⁴ Берковський В. Кредит і контракт в системі міжнародних та міжрегіональних торгових відносин Волинського воєводства... — С. 123–124; Торговля на Україні, XIV — середина XVII ст.: Волинь і Наддніпрянина. — К., 1990. — С. 112–113; *Obuchowska-Pysiowa H.* Handel wislany w pierwszej polowie XVII wieku. — Wroclaw, etc., 1964. — S. 84.

⁴⁵ Берковський В. Кредит і контракт в системі міжнародних та міжрегіональних торгових відносин Волинського воєводства... — С. 134–137; Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм. XV–XVIII ст. — К., 1997. — Т. II: Ігри обміну. — С. 112; Вісин В.В. Соціально-економічні передумови зародження кооперативного руху на Волині у XVI — першій половині XIX ст. // Економічні науки. Серія «Економічна теорія та економічна історія»: Зб. наук. праць Луцького нац. техн. ун-ту. — Луцьк, 2012. — Вип. 9. — С. 29–43; Кривонос В.П. Роль кредиту в торгівлі українських земель з Балканами в середині XVI — першій половині XVII ст. // Проблеми слов'янознавства. — Вип. 32: Історія зарубіжних слов'янських народів. — Львів, 1985. — С. 97; Стрішенець О.М. Товарне виробництво і торгівля в Україні (друга половина XVII — кінець XVIII сто-

Розвиток та інновації у митній справі

Мито, як відокремлений від інших податків збір із купецтва (за проїзд, вивіз / ввезення товару, торгівлю і зберігання), на українських землях прослідковується щонайменше від XII ст., коли митні податки були у віданні місцевих князів та їхніх бояр і тивунів. Важливо, що вже в удільний період між окремими князівствами велися перемовини про оптимальну кількість митних зборів та заборону місцевих зловживань у вказаній сфері. У XIII ст. існували королівські / великокнязівські митні тарифи / приписи щодо податкової діяльності певних митних комор. А з кінця XIV ст. спостерігається диференціація тарифних зборів на два види: на встановлені державою митні тарифи, обов'язкові до повсюдного виконання, та на приватні, які регулювали збір коштів у володіннях шляхти. В часі перебування українських земель у складі ВКЛ та ПК митна сфера переходить у відання державного скарбу вказаних державних утворень, а в латифундіях магнатів і шляхти митниці повністю перебували у приватному підпорядкуванні. Впродовж XIV–XV ст. продовжується формування митної системи українських земель, опорними пунктами якої були належні державі й приватним власникам комори / прикоморки, які поділялися на головні / центральні та митні й діяли на основі усталених звичаєво-правових норм та королівських / великокнязівських привілеїв. Найдавніші відомості про митні комори в Україні відносяться до початку 20-х років XIV ст., коли згадувалася володимирська, та до 50–60-х років XIV ст., коли повідомлялося про львівську митницю. За своїм статусом митні комори розподілялися на головні та звичайні (прикоморки). Головні комори розміщувалися у Володимирі (Волинському), Кременці (встановлена 1536 р. королевою Боною), Луцьку (луцькі прикоморки були у Брацлаві, Берестечку, Вінниці, Горохові, Дубно, Дубровиці, Жабчому), Ковелі, Заславі, Корці, Літовижу, Перемилі, Львові, Тереховлі, Турійську, Белзі, Галичі, Городку, Коломиї, Києві (київські прикоморки були у Вишгороді, Житомирі, Звягелі, Тавані, Чуднові). Крім того, повідомлялося про митні комори на українських землях під владою Османської імперії та Кримського ханату: в Акермані (Білгород-Дністровську), Кафі (Феодосії), Кілії, Перекопі; на підвладних Молдавському князівству, згідно до «Уставництва про мита» (1408 р.): Чернівецьку, Хотинську, Дорогойську, Серетську, Білгородську й Тягинську митниці; у підвладному Московській державі Путивлі.

ліття). — Чернівці, 2009; *Її ж.* Еволюція грошово-кредитних відносин в товаризації українських земель середини XVII — кінця XVIII ст. // Перспективи розвитку економіки України: теорія, методологія, практика / Матеріали XVII Міжнар. наук.-практ. конф. (29–30 трав. 2012 р.). — Луцьк, 2012. — С. 28–29.

За правління великого князя Олександра (1492–1506) в митній сфері ВКЛ відбувалася реорганізація й було створено значні митні округи, яких у XVI ст. налічувалося 11: 1) віленський, з головними митницями у Вільно та Мінську; 2) ковенський (Ковно); 3) підляшський (Брест, Бельськ); 4) новгородський; 5) полоцький; 6) вітебський; 7) смоленський; 8) могилівський 9) дисенський та два українських — 10) волинський (Луцьк, Володимир), 11) київський. У значних регіональних державних містах знаходилася центральна митна комора, на приграничних пунктах такого округу чи важливих дорогах / шляхах — підлеглі їй прикоморки, а на другорядних шляхах та в містечках — невеликі пости митної сторожі. Останні два підрозділи митниці могли розташовуватися і в приватних шляхетських володіннях. Державні комори та прикоморки були у безпосередньому підпорядкуванні держави (казни й підскарбія). До складу службового штату митної комори входили митники / справці (провадили митний огляд та збирали виплати) та писарі (згодом додалися ревізори, експедитори, загони митної сторожі та вивідники / шпигуни). Посадовці головних митних комор, крім митних платежів, також відали наглядом за нижчими митниками та боролися із премитниками (тими, хто ухилявся від сплати мит, та контрабандистами). У свою чергу службовці митниць на українських землях були підзвітні місцевим адміністраціям (воєводам, старостам, намісникам), які слідкували, щоб митники не зловживали своїми повноваженнями. При цьому місцевим урядовцям суворо заборонялося втручатися в митні справи чи претендувати на якісь митні збори або штрафи / промита за конфісковані товари. За своєю підсудністю митні службовці мали судовий імунітет і були у виключній юрисдикції короля / великого князя або земського підскарбія. І лише при вчиненні митником тяжких злочинів (вбивства, насильства, розбою, підпалу) він підлягав притягненню до відповідальності місцевою владою.

На вигляд будівля митниці мала незначні розміри, тому в міських торгових центрах влаштовували гостинні двори, де митники оглядали доставлений товар та брали належний збір. Мережа підпорядкованих митниць вивідників слідкувала, щоб купці ніде не зупинялися (й не розпаковували вантаж) до митного оформлення товару в тому чи іншому митному окрузі, оскільки це давало можливість приховати його (частково, а то й повністю) від оподаткування. Тому у ВКЛ в 1567 р. було прийнято сувору заборону (під загрозою сплати великого штрафу у 500 кіп грошей) всім міщанам надавати прихисток торговцям із нерозмитненим товаром. А новоприбулі купці одразу ж мали задекларувати кількість та асортимент товару й сплатити обістку / обвістку. З останньою тісно були пов'язані дорожній примус та розвиток гостинних дворів і гостинного права загалом. На початку XVI ст. королівська / великокнязівська влада пішла на деяку реорганізацію митних зборів, розширивши

(у 1507 р.), перелік виплат на кордонах, що, наклавшись на існування значної кількості приватних комор, викликало спротив учасників ринку. Адже ще в 1496 р. шляхта була звільнена від сплати мита, а в 1504 р. таку пільгу отримало й духовенство. У 1505 р. було прийнято сеймову конституцію, яка передбачала провадити митні збори лише з партій товарів, які ввозилися на продаж. Особи ж шляхетського стану, які стверджували / доводили, що їхні товари ввозяться виключно для власних потреб, не повинні були відтоді сплачувати ніякого мита⁴⁶.

---

⁴⁶ Берковський В. Типологія і структура митної системи Волині в кінці XV — першій половині XVII ст. // Вісник Академії митної служби України. — Дніпропетровськ, 2006. — № 1 (29). — С. 120–133; Його ж. До питання розвитку митного господарства Речі Посполитої в кінці XV–XVI ст. на західноукраїнських землях // Історія торгівлі, податків та мита: Зб. наук. праць. — Дніпропетровськ, 2007. — С. 57–61; Його ж. Митна комора // Енциклопедія історії України. — Т. 6. — К., 2009. — С. 672; Його ж. Митна система // Там само. — С. 672–675; Ващук Д., Жеребцова Л. Митні привілеї як джерело до вивчення правового становища євреїв-митників на території Великого князівства Литовського (кінець XV — середина XVI ст.) // Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи: Зб. наук. праць. — Кам'янець-Подільський, 2011. — Вип. 2. — С. 59–66; Дячок О.О. Митні відносини на українських землях в документах Литовської метрики // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. — Дніпропетровськ, 2004. — С. 154–171; Його ж. Регулювання митних відносин у Першому Литовському Статуті та боротьба шляхти за митні пільги // *Pirmasis Lietuvos Statutas: straipsnių rinkinys / sudarė Irena Valikonytė ir Lirija Steponavičienė.* — Vilnius, 2005. — P. 208–225; Жеребцова Л. Організація митної служби на землях Великого князівства Литовського наприкінці XV — в середині XVI ст. (до 1569 р.) // Історія торгівлі, податків та мита. — Дніпропетровськ, 2007. — С. 52–57; Її ж. Структура таможенної системи Великого князівства Литовського в концe XV — середині XVI вв. // *Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського.* — Т. 1. — К., 2009. — С. 144–162; Її ж. Деякі аспекти практичної роботи митної служби на землях Великого князівства Литовського // *Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського.* — К., 2013. — Т. II. — С. 212–213, 224–226; Її ж. Повноваження підскарб'я земського щодо контролю за доходами від митних зборів у Великому князівстві Литовському // Соціально-економічні трансформації в Україні та Білорусі в XVI–XVIII ст.: фактор реформ. — К., 2016. — С. 85–100; Історія митної справи в Україні / За ред. П.В. Пашка, В.В. Ченцова. — К., 2006. — С. 234–247; Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648). — К., 2006. — С. 187–188; Любавский М.К. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства. — С. 502–518; Сидоренко О.Ф. Гостинні двори за джерелами XVI–XVIII ст. (Волинь і Поділля) // Восьма Всеукраїнська наукова конференція «Історичне краєзнавство і культура». — Харків, 1997. — Ч. 1. — С. 209–213; Berkowski W. *Struktury administracyjne komór celnych i mytnych na Wołyniu od XVI do połowy XVII wieku // Nad społeczeństwem staropolskim.* — Białystok, 2007. — Т. I: Kultura — Instytucje — Gospodarka w XVI–XVIII stuleciu. — S. 321–338; Nowakowa J. *Rozmieszczenie komór celnych i przebieg dróg handlowych na Śląsku do końca XIV wieku.* — Wrocław, 1951. — 260 s.; Rubarski R. *Handel i polityka handlowa Polski w XVI stolecie: W 2 t.* — Poznań, 1929. —

Відомо, що з початку XV ст. адміністрування митних округів та митниць мало кілька рівнів. Перший з них передбачав передачу митних структур у відання довірених великокнязівській владі чи шляхтичу осіб («до вірної руки»), які працювали за фіксовану платню, а також надходження всіх митних зборів власнику митної комори. До середини XVI ст. такими «довіреними особами» могли ставати вихідці з єврейських фінансових кіл, а пізніше переважно шляхта та інколи міщани. Другий рівень передбачав передачу в оренду права збору митних надходжень на різних умовах. Найчастіше це був відкуп, який орендар комори мав сплатити готівкою в обумовлені контрактом терміни. Ще однією умовою передачі митної комори в оренду був безтерміновий контракт, допоки орендар / кредитор не повертав надану власнику митниці (представнику державного скарбу чи шляхтичу) суму позики й відсотків. Середня тривалість контрактів на оренду митниць коливалась від 2 до 3 років, з представленням щорічного звіту кожного держателя митної комори. За підрахунками дослідників, значну кількість орендарів митниць (до 2/3 їх чисельності) становили представники єврейських громад, хоча це не стосується рубежу XV–XVI ст. (вигнання євреїв з ВКЛ) та другої чверті XVI ст. (тимчасова передача митниць королеві Боні Сфорца). А з кінця 1530-х років на українські землі було поширено дію конституції «*de Judaeis*», яка забороняла євреям орендувати комори цельні (цло — це митний збір, що надходив на кордонах держави). На Поділля та Галичину дія цього законодавства поширилася у 1538 р., а на Волинь — у 1569. Наступні конституції 1562 та 1565 рр. знову наголошували на зазначеній забороні, і лише на кінець 60-х років XVI ст. ситуація дещо змінилася. Досить цікавим був період (1536–1546 рр.), коли всі митні округи ВКЛ передавалися у держання королеви Бони (у 1538 р до неї перейшли також митниці волинських земель, соляні й воскові комори з т. зв. старим митом). Проведені королевою реорганізації та регламентації значно впорядкували митну систему (в штат головних комор включили справцю та по кілька адміністраторів) та призвели до трьохкратного зростання митних надходжень (у 20-х роках було 4 тис., а в другій половині 40-х років XVI ст. — вже 13 тис. кіп грошей)⁴⁷.

Т. 1. — 380 s.; *Rutkowski J. Historia gospodarcza Polski (do 1864 r.)*. — Warszawa, 1953. — 563 s.; *Weymann S. Cła i drogi handlowe w Polsce piastowskiej*. — Poznań, 1938. — 144 s.

⁴⁷ Ващук Д., Жеребцова Л. Митні привілеї як джерело до вивчення правового становища євреїв-митників на території Великого князівства Литовського... — С. 59–66; Дячок О.О. Мережа митниць на українських землях середини XIV — середини XVII ст. // Історія торгівлі, податків та мит: 36. наук. праць. — Дніпропетровськ, 2010. — № 1 (1). — С. 70–72; Жеребцова Л.Ю. Деякі аспекти практичної роботи митної служби на землях Великого князівства Литовського. — С. 212–213, 224–226; Її ж. Повноваження під-

Упродовж XV–XVI ст. відбувається подальше унормування тарифної політики у митній сфері (детально зазначаються види товару, його якісні та кількісні параметри й відповідні останнім митні збори), а свої митні правила отримують як окремі митниці, міста, так і цілі регіони (а також і окремі види товарів). Такими, приміром, були митний реєстр Снятина 1444 р., ординація мит для Поділля 1518 р., державні / коронні митні тарифи Польського королівства 1512, 1524 рр. та відповідні устави Великого князівства Литовського 1561, 1566. А ще через три роки великокнязівська влада прийняла «Уставу мита старого» (1569 р.), на положеннях якої пізніше базувалося загальнодержавне митне законодавство (1629, 1643, 1650 рр.) як на коронних, так і на великокнязівських землях. Мережа митниць на українських землях не була сталою. Це обумовлювалося намаганням королівської влади максимально охопити всі регіони, де б мало провадитися розмитнення товарів. Також державні органи влади прагнули запобігти ухиленню багатьох купців та торгівельних валок від оподаткування (такі відомості постійно надходили до урядовців). З цією метою існував дорожний примус, тобто чітко визначалася мережа торгових шляхів, якими купецькі каравани мали пересуватися у тому чи іншому регіоні країни, та відповідні митниці на цих дорогах. Саме такого змісту був універсал Сигізмунда I (1532 р.), який зобов'язував усіх торговців переганяти партії худоби та провозити товари з Волощини, Поділля, Волині й Галичини до Польщі лише обумовленими торговими шляхами (із сплатою мит у конкретних митних коморах). Ухилення від дорожнього примусу загрожувало порушникам конфіскацією товару (половина якого йшла до скарбу, а половина, як винагорода — митникові) та ув'язненням. Коли таке ухилення від оподаткування (через освоєння нових маловідомих шляхів) набувало загрозливих розмірів, то повторно провадилася ревізія й визначалася нова мережа доріг (як це зробили у ВКЛ в 1540 р., коли було намічено нові торгові маршрути до Пруссії й на них встановлено митниці). Встановлення нових державних митниць (у тому числі й у приватних володіннях) викликало значний спротив урядовців, магнатів та шляхти (останні вважали, що це зменшить їхні власні прибутки), й така боротьба могла набувати організованих форм. Зокрема, на Берестейському (1544 р.) та Віленському (1551 р.) сеймах великому князю було представлено колективні чолобитні знаті ВКЛ з цього приводу. І хоча великокнязівська влада не пішла на поступки шляхті, все ж

скарбів земського щодо контролю за доходами від митних зборів у Великому князівстві Литовському. — С. 85–100; *Полищук В.* Ревизия вольнских мыт и особенности документального состава книги Литовской Метрики № 22 (1547 г.) // *Istorijos šaltinių tyrimai.* — 2: Sudarė Artūras Dubonis. — Vilnius, 2010. — P. 129–160.

розширення митного контролю на місцях просувалося з тертям. Так, у 1565 р. овруцький і житомирський старости відмовилися від встановлення митних комор у головних своїх містах. Подібним чином також вчинили у володіннях князів Острозьких (1566 р.): у Корці — князь Корецький, в Острозі — О. Ласький (1567 р.) та ін. Досить важливе економічне значення для державного скарбу відігравали й спеціалізовані воскові й соляні комори, створені на важливих торгових шляхах (у Львові, Луцьку, Володимирі, Більську, Бересті тощо), по яких провозились великі партії означених товарів. В останніх митники не лише збирали належні митні виплати та наглядали за рухом товарів, але й провадили торгівлю складованими товарами⁴⁸.

Митні податки у зазначений час поділялися на мито головне, що стягувалося при перетині товарами міждержавних кордонів, та торгове мито, яке включало різного роду виплати під час самих торговельних операцій. Змістове навантаження терміну «мито» в даний період не мало такого універсального значення й стосувалося переважно виплат (натуральних і грошових) від привозних товарів і від транспортних засобів, які перетинали / користувалися комунікаційними спорудами (мостами, переїздами, греблями, гатями, єзями тощо). Найважливішим митним податком, який стягувався державною владою на українських землях (найраніше згадується в тарифі 1320 р.), було мито головне (або на польський манір його називали «цло»). Як окремий податок, який повністю призначався для королівського / великокнязівського скарбу, він стягувався впродовж XIV–XVI ст. від усіх експортно-імпорتنих торговельних операцій на кордоні, а також як внутрішній збір від кожної одиниці товару. Постановою 1477 р. було встановлено повну державну монополію щодо визначення конкретних тарифів та загального регулювання збору мита головного. Приміром, державою були встановлені такі його ставки з імпорту: для сукна — 1% (від його вартості), для коштовних каменів — 1,5% тощо; а от експортні ставки були значно вищими: для воску — 10%, а для худоби аж 59% і т. п. При цьому митники записували весь товар у спеціальні реєстрові книги й видавали торговцям квитанцію / квит, що засвідчувала сплату належних податків (але на практиці це не завжди

---

⁴⁸ Довнар-Запольский М.В. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. — С. 499–504, 534–538; Дячок О.О. Мережа митниць на українських землях середини XIV — середини XVII ст. — С. 65–89; Жеребцова Л. Ю. Деякі аспекти практичної роботи митної служби на землях Великого князівства Литовського. — С. 212–213, 224–226; Любавский М. Литовско-Русский сейм: Опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешнею жизнью государства. — М., 1900. — С. 563; Пичета В.И. Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в Литовско-Русском государстве. — М., 1958. — С. 61–64.

вберігало купців від повторних домагань сплатити митні збори). Мито головне / цло, крім прикордоння, також збиралося у головних / цільних митницях / коморах. До Люблінської унії 1569 р. вони існували у Львові, Луцьку, Володимирі (Волинському), Кременці і Києві. Крім того, у 50-х роках XVI ст. на українських землях ВКЛ великокнязівським митникам було навіть дозволено збирати мито головне в конкретних невеликих містечках (13-ти в Луцькому та Кременецькому повітах Волині; 1-му в Київському повіті та 2-х на польському порубіжжі) у визначені ярмаркові дні. А на польсько-молдавському кордоні подібні цільні митні комори існували в Чернівцях та Сучаві, де стягувалося досить важливе в цьому регіоні волове мито (1 гріш від вола) від прогону значних партій худоби. А от у другій половині XVI ст. вже за перегін подільської худоби бралася до 30 грошей з однієї тварини.

Важливим різновидом збору на даному етапі було так зване старе мито, яке стягувалося у розмірі 1 гроша від кожної 1 копи вартості провезеного товару. Від нього, як зазначалося, були звільнені шляхта і духовенство, які ввозили товар для власних потреб, а не на продаж. У Польщі це мито було замінене новим за правління Сигізмунда I у 1507 р., а на території ВКЛ формально відмінене у 1523 р. (хоча реально продовжувало існувати до 1561 р., допоки не набуло юридичної чинності мито нове). У подальшому, із прийняттям Пйотрковського митного тарифу 1513 р., нове мито регулювало оподаткування чітко визначеного асортименту польського експорту (в тому числі й на українських землях): коней, худоби, шкіри, воску, меду, риби. Загалом надходження від зборів мита нового становили чверть усіх прибутків державної казни Речі Посполитої.

У реєстрі місцевих митних виплат, які йшли на користь старости чи приватного власника (землі, міста, комунікаційних споруд), існувало торгове мито (гроші торгіві). Останнє збиралося від усілякого законно доставленого товару (такого, що не потребував особливого дозволу) і встановлювалося на місці. При зважуванні товару бралася помірна, корчовщина, поколодне й вагове (також при користуванні міською вагою), при переважуванні — бочкове; податок із збіжжя — верховщина (попервах відсипали вершок з відра чи діжки); мита від худоби — волове, копитне та аргишове (від степової худоби); за право продажу хутра — скопне, а від шкірок білок — білковщина. Існувала ціла низка зборів, кваліфікованих за групами товарів: дерев'яне (від товарів з дерева), ванчосне (за вивіз дошок для будівництва суден), рибне, соляне, повітщина (продаж меду), гончарне, восковичне / воскобійне (переробка та торгівля воском) тощо. Розмір митних зборів залежав при цьому від кваліфікації торговця й товару. З постійних місцевих продавців бралася одна плата, а із приїжджих купців (з іншої місцевості чи з-за кордону) — окреме мито.

При цьому існувало чимало т. зв. місцевих дорожних / проїзних зборів, які часто звалися мостовим, гребельним, дорожним, бруковим (від назви вимощених бруківкою доріг); возовим і дубасним (від кількості пройдених возів і суден / дубасів), перевозним і побережним (збір від річкових переправ та причалів), головщиною (від пройдених у валці / каравані людей) тощо. Такі збори здебільшого направлялися на ремонт та утримування відповідних комунікаційних споруд. Починаючи із 1554 р., шляхта ВКЛ постійно домагалася у великокнязівської влади, щоб її було звільнено від сплати «мостового» та «гребельного» при доставці на продаж збіжжя та лісових товарів, на що отримала дозвіл у 1563 р. Водночас великокнязівська влада ВКЛ, за твердженнями дослідників, часто використовувала практику пожалування права збору внутрішніх мит у приватні руки. Це перш за все стосувалося випадків, коли особа на свій кошт засновувала поселення (міста, містечка) й організовувала місцеву торгівлю; коли місцевим урядовцям передавалися на їхнє утримання деякі митні надходження; при виплаті приватним особам (через передачу їм права збору окремих мит) отриманих державою позик; при наданні маєтностей, де вже були (або де дозволялося створити) митниці; на відзначення заслуги перед державою. Загалом у достатутову епоху митну сферу регулювало розроблене великокнязівською / королівською владою законодавство, яке стосувалося митних зборів у конкретних регіонах (установні грамоти київській, волинській та ін. землям ВКЛ), певних видів мит по всій державі або заборони князям / магнатам самовільно встановлювати / збільшувати кількість пунктів збору мита (у другій половині XV ст. Казимир IV Ягеллончик заборонив існування десятків таких ново-встановлених місцевих митниць на Волині). Але, незважаючи на найвищу заборону встановлювати понаднормовані збори та митні пункти, з місць постійно надходили скарги торговців на зловживання магнатів і шляхти. Причому це стосувалося й тих українських земель, які були як під владою ВКЛ (великокнязівські ревізори у 1545 р. на Волині виявили майже 40 незаконних митних пунктів), так і під владою Корони Польської. На початку XVI ст. в ході реорганізації великокнязівської казни чітко намітилися й зміни в управлінні митними округами на користь ширшого залучення до цієї справи довірених осіб.

Вагомим юридичним підсумком як практики існування митної системи ВКЛ, так і напрацювання різноманітного митного законодавства став Перший Литовський статут 1529 р., який на найвищому рівні закріпив пріоритет державної влади в регулюванні всієї митної системи князівства (XXI артикул) й заборонив будь-кому втручатися в процес створення різного роду митниць на території держави та встановлення нових митних платежів (в противному разі передбачалося покарання аж до конфіскації всього маєтку порушника). У Другому статуті 1566 р. вводилася

посилена відповідальність власників за утримування належних їм комунікацій (через відшкодування торговцям збитків, які могли статися із товаром на таких пошкоджених мостах, греблях, дорогах). Цей же Статут закріпив за шляхтою право пільгового вивозу власних товарів за кордон. Наступний Статут ВКЛ 1588 р. вже деталізував ці положення й затвердив власне текст присяги шляхтича, який доводив, що товар вироблений в його помісті. Водночас вводилася постійно діюча (і в мирний, і у воєнний час) заборона вивозити за межі ВКЛ зброю та товари військового призначення⁴⁹.

Впродовж другої половини XVI ст. до вже існуючих на українських землях з попереднього часу митних комор додалися новозасновані у 1578 р. митниці в Кам'янці-Подільському та Снятині, з 1643 р. — у Галичі, Барі, Стрию, а навесні 1644 р. — в Батурині, Гадячі, Конотопі, Кременчуці, Лоеві, Любечі, Ніжині, Острі, Ромнах, Чернігові та Чорнобилі. Основним митним збором у даний період було мито головне, що збиралося на території Речі Посполитої у головних / цельних коморах держави, кількість яких постійно зростала, в тому числі й на українських землях. Серед різновиду головних мит у даний період традиційно згадувалося старе мито (формально нібито відмінене у першій половині XVI ст.), яке реально співіснувало з митом новим аж до рубежа XVI–

---

⁴⁹ Берковський В. Типологія і структура митної системи Волині в XVI — першій половині XVII ст. // Економічна безпека держави в умовах інтеграції до світового співтовариства / Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. — Дніпропетровськ, 2005. — С. 19; *Його ж.* До питання розвитку митного господарства Речі Посполитої в кінці XV — XVI ст. на західноукраїнських землях. — С. 57–61; *Його ж.* Мито головне // Енциклопедія історії України. — Т. 6. — К., 2009. — С. 682; *Його ж.* Мито головне // Там само. — С. 682–683; *Ващук Д.* Деякі системи оподаткування у Київській землі (друга половина XV — перша третина XVI ст.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Історичні науки. — Кам'янець-Подільський, 2005. — Т. 14: На пошану академіка І.С. Винокура. — С. 149–160; *Гудаविčius Э.* История Литвы с древнейших времен до 1569 г. — М., 2005. — Т. 1. — С. 383, 577; *Довнар-Запольский М.В.* Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. — С. 495–510; *Жеребцова Л.* Митна справа на українських землях XIV — середини XVII ст.: джерелознавчий аспект // Українська історична наука на сучасному етапі розвитку / II Міжнародний конгрес українських істориків. — Кам'янець-Подільський–К.–Нью-Йорк–Острог, 2005. — Т. 1. — С. 126–136; *Її ж.* Роль Первого Литовского Статута в истории институализации таможенной организации на украинских землях Великого княжества Литовского // Pirmasis Lietuvos Statutas: straipsnių rinkinys / sudarė Irena Valikonytė ir Lirija Steponavičienė. — С. 195–207; *Її ж.* Організація митної служби на землях Великого князівства Литовського... — С. 52–57; *Її ж.* Структура таможенної системи Великого князівства Литовського... — С. 144–162; *Її ж.* Деякі аспекти практичної роботи митної служби на землях Великого князівства Литовського. — С. 212–213, 224–226; *Її ж.* Повноваження підскарбія земського щодо контролю за доходами від митних зборів у Великому князівстві Литовському. — С. 85–100.

XVII ст., коли ці два платежі були об'єднані одним збором — митом королівським. Водночас у середині 60-х років XVI ст. було введено також податок, званий «четвертий гріш» (тобто він мав сягати 25%), сума якого фактично перевищувала 33% на імпортовані до Речі Посполитої товари. Він збирався на головних митницях окремими посадовцями, підвладними виключно вальному сейму, а з 1593 р. його чинність поширилася й на експортні торгівельні операції. З іноземних торговців «четвертий гріш» стягувався у подвійному розмірі. Іншим основним податком, який, щоправда, зрештою перетворився на звичайну торгову виплату, було введене Сигізмундом III Вазою (1620 р.) водне мито. Останнє збиралося митниками від усіх товарів, що доправлялися в балтійські порти (Гданськ, Ельблонг, Кролевець) водними шляхами. Сейм слідкував за цими зборами й неодноразово підтверджував за ними головний податковий статус (постанови 1626, 1627 рр.), але згодом (1629 р.) перевів їх у звичайний збір. Натомість у тому ж 1629 р. вводиться експортне мито: для торговців із теренів Речі Посполитої — 2%, а для чужинців — 4%. У подальшому його аналогом стало імпортне 4-відсоткове мито, встановлене у 1643 р. для потреб королівської та державної казни.

Впродовж другої половини XVI ст. в Речі Посполитій відчутно зростає вплив вального сейму на митну політику держави. У 1576 р. польський сейм ухвалив постанову, якою увів мораторій на зростання / розширення митних виплат без згоди останнього, а в 1578 р. було запроваджено митну реформу, згідно з якою територія держави поділялася на чотири митні провінції. Дві з них створювалися в Україні: Волинсько-Київська з центрами у Києві й Луцьку та Руська з центром у Львові. Від початку 90-х років XVI ст. державні митні збори направлялися вже виключно на потреби публічного державного скарбу. Така митна політика та структура митної сфери проіснували до запровадження чотирьох митних суперінтенданств (1661 р.) та митної інструкції / ординації 1676 р. Водночас численні місцеві митні збори (мито торгове, осібне для приїжджих та місцевих купців; мостове та чимало інших), які були спрямовані переважно на утримання старостинських урядів, а також йшли на користь власників торгівельних / складських міст, мали тенденцію до постійного зростання. Зокрема, за підрахунками фахівців, розміри митних податків протягом другої половини XVI — першої половини XVII ст. зросли майже в 3–4 рази⁵⁰.

⁵⁰ Берковський В. Типологія і структура митної системи Волині в кінці XV — першій половині XVII ст. — С. 120–133; Його ж. Типологія і структура митної системи Волині в XVI — першій половині XVII ст. — С. 19; Його ж. До питання розвитку митного господарства Речі Посполитої в кінці XV–XVI ст. на західноукраїнських землях. — С. 57–61; Його ж. Митна комора. — С. 672; Його ж. Митна система. — С. 672–

Загалом модернізація митної служби на українських землях у складі ВКЛ та КП напередодні Люблінської унії 1569 р. та в подальший період, попри те, що на кінець XV ст. вказаний регіон ще відставав у економічному відношенні від сусідніх центральноєвропейських країн, була пов'язана із активізацією господарського життя, впровадженням заходів аграрної та інших реформ, ринковою переорієнтацією шляхетського господарства, розвитком товарно-грошових відносин, міст та міського виробництва, нарощуванням обсягів міжрегіональної та міжнародної торгівлі. Загальний же розвиток інноваційних виробничих, торговельних, фіскально-митних відносин в Україні, попри наявні стримуючі негативні фактори (нашарування різнорідних / різночасових митних зборів і перепон, відсутність уніфікованої монетної системи, свавілля урядовців і шляхти), сприяв позитивним зрушенням в економіці України.

675; *Жеребцова Л.* Митна справа на українських землях XIV — середини XVII ст.: джерелознавчий аспект. — С. 126–136; *Її ж.* Деякі аспекти практичної роботи митної служби на землях Великого князівства Литовського. — С. 212–213, 224–226; *Її ж.* Повноваження підскарбія земського щодо контролю за доходами від митних зборів у Великому князівстві Литовському. — С. 85–100; *Історія митної діяльності: Україна в європейському контексті / За ред. В.В. Ченцова.* — К., 2010. — 542 с.; *Кулаковський П.* Ромни і їх волость у першій половині XVII ст. // *Сіверянський літопис.* — 2006. — № 4. — С. 47–60; *Мелешко В.И.* Торговые связи Могилева с городами Польши и Прибалтики во второй половине XVI — первой половине XVII в. // *Acta Baltico-Slavica.* — Białystok, 1965. — Т. 2; *Раздорский А.* Торговля Курска в XVII веке (по материалам таможенных и оброчных книг города). — СПб., 2001. — С. 228, 248, 336, 367; *Шафонский А.* Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России, из частей коей оно наместничество составлено. — Чернигов, 1851. — С. 570; *Berkowski W.* Struktury administracyjne komó celnych i mytnych na Wołyniu od XVI do połowy XVII wieku. — S. 321–338; *Rutkowski J.* Historia gospodarcza Polski (do 1864 r.). — Warszawa, 1953. — 563 s.

МІСТА СХІДНОГО ПОДІЛЛЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ СТРУКТУРИ ЇХ РЕМЕСЛА (друга половина XVI — перша половина XVII ст.)

Відомо, що в минулому ремесло, в тому числі пов'язане з виготовленням взуття, одягу, а також виробництвом потрібних для їх пошиття матеріалів, насамперед шкіри, хутра і тканин, значною мірою концентрувалося в містах. Причому істотну частку споживачів відповідних виробів становили мешканці міст. Це сповна стосувалося міських поселень України другої половини XVI — першої половини XVII ст. Аби мати чітке уявлення про тогочасне ремесло, насамперед про його структуру, а також соціально-економічну роль в суспільстві, належить встановити чисельність міських поселень, ступінь їх заселеності, вивчити притаманну для міст соціальну ситуацію, а також загальний рівень їх економічного розвитку.

У вітчизняній історіографії, зокрема, другої половини XX — перших десятиліть XXI ст., є низка спеціальних напрацювань із зазначеної проблематики¹. Однак остання потребує подальшого поглибленого вивчення, причому як щодо конкретних міст та містечок, так і в плані узагальненого бачення історії тогочасних міських поселень України. У працях істориків не знайти однозначної відповіді навіть на таке просте, на перший погляд, запитання: скільки всього було українських міст у другій половині XVI — першій половині XVII ст.? Це пояснюється не лише бідністю джерел, а й складністю відповідних підрахунків, зокрема, через труднощі, спричинені тим, що через різні причини міські поселення могли виникати і занепадати. Не завжди так звані локаційні привілеї, тобто санкціоновані

---

¹ Див., зокрема: *Баранович А.* Украина накануне освободительной войны середины XVII в. (социально-экономические предпосылки войны). — М., 1959; *Компан О.* Міста України в другій половині XVII ст. — К., 1963; *Кісь Я.* Промисловість Львова у період феодалізму (XIII–XIX ст.). — Львів, 1968; *Михайлина П.В.* Міста України в період феодалізму. — Чернівці, 1971; *Швидько А.К.* Социально-экономическое развитие городов Украины в XVI–XVIII вв.: Учеб. пособие. — Днепропетровск, 1979; *Сас П.М.* Феодальные города Украины в конце XV — 60-х годах XVI в. — К., 1989; *Голод І.В.* Міське ремесло Західної України XIV–XVIII ст.: Курс лекцій. — Львів, 1994; *Мальченко О.* Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств (XV — середина XVII ст.). — К., 2001; *Заяць А.* Урбанізаційний процес на Волині в XVI — першій половині XVII століття. — Львів, 2003; *Капраль М.* Національні громади Львова XVI–XVIII ст. (соціально-правові взаємини). — Львів, 2003; *Білоус Н.* Київ наприкінці XV — у першій половині XVII ст.: Міська влада і самоврядування. — К., 2008.

королівською владою містозасновні акти, завершувалися появою реальних міст. Впадає в око і те, що дослідники часто по-різному розуміють соціальну типологію міських поселень². Відтак їхні позиції можуть різнитися щодо того, яке поселення вважати містом, а яке містечком. Не заглиблюючись у підрахунки міст (а також у методологію цих підрахунків), наведемо щодо цього деякі спостереження дослідників з тим, аби дістати принаймні приблизне уявлення про чисельність тогочасних міських поселень в Україні. Отже, свого часу І. Крип'якевич виходив із того, що на середину XVII ст. налічувалося близько тисячі українських міст³. Із цим істориком солідаризувалася О. Компан, яка, зокрема, налічила 756 міст лише у Київському, Чернігівському, Волинському, Подільському та Брацлавському воєводствах⁴. Звісно, що раніше, в середині XVI ст., на українських землях було помітно менше міських поселень. Приміром, у 1560-ті роки на Київщині, Волині та на Східному Поділлі, які перебували у складі Великого князівства Литовського, налічувалося близько 150 міст та містечок⁵.

Не секрет, що вивчення будь-яких аспектів історичного буття людської спільноти не дає абсолютно об'єктивного знання. Не є винятком щодо цього і дослідження ремесла в Україні другої половини XVI — першої половини XVII ст., джерельна інформація про яке є фрагментарною і неповною. Тож у хронологічних межах цього періоду немає можливості вичерпно висвітлити стан ремісничого виробництва бодай в одному місті, не кажучи вже про ремесло в усіх тогочасних міських поселеннях (значна частина останніх не вписується в окреслений вище столітній рубіж, бо виникла пізніше середини XVI ст.).

Потрібно мати на увазі, що наприкінці вже згаданого періоду, порівняно з його початком, реальна мережа міських поселень в Україні, а також масштаби розвитку в них ремесла змінилися доволі різноч. Утім, і в стислішому хронологічному відтинку, як-от від 1550-х до 1590-х або до початку 1600-х років, урбанізаційний процес не залишався сталим, а істотно модифікував. Хай там як, а, вочевидь, доцільно принаймні в загальних рисах окреслити особливості міського ремесла (в тому числі в плані загальної його структури), пов'язаного, зокрема, з продукуванням шкіри, хутра, тканин, пошиттям одягу і взуття. Адже саме ці ремісничі вироби задовольняли вельми важливі базові матеріальні потреби людини,

---

² Див. спробу надати сенсу типології міських поселень Волині в XVI ст. у праці: *Атаманенко В.* Типологія приватних міст Волині за даними поборових реєстрів XVI ст. (на основі факторного аналізу) // *Минуле і сучасне Волині та Полісся.* — Луцьк, 2008. — Вип. 27. — С. 236–244.

³ *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький. — К., 1954. — С. 34.

⁴ *Компан О.С.* Назв. праця. — С. 72.

⁵ *Сас П.М.* Указ. соч. — С. 212–215.

без яких вона, як соціальна істота, не змогла б існувати. Спираючись на доступні дослідникам джерела, спробуємо висвітлити соціально-економічний зріз життя міських поселень Брацлавщини другої половини XVI — першої половини XVII ст. у вже згаданому дослідницькому аспекті.

Цінну описово-статистичну інформацію щодо демографії, соціальної та економічної структур тогочасних міст різних регіонів українських земель можемо почерпнути з низки джерел. Приміром, світло на певні аспекти розвитку міських поселень проливають так звані *люстрації* — документи з господарсько-фінансового обліку державних маєтностей (королівщин), головним завданням яких було встановити прибутковість останніх. Важливим джерелом, в тому числі з історичної демографії, є збережена до наших днів податкова документація. Йдеться, крім іншого, про *подимні реєстри*, які фіксували *дим*, об'єкт оподаткування (є думка, що дим позначав будівлю, в якій могли жити одна або кілька сімей). Примітно, що подимні реєстри не охоплювали представників шляхти, їхніх слуг та двірську челядь, а також католицьке духовенство. Певну неповноту зазначених джерел спричинювала і та обставина, що власники димів мали економічну зацікавленість применшувати їх реальну чисельність. Попри це важко переоцінити наукову значущість подимних реєстрів. Адже на їх основі є можливість вивести порівняно об'єктивний коефіцієнт заселеності диму, а відтак — дістати доволі реалістичне уявлення про загальну чисельність населення у державних, приватних і церковних володіннях. Важливим є і те, що в подимних реєстрах фіксували всі населені пункти, в тому числі спустошені ворожими нападами, а також новозбудовані. До тогочасної податкової документації належали також *поборові реєстри*, тобто документи, пов'язані з обліком сплати побору (податку), покладеного на населення Речі Посполитої (у поборові реєстри, як і в подимні реєстри, не вносили дані про шляхту, католицьке духовенство, а також фільваркову челядь). Зазначені документи, в яких зафіксовано поточні дані сплати платежу, називають первинними поборовими реєстрами, а узагальнені на їх основі дані — сумаріушами. Описово-статистичним джерелом, що містить важливу інформацію про тогочасні поселення, є *інвентарі*. Їх складала, приміром, при зміні власника маєтку, успадкуванні останнього або передачі його в оренду тощо. З інвентарів можемо почерпнути докладні відомості про підданих, в тому числі про їх соціальну структуру, професійні заняття, земельні наділи тощо⁶.

---

⁶ Рибачок І.О. Джерела вивчення історичної демографії Волині другої половини XVI — першої половини XVII століття // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. — 2009. — Вип. 27. — С. 311–314.

В описово-статистичних джерелах фактично відображено певні дані про конкретних міських мешканців — суб'єктів (учасників) правовідносин, які могли представляти різні соціально-станові, професійні, етнічно-релігійні групи населення, представники яких фігурували, приміром, господарями нерухомості, платниками податків (у тому числі тих, які стягували за зайняття різними видами виробничої діяльності, зокрема, за ремесло), поставали особами, котрі виконували ті чи ті службові обов'язки та повинності, мешкали на певних умовах у чужих домогосподарствах. В одних випадках цих суб'єктів правовідносин у джерелах персоналізовано, в інших щодо них наведено сумарні підрахунки. Примітно, що документальний облік зазначених осіб не дає можливості автоматично встановити реальну чисельність населення в певному місті або містечку, оскільки у відповідних матеріалах не враховано склад сімей фігурантів описово-статистичних джерел.

Загалом, як слушно наголошено в спеціальній літературі, в тогочасних українських містах під одним дахом могли проживати близькі родичі, а також сусіди, коморники і підсусідки (останні, як і коморники, винаймали житло в господарів), причому вони нерідко мали свої сім'ї. У міських будинках часто мешкали підмайстри, учні, в деяких домогосподарствах знаходилося місце і для домашніх слуг — ідеться про *кухарок, швачок, челядників, дівок, хлопців, парубків*, а також про невольну *челядь*. Траплялося, що в міських шляхетських дворах, в яких концентрувалося чимало дворових слуг та челядників, зокрема, *візників, кухарів, мамок, служебниць*, мешкало більше люду, аніж у типових дворах міщан. Дослідники, які оперували цією джерельною інформацією задля встановлення чисельності міського населення, нерідко спиралися в своїх підрахунках на середній коефіцієнт заселеності міського дому (диму) і розраховували середню величину тогочасної сім'ї. Причому одні вчені в своїх калькуляціях щодо вже згаданого базового демографічного коефіцієнта орієнтувалися насамперед на структуру середньої біологічної родини, а інші — брали до уваги не лише господаря дому та вірогідний чисельний склад його сім'ї, а й різні категорії сусідів (у тому числі винаймачів житла) і слуг, які мешкали в межах одного домогосподарства. Залежно від обраної авторами методики підрахунку цей коефіцієнт становив, приміром, 4,2–8; 5–6,5, 6,21, 6,27, 6,3, 8,5–9⁷.

Зайве доводити, що, не маючи комплексу ретельно складених тогочасних метричних книг, а також матеріалів докладних і всеохопних переписів населення, марно сподіватися на цілком точне встановлення

---

⁷ Докладніше див.: *Ворончук І.О.* Населення Волині в XVI — першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники. — К., 2012. — С. 287–324.

чисельності мешканців в різні роки бодай одного міста, не кажучи про всі міські поселення на українських землях другої половини XVI — першої половини XVII ст. Тож будь-який, навіть найоригінальніший коефіцієнт чисельності біологічної родини, родини-домогосподарства, диму постає інструментом, що нагадує списа відомого літературного персонажа — борця з вітряками: щонайбільше він дає можливість зрозуміти опір матеріалу, однак за його допомогою аж ніяк не здолати «ворога». Можемо припустити, що один з обчислювачів цих коефіцієнтів, І. Ворончук, знає і те, як зробити міські поселення давнішими, аніж вони є насправді. Невідомо, чи володіє дослідниця магічним кристалом, за допомогою якого вдається побачити зістарені силою думки міста, однак із незбагнених причин вона чомусь відносить заснування волинських містечок, таких як Баранівка, Дубрівка, Козлин, Лабунь, Любар, Остропіль та низки інших, якщо не до кінця XV ст., то, щонайпізніше, до 1560-х років. Хоча цю думку дослідниця охоче тиражує у своїх працях, однак паралельно вона висловлює протилежні, сповна реалістичні міркування щодо часу заснування вже згаданих поселень⁸. Хай там як, вже згаданий «коефіцієнтний» дослідницький підхід, спираючись на який, визначають чисельність тогочасного міського населення, немає підстав вважати непотрібним і безплідним. Адже саме завдяки йому вдається дістати прибілизне, загальне уявлення про тогочасні демографічні процеси в Україні.

На основі люстрацій та інших документів такого плану можемо принаймні окреслити приблизну структуру міського ремесла. Ступінь його розвитку у міських поселеннях залежав від різних факторів, в тому числі від рівня воєнної загрози (спричиненої насамперед регулярними татарськими нападами і спустошеннями) як для конкретного поселення, так і для регіону загалом. Цей розвиток так чи так визначався рівнем людських і специфікою природних ресурсів краю, розвиненістю товарно-грошових та виробничих відносин, ринковою кон'юнктурою (йдеться, приміром, про те, що попит на західноєвропейському ринку на так звані лісові товари, зокрема, на поташ і різну продукцію з деревини, сприяв піднесенню відповідних промислів, використанню в них найманої праці тощо⁹). Міське ремесло було чутливим до того, наскільки зручною і надійною була мережа торговельних шляхів сполучення, в тому числі водних, а також, крім іншого, який обсяг економічних та політико-правових привілеїв мали представники тієї чи тієї міської громади.

---

⁸ Ворончук І.О. Передмова // Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 р.) / Упоряд. та перекл. І. Ворончук. — Київ–Старокостянтинів, 2001. — С. 76, 78, 79; *Її ж.* Населення Волині в XVI — першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники. — С. 275.

⁹ Докладніше див.: Сас П.М. Указ. соч. — С. 101–125.

У XVI ст. з погляду представників правлячих кіл Корони Польської та Великого князівства Литовського, пізніше — Речі Посполитої низка міських поселень тогочасних українських земель були «українними», тобто розташованими в південно-східній частині держави, що на півдні межувала з татарськими кочовищами, а на сході — з Московською державою. Крім іншого, зазначена «українна» лексика виразно простежується в створених за ініціативою державної влади описово-статистичних джерелах, в яких фігурують українні (українські) міста та замки — «підтвердження... нашого українського міста Вінниці» (1530); «з розказанья господара его милости, короля и великого князя Жикгимонта Августа, попис замков его милости украинных» (1552)¹⁰.

В тогочасних документах трапляються згадки про Україну «Руську, Київську, Волинську, Підляську, Брацлавську» як про обширні території на схід від основного масиву польських земель. Французький автор XVII ст. Г. Боплан у своїй праці «Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії» розглядав Україну як величезне пограниччя, своєрідне нове королівство, що простягнулося від московських кордонів на сході до Східних Карпат на заході. Утім, у вузькому значенні слова термін «Україна» позначав насамперед територію Київського та Брацлавського воєводств, його могли сприймати і в ще вужчому політико-географічному значенні, використовуючи словосполучення «Дніпровська Україна». У формулюваннях щодо рубежів України перших десятиліть XVII ст. є вказівки на кордони Брацлавщини, що межувала з Білгородськими та Очаківськими «дикими полями» — степовими просторами, якими кочувала Буджацька (Білгородська) та Очаківська татарські орди. На сході територія України сягала татарського Муравського шляху (зокрема, у верхів'ї Орлі, південніше Валок), Путивльських «диких полів», власне — кордону Речі Посполитої з Московською державою¹¹. До «українних» повітів належали насамперед Київський, Житомирський, Канівський, Черкаський, Вінницький і Брацлавський, а також Барський, Хмельницький, Кам'янецький і Летичівський повіти, які до 1569 р. входили відповідно до Великого князівства Литовського та Польського королівства¹².

Щодо таких «українних» міст як Київ, то його ремесло структурно, в організаційно-виробничому плані, а також за концентрацією ремісничого населення розвивалося в руслі тенденцій, властивих, приміром, для

¹⁰ Визначення кордонів Вінницького староства, 1530 // Архив ЮЗР. — Ч. 7. — Т. 2. — С. 13; Опис Черкаського замку, 1552 // Там же. — Ч. 7. — Т. 1. — С. 76.

¹¹ Сас П.М. Витоки українського націотворення. — С. 75, 76.

¹² Владимирский-Буданов М. Население Юго-Западного края от XV в. до Люблинской унии (1569 г.) // Архив ЮЗР. — Ч. 7. — Т. 2. — С. 1.

міських поселень порівняно добре залюдненої Волині. Тим часом в інших містах Подніпров'я, розташованих південніше Києва, а також на Брацлавщині, умови для розвитку ремесла вирізнялися певною специфікою, зумовленою, зокрема, таким негативним фактором, як високий ступінь загрози татарських нападів. Утім, від них не було цілком забезпечене й населення інших українських земель. Від ударів нападників неабияк потерпала, скажімо, Східна Волинь, де 1593 р. була атакована, зокрема, понад сотня міст, містечок і сіл, розташованих у володіннях князя К. Острозького. Відтак у татарській полон потрапили тисячі місцевих мешканців, в тому числі з Кузьмина — 5080, Краснополя — 2000, Хабіни — 1005, Западинець — 1000, Мокринок — 700, Волиці — 600 осіб¹³. Щодо Київського воєводства, то порівняно безпечнішою була його північна частина. Принаймні це впливає з листа шляхтича Лукаша Сапеги, власника розташованих у цьому воєводстві містечок Чорнобиль та Лукашів, який у листі до свого брата Льва, литовського підканцлера, повідомив, що під час нападу татар на Київщину в лютому 1615 р. вони заглибилися далеко у Поліський край, де про них «здавна мало хто чув»¹⁴.

Не дивно, що не надто безпечно з огляду на спустошливі татарські напади Київське і Брацлавське воєводства на певному етапі своєї історії поступалися решті українських територій розгалуженістю мережі поселень і, відповідно, ступенем заселеності краю платоспроможними споживачами, що, вочевидь, стримувало зростання ремісничого виробництва. Водночас мешканці міст уже зазначених «українних» воєводств мали і реальні економічні переваги, адже на них було покладено менші, порівняно з міщанами інших регіонів України, податки і повинності. Населення «українних» міст, в деяких з яких концентрувалися численні козаки, займалося вельми прибутковими степовими, або так званими ухадницькими промислами (уходами називали природні угіддя поза межами поселень, які експлуатували промисловики-ухадники) — такими, як пасічництво, полювання на диких звірів, у тому числі хутрових, лови здичавілих коней, рибальський промисел. Як зауважив свого часу урядовий ревізор Брацлавського замку, нерідко одна міщанська пасіка давала власникові більше прибутку, ніж три селища. Вона займала площу від пів милі, до милі, тобто десь від більш ніж 4 км до понад 8 км, на пасіці була «орна земля, стави спускні, бджіл безліч, звір усілякий, сади і городи

---

¹³ Свідчення возного про татарське спустошення та полонення людей у Костянтинівських володіннях К. Острозького, 1593 // Львівська бібліотека НАНУ. Відділ рукописів. — Ф. Радзімінських. — № 27.П.3. — Арк. 37–39.

¹⁴ Лукаш Сапега до Льва Сапеги, 4.III.1615 // *Antonów M. Dwa przyczynki do działalności Piotra Kopaszewicza Sahajdacznego* // *Kwartalnik Historyczny*. — Lwów, 1926. — Rocznik XL. — Zesz. 2. — S. 197, 198.

овочеві розкішні та всілякий інший пожиток. До котрої пасіки і до земель, і сіножатей, і дібров, що до неї належать, не лише нікому не дозволено не лише уходів та пожитків ніяких мати, а й деревини, ані трави стебла ніхто задарма взяти не може — лише все за поклоном»¹⁵. Звідси випливає, що такі пасіки являли собою різногалузеві господарства, від яких їхні власники, вочевидь, мали чималий зиск.

На неабияку прибутковість уходницьких промислів вказує такий факт: після катастрофічного спустошення на початку вересня 1551 р. Брацлава військом кримського хана Девлет-Гірея, врятовані брацлавці — якихось пару сотень осіб — аж ніяк не хотіли залишати свої згарища, оскільки їх вабила матеріальна вигода («великі пожитки») від щедротної природи краю. Перш ніж предметніше зазначити, в чому полягала ця вигода, наведемо деякі відомості про Брацлав середини XVI ст. та про обставини його штурму силами Девлет-Гірея, скориставшись люстрацією міста 1552 р. Річ у тому, що ця інформація опосередковано проливає певне світло на масштаби уходницьких занять брацлавців. Отже, як впливає зі вже згаданого документа, до спустошення Брацлава 1551 р. в ньому налічувалося 730 будинків, функціонували сім православних церков і один католицький храм. Оборонний потенціал міста теоретично мав бути порівняно високий. Різну зброю, в тому числі чотири гармати і тридцять гаківниць (важких фортечних рушниць), для відсічі ворогу могли використовувати понад сімсот глав домогосподарств, а ще — чимало їхніх дорослих синів, інших осіб чоловічої статі, які мешкали в місті. Тим часом після того, як 2 вересня військо Девлет-Гірея підійшло під Брацлав і розпочало бойові дії, в місті опинилися в облозі безліч жінок, дітей і лише пів сотні чоловіків. Хоча частині брацлавців вдалося уникнути облоги, яка тривала до 5 вересня («людемъ отъ замку розышодшися по пашънямъ а по пасекамъ; заперлися в замку невесты а дети множсто ихъ, а мужовъ одно 50 и то малогодныхъ ку обороне»), однак сумнівно, що це винятково були чоловіки у розквіті сил, які втекли з міста, кинувши напризволяще свої родини. Як видається, на початку вересня, тобто задовго до завершення сезону уходницьких промислів, значна частина мешканців Брацлава займалася в його околицях промисловою діяльністю, де їх і застала звістка про татарський напад на місто (нападники влаштували на них облави).

Якщо економічно активне населення міста справді вельми вабили уходницькі промисли, то в чому полягала його промислова діяльність? Із люстрації Брацлава 1552 р. випливає, що до послуг брацлавців були

---

¹⁵ Ревізія Брацлавського замку, 1545 // Литовська метрика. Книга 561: Ревізії українських замків 1545 року / Підготував В. Кравченко. — К., 2005. — С. 236.

чудові мисливські угіддя, в яких водилися, зокрема, зубри, олені, лисиці, бобри. До слова, шкури цих тварин були цінною сировиною для ремісників, пов'язаних зі шкіряним і хутряним виробництвом. Однак якого рівня розвитку сягнуло в цей час ремесло у місті, ми не знаємо. В уже згаданому джерелі збереглася лише принагідна згадка про тамтешнього золотаря (ювеліра) Митька, з якої напрошується думка, що до татарського спустошення в Брацлаві було чимало заможних осіб, які мали можливість купувати собі ювелірні вироби.

На значний розмах промислової активності мисливців із Брацлава вказує той факт, що місцевий староста дістав можливість обкладати спеціальними натуральними поборами вози промисловиків зі впольованою дичиною, що в'їжджали до міста. Крім цього, старості діставалася грудина від кожної забитої м'ясної тварини. Тим часом брацлавці не обмежували себе промисловим полюванням. Їхні прибутки зростали також завдяки експлуатації природних рибних багатств, насамперед Південного Бугу. В ньому водився, приміром, такий представник родини коропових, як вирозуб. Річка кишіла рибею, цінною промисловою рибою (також родини коропових), що мігрувала з моря на нерест. Брацлавський староста і в цьому випадку не забував про свою вигоду, бо від улову брав собі кожну десяту рибу. Як встановили складачі люстрації Брацлава 1552 р., природні угіддя краю дарували промисловикам на диво щедрі збори високоякісного меду, який вони легко здобували як на пасіках, так і від диких бджіл («Зубровъ, оленей, лисиць и иногого зверу множество, и бобровъ по речъкахъ, и рыбъ, а звлаща верезубовъ; а рыбиць усходит тамъ рекою Богомъ з моря множество великое; меду тожь офитость великая, а предне доброго, чистого, белого, без бортей и без всякое працы великое, не только с пасекъ, але готового, съ вепетовъ выдираючи»). Повернення пасічників з промислу, вочевидь, із нетерпінням чекав місцевий староста, адже кожен із них мусив сплачувати йому по 12 грошів литовських¹⁶.

Уходницькими промислами охоче займалися українські міщани, козаки, представники інших соціальних станів у фантастично багатому фауною басейні Дніпра. Як впливає з люстрації Черкас 1552 р., популярними серед тогочасних промисловиків були численні уходи, починаючи від розташованих над Дніпром Мошен, північніше Черкас десь за 30 км, і фактично аж до Дніпровського гирла (в тому числі на ділянці річки в районі порогів), а також по річках Ворсклі, Орілі, Самарі, Тясміні, Інгульці, Інгулі, на різних озерах. Там уходники ловили рибу (як-от щуку, коропа, ляща сома, осетра), бобрів, полювали на різних

¹⁶ Люстрація Брацлавського замку, 1552 // Архив ЮЗР. — Ч. 7. — Т. 2. — С. 21, 22.

тварин, займалися заготівлею меду, який, зокрема, використовували для виготовлення хмільного напою¹⁷ (методом природного збродження так званої сити — суміші меду і води; серед майстрів, які уміли робити сичений мед, були броварники, тобто пивовари, про що довідуємося з твору Климентія Зиновієва¹⁸.

За сприятливого збігу обставин у двох черкаських корчмах щоденно продавали не менше трьох кадей (від 120 до 240 літрів) сиченого меду. Якщо шанувальникам спиртного цього видавалося замало, вони мали нагоду відвідати ще одну черкаську корчму, в якій торгували винятково горілкою (вже згадані заклади з виробництва та продажу хмільних напоїв контролював місцевий староста)¹⁹. До слова, ремісників, котрі займалися виготовленням горілки, власне алкогольного напою на основі етилового (винного) спирту, що його добували з харчової сировини, головню зі злаків (насамперед із жита), у XVI–XVII називали винниками, винокурами²⁰. Климентій Зиновієв тлумачив винокурню як виробниче приміщення, де відбувається технологічний процес одержання горілки («в котро(м) курять горілку»). Ремісників відповідного профілю він окреслив термінами «винники», «винокури» або «горілочники». Пишучи про те, над створенням якого саме напою трудилися працівники винокурні, а також розмірковуючи над певними моральними аспектами винокуріння, він зазначив:

І ви(н)ники на свѣтѣ досто(и)ны поваги:
 а не треба кры(и) бже дава(т) и(м) зневаги.
 Потребны(и) бо они вѣмъ труно(к) выробрляю(т):
 ко(т)рого и мона(р)хи сы(л)ныє вжывають.
 А хо(ч) часо(м) и на зло то(и) труно(к) привождаетъ:
 една(к) в то(м) винни(к) вины жа(д)ной не маеть.
 Бо гды (ж) вино неви(н)но винє(н) злы(и) обыча(и):
 же пре(з) мѣру хтò пиє(т), а не та(к) я(к) звыча(и).
 Прето и за(с) ви(н)ника о томъ вымовляю:
 а реме(с)ло ихъ и повторє похваляю.
 Робя(т) бо они то для весѣлости лю(д)зскои:
 а не для причины зло(и) або те(ж) нелю(д)скои.
 І годно (б) и(х) велича(т) на(д) иныхъ на(и)паче:
 ведлу(г) самои правды сто(и) не иначе.

¹⁷ Опис Черкаського замку, 1552. — С. 84, 85.

¹⁸ *Климентій Зиновієв*. Вірші. Приповіді посполиті. — К., 1971. — С. 162–163.

¹⁹ Опис Черкаського замку 1552. — С. 83, 84.

²⁰ Про технологічні та інші аспекти винокуріння докладніше див.: *Похлебкин. В.В.* История водки. — М., 2014.

Зачи(мъ) и ви(н)никъ неха(и) здоро(в) са труждае́тъ:
а горѣлокъ робити не переставае́тъ²¹.

Як можемо переконатися, автор твору «Вірші. Приповіді посполиті» наголосив на суспільній потребі праці виробників горілки — винокурів. Адже, за його логікою, горілка є джерелом людських веселощів. Щоправда, поет давав зрозуміти, що скористатися вигодами від споживання цього хмільного напою може лише той, хто чаркує в розумних межах. Хай там як, а Климентій Зиновійв не приховував свого прихильного ставлення до професії винника і бажав цим майстрам постійних звершень на ниві продукування горілки.

Уходницькі промисли, якими займалися мешканці «українних» міст, в тому числі Черкас, були сезонними — припадали переважно на літо та осінь. Утім, певну активність промисловики проявляли також навесні — у цей час на Дніпрі в осетрів був нерест. По вдалому завершенні промислового сезону прибуток мали не лише його безпосередні учасники, а й черкаський староста. Адже від кожної ватаги уходників він брав, зокрема, восьму частину заготовленої риби, сала, м'яса, шкур тощо²².

Той факт, що промисловики везли з уходів шкіри різних тварин, в тому числі хутрових, як-от бобрів, однозначно вказує на те, що ці особи йшли в уходи, маючи певні фахові навички ремісників-м'ясників, без яких не можна було правильно, без пошкоджень зняти шкіру з впольованої дичини. Уходники мусили також уміти виконувати принаймні елементарні чинбарські операції, оскільки в шкурах щойно забитих тварин дуже швидко розпочинався процес гниття і вони ставали непотребом. Є також доволі очевидним, що ті мешканці «українних» міських поселень, які збагачувалися за рахунок уходницьких промислів, навряд чи по своєму поверненні з уходів масово квапилися обзаводитися ремісничими верстатами, оскільки явно не вбачали в цьому для себе економічного інтересу. Зазначена обставина, напевно, звужувала соціальну базу ремісничого населення в регіоні з «українними» містами». Водночас значні природні ресурси краю, які освоювали уходники, а також те, що останні мали різноманітні потреби, в тому числі і в плані придбання ремісничих виробів, вочевидь, стимулювало економічний розвиток міст.

Ті українські поселення, які лежали порівняно близько до володінь Кримського ханату, Османської імперії та Молдавського князівства, першими зазнавали нападів з боку агресивних сусідів. Яким за структурою і чисельністю дрібних продуцентів було в другій половині XVI ст. ремесло

²¹ *Климентій Зиновійв*. Назв. праця. — С. 145.

²² Опис Черкаського замку, 1552. — С. 85, 86.

в «українних» містах межиріччя Дніпра і Дністра, наближених до умовної географічної лінії, проведеної від Черкас до Кам'янця-Подільського? Певна інформація, яка тією чи тією мірою допомагає знайти відповідь на це запитання, міститься в різних тогочасних, у тому числі описово-статистичних, джерелах.

«Українний», порубіжний, статус фактично мали також міські поселення в Брацлавському воєводстві, що виникло 1566 р. На сході воно межувало з Київським повітом, а на південному сході та півдні — з територіями, які контролювали Османська імперія та Кримський ханат (наприкінці 1560-х років кордон пролягав по Синюсі, лівій притоці Південного Бугу, а також по Саврані — правій притоці Південного Бугу). На південному заході від земель Молдавського князівства воєводство відділяло русло Дністра. На заході сусідом Брацлавщини поставав Летишівський повіт Подільського воєводства (своєрідною розмежувальною лінією між їхніми землями слугувала насамперед річка Мурафа, ліва притока Дністра). На півночі територію Брацлавського воєводства фактично розмежовував із Житомирським та Київським повітами Київського воєводства татарський Чорний шлях. Ще до виникнення Брацлавського воєводства на його території існували повіти, старостинські округи, з центрами у Вінниці і Брацлаві. Десь до рубежа XV–XVI ст. на цих землях був і Звенигородський повіт. Однак після спустошення 1517 р. татарами замку Звенигородок цей повіт занепав, а його територія згодом відійшла до Київського воєводства. Відомо, що протягом 1565–1566 рр. у Великому князівстві Литовському відбулася адміністративно-територіальна реформа. Її наслідком стало перетворення колишніх старостинських округів на судові повіти, на території яких запроваджено юрисдикцію станових шляхетських земських і гродських судів. Виборні земські суди та шляхетські сеймики обмежили владні повноваження старост. Примітно, що до 1598 р. сесії земського і гродського судів відбувалися в Брацлаві, а по цьому — у Вінниці²³.

Якщо тогочасний мандрівник виступив би з Черкас, що лежали над Дніпром, на південний захід, то, подолавши степами дві сотні і ще декілька десятків кілометрів та минувши руїни спустошеного Звенигородка, він дістався б першого значного українського міста, що трапилося б на його шляху, — розташованого над Південним Бугом **Брацлава**. Щоправда, це місто було порівняно великим лише до його спустошення 1551 р. силами хана Девлет-Гірея — до цієї події в ньому, як

---

²³ Крикун М. Брацлавське воєводство впродовж своїх перших сорока років // Документи Брацлавського воєводства 1566–1606 років / Упоряд. М. Крикун, О. Піддубняк. — Львів, 2008. — С. 5–16.

уже зазначено, налічувалося 730 будинків. Хоча про стан ремесла в Брацлаві до татарського погрому 1551 р. не зберіглося даних, однак є доволі очевидним, що для ремісничого виробництва, як і для економіки міста загалом, були порівняно сприятливі умови. Принаймні брацлавці мали можливість займатися, крім іншого, прибутковими уходницькими промислами (в тому разі, якщо вони, приміром, займалися пасічництвом, то мусили сплачувати брацлавському старості по 12 грошів литовських — ідеться про промислову діяльність у віддалених від міста місцевостях, зокрема, на розташованій східніше Звенигородщині). Їхні повинності і податки загалом не були для них непосильними. Частина з них виникла через воєнну загрозу, яка постійно звисала над Брацлавом (що лежав неподалік татарського Кучманського шляху, котрий пролягав, зокрема, межиріччям Південного Бугу і Дністра²⁴). Обов'язком брацлавських міщан та зем'ян було утримувати міську сторожу, а також організовувати сторожову службу на чотирьох місцях у степу. Усіх без винятку міщан залучали до підводної повинності та стацій. Крім цього, вони виходили на толоку на вимогу місцевого старости, а саме — влітку упродовж двох днів косили сіно. Для утримання міської сторожі міщани і зем'яни збирали певну суму грошей. Вони повинні були разом із брацлавським старостою або з його намісником виступати в похід проти ворогів²⁵. Після лихоліття, яке спіткало Брацлав у середині XVI ст., життя в місті стабілізувалося, що, вочевидь, сприятливо позначилося також на ремеслі. Принаймні на це вказують згадки про ремісничі професії брацлавців, які вряди-годи трапляються в джерелах, приміром, про гончарів²⁶.

Потрібно наголосити, що в другій половині XVI ст. достатньою мірою вільні місцеві громади Східного Поділля, члени яких були призвичаєні до війни через прикордонний статус краю, слугували істотним соціальним резервом, за рахунок якого зростало українське козацтво. Одним з козацьких осередків постав і Брацлав. Із цього міста неодноразово розпочиналися козацькі походи на фортеці Османської імперії, а також на Молдавське князівство. Брацлавці продемонстрували свою бунтівну непокірність місцевій владі та шляхті під час козацького повстання 1590-х років²⁷. Загалом після спустошення, якого зазнав Брацлав ще в середині

---

²⁴ Див.: *Захар'єв В., Шпаковський С.* Замки і фортеці з-понад Кучманського шляху. — Хмельницький, 2015.

²⁵ Люстрація Брацлавського замку, 1552. — С. 22, 23.

²⁶ Реєстр шляхти Брацлавського воєводства, брацлавських та вінницьких міщан, які склали присягу перед королівським комісаром В. Вольським, 1569 // Документи Брацлавського воєводства 1566–1606 років. — С. 160.

²⁷ Докладніше див.: *Леп'якко С.* Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. — 1996. — С. 131–146.

XVI ст., місту довго не вдавалося досягти колишньої чисельності населення. Приміром, згідно з даними люстрації Брацлавського староства 1616 р., в місті налічувалося 500 будинків. Через кільканадцять років міська забудова Брацлава майже не змінилася — як впливає з подимного тарифу 1629 р., в місті було 453 дими²⁸.

Вище від Брацлава по течії Південного Бугу була розташована **Вінниця**. Згідно з люстрацією 1552 р., в ній налічувалося понад 340 платників податків, власне домогосподарств — не рахуючи 60 домогосподарств так званого двірця, господарського осередку або маєтку, підпорядкованого старостинській владі, в якому, до слова, було декілька ремісників, у тому числі два кравці (за даними ревізії 1545 р., в місті налічувався 141 будинок («дим») міщан, у володінні яких перебувало 27 пасік, а загальна чисельність міщанських і боярських домів разом із житлом боярських підданих становила 274 димів/домів²⁹). Як і решта мешканців Брацлавщини та Київщини, вінницькі міщани виявляли неабиякий інтерес до уходницьких промислів. Крім іншого, вони ловили в степах диких (здичавілих) коней, займалися пасічництвом тощо. Примітно, що міщани з Вінниці мали право безперешкодно користуватися пасіками на землях, що належали місцевому замку. Міщани повинні були разом із вінницьким старостою кінно виступати проти ворогів. Усі вони долучалися до фінансових витрат, пов'язаних з організацією сторожової служби. Йдеться, зокрема, про утримання замкових сторожів, на яких мешканці міста щорічно сплачували по 3 гроші польських (вдови та неосілі козаки платили по 1,5 гроша). Міщани брали участь у лагодженні моста через Південний Буг, ремонтували оборонні укріплення. Водночас вони лише один день на рік косили сіно на користь вінницького старости. Якщо хтось із них ухилявся від косовиці, то мусив день на рік згрібати скошене сіно.

Про стан ремесла у Вінниці збереглися неповні дані. З матеріалів люстрації міста 1552 р. впливає, що в ньому працювали принаймні близько 6,5 десятка ремісників кільканадцяти спеціальностей, як-от гончарі, лучники, пушкарі. Причому лєвова частка із зафіксованих у цьому джерелі ремісників припадала на 42 корчмарів, які виготовляли і продавали хмільний мед, пиво та горілку. Щодо ремесел, пов'язаних з одяговою та взуттєвою сферами, то в люстрації 1552 р. зафіксовано по два кравці, кушніри, постригачі, а також чоботар³⁰. На початку XVII ст.,

²⁸ Люстрація Брацлавського воєводства, 1616 // Архив ЮЗР. — Ч. 7. — Т. 3. — С. 47, 48; Тариф подимного податку, 1629 // Архив ЮЗР. — Ч. 7. — Т. 2. — С. 405.

²⁹ Литовська метрика. Книга 561: Ревізії українських замків 1545 року. — С. 219.

³⁰ Опис Вінницького замку, 1552 // Архив ЮЗР. — Ч. 7. — Т. 1. — С. 598–609.

тобто приблизно через півстоліття після проведення у Вінниці люстрації 1552 р., чисельність населення міста зростає, щоправда, це зростання не стало надто карколомним. Як випливає з інвентаря Вінницького замку 1604 р., в ході якого обліковували мешканців нового і старого міста, передмість, а також двірця, у Вінниці налічувалася 661 особа міщан разом зі слугами (йдеться головню про глав домогосподарств). Їхні повинності зводилися лише до одного дня роботи на рік із заготівлі сіна на користь місцевого старости. Крім цих міщан та слуг, в місті було 35 дворів шляхти, а також 66 будинків представників єврейського населення. Тобто теоретично чисельність домогосподарств могла сягати близько 760. Насправді їх було менше, адже нам невідома чисельність слуг, які мешкали у Вінниці та на двірці і не мали своїх родин й господарств. Тим часом із документів пізнішого часу, а саме — з люстрації Вінницького староства 1616 р., випливає, що в старому і новому місті налічувалося 500 димів (1629 р. — 787 димів³¹), мешканці яких не давали на замок жодних податків за винятком певної кількості вівса. В цей час до обов'язку вінницьких міщан входило виправляти сторожу проти татар, а також кінно і зі зброєю виступати проти ворога під командуванням місцевого старости³².

Щодо інформації інвентаря Вінницького замку 1604 р., то на її основі важко сказати щось певне про стан ремесла, промислів і торгівлі у Вінниці. Єдине, що не будить сумніву, — це жвавий розвиток професій, пов'язаних із виробництвом та продажем хмільних напоїв. Відомо також, що у місті функціонував млин, тобто професія мельника (мірошника) у Вінниці була, як і в попередні роки, запотребованою³³ (докладніше про тогочасні млини йтиметься нижче). Є доволі очевидним: ремісничі спеціальності, відомі у Вінниці в першій половині XVI ст., приміром, ті, що фігурують у люстрації 1552 р., в тому числі пов'язані з виготовленням взуття та одягу, вочевидь, не зникли і пізніше. Вірогідно, це припущення справедливе і для тих ремісничих занять, уривкова інформація про які трапляється в інших документах, що збереглися до нашого часу. Йдеться, зокрема, про золотарів (ювелірів)³⁴, професія яких опосередковано слугувала індикатором майнового благополуччя як верхівки представників соціальних станів, так і принаймні частини економічно успішних та активних мешканців міста, як-от купців, лихварів, промисловиків (про

³¹ Тариф подимного податку, 1629. — С. 406.

³² Люстрація Вінницького староства, 1616 // Там само. — С. 392.

³³ Інвентар Вінницького замку, 11.IX.1604 // Документи Брацлавського воєводства 1566–1606 років. — С. 912.

³⁴ Реєстр шляхти Брацлавського воєводства, брацлавських та вінницьких міщан, які склали присягу перед королівським комісаром В. Вольським, 1569. — С. 160.

золотарів згадано і в люстрації Вінниці 1552 р.). До ремісничої продукції, що мала сталий попит на ринку, належали вироби зброярів. Тож у Вінниці працювали, приміром, шабельники (1582 р. земський брацлавський писар Северин Кропивницький тримав для своїх слуг п'ять шабель «вінницької роботи» за ціною 48 грошів литовських кожна)³⁵. Вочевидь, позитивний вплив на економіку міста мали певні привілеї вінницьким міщанам, надані та неодноразово підтверджені упродовж другої половини XVI — першої половини XVII ст. польськими королями. Йдеться про надання їм права безмитної торгівлі на території Великого князівства Литовського та Польського королівства³⁶.

Із писемних джерел кінця XVI — середини XVII ст., які проливають певне світло на поселення Брацлавщини, випливає, що в цей час неабияк інтенсифікувався, порівняно з попереднім періодом, процес заселення території Брацлавського воєводства (органічною складовою цього процесу було виникнення міських поселень). Документи, що виникли в зазначених хронологічних межах, містять згадки про понад 200 міст та містечок. Деякі з них виникли, приміром, ближче до середини XVII ст., а низка поселень за якийсь час припинила своє існування. Серед цих понад двох сотень міст і містечок (переважно приватновласницьких, а також королівських) були, зокрема, **Гайсин** (*Haуsyn, Аусин, Айсын, прозы-ваемый Липовец*), **Бадівка**, **Баланівка**, **Батіг**, **Бершадь**, **Браїлів**, **Брацлав**, **Буша**, **Війтівці**, **Вінниця**, **Глинськ**, **Гордївка**, **Губник**, **Дашів**, **Дзозів**, **Жабокрнч**, **Жашків**, **Животів**, **Жорнище**, **Завадівка**, **Жорнище**, **Іллінці**, **Кальник**, **Кернасівка**, **Комаргород**, **Конела**, **Копилінці**, **Красне**, **Кузьминці**, **Куна**, **Ладжин**, **Липовець**, **Літин**, **Мурафа**, **Немирів**, **Оратів**, **Охматів**, **Пиків**, **Погребище**, **Прилука**, **Райгород**, **Рахнів**, **Рашків**, **Скибинці**, **Соколівка**, **Тетіїв**, **Тимонівка**, **Томашпіль**, **Торговиця**, **Тростянець**, **Устя**, **Чагів**, **Четвертинівка**, **Юзефівка**, **Ямпіль**³⁷.

У першій половині XVII ст., як і в попередні роки, безпекове становище міських поселень Брацлавщини залишалося не найкращим. Наприкінці другого десятиліття до постійних татарських нападів на українські землі додалася загроза великої війни з Османською імперією. Як свідчив улітку 1619 р. турецький сурмач («московитин»), котрий переметнувся на бік поляків, османський воєначальник Іскендер-паша

³⁵ Свідчення С. Кропивницького перед Луцьким гродським урядом, 20.III.1582 // Документи Брацлавського воєводства 1566–1606 років. — С. 307.

³⁶ Підтверджувальний привілей Владислава IV на безмитну торгівлю міщанам Вінниці, 28.V.1593 // Там само. — С. 574–577.

³⁷ Крикун М. Брацлавське воєводство у XVI–XVIII століттях: Статті і матеріали. — Львів, 2008. — С. 209–294.

пообіцяв султану Осману II збудувати в Черкасах мечеть, бо, наполягав він, єдиний спосіб перемогти козаків — це заселити береги Дніпра своїми людьми. У липні цього самого року в полон потрапили татари, підрозділ яких дійшов річки Кублич (ліва притока Собу — останній, своєю чергою, є лівою притокою Південного Бугу), а потім був розбитий шляхетськими загонами над річкою Удичем (ліва притока Південного Бугу). На допиті полонені повідомили: велике татарське і турецьке військо готується «зносити» Україну³⁸. Ранньої весни 1620 р. кількатисячна татарська орда отаборилася у верхів'ях річки Кодими (права притока Південного Бугу) з метою грабунку і поневолення українського населення. Близько середини березня татари по кілька разів на тиждень брали ясир на Поділлі, зокрема, в околицях Тимонівки і Тростянця. Тим часом менш пощастило татарам, які захопили полон під **Володаркою**, розташованою над р. Россю, правою притокою Дніпра (це поселення фігурує як місто на так званій генеральній карті України авторства французького інженера і військового картографа Гійома Левассера де Боплана, який, перебуваючи на службі у польського короля, у 1630–1640-і роки виконував свої фахові обов'язки на українських землях³⁹). Після того, як вони зі здобиччю переправилися через р. Чорний Ташлик (ліва притока Синюхи), їх розгромив запорозький гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний із двохтисячним козацьким військом та визволив бранців із полону⁴⁰. Міщани Брацлавщини не могли почувалися в безпеці не лише через татарські вторгнення та загрозу війни з Османською імперією, що насувалася, а й, як буде показано нижче, через так звані шляхетські наїзди. Йдеться про спроби представників шляхти вирішувати суперечки і досягати своїх корисливих цілей за допомогою брутальної сили, кулачного права — нападів на мастки опонентів із використанням вогнепальної та холодної зброї.

До наших днів зберіглася доволі бідна джерельна база, яка проливає світло на загальні умови економічного життя міщан Брацлавського воєводства наприкінці XVI — у першій половині XVII ст., на їхні податки, повинності та фахові пріоритети. Аби дістати певне уявлення, що в цьому плані являли собою тогочасні подільські міста, дещо докладніше розглянемо **Жорнище**, одне з типових містечок Брацлавського воєводства, а також звернемо певну увагу на деякі сусідні з ним міські поселення.

---

³⁸ Я. Гронницький до Я. Острозького, 31.VIII.1619 // AGAD. — Archiwum Potockich z Łańcuta. — Rkps. № 1536. — S. 1.

³⁹ Carte d'Ukraine // Боплан Г.Л. де. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії. — Львів, 1990.

⁴⁰ Я. Тулковський до Я. Острозького, 21.III.1620 // AGAD. — Archiwum Potockich z Łańcuta. — Rkps. № 1580. — S. 4.

Жорнище (нині село Іллінецького району Вінницької обл.), яким володів брацлавський підкоморій Лаврин Пісочинський, перейшло до його рук разом із землями, що входили до чималого Жорнищенського маєтку, від його дружини Магдалени Дубницької, з якою він узяв шлюб 1581 р.⁴¹ Зазначене поселення фігурує в документах як «містечко» принаймні від рубежа 1580–1590-х років. Про це довідуємося з позову Л. Пісочинському до Брацлавського гродського суду в справі за скаргою зем'янина Кам'янецького повіту Войтеха Тепловського від 21 січня 1591 р. В ньому йдеться про втечу 15 грудня 1589 р. з його села Вербки залежних селян — братів Демка та Бакума Гаврилковичів із родинами, «з кіньми і зі всіма маєтностями» до містечка Жорнищ, а також що Л. Пісочинський відмовився віддавати втікачів В. Тепловському⁴². Тобто на момент утечі вербських селян наприкінці 1589 р. Жорнище, напевно, вже мало статус містечка.

Збереглася певна фіскальна статистика за 1601 р. щодо стягнення побору з цього містечка. Згідно з нею, тридцять порівняно заможних жорнищенських міщан-господарів сплачували по 12 грошів польських від дому, а з решти міщан, п'ятдесяти осіб, брали по 6 грошів. Певну суму податку вніс місцевий священик, а також мельник (мірошник). Щодо останнього, то з нього взяли за два «борошняні» водяні колеса 12 грошів, а за одне «ступне» колесо він сплатив 5 грошів⁴³. Як можемо переконатися, на початку XVII ст. загальна чисельність жорнищенських платників податків становила понад 80 осіб (через декілька десятиліть мешканців Жорнищ помітно побільшало: згідно з подимним тарифом Брацлавського воєводства 1629 р., в цьому місті налічувалося 977 димів, щоправда, разом із димами села Пісочин (Piaseczyn)⁴⁴). З огляду на тогочасні уявлення про заможність представників міщанської верстви, до цієї категорії віднесено близько чверті мешканців Жорнищ. Із джерела, яке розглядаємо, майже нічого невідомо про торговельно-ремісничо-промислові заняття жорнищенських міщан. Виняток становить згадка про мельника. Його фах передбачав, окрім іншого, знання конструкції простих гідравлічних машин, уміння запускати їх у дію, технічно обслуговувати та лагодити.

⁴¹ Крикун М. Брацлавське воєводство впродовж своїх перших сорока років. — С. 52.

⁴² Позов Л. Пісочинському до Брацлавського гродського суду в справі за скаргою В. Тепловського, 21.I.1592 // Документи Брацлавського воєводства 1566–1606 років. — С. 533.

⁴³ Квит про сплату побору з містечка Жорнищ, 17.VI.1601 // Там само. — С. 790, 791.

⁴⁴ Подимний тариф Брацлавського воєводства, 1629 // Архив ЮЗР. — Ч. 7. — Т. 2. — С. 412.

Загалом водяні млини, в яких гідравлічний двигун за допомогою енергії води і через передавальний механізм приводив у дію ті чи ті робочі інструменти (як-от постави, тобто жорна), мали неабияке значення для тогочасної вітчизняної економіки та її технічного поступу. Важко переоцінити роль водяних млинів і в світовій історії техніки та промислового виробництва загалом. Недарма технічні ідеї і конструктивні рішення, що втілювалися, з одного боку, у водяному борошномельному млині, а з іншого — в годинниковому механізмі, стали базовою матеріально-технічною основою переходу мануфактурного виробництва (виросло з ремесла та промислів) до машинної індустрії. У другій половині XVI — першій половині XVII ст. на українських землях за допомогою водяних млинів не лише мололи зерно, а виконували, приміром, певні сукновальні операції, застосовували гідравлічні двигуни у виробничому процесі, пов'язаному з виплавою металу на так званих руднях, тобто тогочасних металургійних підприємствах. «Ступні» водяні колеса, робочим інструментом яких поставали товкачі, могли слугувати для подрібнення дубової кори, що її використовували майстри чинбарського ремесла⁴⁵.

Водяні колеса були різної конструкції: нижньобійні, на які подавали воду знизу, середньобійні — збоку, верхньобійні (наливні) — зверху. Останній тип коліс, що сягали 5 м в діаметрі та мали до півсотні лопастей, мав порівняно високий коефіцієнт корисної дії. Верхньобійні колеса зазвичай встановлювали на малих і середніх річках (таких, як Ірпінь, Рось, Сирець, Стугна, Стрижень). Адаже вже у ті часи була технічна можливість перегородити їх греблею, що давало великий напір води. На більших річках, зокрема, на Дніпрі, Дністрі, Десні, споруджували фрагментовані гідротехнічні споруди, тобто зводили греблі не в повний профіль, а лише якусь їх частину під одним берегом. Щоб домогтися більшої ефективності нижньобійного колеса, яким на великих річках переважно оснащували млини, в останніх встановлювали до трьох-чотирьох або ще більше водяних коліс. На невеликих потоках зводили млини на певній відстані від берега. Воду до них подавали спеціально викопаними канавами, перед якими, задля підняття рівня води, могли влаштовувати настилкові греблі з в'язанок лози, гілок дерев і дерну. До найпростіших конструкцій млинів, в яких використовували нижньобійне колесо, належали наплавні млини. Їх встановлювали, зокрема, на плотах

---

⁴⁵ Докладніше див.: *Стрішенець О.М.* Промисли Волинського воєводства Речі Посполитої у другій половині XVI — середині XVII ст.: Автореф. дис. ... канд. екон. наук. — К., 2003; *Turnau I.* Polskie skórnictwo. — Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, 1983. — S. 44.

або на човнах. Примітно, що станом на 1569 р. лише у Волинському воєводстві налічувалося 767 борошномельних млинів, а на середину XVII ст. їх чисельність на Правобережжі наближалася до 2 тисяч⁴⁶.

Однак повернімося до Жорнищ, в яких, як уже знаємо, 1601 р. мешкав мельник. Примітно, що фахівці саме цієї професії були серед ремісників, які на початку 1590-х років долучалися до створення певної інфраструктури зазначеного поселення. Про це довідуємося з позову брацлавському воєводі князю Янушеві Збразькому (він володів, зокрема, містом Немировом, розташованим близько за два десятки кілометрів на південний захід по прямій від Жорнищ) до Брацлавського гродського суду в справі за скаргою брацлавського підкоморія Л. Пісочинського від 4 вересня 1590 р. Окрім іншого, в цьому документі йдеться про те, що наприкінці квітня 1590 р. на дворі Л. Пісочинського «в Жорнищах, тобто на городищу біля Пропастищ, над річкою Сваричівкою» працювали теслярі, грабарі (землекопи) і мельники, найняті «для роботи і фундування тієї осади», які зокрема, звели дім, що складався з двох кімнат, комор та інших будівель (з-поміж об'єктів цього жорнищенського будівництва, вочевидь, був і водяний млин). Шляхетський двір та будівлі тамтешніх мешканців оточувало укріплення — острог, а для оборони слугували, зокрема, десяток гаківниць, важких фортечних рушниць (за кожен з яких заплатили по 5 кіп литовських грошей), дванадцять рушниць із довгими стволами (вартістю по дві копи кожна), а також певний запас пороху, селітри, сірки, свинцю, 450 відлитих свинцевих куль тощо. Утім, дерев'яний острог, зброя та боєприпаси не допомогли мешканцям Жорнищенського маєтку Л. Пісочинського під час нападу на нього 27 квітня 1590 р., в п'ятницю, декількох сотень озброєних людей із Немирова на чолі з тамтешнім урядником Захарієм Розношинським та війтом Лавріном Долганем. Нападники спалили житлові і господарські будівлі Жорнищенського двору, знищили його оборонне укріплення — острог. Мешканців двору разом із жінками, дітьми та майном силоміць вивезли до Немирова. Тим часом багатьом жорнищенським підданям Л. Пісочинського, в тому числі урядникові Миколі Ясліковському, вдалося втекти до лісу. Щодо вже згаданих ремісників, то їх побили, пограбували і розігнали. Примітно, що, крім робочих інструментів, у них відібрали також рушниці⁴⁷. Як бачимо, зайняття ремеслом на Брацлавщині поставало не

---

⁴⁶ Докладніше див.: *Стришенець М.* Технічне обладнання водяних борошномельних млинів України XVI–XVII ст. // Вісник Тернопільського державного технічного університету. Історія. — 1996. — № 1. — С. 25–29.

⁴⁷ Позов Я. Збразькому до Брацлавського гродського суду в справі за скаргою Л. Пісочинського, 4.IX.1590 // Документи Брацлавського воєводства 1566–1606 років. — С. 494–496.

сповна безпечною справою, через що ремісники, крім робочих інструментів, мусили мати під рукою зброю.

Є підстави припустити, що двір у Жорнищенському маєтку Л. Пісочинського над р. Сваричівкою, «на городищі», до будівництва якого залучили ремісників різних спеціальностей, входив до комплексу Жорнищенського поселення. Те, що Жорнищенське «городище та осада» лежали над р. Сваричівкою, підтверджують також інші документи. Причому наведені в них у відповідному контексті факти (пов'язані як з гідронімами, так і з кордонами земельних володінь шляхти в цій місцевості)⁴⁸ наштотують на думку, що Сваричівка — це річка, яка в наші дні має назву Семирічка або Таранівка і є правою притокою р. Собок, який, своєю чергою, впадає у Соб.

Дещо докладнішу інформацію про вже згадане будівництво в Жорнищах навів М. Ясліковський, тамтешній урядник Л. Пісочинського. Він зробив це в листі до свого пана, написаному за гарячими слідами збройного нападу на Жорнищенський маєток 27 квітня 1590 р. Згідно з даними М. Ясліковського, напередодні вже згаданого інциденту відбувалося активне заселення Жорнищ. Зокрема, лише з Корсуня та з Білої Церкви прибуло близько півтори сотні переселенців. На новому місці для новоприбулих, чисельність яких на той час сягнула 300 осіб (вочевидь, глав сімей, які прибули на Брацлавщину разом із рухомим майном), було зведено дві пекарні, декілька комор, а також виділено поселенцям земельні ділянки по всій території Жорнищенського городища. Однак, як уже зазначено, край цьому своєрідному будівельному буму поклали нападники з Немирова. Примітно, що 17 жовтня 1590 р. перед брацлавським гродським урядом дав свідчення возний Брацлавського воєводства Михайло Братковський, який особисто побував на місці спустошеного Жорнищенського маєтку Л. Пісочинського. Крім іншого, возний наголосив, що побачив на городищі над р. Сваричівкою дощенту спустошений двір: спалені приміщення будинку, зруйновані печі, знищені комори, а в рові біля городища — чимало розкиданих паль і колод (частину розібраного острогу нападники стягнули на одну купу і спалили). На протилежному

---

⁴⁸ Див.: Лист Б. Коцуби Якушинського, В. Чечеля та А. Жабокрицького щодо заяви М. Ясліковського про збитки, заподіяні підданими Я. Збарзького Жорнищенському маєтку Л. Пісочинського, 18.VIII.1590 // Документи Брацлавського воєводства 1566–1606 років. — С. 489, 490; Поданий Л. Пісочинським запис до книги коронної канцелярії лист І. Красносельського та М. Черленкової про розмежування маєтків Криківці і Красного з Жорницьким маєтком, 21.II.1601 // Там само. — С. 777, 778.

березі Сваричівки — там, де стояло огорожене острогом поселення, також чорніло згарище⁴⁹.

Утім, Жорнище швидко відродилося. Десь через пів року після нападу на нього людей князя Я. Збарзького вже згаданий возний М. Братковський констатував, що в цьому поселенні, попри недавнє спустошення, «сиділи» люди⁵⁰. Серед них, вочевидь, були і вихідці з Корсуня та Білої Церкви, про яких ішлося вище. Напевно, частина з них походила з козацтва. Недарма запорозький гетьман Григорій Лобода наприкінці серпня 1595 р. видав універсал (військовий лист), в якому, крім іншого, вміщено звернення до «козаків і наших товаришів у Жорнищах»⁵¹. Шоправда, це звернення могло бути адресоване представникам запорозького загону, що перебував у Жорнищах на постій⁵².

Міграція до Жорниць відбувалася не лише зі сходу, з Київського воєводства, а й з інших воєводств Речі Посполитої. Зазвичай до містечка прибували селяни-втікачі насамперед із Подільського та Руського воєводств, в яких соціальний та економічний гніт селянства був вищий, аніж на Брацлавщині. Серед тих, хто втекли від своїх власників і переселилися до Жорниць у пошуках кращої долі, були, зокрема, селяни з сіл Чаплі, Русанівці, Онацьківці, Кирданівці, Пархомівці, Гулів, Кожухів, Бокіїка, Хоминці, Маркушів, Морозівка Подільського воєводства⁵³, а також із сіл

---

⁴⁹ М. Ясліковський до Л. Пісочинського, після 27.IV 1590 // Документи Брацлавського воєводства 1566–1606 років. — С. 481; Свідчення М. Братковського перед Брацлавським городським урядом, 17.X.1590 // Там само. — С. 503, 504.

⁵⁰ Свідчення М. Братковського перед Брацлавським городським урядом, 17.X.1590. — С. 504.

⁵¹ Універсал запорозького гетьмана Г. Лободи, 31.VIII.1595 // Документи Брацлавського воєводства 1566–1606 років. — С. 603, 604.

⁵² *Леп'явко* С. Назв. праця. — С. 154.

⁵³ Позов Л. Пісочинському до Вінницького городського суду в справі за скаргою М. Вербовського, 28.X.1598 // Документи Брацлавського воєводства 1566–1606 років. — С. 714; Позов Л. Пісочинському до Вінницького городського суду в справі за скаргою А. Сенявського, 26.IV.1600 // Там само. — С. 763, 764; Позов Л. Пісочинському до Вінницького городського суду в справі за скаргою П. Жоховського, 25.VII.1601 // Там само. — С. 793; Позов Л. Пісочинському до Вінницького городського суду в справі за скаргою І. Кирдановського, 5.I.1604 // Там само. — С. 866; Декрет Вінницького городського суду в справі за скаргою М. Булдія, 27.III.1604 // Там само. — С. 882; Позов Л. Пісочинському до Вінницького городського суду в справі за скаргою П. Вітковського, 15.IV.1605 // Там само. — С. 933; Позов Л. Пісочинському до Вінницького городського суду в справі за скаргою В. Кожуховського, 11.X.1605 // Там само. — С. 855, 856; Декрет Вінницького городського суду в справі за скаргою А. Петриковського 27.V.1605 // Там само. — С. 935; Декрет Вінницького городського суду в справі за скаргою М. Шляхтинського, 15.XII.1605 // Там само. — С. 999.

Куряни і Паликорови Руського воєводства⁵⁴. Деякі селяни без дозволу своїх власників діставалися Жорнищ із Волинського воєводства — йдеться про розташоване там село Поріччя⁵⁵. До слова, втечі селян до міст були доволі поширені також у межах цього воєводства. Приміром, протягом 1585–1588 рр. до м. Верхів утекло бдизько 70 селянських родин із сіл Варковичі, Молодове, Крилів, Застав'я, що належали Михайлу Мишці-Варковському. Примітно, що 1572 р. цей шляхтич скаржився на князя К. Острозького, бо останній намагався переманити до м. Костянтинова трьох ремісників з Варкович: ткача, сідляра та лучника і задля цього надав їм листа, що мав полегшити втікачам проїзд через шляхетські маєтки, які траплятимуться на їхньому шляху⁵⁶.

До Жорнищ утікали, траплялося, також селяни із Брацлавщини. Приміром, 1594 р. із села П'ятничан Вінницького староства, що належало брацлавському земському судді Семену Ободенському, до Жорнищ утекло кілька селянських родин із худобою та рухомим майном. 1595 р. притулок у цьому містечку дістали селянські сім'ї, які з худобою та майном таємно залишили Мізяків, державне (королівське) село⁵⁷, розташоване північніше Вінниці (нині Калинівського району Вінницької обл.). Доволі оригінальне тлумачення схильності місцевих селян до втеч (що ґрунтувалося на уявленнях представників панівних соціальних верств Брацлавщини) ще 1545 р. дав королівський господарський (великокнязівський) ревізор українських замків Лев Потійович Тишкевич. Мовляв, непокірність та інші вади селянського характеру спричиняють, зокрема, мізерні повинності, які виконують заможні селяни на користь своїх не надто багатих панів («службы и пожитков с нихъ мало — только в году три дни служат, а хто не служить, тот по шести грошеи даеъ, а в томъ б̄гатшии и пышнаишии мужикъ, нижли пань»), а ще — близькість польського кордону, втеча за який практично не дає володільцям шансів повернути утікачів. Зіпсованість характеру селян виростала начебто з їхньої розпущеності та неробства, через що чоловіки ставали одержимі ідеєю утечі від своїх панів і демонстрували потяг до кримінальних діянь,

⁵⁴ Декрет Вінницького гродського суду в справі за скаргою В. Горського, 30.III.1604 // Документи Брацлавського воєводства 1566–1606 років. — С. 891; Декрет Вінницького гродського суду в справі за скаргою Я. Висоцького, 26.IX.1605 // Там само. — С. 971.

⁵⁵ Декрет Вінницького гродського суду в справі за скаргою В. Болбаса, 13.V.1605 // Документи Брацлавського воєводства 1566–1606 років. — С. 953.

⁵⁶ *Заяць А.С.* Міста Волині у XVI — першій половині XVII ст.: джерела поповнення міського населення // Укр. іст. журн. — 2016. — № 1. — С. 53, 54.

⁵⁷ Декрет Коронного Трибуналу в справі за скаргою С. Ободенського, 1.V.1598 // Документи Брацлавського воєводства 1566–1606 років. — С. 704; Позов Л. Пісочинському до Брацлавського гродського суду в справі за скаргою Ю. Струса, 23.VI.1597 // Там само. — С. 681.

розбійництва. Тим часом, з погляду представників панівних верств суспільства, селянки також вносили свою посильну лепту в моральну деградацію безпосередніх виробників, бо займалися чарівництвом («За которымъ роспущенствомъ хлопъским, ижъ и сам на себе и на пна ничего не робить, а наболѣи вѣдаѣт дорогу, куды втекати. Для того и злодѣиства и розъбои и вси рѣчи злыи в томъ край ѿт нихъ самихъ и ѿт жон ихъ плодѣтея, бо не маючи што робити, мусить мужъ красти або розбивати, а жона чары чинити»⁵⁸).

Насправді і в 1540-ві роки, і в пізніші часи підданих спонукали до втеч від своїх панів насамперед бажання позбутися економічного гніту, несправедливості та домогтися кращих умов життя. Тож до містечка Жорнищ, як і до інших міських поселень Брацлавщини, втікали «тяглі» люди від соціальної несправедливості переважно з територій з доволі високим рівнем економічного визиску безпосередніх продуцентів, перш за все із сусіднього з Брацлавським воєводством Подільського воєводства. Тобто, та обставина, що Жорнища були для селян цього та деяких інших українських воєводств своєрідною Меккою, самовільне паломництво до яких вони здійснювали, аби осісти там на постійне місце проживання, мала соціально-економічне підґрунтя. У цьому не важко переконатися, якщо взяти до уваги, що в Жорнищах, як уже зазначено, на початку XVII ст. більшість міщан сплачувала по 6 грошів податку на рік, а заможніші мешканці — по 12 грошів. Тим часом селянам Подільського воєводства було помітно сутужніше. Приміром, навіть декількома десятиліттями раніше, коли податки та повинності селян уже згаданого воєводства були менші, а гроші дорожчі, у селі Вінниківці Хмільницького староства представники певної, порівняно числельної, категорії селян-господарів щорічно платили 26 грошів польських і 2 шеляги (шеляг = 1/3 гроша) чиншу та 2 гроші подимного. Натурою вони давали 6 «третників» вівса, що відповідало 30 грошам («третник» вівса коштував 5 грошів), двох курей (1 гріш), десяток яєць, що коштували 6 динаріїв (динаріїв = 1/18 гроша). Крім цього, за бджільництво їм потрібно було сплачували натуральний податок — десятину, власне, кожен десятий «пень» бджіл (у грошовому вираженні останній дорівнював 20 грошам); за вівчарство («бараняча данина») — щодвадцятого барана (12 грошів), за свинарство («вепряча данина») — десятого кабана (1 злотий); за використання у господарстві волів («поволовщина») — щосьомого року потрібно було давати вола (4 злотих), корову або «що матиме в оборі». Дехто із мешканців села були звільнені від податків і повинностей. Зокрема, це були

---

⁵⁸ Ревізія Вінницького замку, 1645 // Литовська метрика. Книга 561: Ревізії українських замків 1545 року. — С. 220.

«слуги», в тому числі мельники Федір та Олифір, а також селяни, які тимчасово перебували на волі, — останні сплачували лише по 2 гроші подимного⁵⁹.

Селяни багатьох інших сіл Західного Поділля також змушені були сплачувати чималі податки та виконувати обтяжливі повинності. До таких сіл належало, зокрема, Йовче Хмільницького староства, два десятки селян якого платили щороку по 30 грошів чиншу і 2 гроші подимного. Натуральний податок, який вони давали вівсом, курми, яйцями, у них був такий самий, що й у селян Вінниківців. На мешканців Йовчого покладали також такі натуральні податки, як «бджільна», «бараняча», «вепряча» данини та поволовщина. Місцевий корчмар щороку платив за свої заняття по 5 злотих. Декілька селян із тих, які ще не «висиділи» волі, давали лише по 2 гроші подимного. Впадає в око, що серед слуг, звільнених від податків, були також ремісники: коваль, який обслуговував млин, а також мельник, кушнір і два шевці⁶⁰.

Для певних груп селян була актуальною також фізична праця в панських та державних маєтках. Зокрема, частину селян невеликого сільця Підгороддя, розташованого над Смотричем (на протилежному березі від Кам'янецького замку), змушували працювати взимку по два дні, а влітку — по три дні на тиждень. Ті підгородецькі селяни, які перебували на чинші, сплачували 26 грошів і 2 шеляги, а також працювали два дні на тиждень. Один селянин на ім'я Зінець виходив на примусову роботу лише чотири дні на рік, а ще — брав участь у толоках. Однак за такий пільговий режим підневільної праці йому доводилося сплачувати близько в 2,5 рази більшу суму, ніж решті односельців-чиншовиків, — 2 злотих. У Підгородді мешкали два шевці, Ілляш та Яцько: вони не лише платили 26 грошів і 2 шеляги податку, а й змушені були працювати на замковому фільварку за цінами, нижчими, ніж на торгу⁶¹.

З наведених вище прикладів випливає, що поряд із селянами, які перебували у важких умовах позаекономічного примусу, була якась частина безпосередніх виробників, котрі уникали бруталного пресу податків і повинностей. Ідеться насамперед про селян, які перебували «на волі» як новопоселенці. Однак такий їхній статус був тимчасовий, і після його сплиття вони мусили нарівні з рештою поневолених селян зносити всі економічні тягарі. Зазначимо, що поселенці доволі часто діставали

---

⁵⁹ Люстрація Хмільницького староства, 1565 // Архив ЮЗР. — Ч. 7. — Т. 2. — С. 140–142.

⁶⁰ Там само. — С. 146–148.

⁶¹ Там само. — С. 177.

економічні пільги після спустошення поселень татарами, як-от після татарського нападу 1558 р. на Гуменці (Івашківці), Ведмедове, Заселове Хмільницького староства⁶².

Примітно, що до Жорнищ утікали не лише селяни, а й міщани деяких містечок — таких, як Уланів (Подільське воєводство)⁶³. За підрахунками М. Крикуна, упродовж 1592–1606 років до Жорнищ переселилися з інших місцевостей 188 родин утікачів⁶⁴. Звісно, що селяни-переселенці додавали Жорнищам аграрних рис. Є доволі очевидним, що, прибувши на нове місце зі своїми сім'ями, худобою та сільськогосподарським реманентом, вони обробляли землю, а не відкривали ремісничі майстерні. Хай там як, а поселенцям та корінним мешканцям Жорнищ, особливо тим, які зазнали збитків від різних інцидентів, доводилося займатися будівництвом. Впадає в око, що жорнищани, які добре знали, що означало зазнати збройного нападу, самі були не проти застосовувати силу до своїх сусідів. Приміром, жорнищенські міщани діставали деревину для зведення «світлиць, кімнат, сіней, клітей, лазень», грабуючи лісові масиви в сусідньому Іллінецькому маєтку шляхтичів Ободенських. Ці шляхтичі скаржилися не лише на вирубування дерев на їхніх землях, а й на захоплення підданими Л. Пісочинського з Жорнищ трьох пасік разом «із половиною ґрунту Іллінецького селища». Ободенським явно не сподобалося і те, що жорнищенські міщани влаштували лови бобрів на річках Собок і В'язовець (остання річка впадає в Собок), а також виловили всю рибу в їхньому ставку, поставленому на В'язовці⁶⁵.

Певне світло на професійний склад ремісників у Жорнищах проливає судовий позов, вручений у жовтні 1604 р. шляхтичеві Андрію Оратовському (власникові Оратова — нині селище міського типу, центр однойменного району Вінницької обл.) в справі за скаргою брацлавського підкоморія Л. Пісочинського. З цього документа випливає, що міський жорнищенський писар Ян Висоцький утік із Жорнищ до Оратова. Причому він прихопив із собою різні документи, в тому числі боргові розписки від різних осіб. Перед своєю утечею писар позичив різні суми грошей у місцевих мешканців, одяг, зброю тощо. Серед тих, хто в цьому

---

⁶² Там само. — С. 161, 162.

⁶³ Позов Л. Пісочинському до Вінницького гродського суду в справі за скаргою бурмистра, радців, віята і лавників Уланова, 21.I.1602 // Документи Брацлавського воєводства 1566–1606 років. — С. 802.

⁶⁴ Крикун М. Брацлавське воєводство у XVI–XVIII століттях: Статті і матеріали. — С. 160.

⁶⁵ Декрет Коронного трибуналу в справі за скаргою Семена і Богдана Ободенських про збитки, завдані Іллінецькому маєтку людьми Л. Пісочинського, 1.V.1598 // Документи Брацлавського воєводства 1566–1606 років. — С. 705, 706.

плані стали клієнтами Я. Висоцького, були і деякі жорнищенські ремісники. Йдеться, зокрема, про коваля Семена — він позичив міському писарю 0,5 копи литовських грошей. З аналогічною сумою грошей розсталися місцевий мельник Демко, а також єврей-солодовник (примітно, що Климентій Зиновійв не лише визначив, чим займаються солодовники — виготовленням солоду (який здобувають шляхом пророщування злакових, завдяки чому утворюються певні ферменти, потрібні для підтримання технологічного процесу в пивоварінні та винокурінні), а й дійшов думки, що народ конче потребує плодів праці цих ремісників і готовий заради кінцевої продукції, хмільного напою, змиритися з втратами зерна:

І солодовника лю(д) многи(и) потребуєть:
 ко(т)ры(и) со́ло(д) на пиво из збожа готуєть.
 А хоча (и) хлѣба людя(мъ) солодовникъ вмє(н)шаєть:
 еднакъ бе(з) того наро(д) вве(с) не пробуваєть⁶⁶.

Крім коваля Семена, мельника Демка та жорнищенського солодовника, Я. Висоцькому довірилися слюсар Хома і різник Максим — віддали йому по 20 грошів кожен. Щедрішим, порівняно з іншими жорнищенськими міщанами, виявився кушнір Іван, адже він дав уже згаданому позичальникові свою шаблю за 3 злотих польських⁶⁷.

Отже, в Жорнищах 1604 р. було принаймні декілька ремісників різних спеціальностей, в тому числі кушнір. Як уже зазначено, жорнищенські міщани займалися не лише ремеслом, а й сільським господарством. Деякі з багатих мешканців Жорнищ, як-от тамтешній війт Гринець Давиденко, мали свої хутірські господарства («хутори або фільварки»). 1605 р. на його хуторі, що лежав над річкою Урменкою (Орминкою), налічувалося 16 волів, 6 дійних корів із телятами, 30 овець, 10 кіз, 20 свиней, 30 гусей, 100 качок, пасіка на півсотні вуликів. На цьому хуторі працювали наймити⁶⁸. Жорнищенські міщани, в тому числі деякі ремісники, також мали хутірські господарства. На лівому березі Собу, на землях Л. Пісочинського, таке господарство мав, приміром, кушнір Миць. У травні 1603 р. він зазнав збитків під час непроханих відвідин його хутора гайсинським урядником Ярошем Чернявським та його численними асистентами — слугами і міщанами з Гайсина (йдеться про Айсин / Липовець —

⁶⁶ Климентій Зиновійв. Назв. праця. — С. 160.

⁶⁷ Позов А. Оратовському до Вінницького гродського суду в справі за скаргою Л. Пісочинського, 25.X.1604 // Документи Брацлавського воєводства 1566–1606 років. — С. 919, 920.

⁶⁸ Позов Я. Острозькому до Вінницького гродського суду в справі за скаргою Л. Пісочинського, 17.XII.1605 // Там само. — С. 1002.

сучасне місто Липовець, районний центр Вінницької обл., розташований у верхній течії р. Соб, лівої притоки Південного Бугу; щодо Айсина, який лежав у нижній течії Собу (сучасне місто Гайсин, районний центр Вінницької обл.), то в документах 1579 р. про нього йдеться як про селище над Собом за 10 миль від Вінниці, котре протягом сотні років було безлюдним⁶⁹; 1629 р. воно постає під назвою *Гайсин* і фігурує як *містечко* із 137 димами; для порівняння: в цей час у *Старому* та *Новому Липовці* налічувалося 1100 димів⁷⁰). Отже, жорнищенський кушнір Миць під час вже згаданого інциденту втратив чотирьох волів, кожен із яких обійшовся йому в 5 кіп литовських грошей. Збитків зазнав і міщанин із Жорнищ Кузь — у нього пограбували шестеро волів, що коштували по 5 кіп литовських грошей, п'ятеро кіз (по 0,5 копи грошей кожна), двадцятеро овець (по 2 злотих польських за голову)⁷¹.

Міщани з Жорнищ займалися, крім іншого, заготівлею сіна для своєї худоби. Зокрема, вони косили сіно «за Собом», тобто на його лівому березі, а також над річкою Поганкою (ліва притока Собу, над якою стоять сучасні села Росоша, Скитка, Хороша Липовецького району). Плодами праці жорнищенських косарів зацікавився князь Януш Острозький. Тож 16 жовтня 1605 р. він послав на грабунок земель Жорнищенського маєтку Л. Пісочинського своїх озброєних слуг, бояр та міщан з Гайсина (Айсина / Липовця) під командуванням тамтешнього урядника Яроша Чернявського та війта Федора Ясковського. Примітно, що перед нападниками, які вирушили на це завдання на близько тисячі возах, було поставлено завдання не лише забрати сіно, скошене жорнищенськими міщанами, а й активно господарювати на чужих землях: вирубувати ліси, засновувати пасіки, слободи, розорювати землі, влаштовувати ставки і млини.

Загалом мешканцям Гайсина не було новиною виконувати такі накази Я. Острозького. Зокрема, 1603 р. вони також взяли участь у шляхетському наїзді на Жорнищенський маєток Л. Пісочинського. Не дивно, що в лісі Товста Дуброва, розташованому між річкою Поганкою і Собом, а також в інших місцях, зокрема, від урочища Темного Гаю до Собу, гайсинчани (айсинчани) зрубали десятки тисяч дубів та інших дерев на площі у кільканадцять квадратних кілометрів. Потім цю деревину використовували в тому числі для розбудови Гайсина / Айсина. В межах земель Жорнищенського маєтку Л. Пісочинського люди Я. Острозького влаштували два ставки і млини на р. Соб, три ставки на Поганці, причому

⁶⁹ Привілей короля Стефана В. Носажевському та К. Тромпчинському на Айсин, 24.XII.1579 // Там само. — С. 246, 247.

⁷⁰ Подимний тариф Брацлавського воєводства, 1629 р. — С. 399, 407.

⁷¹ Декрет Вінницького гродського суду в справі за скаргою Л. Пісочинського, 29.III.1604 // Документи Брацлавського воєводства 1566–1606 років. — С. 889.

греблі цих штучних водоймищ доходили берега жорнищенського ґрунту. Вони інтенсивно будували нові ставки і на безіменній річечці, котра з Великої Могили впадала в Поганку⁷². Примітно, що серед жорнищенських міщан, в яких під час жовтневого 1605 р. нападу гайсинчани пограбували сіно, були і ремісники. Йдеться про різника Яна, в якого недоброчливі сусіди з Гайсина відібрали 35 возів сіна. Вочевидь, із родин ремісників — пивоварів та проскурників — походили деякі інші постраждалі міщани із Жорнищ, а саме: Курило, зять Пивоварчин і Леско Проскуренко (вони втратили відповідно 21 та 61 вози сіна)⁷³.

Попри те, що встановити точну чисельність ремісників наприкінці XVI — на початку XVII ст. в Жорнищах немає можливості, є підстави для висновку, що в цьому містечку мешкали принаймні представники таких ремісничих спеціальностей, як кушніри, мельники, різники, слюсарі, солодовники. Невідомо, чи були в Жорнищах свої грабарі, оскільки останні, а також наймані теслярі і мельники, котрі 1590 р. працювали на будівництві Жорнищенського двору Л. Пісочинського, розбіглися після нападу на цей двір 27 квітня сотень озброєних немирівців на чолі з урядником З. Розношинським та війтом Л. Долганем. Утім, з інших джерел відомо, що в містечку Жорнищі і пізніше мешкали мельники, а також, з великою долею вірогідності — теслярі (зважаючи на великі масштаби вирубування дерев у лісових масивах та спорудження в містечку різних будівель з використанням деревини). Напевно, з-поміж жорнищенських ремісників були також пивовари і проскурники. Наявна джерельна інформація про професійні заняття жорнищенських міщан, до яких вони вдавалися в тому числі під час шляхетських наїздів, робить вірогідним припущення, що їм вдалося добре опанувати професію пасічників, рибалок та ловців бобрів.

Хоча в джерелах не збереглися прямі вказівки на ремісничі професії, пов'язані з виготовленням взуття, однак є доволі очевидним, що мешканці Жорнищ навряд чи могли без них обійтися. До того ж, у містечку був різник, який постачав для чинбарів та шевців первинну сировину — шкури тварин. Цілком можливо, що одягову сферу ремесла в Жорнищах представляв не лише кушнір, а й, приміром, фахівці кравецького ремесла (примітно, що в селі Кам'яногірка, яким також володів Л. Пісочинський

⁷² Лист шляхтичів Брацлавського воєводства щодо збитків, заподіяних айсинськими підданими Я. Острозького Жорнищенському маєтку Л. Пісочинського, 20.X.1605 // Документи Брацлавського воєводства 1566–1606 років. — С. 982, 983; Свідчення возного про збитки, заподіяні айсинськими підданими Я. Острозького Жорнищенському маєтку Л. Пісочинського, 2.XI.1605 // Там само. — С. 986, 987.

⁷³ Скарга Л. Подгаєцького від імені Л. Пісочинського про пограбування мешканців Жорнищ айсинськими підданими Я. Острозького, 26.X.1605 // Документи Брацлавського воєводства 1566–1606 років. — С. 984, 985.

(нині Калинівського району Вінницької обл.), мешкав кравець⁷⁴). Якщо це так, то цим ремісникам, напевно, було під силу запропонувати мешканцям містечка принаймні найпростіший одяг, такий, приміром, що його мали наймити жорнищенського вїта: серм'яги вартістю у 2 злотих польських, кожухи по копі литовських грошей, баранячі шлики, за які платили по 12 грошів⁷⁵.

Як уже зазначено, в джерелах відобразилися конфронтаційні контакти жорнищенців із міщанами Гайсина / Айсина, розташованого північніше Жорнищ. Утім, між обома поселеннями були й рутинні торгівельні зв'язки. Це підтверджує, приміром, поїздка 16 лютого 1604 р. жорнищенського підданого Л. Пісочинського Герасима Бартошенка на торг до Гайсина. Щоправда, його торгівля цього дня виявилася не найкращою, бо, за наказом гайсинського вїта Федора Жасковського, в нього не лише відібрали коня і привезене на продаж або куплене житнє борошно та ріпу, а й одяг — новий баранячий кожух, серм'ягу, пояс з ножами, з огнивом і з мішком із грошима⁷⁶.

Загалом на початку XVII ст. Гайсин (Айсин / Липовець) був порівняно залюдненим містом. Опосередковано це доводить вже зауважена обставина: в жовтні 1605 р. з нього вирушила валка, що налічувала близько тисячі возів, аби взяти участь у нападі на Жорнищенський маєток Л. Пісочинського. Примітно, що в серпні 1601 р. з Гайсина («Айсына, прозиваемого Липовца») в аналогічний рейд, цього разу на землі містечка **Буки**, або **Струсьгорода** (нині смт Буки Маньківського району Черкаської обл.), що належало вінницькому і звенигородському старості Юрію (Єжи) Струсю, виступило близько двох тисяч слуг, бояр та підданих князя Я. Острозького. Щоправда, це були не лише гайсинчани, а й піддані з інших маєтків князя. Під час наїзду нападникам вдалося пограбувати, крім іншого, розташовані там пасіки вінницьких міщан. З-поміж пасічників, які зазнали збитків, був Матяш Шелест — у нього люди з Гайсина забрали 500 вуликів із бджолами та медом (кожен вулик коштував 5 кіп литовських грошей)⁷⁷.

---

⁷⁴ Свідчення М. Керсновського перед Вінницьким гродським урядом, 25.IX.1603 // Документи Брацлавського воєводства 1566–1606 років. — С. 846.

⁷⁵ Позов Я. Острозькому до Вінницького гродського суду в справі за скаргою Л. Пісочинського, 17.XII.1605. — С. 1002.

⁷⁶ Позов Я. Острозькому до Вінницького гродського суду в справі за скаргою Л. Пісочинського, 20.II.1604 // Документи Брацлавського воєводства 1566–1606 років. — С. 876.

⁷⁷ Позов Я. Острозькому до Вінницького гродського суду в справі за скаргою Л. Пісочинського, 13.IX.1603 // Архив ЮЗР. — Ч. 7. — Т. 2. — С. 387.

Своєрідна технологія шляхетських наїздів, яку, вочевидь, добре опанували гайсинські піддані Я. Острозького, передбачала попередню технічну підготовку до цих акцій. Ідеться насамперед про виготовлення ремісниками-теслярами певних збірних будівельних конструкцій, придатних для транспортування. Зокрема, вони стали в пригоді декільком сотням гайсинчан, а також підданим з інших поселень Я. Острозького, які 22 грудня 1604 р. кінно, на возах та пішо рушили на землі земського брацлавського судді Семена Ободенського і його брата шляхтича Богдана, що належали до «міста» Іллінців. По прибутті в розташовану на іллінецьких землях шляхтичів Ободенських Татарську діброву, учасники шляхетського наїзду негайно встановили біля річки Нелинки декілька привезених ними «готових будинків», започаткувавши цим самим осадження нової слободи. Старих поселенців, підданих шляхтичів Ободенських, вони вигнали звідти — так само, як витіснили їх із лісових масивів, полів, сіножатей, ставків і пасік над річкою Сухою Немилкою⁷⁸.

4 травня 1606 р. Сигізмунд III надав Гайсину (Айсину / Липівцю) привілей на магдебурзьке право. Згідно з ним запроваджувалося станове міщанське самоврядування і суд за прикладом міського устрою на магдебурзькому праві Кракова. Крім можливості обрати міську раду на чолі з бурмістром і судову колегію під головуванням вейта, міщани дістали дозвіл на побудову приміщення для міської влади — ратуші, а також торгівельних яток і лазні. Важливе економічне значення для міської економіки мало узаконення щотижневого торгу, двох ярмарків на рік, а ще — надання міщанам можливості відкривати корчми, вільні від сплати будь-яких податків у державну казну і виконання повинностей, а також торгувати горілкою, вином, медом, пивом, різними товарами (аналогічний привілей Сигізмунда III, теж датований 4 травня 1606 р., Я. Острозький виклопотав ще для одного свого міського поселення — Тетієва, розташованого на північний схід від Айсина / Липовця)⁷⁹.

Утім, надані королем 1606 р. міщанам Гайсина економічні привілеї разом із магдебурзьким правом не означали, що геть усі в цьому місті стали торговцями і лазебниками, власниками корчем та меткими працівниками шинкваса. Насправді і після 1606 р. їм доводилося, приміром, за наказом власника міста брати участь у заготівлі деревини і будівництві. Те, що міщан Гайсина (Haysyna) залучали до будівельних робіт, підтверд-

---

⁷⁸ Декрет Коронного Трибуналу в справі за скаргою Семена і Богдана Ободенських, 18.VI.1605 // Документи Брацлавського воєводства 1566–1606 років. — С. 950.

⁷⁹ Лист Сигізмунда III Я. Острозькому щодо надання Тетієву магдабурзького права, 4.V.1606 // Документи Брацлавського воєводства 1566–1606 років. — С. 1022–1024; Лист Сигізмунда III Я. Острозькому щодо надання Айсину магдабурзького права, 4.V.1606 // Там само. — С. 1024.

жує написаний у 1610-х роках лист шляхтича Яна Лацного до князя Я. Острозького. З нього випливає, що міщан зобов'язали звести в місті костел. Однак гайсинчани не надто зраділи перспективі взяти участь у новобудові, тож на звістку про це «вчинили крик». Вони воліли лише постачити для будівництва дерево, або, щонайбільше, погоджувалися будувати костел за умови залучення до робіт міщан «нового міста» та селян наколишніх сіл. Утім, мешканці Гайсина не лише вимушено підряджались на будівельні роботи, а й на свій розсуд вдавалися до ризикованих здобичницьких акцій. Приміром, гайсичани ставали учасниками здобичницьких походів, як-от походу, що відбувся десь на початку 1610-х років в складі 2-тисячного загону в Молдавське князівство, під час якого було здобуто місто Сороки⁸⁰. Звідси бачимо, що спосіб життя, притаманний для мешканців міст тогочасної Брацлавщини, був пов'язаний з володінням зброєю, адже вони стикалися з татарськими нападами, опинялися в гущі шляхетських збройних конфліктів і постійно випробували себе суворими і небезпечними умовами ухоронювальних промислів. Усе це формувало в багатьох міщан вольове начало, рішучість, самостійність у прийнятті рішень, будило войовничі настрої і готовність пустити в хід зброю.

Якщо у середині XVI ст. Брацлавщина, насамперед через загрозу татарських нападів, мала незначну чисельність міських поселень — її головними містами та оборонними центрами поставали насамперед належні державі Брацлав та Вінниця, то вже в останні десятиліття XVI — на початку XVII ст. ці землі швидко залюднювалися і, крім іншого, значною мірою набували рис козацького краю. За умов перманентних ворожих нападів для тамтешнього населення актуальним залишалося завдання вижити і не потрапити в полон, що потребувало від нього багато часу, чималих зусиль та матеріальних витрат. До середини XVII ст. у Брацлавському воєводстві виникла порівняно розгалужена мережа переважно приватних міст та містечок, яка налічувала понад дві сотні цих поселень. Їх швидку появу зумовили насамперед поширена на території Брацлавщини система слобід, надання так званої волі поселенцям, тобто пільг щодо податків і повинностей, а також широкі економічні можливості, які відкривало освоєння багатих природних ресурсів краю. Не дивно, що з часом володільцям земель і поселень стає тісно займатися у своїх маєтках екстенсивним використанням природних багатств, як-от провадити чи не суцільне вирубування лісів, що вимірювалося тисячами дерев і квадратними кілометрами вирубок (зазначимо, що ця деревина йшла в тому

---

⁸⁰ Лацний Я. до Я. Острозького, 14.XII.161[?] // AGAD. — Archiwum Potockich z Łańcuta. — Rkps. № 1551. — S. 1, 2.

числі на міське будівництво). Тож між власниками спалахують чисельні майнові конфлікти з використанням збройної сили та з втягненням у них підданих, в тому числі міщан. На Брацлавщині чималі прибутки мешканцям давали степові промисли, які так чи так розвивалися на основі використання ремісничої продукції і технологій. Попри те, що в джерелах збереглося мало інформації про міське ремесло, є підстави для висновку, що в містах і містечках працювали ремісники різних спеціальностей, завдяки праці яких мешканці Брацлавщини задовольняли принаймні свої мінімальні запити у потрібних для життя речах, в тому числі пов'язаних з одягом та взуттям.

ПОЛКОВНИК ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО: ВЛАДНИЙ СТАТУС ТА СОЦІАЛЬНИЙ АВАНС

Місце полковника у владній ієрархії

Полковники Війська Запорозького — вищі урядники козацьких полків як окремих структуроутворюючих адміністративних одиниць Української держави другої половини XVII–XVIII ст. й одночасно командири великих військових підрозділів, сформованих на підпорядкованих їм теренах, — в службовій ієрархії Гетьманату посідали особливо чільні місця: відразу після регіментаря або десь на рівні генеральних обозного, судді та писаря, тобто, умовно кажучи, «вищих» генеральних старшин Війська Запорозького¹.

У політичному плані посідання полковницького уряду вводило старшину у вищі ешелони влади. Аналізуючи реальний стан владної взаємодії в Гетьманаті, можна дійти висновку, що за своїм статусом і реальним впливом на державні справи саме полковники були найбільш впливовими, зрозуміло, після гетьмана, козацькими старшинами. Звичайно ж, в конкретних ситуаціях та за різних обставин, що мали місце в гетьманування того чи іншого регіментаря, більший вплив на останнього, аніж полковники, міг справляти хтось із членів гетьманського уряду. Так, наприклад, було за Богдана Хмельницького, коли генеральний писар Іван Виговський «заволодів серцем і душею» гетьмана. Надзвичайно впливовими, принаймні в окремі часові відтинки, були позиції й генерального осавула Івана Ковалевського в уряді Юрія Хмельницького або генерального писаря Захара Шийкевича в уряді Івана Брюховецького, або ж генерального обозного Івана Ломиковського в уряді Івана Мазепи. Але за своїми статусними показниками і «законним» місцем в системі владних відносин саме полковники, слідом за гетьманом, сприймалися найважливішими суб'єктами української політики. І в той час, як генеральні старшини виступали переважно як такий собі предикат гетьманської влади, полковники повноправно репрезентували волю козацького товариства.

Отож і в сприйнятті козацького загалу, і способах життя та публічної поведінки полковники, за образним висловлюванням Зенона Когути, були

---

¹ Авторське обґрунтування потреби виділення такої категорії козацьких старшин див.: *Горобець В.* Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України. — К., 2009.

такими собі «гетьманами у мініатюрі»². Причому не лише в сенсі наслідування певного гетьманського стилю представлення своєї влади, а й нерідко — відкритому політичному суперництві з регіментарем. Одним з найбільш промовистих проявів такого суперництва, вочевидь, є поведінка черкаського полковника Максима Кривоноса влітку-восени 1648 р., особливо під час Пилявецької битви, коли навіть свій табір він розбив окремо від табору гетьмана Хмельницького. Не менш показовим в історичних реаліях першої чверті XVIII ст. є владний статус миргородського полковника Данила Апостола за гетьманування Івана Скоропадського. А відомий український дослідник історії Гетьманщини Олександр Лазаревський взагалі писав, що у першій половині XVIII ст. полковники, принаймні частина з них, володіли у своїх полках, можливо, навіть більшою владою, аніж гетьмани в державі. Конкретизуючи свою думку, історик стверджував, що прилуцький полковник Дмитро Горленко, користуючись особливою приязню гетьмана Мазепи, «розпоряджався всіма полчанами, як своїми підданими». Мало що змінилось у цьому плані й за його наступників — Гната та Григорія Галаганів, котрі також розпоряджались у полку «майже безконтрольно»³.

Промовисті натяки на саме таке — соціально високе та владно впливове — місце очільника полку в очах сучасників нерідко зустрічаємо і в джерельних свідченнях доби. Так, наприклад, в родословних нотатках Івана Забіли, небожа ніжинського полковника в 1687–1693 рр. Степана Забіли, читаємо про його знаменитого родича: «по чину доволно служил; получил милость височайшую равенством гетману, за що отруен по ненависти»⁴.

Але наведені вище слова — це надто узагальнене тлумачення статусу і функцій очільників полків, до того ж не позбавлене заради ефектності й певної метафоричності і гіперболізації. Яким же чином конкретно можна визначити ці показники? З точки зору технології функціонування влади полковник виступав очільником військової й адміністративної структури полку і водночас виконавцем доручень гетьмана на його території, а також — формально — Генеральних і старшинських рад. Чому формально? Хоч би тому, що в багатьох випадках саме полковники, а не генеральні старшини (особливо якщо мова не йде про генеральних обозного, суддю чи писаря) мали більший владний вплив у Гетьманаті. Зважаючи на відносно високий рівень децентралізації влади в Гетьманаті,

² Козут З. Російський централізм і українська автономія, 1760–1830. — К., 1996.

³ Лазаревский А. Описание старой Малороссии. — Т. 3: Прилуцкий полк. — К., 1902. — С. 132.

⁴ Цит. за: Лазаревский А. Описание старой Малороссии. — Т. 2: Полк Нежинский. — К., 1893. — С. 12.

роль і місце інституту в політичній системі автономії була досить поважною. Особливо зростало значення полковницької влади в часи послаблення в силу різних обставин (як іманентних, так і привнесених ззовні) гетьманського проводу.

Також слід мати на увазі, що персональний статус того чи іншого полковника напряду залежав від його наближеності до особи гетьмана. Наприклад, очільник Стародубського полку Петро Рославець ще напередодні проголошення Дем'яна Ігнатовича повноправним гетьманом Лівобережного Гетьманату уклав з ним усну угоду, «чтоб друг на друга быть надежным»⁵, а відтак, коли той таки очолив Лівобережжя, став одним з найвпливовіших урядників козацької автономії. Рославець впродовж наступних трьох років почувався повним володарем Стародубщини, безконтрольно роздаючи вільні полкові землі своїм клієнтам, не забуваючи при цьому і про власні інтереси — активно розвивав найбільш прибутковий на той час «бізнес», влаштувавши на придатних для цього місцях водяні млини та заселяючи навколо них слободи⁶. Докорінних змін ситуація зазнала лише в останній рік гетьманування Ігнатовича, коли він з якихось причин напосівся на колишнього свого «надежника» і врешті-решт таки примусив його зректися полковницького уряду.

Вельми цікавою, з точки зору бачення самими полковниками свого місця в структурі владних відносин Гетьманату, є розмова з царським ясельничим Іваном Желябужським київського полковника Василя Дворецького під час його перебування у складі посольства гетьмана Івана Брюховецького в Москві восени 1665 р. Дворецький переконував Желябужського, що теперішній гетьман обраний начебто не всім Військом Запорозьким, а «ими полковниками», і влада його тримається саме на членах цієї впливової корпорації: «держитца от них; а козаки де его не сама любят». Отож полковник київський і рекомендував своєму опоненту: в тому разі, коли великий государ задумає вершити якісь «дела в их местех», спершу запитати думки в них, у полковників, а вже по тому ставити до відома гетьмана, «а не говоря б с ними не указал ничего зачинать»⁷.

Передане київським полковником через ясельничого цареві прохання вельми цікаве з точки зору бачення козацькою старшиною моделі розвитку владної надбудови Гетьманату, трансформування останнього в олігархічний владний режим, де пріоритетні ролі відіграватиме корпорація

---

⁵ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собр. и изданные Археологической комиссией (далі — Акты ЮЗР). — Т. 7. — СПб., 1872. — С. 88, 89.

⁶ Лазаревский А. Описание старой Малороссии. — Т. 1: Стародубский полк. — К., 1889. — С. 15.

⁷ Акты ЮЗР. — Т. 5. — СПб., 1867. — С. 16.

вищої козацької старшини. Відсутність у заяві Дворецького згадок про генеральних старшин як тих суб'єктів, які «обрали» гетьмана і від яких він нині «держиться», вочевидь, також не випадкова. Останні, ймовірно за все, у сприйнятті київського полковника все ж асоціювалися передовсім з особистим оточенням гетьмана. Були, так би мовити, його похідною, його продовженням і предикатом, а не відігравали окремої самостійної ролі, не втілювали собою волю козацького товариства, владу над ним — як це було у випадку з козацькими полковниками.

Вказана вище владна прерогатива козацьких полковників подеколи призводила до вельми непередбачуваних політичних ходів. Таких, наприклад, як спроба стародубського полковника Петра Рославця влітку 1676 р. відірвати Стародубський полк від Гетьманату та підпорядкувати його безпосередньо представникам воєводської гілки влади (як це утвердилось на теренах Слобідської України). Намагаючись реалізувати задумане та схилиючи на свій бік стародубську старшину, полковник звернувся до неї з такою промовою: «...я уже конечно хочу отлучиться из под регимента Самойловича, чтоб его не слушать, и прямо отъезжаю к Москве, побивать челом царскому величеству, чтобы мне с вами справлять воинскую службу наравне с слободскими полками, за указом царским, а не гетманским. И вы, старшина полковая и сотники, взяв по четыре товарища с собою и запасов на четыре недели, со мною поедете, поже что я умыслил и то уже все справив у царского величества нежинский протопоп и мы все дела готовими там застанем». Коли ж старшина не спокусилась заманливими пропозиціями свого старшого та відмовилась від ризикованої поїздки до царської столиці, полковник, «побрав знаки войсковые полковые и знамена, побежал в Москву», вигорюючи при цьому полковій старшині: «Будете жалет и не отжалете»⁸.

В ієрархічній драбині Війська Запорозького від початків становлення Гетьманату і до середини XVIII ст. формально вище за полковників, як уже зазначалося, стояла, крім гетьмана, хіба що група так званої «вищої» генеральної старшини, до складу якої дослідники зараховують генеральних обозного, писаря, суддю, а в пізніших часах і підскарбія. Історикам відомо не так уже й багато випадків, коли хто-небудь з цих старшин посідав полковницькі уряди. Один з найбільш авторитетних дослідників інституту генеральної старшини Л. Окиншевич взагалі заперечував можливість подібних стратегій службового просування⁹. Однак наші спосте-

⁸ Акты ЮЗР. — Т. 11. — СПб., 1879. — С. 869.

⁹ Див.: Окиншевич Л. Генеральна старшина на Лівобережній Україні XVII–XVIII ст. // Праці комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. — Вип. 2. — К., 1926. — С. 140.

реження, зокрема, щодо посідання Михайлом Суличем і Михайлом Миклашевським полкового уряду після обіймання посади генерального судді або очолювання полків колишніми генеральними обозними Яковом Корицьким і Федором Коробкою чи колишнім генеральним писарем Лукашем Бузкевичем, не кажучи вже про випадки обіймання нижчих посад полкової чи сотенної старшини¹⁰, переконливо спростовують думку авторитетного дослідника, принаймні, стосовно практик другої половини XVII — початку XVIII ст.

Призначення ж на полковничі уряди із середовища інших, умовно кажучи, «нижчих» генеральних старшин — генеральних осавулів, хорунжих та бунчужних, в адміністративних практиках Гетьманату було досить поширеним явищем. Саме такий шлях до полковничого перначу пройшли, наприклад, генеральні осавули Матвій Гвинтовка, Іван Лисенко, Григорій Витязенко, Леонтій Черняк, Михайло Миклашевський, Леонтій Полуботок, Іван Скоропадський¹¹. Аналогічна картина спостерігається і по відношенню до інших категорій корпорації генеральної старшини, але про це детальніше поговоримо далі.

У надзвичайній важливості владних і соціальних позицій саме полковницької службової корпорації переконують і стратегії подальшого службового просування представників цієї категорії козацьких урядників. Так, наприклад, лише у другій половині XVII ст. полковницький уряд став для Якіма Сомка, Михайла Ханенка і Демка Ігнатовича останнім щаблем перед посіданням гетьманства. Передовсім службою на полковницьких урядах зарекомендували себе й гетьмани Павло Тетеря, Петро Дорошенко, Іван Самойлович й, очевидно, Степан Опара (як полковник наказний). З-поміж п'яти гетьманів першої половини XVIII ст. троє — Іван Скоропадський, Павло Полуботок і Данило Апостол — перед обранням на найвищий адміністративний уряд також були полковниками. Лише Пилип Орлик на гетьманство прийшов з посади генерального писаря. Але, як пам'ятаємо, сталося це за доволі специфічних обставин вимушеної еміграції Війська Запорозького. А тим часом попередник Орлика — гетьман Іван Мазепа готував собі в наступники не когось із генеральних старшин, а свого небожа Івана Обидовського, й якраз через виконання ним обов'язків полковника ніжинського¹².

¹⁰ Див.: *Горобець В.* *Влада та соціум Гетьманату...* — С. 78–115.

¹¹ *Лазаревский А.* *Полтавщина в XVII в.* // *Киевская старина.* — 1891. — Т. 34. — № 9. — Отд. 1. — С. 357–374; *Окиншевич Л.* *Генеральна старшина...* — С. 140; *Gajesky G.* *The Cossack Administration of the Hetmanate.* — Vol. 1–2. — Cambridge, Mass., 1978; *Горобець В.* *Влада та соціум Гетьманату...*

¹² *Оглоблин О.* *Гетьман Іван Мазепа та його доба.* — 2-е доп. вид. — Нью-Йорк–Київ–Львів–Париж–Торонто, 2001.

Значна частина полковників Війська Запорозького після виконання своїх обов'язків по керівництву полком увійшла до складу генеральних старшин, переважно вищого їх ешелону — як обозні чи судді. Зокрема, саме з полковництва на уряд генеральних обозних прийшли відомі козацькі старшини Тимофій Носач, Костянтин Виговський, Семен Половець, Федір Коробка, Василь Дунін-Борковський, Іван Демиденко та Іван Волевач; генеральних суддів — Федір Лобода, Антон Жданович, Григорій Лесницький, Іван Креховецький, Прокіп Бережецький, Михайло Миклашевський, Михайло Гамалія та інші; генерального писаря — Павло Тетеря та генеральних осавулів — Петро Дорошенко, Іван Богун, Григорій Гамалія, Костянтин Солонина та інші.

Достатньо показовою у сенсі соціального престижу полковницького уряду виглядає і практика призначення на полковництво діючих генеральних старшин Війська Запорозького. Зокрема, саме так відбулося заміщення вакансії полковника генеральними обозними Яковом Корицьким і Федором Коробкою, генеральним писарем Лукашем Бузкевичем, генеральними суддями Михайлом Суличичем і Дмитром Чернявським, генеральними осавулами Павлом Яненком-Хмельницьким, Іваном Скоробагатьком, Яковом Лизогубом, Яремою Петрановським та іншими. А коли гетьман Самойлович, заарештувавши у 1683 р. полковника переяславського Войцу Сербина, зводить на його місце свого близького родича — генерального осавула Леонтія Полуботка¹³, то це було нічим іншим, як відвертою демонстрацією гетьманської протекції над ним. Так само й наступник Самойловича, гетьман Мазепа, призначаючи в 1690 р. на уряд стародубського полковника генерального осавула Михайла Миклашевського, виразно демонструє свою приязнь до нього¹⁴.

Ще цікавішою є історія з усуненням Миклашевського в 1703 р. від уряду стародубського полковника. Позбавивши полковника влади — чи то через його таємні контакти з можновладцями Речі Посполитої, чи то через те, що той, будучи «простим и неписьменним», після здобуття Бихова «зелю возгордился»¹⁵, Мазепа перевів його на уряд генерального судді, подавши це не інакше, як покаранням для свавільця і зазнайки. І, відповідно, коли за рік Мазепа, порозумівшись із опальним старшиною, повертає Миклашевському пернач стародубського полковника, виглядає це не інакше, як суттєве підвищення його службового статусу.

¹³ *Gajesky G.* The Cossack Administration of the Hetmanate. — P. 295.

¹⁴ *Павленко С.* Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. — К., 2004. — С. 29.

¹⁵ *Оглоблин О.* До історії української політичної думки на початку XVIII віку // Записки історично-філологічного відділу УАН. — Кн. XIX. — К., 1928. — С. 232.

Аналогічні приклади можна навести і з часів гетьманування Івана Скоропадського. Так, у 1714 р. Івана Чарниша було переміщено з полковництва в Гадяцькому полку на уряд генерального судді, аби тим самим звільнити полковницький уряд у Гадячі для ставленика царя Петра I сербського шляхтича Михайла Милорадовича¹⁶. У тому ж 1714 р. другим генеральним суддею було призначено прилуцького полковника Івана Носа, аби тим самим вивільнити полковницький уряд для ще одного «доброхота царя» — Гната Галагана¹⁷. Саме через це Чарниш тривалий час і не міг вибачити Милорадовичу свого фактичного службового пониження до уряду генерального старшини і (як свідчив у поданій на ім'я царя Петра I чолобитній ковалівський сотник Афанасій Кіцеш) тримав на «полковника гадяцького злобу»¹⁸.

На важливе місце полковницького корпусу в житті Гетьманату вказують універсали гетьмана Д. Апостола від 8 лютого 1728 р. генеральній старшині та полковникам про доручення їм управління Генеральною військовою канцелярією та судом на час свого від'їзду до Москви¹⁹. Водночас, прискіпливо вчитуючись в історичні джерела, що стосувались доби гетьмана Данила Апостола, Б. Крупницький дійшов висновку, що після першої реставрації гетьманської форми правління в 1727 р. козацька старшина не надто прагнула увійти до складу генеральної старшини.

Щоправда, причину такого становища дослідник вбачав передовсім у тому, що на той час доволі непевним було матеріальне заохочення до входження до складу гетьманського уряду – старі маєтки, належні до рангів генеральної старшини, розійшлися по руках, і для новопоставлених членів цієї групи старшинської корпорації треба було здобувати нові рангові маєтності та ще й шукати для цього згоди імперської влади²⁰. Як промовисту ілюстрацію такого стану вчений наводить той факт, що за гетьманування Апостола полковники в списках кандидатів на генеральну старшину фігурують лише зрідка. Та й то здебільшого це були відставники. Причому висував їх гетьман майже винятково на найвищу

---

¹⁶ Модзалевский В. Генеральный судья Иван Чарныш и его род // Киевская старина. — 1904. — Т. 84. — № 3. — Отд. 1. — С. 315–347; Т. 85. — № 4. — Отд. 1. — С. 1–35; № 5. — Отд. 1. — С. 193–230.

¹⁷ Лазаревский А. Люди старой Малороссии: Носенки-Белецкие // Киевская старина. — 1888. — Т. 23. — № 11. — Отд. 1. — С. 370.

¹⁸ Модзалевский В. Генеральный судья Иван Чарныш и его род. — Т. 85. — № 4. — Отд. 1. — С. 3.

¹⁹ Центральний державний архів України в м. Києві (далі – ЦДАК України). — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 2631. — Арк. 2, 3.

²⁰ Крупницький Б. Гетьман Данило Апостол і його доба. — К., 2004. — С. 112.

генеральну посаду генерального обозного²¹. Більше того, як зауважив Крупницький, у цих висуваннях не складно помітити тонкий політичний розрахунок регіментаря. Адже в списку кандидатів, запропонованому гетьманом 7 листопада 1727 р. уряду імператора Петра II, претендентами на генерального обозного було записано таких полковників: київського Антона Танського, прилуцького Гната Галагана і колишнього корсунського Андрія Кандибу. Не беручи до уваги колишнього корсунського полковника, котрий наразі ніякої загрози авторитету гетьманської владі не становив, і Танський, і Галаган були призначені на полковництво указами колишнього царя Петра I й, перебуваючи в Гетьманаті на високих адміністративних урядах, всіляко демонстрували свою зневагу до «антицесора» Апостола на гетьманстві — Івана Скоропадського²². Відтак, забираючи їх з Київського і Прилуцького полків, гетьман тим самим не підвищував їх соціальний статус і владні можливості, а навпаки, намагався ці можливості істотно применшити²³.

Ще більш переконливо виглядає ілюстрація розуміння тогочасною козацькою елітою ієрархії старшинських урядів, зафіксована в листі гетьмана Апостола в Колегію закордонних справ від 18 квітня 1733 р. У ньому регіментар скаржився на ніжинського полковника Івана Хруцова, котрий «почитає себе за обиду» йти в похід під командою генерального обозного Якова Лизогуба. Апостол натомість доводив, що «по силе прежних примеров и давних порядков войска малороссийского старшина генеральная перед полковниками всегда ранг свой имела и между гетьманством главное правление в Малой России содержали, а в военных походах при моей памяти генеральне обозные, как всеми полковниками, так и протчею старшиною командировали»²⁴.

Отож, як бачимо, гетьман апелював до аргументу сили «прежних примеров и давних порядков», а Хруцов, котрий на полковництво в Гетьманат прийшов з волі царської влади лише в 1727 р., цілком можливо, ще й не надто добре розумівся на козацьких традиціях, утім, реальний стан справ оцінити вже, мабуть, встиг. І в його «обідах», скоріш

²¹ Там само. — С. 113.

²² Див.: С-ко Н. (*Стороженко Н.*). Три документа к истории экономических отношений в Малороссии XVIII в. (Ордер прилуцкого полковника Григория Галагана о некупле козачьих грунтов малороссийской старшиной...) // Киевская старина. — 1884. — Т. 8. — № 1. — С. 143–148; *Лазаревский А.* Антон Танский, полковник киевский (1712–1734) // Киевская старина. — 1894. — Т. 45. — № 4. — С. 146–151.

²³ *Крупницький Б.* Гетьман Данило Апостол і його доба. — С. 113.

²⁴ *Окинiewicz Л.* Звідомлення про відрядження до Москви (травень–липень 1926 р.) // Праці комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. — Вип. 3. — К., 1927. — С. 233.

за все, був відображений погляд полковницької корпорації на службову субординацію Війська Запорозького, так би мовити, із середини — такий, яким він і був у зазначений час насправді.

Докорінних змін ситуація зазнає, мабуть, вже в роки гетьманування Кирила Розумовського, коли роль генеральної старшини в управлінні Гетьманом суттєво посилюється. Втім, передумови такої трансформації поступово визрівали в 1730–1740-і роки — часи, коли після смерті Данила Апостола в 1734 р. офіційний Петербург не дозволяв проведення нових гетьманських виборів, делегувавши при цьому частину гетьманських повноважень генеральним старшинам, що увійшли до складу так званого Правління гетьманського уряду (інша частина повноважень була «засвоєна» російськими чиновниками). Після другої реставрації гетьманського правління початку 1750-х років тенденція збереглася. На наш погляд, значною мірою це було зумовлено тим впливом, який справляли на Розумовського владні порядки Російської імперії, де тенденція до централізації влади була звичним явищем. Крім того, гетьман, як пам'ятаємо, мав звичку надовго відлучатися з України до Петербургу, і через це, природно, роль генеральної старшини в оперативному управлінні автономією істотно посилювалась.

Промовистою ілюстрацією такої трансформації і слугує «Ведомость о малороссийской генеральной старшине, полковниках, бунчуковых товарищах, полковой и сотенной старшине и других чинах и рядовых, с показанием, который чин за каким следует по малороссийскому обыкновению, учинена 1756 году»²⁵. Згідно з нею, «полковники малороссийские» в неофіційному українському доповненні до загальноімперського «Табелю про ранги» розміщувались попереду полковників охотницьких полків і бунчукових товаришів, але позаду всіх чинів генеральних старшин, навіть таких маловпливових у службовому відношенні, як генеральний хорунжий чи генеральний бунчужний²⁶. Така службова ієрархія позначалась і на матеріальному заохоченні до виконання покладених на старшин службових обов'язків. Отож, у відповідності з «новоучененном Уложением, в 2-й части, в главе 41, в 24-м пункте написано: состоящим в Малой России, кои против находячихся в нашей регулярной, придворной и статской службах рангов не имеют, нижеписанного званія по нижеписанному расположению» генеральному обозному належало платити 600 рублів в

---

²⁵ Малороссийские чины и должности и оклад на их содержание. 1756 г. // Киевская старина. — 1883. — Т. 6. — № 6. — С. 381–385.

²⁶ Ведомости о малороссийской генеральной старшине, полковниках, бунчуковых товарищах, полковой и сотенной старшине и других чинах и рядовых, с показанием, который чин за каким следует по малороссийскому обыкновению, учинена 1756 году // Киевская старина. — 1883. — Т. 6. — № 6. — С. 382–383.

рік, генеральним судді і підскарбію — по 500 рублів, всім іншим генеральним старшинам — по 400, а «полковникам городовим» — лише по 250 рублів²⁷.

Та й загалом за Кирила Розумовського відбувається уточнення номенклатури старшинських урядів, і вже в перший рік свого гетьманування, реагуючи на клопотання представників Війська Запорозького Низового, котрі протестували проти використання «городовими» полковниками означення «полковник Війська Запорозького», він заборонив таку форму титулування. Універсал гетьмана від 9 вересня 1751 р. з цього приводу декларував таке: «Представлял нам доношение Войска Запорожского Низового атаман кошовій Яким Ігнатович, что многие малороссийских полков полковники называют себя и в письмах разных подписываются Войска Запорожского и малороссийского полковниками, что де Войску Запорожскому в противность и обиду следует затем, что де они, малороссийские полковники, к Войску Запорожскому не приключены и в прежние, давние времена того не было и полковники де малороссийские Запорожского Войска не писались. И просил он, атаман кошовій, в том оним малороссийским полковникам запрещенія. Чего ради ежели по денно так есть, то повелеваем всем господам полковникам малороссийских полков... впредь Войска Запорожского низового полковниками не подписываться»²⁸.

Якості претендентів на полковницький уряд, прописані законом і представлені в політичних деклараціях

Якими ж якостями мали володіти претенденти, аби претендувати на високий полковницький уряд? Відповідаючи на це питання, передовсім варто наголосити на тому, що вперше проблема обрання на полковницькі уряди Гетьманату стала предметом правової регуляції в так званих «Нових статтях» Юрія Хмельницького, укладених у жовтні 1659 р. в Переяславі в ході відновлення українсько-російського союзу. У них і було визначено ряд якостей, якими мали володіти претенденти. Зокрема, було включено заборону на обрання на полковництво кандидатів з інших полків — відтепер обирати на уряд потрібно було «кого меж себя излюбят из своих полков, а из иных полков в полковники не выбирать». Так само не дозволялось обирати на полковництво (як, власне, й на інші старшинські уряди) іновірців. Позбавлялись можливості посідати старшинські уряди й новохрещені іноземці, «потому что оть новокрещенных многая въ Войске

²⁷ Выписка // Киевская старина. — 1883. — Т. 6. — № 6. — С. 384–385.

²⁸ Лазаревский А. Запоздалая ревность Запорожья к своему имени // Киевская старина. — 1889. — Т. 24. — № 3. — С. 740–741.

смути и междоусобіе зачинается, да им Войска Запорожского козакам чинятся налоги и тесноты»²⁹.

Приділивши так багато місця процедурі обрання на полковництво в статях 1659 р., у наступних договорах укладачі про це згадують вельми побіжно, переважно лише в контексті винагородження полковників за їхню службу привілеями, грошовими та майновими пожалуваннями. Отож відповіді доводиться шукати в конкретних розпорядчих документах, що стосувались призначення того чи іншого козацького старшини на високий полковницький уряд.

Одним з найдавніших відомих на сьогодні дослідникам документів такого роду є універсал гетьмана Богдана Хмельницького від 29 січня 1656 р. з оповіщенням Війська Запорозького про призначення Івана Нечая на полковництво «в Білу Русь до Могилева, Чаусова, Новобыхова и Гомля и иных мест, и местечек, и сіл тамже знайдующих». У ньому регіментар увагу акцентував лише на тому, що кандидат (до слова, його зять) «нам и всему Войску нашему жичливый и в делах рыцарских взятый от боку нашего»³⁰. При затвердженні на полковництві Федора Мовчана у квітні 1678 р. гетьман Самойлович як визначальну ознаку новообраного кандидата називає його службу лицарську репутацію: «знаючи бытии в Войску Запорозком заслужонного, годного и до делностей рыцарских способного мужа»³¹. Тим часом гетьман Мазепа, затверджуючи 1687 р. Михайла Боруховича на чолі Гадяцького полку, визначальними якостями кандидата називає «старанность и в статечних поступках досконалость»³². А вже трохи згодом, влітку 1703 р., інформуючи царську владу про призначення на полковницький уряд до Полтави Івана Левенця, Мазепа, серед іншого, свій вибір мотивував і тим, що кандидат не лише добре знааний в полку як людина гідна, але і його батько справно полковникував там: «иная сторона полчан, знаючи Левенца на тот уряд згодного и достойного, что и его отец был полковником и сам может управитись, и его, гетмана, просили, вручил на тот уряд полковничества полтавского помянутому Левенцу»³³.

Як бачимо, гетьманські універсали щодо затвердження того чи іншого старшини на полковницькому уряді є доволі стриманими в емоційному

---

²⁹ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). — К.–Л., 2004. — С. 119.

³⁰ Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России, изд. Комиссией для разбора древних актов. — Вып. I. — К., 1911. — С. 28.

³¹ Універсали українських гетьманів... — С. 734.

³² Цит. за: Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи. — С. 191.

³³ Письма и бумаги Петра Великого. — СПб., 1889. — Т. 2. — С. 198.

наповненні й не містять розлогих компліментів на адресу обранця, як і не відкривають завіси таємничості щодо мотивів обрання чи переобрання.

Якості полковника, представлені в практиках

Аналіз практик, що мали місце в політичному житті Гетьманату другої половини XVII, а особливо першої половини XVIII ст., вказує на той факт, що політичні реалії насправді істотно відрізнялись від правових приписів щодо вимог до кандидатів на полковництво. Так, з аналізу персонального складу полковницької корпорації стає зрозумілим, що з часом втратив свою силу припис щодо заборони на посідання полковницьких урядів іноземцями, новохрещеними кандидатами або ж представниками старшинських корпорацій інших полків. Зокрема, вихрестами з іудейської віри були полковники Павло Герцик, Михайло Борухович й Андрій Маркович.

Наскільки подеколи випадковим могло бути потрапляння в полковники, яскраво видно з історії входження у владу Павла Герцика. Як саркастично зауважував генеральний суддя Василь Кочубей, майбутній полтавський полковник Павло Герцик доводився сином іудея з Умані, котрий прийшов до Полтави в переддень повстання Богдана Хмельницького, скуповуючи «лисиці, тхори, воцани и іншіє подліє речі, яко убогій». За цим заняттям його й застав початок козацького повстання. Аби вижити у тому лихолітті — адже в Полтаві «яко всюди, жидов быто», він пройшов обряд хрещення, отримавши при цьому ім'я Семен. За деякий час його не стало, а син Павло змалечку «сидел на рынку Полтавском з крамом подлым, з голками, шпильками и банками», аж поки його матір не уподобав генеральний суддя в уряді Івана Брюховецького Петро Забіла. Цілком випадково, як стверджував Кочубей. Будучи на той час уже вдівцем, Забіла приїхав до Полтави, аби засватати вдову Івана Іскри (сина знаменитого козацького гетьмана Якова Остряниці). Коли ж «Искриха замуж пойти не захотіла, постановивши себи до смерти вдовою быти, тогда Забела взял за себе Герцичку», в будинку якої генеральний суддя винайняв помешкання на час свого женихання. Таке несподіване одруження матері широко відкрило двері й перед Павлом, котрий 1675 р., «от тоей матки вспоможен будучи», «не з заслуги якое военное, але з лукавое омамы, зостал полковником полтавским». Щоправда, шлях цієї самої «омамы» проліг через схиляння на свій бік полтавського товариства, байдуже, що через доволі специфічні форми впливу: «подолстившия и подмогоричившия козакам полтавским»³⁴. Цікаво, що, ставши

³⁴ Источники малороссийской истории, собр. Д.Н. Бантышем-Каменским. — Ч. 2. — М., 1859. — С. 146–147.

полковником полтавським, Павло Герцик ніколи не підписувався прізвиськом батька, а лише як «Павло Семенович».

Ще більше на полкових урядах значиться іноземців (хоч по відношенню до них, якщо вони були хрещені в православну віру, правових заборон не існувало) — Райча Дмитрашко, Войца Сербин, Петро Толстой, Михайло Кокошкін, Ілля Пашков, Михайло і Гаврило Милорадовичі, Антон і Василь Танські, Василь Капніст та інші. Масову появу в Гетьманаті іноетнічних полковницьких династій (Милорадовичів, Божичів, Капністів та ін.) спричинюють провальні наслідки Прутського походу Петра I 1711 р. Тоді молдавський господар Кантемир зрадив свого сюзерена, турецького султана, і воював на боці російського царя. Після поразки над Прутом Петро I категорично відмовився видавати Високій Порті свого придунайського союзника, заявивши, згідно з переказом, що ліпше поступиться султану всіма землями аж до Курська (тобто власне Українським Гетьманатом). У серпні 1711 р. господар разом із своїми «дворянами» — «мечниками», «двораками», «медельничарами», конюшеними тощо — прибув до Києва. Попри тривожні чутки, що поповзли тоді Україною, цар не наважився жалувати свого вірного васала гетьманським урядом, утім, владні амбіції декого з оточення Кантемира були вдоволені полковницькими і сотенними урядами в Гетьманаті, а інших — старшинськими урядами в слобідських козацьких полках і регулярних російських частинах, розквартированих на Слобожанщині.

Втім, династія Танських обіймає полкові уряди в Україні ще до Прутського походу Петра I. Й у цьому зв'язку зберігся цікавий документ, що проливає світло на справу «успадкування» старшим з Танських — Антоном полковництва в Україні. Згідно з сімейним переказом, ще в 1677 р. Антон одружився на доньці відомого правобережного козацького лідера Семена Палія. Десь на початку XVIII ст. Танський стає полковником охочокомонного полку, а коли в січні 1710 р. Палій «судбами божими временное скончив житіє своє», то гетьман Скоропадський довідується від білоцерківської козацької старшини останню волю легендарного козацького вождя: «а при кончине вручил данніє собі от его царського пресветлого величества клейноти войсковіє на охочокомонное полковничество пану Танскому, зятеве своєму, и притягал вашмостей назад в Хвастов, желаючи, жебисмо его за полковника белоцерковского мети соизволили»³⁵. Принаймні саме таким чином аргументував свої претензії на успадкування білоцерківського полковництва сам Антон Танський у поданій на ім'я гетьмана супліці, під якою підписи поставили і полкові, і сотенні старшини Білоцерківського полку. Реагуючи на це прохання,

³⁵ Лазаревский А. Антон Танский, полковник киевский ... — С. 146.

Скоропадський не посмів самостійно заповнювати наявну вакансію, тим більше, що мова йшла про правобережний полк, натомість він призначив наказним полковником білоцерківського полкового обозного Павла Циганчука, а сам тим часом звернувся до російського канцлера графа Гаврила Головкина з проханням «о скором указе» царя щодо призначення Танського на полковництво. Утім, навіть не дочекавшись царського указу, вже у лютому 1710 р. гетьман таки призначив Танського білоцерківським полковником, щоправда, лише наказним. А царський указ «о вручении совершенной власти полковничества белоцерковского» Антону Танському з'явився на світ лише через рік, у лютому 1711 р. А коли в липні 1712 р. Танському довелося скласти з себе полковницькі повноваження в Білоцерківському полку, оскільки сам полк підлягав розформуванню, згідно з умовами прутської капітуляції Петра I, зять Семена Палія був переведений царським указом на полковницький уряд лівобережного Київського полку³⁶, який він утримував у своїх руках практично аж до самої смерті, що настала в 1734 р. Перед смертю Танського головний уряд Київського полку успадкував його син Михайло, а по його смерті в 1747 р. — онук Михайло Михайлович Танський. А тим часом у роки правління Малоросійської колегії, в 1726 р., на полковництво до сусіднього з Київським Переяславського полку було призначено брата Антона — Василя Танського, щоправда, тут урядування Танських тривало лише до 1734 р.

Наплив на українські землі численних представників православного шляхетства з Балкан спричинив для функціонування політичної системи Гетьманату серйозні наслідки, причому не лише на рівні місцевого самоврядування. Адже прибулі не лише вирізнялись своєю політичною культурою, відмінною від тубільної, але й своїм владним становищем були зобов'язані центральному уряду Російської імперії та тій специфічній ролі, яку вони відіграли у намаганнях Петра I реалізувати далекосяжні зовнішньополітичні плани. Відтак і поведінка придунайських шляхтичів, наділених царем владними повноваженнями в Гетьманаті, була доволі специфічною. Так, у липні 1712 р. слобідська козацька старшина скаржилась до російського воєводи П. Апраксіна на те, що «не только посполитые люди лечь и мы старшина имеем от оных волохов зневагу, досаду и ругательство, а паче обиды и разорения в грунтах и набытках наших»³⁷.

³⁶ Архив Юго-Западной России, изд. Комиссией для разбора древних актов. — Ч. 3. — Т. 2. — К., 1888. — С. 768.

³⁷ Материалы для очерка служебной деятельности Шидловских в Слободской Украине 1696–1727 гг., собр. и изданные С.И. Шидловским. — СПб., 1896. — С. 187; Маслійчук В.Л. Слобідська старшина. — Х., 2001. — С. 121.

Історичні джерела фіксують і численні приклади «зневаги» до влади гетьмана, продемонстрованої «волохами» (у першій половині XVIII ст. під цим терміном об'єднували загалом православних вихідців з Балкан і Придунав'я). Так, вже згадуваний перед тим київський полковник Антон Танський, що утримував у своїх руках владу понад двадцять років, у часи гетьманування Івана Скоропадського демонстрував повну зневагу до указів і розпоряджень регіментаря, з приводу чого той неодноразово скаржився Петру I³⁸.

Доволі часто нехтувалась і норма щодо обрання на полковництво місцевих козаків, натомість набувала поширення практика «закликання варягів» з інших полків. Ясна річ, що в таких випадках у ролі сторони, яка закликала, виступало не товариство того чи іншого полку, в якому існувала ця старшинська вакансія, а переважно гетьманський уряд чи царська влада. Отож нікого не дивувало, що, полковником у Переяславському полку в другій половині XVII ст. був вже згаданий раніше «волох» Райча Дмитрашко, котрий, прийшовши на українські терени з Придунав'я на чолі півтисячі «товариства хоругвей волоских», перш ніж прийняв у 1667 р. полковницький уряд на Лівобережжі, служив під командою правобережного — брацлавського — полковника Василя Дрозда, а на Лівобережжя перебрався лише наприкінці 1665 р. Так само і попередня служба його наступника на полковництві Леонтія Полуботка протікала хоч і на Лівобережжі, але в Чернігівському полку. Вписується в такий стан речей і обрання на полковництво в той же самий Переяславський полк Івана Лисенка, котрий перед тим очолював Стародубський полк. А Григорій Карпович Коровка-Вольський перед тим, як посісти в 1682 р. полковницький уряд у Київському полку, встиг побувати на полковництві в Чигиринському (1677–1678) та Стародубському (1678–1681) полках. Так само з Правобережжям була пов'язана й служба призначеного у грудні 1688 р. гетьманом Іваном Мазепою полковником до Переяслава Якіма Головченка, котрий перед цим посідав посади черкаського полковника і генерального осавула в уряді правобережного гетьмана Петра Дорошенка. Й вже у першій чверті XVIII ст. сотник Глухівської сотні Ніжинського полку вихрест Андрій Маркович переміщується на полковництво до Лубенського полку.

Чергові приклади нехтування букви закону щодо обов'язкової належності кандидата на певний полковий уряд до певного регіонального козацького співтовариства пов'язані з нащадками гетьманських родин. Так, наприклад, сини гетьмана Самойловича — Семен, Яків і Григорій — очолювали Стародубський і Чернігівський полки, а гетьмана Апостола —

³⁸ Лазаревский А. Антон Танский, полковник киевский... — С. 150.

Павло і Петро — відповідно Миргородський і Лубенський. Подібних випадків в адмініструванні Гетьманату з часом стає так багато, що їх уже й не можна класифікувати як винятки із загального правила, радше — як звичну практику, що успішно ігнорувала давно застарілий припис.

Проте козацька старшина, принаймні південних полків Гетьманату, все ж доволі дражливо ставилась до цієї тенденції. Вище вже згадувалось про те, як генеральний суддя Іван Чарниш тримав злобу на гадяцького полковника Михайла Милорадовича не лише за те, що той був призначений на уряд, що належав перед тим Чарнишу, але й через те, що був іноземець. Принаймні саме так стверджував у поданій на ім'я царя Петра І чолобитній ковалівський сотник Гадяцького полку Афанасій Кіцеш.

Ще більш переконливим свідченням цьому можуть бути формулювання, включені до колективної скарги, яку подала на ім'я російського міністра при гетьманському уряді Данила Апостола стольника Федора Наумова лубенська полкова старшина на свого полковника Андрія Марковича: «С тех пор, как открыт был Лубенский полк, на чин полковничий выбирались вольными голосами люди достойные из своих полчан и никогда не бывало от них народу отягощения; а когда промоторством гетмана Скоропадского произведен в чин лубенского полковничества чужой человек, шурин гетмана, Андрей Маркович, тогда не только нынешних времен никем неслыханныя, но и за державы лядской и за жидовскаго тогдашняго арендаторства едва ли творились таковыя тяготи, налоги и обиды, какіе чинились от него, Марковича, в полку всему народу, которій от того обнищал и разорен, а Маркович за недолгое время обогатился»³⁹.

Як бачимо з тексту скарги, увага зверталась і на легітимність — з точки зору побутування традиції — обрання на полковництво «своїх» людей «достойних», від яких не спостережено ніяких надуживань, та натомість неправильність «промоторства» гетьмана в справі полковницької елекції, особливо якщо мова йде про «чужу людину», від якої полчанам чиняться ось такі нестерпні обтяження податками, «роботизнами» й образами.

І що характерно, саме в контексті розгортання справи Андрія Марковича в практичних діях старшини спостерігаємо повернення до вимоги кінця 50-х років XVII ст. щодо заборони вихрестам посідати високі старшинські посади в Гетьманаті. Уперше про це згадується влітку 1723 р., тобто через 64 роки після першої появи цієї норми в Переяславських статтях 1659 р. Тоді в таборі на р. Коломак, куди за наказом імператора

---

³⁹ Лазаревский А. Люди старой Малороссии: Марковичи // Киевская старина. — 1884. — Т. 8. — № 1. — С. 57.

Петра I «головний командир» фельдмаршал князь М. Голіцин вивів козацькі полки з України, аби уникнути хитань серед козацтва у зв'язку з викликом до Петербургу наказного гетьмана Павла Полуботка та генеральних старшин Івана Чарниша і Василя Савича, козацька старшина зібралась у наметі миргородського полковника Данила Апостола для формулювання прохань до російської влади щодо «нужд общенародных». І в ході обговорення пакету найнагальніших питань, які потрібно було вирішити центральній владі (ініційована Апостолом акція вилилась в укладення так званих «Коломацьких чолобитних» 1723 р.), старшина серед іншого розмірковувала і про «каких то жидах новокрещенных, явившихся в Малороссии»⁴⁰.

З контексту повідомлення випливає, що під останніми старшина якраз і мала на увазі вже згаданого вище лубенського полковника Андрія Марковича та його сина Якова, котрого батько вже неодноразово залишав наказним полковником лубенським, незважаючи на те, що останній не мав ніякого досвіду адміністрування й попри свій молодий вік вельми пихато і брутально поводив себе у стосунках з місцевою лубенською старшиною (зокрема, старшина закидала молодшому з Марковичів, що він несправедливо декого із сотників саджав закованими в залізо на гармату)⁴¹. Прибувши за кілька днів по тому до Охтирки, де знаходилась штаб-квартира князя М. Голіцина, генеральні старшини Василь Жураківський і Яків Лизогуб представили йому свої претензії стосовно самоуправних дій лубенського полковника та його сина Якова, «который заведывает полком как бы отцовским именем». І навіть отримали від головнокомандувача російськими військами в Україні сигнал щодо визнання російською владою законності їхніх вимог. Зокрема, князь Голіцин звернув увагу на те, як би це протиприродно виглядало б, коли б охтирський слобідський полковник, вирушаючи куди-небудь за межі полку, доручав полкові справи своєму сину, минаючи при цьому охтирську полкову старшину.

Утім, якихось практичних наслідків ця справа насправді не мала. Й коли за декілька днів після розмови Жураківського і Лизогуба з князем Голіцином до Охтирки прибув наказний лубенський полковник Яків Маркович, російський фельдмаршал запросив його до себе на обід, де український старшина наодинці поговорив з високим царським сановником «о своей нужде», а по завершенні обіду той «милостиво его отпустил»⁴², залишивши на посаді наказного полковника лубенського,

⁴⁰ Журнал енеральной канцелярии // Русский архив. — 1880. — № 1. — С. 191.

⁴¹ Там же.

⁴² Дневник Якова Марковича. — К., 1893. — Т. 1. — С. 40–41.

попри всю ту протиприродність ситуації, на яку він особисто звертав увагу буквально перед тим.

Загалом на полковництві в Лубнах Андрій Маркович залишався аж до 1727 р. Так само, як, власне, до цього часу для Лубенського полку звичною практикою залишалось і призначення за відсутності Марковича в полку наказним полковником його сина Якова. Докорінних змін ситуація зазнає лише в середині 1727 р., коли «світлішому князю» Олександрові Меншикову пощастило добитися опали для свого непримиренного супротивника графа Петра Толстого. Не вдовольнившись засланням останнього, Меншиков вдається до репресій по відношенню до його родичів і свояків. На теренах Гетьманату це проявляється в тому, що в травні 1727 р. уряд ніжинського полковника було відібрано в сина опального вельможі — графа Петра Петровича Толстого, котрий до того ж доводився зятем колишній гетьманші Анастасії Маркович-Скоропадській. Через родинну близькість з нею, а також, вочевидь, через неприязнь до родини Марковичів миргородського полковника Данила Апостола, по волі Меншикова втілений у постанові Верховної таємної ради від 24 червня 1727 р., полковничий пернач було забрано і в Андрія Марковича.

Історія з відстороненням Андрія Марковича від полковницького уряду знову активізувала проблему посідання євреями старшинських посад у Гетьманаті, причому на найвищому — імперському рівні. Коли князю Меншикову було представлено для попереднього ознайомлення таємну інструкцію міністрові при гетьманському уряді Федору Наумову, як йому діяти в Україні, «світліший» навпроти пункту щодо обрання в сотники і в інші чини «добрых людей» наказав дописати «криме жидов», пояснивши при цьому, що «шурин Скоропадского — из жидов и много от него в полку его тяготи, так лучше его отставить». Саме в такій редакції 22 липня 1727 р. документ був офіційно схвалений членами Верховної таємної ради.

Невідомо, якими могли б виявитися для Марковича наслідки судового розслідування його службових зловживань і злочинів, якби не спочатку раптове падіння князя Меншикова, а по тому не досягнуті ним, разом з його, безперечно, непересічним сином Яковом, автором широко знаних «Дневных записок», успіхи в пошуку покровителів в оточенні імператора та серед російських можновладців у Гетьманаті. Спочатку колишній лубенський полковник якимось чином переконав імперську владу, аби скарги на протиправні дії Марковича приймалися лише від мешканців Лубенщини, «а с других полков не принимают»⁴³. А по тому батько і син Марковичі, понад рік микаючись московськими дворами впливових

⁴³ Там же. — Т. 2. — С. 17.

царських вельмож, «поднося червонцы» в листах, у березні 1729 р. таки добились від Іноземної колегії постанови, що припиняла судове переслідування колишнього лубенського полковника, — «О тягостях полчанам, чинишихся в работах и взятках, буде оно было, а по сказках старшинским прежде запретительного указа, того ради сіе оставляется»⁴⁴. За цілою низкою звинувачень було ухвалено рішення збирати додаткові докази, і лише за справою про самочинне заволодіння частиною міста Ромни — Засуллям — Маркович поніс відчутну втрату. Роменську окраїну було ухвалено в нього відібрати (хоч за деякий час і її повернули).

Загалом же Андрій Маркович, пройшовши через принизливу процедуру досудового слідства, втратив уряд лубенського полковника, але незабаром зійшов на щойно конституйований уряд генерального підскарбія. Зважаючи на скоєне ним за тринадцять років майже безконтрольного врядування в Лубенському полку, таке поблажливе ставлення до нього Феміди викликало неабияке роздратування полчан. Особливо активним у вияві свого негативного ставлення до вирішення справи колишнього лубенського полковника був лубенський полковий обозний Мартос, котрий, здається, натерпівся від Марковича чи не найбільше. Солідарним з обозним був і сам Данило Апостол. Україною навіть поширились чутки, що регіментар має намір підняти Лубенський полк та перестріти Марковича дорогою з Москви в Україну і, «не допуская до Глухова», розправитися з ним. Похвалки на здоров'я і життя новопоставленого генерального підскарбія чинив і лубенський полковий обозний, котрий спільно зі значковими товаришами Лубенського полку змовлявся вбити опонента. Утім, жодних наслідків ці погрози на адресу Марковича не мали.

На завершення сюжету про невдоволення полчан Лубенського полку призначенням до них полковником Андрія Марковича варто звернути увагу на те, що лубенська полкова старшина, активно виступаючи в 1727 р. проти «промоторства гетмана Скоропадского», в результаті чого був «произведен в чин лубенського полковничества чужой человек, шурин гетмана», за кілька років вкотре зустрілась і з виявом «промоторства гетмана», щоправда, цього разу Данила Апостола, і з фактом призначення на полковий уряд «чужого чоловіка», але цього разу вже не гетьманського шурина, а гетьманича — Петра Апостола, що представляв миргородський старшинський клан, проте в силу обставин ще з молодих літ був «взят ко двору императорскому и находился при князе Мен-

---

⁴⁴ Там же. — С. 295.

шикове»⁴⁵, тривалий час служачи у Москві та Петербурзі, а не у Війську Запорозькому. Утім, справедливості заради варто також відзначити й те, що, за спостереженнями О. Лазаревського, Петро Апостол, перебуваючи на уряді в Лубнах, жодними насильствами над полчанами чи якимись серйозними службовими зловживаннями своє ім'я не зганьбив. Активний спротив полчан у його випадку могли викликати лише способи посідання ним полковничого уряду в 1728 р., а також його ефемерне урядування впродовж 1728–1730-х років. Зокрема, згідно з інформацією Якова Марковича, про призначення гетьманича на полковий уряд до Лубен було оголошено під час обіду імператора Петра II в гетьмана Апостола, що відбувся 7 квітня 1728 р. у Москві. А відбув лубенський полковник з Москви до Лубен, аби врешті-решт особисто приступити до виконання своїх функціональних обов'язків, лише влітку 1730 р., вже після коронації імператриці Анни Іоанівни.

Як уже згадувалось раніше, в гетьманування Данила Апостола загалом було актуалізовано питання призначення на старшинство, зокрема, на полкові уряди, іноземців. Так, 3 жовтня 1727 р. гадяцька полкова старшина супліковала на свого полковника серба Гаврила Милорадовича, котрий «нам нижей именованним полчанам гадяцьким чинит нужди и озлобление». Як причину цих «нужд» старшина називала те, що Милорадович є «іназемец», порядків їхніх не знає, а до того ж, лише нещодавно прибувши в Україну і не маючи за собою ґрунтів, намагається якнайшвидше наздогнати в матеріальному плані старих, заслужених у війську полковників («хотячи с другими застарелими полковниками сравнятся в скорости обогатития»), насильно відбираючи землі в козаків і старшин, примушуючи козаків до виконання різних роботизн на свою користь. Через такі насильства «іноземця», стверджували автори супліки, козаки, «спродавши ґрунти в розні порозходилися полки, а з полку (Гадяцького) против прежнего не кому за тое будет служби войсковой отбувать». Отож старшина і товариство просили гетьмана «позволити волними голосами з межі своїх полчан кого на тот уряд полковничества достойних избрати, а от его Милорадовича, яко порядков малороссійских незнаючого и служби весьма ежели случится войсковой поход немогущого, милостиво освободить, каби до последней чрез таковых его хтливостях вовсе не пришли гадяцкие полчане в разорения»⁴⁶.

Супліку підписали Гадяцького полку полкова старшина — суддя Мартин Штишевський, осавул Яків Потребич-Гречаний, другий суддя

⁴⁵ Лазаревский А. Исторические очерки Полтавской Лубенщины XVII–XVIII вв. // ЧИОНЛ. — К., 1896. — Кн. XI. — С. 63.

⁴⁶ ЦДАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Т. 1. — Спр. 541. — Арк. 22–22 зв.

Григорій Грабянка, бунчуковий товариш Захарій Рощаківський, обидва полкових сотники Іван Піратинський і Василь Селецький, а також сотники зінковський, ковалевський, лютенський, опошнянський, комишанський, веприцький, рашавський, наказної куземський, декілька значкових товаришів. За деякий час, бажаючи надати супліці ще більшої суспільної ваги, до неї долучивсь цілий ряд впливових духовних і світських осіб Гадяччини — ігумени Ясногірського і Святопреображенського монастирів, протопопи зінківський, гадяцький і опошнянський, намісники котелевський і гадяцький «с братией».

Реагуючи на це прохання, гетьман викликав до Глухова Гаврила Милорадовича для «ответа» та спорядив до Гадяча своїх слідчих «для учинення розиску о починених чрез пана полковника гадяцького того полку обивателем обидах». І вже після того, як було добуто необхідні докази вини полковника, гетьман наважився звернутися до імператора з проханням про його відсторонення від влади. 29 липня 1729 р. Петро II видав указ, яким відсторонив Гаврила Милорадовича від обов'язків гадяцького полковника — «Милорадовича от того полку отставить и на место его определить полковником из полчан по общому всех духовных и мирських хотению»⁴⁷.

Тоді ж гетьман ініціював переобрання полковника переяславського «волоха» Василя Танського. На полковництво до Переяславського полку Танський прийшов з волі сенатського указу навесні 1726 р. І, вочевидь, відразу ж «прийшляк» налаштував проти себе місцеву козацьку старшину. Принаймні перше свідчення щодо наявності гострого конфлікту поміж полковником і гетьманським урядом Апостола фіксується в документах під березнем 1728 р., коли гетьман, перебуваючи в Москві на коронації Петра II, відправив в Україну універсал (від 12 березня 1728 р.), яким наказував колишнім старшинам Переяславського полку, яких відсторонив від влади полковник Танський, повернути уряди. Трохи згодом, 21 березня 1728 р. Данило Апостол відправив до Танського листа з наказом, «дабы козаков на работизны и приватние посылки отнюдь никто не употреблял, и сам-бы он, пан полковник, в такие не порядки не вступал. Ибо гетману стало ведомо, козаков Переяславского полку стягают, якобы на стойку, а после оних разбирают старшина полковая и протчай в свои дома, где они козаки по приказу их топят грубы, возят дрова и воду, отбувают разные посылки и работы, чего в иных полках нигде не чинят, и чинить того права и порядки войсковые забороняют»⁴⁸.

⁴⁷ Там же. — Арк. 25 зв.; Спр. 541 а. — Арк. 16–17.

⁴⁸ Цит. за: Круницький Б. Гетьман Данило Апостол і його доба. — С. 123.

Дозвіл на слідство над переяславським полковником гетьман отримує з Колегії іноземних справ 24 травня 1728 р. За його попередніми результатами на початку 1730-х років Танського вивозять до Москви. Наприкінці березня 1732 р. про розслідування його справи доповідають на засіданні Кабінету міністрів імператриці Анні Іоанівні. Кількома місяцями по тому справу передають в руки шефа Таємної канцелярії генерала Федора Ушакова. А в 1735 р. тепер уже колишнього полковника переяславського Василя Танського висилають до Сибіру.

Ініційовані гетьманом Апостолом особисто чи через його агентів справи проти полковників Андрія Марковича, Гаврила Милорадовича, Івана Хрущова та Василя Танського стали першою та водночас останньою хвилею в боротьбі гетьманського уряду з насильствами представників полковницької корпорації Гетьманату. Як бачимо, особисто для декого з полковників наслідки такої ініціативи гетьмана були доволі плачевними. Дехто ж з них зумів відкупитись і фактично не постраждав від цих ініціатив. Для полковницької ж корпорації загалом ця активність гетьмана стала певним застереженням якщо не в сенсі усвідомлення недопустимості зловживань владою, то принаймні нераціональності протиставлення своєї влади владі гетьманського проводу.

І в наступні десятиліття, аж до ліквідації автономії Гетьманату, подібного роду розслідувань не спостерігаємо, хоч, звичайно, варто визнати, що відсутність згадок про серйозні масові службові зловживання полковників могла бути спричинена й змінами в структурі влади загалом. Адже після смерті Данила Апостола гетьманська форма володарювання де-факто ліквідується, а російська влада, яка заповнює утворену внаслідок цього порожнечу, звикла діяти в іншому, аніж це було характерним для «класичного» Гетьманату, владному полі. Процеси централізації й абсолютизації влади, що були домінуючими для розвитку владних відносин Російської імперії, суттєво звужували можливості для посилення владних центрів місцевого рівня на шкоду всевладдю центральних органів влади.

Ротації на полкових урядах

Реконструкція персонального складу владної еліти Гетьманату 1648–1687 рр. дозволила встановити прізвища 290 «повних» полковників. Отож середня тривалість їхньої каденції у цей час була трохи меншою, ніж три роки. Причому в перше «революційне» десятиліття (1648–1657 рр.) вона не перевищувала 2,5 роки (загалом обов'язки полковника сповнювали 72 особи). У роки громадянських конфліктів й іноземних інтервенцій вона становила лише близько 1,8 років (загалом зафіксовано упродовж

1658–1667 рр. 101 особу), а вже після 1668 р. — приблизно 4,6 роки (83 особи упродовж 19 років).

Зрозуміло, що найбільш масово ротація старшин полкового рівня відбувалась при сходженні на гетьманство нового претендента, особливо коли попередник втрачав булаву не через смерть, а внаслідок перевороту чи якогось іншого прояву гострого політичного протистояння. Так, після приходу до влади за результатами Ніжинської ради 1663 р. Івана Брюховецького із діючих на момент проведення гетьманських виборів старшин полкові уряди зберегли за собою лише ті з них, котрі засвідчили Брюховецькому свою приязнь ще з осені 1662 р., а саме: гадяцький полковник Василь Шиман-Шиманський, миргородський — Павло Апостол (Царенко) та полтавський — Дем'ян Гуджол⁴⁹. Усі вони, як бачимо, представляли південні полки Лівобережжя, тобто, ті, що тяжіли до Запорожжя, і старшина яких напередодні Ніжинської ради тісно співпрацювала тоді ще з претендентом на гетьманство Іваном Брюховецьким. На решту вакантних після арешту полковників лівобережних урядів було призначено: до Чернігівського полку — Трохима Миколаєнка, Прилуцького — Данила Пісоцького, Ніжинського — Матвія Гвинтовку, Переяславського — Данила Ярмоленка (Єрмолаєнка), Лубенського (Лохвицького) — Гната Вербицького, Київського — Василя Дворецького. На місце стародубського полковника Петра Рославця було поставлено Івана Плотника (Терника). В тому ж 1663 р. на місце полтавського полковника Гуджола прийшов запорожець Сава Федорович Омельницький⁵⁰.

Наступник Брюховецького гетьман Дем'ян Ігнатович, прийшовши до влади, «во всех полках учинил полковников и нных старшин братьев и зятьев и друзей и единомышленников своих», чим викликав серйозне невдоволення як ображеної за недопущення до влади козацької старшини, так і рядового козацтва. Як засвідчував у своїй «розписи ближних особ бывшего гетмана Демка Игнатова» київський полковник Костянтин Солонина, такими були: «2 брата родных, Василей, Сава Шумейка Игнатовы. 2 зятя его, Политыка седневский, Андрей Корнеенко, полковник лубенский. Ясаул Павел Грибович. Бунчужный Костянтин Стрыевский»⁵¹.

Радикальні вияви невдоволення далися взнаки вже навесні 1672 р. в Ромнах, коли тамтешні жителі, прочувши про повалення гетьмана Ігнатовича, убили присланого його зятем полковником Андрієм Нестеренком

---

⁴⁹ Книги Разрядные, по официальным спискам издания... — Т. 2. — СПб., 1855. — Стлб. 998–1000, 1026, 1030; *Gajecy G. The Cossack Administration of the Hetmanate.* — Р. 71, 132, 205, 250, 293, 357, 516.

⁵⁰ *Лазаревский А.* Полтавщина в XVII в. // Киевская старина. — 1891. — Т. 34. — № 9. — Отд. 1. — С. 363–364.

⁵¹ Акты ЮЗР. — Т. 9. — СПб., 1877. — С. 828.

намісником до Ромен Івана Куницького і «животы все разгарабили за то, что де тот Куницкий прислан был изменника бывшего гетмана от Демкова зятя», та погрожували розправою над самим лубенським полковником⁵².

Цікаво, що при сходженні на гетьманство Івана Мазепи вже під час Коломацької ради 1687 р. шестеро старшин з уряду гетьмана Івана Самойловича позбулися полковничих перначів, причому географія старшинських рокировок була практично аналогічна тій, що мала місце в 1663 р., тобто: Чернігівський полк (Яків Лизогуб), Ніжинський (Степан Забіла), Переяславський (Родіон Райча-Дмитрашко), Лубенський (Григорій Гамалія), Київський (Костянтин Солонина), Стародубський (Тиміш Олексієнко)⁵³. Але на цьому ротачії не припилися. Замість убитого 25 липня 1687 р. повсталими козаками Лазара Горленка полковником Прилуцького полку було призначено Івана Стороженка, а місце небожа поваленого гетьмана Самойловича Михайла Васильовича Василевича-Самойловича (у документах також іменується як «Михайло Васильович» та «Михайло Гадяцький»)* в Гадяцькому полку посів Михайло Борухович⁵⁴. Невдовзі після Коломацької ради на полковника полтавського було обрано Федора Жученка⁵⁵. На уряді в Миргородському полку залишився Данило Апостол, що було й не дивно з огляду на ту обставину, що саме його Самійло Величко однозначно зараховує до числа близьких приятелів одного з головних дійових осіб Коломацького перевороту — севського воєводи Леонтія Неплюєва⁵⁶.

Як при сходженні на гетьманство Брюховецького, так і Мазепи документи не фіксують процедуру обрання на полковництво козацьким загалом тих чи інших полків. Швидше навпаки, практикувалася процедура призначення гетьманом старшин, що мали від нього певний кредит довіри. Особливо виразно ця тенденція простежується при сходженні на гетьманство Брюховецького, що й не дивно, зважаючи на

⁵² Там же. — С. 822.

⁵³ Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в государственной коллегии иностранных дел. — Ч. 4. — М., 1828. — С. 558.

* Полковницький уряд гетьманський племінник обійняв після загибелі 1678 р. при облозі Чигирин полковника Федора Криницького.

⁵⁴ Див.: *Gajecy G.* The Cossack Administration of the Hetmanate. — Р. 71, 132, 205, 250, 293, 357, 516; натомість О. Оглоблин стверджує, що Михайло Василевич-Самойлович втратив уряд дещо раніше, а відтак Михайло Борухович уже прибув до табору на р. Коломак в чині гадяцького полковника (Див.: *Оглоблин І.* Гетьман Мазепа. — С. 82–83).

⁵⁵ Універсал полтавського полковника Федора Жученка від 22 січня 1688 р. // Універсали Івана Мазепи. — С. 547.

⁵⁶ *Величко С.* Літопис. — К., 1991. — Т. 2. — С. 343.

обставини його стрімкого злету, характер виразної антистаршинської риторики в часи змагань за булаву та головну його соціальну опору — запорозьке козацтво, яке після здобутої під Ніжином перемоги було віддячене високими старшинськими урядами. Як свідчив Самовидець, новообраний регіментар уже в день свого обрання «во всех городах своїх полковников поставили з тех людей, которие с ним війшли из Запорожья»⁵⁷; або, як зауважував з цього приводу С. Величко, «з гультайства запороского наставленіе, которіе з голоти ставши на началах»⁵⁸.

Існують підстави вважати, що на час обрання на регіментарство Івана Мазепи як генеральні уряди, так і полковницькі посади були заздалегідь розподілені між найактивнішими учасниками змови, в результаті якої було скинуто з гетьманства Івана Самойловича, а вже на виборчій раді озвучено прізвища нових очільників полків⁵⁹.

У випадку з переобранням на місце Дем'яна Ігнатовича Івана Самойловича доводиться констатувати чи не найбільш серйозне оновлення складу полковницької корпорації за всю історію Гетьманату. Це було й не дивно, адже, як уже зауважувалось вище, за коротке гетьманування Ігнатович сподобився звільнити аж вісім полковників, призначивши на їхні місця своїх родичів і довірених осіб. Але на самій Генеральній раді під Конотопом, в Козачій Діброві, 17 червня 1672 р. слідом за обранням гетьмана було обрано лише одного полковника в Гадяцький полк (ним став Семен Остренко, що вже врядував тут за гетьманування Івана Брюховецького). І це при тому, що в середовищі генеральних старшин відбулася суттєва ротація: Іван Домонтович був обраний на уряд першого генерального, Павло Животовский — другого судді, Сава Прокопович — генерального писаря, Іван Лисенко і Лесько Черняк — генеральних осавулів, Григорій Карпович — генеральних хорунжих, а Леонтій Полуботок — генерального бунчужного⁶⁰. Саме їх архієпископ Лазар Баранович і «приводил к вере», оскільки, як було записано в статейному списку царського представника на раді, «они учинены вновь»⁶¹.

На інші полковницькі уряди — до Переяслава, Чернігова, Ніжина та ін. — прийшли нові урядники або ще напередодні Генеральної ради, або відразу ж після неї. Достеменно відомо лише, що Райча Дмитрашко повернув собі полковництво в Переяславі відразу після повалення Ігнатовича і на раді під Конотопом, разом з генеральним обозним Петром

⁵⁷ Літопис Самовидця. — К., 1972.

⁵⁸ Величко С. Літопис. — К., 1991. — Т. 2.

⁵⁹ Павленко С. Міф про Мазепу. — Чернігів, 1998. — С. 63, 68.

⁶⁰ Акты ЮЗР. — Т. 9. — С. 946.

⁶¹ Там же. — С. 948.

Забілою та київським полковником Костянтином Солониною, вже відігравав провідні ролі⁶².

Але в списку обдарованих від імені царя боярином Г. Ромодановським старшин 18 червня 1672 р. бачимо, крім цих двох, і Петра Рославця, котрий повернувся на полковницький уряд до Стародуба, а також ніжинського полковника Пилипа Уманця, чернігівського — Василя Дуніна-Борковського, полтавського — Дем'яна Гуджола, миргородського — Івана Дубягу, прилуцького — Лазаря Горленка, лубенського — Івана Сербина і вже згаданого — гадяцького Семена Остренко⁶³. Отож і Дмитрашко, і Рославець, і Уманець, і Горленко, і Сербин, і Гуджол у період міжгетьманства 1672 р. повернулися на полковницькі уряди. Власне, як і Семен Остренко, котрий уже був полковником у 1666–1668 рр., та Іван Дубяга, котрий полковникував в іншому полку, а тепер отримав призначення до Миргорода.

Відтак, при заміні Самойловичем Ігнатовича спостерігаємо чи не унікальний випадок в історії Гетьманату, коли практично в усіх полках відбулася зміна влади. Виняток становив лише Київський полк, де гетьман Ігнатович не встиг скинути з полковництва Костянтина Солонину, хоч цього й прагнув, зважаючи на неприємні для нього чутки, що поширилися Лівобережжям з початком 1672 р., щодо намірів царської влади замінити його на гетьманстві саме цим полковником.

Найменше ж кадрових ротацій на рівні полковницьких урядів спостерігаємо під час сходження на гетьманство Данила Апостола 1 жовтня 1727 р. Власне, тут маємо справу лише з трьома ротаціями — в Ніжинському, Лубенському та Миргородському полках. Причому вакансія в Миргородському полку мала цілком об'єктивне підґрунтя, адже цей уряд посідав саме обраний на гетьмана Данило Апостол. Вповні логічно виглядала й ротація на вершинному щаблі владної ієрархії Ніжинського полку, яку перед тим посідав син російського вельможі, одного з «пташат гнізда» Петра I графа Петра Толстого, граф Петро Петрович Толстой. Невдале суперництво останнього після смерті Петра I з всемогутнім на той час «світлішим князем» О. Меншиковим і наступна за цим опала якраз і визначили долю з його полковництвом. Приблизно такою ж природою, але вже винятково з українським корінням, була обумовлена й відставка лубенського полковника Андрія Марковича, про яку вже йшла мова раніше.

Загалом же, аналізуючи тривалості старшинських каденцій в Гетьманаті, не можна не звернути увагу на певні закономірності як політичного

⁶² Там же. — С. 945.

⁶³ Там же. — С. 952–953.

плану, так і такі, що мали під собою регіональні традиції. Зрозуміло, що не могли бути довготривалими старшинські каденції в часи загострення громадянського протистояння, відомі під назвою «Руїни». В історіографії традиційно прикладом нестабільності прийнято вважати Полтавський полк, де ротації на полковницькому уряді відбувались не рідше рази в два роки, а в окремих випадках могли й взагалі мати місце по декілька разів на рік⁶⁴.

Особливо частими були ротації на полковому уряді в роки громадянського протистояння, що мало місце після смерті Богдана Хмельницького. Так, після загибелі на початку червня 1658 р. в битві під Полтавою з військами гетьмана Виговського полтавського полковника Мартина Пушкаря, що впродовж дев'яти років беззмінно врядував у полку, пернач спершу потрапив до рук його старшого сина Кирика Пушкаренка. Але вже в листопаді того ж року Пушкаренко був переобраний, і його наступником став прибічник гетьмана Виговського – заслужений полтавський козак Филон Гаркуша, котрий ще перед тим виконував обов'язки полковника полтавського, скоріш за все у ранзі наказного полковника. Полковникування Гаркуші виявилось надзвичайно коротким, оскільки полтавське товариство у своїй більшості не змирилось з політикою Виговського і вже за декілька місяців передало полковницький пернач молодшому сину Мартина Пушкаря Марку. Але варто було Марку Пушкаренку поїхати до Москви за підмогою, як улітку 1659 р. товариство знову передало владу старшому Пушкаренку. Однак цього разу останній, будучи під враженням результатів Конотопської битви, лише встиг зав'язати перемовини з представником гетьмана Виговського Каплонським, за що був ув'язнений російським воеводою Зинов'євим, а на його місце полтавці обрали в липні 1659 р. Федора Жученка⁶⁵.

Полковницька каденція Жученка тривала майже два роки, а його переобрання в травні 1661 р. було викликане продемонстрованою ним вірністю гетьману Юрію Хмельницькому. Так, восени 1660 р. полтавський полковник залишився під владою Хмельницького і після підписання ним Чуднівського трактату, отож в умовах відходу Лівобережжя з-під булави Юрія Жученко, хоч номінально і залишився полковником, проте не мав над ким полковникувати. На місце Жученка полтавська старшина і товариство обрали Дем'яна Гуджола, а Жученку нічого більше

⁶⁴ Лазаревский А. Полтавщина в XVII в. — С. 364.

⁶⁵ Акты ЮЗР. — Т. 4. — СПб., 1863. — С. 196, 202, 206, 241; Лазаревский А. Полтавщина в XVII в. — С. 362–363.

не залишалось, як «вини свої побивать», вимолюючи в царського уряду прощення провини⁶⁶.

Гуджол на полковництво прийшов в часи гетьманування на Лівобережжі наказного Якіма Сомка, однак в умовах розгортання боротьби за булаву осібногo лівобережного регіментаря поміж Сомком і Брюховецьким, що стала помітною вже з осені 1661 р., відразу ж зайняв місце обабіч останнього⁶⁷. Демонструючи лояльність Брюховецькому, полтавський полковник одразу ж задекларував свою підтримку ідеї «чорної ради» як єдино можливого способу розв'язання суперечки навколо гетьманської булави⁶⁸. Втім, попри «правильну позицію» Гуджола, затриматись при владі в Полтавському полку надовго йому також не вдалося. Відразу ж після проголошення Івана Брюховецького гетьманом він кардинально поміняв склад вищої козацької старшини, і в числі відставлених полковників бачимо й Гуджола (щоправда, зважаючи на підтримку Брюховецького в часи його боротьби за булаву, опала Дем'яна Гуджола обмежилась лише втратою пернача, на відміну від інших лівобережних полковників, які «перемістилися» з полковництва або на плаху — Яким Сомко і Василь Золотаренко, або в Сибір — Семен Третяк і Дмитро Чернявський⁶⁹).

На місце Дем'яна Гуджола гетьман Брюховецький призначив заporожця Саву Федоровича Омельницького. Однак вже за два роки останнього на уряді змінив Григорій Витязенко, котрий перед тим обіймав в гетьманському уряді Брюховецького посаду генерального бунчужного.

Як і у випадку з Омельницьким, перебирання Витязенком полковницького пернача було здійснено у формі гетьманського призначення. І хоч полтавці, шукаючи в гетьмана підтримки у конфліктах з представниками царської адміністрації в Гетьманаті, запевнювали, що вони гетьманського призначенця шанують як батька рідного⁷⁰, насправді ж шукали способів позбутися його влади. Зокрема, під 1667 р. зафіксована передана стольнику Василю Кікіну скарга полкового судді Кліма Чернушенка на Григорія Витязенка, котрий «козаков многих напрасно зневажает, а иных и бьет напрасно; а жена де его полковникова жон козацких напрасно ж бьет и безчестит. А кто де козак или мужик упадет хотя в малую вину и он де полковник того человека животы все, и

⁶⁶ Акты ЮЗР. — Т. 5. — С. 65; *Лазаревский А.* Полтавщина в XVII в. — С. 364.

⁶⁷ Див.: *Горобець В.* Еліта козацької України в пошуках політичної легітимациї: статунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665. — К., 2001.

⁶⁸ *Лазаревский А.* Полтавщина в XVII в. — С. 364.

⁶⁹ Див.: *Горобець В.* «Чорна рада» 1663 року. Передумови, результати, наслідки. — К., 2013.

⁷⁰ Акты ЮЗР. — Т. 6. — СПб., 1869. — С. 132.

лошади и животину, емлет на себя. Да он же со всего полку согнал мельников и заставил на себя работать, а мужики-де из сел возили ему, полковнику, на дворовое строение лес и устроил де он себе дом такой, что де у самого гетмана такого дому и строения нет... а приводит де его, полковника, на всякое злое дело, и на корысть, и на грабление, жена его полковникова да писарь его полковный Ильяш Туранский; а он он де, писарь, и пуще полковника корытуется и людей невинно грабит без остатку, а мы де ему, писарю, и не верим что де он с того боку Днепра»⁷¹.

Отож, коли на початку червня 1668 р. до Полтави долинула звістка про вбивство гетьмана Брюховецького, очолюване полковим суддею Чернушенком полтавське товариство не лише повалило владу гетьманського ставленика, але й взяло під варту Витязенка і полкового осавула Обіденка та «до армат поковали и вскоре тиранско в смерть позабивали, а дома их розграбовали»⁷².

На місце забитого Григорія Витязенка полтавці знову обрали собі полковником Дем'яна Гуджола — «доброго, смиренного, побожного и простодушного человека»⁷³. Проте ані доброта, ані смиренність і побожність не допомогли Гуджолу надовго затриматись при владі. І вже через півроку, в той час, коли полковники з північних і центральних лівобережних полків зібралися на раду до Глухова, аби разом з гетьманом Дем'яном Ігнатовичем узгодити положення нової угоди з російським царем, полковником у Полтавському полку значиться Кость Кублицький, котрий, разом з очільниками Миргородського і Лубенського полків, визнавав владу гетьмана Петра Дорошенка⁷⁴.

Перебування Кублицького на чолі полку також виявилось вельми короткочасним. Коли кількома місяцями згодом він, отримуючи від Ігнатовича та з Москви погрози бути атакованим не лише царськими ратниками, але й «калмыцких тайшей со всеми их улусными людьми», та водночас не маючи жодної серйозної підтримки від Дорошенка, котрий був зайнятий боротьбою зі ставлеником Запорозької Січі Петром Суховієм, почав було перейматись ідеєю примирення з лівобережним регіментарем, товариство відібрало в нього пернач і передало його соратнику правобережного гетьмана Филону Гаркуші.

Відразу ж після обрання Гаркуша недвозначно засвідчив своє непримириме ставлення до гетьмана Ігнатовича, відправивши йому вельми різкого листа: «ты неведомо от кого — от царя ли православного или от

⁷¹ Там же. — С. 196.

⁷² Величко С. Літопис. — Т. 2. — С. 161.

⁷³ Там само.

⁷⁴ Лазаревский А. Полтавщина в XVII в. — С. 367–368.

врага душевного, прийняв на себе високий уряд гетманства запорожского вместо данного тебе п. гетманом Петром Дорошенком северского гетманства и уподобился сатане, потому что тот уряд гетманства запорожского взят тобою помимо воли и Войска и ясновельможного п. гетмана нашего; а заслуги твои Войску Запорожскому, как нам известно, мало знатны. При этом ты еще и страшил нас всякими силами войск царских; но мы, имея защиту Божью и охрану нашего п. гетмана с его сильными полками, запорожскими, крымскими, белгородскими и турскими, нимало твоих угроз не боимся и, как на врага, изготовили на тебя в Полтаве десять тысяч сабель! Не ждем от тебя правды и ты не надейся, чтоб мы тебе поклонились. А если хочеш, ищи себе милости у п.гетмана Петра Дорошенка; а к нам и не пиши, и не шли никаких своих угроз, потому что Бог нам помощник и не убоимся! Сего ради изволь писать к п.гетману нашему, а к нам вотще труждаешься: никогда того не будет, чтоб ты был гетманом запорожским и нашим!»⁷⁵.

Утім, взявши настільки різкий тон у стосунках з лівобережним гетьманом і не отримавши дієвої допомоги від гетьмана правобережного, Гаркуша невдовзі був змушений також поступитися владою новому-старому полковнику Федору Жученку, котрий, як зауважує О. Лазаревський, «завдяки життєвій своїй досвідченості, нарешті покорив Полтавщину Многогрішному»⁷⁶. Історик не уточнює, коли відбулася ця рокировка на полковницькому уряді, а ось М. Костомаров початок другої каденції Жученка датує вже травнем 1670 р.

Цього разу полковницювання Жученка тривало до падіння гетьмана Ігнатовича. Власне, вони не були настільки близькими політично, і втрата Жученком уряду, вочевидь, напряду не була пов'язана з арештом Ігнатовича. Більше того, збереглося свідчення останнього, що полтавський полковник неабияк прислужився Івану Самойловичу, заарештувавши в Санжарах Івана Сірка, котрий також претендував на гетьманський уряд. Утім, на елекційній Генеральній раді, що відбулась у середині червня 1672 р. в Козачій Діброві під Конотопом, як полковник полтавський знову фігурував Дем'ян Гуджол⁷⁷.

Чергова каденція Гуджола тривала два роки, а втратив він свій пернач, як переконував О. Лазаревський, в результаті інтриги представника нової генерації полтавських шукачів пернача — Прокопа Левенця⁷⁸. Утім,

⁷⁵ Акты ЮЗР. — Т. 8. — СПб., 1875. — С. 259.

⁷⁶ Лазаревский А. Полтавщина в XVII в. — С. 369.

⁷⁷ Окіншевич Л. Генеральна рада на Україні — Гетьманщині XVII–XVIII ст. // Праці Комісії для виучування західно-руського та українського права. — 1929. — Вип. IV. — С. 368.

⁷⁸ Лазаревский А. Полтавщина в XVII в. — С. 370.

й Левенець урядував у Полтаві недовго. Син вихрещеного єврея з Умані, що після хрещення став Семеном Герциком, та пасинок генерального обозного Петра Забіли Павло Герцик, «подольстившиися и подмогоричившиися козакам полтавським» (принаймні так стверджував Василь Кочубей⁷⁹), організував подачу колективної супліки гетьману Самойловичу з приводу неправомірних дій полковника (той насипав греблю, яка підтопила вже існуючі на Ворсклі водяні млини козаків і посполитих полтавських), а поки гетьманський уряд розбирав скаргу, очолив Полтавський полк⁸⁰.

Як довго цього разу Герцик очолював полтавців, сказати напевно важко. О. Лазаревський був переконаний, що вже восени 1676 р. Жученко зумів потіснити Павла Семеновича, втім, за кілька місяців той повернув втрачене⁸¹. А ось Дж. Гаєцький слідом за В. Модзалевським стверджує, що згаданий як полковник полтавський восени 1676 р. Жученко є, поперше, не колишнім полтавським полковником Федором Жученком, а його родичем Петром Жученком, та і той був не повноправним полковником, а лише наказним⁸².

Однак в чому дослідники солідарні, так це в тому, що в 1677 р. Прокіп Левенець таки скинув Герцика з полковництва і вдруге очолив Полтавський полк⁸³. Щоправда, О. Лазаревський стверджував, що з лютого по березень 1677 р. на уряді встиг побувати якийсь Демко Яковенко⁸⁴. З цією тезою солідаризується В. Модзалевський⁸⁵, натомість не погоджується М. Слабченко⁸⁶. І якщо О. Лазаревський і В. Модзалевський праві, то полковникування Яковенка становить чи не унікальний випадок, коли на полковницькому уряді старшина перебував лише близько двох місяців, ані перед тим, ані після того не посідаючи впливових старшинських посад, хоч поодинокі згадки в джерелах про Демка Яковенка й засвідчують його високий статус у середовищі полтавського товариства. Так, наприклад, подану в липні 1666 р. гетьману Брюховецькому скаргу щодо зловживань полтавського воєводи стольника Якова

⁷⁹ Источники малороссийской истории. — Ч. 1. — С. 145.

⁸⁰ Лазаревский А. Полтавщина в XVII в. — С. 370–371.

⁸¹ Там же. — С. 371.

⁸² Модзалевский В. Малороссийский родословник. — Т. 3. — С. 63; Gajecy G. The Cossack Administration of the Hetmanate. — P. 518.

⁸³ Лазаревский А. Полтавщина в XVII в. — С. 371; Модзалевский В. Малороссийский родословник. — Т. 3. — С. 48; Gajecy G. The Cossack Administration of the Hetmanate. — P. 518.

⁸⁴ Лазаревский А. Полтавщина в XVII в. — С. 371.

⁸⁵ Модзалевский В. Малороссийский родословник. — Т. 3. — С. 141.

⁸⁶ Слабченко М.Е. Малорусский полк в административном отношении (историко-юридический очерк). — Одесса, 1909. — С. 147.

Тимофійовича Хитрово Демко Яковенко підписав у компанії з Дем'яном Гуджолом, Федором Жученком, Артемом Донцем, Кирилом Пушкаренком. Всі вони, за винятком хіба що Артема Донця, на той час уже встигли поврядувати в Полтавському полку. Отож, зважаючи на це, можемо припустити вірогідність обрання Яковенка на полковий уряд. Єдине, що викликає подивування, так це таке його коротко терміноване правління.

Попри воєнні звитяги Левенця в часи Чигиринських походів, уже в листопаді 1678 р. полтавці порушили перед гетьманом Самойловичем клопотання про відсторонення полковника від влади, звинувачуючи в тому, що він безчестить неозначених в документі персонально «знатніших осіб» та «похвалки чинит» на їхнє здоров'я. І попри заступництво Самойловича в червні 1679 р. Левенець був змушений таки відійти від полкових справ, уступивши уряд Федору Жученку. Третя каденція Жученка тривала рівно рік, і влітку 1680 р. він поступився перначем генеральному осавулу Леонтію Черняку. Останній втримався на полковництві аж три роки, поки не був змінений у результаті вдало проведеної колишнім полтавським полковником Павлом Герциком інтриги, до участі в якій вдалося залучити найближче оточення гетьмана Самойловича⁸⁷.

В часи опали і падіння Самойловича полковницький пернач втратив і Павло Герцик, і при оновленні складу полковницької корпорації при сходженні на гетьманство Івана Мазепи влітку 1687 р. на полковий уряд до Полтави вже вкотре повернувся Федір Жученко. За два роки полтавці спробували було звести на полковництво замість Жученка Леонтія Черняка, але гетьман Мазепа такого самоуправства не підтримав, і Жученка було повернуто на уряд. О. Лазаревський у такій протекції Мазепи Жученку вбачав насамперед заслуги його зятя Василя Кочубея, котрий на той час займав в гетьманському уряді посаду генерального писаря і мав неабиякий вплив на регіментаря⁸⁸.

Пробувши після цього на полковницькому уряді ще впродовж двох років, десь наприкінці 1691 р. Федір Жученко, скоріш за все, вже через очевидну старість, склав свої повноваження. Наступником же його в 1692 р. стає колишній полковник Павло Герцик, котрий, за твердженням Василя Кочубея, «прелестно зостал полковником»⁸⁹. Генеральний старшина із зрозумілих причин не називає об'єкт підкупу, але тут має рацію О. Лазаревський, котрий у цьому не вельми привабливому контексті згадує гетьмана Мазепу⁹⁰.

⁸⁷ Лазаревский А. Полтавщина в XVII в. — С. 372–373; Источники малороссийской истории. — Ч. 2. — С. 147.

⁸⁸ Лазаревский А. Полтавщина в XVII в. — С. 373.

⁸⁹ Источники малороссийской истории. — Ч. 2. — С. 147.

⁹⁰ Лазаревский А. Полтавщина в XVII в. — С. 373.

Втрата полковницького пернач Герциком у 1696 р., як припускають дослідники, також через свій солідний вік, і прихід до влади зятя Федора Жученка Івана Іскри знаменують собою завершення цілої епохи в змаганнях за пернач полтавського полковника, коли шестеро старшин по чергово змінювали один одного при владі, виборюючи уряд спочатку задобрюваннями і маніпуляціями думкою полтавського товариства, а згодом шукаючи можливостей впливу на гетьманський уряд.

Загалом же, як підрахував свого часу В. Модзалевський, лише за півстоліття — з 1649 по 1699 р. — в Полтавському полку очільники змінювалися 28 разів, причому влада переходила з рук в руки всього лише чотирнадцятьох осіб, побувавши в декого з них, зокрема, Федора Жученка, аж п'ять⁹¹, а насправді, як видно з відкритих на сьогодні історичних джерел, — шість разів. Як зауважував зять Жученка, генеральний писар, а згодом генеральний суддя Війська Запорозького Василь Кочубей, характеризуючи багатий послужний список свого тестя, «был полковником за Хмельницкого много и написан есть полковником в статьях Переяславских при боярине князе Трубецком, коли подтверждено на гетманстве Юрия Хмельницкого; был полковником за гетмана Демьяна Многогрешного; был полковником за Івана Самойловича, был полковником за ныне счастливе ж панучого, его милости, пана Іоанна Мазепь»⁹².

Наскільки запеклими могли бути баталії за полковницький пернач навіть в умовах суспільно-політичної стабілізації кінця XVII ст., можна побачити хоч би зі справи Павла Семеновича Герцика, котрому вдалося в 1687 р. в черговий раз прибрати до своїх рук полковницький пернач, а по його втраті мігрувати за межі Гетьманату. Як видно з матеріалів пізнішого листування гетьмана Мазепи з князем В. Голіциним, по втраті уряду полковник Герцик з сім'єю перебирається на помешкання в Слобідську Україну, до Ахтирки, добившись від царської влади грамоти з дозволом там «вечно жить и их царскому пресветлому величеству служить» та зберігши при цьому за собою права власності і на маєтності в Полтаві і Полтавському полку. Причиною ж еміграції відставного полковника стала начебто його запекла ворожнеча з суперником за пернач, колишнім полковником Прокопом Левенцем. Принаймні у вересні 1688 р. гетьман Мазепа, прохаючи в князя Голіцина дозволу на повернення Герцика в Гетьманат, мотивував це тим, що «ныне ближние его сродники а именно другой отец Петр Забела бывшей обозный генеральный и иные

⁹¹ Модзалевский В. Полтавская интрига 1714 г. // Киевская старина. — 1905. — Т. 91. — № 11/12. — Отд. 1. — С. 175.

⁹² Источники малороссийской истории. — Ч. 2. — С. 147.

били мне челом о ходатайстве... чтоб ему Павлу Герцику волно было опять из великороссийских городов в Полтаву к своим маестностям перейти на жилье потому что был головной его Герциков неприятель там Прокоп Левенец а ныне он умер и иных таких неприятелей не имеет там»⁹³.

Утім, справедливості заради варто зауважити, що твердження Герцика стосовно того, що після смерті Прокопа Левенця в нього більше не залишилось на Полтавщині недругів, є відвертим перебільшенням. Доволі показовим у цьому контексті є те, що генеральний суддя Василь Кочубей (котрий не лише за своїм походженням був пов'язаний з Полтавщиною, а й через спорідненість з полтавським полковником Федором Жученком був добре обізнаний з міжклановими баталіями полтавської старшини) у доносі на Пилипа Орлика стверджував, що той же Павло Герцик, як тільки-но в 1683 р. через підкуп гетьмана Самойловича та його родичів втретє прибрав до своїх рук полтавський пернач, «великіє чинил пану отцеви (мається на увазі тестеві — Федору Жученку. — *Авт.*) досады и уничтоженія, а тут же и пану Искре (полтавському полковнику Івану Іскрі, зятеві Жученка. — *Авт.*), ненавидячи его, задавал озлобленія, до гетмана всякими обидами описовал и всякого искал часу безчестія и самое смерти»⁹⁴.

Прихід до влади в 1696 р. Івана Іскри знаменував собою початок боротьби за пернач вже дітей й онуків тієї славної когорти полтавських полковників другої половини XVII ст. Так, після чотирирічного полковникування зятя Федора Жученка владу перехопив син полковника Прокопа Левенця Іван Левенець, котрий урядовав упродовж 1701–1702, 1703–1709, 1725–1729 рр. Упродовж короткого відтинку часу в 1702–1703 рр. його змінював «прийшляк» — син генерального осавула Андрія Гамалії, небіж лубенського полковника Григорія Гамалії, онук черкаського полковника Миська Гамалії Михайло Гамалія. А після подій 1708–1709 рр., коли Левенець хоч і не підтримав антиросійський виступ гетьмана Мазепи, проте й не надто активно допомагав його наступнику — гетьману Скоропадському, влада від нього переходить до сина полтавського полковника Леонтія Черняка Івана, котрий урядує в Полтаві з 1709 р. аж до самої смерті в 1722 р. У 1725 р. на полковництво знову повертається Іван Левенець, котрого в 1729 р. змінює Василь Кочубей — син генерального судді Василя Кочубея, онук полковника Федора Жученка, небіж полковника Івана Іскри та зять гетьмана Данила Апостола. По його смерті

---

⁹³ Листи Івана Мазепи / Упоряд. та авт. передмови В. Станіславський. — К., 2002. — Т. 1. — № 95. — С. 236.

⁹⁴ Источники малороссийской истории. — Ч. 2. — С. 148.

в 1743 р. уряд на більш ніж тридцять років переходить в розпорядження ще одного онука гетьмана Данила Апостола й одночасно онука прилуцького полковника Дмитра Горленка — Андрія Горленка.

Як бачимо, характерною особливістю для XVIII ст. стають не лише рокировки серед дітей, онуків і зятів впливових старшин, але й помітна довготривалість полковницьких каденцій.

Натомість найбільш «заможним і стабільним» вважається стародубський полковницький уряд⁹⁵. Втім, ця стабільність була доволі відносною. І якщо проаналізувати кадрові ротації в середовищі стародубських полковників у перші два десятиліття існування полку, то помітимо, що не такою вже й рідкістю була одно-двохрічна полковницька каденція в Стародубі. Так, перший стародубський полковник Петро Рославець у першу свою каденцію в 1663 р. зумів утриматися при владі всього лише кілька місяців. Його наступник Іван Плотник полковникував не більше двох років (щоправда, виною цьому послужила, здається, смерть старшини). Аналогічним чином склалася й доля Леська Острянина, що полковникував у Стародубі впродовж 1665–1666 рр., а після того його ім'я назавжди зникло з історичних джерел. Натомість у них виринає згадка про якогось Михайла Небабу, котрий, якщо й справді урядував у Стародубі, то тривало це недовго — десь близько року.

Тим часом у 1668 р. на полковництво знову повернувся Петро Рославець і цього разу протримався при владі вже більше трьох років, аж поки не став конфліктувати з гетьманом Ігнатовичем. Ставлеником останнього на стародубському уряді став його брат Сава Шумка, але слідом за поваленням Ігнатовича пернач випав і з рук Шумки, тобто каденція останнього тривала всього-на-всього кілька місяців. Відставка Шумки вже втретє відкрила шлях до влади Петру Рославцю. Під час третього свого входження у владу старожил стародубської владної еліти встановив місцевий рекорд тривалості полковницької каденції, пробувши при уряді близько п'яти років — з весни 1672 р. по літо 1676 р.

Утім, таке тривале перебування на чолі полку мало й свій зворотній бік. Неймовірно збагатівши у загалом спокійному й економічно розвинутому полку, Рославець почав вкотре демонструвати своє особливе соціальне становище, чим неабияк засмутив гетьмана Самойловича. А коли останній спробував було, здається, присмирити свого полковника, погрожуючи відставкою, Рославець не вигадав нічого ліпшого, як зі свого боку піти на ще більший шантаж — порушити перед Москвою питання про відірвання Стародубського полку від Гетьманату. Такі сепаратистські дії

---

⁹⁵ Лазаревский А. Описание старой Малороссии. — Т. 1: Стародубский полк. — С. 21.

старшини полкового рівня коштували йому не лише пернача, а й смертного вироку, який, втім, Самойлович замінив засланням до Сибіру.

Вельми коротким було й перебування при владі наступників Рославця. Так, Тимофій Олексієвич у Стародубі урядував близько двох років (1676–1678); Федір Мовчан — рік (1678), Григорій Коровка-Вольський — менш ніж півтора (осінь 1678 — початок зими 1680). Безхмарні перспективи довготривалого полковникування відкривалися перед поставленим Самойловичем на початку 1680 р. на полковника стародубського старшим гетьмановим сином — 20-літнім Семеном. Утім, його передчасна смерть за нез'ясованих обставин у травні 1685 р. цьому завадила. А каденція поставленого на його місце молодшого брата Якова через падіння батька в 1687 р. тривала всього лише близько року.

Таким чином, у «стабільному» Стародубському полку за перші 24 роки його існування встигло відбутися аж 12 ротацій його очільників, тобто середня каденція тривала рівно два роки, при цьому Петро Рославець встиг тричі увійти у владу, а Тимофій Олексієвич — двічі⁹⁶.

Так само і в інших полках Гетьманату — Переяславському, Гадяцькому, Лубенському, Корсунському — в часи громадянського протистояння кінця 1650–1660-х років ситуація у кадровій сфері була такою ж нестабільною. Навіть у більш-менш стабільному Ніжинському полку впродовж зазначеного часу на полковництві встигли побувати Григорій Гуляницький, Василь Золотаренко, Матвій Гвинтовка, Артем Мартинович, Євстафій Золотаренко, Пилип Уманець⁹⁷ — загалом шестеро старшин, що аж ніяк не свідчить про цю саму стабільність, принаймні у сфері кадрової політики.

Якщо ж спробувати виявити певні закономірності в поведінці конкретних гетьманів щодо ротацій полковників, то не можна оминати увагою неабияку активність в кадровій політиці гетьмана Ігнатовича. За своє доволі коротке гетьманування він встиг кардинальним чином оновити персональний склад полковницької корпорації. Так, генеральний писар Ігнатовича Карп Мокрієвич у своїх показах «об измене» гетьмана вказував, що він «злым своим вымыслом, старых полковников, черниговского, нежинского, миргородского, лубенского, переяславского, стародубского, гадяцкого, прилуцкого, безо всякие причины, от полковнического чину отставил и учинил на их место братьев, зятьев и иных советников своих, для той своей злой мысли»⁹⁸. І дійсно, якщо з приводу

---

⁹⁶ Лазаревский А. Описание старой Малороссии. — Т. 1: Стародубский полк. — С. 18–27.

⁹⁷ Лазаревский А. Описание старой Малороссии. — Т. 2: Полк Нежинский. — С. 3–9.

⁹⁸ Акты ЮЗР. — Т. 9. — С. 754.

мотивів гетьмана — «для той своєї злої мысли» — можна висловити сумнів, то щодо присутності непотизму в діях Ігнатовича сумніватися не доводиться. На три з цих вакансій гетьман призначив своїх братів Василя Многогрішного і Саву Шумейка та зятя Андрія Нестеренка. Один з наближених гетьмана — генеральний осавул Павло Грибович під час допиту в Москві навесні 1672 р. на питання щодо причин таких перетрубацій на урядах полковників зумів відповісти лише по відношенню до відставок переяславського полковника Райчі Дмитрашка та стародубського полковника Петра Рославця. Дмитрашко, начебто, провадив таємні перемовини з поляками і гетьманом Дорошенком, готуючись до передачі полку під їхню владу, а Рославець наклав великі податі на козаків і чернь⁹⁹.

Натомість гетьман Мазепа виявляв неабияку активність у цій царині в перші роки свого правління, коли існувала небезпека позбавлення булави старшинською опозицією. Так, уже на початку 1688 р. гетьман довідався, що переяславський полковник Леонтій Полуботок «в нікоторыи з ханом вступал совіти», миргородський полковник Данило Апостол «пишет к запорожцам без відома ево гетманского противные на возмущение народу малороссійского писма», «во многой шатости» перебувають також і лубенський полковник Григорій Гамалія, і переяславський полковник Дмитрашка Райча¹⁰⁰. Наслідком же розповзання опозиційних по відношенню до гетьманської влади настроїв в середовищі вищої козацької старшини стало те, що за дозволом царського уряду гетьман відсторонив від полковництва Леонтія Полуботка, Данила Апостола, Григорія Гамалію, Райчу Дмитрашка, а також київського полковника Григорія Коровку-Вольського, котрого звинуватив у таємних зносінах з польською шляхтою з Правобережної України та «во многих обидах» полчанам. Апостола, Гамалію, Коровку-Вольського було «взято під караул» в Батурині, Полуботка відіслано до Сєвська, а Райчу — до Москви. Щоправда, цього разу ніхто зі скинутих полковників всерйоз не постраждав, а Данило Апостол навіть цього ж року був відновлений на полковництві¹⁰¹. Уже трохи згодом, реагуючи на черговий проступок миргородського полковника, Іван Мазепа писав російському канцлеру Гаврилу Головкіну, що арешт Апостола міг би спровокувати в Україні «мятеж и бунт... понеже его, полковника миргородского в войску все почитают и любят», а, крім того, він «с генералніми особами як и с полковниками спріятелілся, понеже Ломиковский обозний и Чуйкевич судья и прилуцькій полковник

⁹⁹ Там же. — С. 794.

¹⁰⁰ *Оглоблин І.* Гетьман Мазепа... — С. 176–177.

¹⁰¹ Там само. — С. 178.

близкіє ему по синовіях своїх и по его миргородського полковника дочерях свати, Лубенсій — дядя, Ніжинській — швагер, и другие с ним близки»¹⁰².

Чергова антигетьманська старшинська змова розкривається в контексті повстання Петра Іваненка (Петрика) 1691–1692 рр. За результатами її розслідування уряд полтавського полковника остаточно втрачає дід очільника антигетьманського виступу Федір Жученко, а переяславський полковник Леонтій Полуботок не лише також остаточно відсторонюється від влади, а й ув'язнюється та за постановою військового суду позбавляється маєтностей¹⁰³. Тоді ж уряд стародубського полковника обіймає генеральний осавул Михайло Миклашевський, а в Прилуках по смерті Івана Стороженка до влади приходять Дмитро Горленко¹⁰⁴.

Показово, що гетьман Мазепа, заходившись так активно тасувати склад полковницької корпорації впродовж перших п'яти років свого гетьманування, упродовж наступних сімнадцяти років поводив себе у цій царині вкрай консервативно. Як слушно підмітив С. Павленко, у цей час причиною перевиборів на полкових урядах стає переважно смерть діючого полковника¹⁰⁵. Так, у 1698 р. загинув чернігівський полковник Яків Лизогуб, а в 1704 р. пішов з життя його наступник Юхим Лизогуб. У Ніжинському полку в 1694 р. помер син генерального обозного Петра Забіли Степан Забіла, а в 1701 р. під час походу козацького війська в Прибалтику, в контексті розгортання Північної війни, помер його наступник — небіж гетьмана Івана Мазепи Іван Обидовський. У Гадяцькому полку в 1704 р. пішов з життя Михайло Борухович, котрий урядовав аж з моменту Коломацького перевороту 1687 р. У Лубенському полку в 1699 р. помер полковник Леонтій Свічка. У 1706 р. в боях під Несвіжем загинув стародубський полковник Михайло Миклашевський. Тоді ж у полон до шведів потрапив переяславський полковник Іван Мирович, що утримував у своїх руках полковницький пернач з 1692 р.¹⁰⁶

Тим часом у Київському полку впродовж 1691–1708 рр. урядовав Костянтин Мокієвський, в Прилуцькому з 1692 по 1708 р. — Дмитро Горленко, у Лубенському полку впродовж 1700–1708 р. — Дмитро Зеленський. Беззмінним полковником миргородським упродовж усього часу гетьманування Івана Мазепи залишався Данило Апостол (за винятком нетривалого відсторонення його від урядування регіментарем наприкінці

¹⁰² Там само. — С. 274.

¹⁰³ Там само. — С. 190.

¹⁰⁴ Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи... — С. 29.

¹⁰⁵ Там само. — С. 30.

¹⁰⁶ Модзалевський В. Малороссийский родословник. — Т. 3. — К., 1912. — С. 97, 479.

1680-х років за підозрою в участі в опозиційних змовах). І лише в Полтавському полку й надалі проходили ротації на полковницькому уряді, де упродовж 1692–1708 рр. полковниками встигли побувати Павло Герцик, Іван Іскра, Іван Левенець (двічі) та Михайло Гамалія¹⁰⁷.

Як впливає з джерел, поодинокими винятками із загального правила стабільності на полковницьких урядах (якщо не брати до уваги специфічний у цьому відношенні Полтавський полк) є випадок зі зміщенням з уряду стародубського полковника Михайла Миклашевського в 1704 р. та, імовірно, київського полковника Костянтина Мокієвського роком пізніше.

Михайло Миклашевський, котрий ще за часів гетьманування Дем'яна Ігнатовича перебував на впливових двірських посадах, а з початку 1680-х років як генеральний хорунжий, згодом генеральний осавул входив до гетьманського уряду Івана Самойловича, уряд стародубського полковника обійняв в перші роки гетьманування Івана Мазепи (не пізніше літа 1689 р.). У другому шлюбі Миклашевський був одружений з удовою гетьманича — стародубського полковника Якова Самойловича — Анною Швайковською, донькою генерала смоленської шляхти Володимира Швайковського, старший його син Андрій одружився з княжною Мариною Юрїівною Четвертинською, онукою гетьмана Самойловича, а через шлюб доньок стародубський полковник поріднився зі старшинськими родинами Лизогубів і Гамалій. Згідно концепції відомого дослідника біографії гетьмана Мазепи О. Оглоблина, за своїми політичними поглядами Миклашевський входив до старшинського угруповання, котре вбачало перспективи розвитку Гетьманату в зближенні з Річчю Посполитою та реанімації Гадяцької угоди 1658 р. Більше того, вчений твердить, що саме стародубський полковник у 1703 р. започаткував таємні перемовини з литовською знаттю щодо повернення козацької України до тіла Польсько-Литовської держави, але за умови, що «вольность украинская будет таковая, какова Речь Посполитая Коронная и Литовская, и такая ж будет Речь Посполитая третія Украинская»¹⁰⁸.

За браком джерел важко сказати напевне, наскільки такі дії були виявом самостійної політичної позиції полковника, а наскільки реалізацією волі гетьмана Мазепи. Сергій Павленко переконаний, що Миклашевський виконував завдання гетьмана¹⁰⁹. Утім, жодних, хоч би опосередкованих, доказів цьому припущенню в джерелах немає.

¹⁰⁷ Оглоблин І. Гетьман Мазепа... — С. 247.

¹⁰⁸ Там само.

¹⁰⁹ Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи... — С. 55.

Натомість в контексті дослідження проблеми старшинських ротацій на полкових урядах Гетьманату цікавим є те, що коли про контакти стародубського полковника з троцьким каштеляном Михайлом Казимиром Коцелом стало відомо Мазепі, він оповістив про це російську владу, й за наказом царя Миклашевський був усунутий від влади в Стародубі. Згаданий уже вище С. Павленко висловлював припущення, що про переговори Миклашевського з литовським магнатом стало відомо в Москві, і гетьман Мазепа намагався не лише зберегти в недоторканості власну репутацію, але й скомпрометувати (?) союзника Петра I Августа II, аби відібрати в нього українське Правобережжя¹¹⁰. Щоправда, ця гіпотеза базується лише на здогадках, а ось джерельний матеріал демонструє інші відтінки конфлікту.

Насправді гетьман був неабияк прогніваний на полковника за те, що, будучи наказним гетьманом над українськими військами у Білорусі, він опанував важливим стратегічним пунктом — Биховом, але, замість того, аби осадити його козацькою залогою, погодився на передачу під контроль союзників поляків. Як писав з цього приводу Мазепа до Москви, «зело гневен есм на полковника стародубского наказного (гетмана) моего, что ... склонив ту Быховскую крепость к подданию, допустил Халецкому на имя королевского величества польского и Речи Посполитой осадити»¹¹¹. Крім того, гетьман скаржився московським сановникам і з приводу того, що Миклашевський, будучи «простим и неписьменним», після того, як здобув Бихов, «зело ныне возгордился»¹¹².

О. Лазаревський, слідом за Дмитром Бантишем-Каменським, акцентував увагу на тому, що Мазепа скаржився генералу Меншикову на полковника Миклашевського ще у квітні 1703 р., вказуючи на те, що він має якесь таємне листування з поляками, а наступного року гетьман демонструючи перед Петром I, що він повсемісно оточений людьми підозрілої вірності, ілюстрував цей факт якраз прикладом стародубського полковника¹¹³.

Отож Мазепа пропонував відкликати Миклашевського з теренів Великого князівства, аби «ево полковника Литва в чем не прельстила», позбавити пернача та... призначити на уряд другого генерального судді. Водночас гетьман прохав в Петра I дозволу на те, аби не відправляти

¹¹⁰ Там само. — С. 56.

¹¹¹ *Еварницкий Д.* Источники для истории запорожских казаков. — Т. 1. — Владимир, 1903. — С. 944.

¹¹² *Оглоблин О.* До історії української політичної думки на початку XVIII віку // Записки історично-філологічного відділу УАН. — Кн. XIX. — К., 1928. — С. 232.

¹¹³ *Лазаревський А.* Люди старой Малороссии: Миклашевские // Киевская старина. — 1882. — Т. 3. — № 8. — С. 245.

винуватця до Москви, а «по войсковым правам наказать за его преступление, подержать в Батурине в вязенье, от полковничья уряду оставить, из Стародуба перевести в Глухов на старое господарство, чтобы жил, нежели посылать к Москве, чтоб таким поступком иных полковников не ожесточить сердца и не привести в отчаение»¹¹⁴. А ще вельми показовим є й те, що володар булави, відібравши, згідно з розпорядженням царського уряду, в Миклашевського пернач, вже 10 серпня 1704 р. видав універсал, в якому відзначав «значные и верные прислуги в Войску Запорожском за нас, гетмана, и антецессоров наших, значне, на высоких войсковых застаючи урядах», закріплював за «значним військовим товаришем» Михайлом Миклашевським усі його маєтності — як «давние села», так і «купление и своїм коштом заведенні кгрунта»¹¹⁵. А ще менш ніж за півроку Мазепа клопотався перед царем, аби Миклашевського було поновлено на уряді стародубського полковника. Як стверджував гетьман в адресованому Петру I листі, Миклашевський, «у которого за некоторое преступление полковничество отнято», нині «довольно смирен», присягався перед ним у своїй вірності государю і перед Євангеляєм у церкві божився, що на нього було наговорено «ложно», й обіцяв вірно служити царю¹¹⁶.

Повернувши собі уряд десь на рубежі 1704–1705 рр., Михайло Миклашевський залишався при владі в Стародубі до самої смерті, яка, втім, настигла його вже в 1706 р. в боях під Несвіжем. Жодних інших показових кадрових рішень на рівні полкової влади у цей час гетьман Мазепа не ухвалював.

У випадку ж з Костянтином Мокієвським ситуація виглядає ще більш заплутаною, оскільки в дослідників немає певності щодо часу відсторонення старшини від уряду. Так, наприклад, Дж. Гасцький час перебування Мокієвського на полковницькому уряді в Києві датує 1691–1708 рр.¹¹⁷ Натомість С. Павленко¹¹⁸ переконує, що гетьман Мазепа відсторонив свого родича від уряду вже за результатами походу козацьких полків у Прибалтику 1700–1701 рр., призначивши на його місце в 1706 р. наказним полковником Федора Коровченка (сина колишнього київського полковника Григорія Коровки-Вольського, котрого Мазепа, як зазначалося, на початку 1690-х років, звинувативши у таємних зносинах з

¹¹⁴ Письма и бумаги императора Петра Великого. — С. 215.

¹¹⁵ Оглоблин І. Гетьман Мазепа... — С. 252.

¹¹⁶ Рогожин О.Г., Рогожин Н.В. Що розповіла знахідка. Лист царя Петра I до гетьмана Івана Мазепи про справу полковника Миклашевського // Старожитності. — 1993. — № 5–6. — С. 15.

¹¹⁷ Gajesky G. The Cossack Administration of the Hetmanate. — P. 207.

¹¹⁸ Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи... — С. 83.

польською шляхтою з Правобережної України та «во многих обидах» полчанам, наказав «взяти під караул» в Батурині та звільнити з уряду¹¹⁹).

Причиною ж відставки Мокієвського називається невдоволення Мазепа його діями в ранзі наказного гетьмана (після передчасної смерті ніжинського полковника Івана Обидовського саме до нього перейшло командування козацьким військом у поході). Зокрема, нібито через його зверхність і зухвалість між ним і полковниками полтавським, чернігівським, миргородським, прилуцьким і стародубським почались чвари, і про них було донесено гетьману¹²⁰. А ще Мокієвський, як видно з поданого на нього доносу, перед смертю Обидовського на банкеті за участі царського посланця Єспраксіна всіляко ображав і принижував наказного гетьмана, називаючи його «блазнем», від чого той «велми плакал». Крім того, київський полковник обзивав козацьких полковників «скурвими синами и изменниками государскими, и особно примовыл такою зменою пану Обедовскому». Коли ж той «отозвался», то Мокієвський ще більше почав кричати, заявивши, що «не тилко полковники, але и сам пан гетман изменник, що хотел з под Казикерменя утекати»¹²¹.

До слова, трохи згодом, десь на початку 1708 р. Мазепа «по прошенню всіх стародубовских и киевских полчан» учинив Федора Коровченка в Київському полку повним полковником¹²². У березні 1708 р. він інформував про це царя Петра I, але, здається, призначення відбулось раніше, оскільки вже в січні гетьман надав Коровченку «для всякого его ж удоволствования сотню Бобровицкую, млин на реце Острі на греблі Козелецкой стоячій, озера, синожати и іние здавна до уряду полковництва киевского належние угодия»¹²³. А вже за якихось півроку полковничий пернач знову потрапив з волі Мазепа до рук гетьманського родича, щоправда, вже не в Київському, а в Чигиринському полку, чим, як стверджував київський генерал-губернатор князь Дмитро Голіцин, «около Чигирина многих возмутил»¹²⁴.

Соціальні й економічні винагороди та політичні аванси від посідання полковницького уряду

Якщо мову вести про ті вигоди, які несло із собою посідання старшиною полкового уряду, то тут можна виокремити кілька потенційно привабливих сфер. Як уже зауважувалось раніше, при реконструкції

¹¹⁹ *Оглоблин І.* Гетьман Мазепа... — С. 178.

¹²⁰ *Павленко С.* Оточення гетьмана Мазепа... — С. 83.

¹²¹ *Источники малороссийской истории.* — Ч. 2. — С. 29

¹²² З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепа / Упоряд. та авт. передмови В. Станіславський. — К., 1966. — С. 177.

¹²³ *Універсали Івана Мазепа...* — С. 531.

¹²⁴ Цит. за: *Павленко С.* Оточення гетьмана Мазепа... — С. 83.

статусного положення очільників полків у владній структурі Гетьманату, в політичному плані посідання полковницького уряду вводило старшину у найвищі ешелони української влади, надавало можливості для безпосередньої участі в управлінні країною, створювало сприятливі стартові позиції для обрання на гетьманство.

Перебування на полковництві несло в собі й неабиякий потенціал соціального зростання. Прикладом такого стрімкого злету може слугувати історія з укладенням Гадяцької угоди 1658 р., під час ратифікації якої на Варшавському сеймі 1659 р. шляхетство отримали практично всі полковники Війська Запорозького. Кількома роками пізніше, навесні 1661 р., коли влада Речі Посполитої готувалася до ратифікації Чуднівської угоди, знову цілий ряд козацьких полковників було нобілітовано. При цьому українська сторона загалом ставила вимогу, аби козаків за особливі воєнні заслуги за поданням запорозького гетьмана король нобілізував без перешкод.

Аналогічним чином діяла й влада Московської держави. Так, під час візиту гетьмана Івана Брюховецького до Москви восени 1665 р. з нагоди підписання нового варіанту гетьманських статей — Московського договору цілому ряду старшин Війська Запорозького, згідно з «Актом пожалування» від 22 жовтня 1665 р., було надано російське дворянство. До складу «обраних», котрих государ «пожаловал во дворяня», було включено генерального обозного, генерального суддю, генеральних осавулів, а також полковників Війська Запорозького. У числі номінованих бачимо практично весь склад полковницької корпорації — переяславського Данила Єрмоленка, ніжинського Матвія Гвинтовку, київського Василя Дворецького, лубенського Григорія Гамалію, чернігівського Дем'яна Ігнатовича, прилуцького Лазара Горленка, полтавського Григорія Витязенка, миргородського Дем'яна Постоленка, стародубського Леонтія Острянина. Тобто дев'ятьом з наявних десяти повних полковників Лівобережного Гетьманату дворянство було надано. Виняток становив лише зінківський полковник Василь Шиман-Шимановський. Щоправда, останній і так був шляхтичем — за своїм походженням. А до того ж якраз восени 1665 р. почав відверто демонструвати своє зневажливе ставлення до розпоряджень гетьмана. Усупереч гетьманському указу утримувати за собою Канів зінківський полковник «всех товарищей распустил и сам на сей стороне Днепра есть», тобто повернувся на Лівобережжя і при цьому ніяк не реагував на вмовляння гетьманського уряду прислужитися цареві: «котрого со слезами кровными молим, чтоб в сие время послужили его царскому пресветлому величеству и чтоб в вечную славу заслужили; а его мысль к тому не велми склонна»¹²⁵.

¹²⁵ Акты ЮЗР. — Т. 5. — С. 34.

При сходженні на гетьманство Івана Мазепи в 1687 р. вища козацька старшина, дбаючи про легальні соціальні ліфти для себе і своїх нащадків, наполягла на включенні в текст Коломацьких статей положення щодо надання представникам елітарного козацького прошарку царською владою дворянських звань. Щоправда, зважаючи на негативне ставлення рядового козацького товариства до перспективи кооптації старшини до російського нобілітету, дворяни-неофіти не вельми активно послугоувались в Україні отриманими від Олексія Михайловича титулами, хіба що у своїх зверненнях до Москви не забували про це згадати. А ще, вочевидь, розглядали такі пожалування, як певну соціальну інвестицію в майбутнє.

Тим часом з останньої третини XVII ст. московська влада починає заохочувати козацьку старшину до вірної служби, крім дворянських звань, пожалуваннями почесними придворними чинами. І якщо гетьмани могли претендувати на боярство, то полковники — на чини стольників. Зокрема, у гетьманство Івана Самойловича чин стольника отримав його небіж — полковник гадяцький Михайло Самойлович-Галицький, у 1689 р. — небіж гетьмана Мазепи Іван Обидовський. Щоправда, останній на час цього пожалування був лише учнем Києво-Могилянського колеґіуму, але невдовзі, щойно закінчивши навчання, він таки обійняв посаду полковника в Ніжинському полку й, за відсутності інших заслуг, чин стольника був вельми доречним при обґрунтуванні гетьманом свого, загалом суперечливого, рішення.

Не бракувало при нобілітації козацької старшини й певних курйозів. Саме так, вочевидь, можна класифікувати отримання «полковником його пресвітлої царської милості Війська Запорозького переяславським» Райчою Дмитрашкою шляхетства Речі Посполитої на сеймі 1673 р. В королівській грамоті від 25 лютого було вказано, що «клеюнод шляхетства полского» дарується йому за особливою рекомендацією шляхетного Михайла Ханенка, «гетьмана Війська Запорозького Його Королівської Милості», а шляхетний Олександр Кладніцький, ротмістр придворної козацької хоругви, допустив його до свого герба¹²⁶. Усе це неабияк збентежило еліту Лівобережжя. Принаймні ніжинський протопіп Симеон Адамович (варто зауважити, доволі впливова на той час особа в Гетьманаті) в листі до боярина Артамона Матвеева зазначав: «Зело и мы с господином гетманом приудивляемось, что господа поляки, имея с царским пресветлым величеством поприряженое перемирье, подданных его великого государя шляхтичами чинят»¹²⁷.

¹²⁶ *Стороженко А.* Родион Григорьевич Дмитрашко, полковник переяславский // Киевская старина. — 1893. — Т. 41. — № 4. — С. 17.

¹²⁷ Акты ЮЗР. — Т. 11. — С. 332–333.

Істотним одночасно як моральним заохоченням, так і матеріальною винагородою для полковників були й подарунки грошима та хутрами, що їх час від часу жалувала царська влада. Так, під час Генеральної ради в Козацькій Діброві у червні 1672 р. представник Олексія Михайловича боярин князь Г. Ромодановський від імені царя пожалував усім полковникам Війська Запорозького по «сорок соболей 60 рублев», а особливо заслуженим перед престолом — переяславському полковнику Райчі Дмитрашку, ніжинському Пилипу Уманцю, стародубському Петру Рославцю і київському Костянтину Солонині — додатково ще й «отлас» (коштовну матерію), кому червоного, кому зеленого кольору, кому «отлас ценинної», і «пара соболей 10 рублев», а чернігівському Василю Дуніну-Борковському — «пара востм рублев»¹²⁸. Для порівняння, новообраному члену гетьманського уряду, генеральному бунчужному Леонтію Полуботку було пожалувано лише «десять пар 10 рублев». Та й іншим генеральним старшинам пожалування було меншим, аніж полковникам, зокрема, суддя Павло Животовський, писар Сава Прокопович, осавул Іван Лисенко отримали від боярина лише «сорок соболей 60 рублев», тобто як новопоставлені полковники Іван Дубяга чи Іван Сербин, а другий генеральний осавул Лесько Черняк і того менше — «сорок соболей 30 рублев». Перший генеральний суддя Іван Домонтович отримав царську винагороду на рівні «старших» полковників — «сорок соболей 60 рублев, отлас белой, пара 10 рублев». І лише активний учасник повалення гетьмана Дем'яна Ігнатовича генеральний обозний Петро Забіла був пожалований щедріше, аніж полковники: «сорок соболей в шестдесят рублев, отлас белой, пара соболей 10 рублев, камка красная кармазинная»¹²⁹.

Звісно, згадані вище форми винагороди полковників за їхню службу на уряді та виявлену при цьому вірність присязі були важливими моральними і матеріальними стимулами для старшин. Проте, якщо брати суто матеріальний бік справи, то значно важливішою матеріальною складовою стимулювання все ж виступали земельні пожалування — так звані рангові маєтності, тобто маєтності, надані старшині на час посідання конкретного старшинства.

Первісно вони з'являються в гетьмана Війська Запорозького. Уже в Зборівській угоді з Річчю Посполитою 1649 р. містився пункт, згідно з яким «Чигирин, так як є в своїх границях, при булаві Війська Запорозького має бути назавше, і теперішньому старшому Війська Запорозького, шляхетному Богданові Хмельницькому надає Його Королівська

¹²⁸ Там же. — Т. 9. — С. 952.

¹²⁹ Там же. — С. 952, 953.

Милість, роблячи його вірним слугою своїм і Речі Посполитої»¹³⁰. В угоді Війська Запорозького з царем 1654 р. гетьману на ранг було додано до Чигиринського староства ще Гадяцький ключ «со всеми к нему принадлежностями»¹³¹. Згодом, уже в гетьманування Івана Брюховецького, до Гадяцького ключа додалася Шептаківська волость.

Стосовно ж матеріальної винагороди полковників договір 1654 р. передбачав лише призначення їм на ранг водяних млинів, володіння якими, варто наголосити, було неабияким привілеєм, оскільки гарантувало найбільші прибутки з тогочасних промислів. Матеріальна винагорода полковникам мотивувалась в угоді тим, що вони «росход великий имеют»¹³².

Утім, хоч в ранніх угодах і не було означено надання козацьким старшинам рангових маєтностей, на практиці процес формування рангового землеволодіння полковників розпочався вже в гетьманування Богдана Хмельницького. Так, миргородський полковник Григорій Лесницький отримав від гетьмана містечко Шишаки, слабинський сотник Іван Домонтович — села Смолин і Максим, у червні 1657 р. український володар повернув дітям померлого паволоцького полковника Івана Миньківського села Миньківку, Вербівку і Верхівню тощо. Проте, треба визнати, що у той час надання носили все ж не системний характер, а були спорадичними і залежали винятково від волі гетьмана та від того, на чолі якого полку перебував той чи інший полковник. Більше того, надання стосувались переважно старшин невисокого рангу — сотників, осавулів, городових отаманів тощо.

Втім, як видно з офіційних документів, що виходили з Генеральної військової канцелярії, вищу козацьку старшину такий стан справ відверто не вдовольняв, і вона бажала зробити такі матеріальні винагороди системними і вповні легальними. Отож, в часи укладення та ратифікації Гадяцької угоди 1658 р. впливова козацька старшина доклала неабияких зусиль для того, аби закріпити за собою не лише окремі села чи хутори, здобуті в роки визвольних змагань правом козацької займанщини, а й міста з округами та цілі «ключі». З-поміж козацьких полковників неабияких успіхів в цій царині досягли Данило Виговський, Григорій Лесницький, Григорій Гуляницький, Іван Нечай, Михайло Ханенко та інші. Черговий сплеск активності в гонитві за ранговими маєтностями спостерігаємо в часи підготовки до ратифікації Чуднівської угоди 1660 р.

---

¹³⁰ Декларация ласки Короля Його Милости на пункты прошения Війська Запорозького // *Ugody polsko-ukraiński w XVII wieku*. — Kraków, 2002. — S. 39.

¹³¹ Акты ЮЗР. — Т. 10. — СПб., 1878. — С. 462–465, 497–501.

¹³² Там же.

Маєтностями було обдаровано полковників Павла Яненка-Хмельницького, Григорія Гуляницького, Петра Дорошенка, Максима Булигу, Григорія Лесницького, колишнього полковника Павла Тетерю та інших.

Однак в цих випадках йшлося все ж не про певну систему матеріальної винагороди за посідання урядів, а лише вияв щедрот монарха за вірність. Отож, аби не залежати винятково від монаршої волі та його дорадників, старшина намагалась упровадити в практику певний алгоритм винагороди, який був би пов'язаний лише з посіданням того чи іншого уряду. Так, наприклад, гетьман Павло Тетеря, виряджаючи восени 1664 р. своїх послів на Варшавський вальний сейм, наказав їм серед іншого добиватися, аби кожному козацькому полковнику було виділено у своєму полку по староству та по млину¹³³. Але впровадити цю норму в життя ані Тетері, ані його наступникам не вдалось, і рангове землеволодіння на практиці й надалі залежало від близькості до гетьмана, доброї волі монарха, а також певних регіональних особливостей полку, де служив той чи інший старшина.

До того ж, якщо аналізувати початкові етапи формування рангового землеволодіння в козацькій Україні, то, як слушно зауважив свого часу О. Лазаревський, ще навіть у гетьманування І. Самойловича полковники могли забрати під ранг ті чи інші вільні військові села, навіть не питаючи при цьому дозволу в гетьмана. Свою думку вчений ілюстрував прикладом урядування стародубського полковника Григорія Коровки-Вольського, котрий «забрав у своє “рангове” володіння декілька сіл, не питаючи дозволу гетьмана, як це ще можна було чинити за Самойловича»¹³⁴.

За регіональною ознакою вже від початків Української держави старшинське землеволодіння найбільше розвинуте було на Чернігівщині і в середній частині Київщини, трохи менше на теренах так званих «старих» козацьких полків — Канівського, Черкаського і Чигиринського, ще менше — на Брацлавщині та зовсім мало — на Полтавщині. У другій половині XVII ст., коли відбувалось інтенсивне освоєння Лівобережжя, прискореними темпами йшло формування старшинського землеволодіння в Стародубському полку. Щоправда, упродовж 1660–1680-х років лівобережна частина ще донедавна «вільних військових сіл» Стародубщини перейшла до «диспозиції гетманської» або потрапила до рук синів гетьмана Самойловича. Втім, й частка землеволодіння стародубських полковників також

---

¹³³ Dział rękopisów Biblioteki Czartoryjskich w Krakowie. — 402. — № 22. — S. 547–563.

¹³⁴ Лазаревский А. Описание старой Малороссии. — Т. 1: Стародубский полк. — С. 21.

була доволі значною. Особливо значних успіхів у царині накопичення земель досягли полковники Петро Рославець і Михайло Миклашевський.

Звично швидшими темпами розвивалось старшинське землеволодіння в Чернігівському і Ніжинському полках. Дещо повільніше ці процеси відбувались в південній частині Гетьманату. Утім, з початком 1670-х років у Прилуцькому полку, куди було спрямовано потужні міграційні потоки з Правобережжя, ці процеси також помітно прискорилися. Особливо успішними в цьому контексті стали дії тамтешнього полковника Дмитра Горленка, котрий за короткий час став одним з найбагатших землевласників Лівобережжя.

Загалом же, як видно з матеріалів Генерального слідства про маєтності 1729–1730 рр., частка рангового землеволодіння полковників у різних полках істотно різнилася за своїми розмірами. Так, у Чернігівському полку на «чин полковничій» належало чимало населених пунктів, розкиданих по його теренах. Зокрема, у полковій сотні такими були села Яновці і Колчівці, сільця Скоринці, Лукашівка, Коти; в Ройській — села Ріпки, Холявін, Петрушин, сільця Каменки і Маслаківки; в Седнівській — містечко Седнів, села Мокишин, Дирчин, Клочків і сільце Бурки; в Городницькій — містечко Городня; в Синявській — сільце Бреч; в Киселювській — сільце Туря (всього 330 дворів)¹³⁵. У Ніжинському полку на уряд полковника належали в місті Ніжині «мелница о трех колах»; в другій полковій Ніжинській сотні — села Володкова Дівиця, Рожнівка, Максимівка, сільце Винівка і слобода, «на дівицькому степу построена»; у Веркіївській сотні — містечко Веркіївка, село Берестовець¹³⁶. Крім того, раніше на полковницький уряд належали також село Пашківка та млин Синяковський на річці Кропивні в другій полковій Ніжинській сотні, село Вересоч в третій полковій Ніжинській сотні, село Смоляж і Занки в сотні Веркіївській, але на початку XVIII ст. вони перейшли до рук інших старшин у «зуполное» і «вечное» володіння¹³⁷. У Лубенському полку «на чин полковництва» здавна були виділені у Лохвицькій сотні село Лука (разом з млином на річці Сула); у Лукомській — містечко Бурумка, село Мойсіївка, слобода Нарож'є; в Лубенській — сільце Олександрівка (всього 332 двори)¹³⁸. Натомість у Полтавському полку на уряд полковника належало лише одне містечко Решетилівка. Як було записано в матеріалах

---

¹³⁵ Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка. 1729–1730 р. — Чернигов, 1908. — С. 150–151.

¹³⁶ Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка. 1729–1730 р. — Чернигов, 1901. — С. 67–69.

¹³⁷ Там же. — С. 75–77.

¹³⁸ Генеральне слідство про маєтності Лубенського полку 1729–1730. — К., 1930. — С. 11, 17, 18, 20, 51.

слідства, «город Решетилровка, начавши от прежнего полтавського полковника Жученка, который был полковником до гетмана Богдана Хмельницкого, за всіх здавна полковников належал на уряд полковничества и ныні потому же владеній полковника Василя Кочубея имеется»¹³⁹.

Наскільки значними були рангові маєтності полковників, а відтак в якій мірі вони підносили його високий владний статус? Якщо порівнювати з представниками іншої полкової старшини, то різниця буде доволі виразною. Скажімо, у Чернігівському полку на уряди полкових обозного, двох осавулів і двох хорунжих взагалі не було виділено жодного двору. Так само й у Ніжинському полку «на уряди нижей слідующим старшині полковой и сотникам жадних маєтностей не имеется: обозному полковому; судіи полковому; асаулові полковому; под асаулому полковому; прапорщику полковому; сотникам: двом полковим ніжинським; глуховському, вооронежському, кролевецкому, новомлинському, кроме озер; янопольському, батуринаському, конотопському, борзенькому, шаповаловському, прохоровському, иван-городському, дівицькому, веркїевському, бахмацькому, кроме степу; атаману городовому ніжинському, сотнику олишевському»¹⁴⁰.

Щоправда, стан «безмаєтності» для старшин, котрі посідали ці уряди, не завжди був таким нікчемним. Адже, як було записано в матеріалах «Слідства про маєтності Ніжинського полку», гетьман Мазепа «властію своею надал в підданство Матвею Шендюху, обозному полковому ніжинському», «як старожили запомнят», село Куликовку в сотні Дівиці Салтиковій, але вже «по измене Мазепиной» гетьман Скоропадський передав його ніжинському полковому судді й по тому воно так і залишилось в якості рангового надання за посідання суддівського уряду¹⁴¹.

Якою була частка рангового землеволодіння у загальній структурі господарства старшин, які посідали полкові уряди? Не надто вагомою. Адже варто мати на увазі, що старшина за першої ж ліпшої нагоди намагалась, навіть попри те, що нерідко уряд батька «успадковував» син, перевести рангові маєтності в розряд спадкових і більше жодним чином не залежати від волі гетьмана і товариства. І, варто зауважити, досягла на цій ниві неабияких успіхів. Власне, сама ідея проведення Генерального слідства виникла у зв'язку з нагальною необхідністю повернути у розряд рангових ті маєтності, які незаконно перейшли в спадкове володіння.

---

¹³⁹ Генеральне слідство про маєтності Полтавського полку 1729–1730. — Полтава, 2007. — С. 41.

¹⁴⁰ Генеральное следствие о маєтностях Нежинского полка. — С. 70.

¹⁴¹ Там же.

Також не варто забувати, що перебування старшини на полковому уряді щедро винагороджувалось царською і гетьманською владою наданням маєтностей «за услуги войсковие» чи то у «вічне» володіння, чи то «до ласки військової», чи то «на вспарте дому». Таке термінологічне різнобарв'я земельних надань викликає цілком зрозуміле бажання їх правової класифікації за ознакою рівня повноправ'я їхніх власників. Подібні спроби чинились уже в другій третині XVIII ст., в часи правління Анни Іоанівни, коли на запит із Сенату стосовно «изъяснения» термінів, що вживаються в надавчих документах, генеральна старшина відрпортувала наступним чином: «в спокойное и безпрепятственное владение значить — владение вечное; до ласки войсковой значить — до указа; и на вспарте дому значить — на вспоможенье дому до некоторого времени, а не вечно ж»¹⁴².

Аналізуючи відомий на сьогодні масив земельних пожалувань, не важко помітити, що все ж тут переважали надання «до ласки військової», тобто надання умовного держання. Однак часто за формою земельні надання старшині не вписувались в жоден із озвучених вище варіантів, пропонуючи натомість нові, або ж загалом маєтності й поселений на них посполитий люд передавалися в невизначене темпорально «послушенство», «подданство», «посесію» тощо.

Якими були розміри таких гетьманських пожалувань полковникам? Зазвичай усе залежало від рівня приближеності того чи іншого полковника до особи регіментаря та, звичайно ж, поточної політичної і соціальної кон'юнктури. У часи, коли становище гетьмана було непевне і він гостро потребував підтримки регіональних козацьких еліт, а соціальні настрої населення дозволяли виявляти правителям щедрість, пожалування могли бути значними й адресуватися чималій групі козацької старшини. Чи не класичними в цьому сенсі є приклади із входженням у владу влітку 1687 р. новообраного гетьмана Івана Мазепи. За декілька років потому активність гетьмана в роздачі маєтностей знову стрімко зросла, і причину цього дослідники вбачають насамперед у провалі Кримського походу 1689 р. та бажанні Мазепи заспокоїти ображені почуття козацької старшини принизливим відступом від Перекопу. Ще більш масштабними були роздачі маєтностей восени 1708 р. при сходженні на гетьманство наступника Мазепи — Івана Скоропадського. Приклад останнього, щоправда, доволі деформований екстраординарними політичними умовами, що постали внаслідок зовнішньополітичної переорієнтації Івана Мазепи з Петра I на Карла XII, та, відповідно, небаченою досі активністю росій-

---

¹⁴² Лазаревский А.М. Описание старой Малороссии. — Т. 2: Полк Нежинский. — С. 343, прим.

ської влади в процесі реформатування структури земельної власності в українській автономії, аби в такий спосіб підперти підважені виступом Мазепи власні позиції.

Якщо ж зосередити увагу на більш звичному перебігу обдаровування регіментарями земельними пожалуваннями полковників, так би мовити, не обтяженому політичними ексцесами, то, наприклад, семирічна служба Якова Жураковського на уряді не бідного, але в значній мірі вже стабільного в плані перерозподілу земельного фонду Ніжинського полку принесла йому лишень «одну слободу більшую над болотом, а другу слободу меншу над речкою Локнею, на самій границе Московской лежачія»¹⁴³. А семирічне перебування на полковницькому уряді наступника Жураковського Яреми Непрака взагалі не залишило по собі сліду в історії землеволодіння Гетьманату (допускаємо, що причиною цього може служити банальна втрата відповідних надавчих документів, тим більше, що Непрак, здається, входив до складу близького оточення Івана Самойловича, принаймні при скиненні останнього з гетьманства влітку 1687 р. він не лише втратив пернач, але й був взятий під варту разом з переяславським полковником Леонтієм Полуботком). Шестирічне ж правління його наступника — Степана Забіли — в майновому сенсі конвертувалось в отримання маєтностей Конашівка, Чепліївка, Клішки, і це при тому, що гетьман Мазепа, як зауважував О. Лазаревський, через непевність свого становища й відсутність належного авторитету у Війську, «заискивал» перед полковниками загалом і Забілою зокрема¹⁴⁴. Натомість навіть коротке (трирічне) полковникування улюбленого небожа Івана Мазепи Івана Обидовського принесло його вдові (полковник помер під час походу на Нарву в січні 1701 р.) аж п'ять сіл: Круничполь, Вишнівку, Сваричівку, Короваї і Перевод. Щоправда, після розриву гетьмана Мазепи з царем 1708 р. всі вони були забрані в полковницької вдови та її синів і передані новопоставленому полковнику ніжинському Лук'яну Жураковському. Останньому, до слова, за виявлену в часи сум'яття вірність царському престолу Петром I, крім маєтностей Обидовського, було пожалувано ще й Рожнівку, Максимівку, Безуглівку, Липовий Ріг, Володькову Дівицю. Проте після смерті Жураковського з цих девяти сіл його нащадкам вдалося втримати за собою лише п'ять.

Наведений приклад наочно засвідчує нестабільність статусу маєтностей, що належали очільникам полків «на ранг», і які за певних обставин вони могли дуже швидко втратити. Саме цим і пояснювалось бажання багатьох полковників перевести рангові села у статус «вічного»

¹⁴³ Там же. — С. 10–11.

¹⁴⁴ Там же. — С. 12.

володіння. Але варто зауважити, що й форма «вічного» володіння далеко не завжди гарантувала власнику застереження його прав власності. Так, наприклад, коли наприкінці 1681 — початку 1682 рр. гетьман Самойлович відбирає у згаданого вже раніше ніжинського полковника Якова Жураковського уряд, разом з перначем останній втрачає й с. Щебру, а також Слободу Велику (Полковницьку) і Слободу Малу «над речкою Локнею, на самій границе московской лежачіє»¹⁴⁵, що за всіма ознаками мали бути недоторканими. І лише наступник Самойловича гетьман Мазепа, щойно приходить до влади, універсалом від 1 вересня 1687 р., «респектуючи на значныя п. Якова Жураковского, знатного товарища войскового, в Войску Запорожском прислуги», повертає («приворачивает») йому відібрані своїм попередником села і слободи¹⁴⁶.

Або зібрані лубенським полковником Леонтієм Свічкою маєтності — через операції куплі-продажу, відбирання за борги тощо — по його смерті поволі розбираються його наступниками на полковництві. Зокрема, як скаржились у 1767 р. в Комісію для створення Генерального опису його правнуки Яків Гамалія і Андрій Вакулович, лубенський полковник у 1714–1727 рр. Андрій Маркович, закріпившись при владі і відчуваючи за собою підтримку гетьмана Скоропадського, «не ведомо за что на деда нашего Лукьяна Свечку недоброхотство занявши, некоторые села отняли»¹⁴⁷.

Аналогічна участь, до слова, очікувала й на самого Андрія Марковича. Як засвідчують матеріали Генерального слідства про маєтності 1729–1730 рр., у 1716 р. полковник, відділивши від міста Ромни «предместье или заречье роменское, от города Ромна ни малым расстоянием не отделенное, только что по другой стороне небольшой реки Сули, при том городе обретается; а селом оное Засулье, як никогда не називалося», спочатку «упросивши оное себе во владение у гетмана Скоропадского», а двома роками пізніше «по тому универсалу и жалованную грамоту... в вечное владение». Однак уже в ході ревізії, проведеної кількома роками потому в гетьманування Данила Апостола, воно «по грамоте возвращено к городу попрежнему»¹⁴⁸.

Проте, з іншого боку, далеко не завжди втрата полковником свого уряду автоматично оберталась для нього втратою маєтностей — навіть якщо від уряду його відсторонював гетьман, будучи невдоволеним його

¹⁴⁵ Лазаревский А. Люди старой Малороссии. Жураковские // Киевская старина. — 1888. — Т. 23. — № 11. — Отд. 1. — С. 365.

¹⁴⁶ Там же.

¹⁴⁷ Лазаревский А. Люди старой Малороссии: Свечки // Киевская старина. — 1882. — Т. 3. — № 8. — С. 256.

¹⁴⁸ Генеральне слідство про маєтності Лубенського полку. — С. 2.

урядуванням. Так, наприклад, гетьман Мазепа, позбавивши в 1704 р. Михайла Миклашевського уряду стародубського полковника через його нібито таємні контакти з можновладцями Речі Посполитої, тим не менше залишив за ним усі його майнові набутки за роки полковництва в Стародубі, в тому числі й ті, що мали під собою вкрай сумнівну правову базу.

Мотиви надавчих ініціатив. Форми та розміри матеріальних вигод

Заслуговує на увагу той факт, що в офіційних документах як причина надання вказувалась не сама служба на полковому уряді, а виявлені при цьому вірність і звитяга. Зокрема, гетьман Брюховецький, передаючи прилуцькому полковнику Лазарю Горленку три млини на річці Удай, в універсалі від 17 травня 1664 р. своє рішення мотивував передовсім військовими «відважними прислугами» очільника полку: «иж мы поглядаючи на значніе и давниє прислуги отважніе, протівности каждого неприятеля наступаючого, пана Лазара Горленка, полковника вірного Войска его царського пресвітлого величества Запорозкого прилуцького в нагороду оных зацних и отважних прислуг далисмо»¹⁴⁹. Аналогічні мотиви звучали і в надавчому документі гетьмана Ігнатовича, котрим той у травні 1669 р. підтвердив майнові права ніжинського полковника Пилипа Уманця на розташоване у Стародубському полку село Гремяче. У ньому увага акцентувалась не лише на його заслугах, причому із суттєвими уточненнями — перед царем і Військом Запорозьким, а й зауважувалась зразковість такої служби і важливість надання як заохочення для наслідування його «прислуг» «иними»: «за значніе и отважніе прислуги у Войску Запорожскому поднятіе... прето в нагороду тих значних прислуг, а побавляючи і иних до таких прислуг»¹⁵⁰.

Вироблений канцеляристами гетьмана Ігнатовича тренд знайшов своє застосування і в інших документах подібного спрямування. Зокрема, про щирі заслуги претендента як підстави для надання сіл Осьмаки і Дягове з млинами на річці Мені мовиться і в універсалі гетьмана Ігнатовича від 19 лютого 1671 р., виданому на ім'я чернігівського полковника Івана Лисенка. Звертає на себе увагу своєрідна адресація цих самих «вірних і щирих услуг» — «так протівко его царському пресвітлому величеству, яко и нашому рейментови», але також і «на подятіе не раз с отвагою здоровья своего и утратою субстанции своей в Войску Запорожском с кожним неприятелем». Отож «на уконтентоване оних и до дальших повабляючи Войска Запорожского прислуг» гетьман і винагороджував полков-

¹⁴⁹ Універсали українських гетьманів... — С. 324.

¹⁵⁰ Там само. — С. 503.

ника селами і млинами¹⁵¹. Цікаво, що вжита гетьманом Ігнатовичем словесна формула «услуги нашому рейментови» міцно увійде у вжиток і відповідну діловодську практику його наступника — гетьмана Івана Самойловича, котрий, надаючи старшині села і млини, як про обов'язкову умову надання згадуватиме і «ку нашому рейментови прислуги»¹⁵², або ж «особливого нашого в том заживши над мененим паном полковником... респекту»¹⁵³.

Утім, подеколи гетьманам було достатньо згадати лише про своє регіментарське бажання як мотив надавчих дій. Так, в універсалі Ігнатовича від 19 квітня 1670 р. про підтвердження прав стародубського полковника Петра Рославця на млин та слободу поблизу нього читаємо: «оное слободы ствердивши, пану полковникови стародубовскому, ведлуг воли своєї»¹⁵⁴. Так само і гетьман Самойлович, надаючи на початку 1675 р. стародубському полковнику дозвіл осадити село Юдинове та дві слободи на річці Стічній у Погарській сотні, також апелював не до військових заслуг старшини та його втрат здоров'я чи майна в цій шляхетній справі, а покликався на «особливий нашого в том заживши над мененим паном полковником стародубовским респектом»¹⁵⁵. Та й гетьман Мазепа, видаючи в листопаді 1704 р. полтавському полковнику Івану Левенцю універсал на село Нижні Млини, апелював передовсім до поняття «особливого нашого респекту» по відношенню до адресата гетьманської щедрості, проте зауважуючи при цьому, що цей респект ґрунтується не лише «на значних в Войску Запорожском... его самого пана Івана Левенця, полковника полтавського» заслугах, а й заслугах «отеческие», тобто його батька — полковника Прокопа Левенця. Стосовно ж заслуг Івана, то гетьман акцентував увагу на тому, що ще перед посіданням полковницького уряду Левенець мав «роненіє», а вже на чолі полку демонстрував «отважне без пощаденія здоровья, ронячієся услуги и праці военние»¹⁵⁶.

Значно більше, аніж у згаданому вже випадку з обдаруванням полковника Рославця маєтностями, Самойловичу довелось демонструвати власну винахідливість при пожалуванні маєтностями свого 20-літнього сина Семена, поставленого на чолі Стародубського полку. Тож гетьман, закріплюючи універсалом від 14 лютого 1689 р. села Гремяче, Борщеве, сільця Перегони, а також млини на річці Ворі, озера, сіножаті, поля та

¹⁵¹ Там само. — С. 550.

¹⁵² Там само. — С. 693.

¹⁵³ Там само. — С. 687.

¹⁵⁴ Там само. — С. 532.

¹⁵⁵ Там само. — С. 687.

¹⁵⁶ Генеральне слідство про маєтності Полтавського полку. — С. 54.

інші угіддя у Погарській сотні Стародубського полку за «милим сином нашим», апелював до того, що «пан Сімеон, жич цале завше есть готовим во всяких военных делех пресвітлому его царського величества маестату ку цілости християнству чинити услугу, и вже почасті труд и працю военных понесши годніе свои прислуги, як преславному маестату монаршому, так и рейменту нашому гетманському, певніе оказал знаки»¹⁵⁷. Тобто, як бачимо, радше йшлося про авансування майбутньої служби та винагороду готовності служити. А якісь абсолютно абстрактні «знаки» служби виглядають не більше, аніж пустопорожня надавча риторика. Конкретика ж проявилась лише у згадках про одруження полковника та потребу утримувати сім'ю та дім у належному стані: «а малженским, за благословеніем Божим и за поводом нашим родителским, обовязашися станом, потрібен ест, так для свого з своїми домовниками визованя, яко и для пристойного пріймованя людей, особливого wsparтя и подпоможенія»¹⁵⁸.

Вельми цікаво виглядає й інша словесна формула цього непересічного гетьманського універсалу — та, що відображала зв'язок регіментарського бажання, втіленого в «отцевским нашим усердіи», з волею царя і побажанням всього Війська Запорозького. У даному контексті Самойлович перебував «в надії монаршой ласки и войскової зичливости». Та якщо оточення царя спокійно сприйняло такий стрімкий службовий і майновий злет гетьманіча, то козаки, передовсім запорожці, неабияк з цього приводу ремствували. Гетьману навіть довелось виправдовуватись за свої кадрові рішення, що стосувались його найближчої рідні.

Тим часом у царських грамотах щодо пожалування козацької старшини земельними угіддями та підданими мотиваційна частина оберталася винятково навколо вірної служби старшини цареві. Доволі красномовним у цьому сенсі є грамота царів Івана Олексійовича та Петра Олексійовича про підтвердження за Леонтієм Черняком наданих йому гетьманом Іваном Мазепою села Гавронці та млина на річці Псел у Миргородському полку. У ній передовсім йшлося про «служби» Черняка царській династії. Отож «милость и жалуване» старшина отримав «за свои верніе и радетелніе и знатніе служби и чтоб впредь, смотря на его служби и верное радение, син его Иван и внучата и правнучата так же нам, великим государем... і нашим государским наслідником, служили»¹⁵⁹.

Після ж осені 1708 р. (і чи не до початку 1730-х років) якщо не обов'язковим, то принаймні вкрай бажаним атрибутом царських грамот

¹⁵⁷ Універсали українських гетьманів... — С. 751.

¹⁵⁸ Там само.

¹⁵⁹ Генеральне слідство про маєтності Полтавського полку. — С. 58–59.

щодо пожалування полковників маєтностями є згадка про вірність царю в «змену Мазепину». Іноді вони могли бути суто формальними, а іноді й доволі розлогими. Прикладом останньої є словесний пасаж з грамоти Петра I полтавському полковнику Іванові Черняку від 7 березня 1718 р. про підтвердження наданих йому і куплених в Україні його коштом маєтностей з селами, слободами, хуторами, млинами, сіножаттями, пасіками тощо, де у вступній частині надавчого документа вказано, що отримувач «служил нам, великому государю, во всякой верности, Кримских, Кази-Керменских, в Нарвских и во всех походах, а найпаче в змену проклятого Мазепи, не склонялся к его, но в ту измену послан бил от нас, великого государя, из Лебедина с указом нашего царского величества к запорожцам и к хану крымскому со объявлением о подданом нашем гетмане Скоропадском и там в Крыму, исполнив наказаное ему дело, возвратясь в Сеч Запорожскую, где изменник Костя Гордієнко, взяв ево, бил и мучил чють не на смерть и, заковав в кайдали, отослал ево к изменному проклятому Мазепе в шведское войско, где пропадал, даже до счастливой Полтавской баталии, и завезен до Переволочной, и там, когда Крейц и Левенгеупт с войском нам, великому государю преклонилися, тогда и ево, Ивана, во всем том запорожском узилище генералу нашему фельтмаршалу, светлейшему князю Александру Даниловичу Меншикову отдали»¹⁶⁰.

У випадку ж із пожалуванням маєтностей стародубському полковнику Лук'яну Жоравці — до слова, зведеному на полковницький уряд саме завдяки «правильній» службі в часи політичної переорієнтації гетьмана Мазепи з Петра I на Карла XII — грамота Петра I від 7 липня 1718 р. обмежилася лаконічною згадкою про служби старшини государю: «вірніє и знатніє, а особливо в измену бывшего гетмана изменника Мазепи и в битность в Малой Россіи короля шведского показанніє»¹⁶¹.

Цікаво, що нерідко при пожалуванні старшини маєтностями чи то царська грамота, чи то гетьманський універсал згадував і служби його батька. А в гетьманування Дем'яна Ігнатовича надібуємо документ, яким регіментар жалував навіть брата полковника винятково, як впливає з тексту, за заслуги останнього. Зокрема, в універсалі Ігнатовича від 12 лютого 1670 р. читаємо таке: «иж поглядаючи мы на щырие и верные заслуги пана Петра Рославца, полковника стародубовского, который за великого государя нашего его царского пресветлого величества, и за Войско Запорозское, противко каждых неприятелей наступающих мужне

¹⁶⁰ Там само. — С. 61.

¹⁶¹ Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку // Український архів. — Т. 1. — К., 1929. — С. 262.

зостановлявся, прето в нагороду тых его прав пану Івану Рославцеві, брату рожоному его, обивателеві почеповському, млин у селе (...)ишови, стоячий на реце Псе, яко ся в собі міст, зо всім, двох мірочок на Войско припадаючих... до дальней ласки войсковой, на одбирание и спокойное держанье сим універсалом надаем»¹⁶². Крім того, за універсалом від 2 серпня 1670 р. гетьман, «поважаючи собі пана Петра Рославца, полковника стародубовского, ділност, которая через отважные труды и працы, поднятые в Войску Запорожском, слинет, за его ынтепозицією, брату оного Івану Рославцу, жителеви почеповському, на его власном купленом кгрунте, греблю на рецы Вуисы, селище Барыин, фундувати и млин на ней ставити, так теж по збудуваню млина вшелякие припадаючие пожитки одбирать... позволилисмо»¹⁶³.

Вірна служба на полковницькому уряді могла бути винагороджена земельними пожалуваннями і поза межами Гетьманату. Зокрема, ніжинський полковник Іван Обидовський у 1689 і 1691 рр. отримав від царської влади маєтності в Рильському і Козельському повітах Російської держави, а згодом був пожалований і селом Михайлівкою в Лебединському повіті на Слобожанщині¹⁶⁴.

Як прикре непорозуміння та вияв фатальної недовіри, вочевидь, не стільки з боку російської влади, як з боку гетьмана Скоропадського можна трактувати той факт, що прилуцький полковник Іван Нос, зійшовши на полковництво восени 1708 р. саме завдяки тому, що виказав генералу Меншикову слабкі місця Батуринаського замку, чим як ніхто інший зі старшини зашкодив планам гетьмана Мазепи, за своє майже п'ятилітнє врядування не нажив собі жодного села, а наявні в його розпорядженні села Щуровку і Голубовку отримав від Івана Мазепи ще в 1692 і 1695 рр., коли обіймав посаду прилуцького полкового судді.

Ралець, чинш, «добровільні» роботизни та інші прояви публічної поваги

Матеріальні вигоди від перебування на полковництві не обмежувались перерахованими вище сферами. Так, наприклад, вельми значний дохід полковники мали від головування в полкових судах, де за сприятливих умов винагорода лише за розгляд однієї судової справи могла становити «хутор с хатою, з выныщею изо всіми угодами и с трома казанами, кром збожа в стогах будучого и молоченого, а до того взято хату, стоячую за мистом, з двором, и бчол тридцатеро и четверо [пнів], и

¹⁶² Універсали українських гетьманів... — С. 527.

¹⁶³ Там само. — С. 542.

¹⁶⁴ *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа... — С. 100, прим. 22.

дві пари волів»¹⁶⁵. Або ж «волов п'ять, лошак и ручниця з рогом», «быков два, овец двадцять и дви и жупан»¹⁶⁶. А крім того — нива, ліс, кухонне начиння і навіть «во вічніе и неуставаючіе годы исполнял доживотную в дому его (полковника) службу»¹⁶⁷. Але про цю сторінку полковницького життя детально поговоримо іншим разом. Наразі ж зупинимось на прибутках полковників з інших дохідливих статей.

З-посеред них чи не найбільший дохід приносили податки, які полковники збирали у ввірених їм полках і які йшли частково саме на їхню користь. Зокрема, чималий прибуток забезпечували так звані «покуховщина» і «показанщина» — збори, якими обкладалось виробництво і продаж спиртних напоїв, а також «військова мірочка» — податок з млинарського промислу. В окремих полках, де набуло розвитку бджолярство (а це в Переяславському полку, а також у Глухівській, Кролевецькій та Воронезькій сотнях Ніжинського полку), збиралась медова десятина. В інших, зокрема, в Гадяцькому та Ніжинському полках, в яких культивувався тютюн, — тютюнова десятина. Універсальний характер мали різного роду ринкові й торгівельні збори. Зокрема, з кожного возу, що прибував на ринкову площу, збирали так зване «возове». Але перед цим потрібно було заплатити «мостове» при в'їзді до міста, «перевозове» — коли доводилось долати водні перепони. Торгові десятини брались від продажу риби, тютюну, меду.

Особливо екзотично, з погляду сучасного читача, виглядає сплата полковникам так званого «ральцу». «Ралець» був добровільним піднесенням полковнику на Різдво та Великдень. Але парадокс полягав у тому, що з часом ця сама «добровільність» збереглась лише у формі передачі збору. Якщо інші податки й збори стягувались спеціально визначеними полковою владою адміністраторами, то «ралець» самостійно доставлявся полчанами. Не існувало законодавчо визначеного й розміру «ральцу», утім, прислуга полковника неабияк пильнувала, хто скільки приніс у полковничий двір. І, як демонструють історичні джерела, на тих козаків, котрі намагались відбутись незначними піднесеннями, чекали серйозні покарання з боку полковника.

Також зовні добровільними, принаймні на перших порах, були різного роду роботи козаків на господарстві полковників. Зазвичай козаків і вільних посполитих залучали до таких робіт у сезони посіву чи збирання врожаю, а ще при заготівлі сіна, дров, лагодженні будинку полковника чи

¹⁶⁵ *Левицкий О.* Очерки народной жизни... — С. 207

¹⁶⁶ НБУВ. IP. — Ф. I. — № 55257. — Арк. 4 зв.-5; *Левицкий О.* Очерки народной жизни... — С. 121.

¹⁶⁷ *Левицкий О.* Очерки народной жизни... — С. 58–59.

якихось господарських будівель або промислів. Як можна побачити з аналізу скарги полкового полтавського судді Кліма Чернушенка на полтавського полковника Григорія Витязенка 1667 р., йшлося і про роботи, що їх виконували полчани старшині зі своїх власних матеріалів: «со всего полку согнал мельников и заставил на себя работать, а мужики-де из сел возили ему, полковнику, на дворовое строение лес и устроил де он себе дом такой, что де у самого гетмана такого дому и строения нет... а приводит де его, полковника, на всякое злое дело, и на корысть, и на грабление, жена его полковникова да писарь его полковый Ильяш Туранский»¹⁶⁸.

Досить таки цікаве трактування суті матеріальних вигод від посідання старшиною полковницького уряду зустрічаємо в уже згаданій раніше колективній супліці старшини, товариства і поспільства Полтавського полку, поданій на ім'я гетьмана Скоропадського 9 вересня 1714 р. Подача супліки була викликана занепокоєнням товариства з приводу задуманого полковим суддею Петром Кованькою та полковим писарем Іваном Залеським зміщення з уряду діючого полковника Івана Черняка та зведення на його місце Василя Кочубея. Отож очолювана полковим обозним Климом Нащинським полкова, сотенна і курінна старшина, спільно з представниками міської громади Полтави, намагалась переконати гетьмана в тому, що їхній нинішній полковник «ні в чом не есть подзорен, поневаж от давніх часов в жадном дом их Черняков не бил позориску ку якої противной зраде, разве хйба они, Кованька и Залеский, чи не положать чого, вмениячи за тягость людскую»¹⁶⁹.

І в цьому контексті — чи то як власну здогадку, чи то як оприлюднене опонентами полковника звинувачення — підписанти супліки таки згадали вчинок Черняка, який можна було поставити йому в провину, а саме використання дармової праці полчан при спорудженні полковником для себе будинку — «в конец звоеваній чоловік будовав дом свой и не без того, жеби не мел споможения з полкових яких городков в привезеню деревні з пущи». Утім, таке обтяження полтавці (правильніше сказати — навіть полтавці, чия старшина традиційно була значно поміркованішою у своїх жаданнях збагачення за рахунок товариства і поспільства, аніж в інших, передовсім північних, полках) сприймали вже як цілком природний «побічний ефект» будь-якої влади: «то вже сее все ми знаем, що всякая власть без такой повинности не обходится, чтобы не

¹⁶⁸ Акты ЮЗР. — Т. 6. — С. 195.

¹⁶⁹ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Т. 1. — Спр. 122. — Арк. 3. *Модзалевский В.* Полтавская интрига 1714 г. // Киевская старина. — 1905. — Т. 91. — № 11/12. — Отд. 1. — С. 173–185.

мети в будовлі з полку споможения полковникам, навіть (чого Боже уховай) если бы чрез якую неволю омел стати гды и Кочубей полковником, то на плечах из собою нічого готового не принесет, тилко хиба новую и прибавочную вымислит людем біду, а нам довлело-б и сих тягостей, якіе тепер по замішанню проклятого Мазепы в народе есть, же не могут по нещасливой руини не толко убогій, леч зажилій к першому прійти глузду»¹⁷⁰.

Насамкінець варто зауважити, що немалі прибутки могли приносити полковникам і так звані «чиншовики» — некозацьке населення полку, яких старшина за спеціальну щорічну плату міг вивести з числа того поспільства, яке платило податки до Військового скарбу та виконувало різного роду «загальнонародні» повинності — лагодило дороги і мости, допомагало в різного роду мобілізаційних заходах козацького і регулярного царського війська, сторожувало в полях і на міських мурах тощо.

Масштаби матеріальних вигод

Яким чином і в яких межах можна було конвертувати перебування на полковницькому уряді в цілком конкретну (і, варто зауважити, доволі значну) матеріальну вигоду, наочно демонструє випадок, що мав місце наприкінці 1680-х років із лубенським полковником Леонтієм Свічкою. На полковництво Свічка зійшов в 1688 р. І вже наступного року, скориставшись напруженістю у стосунках гетьмана Мазепи та переяславського полковника Леонтія Полуботка, добився від регіментаря повернення до складу Пирятинської сотні Лубенського полку земель поблизу Сухої Оржиці, якими перед тим незаконно заволодів Полуботок. А ось платою вдячних жителів Пирятинської сотні своєму полковнику за його благодіяння стало піднесення саме цих земель у подарунок. Незабаром на цих ґрунтах, а також землях, отриманих роком раніше від гетьмана Мазепи, Свічка заснував цілий ряд сіл і хуторів.

Яким чином відбулася «господарська колонізація» Свічкою теренів підвладного йому полку, наглядно ілюструє скарга мешканців с. Малютинці, яку вони подали російській владі мало не через сто років після того, як правив названий старшина в Лубенському полку. Отож, згідно свідчень малютинських козаків з 1767 р., село «изревне предков наших казачья оседлость и спокойное их старинное владение» було, але коли почав урядувати полковник Свічка, то він, «по своїй полковничьей власти», пригледівши «к пользе своїй угодное местечко», самовільно втиснувся поміж малютинських «старинних козаков» і привласнив його собі, а його спадкоємці «подчистили крепость» і на такій неправомочній

¹⁷⁰ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Т. 1. — Спр. 122. — Арк. 3–3 зв.

підставі продовжують володіти селом і степом поблизу нього¹⁷¹. Або ж, отримавши дозвіл на спорудження греблі й млина на одне колесо на річці Удай, в місцині Кручі, через три роки він добився дозволу на спорудження ще двох коліс, а згодом примусив пирятинських мельників дати згоду на зведення ним так званого «вешняка» (водяного млина, що працював лише у весняну пору) «на Гатках в Заречье». І вже маючи на руках цей дозвіл, полковник облаштував поблизу Пирятини п'ять коліс, що працювали не лише в часи весняного повноводдя, а впродовж цілого року.

Наскільки значними могли бути земельні набутки полковника за роки його старшинства в полку, добре видно з історії стародубського полковника Михайла Миклашевського. Перебравшись на Лівобережжя з правого берега Дніпра десь наприкінці 1660-х років і розпочавши службу при дворі гетьмана Дем'яна Ігнатовича в ранзі «дворянина», Миклашевський отримав своє перше село — Зазірки — в Глухівській сотні в грудні 1671 р., у 1687 і 1688 рр., вже будучи генеральним осавулом, долучив до нього за універсалом гетьмана Мазепи села Кочергин і Волокитин у тій же Глухівській сотні. А ось отримавши від Мазепи в 1690 р. уряд стародубського полковника, Миклашевський за наступних п'ятнадцять років свого урядування нажив стільки земельних угідь і майна, що його багатству, за переказами, почав заздрити сам гетьман Мазепа. Так, за гетьманським універсалом 1691 р. полковник отримав у Стародубському полку с. Кам'яні Озера (Каменка), а також право володіння чотирма млинами на річках Титві, Росусі і Ваблі. У 1693 р. до його маєностей додаються села Воргон (Воргол) і Поноровка, якими жалує його гетьман Мазепа, зважаючи на прохання полковника, «для вспоможения домовых его потреб», оскільки «дом его в домовых потребах и во всегдашних для принятия людей расходах не может бытии удовольствован». Крім названих сіл, полковник володів у Стародубському полку Нижнім, Дем'янками, Картушиним, Дівовкою, Руховим, Істровкою, Приваловкою, Верхнім Млинком, Будюю Понуровською. Частина з них Миклашевський отримав як рангові маєності на уряд стародубського полковника (зокрема, село Нижнє), інші — «для вспоможения домових його потреб», наприклад, с. Поноровку, що до того перебувало в диспозиції гетьманського уряду, та с. Кам'яні Озера, що належало на уряд новгород-сіверського сотника. Дем'янки, Картушин і Рухов полковник відібрав собі в Стародубській ратуші¹⁷².

¹⁷¹ Лазаревський А. Люди старой Малороссии: Свечки. — С. 257–258.

¹⁷² Лазаревський А. Люди старой Малороссии: Миклашевские. — С. 247–248.

Пожалування полковницьких вдів

Заслуги старшин на полковому уряді були підставою для гарантування майнових прав їхніх дружин і вдів. Останнє фігурувало практично у всіх козацьких вимогах, які адресувались владі Речі Посполитої ще з початку XVII ст., а із середини століття міцно вкоренилося в традицію державного життя Гетьманату. Отож, наприклад, по смерті колишнього полковника ніжинського Якова Жураковського гетьман Мазепа 1704 р. видає універсал «овдовелой жене его Маріи Жураковской с оставшимися сыновьями» на право володіння в Глухівській сотні Ніжинського полку с. Щебри, а також Великою Слободою і Малою Слобідкою. Так само й по смерті сина Якова Жураковського Лук'яна, котрий упродовж 1708–1718 рр., як і батько, також обіймав уряд ніжинського полковника, гетьман Скоропадський закріпив за вдовою останнього маєтності померлого чоловіка, які тепер уже включали в себе села Володькову Дівицю, Круничполь, Сваричовку, Вишневку, Максимівку, Рожновку, Безугловку, Липов Рог і Перевод.

В окремих випадках захист майнових прав вдів мав місце навіть тоді, коли ті по смерті чоловіків устигли побувати в шлюбі за «зрадниками», як це сталось у випадку зі вдовою широко знаного за участь у революції середини XVII ст. чернігівського полковника Мартина Небаби, котрий загинув ще в 1651 р. в битві під Ріпками. Тринадцять літ по тому, 8 березня 1664 р. гетьман Брюховецький видав оборонний універсал вдові та дітям колишнього чернігівського полковника. Потреба ж у виданні оборонного універсалу з'явилась у зв'язку з тим, що другий чоловік вдови по Мартину Небабі, якийсь «изменник Курбацкій», під час приходу коронної армії на Лівобережжя в 1663–1664 рр. перейшов на бік короля й невдовзі загинув, поставивши тим самим під питання майнові права своїх спадкоємців у Борзні та Шаповалівці. Універсал гетьмана проголошував: «Поглядаючи ми на стародавню небожчика пана Мартина Небабу, полковника черниговского, у Войску Запорожском услугу, которую на пляцу военном, смертю од неприятелей поднятою, запечатовал, теди малжонци его позосталой и тепер повторе свежо овдовелой, и детем его осиротилим даем сей универсал наш оборонній, абы помененная пани Небабиная з деточками своими в домах своих, млинах, хуторах, полях, синожатах и грунтах, в Борзне и в Шаповаловце будучих, наименшее кривди, трудности от шаповаловцов и от борзенцов не поносила, бо ежели вторій муж ее Курбацкій зменил, однак треба бачене на прав першого малжонства ее мети»¹⁷³.

¹⁷³ Універсали українських гетьманів... — С. 315.

Подібний випадок фіксується в джерелах і щодо спадку колишнього гадяцького полковника Степана Трощинського. Трощинський доводився гетьману Мазепі небожем, і дослідники пов'язують саме з цим фактом його призначення на полковництво до Гадяча по смерті в 1704 р. тамтешнього полковника Михайла Боруховича. Коли ж восени 1708 р. гетьман Мазепа перейшов на бік шведського короля Карла XII, Трощинський не наслідував його приклад, але тим не менше «за родство» з регіментарем був усунутий з полковництва і дожив віку в маєтку в с. Ручки. А по його смерті в 1716 р. гетьман Скоропадський, «респектуючи на вдівство паней Марії Стефановой Трощинской», закріпив за нею «для вшартя вдовиного ей господарства, большую часть прежнего ей ж села Ручок, в полку Гадяцком будучого»¹⁷⁴.

---

¹⁷⁴ Лазаревский А. Люди старой Малороссии: Трощинские. — С. 372.

КОНФЛІКТИ В СОТЕННОМУ СЕРЕДОВИЩІ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В СЕРЕДИНІ XVIII ст.

Вже давно відомий той факт, що засадничі принципи в системі влади Гетьманату з кінця XVII ст. докорінно відрізнялися від традицій врядування, покладених в основу держави гетьмана Богдана Хмельницького. Виборність на посади в козацькій адміністрації перетворилася на звичайну формальність, а самі відносини в середовищі владних інституцій, площині «козацька старшина — рядове козацтво та селянство» були наповнені конфліктами за владу, володіння маєтностями, справами про незаконні повинності та побори з населення. Подальше слідство та судовий розгляд цих суперечностей нерідко супроводжувалися відвертим ігноруванням тогочасного законодавства, наказів та розпоряджень вищого керівництва держави. Одним з найвідоміших сюжетів є справа про зловживання новгород-сіверського сотника Федора Лісовського, що в тривалій судовій тяганині вилася в протистояння з гетьманською владою¹. Водночас полковим та сотенним урядовцям часто вдавалося, хоч і не одразу, «спускати на гальмах» подібні справи, маючи відповідні службові, родинні зв'язки та використовуючи на свій лад багатоманітність норм звичаєвого та писаного права, що діяли в Українській державі. Завдяки дослідженням О. Лазаревського, В. Дядиченка, В. Горобця, О. Гуржія, В. Кривошеї та інших вчених ці сюжети достатньо відомі в українській історіографії².

---

¹ Горобець В. Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної та соціальної історії ранньомодерної України. — К., 2010. — С. 15.

² Горобець В. Конфлікт і влада в ранньомодерній Україні. Сотник новгород-сіверський проти гетьмана Війська Запорозького, 1715–1722. — К., 2016. — 288 с.; Його ж. «Образа гонору царя і гетьмана» чи боротьба за владу на сотенному рівні: справа новомлинського сотника Григорія Шишкевича (1708–1722–1732) // Соціум. Альманах соціальної історії. — Вип. 11. — К., 2015. — С. 210–253; Його ж. Конфліктне повсякдення місцевої влади Гетьманату середини XVIII ст.: полковник миргородський versus сотник цибулевський // Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії в 2-х т. — Т. 1: Практики, казуси та дев'яці повсякдення. — К., 2012. — С. 253–286; Гуржій О.І. Податне населення України XVII–XVIII ст.: Нариси з історії та статистики. — Черкаси, 2009. — 296 с.; Його ж. Право в українській козацькій державі (друга половина XVII–XVIII ст.). — К., 1994. — 48 с.; Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. — К., 1959. — 530 с.; Кривошея В.В. Генеалогія українського козацтва. Нариси історії козацьких полків. — К., 2004. — 389 с.

Водночас в архівах залишається великий масив документів, який дозволяє й надалі розробляти цю тематику та сформувати цілісну картину щодо суперечок в середовищі носіїв місцевої влади, про які збереглися лише фрагментарні згадки. Таким чином отримуємо можливість розширити інформацію про способи та прийоми боротьби між опонентами, застосування норм права, роботу владної та судової систем в Лівобережному Гетьманаті в цілому та ввести до наукового обігу нові матеріали.

Метою нашої розвідки є дослідження конфлікту за владу між менським сотником Григорієм Кузьминським та родиною Сахновських. Її представники з кінця XVII ст. очолювали Менську сотню Чернігівського полку, проте в 1742 р. втратили цей уряд у зв'язку зі слідством за доносом сотника Пилипа Купчинського на генерального писаря Андрія Безбородька. На цьому сюжеті ми детально зупинимося нижче, а для початку звернемо увагу на обставини, що передували справі, та її фігурантів.

Свій початок родина Сахновських веде від якогось Софонія, який жив у першій половині XVII ст. Його син, менський козак Василь Сахненко (Сахновський), відомий з 1662 р. як менський сотник, а в 1672–1682 рр. — як менський городовий отаман. Напевно, козаком розпочав службу його син Гнат. Впродовж 1681–1696 рр., з перервами, він обіймав посаду киселівського сотника. Менським сотником Сахновський згадується з 1697 р., а саме в уступному записі від 4 листопада. Жителька с. Ушня Менської сотні вдова Гафія Павловська була покарана за вчинення «вше-теченства» (перелюбства) з ушенським жителем Яцком Лісовенком та віддала сотнику сіножать за Десною. На нашу думку, тут мало місце застосування одного з прикладів тогочасної судової практики Лівобережної України, а саме сплати «вини» на користь представника урядової адміністрації за припинення справи або заміну накладеного покарання грошовим чи майновим штрафом³. Сахновський тримав уряд сотника до 1722 р., коли був призначений чернігівським полковим обозним. Менським сотником у 1723 р. став син Сахновського Іван Гнатович. Іван Сахновський одружився на доньці генерального судді Михайла Забіли Євдокії, який обіймав цей уряд у 1728–1739 рр. Завдяки цьому шлюбу Сахновський невдовзі заручився підтримкою ще однієї впливової особи в Лівобережному Гетьманаті — свояка, генерального писаря Андрія Яковича Безбородька (1741–1742, 1751–1761). Він також був одружений на доньці Михайла Забіли, яку так само звали Євдокія⁴. У 1739 р. Іван Сах-

³ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі — ЦДІАК України). — Ф. 57. — Оп. 1. — Спр. 22. — Арк. 161 зв.; *Горобець В.* Влада та соціум Гетьманату... — С. 230, 246

⁴ *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник. — К., 1908. — Т. 1: (А–Д). — С. 43; К., 1910. — Т. 2: (Е–К). — С. 78.

новський став чернігівським полковим обозним, отримавши 8 січня відповідне призначення. Невдовзі він подав прохання до Генеральної військової канцелярії про те, щоб його син Яким очолив Менську сотню. 30 січня 1739 р. з названої інституції був виданий відповідний універсал за підписом генерал-аншефа Олександра Рум'янцева⁵.

Здавалося б, Сахновські міцно закріпили свій вплив та владу в Менській сотні, що в цілому підтверджує усталену традицію у владних відносинах Гетьманату. Але 5 листопада 1742 р. яготинський сотник Пилип Купчинський (Переяславський полк) подав до Правлячого Сенату донос на генерального писаря Андрія Безбородька. За його словами, Безбородько на власний розсуд призначав сотників, за що брав плату у розмірі 70–100 рублів; запровадив вакансове сотництво (та навіть полковництво), збільшив кількість військових канцеляристів з 30 до 200, призначав на посади своїх родичів⁶. І саме завдяки йому Іван Сахновський став чернігівським полковим обозним, а його сини Григорій та Яким отримали, відповідно, уряди старосанжарівського та менського сотників⁷. Про тісні зв'язки Безбородька з Сахновським свідчив один з листів, що надіслав генеральний писар чернігівському обозному в березні 1742 р. Дякуючи Сахновському за те, що він не залишив без нагляду будівництво його маєтку в с. Стольному, Безбородько просив обозного й надалі «вспоможение чинить». Від чернігівського полкового сотника Федора Посудевського генеральний писар отримав скла «сто шиб» та значну його кількість від Кирила Лукашевича як хабар за призначення останнього військовим канцеляристом. Сахновський мав проконтролювати встановлення того скла. Не виключено, що цей будинок Безбородько теж отримав як хабар від бунчукового товариша Андрія Дуніна-Борковського⁸.

Після доносу Купчинського Іван Сахновський на час слідства був відсторонений від виконання службових обов'язків, а Яким втратив менський сотенний уряд та перебував на «вакансі» до свого призначення березинським сотником у 1748 р.⁹ Згідно з імператорським указом від 14 грудня та універсалом Правління гетьманського уряду від 30 грудня 1742 р. менським сотником став Григорій Кузьминський¹⁰.

⁵ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 16955. — Арк. 55–56 зв.

⁶ Очерки малороссийских фамилий. Материалы для истории общества в XVII и XVIII в. Собираемые А.М. Лазаревским. 3. Безбородки // Русский архив. — 1875. — № 3. — С. 383.

⁷ *Кривошея В.В.* Генеалогія українського козацтва. Нариси історії козацьких полків. — К., 2004. — С. 277–278.

⁸ Очерки малороссийских фамилий... 3. Безбородки. — С. 381, 384.

⁹ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 16955. — Арк. 54.

¹⁰ ЦДІАК України. — Ф. 108. — Оп. 2. — Спр. 33. — Арк. 32; *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник. — Т. 2. — С. 602.

Призначення конкурента Сахновських, як і його походження та шлях до посади, вигідно відрізнялося від практики, що існувала в той час в старшинському середовищі Лівобережної України. Як відомо, козацька старшина до середини XVIII ст. стала досить закритою соціальною групою, пов'язаною службовими та родинними зв'язками¹¹. Кузьминський до таких корпорацій не входив. Він згадується як син менського священика. У 1746 р. йому виповнилося 53 роки. На нашу думку, його батьком міг бути Ісидор Козмович, відомий в 1699 р. як менський міщанин та крамар, а з 1711 р. — як священик Михайлівської церкви та менський намісник¹².

Загалом невідомо, як Григорій Кузьминський розпочинав службу, був козаком чи канцеляристом, брав участь у військових походах тощо. Припускаємо, що як син священика він міг отримати гарну освіту. Перша згадка про його службу стосується 1728 р.¹³ У 1731 р. Кузьминський згадується як значковий товариш Чернігівського полку. В універсалі гетьмана Данила Апостола від 7 липня 1732 р. вказується, що він чотири роки працював у складі кодифікаційної комісії у Глухові, створеної згідно з царським указом від 28 серпня 1728 р. Метою її роботи було укладення єдиного зводу законів для України, відомого згодом як «Права, по которым судится малороссийский народ». Далі зазначалося, що у відповідь на своє прохання та за сумлінну працю в комісії Кузьминський отримує право відбувати службу під гетьманським бунчуком¹⁴. Він згадувався «у переводу и своду правних книг» у 1735 та 1738 рр., а в 1741 р. Кузьминський працював над цим завданням у Глухові разом із березанським сотником В. Думитрашком-Райчею та бунчуковим товаришем М. Пилатовичем¹⁵. У 1744 р. «Права, по которым судится малороссийский народ» були представлені на розгляд у Сенат¹⁶. Кузьминський завершив роботу в комісії у 1742 р., коли став менським сотником¹⁷.

Призначення Кузьминського сотником викликало рішучий спротив з боку Сахновських і, напевно, було однією з причин, з якої Іван Сахновський поїхав з клопотанням до Петербургу. Про подальші події йдеться в листах, які йому писала дружина Євдокія з Мени. В трьох з них за 1743 р. вона детально розповідала про «великіє и несносніє обиды», які чинив

¹¹ Горобець В. Влада та соціум Гетьманату... — С. 73–74.

¹² Державний архів Чернігівської області. — Ф. 679. — Оп. 1. — Спр. 380. — Арк. 283 зв.; ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 11465. — Арк. 18.

¹³ Кривошея В. В. Українське козацтво в національній пам'яті. Чернігівський полк: монографія: у 2 т. — К., 2012. — Т. 2. — С. 359

¹⁴ ЦДІАК України. — Ф. 108. — Оп. 2. — Спр. 33. — Арк. 4.

¹⁵ Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. — Т. 2. — С. 601.

¹⁶ Гуржій О. І. Право в українській козацькій державі... — С. 25.

¹⁷ Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. — Т. 2. — С. 601.

Кузьминський. За його сприяння в с. Величківка кілька підданих Сахновських були вписані в козаки, і ті відмовлялись робити належну панщину та віддавати плату на консистенти (натуральний або грошовий податок на користь російського війська). Яким та Петро Сахновські у відповідь на свої клопотання отримали указ з Генеральної військової канцелярії, згідно з яким їхні піддані мали виконувати повинності на користь господарів та сплачувати загальнодержавні збори. Сахновська відправила свого онука Йосипа, щоб він вигнав їх на панщину. Але величківський отаман Савка Чуйко зібрав людей, пограбував шинок, комору Сахновських та ледве не побив самого Йосипа. При цьому він погрожував: якщо піймає когось з людей Сахновських, то заб'є в колодки та відправить до Мени. З відома Кузьминського, козак Кузьма Буняк захопив та засіяв землю підданої Сахновських¹⁸. Сахновська подала скарги в Менську та Сосницьку канцелярії. Її син Петро, як свідчить наступний лист (1744 р.), їздив до Чернігова для отримання рішення у справі отамана Чуйка, яку розслідував березинський сотник Іван Лисенко. За порадою Кузьминського отаман подав апеляцію. Але згідно з рішенням Чернігівської полкової канцелярії Чуйко мав заплатити Сахновським 24 рублі. В разі неможливості відшкодування збитків грошима йому призначалося 60 ударів кием привселюдно у Величківці «по малоросійському обычаю»¹⁹. Слід також додати, що у вирішенні своїх неприємностей Сахновські сподівалися на допомогу графа Олексія Розумовського. Зокрема, в листі від 1743 р. Євдокія зазначала, що їхній син Яким супроводжував Наталію Розумовську з доньками на шляху до Ропська. Вони зупинялися в будинку Сахновських, і Євдокія, скориставшись нагодою, попросила Розумовську написати листа сину Олексію, щоб він допоміг Івану Сахновському вирішити свої справи в Петербурзі²⁰.

Водночас Яким Сахновський прагнув довести своє право та здатність обіймати уряд сотника. У січні 1743 р. він подав чолобитну до Чернігівської полкової канцелярії з проханням видати йому атестат, з огляду на власні заслуги та заслуги діда й батька. Полкова канцелярія, за указом Генеральної військової канцелярії, здійснила перевірку і 13 січня 1743 р. видала Сахновському атестат, яким визнавалася його «згодност и достоинство». Одночасно він отримав атестат з Менської сотенної канцелярії. Документ сформульований так, щоб показати Сахновського в якомога кращому світлі. Сотенна старшина та товариство сотні свідчили, що

¹⁸ Четыре письма жены полкового обозного Евдокии Сахновской к своему мужу 1743–44 гг. // Киевская старина. — 1891. — Т. 32. — С. 178.

¹⁹ Там же. — С. 179.

²⁰ Дзюба О.М. Приватне життя козацької старшини XVIII ст. (на матеріалах епістолярної спадщини). — К., 2012. — С. 134.

визнавали Сахновського «за командира» та були ним задоволені. Він не чинив жодних кривд та збитків козакам. Очевидно, з товариством сотні була проведена певна «робота», бо, крім сотенної старшини, під атестатом підписались 12 отаманів та 15 козаків²¹.

Сахновські задіяли й інші способи проти свого конкурента. 29 вересня 1744 р. Іван Сахновський подав донесення до Комісії економії малоросійських маєностей. Він вказував на те, що Кузьминський незаконно володіє двома військовими частинами з млинів, які знаходились на р. Мени. Один млин називався Ілчишиним, а іншим володів до цього його батько, вже згаданий Ісидор Козмович. Ці військові частини належали менській ратуші. Також Кузьминський «без всяких крепостей» заволодів полями та сіножатями, які відносились до м. Мени. Біля Мени був лан орного поля та сінокіс в урочищі Остреч. Далі згадувалися сінокоси в менських лугах. Один з них нібито на 1000 копиць знаходився між с. Максаки та х. Дубрівка, а інший на 300 копиць – за с. Куковичі на лівому березі р. Десна. Обидва вони мали назву «Града». В цих лугах згадувався ще один сінокіс на 200 копиць²². За донесенням Сахновського 1 грудня 1744 р. була проведена перевірка. Виявилось, що до Ілчишиного млина Кузьминський взагалі не мав жодного відношення. Інший млин на три кола називався Гомляницьким, за прізвиськом його колишнього власника Гомляниці (жив у XVII ст.). Дві частини з цього млина за універсалом гетьмана Івана Самойловича від 13 липня 1672 р. були надані до менської ратуші. Третя частина належала мірошнику Свириду Андрійовичу, який продав її в 1677 р. менському козаку Остапу Даценку. Потім власники змінювалися, аж поки 1 грудня 1699 р. менський міщанин та купець Гаврило Гомляниця не продав цю частину вищезгаданому Ісидору Козмовичу. 13 вересня 1711 р. Козмович, вже намісник та пресвітер Михайлівської церкви, придбав у Агрипіни Сахутихи четверту частину в цьому млині²³. Універсалами гетьмана Данила Апостола від 24 червня 1731 р. та гетьманського уряду від 23 грудня 1735 р. ця частина в млині була закріплена за Кузьминським за його службу «в переводу и своду книг правных». Стосовно згаданих Сахновським полів та сіножатей, то Кузьминський, напевно, й на них не претендував²⁴.

Кузьминський, в свою чергу, не збирався залишатися осторонь висунутих проти нього звинувачень та розпочав діяльність, спрямовану, на його думку, на захист козацьких володінь та привілеїв. Як ми вже пересвідчилися, він мав достатньо можливостей ознайомитися з системою

²¹ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 16955. — Арк. 57, 59, 59 зв.

²² Там само. — Спр. 18833. — Арк. 8 зв.

²³ Там само. — Арк. 18.

²⁴ Там само. — Арк. 12 зв. 19, 20 зв.

тогочасного законодавства, положеннями Литовського статуту, гетьманських універсалів та царських указів, що стосувалися володіння чи користування земельними угіддями, відбування військової служби, повинностей, сплати податків тощо. У 1744 р. Кузьминський був одним з ініціаторів та авторів серед 10 сотників Чернігівського полку «Прошення о казачьих обидах», яке передбачалося подати імператриці Єлизаветі. В тому році вона відвідувала Київ, і сотники вирішили скористатися можливістю донести про зловживання органів влади Гетьманату по відношенню до козаків²⁵. У підготовці «Прошення» також брали участь синявський, сосницький, білоруський сотники. Потім їм вдалося долучити до свого задуму ще 6 сотників та кілька десятків сотенних старшин та отаманів. Спочатку вони згадували указ Петра I від 1723 р., згідно з яким канцелярії мали захищати козаків, а не забирати в них ґрунтів та переводити в підданство. Далі розповідалося про порушення цих прав, незаконність грошових зборів з козаків та намагання змусити їх виконувати селянські повинності. Повідомлялось про закріпачення козаків старшиною, яка відбирала в них землі, про незаконне використання козаків на різних роботах, відбирання в них підвід, коней, фуражу та провіанту. Говорилося про підробку і знищення документів, які підтверджували права козаків на їхні землі.

подавати «прошення» поїхав Кузьминський. Але, перебуваючи у Києві, він цього не зробив. У листі до сосницького сотника Павла Політанського Кузьминський пояснив це тим, що могли виникнути підозри, чому він сам від старшини подає «Прошення»; що нібито невдовзі будуть обирати гетьмана, а за кілька днів до від'їзду імператриці заборонили подавати чолобитні та інші причини. «Прошення» подав білоуський сотник Дем'ян Малицький. До 1746 р. воно пролежало в Сенаті, який після розгляду справи вирішив відрядити комісію на чолі з полковником Мее-ром для перевірки і розгляду звинувачень на місці²⁶. Але по факту комісія, до участі в якій залучили і стародубського полкового обозного Григорія Юркевича, розпочала роботу в 1747 р. Тоді ж стали викликати тих, хто підписав «прошення», що було підкріплено відповідним указом від 8 грудня 1747 р. Але тепер сотники під будь-яким приводом намагалися ухилитися від цього. Менські сотенні старшини відповіли, що їх сотник знаходиться в Петербурзі, і вони не уповноважені приїздити до комісії без його відома. Сам Кузьминський свідчив у комісії в лютому 1748 р. Потім просив, щоб його до 1 березня відпустили до Мени для наведення ладу в документації. До визначеного терміну він не прибув, а

²⁵ Прошение сотников Черниговского полка о казачьих обидах, поданные имп. Елизавете в 1744 г. // Киевская старина. — 1894. — № 4–6 (прилож.). — С. 6.

²⁶ Там же.

7 березня подав лист, відмовляючись від участі у справі. Врешті решт його змусили приїхати, і він почав доводити справедливість донесення. Інші чинили так само. Політанський вдавав, нібито хворий, а білоуський сотник написав, що його тримають під «караулом», і т. п.²⁷ В більшості випадків така поведінка сотників зумовлювалася тим, що вони не могли надати ґрунтовні докази для своїх обвинувачень. Також під час слідства виявлялися факти про зловживання самих сотників, і ті боялися втратити свої посади. Справа розтяглася на довгі роки, безпосередні учасники та свідки відходили, відкривались нові, почасти другорядні, факти. Поступово слідство віддалялося від головної мети, останні документи по ньому датувалися 1754 р., і чим воно завершилося, невідомо.

У серпні 1747 р. Г. Кузьминський подає скаргу на чернігівського полкового обозного Івана Сахновського та його родину. В її 35 пунктах, вже в традиційній для таких випадків образній, схильній до гіперболізації завданих «обид и разорений» манері, він розповідає про навернення у підданство, привласнення ґрунтів та майна, побиття та образи козаків Менської сотні²⁸. Сотник почав с того, що Іван Сахновський, так само, як і його батько, тримав козаків у підданстві, не допускаючи до військової служби. Щоб змусити відбувати повинності на свою користь, він відправляв своїх людей до місць проживання козаків і наказував в разі непослуху їх бити та грабувати.

Іван Сахновський, за твердженням Кузьминського, сам брав у цьому участь. Якось він звелів впрягти козака до воза замість коня, від тягання якого «оной бедной козак такое увече понес яко близ смерти находился»²⁹. Іншим разом Сахновський зі своїми служителями пограбував козацьку худобу. Далі Кузьминський писав, що його сини грабували козаків на ринку. Тих, кого не спіймали там, чатували на вулицях і дорогах, через що козаки були змушені потай вночі повертатися до своїх домівок. Все це, як підкреслював Кузьминський, робилося для того щоб навернути їх до підданства.

Генеральна військова канцелярія не відреагувала належним чином на козацькі скарги. Тому козаки в 1744 р. їздили до Козельця подавати чолобитну до імператриці Єлизавети Петрівни. Водночас племінник Івана Сахновського Павло вчинив напад на козацькі двори та «як все спустошил яко ниже от татар бы могло последоват разорение». По всьому тексту чолобитної Кузьминський вказує на дії Сахновського як такі, що йдуть всупереч інтересу її імператорської величності, і наголошує на необхід-

²⁷ Там же. — С. 10.

²⁸ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 18804. — Арк. 1.

²⁹ Там само. — Арк. 2 зв.

ності припинення цього «зла», оскільки все менше залишається «ревнителів державних інтересів»³⁰.

В наступних пунктах Кузьминський пише, що від нападів та грабунків козаки дійшли до таких злиднів, що не могли відбувати службу. Залишаючи свої сім'ї, вони вирушали на Січ та в інші місцевості Гетьманату. В інших випадках козаки залишали свої двори «впусте» та йшли підсусідками до своїх родичів. Але Сахновські, незважаючи на імператорський указ від 18 серпня 1742 р. про вільний перехід козаків та посполитих, продовжували напади на козацькі двори³¹. А козака з с. Куковичі Гната Грищенка (Бондаренка) взимку роздягнутого привезли на свій двір та прикували, моривши холодом і голодом, щоб він «о козачестве не знал а работат подданническую повинность обовязался бы подпискою». Крім цього, Сахновські силою та за безцінь скуповували в козаків землі й забирали худобу «ежели не гвалтовно то воровски ночью»³². У відповідь на вимогу козаків надати пояснення, Сахновський завдавав їм побоїв, а інших за свого сотництва відправляв не за чергою в походи. Також обозний та його син Яким не давали козаків для походу, приховуючи їх під виглядом підданих. Тримаючи козаків у такому стані, Іван Сахновський отримав універсал, згідно з яким володів ними й надалі. Теж ж саме стосувалося і Якіма, який незаконне володіння козацькими грунтами затвердив купчими записами на власному уряді.

Далі Кузьминський констатував скорочення кількості козаків і збільшення числа посполитих через вищезгадані дії Сахновських. Коли виїшов імператорський указ про складання «дворового числа ревизіи» 1743 р., Сахновські та члени родини бунчукового товариша Василя Полоницького забороняли козакам називати себе так при ревізорах. А тих, хто зважився на це, били, незважаючи на присутність самих ревізорів. Кузьминський скаржився на невивплату козакам і посполитим Менської сотні грошей за кількасот четвертей збіжжя, відправленого до київського магазину ще за часів сотництва Івана Сахновського. Гроші були привезені до сотні комісаром Іваном Поповичем, але Сахновський та отаман Василь Перехристенко приховали їх³³.

Кузьминський скаржився на зловживання Якіма Сахновського у військовому забезпеченні козаків. Так, за його наказом на Менську сотню було пошито 200 шапок. Козаків змушували купувати ці шапки за 50 копійок, хоча в сусідній Киселівській сотні вони коштували 5 алтин

³⁰ Там само. — Арк. 3–12 зв.

³¹ Экстракт из указов, инструкций и учреждений, с разделением по материям на девятнадцать частей. — Чернигов, 1902. — С. 280.

³² ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 18804. — Арк. 4 зв.

³³ Там само. — Арк. 5 зв.

(15 копійок). Хто не бажав цього робити, «бил плетми нещадно». Іншим разом, при огляді козацького загону сотні, Сахновський набрав собі «в цуг» козацьких коней, за які звелів заплатити зібраними з інших козаків грошима. Він наказав менському отаману, невідомо по якому указу, зібрати з козаків сотні 100 рублів, що було затверджено його однодумцем, колишнім отаманом Перехрестенком. Цими грошима Сахновський користувався впродовж чотирьох років до призначення Кузьминського сотником. Водночас він три роки тримав Менську сотню на відкупі, запровадивши небувалі раніше збори. А це йшло всупереч указу Петра I від 23 червня 1720 р. про заборону чиновникам збирати гроші на своє утримання від власних підданих³⁴.

Також Кузьминський повідомляв, що в листопаді 1745 р. Іван Сахновський подав на нього скаргу через те, що він записав його підданих у с. Феськівці та Величківці до козаків та забрав у нього сіножать. Сотник наголошував, що обозний скаржився не до полкового суду, а до Генеральної військової канцелярії, деякі члени якої «с ним Сахновским дружбу імеют»³⁵.

До цих же скарг Кузьминський додав вимогу від 6-ї роти Ризького драгунського полку від 17 грудня 1745 р. В ній йшлося про те, що 7 грудня 1745 р. Петро Сахновський з братами побили та пограбували драгуна Микиту Доброхотова, який разом з дружиною знаходився на постої в дворі вищезгаданого козака Бондаренка в Куковичах³⁶.

В подальших пунктах, напевно, йшлося про події, що відбувалися взимку–навесні 1746 р. Кузьминський скаржився на дії Генеральної військової канцелярії, яка задовольнила позов Сахновського, а його донесення взагалі не стала розглядати. Таку ж відмову за своєю наступною скаргою він отримав і в Генеральному суді, який натомість притягнув його до слідства за донесенням Сахновського. Всупереч положенням, суд не надав Кузьминському повного списку звинувачень на його адресу з боку опонента. Сотник отримав лише виписку, окремі позиції якої не збігалися з пунктами скарги. Далі, незважаючи на те, що за ревізією у Менській сотні та доказами Кузьминського піддані Сахновського все ж таки виявилися козаками, Генеральний суд називав їх «мужиками». А щоб розхитати справу, він звинуватив сотника в тому, що той не знає імен комісарів, при яких здійснювалася ревізія. Суд не зважав на те, що відомості про комісарів були в документах. Далі члени суду відмовились відпустити Кузьминського на «полчверть часа», щоб запитати в сотенної старшини імена комісарів. На думку Кузьминського, цими діями суд

³⁴ Там само. — Арк. 6.

³⁵ Там само. — Арк. 6 зв.

³⁶ Там само. — Арк. 12 зв.–13.

порушив низку положень Литовського статуту. Далі опоненти роз'їхалися по домівках, бо наближався Великдень³⁷.

За наказом суду Кузьминський та Сахновський перебували при перевірці ревізії 1743 р. у Менській сотні. Для цього сюди приїжджали чернігівський полковий суддя Тимофій Сенюта та роїський сотник Леонтій Бакуринський. Іван Сахновський всіляко ухилявся від надання на перевірку купчих та відомостей щодо маєтностей козаків. Тому, перевіривши свідчення Кузьминського, уповноважені роз'їхались. Сахновський тим часом відбув до Глухова, де знову свідчив проти Кузьминського. Суд постановив, що сотник мав сплатити 132 руб. за незаконне привернення підданих у козацтво та 100 руб. за сіножать. Кузьминський продовжував доводити протилежне, вказував на несправедливість рішення, яке було прийняте без його присутності, що також суперечило нормам Литовського статуту³⁸.

Скарга Кузьминського стосувалася й підлеглих Сахновського. Одним з них був величківський отаман Михайло Падалка, якого обозний взяв під протекцію. Він приховав від сотника відомості про козаків, які перебували у підданстві Сахновського. Водночас Падалка брав хабарі і давав Якиму Сахновському. Також він володів ґрунтами, не відбуваючи ніякої служби. За клопотанням Сахновського та згідно з указом з Чернігівської полкової канцелярії від 2 грудня 1744 р. його перевели до Стольненської сотні, де сотник Іван Бобир доводився Падалці сватом³⁹.

В останньому пункті менський сотник пише про те, що з нього намагаються стягнути 300 рублів. Задля справедливого вирішення справи він просив імператорського указу про створення слідчої комісії для роботи в Менській сотні у складі стародубського полковника Федора Максимовича, писаря цього полку Степана Петрункевича, бунчукового товариша Василя Кутневського та значкового товариша Івана Домашкевича. Для місцевого населення слід було забезпечити можливість ознайомитися з імператорськими указами, на які б вони могли спиратися у своїх скаргах. Кузьминський ще раз наполягав на необхідності повернути козакам незаконно вилучені ґрунти, зібрані гроші, майно, а також припинити здирства, оскільки козаки не зможуть відбувати військову службу. На утримання комісії Кузьминський пропонував виділити необхідні кошти з імператорської казни, які потім мали бути компенсовані за рахунок «виноватого», себто Сахновських⁴⁰.

³⁷ Там само. — Арк. 8.

³⁸ Там само. — Арк. 8 зв.

³⁹ Там само. — Арк. 11; Спр. 11465. — Арк. 3.

⁴⁰ Там само. — Арк. 12.

Надалі справа розглядалася у Правлячому сенаті, з якого був виданий указ, отриманий в Генеральній військовій канцелярії 8 березня 1748 р. У своїй наступній чолобитній канцелярія повідомляла Сенат, що розгляд суперечки між Кузьминським та Сахновськими було перенесено до неї з Генерального суду, оскільки за скаргами Кузьминського він прийняв несправедливе рішення. Згадувалося тут і про так звану верхню апеляцію Кузьминського до Генеральної військової канцелярії. Затримка з її розглядом пояснювалася тим, що Кузьминський, повернувшись додому після перебування у Петербурзі з грудня 1747 по січень 1748 р., не надав одразу до Канцелярії виданий в Сенаті указ, згідно з яким вона мала вести слідство за його чолобитною. Натомість він «подложно порочил» Канцелярію, подавши до Сенату чолобитну про несправедливе вирішення суперечки між ним та Сахновським та накладання на нього грошового стягнення. Тому остання просила «сатисфакції» на дії Кузьминського⁴¹.

Як слідство рухалося далі, достеменно невідомо. Сахновські, напевно, успішно повернули хід справи на свою користь, а напередодні 4 березня 1748 р., з Генеральної військової канцелярії був виданий універсал, що поновлював Івана Сахновського на посаді полкового обозного. Справу за доносом Купчинського закрили в 1751 р. на користь Безбородька⁴². Кузьминський хоч і намагався діяти в тогочасній правовій площині, але нажив собі чимало недоброзичливців і в самій Менській сотні. Зокрема, в 1749 р. Чернігівська полкова канцелярія, виконуючи розпорядження Генеральної військової канцелярії, мала зібрати з сотенних правлінь відомості про правовий статус міщан — жителів сотенних містечок, а саме: на яких підставах вони належали до цього стану. У своєму рапорті Кузьминський доповів, що жителі Мени не можуть бути такими, бо на це мають право лише мешканці полкових міст, які відносяться до магістрату й «правами магдебурскими судяться». Він посилався на артикул 3 розділу 12 Литовського статуту. Натомість жителі Мени у своїй чолобитній висунули низку обґрунтувань на захист власних прав, а заява сотника, на їх думку, була неправильною, «по злобе на мешчан менских»⁴³.

Конфлікт між Сахновськими та Кузьминським, скоріше за все, завершився зі смертю останнього в 1753 р. Імператорською грамотою від 29 липня сотником призначений Павло Сахновський⁴⁴. Стосовно цього

⁴¹ Там само. — Арк. 29 зв.

⁴² *Кривошея В.В.* Генеалогія українського козацтва... — С. 278.

⁴³ *Кісіль І.* Міщани в соціальній структурі населення міст Гетьманщини (50–60 рр. XVIII ст.) // Пам'ять століть. — 2005. — № 3–4. — С. 231.

⁴⁴ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 11465. — Арк. 2.

31 липня він отримав універсал від гетьмана Кирила Розумовського⁴⁵. Своїм донесенням до Генеральної військової канцелярії від 29 вересня 1753 р. він клопотався про повернення до Менської сотні козака, жителя Дягови Семена Гречухи та колишніх курінних отаманів: менського Андрія Якименка, куковицького Феська Лавського та величківського, вже згаданого, Михайла Падалки, які зазнали збитків та були «в ссоре» з Кузьминським. Фесько Лавський з 1749 р. відбував службу у Стольненській, Андрій Якименко — в Березинській (з 1749 р.), а Семен Гречуха — в Синявській (з 1750 р.) сотнях. Не виключено, що і їхньому переміщенню до інших сотень також посприяли Сахновські⁴⁶.

Таким чином, наведені факти вже вкотре демонструють всю складність відносин у владному та суспільному середовищі Лівобережного Гетьманату, зокрема, на місцевому рівні. На перший погляд, сотник Кузьминський у своїй діяльності керувався суто благородними намірами щодо захисту козаків сотні від сваволі старшин. Цьому мало б сприяти також добре знання ним діючих в Гетьманаті норм Литовських статутів та царських указів, на які він посилався у своїх зверненнях, надання пропозицій щодо заходів, які необхідно вжити, та неодноразово висловлювана турбота про державний інтерес. Однак багатоманітність й неупорядкованість законодавства відкривали достатньо широкий простір для різного роду маневрів та обхідних шляхів.

Водночас відсторонення старшин від влади не призводило до послаблення їхнього становища в суспільстві, чому сприяли попередні заслуги, своєчасно здобуті службові та родинні зв'язки. Маючи все це, Сахновські використовували широкий арсенал методів проти Кузьминського, апелювали до своїх матеріальних інтересів та владних амбіцій, вочевидь, мало переймаючись можливістю покарання за скоєне. А слабкість становища Кузьминського в порівнянні з Сахновськими, наявність зловживань з його боку зумовлювали непослідовність дій сотника в процесі слідства. Водночас розгляд величезної кількості взаємних звинувачень та наклепів, другорядних фактів ще більше затягував слідство на користь Сахновських, і вони поволі повернули втрачені посади. А загалом ці сюжети відкривають багато нової інформації про відносини на рівні місцевої влади, повноваження та дії урядовців, їх повсякденні стосунки з населенням, що спонукає до подальших досліджень у цьому напрямі.

---

⁴⁵ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. — К., 1914. — Т. 4: (П–С). — С. 507.

⁴⁶ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 11465. — Арк. 7 зв.

Частина друга

ПОЛІТИКО-ПРАВОВЕ ПОЛЕ

ДЕРЖАВНЕ ПРАВО ЯК СКЛАДОВА ЧАСТИНА ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО У ДОСТАТУОВИЙ ПЕРІОД

Формування правової системи

Період від середини XIV до середини XV ст. є значущим в історії Центрально-Східної Європи. Саме за цієї доби до складу Великого князівства Литовського (далі — ВКЛ) увійшла більшість українських земель (Волинь — 1340 р., Київщина, Сіверщина і Поділля — 1362 р., Переяславщина — 1396 р., Північне Причорномор'я — 1455 р.). Цей процес перетворив ВКЛ на одну з найбільших тогочасних європейських держав. У нових реаліях головною проблемою постало налагодження взаємовідносин між «ною» владою та соціумом. Тому питання створення дієздатної правової системи було рівноцінне питанню формування території держави і утвердження влади великого князя литовського. Переломним моментом у процесі формування правової системи як ВКЛ в цілому, так і українських земель зокрема, стає друга половина XV ст. Саме із цього часу набувають поширення писемні правові документи.

Втім, попри те, що кількість праць з історії права ВКЛ досить значна, монографічні дослідження з окресленої проблеми відсутні. Практично усі вчені спрямовували вектори свого дослідження не стільки на правову систему загалом, скільки на її складові частини або джерела формування. У цьому ракурсі важливими є праці істориків права кінця XIX — першої третини XX ст., зокрема, М. Володимирського-Буданова¹, Р. Лащенко², С. Кутшеби³, М. Кразаускайте⁴, Ф. Леонтовича⁵, М. Максимейка⁶, М. Чу-

---

¹ *Владимирский-Буданов М.Ф.* Очерки из истории Литовско-Русского права. — Вып. 1. — К., 1889; *Его же.* Хрестоматия по истории Русского права. — Вып. 2. — Изд. 4. — СПб., 1901.

² *Лащенко Р.* Лекції по історії українського права. — Ч. 2: Литовсько-польська доба. — Вип. 1: Памятники права. — Прага, 1924.

³ *Kutrzeba S.* Historia ustroju Polski w zarysie. — Część druga: Litwa. — Lwow, 1914.

⁴ *Krasauskaite M.* Die Litauische Adelsprivilegien bis zum Ende des XV. Jahrhunderts. — Leipzig, 1927.

⁵ *Леонтович Ф.* Очерки по истории Литовско-русского права. Образование Литовского государства. — СПб., 1894; *Его же.* Русская Правда и Литовский Статут // Университетские известия. — К., 1865. — № 2. — С. 1–25; № 3. — С. 1–31.

батового⁷, А. Яковліва⁸, І. Якубовського⁹, М. Ясінського¹⁰. Серед досліджень останніх декількох десятиліть відмітимо напрацювання Ю. Бардаха¹¹, Д. Вілімаса¹², А. Гурбика¹³, А. Закшевського¹⁴, Є. Маховенка¹⁵, Я. Падохи¹⁶, В. Поліщука¹⁷, І. Старостіної¹⁸ та ін. Окремо зауважимо, що деякі аспекти правової системи стали об'єктом вивчення у історико-

⁶ Максимейко Н. Опыт критического исследования Русской Правды. — Вып. 1. — Харьков, 1914. — 217 с.; *Его же*. Русская Правда и литовско-русское право. — [Б. м/р.] — 14 с.

⁷ Чубатий М. Огляд історії українського права. Історія джерел та державного права. (Записки за викладами на тайнім Українським університеті у Львові в рр. 1920–1923). — IV вид. — Перша і друга частина в одному томі. — Мюнхен, 1976.

⁸ Яковлів А. Впливи старочеського права на право українське литовської доби XV–XVI в. — Прага, 1929.

⁹ Якубовский И. Земские привилеи Великого княжества Литовского // Журнал Министерства народного просвещения. — 1903. — № 6. — С. 245–303.

¹⁰ Ясинский М. Уставные земские грамоты Литовско-русского государства. — К., 1889. — 210 с.; *Его же*. Очерки по истории судоустройства в Литовско-Русском государстве. Главный Литовский трибунал, его происхождение, организация и компетенция. — Вып. 1: Происхождение Гл. Лит. Трибунала. — К., 1901; *Его же*. «Село» и «вервь» Русской Правды. — К., 1906.

¹¹ Bardach J. Sok, soczenie, prosoka // Bardach J. O dawnej i niedawnej Litwie. — Poznań, 1988. — S. 140–187; Bardach J. Statuty Litewskie a prawo Rzymskie. — Warszawa, 1999.

¹² Vilimas D. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemės teismo sistemos formavimasis (1564–1588). — Vilnius, 2006.

¹³ Гурбик А. Про общинне судочинство на Україні доби феодалізму // Проблеми української історичної медієвістики. — К., 1990. — С. 61–64; *Його ж.* Трактатування «судових околиць» в громадському судочинстві на українських землях Великого князівства Литовського // Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського. — К., 2009. — Т. I. — С. 11–33; *Його ж.* Правовий інститут «гоніння сліду» в копному судочинстві українських земель Великого князівства Литовського // Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського. — К., 2013. — Т. II. — С. 95–110.

¹⁴ Zakrzewski A. Wielkie księstwo Litewskie (XVI–XVIII w.). Prawo — ustrój — społeczeństwo. — Warszawa, 2013.

¹⁵ Machovenko J. Nelietuviškų žemių teisinė padėtis Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje (XIV–XVIII a.). — Vilnius, 1999.

¹⁶ Падох Я. Суди і судовий процес старої України. — Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто–Львів, 1990.

¹⁷ Поліщук В. Свідки у русько-литовському праві до судово-адміністративної реформи 1564–1566 рр. // Молода нація. — К., 2000. — С. 123–163.

¹⁸ Старостина И. Право Великого княжества Литовского XV в. в контексте культурно-исторических связей Польши, Литвы и Руси // Восточная Европа в исторической ретроспективе: К 80-летию В.Т. Пашуто. — М., 1999. — С. 237–244; *Ее же*. Судебник Казимира 1468 г. // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования. 1988–1989 годы. — М., 1991. — С. 170–344.

юридичних працях. Це, головним чином, здобутки Ф. Аметки¹⁹, С. Ковальової²⁰, Х. Майкут²¹, О. Сокальської²², Т. Федоренко²³ та ін.

Для більш детального огляду зазначеної проблеми визначимо спершу дефініцію «правова система» згідно теорії права. У фундаментальному виданні «Велика юридична енциклопедія» правова система трактується як «сукупність внутрішньопогоджених, взаємозв'язаних, соціально однорідних юридичних засобів, за допомогою яких державна влада чинить регулятивно-організуючу і стабілізуючу дію на громадські стосунки, поведінку людей і їх об'єднань»²⁴. Залежно від форми державного устрою, правова система може відрізнятися. Наприклад, у кожному суб'єкті федеративної держави діятиме своя правова система, яка, однак, «обов'язково повинна узгоджуватися із загальнофедеративною»²⁵. Водночас правовий чинник не може бути основним, і тим більше єдиним, при визначенні форми державного устрою. Яким типом державного утворення було ВКЛ — питання, що вимагає окремого дослідження, тому наразі ми не буде його розглядати. Стосовно безпосередньо правової системи українських земель, то перші юридичні джерела, які дають нам змогу її досліджувати, з'являються в середині XV ст. В історіографії вони визначаються як уставні земські грамоти, або обласні привілеї. Вони жалувалися від імені великого князя литовського з метою визначення відношення області / землі до держави і регламентації взаємних стосунків між місцевим населенням і урядовими органами, а приводом стала необхідність затвердження влади господаря у приєднаних регіонах. Стосовно українських територій, то на сьогодні науці відомі такі грамоти тільки Волинській і Київській землям. Саме на цих територіях ми зупинимось.

Звернемо тепер безпосередню увагу на ті елементи, які, власне, складають **правову систему**.

---

¹⁹ *Аметка Ф.* Кримське ханство: становлення і розвиток державності та права (перша половина XV — друга половина XVIII ст.) // Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — Харків, 2013.

²⁰ *Ковальова С.* Судоустрій і судочинство на українських землях Великого князівства Литовського. — Миколаїв, 2008; *Її ж.* Судебник великого князя Казимира Ягайловича 1468 року. — Миколаїв, 2009.

²¹ *Майкут Х.* Цивільне право на українських землях за Литовськими статутами: історико-правове дослідження: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — Львів, 2009.

²² *Сокальська О.* Судоустрій та судочинство в Україні (XVI — початок XVII ст.): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — К., 2006.

²³ *Федоренко Т.* Вплив християнства на формування правової системи Київської Русі з кінця X — по 40-ві роки XIII століття: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — К., 2001.

²⁴ Большая юридическая энциклопедия. — М., 2006. — С. 3876.

²⁵ Там же. — С. 3876–3877.

1. Діючі правові норми і система джерел права.

Як уже відзначалося, діючими правовими нормами на території Київщини і Волині були норми уставних земських грамот. Перші такі грамоти були пожалувані, на наш погляд, у 1440 р. і 1452 р. відповідно²⁶. Наступні підтвердження 1507 і 1529 рр. (Київщина), 1501 і 1508 рр. (Волинь) значно розширили нормативну базу. Артикули цих грамот до видання Першого Литовського статуту були засадничими для внутрішньої організації права, а саме: його системи. Обласні привілеї регулювали такі галузі права, як конституційне (частково), адміністративне, фінансове, земельне, цивільне, сімейне і кримінальне. Крім цього, окремі положення грамот торкалися судового процесу. Як показало наше дослідження, статті грамот мали практичне застосування в юриспруденції²⁷. Що стосується системи джерел права, то це питання значно складніше, ніж попереднє.

В українських землях приблизно до середини XIV ст. основним збірником судових законів номінально вважалася Правда Руська. Попереднє наше дослідження, в якому ми порівнювали статті староруської збірки з нормами уставних грамот, показало, що немає підстав з упевненістю говорити про повну рецепцію староруського правового спадку в усіх галузях права окремих земель ВКЛ²⁸. При цьому відмітимо, що ми не заперечуємо Правду Руську як один з елементів системи джерел права українських земель ВКЛ, а тільки акцентуємо увагу на тому, що вона не була домінуючою, як це вказувалося в історіографії другої половини XIX — першої третини XX ст.²⁹ У цьому відношенні не слід забувати і

²⁶ Ващук Д. Обласні привілеї Київщини та Волині: проблема походження, датування та характеру (XV — поч. XVI ст.) // Укр. іст. журн. — 2004. — № 1. — С. 90–101.

²⁷ Ващук Д. «АБЫХМО ДЕРЖАЛИ ИХЪ ПОДЛЕ ПРАВА ИХ ЗЕМЛИ» (Населення Київщини та Волині і великокнязівська влада в XV–XVI ст.). — К., 2009.

²⁸ Ващук Д. Рецепція норм «Руської Правди» в пам'ятках права Великого князівства Литовського (на матеріалах обласних привілеїв другої половини XV ст.) // Українська історична наука на сучасному етапі розвитку / II Міжнародний науковий конгрес українських істориків. Кам'янець-Подільський, 17–18 вересня 2003 р. — Т. I. — Кам'янець-Подільський–Київ–Нью-Йорк–Острог, 2005. — С. 136–142.

²⁹ Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. — Т. IV: XIV–XVI віки: відносини політичні. — К., 1993. — С. 8; Т. V: Соціально-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV–XVII віків. — 2-е вид. — К., 1998. — С. 630–631; Довнар-Запольский М. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. — Т. I. — К., 1901. — С. 27, 84; Лащенко Р. Лекції по історії українського права... — С. 37–38; Леонтович Ф. Очерки по истории Литовско-русского права... — С. 190; Леонтович Ф. Русская Правда и Литовский Статут... — С. 1–25; Любавский М. Областное деление и местное управление Литовско-русского государства ко времени издания Первого Литовского Статута. — М., 1892. — С. 659, 684; Его же. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. — М., 1910. — С. 143, 150; Максимейко Н. Русская Правда и литовско-русское право... —

про звичаєве право, яке, безумовно, відноситься до джерел права³⁰. Попри те, що держава надавала правовому звичаю загальнообов'язкову силу, простежити ступінь його впливу на формування змісту обласних привілеїв дуже складно через нестачу письмових джерел. Водночас рішення у багатьох справах згідно «звичаю» часто ставали «стариною» для місцевого населення, а при наступних підтвердженнях уставних грамот доповнювали їх зміст.

2. Особливості правосвідомості і правової культури, правова ідеологія і правова політика.

Правосвідомість визначається як сукупність уявлень, поглядів і оцінок до діючого права. У названий період це фіксується підтвердженням дії норм писаного права на практиці. Тобто, у джерелах судочинства маємо відомості про рішення багатьох позовів відповідно до права конкретної землі. Приміром, «подлугъ права вашого, што есмо вам дали, всей земли Киевской» було вирішено справу між черкаським намісником Кмітом Олександровичем і путивльським намісником, князем Богданом Федоровичем (27 липня 1495 р.)³¹. Вирок у кримінальній справі між паном Щасним Якимовичем із князем Дмитром Буремським (1528–1529 рр.) був ухвалений «водле росказанья господарьского и уфалы с права земли Вольньское»³². Так формувалося поняття про те, що чинне письмове законодавство є непорушним, що, своєю чергою, позитивно впливало на рівень правосвідомості. Кількість прикладів можна збільшити.

Поступове домінування письмових норм над звичаєвим правом значно вплинуло на розвиток *правової культури*, причому не лише держави в цілому, але і представників князів, панів і зем'ян. Для ВКЛ загалом друга половина XV — перша третина XVI ст. характеризується підвищенням рівня культури юридичної практики, а саме ефективної діяльності законодавчих і судових органів. Аналіз джерел засвідчив формування культури правової поведінки, тобто правової активності обивателів і їх правомірної

---

14 с.; Яковлів А. Впливи старочеського права на право українське литовської доби... — С. 20; Ясинский М. Уставные земские грамоты... — С. 75–76; Ясинский М. «Село» и «вервь» Русской Правды... — 23 с.; Kutrzeba S. Historia ustroju Polski w zarysie... — S. 41.

³⁰ Див. напр.: Кушинська Л. Звичаєве право та його еволюція у східнослов'янському суспільстві VI–XI ст. — К., 2008; Яковлів А. Звичаєве право // Електр. ресурс: <http://litopys.org.ua/cultur/cult15.htm>

³¹ Lietuvos Metrika (далі — LM). Knyga № 6 (1494–1506): Užrašymų knyga 6 / Parengė A. Baliulis. — Vilnius, 2007. — P. 114.

³² LM. Knyga № 15 (1528–1538): Užrašymų knyga 15 / Parengė A. Dubonis. — Vilnius, 2002. — P. 147; Любавский М. Областное деление и местное управление Литовско-русского государства... — С. 870–871.

поведінки. Крім цього, у князівсько-шляхетському середовищі поступово утверджується переконаність у необхідності знання чинного законодавства, соціальної корисності законів, уміння користуватися правовим інструментарієм у практичній діяльності. Якісне знання існуючого законодавства, зокрема, норм уставних земських грамот, на цьому етапі було необхідною умовою як для урядників, які представляли виконавчі (а деякі і судові) структури влади, так і для інших обивателів. Перші зобов'язувалися здійснювати правосуддя відповідно до існуючих норм, а другі повинні були знати ці норми, щоб не допустити порушення законності у суді³³.

Що ж стосується *правової ідеології* у ВКЛ і, відповідно, в українських землях, то можемо говорити тільки про формування деяких правових ідей і принципів права. Один з таких принципів сформульовано у відомому постулаті «ми старини не рухаємо, а новин не вводимо». Не заглиблюючись у подробиці, відмітимо, що великокнязівський уряд спочатку фіксував недоторканість «старини», а потім поступово, без особливого загострення із соціумом, змінював її на свою користь³⁴. Проте влада часто ставала заручником такої політики, доказом чого слугує величезна кількість різноманітних судових справ, зміст яких свідчить про використання шляхтою «старини» як засобу боротьби за розширення своїх прав.

На початку XVI ст. поступово формується правова ідея про необхідність запровадження письмового загальнодержавного збірника законів. Уперше це зустрічаємо в уставній земській грамоті Волинській землі 1501 р.: «А то имь маемь все держати тые члоньки, што в семь нашомь листе верху стоить выписаный, до тыхъ часов, поки права, статуты всей земли, отчизне нашей Великому Князству Литовьскому, вставимь, а коли права, Статута у в отчизне нашей уставимь, тогды вси земли наши одного ся права держати мают и однимъ правом сужоны будутъ подле Ста-

³³ Докладніше про правову культуру ВКЛ див.: *Zakrzewski A.* O kulturze prawnej Wielkiego Księstwa Litewskiego XVI–XVIII wieku — uwagi wstępne // *Kultura i języki Wielkiego Księstwa Litewskiego.* — Kraków, 2005. — S. 33–63.

³⁴ Докладніше стосовно функціонування інституту «старини» див.: *Ващук Д.* Непорушність «старини»: «консерватизм» державної політики Великого князівства Литовського чи історіографічна традиція кінця XIX — першої третини XX ст.? // *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.).* — Вип. 6. — К., 2006. — С. 423–438; *Дзярновіч А.* Фрэскі гысторыі: артыкулы і эсэ гісторыі і цывілізаці Бедарусі і Цэнтральна-Усходняй Еўропы. — Мінск, 2011. — С. 78–87; *Кром М.* «Старина» як категория средневекового менталитета (по материалам Великого княжества Литовского XIV — нач. XVII вв.) // *Medievalia ucrainica: ментальність та історія ідей.* — Т. III. — К., 1994. — С. 68–85; *Груша А.* Улада непорушнасці і памяці: «старина» і яе трансфармацыя ў XV — першай трэці XVI ст. // *СОЦІУМ. Альманах соціальної історії.* — Вип. 10. — К., 2013. — С. 216–245.

туту»³⁵. У результаті і сам Перший Литовський статут у заголовку був визначений як «Права писаные, даны панству Великому князству Литовскому»³⁶. Таким чином, вперше на загальнодержавному рівні був зафіксований принцип домінування єдиного письмового законодавчого збірника. Його впровадження в юриспруденцію здійснювалося без особливих проблем, оскільки обивателі, знайомі з обласними привілеями, мали достатньо тривалу практику використання письмових норм. Так, зокрема, «водлуг нынешнего права нового» (Перший Литовський статут. — *Авт.*) 4 жовтня 1529 р. була вирішена справа між Блажейном Жиховським та Яном Коволевичем: останній мав заплатити своїй сестрі, дружині Б. Биховського Дороті, $\frac{1}{4}$ вартості маєтку³⁷, що і було зроблено без будь-яких зауважень. 20 листопада 1530 р. Сигізмунд I Старий наказував луцькому старості Федору Чарторийському розв'язати справу між Грицьком Синютою, служебником князя Костянтина Острозького, та зем'янином волинським Яцьком щодо маєтку Пруси: «абы Твоя Милость (староста. — *Авт.*) тому Яцку казал перед собою стати и о том межи ними досмотрел, и справедливость тому вчинил *водле нынешних прав* (Першого Литовського статуту. — *Авт.*) *наших от нас всему панству ново данных* (курсив наш. — *Авт.*) так, пакбы им в том кривды не было, а нам бы они болши того не жаловали»³⁸. «Водле статутѣ прав земскихъ» Боговитин Петрович Шумбарський з дружиною Софією записали зятю своєму Яну Богдановичу Загоровському маєтки Кокорев та Динятин вартістю 500 кіп грошей та 40 золотих черлених замість приданого за дочкою Федорою в сумі 300 кіп грошей до того часу, поки їх не віддадуть (7 листопада 1538 р.)³⁹. Кількість прикладів можна збільшити.

Усі вказані компоненти повністю пов'язані з правовою політикою — цілеспрямованою діяльністю державних органів щодо створення ефективних механізмів для зміцнення законності і правопорядку, формування рівня правової культури суспільства і особи. Ця діяльність упродовж другої половини XV — першої третини XVI ст. характеризується посту-

³⁵ Ващук Д. «АБЫХМО ДЕРЖАЛИ ИХЪ ПОДЛЕ ПРАВА ИХ ЗЕМЛИ»... — С. 271.

³⁶ Лазутка С., Валиконитэ И., Гудаевичюс Э. Первый Литовский Статут (1529 г.). — Вильнюс, 2004. — С. 137.

³⁷ LM. Knyga № 225 (1528–1547): 6-oji Teismų bylą knyga. / S. Lazutka, I. Valikonytė ir kt. — Vilnius, 1995. — P. 104.

³⁸ Archiwum książąt Sanguszków w Sławucie wydane przez Bronisława Gorczaka, konserwatora tegoż archiwum. — Т. III (1432–1534). — Lwów, 1890. — S. 366.

³⁹ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (далі — AGAD). — Tz. ML. — Dz. X. — Sygn. 4787. — К. 1–2; Акти Волинського воєводства кінця XV–XVI ст. (із зібрання Пергаментних документів Архіву головного актів давніх у Варшаві) / Підгот. до друку й автор. текст Андрія Блануци, Дмитра Ващука, Дмитра Вирського (латиномовні документи). — К., 2014. — С. 101.

повим запровадженням письмових збірників законів, які були основними у системі права українських земель ВКЛ. Апогеєм такої діяльності стало прийняття, як вже зазначалося, Першого Литовського статуту.

3. Система правовідносин, стан правопорядку і законності.

Правовідносини визначаються як врегульовані правом громадські стосунки. Право регулює відносини власності, влади і управління, соціально-економічного устрою, прав і обов'язків обивателів, забезпечення порядку, трудові, майнові, сімейно-шлюбні взаємини і т. п. У такому контексті норми Київської уставної грамоти регулювали: 1) порядок придбання, спадкоємства і відчуження земельної власності, а також її недоторканість⁴⁰; 2) механізм отримання управлінських посад на місцевому рівні⁴¹; 3) питання митних і податкових тарифів, системи відробітку різноманітних повинностей (подимщина, підводна, городова, сторожовщина тощо)⁴²; 4) систему судочинства, а саме послідовність розгляду різноманітних справ, у тому числі і карних⁴³; 5) деякі питання сімейних стосунків, зокрема, майнові права вдів і дітей. Аналогічною була і уставна грамота Волинської землі. У її змісті присутні майже усі вказані положення стосовно правовідносин, за винятком тих норм, які регулювали майнові й сімейні стосунки⁴⁴.

Правопорядок — забезпечення звичаями, нормами моралі, моральності і, особливо, органами державної влади дотримання закону й інших правових норм. Правопорядок, крім того, характеризується рівнем законності в державі, мірою реалізації прав і свобод громадян, а також виконанням ними і державними органами покладених законом обов'язків. У вказаних українських землях ВКЛ забезпечення правопорядку здійснювалося органами судової і державної влади. Наприклад, «староста» на

⁴⁰ Ващук Д. Майнові відносини на Київщині в другій половині XV — першій третині XVI ст. (Аналіз статей Київської Уставної грамоти) // Канструкція і дэканструкція Вялікага княства Літоўскага / Матэрыялы міжнар. навук. канф., Гродна, 23–25 крас. 2004 г. — Мінськ, 2007. — С. 110–121.

⁴¹ Ващук Д. «АБЫХМО ДЕРЖАЛИ ИХЪ ПОДЛЕ ПРАВА ИХ ЗЕМЛИ»... — С. 132–135.

⁴² Ващук Д. Деякі аспекти системи оподаткування у Київській землі (друга половина XV — перша третина XVI ст.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. — Кам'янець-Подільський, 2005. — Т. 14: На пошану академіка І. С. Винокура. — С. 149–160.

⁴³ Ващук Д. «АБЫХМО ДЕРЖАЛИ ИХЪ ПОДЛЕ ПРАВА ИХ ЗЕМЛИ»... — С. 81–111.

⁴⁴ Ващук Д. Правовое регулирование экономических отношений на Волыни во второй половине XV — первой трети XVI в. (по материалам Литовской Метрики) // Литовская Метрика и Литовский Статут как источниковедческая база для славистики и баллистики: Тезисы докладов. Москва, 23–25 ноября 2006 г. — М., 2006. — С. 9–10.

Волині відгравав одну з провідних ролей в судочинстві. До його компетенції входило послання судових виконавців — «децких», проведення судових справ, а також самостійне винесення вироків після кримінальних злочинів чотирьох категорій: наїздів, зґвалтування, нанесення тілесних ушкоджень шляхтичу, підпалів. Водночас існували обмеження судової діяльності «старости». Він не мав права самовільно проводити судові засідання і ухвалювати вирок, а тільки «по науці» великого князя литовського; на судовому процесі, крім старости і намісників, обов'язково були присутніми місцеві князі, пани і зем'яни; волинська шляхта отримала право самостійно судити власних слуг⁴⁵. Компетенція «воєводи» на Київщині дещо відрізнялася від компетенції його «волинського колеги». Для вирішення справи йому не потрібно було чекати великокнязівського листа «з наукою». «Воєвода» зобов'язувався ще до винесення вироку віддати підсудного на поруки і повідомити про це великому князю, а вже від останнього залежало — штрафувати його чи не штрафувати⁴⁶. За великим князем литовським залишалось право «вищого суду», на який дозволялося переводити судову справу як волинській, так і київській шляхті.

Законність — суворе дотримання і виконання законів, а також виданих відповідно до них інших правових актів усіма органами державної влади, органами місцевого самоврядування, посадовцями, громадянами. У цьому питанні маємо досить велику кількість різноманітних письмових джерел, що підтверджують думку про те, що уряд ВКЛ піклувався про дотримання законності в державі. Приміром, «водле обычая права земського» обрані судді повинні були вирішити справу між державцею слонімським і каменецьким, паном Богушем Боговитиновичем і старостою луцьким, князем Федором Михайловичем Чорторыйским (2 березня 1528 р.)⁴⁷. Аналогічно вирішувалися справи між підданими ВКЛ і Корони Польської. 27 липня 1525 р. карний процес між володимирським старостою, князем Андрієм Олександровичем Сангушком із підданими Корони Польської, які обвинувачувалися у скоєнні грабежу, відбувався

---

⁴⁵ Ващук Д. Судебная компетенция «старосты» Великого княжества Литовского во второй половине XV — первой трети XVI в. (на примере Волинской земли) // Acta Historica Universitatis Klaipedensis XIV: Baltijos regiono istorija ir kultūra: Lietuva ir Lenkija. Socialinė istorija, kultūrologija. — Klaipėda, 2007. — P. 25–34.

⁴⁶ М. Ясінський стверджував, що це положення стосувалось виключно кримінальних справ і підтверджувало правило про непровадження суду за межами землі (Ясинский М. Уставные земские грамоты... — С. 132. — Прим. 126). Про використання цієї норми у кримінальних справах писав також М. Володимирський-Буданов (Владимирский-Буданов М. Хрестоматия... — С. 56).

⁴⁷ Российская национальная библиотека г. Санкт-Петербург (далі — РНБ). Отдел рукописей. — Ф. 293: (Западно-Русские акты). — Оп. 1. — Ед. хр. 35. — Л. 1.

«водлуг обычая тамошней земли (Волині. — Авт.)»⁴⁸. В обох випадках кожна із сторін вибирала собі додаткових суддів, що черговий раз підтверджує дію розглянутої вище норми обласного привілею Волині.

Також складовим елементом законності можемо вважати вже аналізований нами великокнязівський лист «з наукою». Наприклад, 2 серпня 1478 р. Казимир Ягеллончик наказував луцькому старості, маршалкові, панові Івану Ходкевичу й іншим панам вирішити судову справу між паннею Василевою Копачевича і паннею Михайлової Нацевича: «Ино штобы есте рок им положили и тамбы есте выехали, и о всех тых речах абых есте межи ними досмотрели, и справедливост абы есте учинили»⁴⁹. 2 вересня 1491 р. «приказанем господаря нашего короля его милости» луцький староста Семен Юрійович і намісник кременецкий Андрій Михайлович разом з князями і панами волинськими ухвалили вирок у справі зем'ян крем'янецьких Андрія Німцевича, Василя Гнатовича Цеценівських з князем Олександром Сангушком стосовно маєтку Новосільце⁵⁰.

Порушення нормативних актів суворо переслідувалися. Найхарактерніше це проявлялося в митній політиці. Київським воєводам категорично заборонялося введення нових «мит»⁵¹. Позивачі зазвичай вигравали справу в суді. Наприклад, 18 червня 1522 р. у листі Сигізмунда I Старого до київського воєводи Андрія Немировича вказувалась одна із скарг київських міщан та резолюція господаря: «А што жаловали нам на твою милость о мыто дровяное, и о сено, и о колеса, и о сани (курсив наш. — Авт.), ижъ кажешъ то в них мощно брати... ино мы и в томъ тебе очевисте рассказали, ажбы ты мыта от дров, и сена, и колес, и саней (курсив наш. — Авт.) в нихъ (київських міщан. — Авт.) брати не казал...». Крім цього, спеціальним розпорядженням сплата рибного і соляного мита мала відбуватись у Київському замку⁵².

Аналогічною була ситуація у Волинській землі. Зокрема, статтею 13-ою обласного привілею 1501 р. законодавець заборонив збирати мито з князівських і панських людей на нових торгах, натомість останні мали «мыта

⁴⁸ Archiwum książąt Sanguszków w Sławucie... — Т. III. — S. 275.

⁴⁹ Ibidem. — S. 16.

⁵⁰ Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie wydane nakładem właściciela pod kierownictwem Z. L. Radziwińskiego, przy współudziale P. Skobielskiego i B. Gorczaka. — Т. I: (1366–1506). — Lwów, 1887. — S. 94.

⁵¹ Ващук Д. «АБЫХМО ДЕРЖАЛИ ИХЪ ПОДЛЕ ПРАВА ИХ ЗЕМЛИ» — С. 282.

⁵² LM. Knyga № 10 (1440–1523): Užrašymų knyga 10 / Parengė E. Banionis ir A. Baliulis. — Vilnius, 1997. — P. 98; Дячок О. Митні відносини на українських землях в документах Литовської Метрики // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України: Міжпредметний простір історії ідей у вітчизняній науці. — Дніпропетровськ, 2004. — С. 166.

старые давати»⁵³. У привілеї 1508 р. норма розширена тим, що вказано суму штрафу, яку сплачував порушник цієї норми, — чотири копи грошів, а волинські князі й пани звільнялись від сплати новозапроваджених мит⁵⁴ тільки з конкретизацією штрафу. Порушення даної норми дало привід луцьким міщанам подати позов до великого князя литовського Казимира Ягеллончика на князів, панів, бояр та зем'ян Волинських, «штожь они много мытъ установили после дяди нашего, великого князя Витольда». У вирокі володар встановив точні розміри мита, а шляхті було наказано: «ино чтобы есте нигде на новыхъ мыттехъ, которые жъ установены после великого князя Витольда, мыта на нихъ не брати». В разі недотримання цієї умови відбувалася конфіскація маєтків порушників, а мито мало збиратись там, де збиралось здавна за Вітовта. Відповідальність за дотримання цього вироку покладалась на волинських урядників: луцького старосту Михайла Монтовтовича, володимирського намісника, маршалка Волинської землі Олізара Шиловича та намісника Перемиського Андрія Волотовича⁵⁵.

Не заглиблюючись у подробиці, відмітимо, що митна політика повністю контролювалася великокнязівським урядом. Наприклад, відомі випадки, коли заборона запровадження й оплати нових мит слугувала підставою для пожалування окремих спеціальних привілеїв. Зокрема, 6 лютого 1498 р. Олександр Ягеллончик підтвердив попередню Казимирову жалувану грамоту луцьким міщанам: «...не надобе им нигде новыхъ мыт платити, где были почали на них новые мыта брати; мають они мыта платити, где они з веку мыта плачивали (курсив наш. — Авт.)»⁵⁶.

Іншою характерною рисою функціонування законності є також те, що обивателі надзвичайно прискіпливо стежили за тим, щоб влада не порушувала існуючі норми. Тому знання законодавства, і не лише митного, було у край необхідним.

4. Юридична практика.

Юридична практика визначається як юридично значуща діяльність спеціально уповноважених осіб, пов'язана із прийняттям, тлумаченням і застосуванням норм. Вона будується на основі норм права і є складовою

⁵³ Ващук Д. «АБЫХМО ДЕРЖАЛИ ИХЪ ПОДЛЕ ПРАВА ИХ ЗЕМЛИ»... — С. 271.

⁵⁴ Там само. — С. 275.

⁵⁵ Акты Литовской Метрики. Собраны Ф. Леонтовичем (далі. — АЛМ). —Т. I. — Вып. I: (1413–1498). — Варшава, 1896. — С. 8–9. Докладніше щодо митної політики див.: Жеребцова Л. Формування митної системи на українських землях Великого князівства Литовського: джерела і методи дослідження: Дис. ... канд. іст. наук. — Дніпропетровськ, 2008.

⁵⁶ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею (далі — Акты ЗР). — Т. I. — СПб., 1846. — С. 176.

частиною правової культури суспільства, інтегрує правову систему і породжує відповідні юридичні наслідки. За суб'єктами юридична практика розділяється на законодавчу, судову, слідчу, нотаріальну та ін.⁵⁷

Функції законодавчого органу ВКЛ у достатутівий період виконували великий князь литовський і Пани-Рада⁵⁸. До складу останньої входили видатні особи держави, які обіймали ключові урядницькі посади. Проте головну роль, звичайно, відіграв господар, від імені якого і жалувалися усі земські привілеї. На сьогодні залишається не з'ясованим процес написання текстів уставних земських грамот і ролі в ньому членів Панів-Ради. Переважна більшість дослідників вказувала на безпосередній зв'язок із Правдою Руською. Проте, порівняльний аналіз норм цієї пам'ятки з обласними привілеями Новогрудській, Жмудській, Волинській та Київській землям не дає підстав з повною упевненістю говорити про домінування староруської «старини» у праві ВКЛ⁵⁹. Серед проаналізованих привілеїв поіменний склад Панів-Ради зустрічається у трьох із чотирьох редакцій:

Волинський привілей 1501 р. ⁶⁰	Київський привілей 1507 р. ⁶¹	Київський привілей 1529 р. ⁶²
А при томъ были и томѣ добре сведоми сѣтъ Панове рада н(а)ша: Кназ Войтехъ, бискуп виленьский, воєвода виленьский, Канъцлер нашъ, Канъпанъ Миколай Радивиль, Панъ виленьский,	А при томъ были п(а)нове рада наша: кн(я)зь Войтехъ, бискупъ виленьский, а пан виленьский княз Александръ Юревичъ, а воєвода троцкий пан Миколай Миколаевич, а маршалокъ земский староста городен-	И при томъ были Панове рада н(а)ша: князъ Іанъ бискупъ виленьский, князъ Павелъ бискупъ лѣцкий и берестейский, князъ Миколай бискупъ жомойтский, князъ Миколай бискупъ киевский, воєвода троцкий, гетманъ нашъ навъшшій, староста браславський, и веницкий, князъ Костанътинъ Ивановичъ

⁵⁷ Большая юридическая энциклопедия... — С. 5783–5784.

⁵⁸ Докладніше про це див.: *Леонтович Ф.И.* Рада великих князей литовских // Журнал Министерства народного просвещения. — 1907. — № 9. — С. 122–178; № 10. — С. 273–331; *Малиновский И.* Рада Великого княжества Литовского в связи с боярской думой древней России. — Ч. 2: Рада Великого княжества Литовского. — Вып. 2: (1492–1569). — Томск, 1912.

⁵⁹ *Ващук Д.* Рецепція норм «Руської Правди» в пам'ятках права Великого князівства Литовського (на матеріалах обласних привілеїв другої половини XV ст.)... — С. 136–142.

⁶⁰ *Ващук Д.* «АБЫХМО ДЕРЖАЛИ ИХЪ ПОДЛЕ ПРАВА ИХЪ ЗЕМЛИ»... — С. 272.

⁶¹ Там само. — С. 282.

⁶² Там само. — С. 290–291.

Волинський привілей 1501 р. ⁶⁰	Київський привілей 1507 р. ⁶¹	Київський привілей 1529 р. ⁶²
<p>наместьникъ городеньский, князъ Александро Юревичъ, Воєвода троцький, маршалокъ земський, панъ Іанъ Юревичъ, Панъ троцький, староста жомойтский, панъ Станиславъ Іановичъ, наместьникъ смоленський, Панъ Станиславъ Петровичъ, Маршалокъ, наместник витебський, Панъ Станиславъ Глебовичъ, и иные Панове рада.</p>	<p>ский пан Іанъ Юревичъ, а староста жомойтский, пан Станиславъ Іановичъ; а маршалокъ пан Юрий Иванович Илинича, а маршалок и секретар пан Иванъ Сопега и вси п(а)нове.</p>	<p>Острозский, воєвода виленський, канцлер нашъ, староста белский, и мозырский, панъ Олбрахтъ Мартиновичъ Кгаштолтъ, панъ виленський, староста городеньский, маршалокъ нашъ дворный, державца лидский, и белицький, панъ Юрий Николаевичъ Радивиловича, панъ троцький, староста жомойтский, панъ Станиславъ Станиславовичъ Іановича, маршалокъ земський, воєвода новгородский, державца мерецкий и ошменський, и довькговський, панъ Іанъ Іановичъ Заберезеньский, воєвода полоцький, староста дорогийський, державца ожський, и переломський, панъ Петръ Станиславовичъ, воєвода витебський, маршалокъ нашъ, панъ Іанъ Юревичъ Глебовича, староста берестейский, маршалокъ нашъ, державца вилкейский и остринский, панъ Александръ Ивановичъ Ходкевича, воєвода подлашський, маршалокъ нашъ, панъ Иванъ Богдановичъ Сопега, подскарбий земський, маршалокъ и писар нашъ, державца слонимський, и каменецкий, панъ Богдшъ Боговитиновичъ, подскарбий дворный, державца веленьский, панъ Иванъ Андреевичъ, и иные панове рада наши Великого Князства Литовського.</p>

Як бачимо, склад Ради різниться. Невідомим залишається також питання авторства уставних грамот. Водночас, на відміну від обласних привілеїв, відомо, що над текстом Статуту 1529 р. працювала комісія на чолі з канцлером А. Гаштольдом. Також є деякі відомості про те, що в

роботі комісії міг брати участь Ф. Скорина⁶³. Норми Статуту зібрали усі найкращі положення письмових правових джерел як окремих земель, так і ВКЛ в цілому, а окремі положення пов'язані із давньоримським правом⁶⁴.

Судова практика характеризується діяльністю судових органів у різноманітних галузях права. У цьому процесі, як видно з наведеного вище, було задіяно досить велику кількість людей. Його практична реалізація на Волині і Київщині в достатутувий період виглядала таким чином.

По-перше, приватновласницькі піддані були осудні своєму власникові. Про дію цієї норми у Київській землі свідчить зазначена вище справа від 27 липня 1495 р. між путивльським намісником, князем Богданом Федоровичем та черкаським намісником Кмітою Олександровичем. Останній звинувачувався в тому, що судив слуг та людей князя, а також стягував із них штрафи та судові витрати. Враховуючи наявну норму уставної земської грамоти, Олександр Ягеллончик наказував Кміті: «... ажь бы еси слугъ и людей его ни судил, ни радил, и винъ, и пересудов на них не брал, подлугъ права вашего, што есмо вам дали, всей земли Киевской»⁶⁵.

По-друге, справи між представниками князівсько-шляхетського стану вирішував урядник — староста або воєвода за участю декількох осіб (князів, панів, зем'ян). Присутність останніх була викликана тим, що «литовський уряд не володів необхідними відомостями про право, котре діяло в окремих областях... і часто лише вони (князі, пани і зем'яни. — *Авт.*)» могли засвідчити, яку норму права слід використовувати у конкретній справі, які повинності були покладені на ту чи іншу землю, ту чи іншу особу⁶⁶. Зокрема, луцький староста Семен Юрійович Гольшанський розглядаючи справу князів Андрія Олександровича Сангушка і Федора Івановича Четвертинського щодо маєтку Звіняцьке в околицях Луцька, у вироку зазначив (13 травня 1503 р.): «*И мы (староста. — Авт.) о том помовившы с князьми, с паны их милостью* (курсив наш. — *Авт.*), ино так ся нам всем видело, штож князь Андрій маєт за тое подворье тые пенязи, отложить, а отложившы тыи пенязи, сорок коп грошей, маєт тое подворье к своей руце мети»⁶⁷. Часто зустрічаємо поіменний склад суддів. Наприклад, у наказі Сигізмунда I Старого від 5 лютого 1524 р. князю

⁶³ Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя: у 2 т. — Т. 2: Кадэцкі корпус — Яцкевіч. — Мінск, 2006. — С. 630.

⁶⁴ Bardach J. Statuty Litewskie a prawo Rzymskie. — Warszawa, 1999.

⁶⁵ LM. Кнуга № 6. — Р. 114.

⁶⁶ Максимейко Н. Сеймы литовско-русского государства до Люблинской унии 1569 г. — Харьков, 1902. — С. 122.

⁶⁷ Arhiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków... — Т. I. — S. 150.

Василію Четвертинському і князю Олександрю Буремському йшлося про скаргу князя Івана Козеки на маршалка, князя Андрія Михайловича Сангушка і «и на то князь Иван в нас (Сигізмунда. — *Авт.*) съ свое руки судьями взял вас (В. Четвертинського і О. Буремського. — *Авт.*), а князь Андрей інших судей на то съ свое руки в нас побрал...»⁶⁸. Кількість прикладів можна збільшити.

По-третє, вищою судовою інстанцією був великокнязівський суд, який часто відбувався під час сеймів. Процедура переводу справи на так зване «вище право» за нормами привілеїв виглядала так. «Староста» і «воевода» у своїй резиденції встановлювали кожній із сторін термін («рок подобный») для прибуття на великокняжий суд. У випадку, якби якась сторона не змогла приїхати вчасно (виняток становили земська служба або хвороба, при обов'язково письмовому повідомленні), справу остаточно вирішував особисто урядник⁶⁹. Так, у грамоті князю Андрію Олександровичу (Сангушку) великий князь литовський Олександр Ягеллончик повідомляв (27 липня 1503 р.), що на нього скаржився луцький городничий Петро Мушатич, «...штож дей ты его именьє скленьского землю, его нивы, и сеножати, и дубровы сам себе своею впорностью к своему именью к Звенече и отехал и отрубил, а его правом не вспираючи». Господар наказав вирішити цю справу луцькому старості, маршалку волинської землі, наміснику кам'янецькому, князю Семену Юрійовичу Гольшанському із зауваженням: «Ино естлибы еси некаго не хотел перед князем Семеном к праву стати *и ты бы* (князь Андрій. — *Авт.*) *с ним очивисто перед нами* (Олександром Ягеллончиком. — *Авт.*) *стал, на который рок он тебе зазовет* (курсив наш. — *Авт.*) перед нас к праву сим нашим листом»⁷⁰. Кількість переведень справ на «вище право» була досить значною, а їх розгляд надзвичайно обтяжливим. Тому нормою Першого Литовського статуту робити це загалом заборонялося, однак винятком могло бути лише порушення письмового законодавства (Р. 6, Арт. 1): «...А естли бы ся видело водле сказаня которой стороне кривда, а бачила бы сторона, иж ей не подле права писаного всказано, тогды маеть листа просити в суде сказаня своего, которым обычаем сказали на нем. А судьи повинни будуть ему дати лист под печатью своею, а он маеть з оными судьями перед нами або на первом сойме говорити и лист тых судей вказати»⁷¹. Зрештою, завдяки письмовому

⁶⁸ Arhiwum książąt Sanguszków w Sławucie... — Т. III. — S. 259.

⁶⁹ Вауц Д. «АБЫХМО ДЕРЖАЛИ ИХЪ ПОДЛЕ ПРАВА ИХ ЗЕМЛИ»... — С. 271; 276; 282; 288–289.

⁷⁰ Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków... — Т. I. — S. 126.

⁷¹ Pirmais Lietuvos Statutas. Tekstai senaja baltaruių, lotynų ir senaja lenkų kalbomis. — Pirma dalis. — Vilnius, 1991. — P. 162.

законодавству суд поступово ставав головним інструментом врегулювання різних конфліктів.

Для слідчої практики або слідчих дій згаданого періоду примітні кілька моментів.

По-перше, усі слідчі дії виконували призначені (чи обрані, як вказано вище) люди за наказом якого-небудь судді (господар, староста чи воевода).

По-друге, існував судовий виконавець — «децкий», до обов'язку якого, згідно уставних грамот, входило доставляти обвинувачуваного до суду, якщо той не з'являвся в зазначений термін при письмовому повідомленні. Крім цього, з «децким» «пов'язувався також акт ув'язання (в масток. — *Авт.*)», оскільки ця процедура символізувала виняткове право верховного володаря на розпорядження землею⁷². Водночас існували випадки, коли великий князь литовський звільняв окремих осіб від послання «децких». До категорії таких входили, зокрема, ті, у яких господар брав гроші у позику, а в заклад заставляв один із своїх маєтків. Наприклад, 8 грудня 1516 р. Сигізмунд I Старий у листі до пана Юрія Юрійовича Немировича⁷³ вказав, що взяв у нього 600 кіп грошей литовських, «а в тыхъ пенязяхъ заставили есмо ему двор нашъ Троцкого повета Василишки со всеми людми нашими, повету Василишского данными и тяглыми... И вжо воевода троцкии, маршалокъ нашъ дворныи, пан Григорей Станиславович Остиковича не маеть в тую волость децкихъ своихъ всылати, а и врядники наши троцкие, тивунъ, ключник, не мають тежъ ни по што то у волость того двора нашего всылати, и доходов своихъ не мають правити (курсив наш. — *Авт.*)»⁷⁴. Цією ж пільгою користувались митники, що пов'язувалось із недоброзичливим ставленням населення до них⁷⁵.

По-третє, функціонував інститут свідків. Згідно з Київською уставною грамотою, у разі доносу («хто бутет на кого сочыть») ця особа («сок») зобов'язувалася підтвердити свої слова в суді. Якщо свідчення було помилковим, то «сока» карали «як потварцу». Водночас залежним людям («человек, холоп, раб») заборонялося свідчити проти своїх влас-

⁷² Поліщук В. Свідки у русько-литовському праві... — С. 138.

⁷³ За даними А. Бонецького, між 1511 та 1518 рр. він був кричевським намісником (*Boniecki A. Poczet rodów w Wielkim kśęstwie Litewskim w XV i XVI wieku.* — Warszawa, 1887. — S. 207).

⁷⁴ LM. Кныга № 9 (1511–1518): Użrašymų knyga 9 / Parengė Krzysztof Pietkiewicz (далі. — LM. 9). — Vilnius, 2003. — P. 321.

⁷⁵ Довнар-Запольский М. Государственное хозяйство Великаго княжества Литовскаго... — С. 550.

ників⁷⁶. Фальшиві свідчення заборонялися і нормою Волинської уставної грамоти⁷⁷. Загалом саме свідки часто відігравали одну із вирішальних ролей у встановленні справедливості в суді. Для прикладу розглянемо судову справу між князем Михайлом Васильовичем Збараським з дядьком князем Семеном Васильовичем щодо дільниці дядька свого Солтана, яку вирішували 4 липня 1475 р. князь Олександр Сангушко, староста луцький пан Михайло Монтовтович, маршалок Волинської землі, староста володимирський Олізар Шилович. М. Збараський відстоював своє право на дільницю Солтана. На доказ правоти наводив листа і говорив королю: «...тым обычаем записал ся ты (князь Семен. — *Авт.*) с моим отцем перед *добрыми светки* (курсив наш. — *Авт.*)». Семен відповів: «Я с моим братом, с отцем твоим, не записывался тым листом, а *тым світком твоим, што оу твоєм листоу стоять, вірю яко добрымъ людям* (курсив наш. — *Авт.*)». Тому судді «подле господарьского приказанья» опитали свідків: князя Путяту Івановича, пана Гринка Мукосівича, пана Лютика, пана Мишка Глуського. Вони розповіли: «тым обычаемъ князю Семену со княземъ Васильемъ были речи перед нами, а конца ни одного межи собою не вчинили, ни листа перед нами не записывали». Тому правим виявився князь Семен, оскільки свідки Михайла «не посведчили ни ділоу, ани записоу». Врешті дільниця була поділена навпіл між двома князями: «Князь Семен дал на обирање братничью своему князю Михайлоу, и князь Михайло оузьял Вишневец город со всеми приселки, што к томоу слоушит, и к томоу ещо Тараж. А князь Семен Городок оузьял и Маневъ со всіми приселки, што к томоу здавна слушало и тягло, и к томоу ещо Лупушная»⁷⁸. Кількість прикладів можна збільшити.

Нотаріальні функції, в їх сучасному тлумаченні, виконували ті особи, які завіряли достовірність того або іншого документа своєю особистою печаткою, а іноді й підписом. Це міг бути і сам великий князь литовський або інші особи князівсько-шляхетського стану. Наприклад, так виглядає короборація на підтвердному привілеї Олександра Ягеллончика (1506 р.): «А на твердость того и печать нашу казали есмо привесити к сему нашому листу»⁷⁹. Схожий запис міститься у привілеї Сигізмунда I Старого (28 лютого 1526 р.): «И на то есмо имъ дали сес наш листъ зъ нашою печатю»⁸⁰. У продажному листі Богдана Львовича Боговитиновича (1 липня 1520 р.) формулювання дещо відрізняється: «А просил есми тых

⁷⁶ Ващук Д. «АБЫХМО ДЕРЖАЛИ ИХЪ ПОДЛЕ ПРАВА ИХ ЗЕМЛИ»... — С. 280.

⁷⁷ Там само. — С. 271.

⁷⁸ Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków... — Т. I. — С. 69–70.

⁷⁹ AGAD. — Zbiór Dokumentów Pergaminowych. — Dz. X. — Sygn. 4808. — К. 1; Акты Волинського воєводства кінця XV–XVI ст... — С. 58–59.

⁸⁰ РНБ. — Ф. 293. — Оп. 1. — Ед. хр. 392. — Л. 2.

вышше писаных людей добрых, абы их милость печати свои приложили к сему моему листу. И их милость на мою прозбу то вчинили и печати свои приложили к сему моему листу»⁸¹. Кількість прикладів можна збільшити, оскільки короборація, за рідкісними виключеннями, є присутньою практично в кожному документі.

5. Юридична техніка.

Під юридичною технікою мається на увазі «сукупність правил, засобів, прийомів і способів розробки, оформлення і систематизації нормативних актів в цілях їх ясності, зрозумілості й ефективності»⁸². Враховуючи той факт, що дослідникам поки невідомий документ, в якому були б описані подібні правила, можемо висловити такі міркування. Усі документи, у тому числі й правові, писалися по певному формуляру, дослідженням якого спеціально займається дипломатика, тому ми не акцентуватимемо на цьому увагу⁸³. Як відзначалося вище, науці на сьогодні невідомий конкретний автор уставних земських грамот, головним чином протографів. Проте, порівняльний аналіз підтвердних Волинських і Київських грамот свідчить про те, що законодавець надзвичайно прискіпливо відносився до наступних редакцій, переписуючи практично слово в слово попередній документ. Додавання нових артикулів супроводжувалося вказівкою причин такого введення, а наступні норми були ширшими за змістом. До речі, це стосується практично всіх документів-підтверджень, і не обов'язково юридичного характеру. Найчіткіше юридична техніка першої третини XVI ст. помітна у процесі підготовки Першого Литовського статуту, і особливо в його змісті. Однак це вже виходить за хронологічні рамки нашого дослідження.

Отже, розглянуті питання з проблеми формування і функціонування правової системи українських земель ВКЛ та ролі українських князів дозволяють зробити такі висновки. По-перше, головним чинником перетворення правової системи стало впровадження письмового законодавства, яке активно почало поширюватися з другої половини XV ст. По-друге, письмові норми поступово починають домінувати над звичаєвими,

---

⁸¹ AGAD. — Zbiór Dokumentów Pergaminowych. — Dz. X. — Sygn. 4791. — К. 1; Акти Волинського воєводства кінця XV–XVI ст. ... — С. 63–64.

⁸² Большая юридическая энциклопедия... — С. 5788.

⁸³ Стосовно дипломатики українських актів XV–XVI ст. див: Князі Масальські: документи і матеріали XVI ст. / Підготовка до друку й авторський текст Андрія Блануци, Дмитра Ващука. — Вип. 1. — К., 2007; Ващук Д. Дипломатичний аналіз українських актових джерел кінця XV — першої половини XVI ст. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії й методики. — К., 2013. — Ч. 22–23. — С. 238–258; Його ж. Архів князів Чорторийських: дипломатичний аналіз початкового протоколу та реєстр документів // Архіви України. — 2015. — № 4 (298). — С. 206–223.

підсумком чого є прийняття Першого Литовського Статуту в 1529 р. Потрете, джерела дають змогу досліджувати усі складові елементи правової системи як окремо, так і в цілому, а також ролі у ній представників князівського стану, і не лише українського.

Становлення і розвиток правової культури

Оформлення правової системи українських земель ВКЛ на основі писемного права та ефективного використання норм уставних земських грамот у юриспруденції достатутового періоду поклали початок формуванню правової культури як держави в цілому, так і окремих категорій населення, насамперед, панів і зем'ян⁸⁴. Спершу розглянемо правову культуру ВКЛ, яка характеризується «рівнем правосвідомості і правової активності суспільства»⁸⁵, звернувши увагу на такі структурні елементи, як *культура свідомості і правосвідомості, культура юридичної практики і культура правової поведінки*.

Визначальним у **культурі правосвідомості** є оцінка закону з позицій справедливості. Крім цього, **правосвідомість** характеризується також сукупністю уявлень, поглядів, оцінок та емоцій, через які проявляється відношення особи та організацій до права. Так, у Київському привілеї 1507 р. всі артикули названі як «право доброволное хрестиянское»⁸⁶, що підкреслює важливість прийнятих законів. Власне, «справедливість» часто виступала тією категорією, яка означала, що судова справа має розглядатись відповідно до існуючого законодавства. Зокрема, у переважній більшості судових вироків зустрічається наказ великого князя литовського судьям «справедливість вчинити»⁸⁷. Відповідно до однієї із статей вказаного Київського привілею київський воевода мав право «справедливост(ь) тому вчинить на обе стороне»⁸⁸. «Справедливими» мали бути і свідчення свідків⁸⁹.

При підтверженні привілеїв великий князь литовський обов'язково згадував попередні пожалування, а артикули переписувались, як правило, практично слово в слово. Цим самим господар підкреслював своє ставлення до чіткої фіксації норм писемного законодавства. Зокрема, у

---

⁸⁴ Ми не розглядаємо так звані загальноземські привілеї. Це пов'язано з тим, що їх норми, скоріш за все, були декларативного характеру, оскільки у кожній землі до видання Першого Литовського статуту діяло своє законодавство.

⁸⁵ Большая юридическая энциклопедия... — С. 3868.

⁸⁶ Вацук Д. «АБЫХМО ДЕРЖАЛИ ИХЪ ПОДЛЕ ПРАВА ИХ ЗЕМЛИ»... — С. 278.

⁸⁷ LM. Knyga № 224 (1522–1530): 4-oji Teismų bylą knyga. / S. Lazutka, I. Valikonytė. — Vilnius, 1997. — P. 42–43.

⁸⁸ Вацук Д. «АБЫХМО ДЕРЖАЛИ ИХЪ ПОДЛЕ ПРАВА ИХ ЗЕМЛИ»... — С. 282.

⁸⁹ LM. Knyga № 225. — P. 89–90.

Волинському привілеї 1508 р. читаємо: «тых прав, которыи ж они мають какъ было за отца и брата нашего (Казимира Ягеллончика та Олександра Ягеллончика. — *Авт.*), имъ не рушаемъ»⁹⁰. Більш цікавою є промультгація Київської уставної грамоти 1529 р.: «тые права водле первое данины славное памяти отъца и брата нашего, королей ихъ м(и)л(о)сти, имъ всим знову даемъ и даруемъ, духовнымъ и светскимъ»⁹¹.

Великокнязівський уряд також усвідомлював важливість прийняття єдиного писемного збірника законів для усієї держави, що вперше було зафіксовано в уставній земській грамоті Волині 1501 р.: «А то имъ маемъ все держати тые члоньки, што в семь нашомъ листе верху стоить выписаный, до тыхъ часов, поки права, Статуты всей земли, отчизне нашей Великому Князству Литовьскому, вставимъ, а коли права, Статута у в отчизне нашей уставимъ, тогда вси земли наши одного ся права держати мают и однимъ правом сужоны будутъ подле Статуту»⁹².

Культура юридичної практики характеризується ефективною діяльністю законодавчих і судових органів. Функції *законодавчого органу* ВКЛ у достатутувий період виконували великий князь литовський і Пани-Рада. До складу останньої входили відомі державні діячі, які обіймали ключові урядницькі посади. Проте головну роль, звичайно, відігравав господар, від імені якого і жалувалися всі обласні привілеї. У ранніх списках привілеїв, зокрема, Новогрудському 1440 і Жмудському 1441 рр., в інтитуляції вказувалося лише ім'я великого князя: «Милостью Божьею, мы Казимир, королевич, велики князь Литовски, Жомоитски, Руски и иных...»⁹³ і «My wielkie xiąże Kazimierz krolewic litewski, zmodzkie, ruskie u innych»⁹⁴ відповідно. Водночас у короборації відсутній поіменний список членів Панів-Ради. В останньому документі лише вказано: «А на tę prawdę ten list im dali u nasi panowie»⁹⁵. Імена і прізвища, а також їх урядницькі посади записувались у підтвердних привілеях наступників Казимира Ягеллончика. Одним із перших таких документів є уставна грамота Жмудській землі 1492 р., підтверджена Олександром Ягеллончиком, де вказано: «Пры чом же были вельможныи, уроженыи, шляхетныи панове... (всього зазначено 11 осіб. — *Авт.*) и иныхъ пры том

⁹⁰ Ващук Д. «АБЫХМО ДЕРЖАЛИ ИХЪ ПОДЛЕ ПРАВА ИХ ЗЕМЛИ»... — С. 273.

⁹¹ Там само. — С. 285.

⁹² Там само. — С. 271.

⁹³ *Жемайтис С.* Привилей Новогрудской земле 1440 г. // Рукописные памятники. Публикации и исследования. — Вып. 4. — СПб., 1997. — С. 221.

⁹⁴ *Jablonskis K.* Archyvinės smulkmenos // Praeitis. — Kaunas, 1933. — Т. II. — Р. 423.

⁹⁵ Ibidem. — Р. 424.

томъ было много»⁹⁶. Поіменний список членів Панів-Ради зустрічаємо і в інших грамотах: Волинській⁹⁷ і Бельського повіту 1501 р.⁹⁸, Вітебській 1503 р.⁹⁹, Полоцькій 1511 р.¹⁰⁰, Смоленській 1505 р.¹⁰¹, Київській 1507 і 1529 рр.¹⁰² Проте не в кожній грамоті можна, власне, знайти термін «Пани-Рада». Приміром, у Жмудській 1441, 1492 і 1529 рр., Вітебській 1503 р. і Волинській 1508 р. грамотах він відсутній¹⁰³.

На сьогодні залишається невідомим процес написання текстів обласних привілеїв і ролі в ньому членів Панів-Ради. Переважна більшість дослідників вказувала на безпосередній зв'язок із Правдою Руською (далі — ПР)¹⁰⁴, а звідси йдеться і про відповідну рецепцію. Проте порівняльний аналіз норм ПР із обласними привілеями Новогрудській, Жмудській, Волинській та Київській землям не дає підстав переконливо говорити про домінування давньоруської «старовини» у праві ВКЛ другої половини XV ст. Рецепція норм ПР, на наш погляд, проявилася тільки у ряді положень. По-перше, це стосується прав вдів і дітей. Тільки у ПР вони представлені в ширшій редакції, а лаконічність обласних привілеїв пояснюється, на наш погляд, існуванням норм звичаєвого права, які, вочевидь, не потребували письмового декларування. По-друге, в обмеженні відповідальності членів сім'ї злодія (у ПР ця стаття застосовувалася тільки до «холопів», а в Київському привілеї — до представників шляхти). По-

⁹⁶ LM. Knyga № 15. — P. 183. Цікавим є той момент, що у підтверджені 1529 р. список Панів-Ради відсутній (*Valikonytė I., Lazutka S. Lietuvos didžiojo kunigaikščio 1529 metų Nuostatai Žemaitijos žemei // Lietuvos Metrikos studijos. Mokymo priemonė. — Vilnius, 1998. — P. 45*).

⁹⁷ Ващук Д. «АБЫХМО ДЕРЖАЛИ ИХЪ ПОДЛЕ ПРАВА ИХ ЗЕМЛИ»... — С. 272.

⁹⁸ LM. Knyga № 25 (1387–1546): *Užrašymų knyga 25 / Parengė D. Antanavičius ir A. Baliulis. — Vilnius, 1998. — P. 60–61*.

⁹⁹ Акты ЗР. — Т. I. — С. 353.

¹⁰⁰ LM. Knyga № 8 (1499–1514): *Užrašymų knyga 8 / Parengė A. Baliulis, R. Firkočiūsis, D. Antanavičius. — Vilnius, 1995. — P. 454*.

¹⁰¹ Акты ЗР. — Т. I. — С. 363.

¹⁰² Ващук Д. «АБЫХМО ДЕРЖАЛИ ИХЪ ПОДЛЕ ПРАВА ИХ ЗЕМЛИ»... — С. 282; С. 290–291.

¹⁰³ Ващук Д. «АБЫХМО ДЕРЖАЛИ ИХЪ ПОДЛЕ ПРАВА ИХ ЗЕМЛИ»... — С. 276.

¹⁰⁴ Любавский М. Областное деление и местное управление... — С. 659, 684; *Его же*. Очерк истории Литовско-Русского государства... — С. 143, 150; *Довнар-Запольский М.* Государственное хозяйство Великого княжества Литовского... — С. 27, 84; *Ясинский М.* Уставные земские грамоты Литовско-русского государства... — С. 75–76; *Его же*. «Село» и «вервь» Русской Правды... — 23 с.; *Максимейко Н.* Русская Правда и литовско-русское право... — С. 14; *Леонтович Ф.* Очерки по истории Литовско-русского права... — С. 190; *Его же*. Русская Правда и Литовский Статут... — № 2. — С. 1–25; *Лащенко Р.* Лекції по історії українського права... — С. 37–38; *Kutrzeba S.* *Historiya ustroju Polski w zarysie...* — S. 41.

третє, в забороні залежним особам виступати свідками. У той же час система судочинства і статті «про татьбу» уставних земських грамот не мають нічого спільного з ПР¹⁰⁵.

Впровадження письмового законодавства значно підвищило ефективність діяльності *судових органів*. Саме у суді вирішувалися всі спірні питання. Наприклад, на території Київщини заборонялося без суду («права») саджати у в'язницю, страчувати і конфіскувати маєтки; міра покарання встановлювалася судом і залежала від ступеня провини обвинуваченого; особу, котру таємно або публічно звинуватили в злочині, заборонялося ув'язнювати та карати, а обидві сторони зобов'язувалися з'явитися до суду і саме тут вирішити усі спірні питання; покаранню підлягав виключно злочинець відповідно до вчиненого злочину¹⁰⁶. Практично аналогічні норми діяли також на території Полоцької землі¹⁰⁷.

Крім протиборчих сторін і суддів, під час судового процесу були присутніми свідки. У Київському привілеї 1507 р. зазначалося, що у разі доносу («кто имеет на кого сочыти»¹⁰⁸) ця особа («сок») зобов'язана була підтвердити свої слова у суді. Якщо встановлювалася неправдивість свідчення, то свідка карали «как потварцу». Також заборонялося залежним людям («чоловекъ или холопъ, или раба») виступати свідками у судових справах проти своїх власників; порушники видавалися володареві¹⁰⁹. Схожий принцип діяв і в інших областях ВКЛ, зокрема, Вітебській і Полоцькій. «А холопу и робе веры не няти», — читаємо в уставних грамотах цих регіонів¹¹⁰. Крім цього, в Полоцькій землі заборонялося використовувати тортури у процесі дізнання — «а по муце веры не иняти»¹¹¹.

Незважаючи на те, що на території кожної землі відповідно до норм обласних привілеїв діяла своя система судочинства, верховною судовою інстанцією залишався великий князь литовський. Шляхта в установ-

¹⁰⁵ Ващук Д. Рецепція норм «Руської Правди» в пам'ятках права Великого князівства Литовського... — С. 136–142.

¹⁰⁶ Ващук Д. «АБЫХМО ДЕРЖАЛИ ИХЪ ПОДЛЕ ПРАВА ИХ ЗЕМЛИ»... — С. 81–111.

¹⁰⁷ LM. Кнуга № 8. — Р. 452.

¹⁰⁸ У цьому випадку підтримуємо думку М. Ясінського, що «слово “сочить” означає не лише відшукувати, розшукувати, відслідковувати, але і просто — порушувати справу доносом, звинуваченням, виступати проти кого-небудь приватним обвинувачем» (Ясинский М. Уставные земские грамоты... — С. 190. — Прим. 376).

¹⁰⁹ Ващук Д. «АБЫХМО ДЕРЖАЛИ ИХЪ ПОДЛЕ ПРАВА ИХ ЗЕМЛИ»... — С. 101.

¹¹⁰ Вітебський привілеї 1503 р. (Акты ЗР. — Т. I. — С. 352.); Полоцький привілеї 1511 р. (LM. 8. — Р. 452).

¹¹¹ LM. 8. — Р. 452.

леному порядку мала право перевести судові засідання до великокнязівської канцелярії, на так зване «вище право»¹¹². Щоправда, великий князь литовський спочатку вимагав рішення справи безпосередньо на місці. Приміром, у листі Сигізмунда I Старого суддям володимирського старости князя Андрія Олександровича Сангушка чітко вказувалося: разом із суддями луцького старости Федора Михайловича Чорторійського розв'язати суперечку між двома князями, «не откладаючи того до нас господаря» (25 вересня 1526 р.)¹¹³. Проте судовий процес затягнувся настільки, що 28 січня 1530 р. на прохання А. Сангушка господар написав листа Ф. Чорторійському, в якому повідомляв, що той із сином Федором «хотят с тобою очивисто мовити перед паны радами нашими Великого князьства Литовского и о том есмо и первый наш лист позовный им до тебе дали». І далі наказував: «приказуем тебе, абы еси перед Паны Радами нашими, как их милость будут на сойме, стал и в том ся ними росправил на тот рок, на который они тебе перед их милость позовут сим нашим листом». У разі неприбуття Федора справа мала вирішуватися без нього, «яко в правех будет стоять выписано»¹¹⁴. Тільки тепер суд повинен був відбутися не у великокняжій канцелярії, а на сеймі. Проте розгляд судових справ на сеймах часто був дуже обтяжливим, особливо через затягування часу, який необхідно було використовувати для вирішення державних питань, власне тих, заради яких і скликався сейм. Показовим відносно цього є свідчення очевидця Віленського сейму 1528 р.: «до вчорашнього дня, крім розгляду безкінечних скарг, обвинувачень і доносів, нічого більше не зроблено; я чув, як сам король декілька разів скаржився на те, що він пригнічений цими справами. Сейм, давно вже назначений, а потім повторно обнародований, до цього часу ще не почався, говорять, що він повинен початися в перший день молодика; між тим, на сейм приїхала велика кількість провінціалів, і вони витрачають час не без досади»¹¹⁵.

Беручи це до уваги, у Першому Литовському статуті переведення справи на «вище право» заборонялося, крім окремих виключень: «В суде никто ся не маеть отозвати перед правом ни до нас, господаря, ни до сойму, для того, абы в том волокиты не было, але повинен будет каждый один другому достояти права аж до конца. А естли бы ся видело водле сказаня которой стороне кривда, а бачила бы сторона, иж ей не подле

---

¹¹² Україна і Литва в XIV–XVI століттях. Політико-правові та соціально-економічні аспекти / В.Г. Берковський, А.В. Блануца, Д.П. Ващук, А.О. Гурбик, Б.В. Черкас. — Луцьк, 2010. — С. 102–104.

¹¹³ Archiwum książąt Sanguszków w Sławucie... — Т. III. — S. 294–295.

¹¹⁴ Ibidem. — S. 359–360.

¹¹⁵ Цит. за: Максимейко Н. Сеймы литовско-русского государства... — С. 124.

права писаного всказано, тогды маеть листа просити в суде сказаня своего, которым обычаем сказали на нем. А судьи повинни будуть ему дати лист под печатью своею, а он маеть з оными судьями перед нами або на первом сойме говорити и лист тых судей вказати...» (Р. 6, § 1)¹¹⁶.

Ефективність правосуддя багато в чому залежала від діяльності «головних» суддів в регіонах — «старости» і «воеводи». Наприклад, до судової компетенції «старости» на Волині входило відправлення судових виконавців — «децких», які повинні були «доставляти обвинувачених, коли необхідно і силою, до суду, виконувати вирок»¹¹⁷. Староста і його намісники спершу повинні були двічі надіслати листи до позовної сторони з вимогою з'явитися до суду. І тільки після цього, коли останні не реагували на запити, направлявся «децкий» (Ст. 1)¹¹⁸. Крім того, за редакцією 1508 р. у разі невиконання вимог «децкого» платився штраф («децьковане»), а справу вирішували староста або намісники¹¹⁹.

Водночас волинська шляхта отримала правовий захист від можливого свавілля урядників. По-перше, староста не мав права самовільно проводити судові засідання і виносити вирок: у разі отримання скарги на князя, пана або зем'янина він зобов'язувався повідомити про її зміст великому князю литовському¹²⁰. Останній надсилав листа з «наукою», згідно з якою урядник і вершив правосуддя (Ст. 4)¹²¹.

По-друге, на судовому засіданні, крім старости і намісників, обов'язково були присутні князі, пани і зем'яни. Їх присутність була не примхою шляхти, а важливою складовою процесу¹²², оскільки, як справедливо зауважував М. Максимейко, «литовський уряд не володів необхідними відомостями про право, котре діяло в окремих областях... і часто лише вони (князі, пани і зем'яни. — *Авт.*) могли засвідчити, яку норму права слід використовувати у конкретній справі, які повинності лежали на тій чи іншій землі, тій чи іншій особі»¹²³.

¹¹⁶ Pirmasis Lietuvos Statutas... — Р. 162. Див. також статтю: Ващук Д. Вплив обласних привілеїв Київщини та Волині на формування Першого Литовського Статуту // Pirmasis Lietuvos Statutas: straipsnių rinkinys / sudarė Irena Valikonytė ir Lirija Steponavičienė. — Vilnius, 2005. — Р. 84–98, reziomė lietuvių k.

¹¹⁷ Krasauskaite M. Die Litauische Adelsprivilegien... — S. 45.

¹¹⁸ Ващук Д. «АБЫХМО ДЕРЖАЛИ ИХЪ ПОДЛЕ ПРАВА ИХ ЗЕМЛИ»... — С. 269.

¹¹⁹ Там само. — С. 273. Докладніше стосовно «децких» див. статтю: Поліщук В. Свідки у русько-литовському праві... — С. 123–163.

¹²⁰ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. V. — С. 54.

¹²¹ Ващук Д. «АБЫХМО ДЕРЖАЛИ ИХЪ ПОДЛЕ ПРАВА ИХ ЗЕМЛИ»... — С. 270.

¹²² Там само. — С. 271.

¹²³ Максимейко Н. Сеймы литовско-русского государства... — С. 122.

Також відомі випадки, коли староста самостійно чинив правосуддя між шляхетськими підданими, отримуючи за це окрему плату¹²⁴. Норма торкалася карних злочинів чотирьох типів: наїзд, згвалтування, нанесення тілесних ушкоджень шляхтичу, підпал¹²⁵. На думку М. Владимирського-Буданова, таке правило стало «виключенням із загального правила про підсудність землевласницьких судів»¹²⁶. На наш погляд, введення такого артикулу пояснюється наміром не допустити поширення вказаних карних злочинів серед шляхетських підданих.

Проте, ця норма не була лише «волинським» виключенням. Аналогічні повноваження отримав бельський староста привілеєм 1501 р.: «Наш староста, ено, только чтеры артыкулы на замку ма судить: первшы артыкул, о розбитье альбо о злупенье на добровольной дорозе, альбо о крадеж; другой артыкул, коли хто кгвалтом на чый дом найдеть; третый, о девичьем альбо невестьем кгвалте; червертый, о пожогу»¹²⁷. Крім цього, староста, суддя і підсудок вирішували судові позови між православними і католиками. До всіх інших справ староста не мав жодного стосунку¹²⁸. Значно лаконічніше визначалися повноваження жмудського старости привілеєм 1529 р.: 1) «...земли Жомоитское дали есмо от нас держати в моц и в подаванье старосте жомоитскому, пану Станиславу Станиславовичу, водлуг первого давного обычая, яко ся он маеть там справовати и рядити, то есмо у привильи нашом ему описали»; 2) «теж с послушенства пана старостина тых всих тивунов и всее шляхты земли Жомоитское не выймаем, але хочем, абы во всяких речах пана старосты во всем были послушны, яко рады и местца нашего»¹²⁹.

У тих землях, де головним урядником вважався воєвода, він був і головним суддею свого регіону. Приміром, у перший же день після свого вступу на посаду вітебський воєвода мав присягнути «витбляном на том, штож без права их не казнити по вадам ни в чом»¹³⁰. Аналогічно чинив і полоцький воєвода: «а приехавши воеводе нашому к Полоцку, первого дня ему крест целовати к полочаном на том, штож без их справы

¹²⁴ Довнар-Запольский М. Украинские староства в первой половине XVI в. — К., 1908. — С. 115.

¹²⁵ Ващук Д. «АБЫХМО ДЕРЖАЛИ ИХЪ ПОДЛЕ ПРАВА ИХ ЗЕМЛИ»... — С. 270.

¹²⁶ Владимирский-Буданов М. Хрестоматия по истории Русского права... — С. 64.

¹²⁷ Акты ЗР. — Т. 1. — С. 224; LM 25. — Р. 58–59.

¹²⁸ Там же.

¹²⁹ Valikonytė I., Lazutka S. Lietuvos didžiojo kunigaikščio 1529 metų Nuostatai Žemaitijos žemei... — Р. 30; 43. Відмітимо також, що у попередніх списках Жмудського привілею 1441 і 1492 рр. судові повноваження старости відсутні.

¹³⁰ Акты ЗР. — Т. 1. — С. 352.

полочанина не казнични ни в чом»¹³¹. Крім цього, у грамоті вказувалося місце проведення судових засідань: «судити воеводе на городе»¹³².

Основні судові функції на Київщині також виконував воевода¹³³. По-перше, йому дозволялося ще до винесення вироку відпустити підсудного «на поруку» і повідомити про це великому князю литовському; а вже від останнього залежало присуджувати або не присуджувати штраф¹³⁴. По-друге, у кримінальних справах стосовно «наїздів»¹³⁵ урядник своїм листом зобов'язував обвинуваченого з'явитися до суду (у редакції 1529 р. кількість таких листів дорівнювала двом). У разі невиконання вимог надсилався «децкий». На суді разом із воеводою були присутні представники київської шляхти («князи и паны, и бояры киевские»)¹³⁶, головна роль яких полягала у визначенні і тлумаченні норм звичаєвого права в складних випадках¹³⁷. По-третє, право шляхти на переведення судової справи безпосередньо до великого князя литовського (так зване «вище право») певною мірою обмежувало компетенцію воеводи¹³⁸. Урядник у своїй резиденції особисто встановлював кожній із сторін тер-

¹³¹ LM. Knyga № 8. — P. 454.

¹³² Ibidem.

¹³³ Ващук Д. Судова діяльність «старости» на Волині та «воеводи» на Київщині в кінці XV — першій третині XVI ст. // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). — Вип. 5. — К., 2005. — С. 165–169.

¹³⁴ Ващук Д. «АБЫХМО ДЕРЖАЛИ ИХЪ ПОДЛЕ ПРАВА ИХ ЗЕМЛИ» — С. 280; 286.

¹³⁵ Докладніше щодо «наїздів» див. праці: Блануца А. Соціально-станова зумовленість шляхетських наїздів на Волині у другій половині XVI ст. // Укр. іст. журн. — 2003. — № 4. — С. 103–111; Його ж. Документація Литовської Метрики про шляхетські наїзди на українських землях Великого князівства Литовського в 20-х рр. XVI ст. (за матеріалами Книги записів № 14) // Український історичний збірник. — Вип. 10. — К., 2007. — С. 392–398; Його ж. Шляхетські наїзди у Великому князівстві Литовському за матеріалами Литовської Метрики I третини XVI ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету: історичні науки. — Т. 18: На пошану професора В.С. Степанкова. — Кам'янець-Подільський, 2008. — С. 76–84; Гулевич В. «Наїзди» у русько-литовському праві XV — кінця XVI ст. (Розвиток і еволюція права на прикладі наїздів) // Просемінарії. Медієвістика. Історія Церкви, науки і культури. — Вип. 5. — К., 2003. — С. 33–63; Мальченко О. Шляхетські наїзди у світлі маєткових актів к. 16 — 1 п. 17 ст.: військовий аспект // Київська старовина. — 1997. — № 3–4. — С. 94–113; Старченко Н. Дещо про спокусу джерел та пастки інтерпретацій (на прикладі справ про шляхетські наїзди на Волині наприкінці XVI ст.) // Укр. іст. журн. — 2009. — № 6. — С. 165–182; Gąsiorowski A. Dobrzy i podlejsi. Przyczynek do dziejów kary w późnośredniowiecznej Polsce // Czasopismo prawno-historyczne. — 1985. — Т. XXXVII. — Z. 2. — S. 89–99.

¹³⁶ Ващук Д. «АБЫХМО ДЕРЖАЛИ ИХЪ ПОДЛЕ ПРАВА ИХ ЗЕМЛИ»... — С. 282 (1507 р.); С. 288 (1529 р.).

¹³⁷ Максимейко М. Сеймы литовско-русского государства... — С. 123.

¹³⁸ Любаевский М. Областное деление... — С. 810.

мін («рок подобный») для прибуття до великого князя литовського. У разі, якщо якась із сторін не змогла вчасно приїхати (за винятком земської служби або хвороби при письмовому повідомленні), тоді справу остаточно вирішував особисто воєвода¹³⁹. Як свідчать джерела, цей же урядник був головною особою судочинства Троцького воєводства¹⁴⁰.

Наступним елементом правової культури є **культура правової поведінки**, яка характеризується правовою активністю громадян і їх правомірними діями. Джерела другої половини XV — першої третини XVI ст. свідчать про те, що обивателі земель ВКЛ активно користувалися нормами уставних грамот для захисту своїх прав у повсякденній судовій практиці. Наведемо кілька яскравих прикладів. Відповідно до скарги путивльського намісника Богдана Федоровича на черкаського намісника Кмиту Александровича великий князь литовський Олександр Ягеллончик 27 липня 1495 р. наказав останньому, «ажбы еси слуг и людей его ни судил, ни радил, и вин и пересудов на них не брал подлуг права вашего, што есмо вам дали всеи земли Киевской»¹⁴¹. Документ засвідчує не лише використання норм київської уставної грамоти, але і зловживання окремим положенням, зокрема, підсудності слуг своїм власникам¹⁴².

Залучення свідків і їх діяльність у судових справах стало звичним явищем. Справа між «жидом берестейским» Дуцком Михелевичем і кобринським архимандритом монастиря Св. Спасу Йосипом вирішилася на користь першого, оскільки «архимандрит некоторого иньшого на то доводу не мел, також хотел того на него доводити слугою ж его, што ж ест реч неслушная, абы мел слуга на пана своего светчити» (17 грудня 1528 р.)¹⁴³. Проте існували випадки, коли одна із сторін процесу порушувала норми або намагалася змусити свідків надавати недостовірну інформацію. Приміром, при опитуванні свідків у справі між боярином Ейшишської волості Петром Сумороком і чоловіком Сеньком Івашкевичем перший «почал имъ говорити по-литовьски передо мною (“децким” Василем. — *Авт.*) и просиль их: “Для Бога не выдайте мя, а што есьми вамъ обещаь, то дам, а вас в том не выдамъ”»¹⁴⁴. Проте, як виявилось, «децкий» розумів або знав литовську мову, і зрештою Петро програв справу через спробу підкупу свідків, яких він змушував до надання неправдивих свідчень.

¹³⁹ Ващук Д. «АБЫХМО ДЕРЖАЛИ ИХЪ ПОДЛЕ ПРАВА ИХ ЗЕМЛИ»... — С. 282 (1507 р.); С. 288 (1529 р.).

¹⁴⁰ LM. Knyga № 225. — Р. 87.

¹⁴¹ LM. Knyga № 6. — Р. 114.

¹⁴² Ващук Д. «АБЫХМО ДЕРЖАЛИ ИХЪ ПОДЛЕ ПРАВА ИХ ЗЕМЛИ»... — С. 91.

¹⁴³ LM. Knyga № 224. — Р. 276.

¹⁴⁴ LM. Knyga № 225. — Р. 89–90.

Отже, активне впровадження норм писемного законодавства стало головною причиною формування правової культури ВКЛ. Поступово на рівні правосвідомості закріплювалась думка про те, що закон і право є невід'ємною частиною не лише щоденної юридичної практики, а й правової системи загалом. Діяльність законодавчих та судових органів впливала на зростання культури юридичної практики. Знання чинного законодавства, особливо тими особами, які залучались до судового засідання, підвищувало рівень культури правової поведінки.

Правова культура держави тісно пов'язана із правовою культурою особи. Згідно теорії права, остання характеризується кількома ознаками:

- 1) знанням законодавства;
- 2) переконаністю у необхідності та соціальній користі законів;
- 3) умінням користуватися правовим інструментарієм (наприклад, законами) у практичній діяльності¹⁴⁵.

Грунтовне знання існуючого законодавства, у даному випадку норм уставних земських грамот, було необхідною умовою як для урядників, які представляли виконавчу (а деякі і судову, як ми побачили вище) структури влади, так і для інших обивателів. Перші зобов'язувалися здійснювати правосуддя відповідно до існуючих норм, а другі мали знати ці норми, щоб не допустити порушення законності у суді. Джерела фіксують різноманітну кількість справ, які підтверджують цей висновок.

У жалуваній королем Сигізмундом I Старим Уставі Мозирській волості вказувалося на присутність у суді обох сторін: «Смотрели есмо того дела. Стояли перед нами очевисто, жаловали намъ люди наши мещане и вся волость Мозырская на наместника мозырского пана Андрея Немировича, штожь бы им кривды делалъ и новины уводиль...»¹⁴⁶. Аналогічний запис зроблений 9 травня 1528 р. у вирокі по справі Федора Мамчича з київським воєводою Андрієм Немировичем стосовно палацу Каспарішки із людьми і землями в Контяжинському повіті: «Смотрели есмо того дела с паны радами нашими, стояли перед нами очевисто, жаловал нам дворянин наш Федор Демидовичъ Мамчыча на воеводу киевского, державцу свислоцкого, пана Андрея Якубовича Немировича...»¹⁴⁷.

Знання чинного законодавства допомогло київським міщанам у справі з київським воєводою Андрієм Немировичем. Зокрема, уставна грамота суворо забороняла урядникам вводити нові мита: «А о мыта новые так

¹⁴⁵ Большая юридическая энциклопедия. — С. 3868–3869.

¹⁴⁶ Акты Литовско-русского государства. Изданные М. Довнар-Запольским. — Вып. I: (1390–1529 гг.). — М., 1899. — С. 144.

¹⁴⁷ LM. Knyga № 224. — P. 224–225.

вставляем: где бы здавна не бывали за предковъ наших ... тут и тепер непотреб воеводам нашим мыт новых вставляти, нижли старые вечные мыта мають браны быти по давному»¹⁴⁸. При порушенні «митного артикулу» у великокнязівську канцелярію подавалися скарги, на які великий князь литовський відповідно реагував. Приміром, 18 червня 1522 р. у листі Сигізмунда I Старого київському воєводі Андрію Немировичу розповідалося про одну із скарг київських міщан і містилася резолюція господаря: «А што жаловали нам на твою милость о мыто дровяное, и о сено, и о колеса, и о сани, ижъ кажешъ то в них мощно брати... ино мы и в томъ тебе очевисте розказали, ажбы ты мыта от дров, и сена, и колес, и саней в нихъ брати не казал...». Крім цього, спеціальним розпорядженням сплата рибного і соляного мита повинна була відбуватися в Київському замку¹⁴⁹.

У цьому питанні не становила виключення і Волинська земля. Зокрема, 2 серпня 1478 р. Казимир Ягеллончик повідомляв луцького старосту, маршалка пана Івана Ходкевича та інших панів про скаргу панни Васильєвої Копачевича на панну Михайлову Нацевича та Василя Павловича, «штожь дей делают ей кривды в земли, и в сеножатех, и в ловех, и у в ынших речах». Господар наказував: «Ино штобы есте рок им положили и тамбы есте выехали, и о всех тых речах абых есте межи ними досмотрели, и справедливост абы есте учинили». Водночас Казимир направив листа і до обвинувачуваних: «...какъ вы рокъ положите и там выедете, абы перед вами ку праву стали и права-бы послушны были»¹⁵⁰. 2 вересня 1491 р. «приказанем господаря нашего короля его милости» луцький староста Семен Юрійович та намісник крем'янецький Андрій Михайлович разом із князями та панами волинськими винесли вирок у справі зем'ян крем'янецьких Андрія Німцевича, Василя Ігнатовича Цеценівських з князем Олександром Сангушком щодо маєтку Новосільце. «Приказ» був написаний у такий спосіб: «...абыхмо того досмотрели и справедливость тому вчинили»¹⁵¹. Відповідно до наказу короля Олександра Ягеллончика від 10 вересня 1506 р. судді, яких взяли собі князь Андрій Олександрович (Сангушко) і князь Іван Юрійович Жеславський, князь Петро Михайлович, пан Микита Чаплич, городничий луцький, пан

¹⁴⁸ Ващук Д. «АБЫХМО ДЕРЖАЛИ ИХЪ ПОДЛЕ ПРАВА ИХ ЗЕМЛИ»... — С. 125.

¹⁴⁹ LM. Knyga № 10. — Р. 98.; Дячок О. Митні відносини на українських землях... — С. 166.

¹⁵⁰ Archiwum książąt Sanguszków w Sławucie... — Т. III. — С. 16; Поліщук В. Луцький замковий уряд в адміністративній системі Великого князівства Литовського до реформ 1564–1566 рр. // Укр. іст. журн. — 2003. — № 2. — С. 6.

¹⁵¹ Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków ... — Т. I. — С. 94.

Петро Мушатич та пан Митко Вабинський розмежували маєтки острозькі від заславських в Білотині¹⁵². Аналогічні приклади відомі і від часів Сигізмунда I Старого¹⁵³.

Ці справи демонструють функціонування норми про присутність у суді, крім старости, додаткових осіб — князів, панів і зем'ян, які, безперечно, не могли не знати існуючих правових норм. Більше того, підсудному, наприклад, дозволялося обрати собі додатково суддів із категорії зем'ян. У листі Сигізмунда I Старого від 5 лютого 1524 р. князеві Василю Четвертинському і князеві Олександрю Буремському йшлося про те, що йому скаржився князь Іван Козека на маршалка князя Андрія Михайловича Сангушка, і «и на то князь Иван в нас (Сигізмунда. — *Авт.*) сь свое руки судьями взял вас (В. Четвертинського и О. Буремського. — *Авт.*), а князь Андрей инших судей на то сь свое руки в нас побрал...»¹⁵⁴. Значно більша кількість суддів була задіяна у справі між державцею слонімським і кам'янецьким, паном Богушем Боговитиновичем і старостою луцьким князем Федором Михайловичем Чорторійським стосовно будівництва замку в урочищі Білеве Луцького повіту, яке нібито належало першому (4 березня 1528 р.). Зі сторони Богуша виступили: князь Юрій Іванович Дубровицький, князь Василь Федорович Четвертинський, князь Іван Андрійович Полубенський, пан Боговитин Петрович, писар господарський, пан Михайло Васильович, пан Андрій Лозка і Федір Гулевич. Князя Ф. Чорторійського повинні були представляти маршалок господарський князь Андрій Михайлович Сангушко, підскарбій двірний пан Іван Андрійович, городничий троцький Петро Михайлович, намісник перелаїський Юхно Волчкович, зем'яни волинські Михайло Семашкович і Тихно Козинський. На них покладався обов'язок розв'язати суперечку «водле обычая права земсаго (мається на увазі Волинської землі. — *Авт.*)»¹⁵⁵. Вказані особи володіли усіма необхідними правовими знаннями для успішного вирішення спірних питань. Враховуючи той факт, що вони брали участь в судовому процесі як судді, можна припустити досить високий рівень розвитку їх правової культури.

Головним досягненням законодавчої діяльності у ВКЛ стало введення Першого Литовського статуту у вересні 1529 р. Не вдаючись до повної характеристики цього кодексу, відмітимо лише, що саме з ним завершується епоха функціонування уставних земських грамот, а його норми стали обов'язковими у судочинстві всієї держави: «Тэж хочем и встав-

¹⁵² Archiwum książąt Sanguszków w Sławucie ... — Т. III. — S. 38–39.

¹⁵³ Ibidem. — S. 152–153.

¹⁵⁴ Ibidem. — Т. III. — S. 259.

¹⁵⁵ РНБ. — Ф. 293. — Оп. 1. — Ед. хр. 35. — Л. 1.

ляем, и вечными часы маеть быти ховано, иж вси подданные наши, так збогие, яко и богатые, которого раду колве або стану были бы, ровно а одностайным тым правом мають сужоны быти» (Р. 1, §9)¹⁵⁶. Водночас законодавець помітив, що у разі потреби дозволялося використовувати «старые привилеи земские» (Р. 3, §6)¹⁵⁷. Проте, на нашу думку, по-перше, йдеться про загальноземські привілеї, а по-друге, це положення, очевидно, мало формальний характер¹⁵⁸.

Отже, джерела засвідчили, що знання норм існуючого законодавства поступово ставало визначальним чинником у судочинстві. Причому, ці знання були необхідними як стороні обвинувачення, так і стороні захисту. У князів, панів та зем'ян формувалась переконаність у тому, що саме письмове законодавство є гарантом захисту особистих та майнових прав у суді. Відповідно у суспільстві почали з'являтися особи із значно вищим рівнем правової культури. Вочевидь, саме тоді почав формуватися той прошарок, який через деякий час виконуватиме функції професійних адвокатів у сучасному значенні цього слова.

---

¹⁵⁶ Pirmasis Lietuvos Statutas... — P. 70.

¹⁵⁷ Ibidem. — P. 110.

¹⁵⁸ Ващук Д. Вплив обласних привілеїв Київщини та Волині на формування Першого Литовського Статуту... — С. 84.

МІСЦЕВА ВЛАДА НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XV — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVI ст.

Від часу входження у XIV ст. більшості українських земель (Волинь, Київщина, Сіверщина, Східне Поділля) до складу Великого князівства Литовського центральна влада формувала на новоприєднаних територіях систему місцевого управління. Ключовими урядницькими фігурантами в управлінській структурі державного апарату стали старости, намісники, державці. Сам інститут місцевих урядників у ВКЛ еволюціонував до середини XVI ст., часу запровадження адміністративно-територіальної та судово-повітової реформ. Законодавчо їх повноваження закладалися і регламентувалися уставними земськими грамотами, наказами великого князя литовського та Литовськими статутами. На практиці прояви урядницьких дій зафіксовані у документації Литовської метрики.

Історіографія та термінологія

Інститут місцевих урядників у ВКЛ привертав увагу істориків-литуаністів кінця XIX — початку XX ст. Піонером щодо його дослідження став М. Любавський, вагомий доробок якого з політичної і правової історії ВКЛ узагальнено в опублікованій у 1892 р. фундаментальній праці «Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского статута». Так, учений, широко залучаючи документи Литовської метрики, проаналізував, у тому числі, й особливості управління місцевих урядників на воєводському та повітовому рівнях¹.

Цікаві спостереження містяться у дослідженні М. Довнар-Запольського про українські староства у часи правління Ягеллонів. Важливі висновки історика стосуються частини питань, пов'язаних із розподілом повноважень представників великокнязівської влади на місцевому (воєводському чи повітовому) рівні та, власне, самого великого князя. Так, учений стверджував, що у компетенції воєвод чи старост перебувало

---

¹ *Любавский М.К.* Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского статута. — М., 1892. — 884+С+VI с.; *Любавский М.К.* Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. — Изд. 2-е. — М., 1915. — С. 95–102, 122–132.

вирішення всіх спорів, що стосувалися шляхетського землеволодіння, рівно й те, що місцеві урядники на практиці виділяли вільну на їх території землю і уводили шляхту у володіння маєтком чи землею. Такі повноваження, оформлені окремими великокнязівськими розпорядними листами, урядники отримували від самого великого князя².

Певну увагу темі місцевого управління у ВКЛ приділено у роботі М. Владимирського-Буданова. Зокрема, за ним, українні староства у XVI ст. являли собою округ державної влади, що поступово відтісняв значення воєводств. Старости у своїх руках концентрували адміністративну і судову владу на відповідній території. Такі важливі староства були не чисельними. Наприклад, на українських землях ВКЛ їх було шість на південному порубіжжі (Білоцерківське, Вінницьке, Житомирське, Канівське, Черкаське, а також Київське воєводство, що мало характер староства) та три на Волині (Володимирське, Кременецьке, Луцьке). Литовська влада, постійно потребуючи готівкових грошей, практикувала передачу у заставу указаних та інших більш дрібних староств, делегуючи таким чином всю повноту державної влади старостам на період чинності заставного терміну³.

До інституту намісників / старост / державців Черкаського та Канівського замків у своїх розвідках звертався історик права Андрій Яковлів. Він, зокрема, у контексті розподілу владних повноважень між центральними та місцевими органами управління указує на часті зловживання місцевих урядників — старост, у тому числі і під час введення шляхти та міщан у володіння землею, що викликало невдоволення замкового населення, яке, вичерпавши легітимні способи вирішення конфлікту, вдавалося до повстань⁴. Цим самим бачимо неспроможність центральної влади тримати під повним контролем урядування старост південних рубежів ВКЛ.

Після значної перерви інтерес до інституту місцевого управління активізується у дослідників нового покоління. Свідченням відновлення такого інтересу і водночас постановкою цікавих нових питань позначена

---

² Довнар-Запольский М. Украинские староства в первой половине XVI в. // Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссией для разбора древних актов, учрежденной при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе (далі — Архив ЮЗР). — Ч. 8. — Т. 5: Акты об украинской администрации. — К., 1907. — С. 17–18, 49, 72.

³ Владимирский-Буданов М. Заставное владение // Архив ЮЗР. — Ч. 8. — Т. 6. — К., 1911. — С. 52–53.

⁴ Яковлів А. Намісники, державці і старости господарського замку Черкаського в кінці XV і в XVI вв. — К., 1907. — С. 1–15; Яковлев А. Бунть черкасцев и каневцев в 1536 году // Україна. — Т. 1. — К., 1907. — С. 81–96.

монографія петербурзького історика М. Крома «Меж Русью и Литвой. Пограничные земли в системе русско-литовских отношений конца XV — первой трети XVI в.»⁵. На нашу думку, М. Кром схематично пояснює специфіку намісницьких / старостинських урядів у ВКЛ, акцентуючи увагу на «частій зміні намісників у багатьох землях», що призводило до зловживань з їхнього боку та неможливості, за певними виключеннями, закріплення за ними лідерства у регіоні серед православного населення⁶. Наприклад, Остафій Дашкович посідав уряд черкаського і канівського старости 21 рік. Це є єдиний приклад такого довгого перебування на старостинському уряді, тоді як інші урядники протримувалися на ньому у середньому до трьох-чотирьох років. Справа в тому, що часта зміна намісників була наслідком впроваджуваної політики віленського двору щодо подолання місцевого корпоративізму⁷. На це ж спрямовувалася і здійснювана великими князями литовськими політика земельних надань, коли земельні володіння князівських та шляхетських родів розпорозувалися по всій території ВКЛ⁸. До того ж після двох-трьохрічного урядування старости часто вже не могли справлятися з покладеними на них обов'язками, тому переводилися владою на інші уряди ВКЛ.

У сучасній українській історіографії тема ролі намісників / старост в основному розглядається з позицій характеристики старости як історичного діяча, що відображено у дослідженнях Б. Черкаса⁹ та В. Поліщука¹⁰. У контексті державного управління та громадського самоврядування черкаський історик Ю. Михайлюк розглядає регіон Південної Київ-

---

⁵ Кром М.М. Меж Русью и Литвой. Пограничные земли в системе русско-литовских отношений конца XV — первой трети XVI в. — 2-е изд., испр. и доп. — М., 2010. — С. 136–137.

⁶ Там же. — С. 136–137.

⁷ Яковлів А. Намісники, державці і старости господарського замку Черкаського... — С. 1–15.

⁸ Блануца А. Політика земельних надань Сигізмунда II Августа на українських землях Великого князівства Литовського: основні тенденції та джерела дослідження // Україна крізь віки: Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смоля. — К., 2010. — С. 213–232.

⁹ Черкас Б. Остафій Дашкович — черкаський і канівський староста XVI ст. // Укр. іст. журн. — 2002. — № 1. — С. 53–66; Його ж. Семен Полозович // Полководці Війська Запорозького. — Кн. 2. — К., 2004; Його ж. Один з перших козацьких «гетьманів» Семен Полозович // Запорозька Старовина. — Вип. 3. — Запоріжжя, 2005.

¹⁰ Поліщук В. Урядницький клан луцького старости князя Богуща Корецького (на прикладі Луцького замкового уряду 1561–1567 рр.) // Український археографічний щорічник. Нова серія. — Київ–Нью-Йорк, 2004. — Вип. 8–9. — С. 266–298; Його ж. Замкові книги волинських урядників як джерело з історії руського регіоналізму у Великому князівстві Литовському другої третини XVI ст. // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. — Кн. I. — Т. 19. — К., 2009. — С. 80.

щини, роблячи певні узагальнення та поглиблюючи дослідження А. Яковліва щодо Канівського та Черкаського староств¹¹.

У документах достатньо складно відрізнити статус старости від статусу намісника чи державця. Дослідники представницьких місцевих інститутів влади ВКЛ в основному погоджуються на тому, що терміни «староста» і «намісник» виступають як синонімічні, відзначаючи разом з тим, що термін «намісник» застосовувався дещо раніше терміна «староста» для означення указанного інституту місцевої влади¹².

Термін «державця» зустрічається у документації великокнязівської канцелярії також як синонім вище указаним термінам «старости» та «намісника». Утім, як відзначають дослідники, він має більш широке і водночас більш абстрактне смислове навантаження — як держання, умовного володіння територією, окремим адміністративним округом: селом, волостю, замком, повітом. Першопочатково цей термін позначав держання / тримання землі чи маєстності, пожалуваних «в держание» великим князем литовським¹³.

Тим не менш, у документах до середини XVI ст. дуже важко розмежувати, у яких випадках одна і та ж особа виступала як староста, намісник чи державець. Наприклад, відомий представник українського шляхетського роду Остафій Дашкович, який, як уже згадувалося, понад 20 років управляв Канівським і Черкаським замками, у документах в одних випадках йменується канівським і черкаським старостою і намісником¹⁴, а у 1532 р. за воєнні заслуги великий князь литовський Сигізмунд I Старий номінував його на чечерського і пропойського державця¹⁵.

Наочним прикладом такого різночитання відносно позначення інституту місцевого управління можуть бути дані із «Книги данин» (Литовська метрика, книга записів № 3) великого князя литовського Казимира Ягел-

---

¹¹ Михайлюк Ю. Південна Київщина в 60-х рр. XIV — 60-х рр. XVI ст.: державне управління та громадське самоврядування. — Черкаси, 2011. — 348 с.

¹² Див. одну із останніх робіт по темі та її бібліографію: Михайлюк Ю. Південна Київщина в 60-х рр. XIV — 60-х рр. XVI ст.... — С. 124.

¹³ Див., наприклад, такі пожалування: Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 22 (1547): Užrašymų knyga 22. Parengė A. Blanutsa, D. Vashchuk, D. Antanavičius. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2010. — P. 29–31, 54–56, 56–59, 83–84, 100–101; Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 32 (1548–1549): Užrašymų knyga 32. Parengė A. Blanutsa, D. Vashchuk, D. Antanavičius, E. Deveikytė. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2012. — P. 59–61, 72–73, 77, 78, 78–79 та ін.

¹⁴ Яковлів А. Намісники, державці і старости господарського замку Черкаського... — С. 8–11; Черкас Б. Остафій Дашкович — черкаський і канівський староста... — С. 53–66.

¹⁵ Черкас Б. Остафій Дашкович... — С. 36.

лончика. Так, з її відомостей видно, що до одних адміністративних одиниць ВКЛ застосовується термін «староста» (берестейський, блудненський, жомоїтський, луцький, остринський, слонімський), а до переважної більшості інших — «намісник» (до 26 адміністративних одиниць)¹⁶. Ще один приклад: у документації видання «Акти Волинського воєводства» термін «староста» фігурує у 30 позиціях, «державця» — 25, «намісник» — 2¹⁷. У збірнику документів «Князі Чорторийські: документи і матеріали XVI–XVII ст.» під терміном «намісника» знаходимо brasлавського, жисморського та перелайського урядників, «державцями» позначено білицького, каменецького, лідського, могилевського, слонімського, та чорнобильського урядників, а найбільше число урядників виявлено під терміном «староста» — brasлавський, вінницький, володимирський, гомейський, житомирський, каменецький, гневський, ковельський, ковенський, луцький, олицький, острозький, пінський і тухольський. Причому, як бачимо, brasлавський урядник одночасно позначається намісником і старостою, а каменецький — державцем і старостою. Симптоматично, що українські урядники йменуються старостами, і лише у випадку із Чорнобильським замком — державцем¹⁸. Ще в одному документальному виданні, що хронологічно охоплює XVI ст. («Князі Масальські: документи і матеріали XVI ст.»), місцеві уряди позначені терміном «староста» у чотирьох випадках (городенський, кременецький, овруцький, слонімський) та у двох — терміном «державця» (довгяльський та кревський)¹⁹.

Таким чином, ланка державного управління місцевого рівня у ВКЛ позначалася термінами «староста», «намісник» і «державець». Причому найбільшого застосування отримав термін «староста». Пояснення цьому можуть дати відповіді на питання про статус і повноваження указаних інститутів урядників місцевого рівня.

---

¹⁶ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 3 (1440–1498): Užrašymų knyga 3 / Parengė L. Anužytė ir A. Baliulis. — Vilnius, 1998. (дальше — LM 3). — P. 110, 105–106.

¹⁷ Підраховано за: Акти Волинського воєводства кінця XV–XVI ст. (із зібрання Пергаментних документів Архіву головного актів давніх у Варшаві) / Підготовка до друку А. Блануци, Д. Вашука, Д. Вирського (латиномовні документи). — К., 2014. — 154 с.

¹⁸ Проаналізовано за виданням: Князі Чорторийські: документи і матеріали XVI–XVII ст. (із зібрання «Західно-Руських актів» Російської національної бібліотеки) / Підготовка до друку А. Блануци, Д. Вашука. — К., 2016. — 228 с.

¹⁹ Князі Масальські: документи і матеріали XVI ст. / Підготовка до друку й авторський текст А. Блануци, Д. Вашука. — Вип. 1 — К., 2007. — 176 с.

Повноваження та механізми управління

Управління у Південно-Західних або «українних» замках. Українські землі у структурі державного механізму ВКЛ відігравали ключову роль через їх прикордонну специфіку. Вони виступали своєрідним бар'єром, який розмежовував і стримував тиск кочовиків з Південного Заходу та московську експансію із Північного Сходу. Тому і місцеві уряди формувалися у відповідних умовах.

«Українні» прикордонні замки склали важливу систему укріплень та оборони південних / «українних» кордонів ВКЛ, а відповідно литовські володарі, через брак державних фінансів та ресурсів для здійснення широкомасштабних заходів, намагалися вирішити проблему зміцнення обороноздатності шляхом покладення таких функцій на місцеве населення. Тож неабиякого значення у цих умовах набував інститут місцевого управління, особливо у прикордонних замках, тобто укріплених містах на українських землях ВКЛ, адже татарські походи та методичні вилазки досягали навіть і білоруських та литовських земель князівства. Тому великі князі литовські призначали старостами чи намісниками у регіоні впливових та здібних до воєнної справи шляхтичів-адміністраторів, яким надавалися широкі повноваження на ввірених їм територіях, що прилягали до того чи іншого замку. Нерідко такими старостами були особи не лише шляхетського походження, а й князівського.

Власне, система укріплень у ВКЛ складалася з двох оборонних ліній. Перша, що проходила по Південній Київщині та Східному Поділлі, включала замки, такі як Канів, Черкаси, Звенигород, Брацлав та Вінницю. Сюди ж можна включити Чорнобильський та Овруцький замки. Канівський та Черкаський замки мали створити заслін татарським походам, що скеровувалися у напрямі Вільно, столиці ВКЛ, замки ж у Звенигороді, Брацлаві та Вінниці — унеможливити просування татар на Волинь і Червону Русь. Другу оборонну лінію склали замки в Острі, Любечі, Києві, Житомирі, Кременці, Луцьку та Володимирі. Проте і ці укріплення татари не раз долали на своєму шляху, а часто просто їх оминали²⁰. Тому ці замки більше відігравали роль порятунку населення навколишніх поселень під час чергових татарських вторгнень²¹.

---

²⁰ Кулаковський П. Роль князя Костянтина Острозького в організації оборони південних рубежів Великого князівства Литовського у першій половині XVI ст. // *Ukraina Lithuania: студії з історії Великого князівства Литовського*. — К., 2012. — Т. II. — С. 82–83.

²¹ Ворончук І.О. Населення Волині в XVI — першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники. — К., 2012. — С. 576–603.

Як вже зазначалося, на уряд старости / намісника / державця призначалася особа шляхетського походження за рішенням великого князя литовського, яке оформлялося відповідним привілеєм. Наведемо кілька прикладів таких документів. Так, 23 грудня 1507 р. Сигізмунд I Старий видав у Мельнику привілей пану Федору Янушевичу на Володимирське староство з містечком Літовижем і монастирем Святого Спаса, а також всіма волостями в сумі одна тисяча золотих польських до живота²². Через хворобу та передчасну смерть Ф. Янушевич протримався на даному уряді недовго, бо вже 26 травня 1508 р. великий князь литовський своїм привілеєм надав кн. Андрію Олександровичу Сангушку замок і місто Володимир з всіма волостями до сплати однієї тисячі золотих польських, з умовою виплати спочатку такої суми дружині покійного пана Федора Янушевича²³. Так як Володимирський замок відносився до другої лінії оборони й був у більш безпечній зоні, місцеві намісники мусили з усіх замкових доходів сплачувати до господарської скарбниці певну грошову суму, що не практикувалося у замках першої оборонної лінії, де всі замкові прибутки йшли на забезпечення оборонних функцій.

Тож які повноваження отримував староста / намісник / державець від верховного правителя ВКЛ щодо ввіреного йому замку й населення? По-перше, він був представником великого князя на місці, від імені володаря здійснював керівництво обороною та життєдіяльністю замку й навколишньої території, що до нього прилягала. Це знайшло вираз, зокрема, в наданні місцевому нобілітету землі й маєтностей за несення прикордонної служби. Документально такі дії зафіксовані у підтверджувальних документах великих князів литовських, якими вони засвідчували правочинність земельних пожалувань старост / намісників / державців. Наприклад, 30 серпнем 1507 р. датований підтверджувальний лист Сигізмунда I Старого зем'янину Брацлавського повіту Семену Кішці на селища Ханів, Ошитків, Ошпекове, Пальчикове та озеро Удеч у Брацлавському повіті вічним правом. Підставою для підтвердження селищ стали надавчі листи Казимира та Олександра Ягеллончика, а також брацлавського намісника кн. Михайла Васильовича Чорторийського²⁴. 12 березня 1536 р. Сигізмунд I Старий своїм листом підтвердив Грицьку Олексієвичу право на володіння сільцем Новоселицею у Вінницькому повіті, записаним йому черкаським і канівським старостою Остафієм Дашковичем вічним пра-

---

²² Lietuvos Metrika. — Knyga № 8 (1499–1514): Užrašymų knyga 8 (далі — LM 8) / Parengė A. Baliulis, R. Firkovičius, D. Antanavičius. — Vilnius, 1995. — P. 243–244.

²³ LM 8. — P. 256–257.

²⁴ LM 8. — P. 217.

вом²⁵. Очевидно, що у час, коли Грицько Олексієвич отримав указане село у власність, Остафій Дашкович тимчасово поєднував уряди канівського і черкаського старости з вінницьким.

У 20-х роках XVI ст. активно фігурує в актах ЛМ овруцький намісник пан Михайло Халецький. Так, 10 жовтня 1522 р. він за наказом Сигізмунда I Старого надав Довмату Єрмеєвичу пусту землю в Овруцькому повіті²⁶, а 7 жовтня 1524 р. також за наказом великого князя литовського надав овруцькому зем'янину Федку Омеляновичу Вешняку пусту землю і пусте Зенківське дворище в Овручі²⁷. Розпорядчим листом від 16 вересня 1523 р. Сигізмунд I Старий наказував овруцькому наміснику ув'язати господарського слугу Федка Омеляновича у пусту путну Волненицьку землю і пусте дворище в Овручі²⁸. Як бачимо, у цьому випадку на намісника поклалися функції виконання наказів та розпоряджень верховного правителя.

Подібні розпорядження й накази великого князя литовського адресувалися й іншим старостам / намісникам / державцям. Наприклад, документально зафіксовані розпорядження Сигізмунда I Старого до чорнобильського намісника пана Михайла Павші з наказом надати Матвію Заморенку путного чоловіка Мартина Зеньковича із його землею у Чорнобильському повіті (Вільно. — 23.11.1522 р.)²⁹; до луцького старости кн. Федора Михайловича Чорторийського з наказом надати браславському зем'янину Івашку Красносільському село у Луцькому повіті, замість наданого раніше, проте так і не отриманого села Свинюхи (Краків. — 08.01.1523 р.)³⁰; до луцького ж старости з наказом надати луцькому пушкарю Петру Скуйбіді пусту Кречківську ділянку землі у Луцьку, в передмісті на Гнідаві (Краків. — 01.02.1524 р.)³¹; до кременецького намісника пана Якуба Монтовтовича з наказом ув'язати господарського дворянина Василя Семеновича Нечая у чотири пустих дворища у селі Супунові у Кременецькому повіті (Краків. — 17.03.1524 р.)³².

Литовські правителі практикували переведення талановитих старост-адміністраторів з одного староства на інше, вочевидь, для покращення

---

²⁵ Російський державний архів давніх актів (далі — РДАДА). — Ф. 389. — Оп. 1. — Од. зб. 17. — Арк. 612–613.

²⁶ Lietuvos Metrika. Kn. 12 (1522–1529): Užrašymų knyga 12 (далі — LM 12) / Parengė D. Antanavičius ir A. Baliulis. — Vilnius, 2001. — P. 158.

²⁷ LM 12. — P. 333.

²⁸ Ibidem. — P. 247–248.

²⁹ Ibidem. — P. 171.

³⁰ Ibidem. — P. 200.

³¹ Ibidem. — P. 277–278.

³² Ibidem. — P. 291.

ситуації обороноздатності на більш небезпечних ділянках кордону. Прикладом цього може слугувати діяльність низки урядників. Зокрема, Семен Федорович (Сенко, Щасний) Полозович упродовж 1501–1503 рр. обіймав уряд черкаського старости, а після 1507 р. вже фігурує в якості овруцького намісника. У жовтні 1507 р. він отримує підтвердження Сигізмунда I Старого на володіння селом Жуховичі в Мозирському повіті вічним правом згідно з привілеєм великого князя литовського Олександра Ягеллончика³³. Після смерті черкаського старости кн. Василя Дашковича, свого наступника по уряді, у 1508 р. Сенко Полозович виклопотав привілей у Сигізмунда I Старого на маєток Гостомляни в Київському повіті, Ставок у Житомирському повіті, Глядковичі в Овруцькому повіті, яким володів В. Дашкович і які раніше були відібрані від князів Глинських за спробу державного перевороту. Указані маєтності С. Полозович отримав на правах вотчинного володіння³⁴. Наступного року він отримав великокнязівський привілей на маєтки кн. Василя Нікольського Котчин, або Деречин, а також інші частини володінь Гостомль у Київському повіті, Ставок у Житомирському повіті та Гладковичі в Овруцькому повіті вічним правом³⁵.

Ставши овруцьким намісником, С. Полозович ініціював реформування системи повинностей овруцьких міщан, які зобов'язувалися утримувати сторожу від татар, що насправді ними кілька років не виконувалося. Тому новий намісник попросив у Сигізмунда I Старого згоди на виконання ним сторожової повинності, з використанням на ці цілі коштів зі сплати податків з овруцьких корчем³⁶. Згодом (1516 р.) він отримав підтверджувальний лист Сигізмунда I Старого на пусту землю Лемешівщину на р. Прип'яті у Білосороцькій волості Київського повіту, данину київського воєводи пана Андрія Немировича, вічним правом³⁷. У 20-х роках XVI ст. він отримує повноваження на відновлення містечка Річиці на Мозирщині поблизу своїх родових володінь, у досить небезпечному регіоні, куди часто навідувалися не лише татарські загони, а й московські війська. На схилі своїх літ (1529 р.) за військові заслуги С. Полозович отримав відновлену ним Річицю у пожиттєве володіння³⁸.

Часто після врядування на прикордонних замках достойні представники нобілітету у винагороду отримували значні земельні володіння або

³³ LM 8. — P. 223–224.

³⁴ Ibidem. — P. 252.

³⁵ Ibidem. — P. 315–316.

³⁶ Черкас Б. Семен Полозович. — С. 9.

³⁷ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 9 (1511–1518): Užrašymų knyga 9 (далі — LM 9) / Parengė Krzysztof Pietkiewicz. — Vilnius, 2003. — P. 316–317.

³⁸ Черкас Б. Семен Полозович. — С. 10–12.

ж підвищення у владних структурах ВКЛ. Наприклад, після трирічного старостування у Черкаському замку (1508–1511) кн. Тимофій Іванович Капуста отримав привілей Сигізмунда I Старого на села Малевичі, Хишине, Біловежі і Радомль у Київському повіті вічним правом³⁹. У цьому ж році великий князь литовський своїм листом підтвердив кременецькому наміснику Якубу Монтовтовичу право на маєтки Млинове (данина господаря) і Пскулове (купівля) у Луцькому повіті вічним правом⁴⁰. У квітні 1524 р. господар пожалував пані Людмилі Михайлової Павшиній маєтки Дорогин, Клещевичі і Кацовичі у Київському повіті вічним правом, що перейшли їй по смерті чоловіка, вже згадуваного нами чорнобильського старости⁴¹.

Ще один черкаський староста пан Андрій Якубович Немирович (1511–1514), котрий змінив на цьому уряді кн. Т.І. Капусту, посів уряд київського воєводи. І вже як намісник Київської землі він у 1532 р. виконував доручення Сигізмунда I Старого, сутність якого полягала у тому, щоб надати кн. Дмитру Романовичу Віденецькому маєтності у Київському повіті Ухобне, Углядковичі, Білий Берег, Виточів, Мартиновичі, Хвойники, Острі Лядовичі, Новосілки та двір з пустовщинами у Києві, успадковані від тестя Семена Полозовича за правом близькості⁴².

Ще наприкінці XV ст. черкаським старостою був кн. Богдан Федорович Глинський, котрий заклав початки стрімкої політичної кар'єри своїх нащадків. Вони ж на початку XVI ст. здійснили спробу державного перевороту, що виявився невдалим. Унаслідок цього Сигізмунд I Старий позбавив князів Глинських всіх привілеїв та маєтностей у ВКЛ. Тому всі їхні володіння протягом кількох років були роздані господарським службникам. Зокрема, у 1508 р. Сигізмунд I Старий надав кн. Федору Корецькому село Суцани в Олевську у Київському повіті⁴³, а вже наступного року своїм привілеєм пожалував Андрія та Дмитра Івашенцовичів відібраними у кн. Івана Глинського маєтками Рют Новий і Старий, Тоганів, Очків, Новосільці, Костомирів та селами і селищами Кам'яне, Опачичин, Мухоїдовичі, Кобановичі, Максимовичі, Загальці, Скубричі, Жерове, Копилове, Новостав, Совку, Воронине, Борисів у Київському повіті, а також дворами у Києві та в Овручі вічним правом⁴⁴.

Упродовж XVI ст. низку намісницьких урядів у ВКЛ обіймали представники князівського роду Сангушків. Так, володимирським старостою

³⁹ LM 8. — Р. 435–436.

⁴⁰ LM 9. — Р. 112.

⁴¹ LM 12. — Р. 295–296.

⁴² РДАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Од. зб. 17. — Арк. 251 зв.–252.

⁴³ LM 8. — Р. 266.

⁴⁴ Ibidem. — Р. 320.

почергово були кн. Андрій Олександрович (1508–1531 рр.; перед цим був кременецьким намісником — 1498–1502 рр., брацлавським та вінницьким намісником — 1500–1507 рр.) та його син кн. Федір Андрійович (1531–1547/48 рр.; з 1544 р. додатково обійняв уряд брацлавського та вінницького старости) Сангушковичі. Перший у 1509 р. отримав привілей Сигізмунда I Старого на людей Кричевичів у Хмельницькій волості в Луцькому повіті до «лепшого опатрєнья»⁴⁵. Його син кілька разів організував оборону Володимирського замку від татарських нападів, а також виконував земельні розпорядження Сигізмунда I Старого. Так, 10 жовтня 1527 р. кн. Федір Андрійович Сангушкович отримав лист великого князя литовського з наказом надати волинським зем'янам Івашку Русину і Федору Оношковичу маєтності пана Івана Хребтовича: дворище у Літогощі і Горсоновському ставі, Чорниці, Четвертню, Портське, Копили, Суск, Годомичі та Смердин за правом близькості⁴⁶.

За заслуги перед господарем володимирський староста отримав привілей (Петриків. — 18.12.1527 р.) на спадкові маєтності пана Івана Хребтовича: дві частини села Портська і Підлозці до часу повернення великого князя литовського⁴⁷. А шляхом купівель (1533.08.12. — Вільнюс. Підтверджувальний лист Сигізмунда I Старого володимирському старості кн. Федору Андрійовичу Сангушковичу на куплений у волинського зем'янина Василя Федоровича Юнкевича маєток Обиніж вічним правом⁴⁸; 1533.09.10. — Вільнюс. Підтверджувальний лист Сигізмунда I Старого володимирському старості кн. Федору Андрійовичу Сангушковичу на куплений в Івана та Олехна Богдановичів Княгининських маєток Холопяни вічним правом⁴⁹) та будучи єдиним спадкоємцем маєтностей свого батька кн. Ф.А. Сангушкович став засновником несухойзько-локацької лінії Сангушків.

Другий син кн. А.О. Сангушковича кн. Роман Андрійович Сангушкович протягом року (з 1516 по 1517) урядовав у Брацлавському і Вінницькому замках. 26 січня 1516 р. він отримав привілей Сигізмунда I Старого на замки Брацлав, Вінницю та Звенигород, надані у держання до живота [9, р. 214–215]. Кількома днями раніше (23 січня) кн. Р.А. Сангушкович отримав підтверджувальний лист Сигізмунда I Старого на двір Турійськ і села Болбли, Соловичі і Сільце у Володимирському повіті, господарську данину, вічним правом [9, р. 175]. Утім,

⁴⁵ Ibidem. — P. 338–339.

⁴⁶ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 14 (1524–1529): Užrašymų knyga 14 (далі — LM 14) / Parengė L. Karalius, D. Antanavičius. — Vilnius, 2008. — P. 255.

⁴⁷ LM 14. — P. 256.

⁴⁸ РДАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Од. зб. 17. — Арк. 480–481 зв.

⁴⁹ Там само. — Арк. 490 зв.–491 зв. та ін.

його урядницька кар'єра вже у 1517 р. скінчилася у результаті передчасної смерті.

Упродовж 1542–1559 рр. уряд луцького старости посідав представник іншої лінії князів Сангушків — кн. Андрій Михайлович Сангушкович. Він у червні 1546 р. отримав лист-розпорядження Сигізмунда II Августа з наказом ув'язати угорців Матея і Степана Сербинів в маєток Старійшеве у селі Головбях Луцького повіту «на поживене» до волі і ласки господарської⁵⁰.

У період судово-адміністративних реформ у ВКЛ уряд луцького старости обіймав кн. Богущ Корецький. Він упродовж 1561–1567 рр. сформував урядницький клан при Луцькому замку⁵¹.

У 60-ті роки XVI ст. у Чорнобильському замку старостував пан Філон Кміта. Він 29 березня 1566 р. отримав привілей Сигізмунда II Августа на Чорнобиль та на селища Кубелине і Левківці в Овруцькому повіті, надані в обмін за маєтки Літин, Полтевичі, Солаші та двір у Вінниці у Вінницькому повіті, вічним правом⁵². Того ж дня великий князь литовський наказав брацлавському каштеляну кн. Андрію Тимофійовичу Капусті ввести п. Філона Кміту у володіння Чорнобилем та згаданими у попередньому листі маєтностями вічним правом⁵³. Вже влітку 1568 р. чорнобильський староста виклопотав у господаря підтверджувальний лист на маєток Матейківщину у Київському воєводстві вічним правом⁵⁴.

У цей же період кременецьке староство очолював кн. Микола Андрійович Збаразький. Він, зокрема, 25 червня 1564 р. отримав розпорядчий лист Сигізмунда II Августа з наказом надати і посприяти ув'язати господарського служебника Мартина Харлинського у землі і люди в селі Осниках Кременецького повіту на умовах «хлебокормлення»⁵⁵. Зі змісту одного із документів ЛМ дізнаємося про склад кременецького замкового уряду. Так, 10 березнем 1564 р. датується підтверджувальний лист Сигізмунда II Августа кременецькому підстарості Олекшію Білецькому на куплений ним у кременецьких зем'ян Григорія і Перфа Івановичів Василевських за 135 кіп грошів литовських маєток Молодків на ленному

---

⁵⁰ Метрыка Вялікага Княства Літоўскага: Кніга 30 (1480–1546). Кніга запісаў 30 (копія канца XVI ст.) / Падрыхтаваў В. Мянжынскі. — Мінск, 2008. — С. 175–176.

⁵¹ *Поліщук В.* Урядницький клан луцького старости князя Богуща Корецького... — С. 266–298.

⁵² РДАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Од. зб. 49. — Арк. 4 зв.–5; Од. зб. 50. — Арк. 51–52.

⁵³ Там само. — Од. зб. 50. — Арк. 52–52 зв.

⁵⁴ Там само. — Од. зб. 258. — Арк. 194–195.

⁵⁵ Там само. — Од. зб. 266. — Арк. 185 зв.–186.

праві⁵⁶. Як бачимо до складу замкового уряду, крім старости, входив також і його помічник — підстароста.

Які ж ще урядники входили до структури замкового уряду і як організаційно функціонував замковий уряд старости / намісника? За визначенням В. Поліщука, «замкові уряди — це інститут великокнязівських намісників, що діяли в межах повітів як територіальної організації бояр-шляхти», «це інститут регіонального управління в станово-територіальному суспільстві, яке творилося на землях Русі у складі Великого князівства Литовського»⁵⁷.

У документах ЛМ практично не зустрічається інформація про склад уряду старости / намісника. Її можна почерпнути із замкових книг, які були продуктом замкового діловодства. Утім, до наших днів таких книг збереглося дуже мало, й переважно у фрагментах. За даними В. Поліщука, до складу Луцького замкового уряду часів старостування кн. Богуша Федоровича Корецького (1561–1567 рр.) входили: власне староста, справця староства (почергово кн. Четвертинський Матвій Восильович, Загоровський Петро Богданович, Русин Андрій Іванович, також був і підстаростою), підстароста (почергово Сова Борис Іванович, Хом'як Петро Іванович), писар (почергово Дешковський Василь Васильович, Хребтович Богуринський Іван Іванович, Хом'як Гурин Маскович, Русин Федір Іванович), ворітний (почергово Красовський Войтех, Костевич Василь) та дяк / підписок (Трушович Григорій). До замкового уряду також входили слуги-вижі, які виконували допоміжні слідчі функції. Їх мав кожен з перерахованих урядників⁵⁸. Тож чисельно замковий уряд складався з чотирьох постійних урядників на чолі із старостою та кількадесят вижив, котрі виконували допоміжні функції відповідно до їхньої затребуваності у той чи інший час.

Подібні за складом уряди (за аналогією з Луцьким замковим урядом) функціонували в інших замках другої оборонної лінії, що проблематично через брак джерел можна з впевненістю говорити про замки першої оборонної лінії. Цілком очевидно, що новопризначений староста / намісник сам на власний розсуд формував склад та персонал замкового уряду. Тож у замках першої оборонної лінії старости, вочевидь, керувались подібним принципом, бо в умовах постійної воєнної загрози їм потрібно

---

⁵⁶ Там само. — Од. зб. 41. — Арк. 377 зв.–378 зв.

⁵⁷ Поліщук В. Замкові книги волинських урядників як джерело з історії руського регіоналізму... — С. 80.

⁵⁸ Поліщук В. Офіційні свідки — вижі Луцького замкового уряду в 1561–1567 рр. (особовий склад та службове підпорядкування) // Соціум. Альманах соціальної історії. — К., 2005. — Вип. 5. — С. 28–39.

було покладатися на довірених урядників. Саме їм прикордонні старости жалували певні землі й маєтності як аванс або у винагороду за службу.

Управління на землях на литовсько-московському пограниччі. Як ж повноваження мав представник литовської влади на ввіреній йому території на литовсько-московському пограниччі і якою була його взаємодія з місцевими представницькими групами?

Основна функція представника влади (чи то старости, чи намісника) впливала із постійної небезпеки вторгнення ворога на ввірену йому територію. Тому головне завдання старости / намісника — організація оборони підвладної йому території, як правило, замку і найближчих поселень, які відносилися до цього замку.

Військова служба у ВКЛ базувалася на земській службі, тому намісник і визначав, які землі потрібно було виділяти для пожалування шляхті та замковим боярам. У правовому полі старостинське або намісницьке надання підлягало обов'язковому підтвердженню великим князем литовським. Наприклад, у роки свого правління великий князь литовський і король польський Казимир Ягеллончик сповіщав любутського і мценського намісника пана Миколая Немировича про віддачу в держання Ярму Скиповичу його дідизни Олодове (документ без дотаційної частини), а документом від 20 серпня 1482 р. він же сповіщав путивльського намісника Романа Івашковича про надання князеві Роману Волконському сіл Горнчар і Столпат у Путивлі⁵⁹. Своім листом від 30 серпня 1507 р. великий князь литовський Сигізмунд I Старий підтвердив брацлавському боярину Семену Кішці поселення Ханов, Ошитков, Ошпекове, Пальчикове та озеро Удеч у Брацлавському повіті вічним правом. Підґрунтя цього підтвердження стали надавчі листи великих князів литовських Казимира та Олександра Ягеллончиків, а також брацлавського намісника князя Михайла Васильовича Чорторийського⁶⁰. Листом від 12 березня 1536 р. Сигізмунд I Старий підтвердив Грицьку Олексійовичу право на володіння селом Новоселицею у Вінницькому повіті, пожалуванім йому черкаським і канівським старостою Остафієм Дашковичем⁶¹. Таким чином, намісник був розпорядником земель на ввіреній йому території. По окремих прикордонних територіально-адміністративних одиницях виявлені комплекси документів-надань литовських правителів. Зокрема, це стосується Стародубського повіту на Сіверщині⁶².

⁵⁹ Lietuvos Metrika. — Knyga № 4. (1479–1491): Užrašymų knyga 4 (далі — LM 4) / Parengė L. Anužytė. — Vilnius, 2004 — P. 115.

⁶⁰ LM 8. — P. 217.

⁶¹ РДАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Од. зб. 17. — Арк. 612–613.

⁶² *Блануца А.В.* «Старосты / наместники / державцы» на литовско-московском пограничье в раннее новое время: взаимодействие с местными сословными группами //

Старости / намісники були також зацікавлені у тому, щоб усі села та угіддя концентрувалися в руках місцевих бояр, а з них йшли різного роду служби — чи то земська, чи тягла. Так, на прохання і чолобитну брянського намісника Дмитра Путятича, великий князь литовський Казимир Ягеллончик пожалував у 1487 р. брянського господарського дворянина Федка Колонтаєва селищем Митковщиною у Брянському повіті, яке «деи тое селищо пусто, а наследька к нему неть, а здавна деи тое было село боярское, а не даньное, ани тяглое, а городу нешкодъно»⁶³. Роком пізніше Д. Путятич таким же чином посприяв в отриманні на підвладній йому території пустих боярських сіл Тюфанова та Андрієвого мценським боярином Логвином Кур'яновичем до «господарского осмотра»⁶⁴ (на період до наступного рішення великого князя литовського). У цьому ж році Казимир Ягеллончик сповіщав Д. Путятича про те, що на прохання брянського боярина Івана Євлахова жалував його маєтками Городцом, Олешнею і Молвотином, які залишилися в Івашкової Курової після смерті її чоловіка, а вона повторно вийшла заміж за Івана Євлахова. Останній зобов'язувався доглядіти двох дочок своєї нової дружини: «а какъ они летъ своих доростуть, и онъ мает ихъ замужь выдати с того именеица». Контроль, за умовами договору-надання щодо виконання умов володіння селами покладався на брянського намісника⁶⁵.

До часу призначення Дмитра Путятича на брянське староство (1487 р.) він управляв як намісник Мценським та Любутським повітами. Відомо, що його володіння були пограбовані підданими московського і рязанського великих князів. У посольствах до останніх Казимир Ягеллончик наводив донесення мценського і любутського намісника Дмитра Путятича про постійні напади і шкоди, які причинялися «людем вкраинным мецняномъ и любучаномъ», и «ижъ твое люди (великого князя рязанского. — *Авт.*), зъ твоее земли приходши безвестьно сее весны..., место выжъгли, села повоевали и многие шкоды починили и люди головами в полонъ повели», и «люди твои зъ твоее земљи в нашої земли зверь бьют а пьчолы деруть, а по рекамъ бобри бьютъ и рыбы ловять, где издавна имъ входовъ не бывало, и иные многие шкоды делаютъ»⁶⁶.

Литовська влада надзвичайно активно роздавала землі на території Смоленщини, тим самим зміцнюючи свій вплив у пограничній зоні. Утім,

---

Сословное представительство в России в контексте европейской истории (вторая половина XVI — середина XVII вв.) / Межд. науч. конф. 7–10 октября 2013 г. Тезисы докладов. — М., 2013. — С. 25–28.

⁶³ LM 4. — P. 127.

⁶⁴ Ibidem. — P. 131.

⁶⁵ Ibidem. — P. 131–132.

⁶⁶ Ibidem. — P. 138–140.

після втрати Смоленська шляхтичам-смоленчанам великі князі литовські через своїх уповноважених на місцях старост / намісників жалували землі із формулюванням «до очищення Смоленска», таким чином сподіваючись найближчим часом відвоювати і повернути відібрані землі⁶⁷.

Важливою складовою оборони замку було матеріальне забезпечення військових підрозділів: озброєння, замкові укріплення, дозорна служба, провіант та ін. Верховна влада зобов'язувала старост / намісників забезпечувати ці статті замкових витрат із місцевих джерел у залежності від особливостей розвитку економіки та господарства регіону. Пограничні із Московською державою литовські володіння в економічному плані були недостатньо розвинутими. Тут основну статтю доходів забезпечували промисли: бортництво, бобровий, куничний, рибний, соляний та звіриний. Другою важливою статтею доходів були місцеві збори: митний, корчемний, прибутки від оренд та експлуатації господарських і промислових угідь⁶⁸. Зернове ж господарство, на відміну від південно-західних регіонів ВКЛ, розвивалося слабо.

Велика зацікавленість в отриманні регулярних доходів існувала і у верховного правителя. Оскільки великокнязівська казна постійно мала дефіцит, то великі князі литовські практикували регулярні виїмки із найбільш прибуткових місцевих податків на його покриття. Так, за правління Казимира Ягеллончика євреям в оренду були віддані: у 1486 р. брянське мито і подужне, корчма, перевіз і важче на три роки за 360 кіп грошів литовських (у цьому році намісника ще не було призначено)⁶⁹; у тому ж році путивльське мито і корчма на три роки за 1000 кіп грошів литовських і 50 ліктів адамашка (намісник Митко Александрович)⁷⁰. У 1500 р. великий князь литовський Олександр Ягеллончик видав розпорядження господарському писарю і перелайському наміснику Богушу Боговитиновичу зібрати данину із подніпровських та інших руських волостей, причому великий князь видав Б. Боговитиновичу спеціальний лист, адресований намісникам і старостам указаних волостей із визначенням розмірів податків, що мали збиратися⁷¹.

Із великокнязівського скарбу старостам / намісникам періодично видавалися матеріальні ресурси. У джерелах не указано, на які цілі йшли

---

⁶⁷ Блануца А.В. «Старосты / наместники / державцы» на литовско-московском пограничье... — С. 27.

⁶⁸ Михайлюк Ю. Південна Київщина в 60-х рр. XIV — 60-х рр. XVI ст.... — С. 128; Русина О.В. Україна під татарами і Литвою. — К., 1998. — С. 241–250.

⁶⁹ LM 4. — Р. 40.

⁷⁰ Ibidem. — Р. 43–44

⁷¹ Lietuvos Metrika. — Knyga № 5 (1427–1506): Užrašymų knyga 5 / Parengė ir parėmė bei komentarus parašė E. Banionis. — Vilnius, 1993. — Р. 295.

такі подачі, — можна припустити, що у винагороду за службу, а також на забезпечення замкових потреб. У «Книзі данин» Казимира Ягеллончика є інформація про серії таких пожалувань, у тому числі і старостам / намісникам пограничних земель. Так, у 1488 р. мценський і любутський намісник князь Іван Юрійович отримав 10 кіп грошей литовських із брянського мита і корчми⁷²; у 1489 р. путивльському наміснику Кміті Александровичу було виділено 20 кіп грошів литовських із путивльського мита⁷³; у 1490 р. чернігівському наміснику князю Івану Борисовичу — по 15 кіп грошів литовських із мит київського і путивльського, а також «стирта ржи»⁷⁴.

Важливим елементом взаємодії представників верховної влади на місцях було наділення повноваженнями судової гілки влади місцевих старост / намісників. У документах Литовської метрики відклався комплекс судових справ, у яких суд провадили старости / намісники⁷⁵.

Регулювання верховною та місцевою владою сфери митної політики. У нещодавно опублікованій білоруським метрикантом В. Менжинським книзі записів ЛМ № 30 міститься важливий документ для з'ясування проблеми регулювання митних відносин на Волині у XV ст. Це вирок великого князя литовського Казимира Ягеллончика луцькому старості, маршалку Волинської землі Михайлу Монтовтовичу, а також володимирському наміснику Олізару Шиловичу і перемишльському наміснику Андрію Волотовичу з приводу скарги луцьких міщан на волинську шляхту про стягування завищених митних зборів. Що важливо, даний документ датований 1480 р. і є одним із найбільш ранніх документів стосовно регулювання митних тарифів. Суть скарги луцьких міщан полягала в тому, що волинська шляхта (князі, бояри, зем'яни) у своїх володіннях ввела нові й збільшила старі мита порівняно з часами правління великого князя литовського Вітовта. Так як литовські правителі декларували державну політику за принципом «старини не рухаємо, новин не вводимо», луцькі міщани просили у Казимира Ягеллончика вчинити справедливість у їхній справі.

Вирок великого князя литовського був винесений на користь луцьких міщан. Мало того, він своїм розпорядженням урегулював митні тарифи у Волинській землі. Так, у диспозиційній частині документа вказано, в яких населених пунктах і в якому розмірі повинно стягуватися те чи інше

⁷² LM 4. — Р. 66.

⁷³ Ibidem. — Р. 82.

⁷⁴ Ibidem. — Р. 87.

⁷⁵ Судебная книга витебского воеводы, господарского маршалка, волковыского и оболецкого державцы М.В. Ключко / 1533–1540 (Литовская Метрика. — Кн. № 228. — Кн. судных дел № 9). Подготовили В.А. Воронин, А.И. Груша и др. — М., 2008.

мито, а де й зовсім заборонялося його стягнення. Вважаємо за доцільне навести цей текст дослівно* : «И мы, того досмотревъши, тыи мыта новыи, которыи ж были имъ встановлены после дяди нашего, великого князя Витолта, отложили есьмо. На Гнидове не надобе мыта давати. У Володимири от накладного воза полтретя гроша давати, а от порожнего воза и от бочок не надобе давати. В Хотячеве от накладного воза по грошу давати, а от порожнего воза и от бочокъ не надобе давати. У Шепъли от накладного воза по грошу давати, а от порожнего не надобе давати. У Вуймицы не надобе. У Полоной, у пана Мартинове, о накладного воза по полугрошу давати, а большей не надобе. У Несвичи от накладного воза по полугрошью давати, а болшей не надобе. В Семашька на пусто мыте по двадцати и по пяти головажен соли. В Золочове не надобе. У Смыкове не надобе. У Буремъли не надобе. В Перемили войту не надобе. У в Оршычыне не надобе. В Коблини не надобе. В Голешеве не надобе. В Мирогощы не надобе. В Рачыни не надобе. На Негребъви не надобе. В Колодъни не надобе. У во Мъстишы не не надобе. В Красномъ от воза по грошу, а от коней не надобе. У Кнегинине не надобе. У Волковыхъ не надобе. В Козине не надобе. В Березьцохъ не надобе. В Лыщы, в Милчы, у Вербои не надобе. У Цуркове, в Голчы не надобе. У Верхови, в Кунине не надобе. А у Вострозе мыто и промыта брат[ъ] по старому, якъ было при великомъ кн(я)зе Витолте, а новины не примышляти. В Малине, в Мытелни не надобе. В Жукове от воза по грошу, а от коня не надобе. В Ровномъ от воза по грошу, а от коня не надобе, а от пригонного скота — от десяти по грошу. В Горбакове от воза по грошу. В Корцы от накладного воза по два грошы, а от порожнего не надобе. А проедеть, а замешъкаетъ болшь чотыр недел, хотя одинъ день, ино, зася едучы, тако ж по два грошы. На мощеницы не надобе. В Степани от верхового, а от пешого не надобе. В Соколи князю не надобе. В Четвертни от деревни не надобе.

Коли водою проводят, ино штобы есте нигде на навых мытех, которыи ж установены после великого князя Витолта, мыта на них не брали.

А хто маеть на новых мытех, которыи ж установлены после дяди нашего, великого князя Витолта, мыто братии, в тых имена поотнимаем. Нижли бы есте тут мыто брали, где было здавна, при дяди нашомъ, при великом князи Витолте»⁷⁶. Крім встановлення митних тарифів, Казимир Ягеллончик також забороняв волинським землевласникам запроваджувати й стягувати ті мита, які практикувались після встановлених тарифів

* Виносні літери при цитуванні позначатися курсивом не будуть.

⁷⁶ Метрыка Вялікага Княства Літоўскага: Кніга 30 (1480–1546): Кніга запісаў № 30 (копія канца XVI ст.) / Падрыхтаваў В.С. Мянжынскі. — Мн., 2008. — С. 222–223.

великим князем Вітовтом, й водночас за порушення даної норми великий князь мав право відбирати маєтності шляхти⁷⁷.

З пізніших документів можна також дізнатися про стягування тих чи інших митних зборів. Зокрема, відомі митні тарифи за продаж худоби. Наприклад, у 20-х роках XVI ст. з коня бралось по чотири гроші, з вола — по два, з вівці і кози — по пів гроша⁷⁸.

Судова практика у період дії Першого Литовського статуту

У Першому Литовському статуті⁷⁹ детально прописані усі складові набуття, тримання, володіння та розпорядження шляхетськими маєтками та землями. В артикулах його кодифіковано й на правовому рівні узагальнено практику поземельних відносин у ВКЛ, що складалася на основі звичаєвого права, великокнязівських грамот, рішень станово-представницьких з'їздів, постанов Панів-Рад ВКЛ тощо упродовж XIV — першої третини XVI ст.

Поточна практика дії «земельних» артикулів I ЛС вимагала ефективного вирішення різного роду маєткових спорів, які постійно виникали у шляхетській корпорації землевласників й землеутримувачів. Як результат, упродовж чинності I ЛС усталилася процедура вирішення останніх у судовому порядку, причому великому князю литовському відводилося ключова роль. Саме він був останньою інстанцією у винесенні вироку або призначенні розгляду тієї чи іншої справи. Великий князь литовський, за I ЛС, вважався «вищим інтерпретатором статей Статуту». Так, у разі виявлення складних судових конфліктів, коли норми права остаточно не врегульовували усі правові процедури, до господаря звертався за порадою («наукою») й комісарський суд⁸⁰. Утім, низка процесуальних процедур покладалася на великокнязівських суддів, призначуваних господарем для розгляду конкретної справи. Вагому роль відігравали також свідки з числа місцевої шляхти та пани радні, які були присутні під час винесення вироку великим князем.

---

⁷⁷ Блануца А.В. Верховна та місцева влада у Великому князівстві Литовському у сфері регулювання митної політики на прикладі Волинської землі // Історія торгівлі, податків та мита / X між нар. наук. конф. Тези доповідей. — К., 2016. — С. 21–23.

⁷⁸ Lietuvos Metrika. — Кнуга № 15 (1528–1538): Užrašymų knyga 15 / Parengė A. Dubonis. — Vilnius, 2002. — P. 116.

⁷⁹ Первый Литовский Статут (1529 г.) / С. Лазутка, И. Валиконите, Э. Гюдавичюс. — Вильнюс, 2004. — 522 с. — Библиография в сносках и в конце книги, 77 иллюстр.

⁸⁰ Lietuvos Metrika. — Кнуга № 229 (1540–1541): 10-oji Teismų bylų knyga (XVI a. pabaigos kopija) / Spaudai parengė S. Lazutka, I. Valikonytė, S. Viskantaitė, L. Steponavičienė, J. Karpiavičienė. — Vilnius, 2003. — P. 25, 49–51, 52, 72–73, 95, 103–104, 117–118, 131–133 та ін.

Для ефективного вирішення поземельних спорів господар практикував направляти на місце своїх підданих — великокнязівських урядників, яких уповноважував розсудити за нормами діючого права той чи інший конфлікт щодо землі чи маєтності. Яскравим прикладом може слугувати судова справа за 1553 р., коли Сигізмунду II Августу скаржився волинський зем'янин Микита Кутровський на справців мит волинської і підляшської комор Олехна та Івана Борзобагатих на те, що митники «через стародавние границы квалтовне земли, поля, дубровы и сеножатыя имения его Кутрова отнимают и ку имения своему Галичаном приворочают». До того ж насильне відібрання Кутровського маєтку супроводжувалося постійними наїздами на прилеглі володіння Микити Кутровського: «и также дей квалтовне частокрот на тые земли его выежджают, врадниковъ, слугъ и людей его кутровскихъ побили и поранили, и многие шкоды и грабежи починили и тепер дей чинят»⁸¹. Відповідно до норм права Микита Кутровський «их листы нашими позовными перед знаку права позывают», прагнучи притягти кривдників до розгляду судової справи на «рок певный». Проте митники на час розгляду справи перебували у Вільнюсі, тому за другим призначенням року Борзобагаті-Красенські зобов'язувалися вивести своїх суддів. Утім, й цього разу митникам завадили «державні» справи й доручення короля («нижли они на он час за некоторыми послугами нашими для потреб замков украинных на то рок за комиссиями зложоных на оный кгрунт земляный, где ся розницы деют, сами выехати и судей своих вывести не могли»)⁸². Зважаючи на вагомі причини, Сигізмунд II Август відстрочив розгляд судової справи на іншу дату, яка мала припасти на день «святое нароженя панни Марии» 1552 р.

Вислухавши аргументи Микити Кутровського, великий князь литовський дав дозвіл позивачу вивести на спірні землі своїх суддів і разом із судьями Борзобагатих-Красенських вирішити всі суперечки щодо земель. У разі неявки суддів однієї з двох сторін Сигізмунд II Август своїм листом зобов'язував господарського дворянина Федора Бокія, а також суддю Володимирського повіту Волчка Якимовича та волинського зем'янина Григорія Сенютича Ляховицького розглянути справу Микити Кутровського й винести відповідний вирок «водле обычаю и права посполитого статуту земского». До того ж, у випадку незмоги якогось судді приступити до виконання своїх обов'язків, позивача або відповідаюча сторона могла замінити такого («тогда он себе на местко того иного,

⁸¹ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (далі — AGAD). — Archiwum Potockich z Radzynie (далі — APR). — F. 334. — Sygn. 417. — S. 1.

⁸² Ibidem. — S. 2.

хто похочет, того мает судею с руки свое взяти, который таковую ж моц будет мети и то справовати»⁸³.

Таким чином, даний документ дає чітке уявлення про механізм здійснення розгляду судової справи щодо земельних спорів, коли місцевим урядникам (господарський дворянин, володимирський повітовий суддя), а також суддям двох сторін надавались повноваження у межах дії І ЛС виносити відповідні вироки. Тому тут роль «судової бюрократії» була на доволі високому рівні, адже вона вповноважувалася виступати гарантом права й виносити вироки у непростих справах.

Вирішення будь-яких межових земельних спорів, як правило, починалося із призначенням великим князем або господарським судом межових або дільчих суддів, на яких покладалися вельми важливі обов'язки — на місці розібратися у конфліктній ситуації та точно визначити межі земельних володінь спірних територій. Причому дана процедура стала усталеною задовго до прийняття І ЛС й без особливих змін була кодифікована в ньому⁸⁴. Своє рішення межові судді представляли на комісарський суд, який вже, опираючись на їхню інформацію та попередній вирок, ставив остаточну крапку у судовій справі.

Для винесення вироку у судовій справі за 1547 р. київських зем'ян Івана Андрійовича Колочана (його інтереси представляв умоцований Венцлав Гладкович Голоб, який доводився Колочану зятем), з однієї сторони, та Василевою Рощиною Андрієвою Костевича, з другої (причому позивачка являлася І.А. Колочану рідною сестрою), київський воєвода Фрідріх Глібович Пронський залучив остринського державця Звіра Львовича та зем'янина Київського повіту Герасима Андрійовича Халецького. Спільно судові урядники (якими указані особи являлися на момент розгляду скарги) винесли вирок на користь Василевої Рощиної, згідно з яким вона отримала у володіння половину материзної частини маєтку Запрудичі у Київському повіті, якою відмовлявся поступатися її брат після смерті їхньої матері⁸⁵. Як бачимо, воєвода у даній справі потребував допомоги двох осіб шляхетського походження у винесенні судового вироку. При цьому указані шляхтичі виконували функції судових урядників.

Сам київський воєвода також зловживав урядницьким статусом й, як видно з однієї скарги, поданої на нього до господарського суду, насильно

⁸³ Ibidem. — S. 5–6.

⁸⁴ Так, низку судових справ, в яких призначалися межові чи дільчі судді, зафіксовано в книзі судових справ № 4 ЛМ (Lietuvos Metrika. — Knyga № 224 (1522–1530): 4-oji Teismų bylą knyga (XVI a. pabaigos kopija) / Spaudai parengė S. Lazutka, I. Valikonytė. — Vilnius, 1997. — P. 41–42, 45–46, 65–66, 73–75, 75–76, 78–79 та ін.).

⁸⁵ AGAD. — APR. — F. 334. — Sygn. 92. — S. 100–101.

відбирав земельні угіддя у своїх сусідів, осаджуючи їх своїми підданими. Це, зокрема, з'ясовується у судовій справі від 5 листопада 1547 р. між мідницьким плебаном князем Мартином та київським воєводою князем Фрідріхом Глібовичем Пронським про перевіз на р. Вілії, землі, сіножаті, ліси, бори та людей костельного маєтку Мідницького, які були забрані до маєтку Михалишського⁸⁶.

Для винесення вироку великий князь, як і в попередніх справах про земельні спори, наказав вивести на місце суперечки комісарських суддів зі сторони мідницького плебана («... и з очевистого мовенья на рокъ от его королевской милости зложоный, комисарей яко на речъ земленую тамъ выводил») та київського воєводи («А князь воєвода тежъ зъ судьями своими тамъ выеждчалъ»). З'їхавшись на місце земельного конфлікту («онъ (мідницький плебан. — *Авт.*) с тоє копы зъ судьями своими зъехалъ»), судді князя Мартина були допущенні до провадження процедури опитування свідків та огляду межових знаків («за слушными знаки граничными от комисарей своих ку доводу былъ припушонъ, а судьи плебанъские выслухавъши листовъ и присеги плебанъское, и осмьнадцати светъковъ его»)⁸⁷. Провівши розслідування на місці, комісарські судді дійшли згоди й постановили «тотъ перевозъ плебану и зъ землю, и зъ лесомъ, и с тыми людьми его, што было за держанья пана виленского от костела Медницкого отнято, плебану медницкому къ костелу Медницкому присудили и оный весь кгрунтъ присужоный ему ограничили»⁸⁸. Комісарське рішення було направлене до господарського суду, де вже на призначений господарем час (5 листопада) мав з'явитися київський воєвода для отримання остаточного вироку. Без сумнівів, великий князь у своєму вердикті опирався на комісарське рішення.

Важливу інформацію про роботу королівських суддів містить, зокрема, комісарське рішення від 6 липня 1543 р. на скаргу господарських підданих маєтків Чернчі Городка та Маневичів на дії князя Федора Андрійовича Сангушковича. Сигізмунд I Старий доручив холмському військовому, любомському старості Миколаю Грабю та ковельському, мельницькому, вижовському, милянівському й фалілейцькому старості Богдану Михайловичу Семашку винести вирок про земельні спори князя з королівськими підданими маєтків господарського домену. Для цього великий князь наказав суддям виїхати до своїх маєтків Чернчі Городка та

---

⁸⁶ РДАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Од. зб. 235. — Арк. 44–45. Ця судова справа опублікована Д. Ващуком (*Ващук Д.П.* Інститут «старини» у Великому князівстві Литовському (аналіз матеріалів Литовської метрики) // Укр. іст. журн. — 2011. — № 1. — С. 208–209).

⁸⁷ РДАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Од. зб. 235. — Арк. 44.

⁸⁸ Там же.

Милянoвичів, де саме й чинив кривди королівським підданам князь Ф.А. Сангушкович. Головним завданням суддів було визначення кордону («границь») між князівським маєтком Карасин та належними королю Чернчі Городком й Маневичів короля: «з ыменя его Карасина осмотрети и справедливое розознанє о кгрунт того именя, маючи Б(о)га и справедливост перед очима своими, вчинити»⁸⁹.

Приїхавши на місце земельних суперечок, королівські судді відразу звернулися до луцького старости (саме на території Луцького повіту розташовувалися маєтності короля) князя Андрія Михайловича Кошерського, який був урядником королівських маєтків, й той вже супроводив їх до місця знищення межових знаків. Сюди ж прибув і князь Федір Сангушкович, де у його присутності королівські судді розпочали опитувати свідків. Королівські піддані Чернчі Городка й Маневичів свідчили про те, що піддані Ф.А. Сангушковича зіпсували межові знаки й силою відібрали їхній острів Дубровицю. Князь же свідчив, що то був його острів, а чернчегородські й маневицькі піддані короля самі навмисне знищили знаки, якими позначалися кордони. Мало того, за словами Сангушковича, королівські піддані нанесли свої знаки на його володіннях. Після опитування свідків судді оглянули кордон й межові знаки, якими розмежовувались володіння. Королівські піддані представили суддям речові докази (грані на деревах), якими ще здійснив розмежування маєтків князь Костянтин Острозький через своїх комісарів панів Михайла Семашковича, Степана Воропайовича та князя Василя Сокольського. Ф.А. Сангушкович наполягав на своєму, переконуючи суддів у тому, що ніяких комісарів не було, й відповідно не було здійсненне розмежування за наказом князя К. Острозького. На такі аргументи королівські піддані повідомили суддям, що після розмежування маєтків комісари видали їм межовий лист, який, однак, згорів під час одного з татарських нападів на Волинь. Як доказ цього, королівські піддані скласти присягу («шапку ставили»), що за нормами ранньомодерного права й звичаїв вважалася прямим доказом.

На дії чернчегородців й маневичан князь Ф. Сангушкович «на свецтво того заходцы слати не хотел», що й послужило для суддів ключовим аргументом у винесенні рішення на користь королівських підданих: «А так мы, видячи справедливост подданных короля его м(и)л(о)сти и выведавши от обapolних суседов тамошних, маючи Б(о)га и справедливост пред очима своими, а звлаща бачачи на то, иж кн(я)зь староста володимирский самъ свецтво на tych подданных своих выдал, што они не з уряду, але злодейским обычаем тыи границы клали,

⁸⁹ AGAD. — Zbiór Dokumentów Pergaminowych. — Dz. X. — Sygn. 4803. — K. 1.

подданных короля его м(и)л(о)сти при тых гарницах их єсмо zostавили, и межи старыми их гранми новыи границы им єсмо казали позначити. А по болотом копцы по грудом казали єсмо покопати»⁹⁰.

Таким чином, призначені великим князем литовським судді, відповідно до його інструкції («маючи науку короля его милости») та норм І ЛС, зобов'язувалися вирішити важливу для короля справу. Суддям, крім досконального знання права та звичаїв, потрібно було здійснювати й заходи по збору свідчень шляхом опитування підданих двох сторін, а також перевірки документів та доказів, які часто суперечили й призводили до утруднення винесення вироку. Тому на королівських суддів покладалася вельми важлива й відповідальна справа.

Важливу інформативну складову про роботу межових суддів містить судова справа пана Остафія Яциничча з рошським державцею князем Федором Івановичем Заславським, датована 17 листопада 1533 р. Остафій Яцинич кілька разів звертався зі скаргою до великого князя на безправні дії князя Ф. Заславського, який разом зі своїми підданими відібрав й розорав Яворські лови та пущі скаржника, супроводжуючи це насиллям, боями і пограбуванням його людей та підданих.

Господар призначив межових суддів О. Яциничу — берестейського старосту пана Олександра Івановича Ходкевича та городенського городничого князя Семена Богдановича Одинцевича (Ф. Заславський мав самостійно взяти двох своїх межових суддів), які спільно мали виїхати на місце конфлікту й там встановити границі їхніх володінь. Проте коли в назначений господарем час князь Ф. Заславський та його судді не з'явилися, то судді О. Яциничча, виконуючи наказ великого князя литовського, «пан Остафей и [з] светками своими их доводил, ему держати дали, водле Статуту права земьского»⁹¹. Судді також вписали у реєстр усі кривди, причинені землям О. Яциничча внаслідок бійок, грабунків та наїздів, й відіслали до господарського суду.

Князь Ф. Заславський не виконує приговору межових (комісарських) суддів, ігнорує й господарський суд, не з'являючись на його засідання. Відтак великий князь повторно надає наказ (науку) комісарським суддям, щоб вони склали реєстр понесених паном О. Яциничем збитків й оцінили їхню вартість: «Котрых жо шкод ихъ комиссары, водле Статуту, осумовали две тисечи и девесот копъ грошей, и тридцат, и польпеты копы, и осмъ грошей. И тую всю суму, на чомъ они присягу вделали, п(а)ну

⁹⁰ Ibidem. — К. 4–5.

⁹¹ Lietuvos Metrika. — Knyga № 227 (1533–1535): 8-oji Teismų bylų knyga (XVI a. pabaigos kopija) / Spaudai parengė I. Valikonytė, S. Lazutka. — Vilnius, 1999. — № 129. — P. 78. Це посилання на 20-ту статтю Розділу VIII І ЛС.

Остафью Яцыничу на кн(я)зи Федоре указали и листъ свій судовый на то ему дали, и тые п(е)н(я)зи казали ему по рокам платити, подле правъ писаныхъ...»⁹². Як виявилось, сума збитків сягала 2934 копи і 38 грошів литовських, що було значним й для заможних князів й панів ВКЛ. Як і в попередньому випадку, князь Ф. Заславський проігнорував й це рішення суду. О. Яцинич вкотре звертається до великого князя, щоб той вчинив справедливість у його справі. При цьому позивач активно апелює до рішення призначуваних господарем комісарів: «...ажбы, водле оного суда комисарского и листу их судового, был захован и штобы в тяхъ пре-зыскахъ его от кн(я)зя Федора заплата ся ему стала»⁹³.

Врешті-решт господарський суд, на основі вироку комісарського (межового) суду й керуючись 11-ою статтею розділу VI І ЛС, виніс новий остаточний вердикт, за яким князь Ф. Заславський зобов'язувався усю суму, указану вище, «п(а)ну Остафью Яцыничу платити на тьи роки, яко у Статутехъ права земского описуеть — на каждую четверть року по сту копь грошей — перед двораниномъ г(о)с(по)д(а)рьскимъ Семеномъ Гринковичом, ничимъ оныхъ роковъ не отволокаючы»⁹⁴. Як і в більшості судових справ, нам невідомо, чим закінчилася судова тяганина між указаними крупними землевласниками. Утім у цій справі яскраво видно, яку роль посідали комісарські судді. Саме вирок першої інстанції був основою для винесення остаточного вироку господарського суду.

Низкою своїх вироків великий князь литовський наказував місцевим урядникам «чинити справедливість» згідно зі статутом ВКЛ, що було прямим обов'язком для воєвод, старост, намісників та господарських урядників⁹⁵. Наприклад, вироком від 19 жовтня 1547 р. Сигізмунд II Август наказував новгородському воєводі пану Олександру Івановичу Ходкевичу, який одночасно суміщав уряди берестейського старости, а також віленського, остринського та книшинського державці, винести вирок у справі князя Івана Васильовича Полубенського з берестейськими зем'янами Станіславом Войтеховичем, Мацеєм Стоцьким та Августиним

---

⁹² Ibidem. — Р. 78.

⁹³ Ibidem. — Р. 79. Це посилання на 11-ту статтю VI Розділу І ЛС.

⁹⁴ Ibidem.

⁹⁵ Окремі аспекти судової складової діяльності господарських воєвод, старост та намісників висвітлені у праці А. Яковліва «Намісники, державці і старости господарського замку Черкаського в кінці XV і в XVI вв.»; волинського та київського воєвод — у монографії Д. Ващука «Абыхмо деръжали ихъ подлѣ права ихъ земъли (Населення Київщини та Волині і великокнязівська влада в XV–XVI ст.)»; луцького старости — у статтях В. Поліщука «Князь Богущ Корецкий як землевласник та урядник (1510–1576)» (Київська старовина. — 2001. — № 3. — С. 56–72), «Урядницький клан луцького старости князя Богуща Корецкого (на прикладі Луцького замкового уряду 1561–1567 рр.)».

Глебовським Хмілевцями про «земляні шкоди» останніх в маєтку Опілля князя: «переходечи чез границу именья его Ополя земли его власные того именья на колкодесит бочок квалтовне забрали и розробили, и некоторые дей с них на тых же землях дома поселили»⁹⁶. А 11 серпня 1546 р. великий князь литовський доручив своїм урядникам князю Андрію Семеновичу Одинцевичу та Лукашу Федоровичу Безьському розібратися у справі господарського зем'янина Миколи Миколайовича Юшкевича із Юрієм Миколайовичем Будилою про напади останнього на Недрошленський маєток Юшкевича⁹⁷.

У березні 1547 р. за дорученням господаря віленський воєвода й канцлер ВКЛ пан Ян Юрійович Глебович виніс вирок по скарзі господарської боярині Віленського повіту Петрової Остиковича Ганни на віленського боярина Ольбрахта Сляжаковича про чоловіка Гринеля Дашковича з землею. За результатом розгляду справи вирок віленського воєводи був на боці Петрової Остиковича Ганни, яка склала присягу, а О. Сляжакович не зміг представити письмових свідчень, які б вказували на право володіння чоловіком з землею⁹⁸. Подібні приклади можна наводити й далі.

У січні 1549 р. Сигізмунд II Август своїм листом інформував королеву Бону, кременецького старосту пана Петра Семашка та Петра Загоровського про затяжний конфлікт навколо спірних володінь князя Федора Михайловича Вишневецького з князями Олександром, Юрієм та Войною Федоровичами Вороницькими, що розташовувалися під Мідинською дубровою. Князь Ф.М. Вишневецький окреслені землі ще раніше відсудив у родини князів Збаразьких (у листі указано: «дей, первьи сего мел он право за листы нашими комисейными с княгиней Ганною Андреевою Збаразскою и с панами ее князем Миколаем, князем Щефаном, князем Юрем, князем Владиславом Збаразскими о земли их посполите и судей с obu сторон на тои земли пенные выводили»⁹⁹).

Конфлікт не було вичерпано після першого разу, коли господар «дав науку» конфліктуючим сторонам вирішити спір шляхом комісарського суду із залученням своїх суддів. У листі повідомлялося, що «за которым, дей, зрученьем их (суддів. — *Авт.*) оное право межи ними конца приняти

⁹⁶ AGAD. — Archiwum Radziwiłłów. — Dz. III. — Sygn. 1. — K. 2.

⁹⁷ Lietuvos Metrika. — Knyga № 234 (1546–1548): 19-oji Teismų bylų knyga (XVI a. pabaigos kopija) / Parengė I. Valikonytė, S. Viskantaitė-Saviščevienė, L. Steponavičienė. — Vilnius, 2009. — № 20. — P. 38–40.

⁹⁸ Ibidem. — P. 91–93.

⁹⁹ Biblioteka Polskiej Akademii Nauk i Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie (далі — Biblioteka PAN i PAU). — Rękopis 6021. — K. 4.

не могло и, недоконавши тых границ, отгол зъехали проч»¹⁰⁰. Тобто ефекту комісарськими судом так і не було досягнуто.

Терплячи великі шкоди й збитки, завчасно зафіксувавши їх у відповідному реєстрі, князь Ф.М. Вишеневецький скаржився на князів Вороницьких, просячи у великого князя взяти своїми суддями осіб, яким було адресовано даний лист господаря (тобто королеву Бону й панів Петра Семашка та Петра Загоровського), а Вороницькі на свій розсуд також могли взяти своїх суддів. Сигізмунд II Август таким чином задовольнив прохання позивача, а також «поклав рок» для розгляду комісарським суддями даної справи за дванадцять неділь після 22 січня 1549 р.

Вердикт господаря варто зачитувати, так як він демонструє стандартну диспозиційну формулу у справах щодо маєткових спорів: «И вы бы с тыми судьями их поспол ся згодивши, там на тые земли, которые они менуютъ быти своими властным, выехали и о бо всех кривдах его, о чом колвек на них будет жаловати, межи ними досмотрели и справедливость тому вчинили, а мы до них писати велели, приказуючи аж бы они на тот рок на тые земли судей своихъ вывели и сами ку праву стали и права были послушни во всем»¹⁰¹. У разі ж ігнорування розпорядження господаря князями Вороницькими великий князь наказував суддям скаржника винести вирок «водле Статуту права земского»¹⁰².

Вердикт такого ж змісту виніс Сигізмунд II Август у справі від 10 вересня 1552 р. шляхтичів Волинської землі господарського дворянина Олександра Богдановича Загоровського та володимирського зем'янина Станіслава Івановича Перевальського. Перший скаржився на володимирського зем'янина, що той землі, поля, сіножаті й дуброви його власні міцно гвалтом від його маєтку Суходол, Дьогтева та Солонева позабирав й чималі шкоди й збитки цим завдав, долучивши до скарги відповідний реєстр збитків, попередньо зафіксувавши його у замкових володимирських книгах¹⁰³.

Для розв'язання конфлікту О. Загоровський межовими суддями взяв князя Матвія Васильовича Четвертенського, господарських дворян Федора Васильовича Бокія та Волчка Якимовича Жасковського. Господар дозволив С. Перевальському вибрати своїх суддів «кого захочет», а також «поклав тому праву рок» від дати листа за дванадцять неділь, зобов'язавши двох шляхтичів разом зі своїми суддями виїхати на місце конфлікту й «справедливість учинити не отступаючи от Статута права зем-

¹⁰⁰ Ibidem.

¹⁰¹ Ibidem.

¹⁰² Ibidem.

¹⁰³ Ibidem. — К. 7.

ского». Так як даний лист адресовувався І. Перевальському, великий князь за умови невиконання його указівок «тым судям его науку нашу дали, же бы они его в том водле Статуту права земского заховали»¹⁰⁴.

Характерною деталлю у всіх справах про маєткові спори була можливість для всіх конфлікуючих сторін, як позивачів, так і відповідачів, заміни межових суддів у разі якихось непередбачуваних причин¹⁰⁵.

Доручення ж розгляду судових справ великокнязівським урядником було нормою у період дії ІЛС, за яким у ВКЛ функціонували воєводський, комісарський¹⁰⁶, маршалківський, вотчинний та інші суди. Литовські метриканти С. Лазутка, І. Валіконіте та С. Віскантайте-Савіщевене, посилаючись на статтю 6 розділу 6 ІЛС, припускають існування у цей час й повітового судді¹⁰⁷. Проте уряд професійних повітових суддів буде сформовано у ВКЛ лише за результатами проведення судової реформи в 60-х роках XVI ст. за польським зразком. Тому урядники господарського двору мали пройти відповідну підготовку й на практиці здійснювати суддівські функції.

Відзначимо, що практика передачі окремих суддівських повноважень місцевим або регіональним урядникам, унормована ІЛС й застосована ним після 1529 р., бере свої витoki ще з удільних часів, коли ще не були сильними владні позиції центрального апарату ВКЛ. Так, до остаточного закріплення великокнязівської влади і контролю над Волинню, тут остаточний судовий вердикт виносив удільний князь. Наприклад, цінну інформацію про судову діяльність володимирського та луцького князя Федора Любартовича надають його документи-вироки від 28.07.1399 р.¹⁰⁸, 19.01.1428 р.¹⁰⁹ та 29.05.1430 р.¹¹⁰.

¹⁰⁴ Ibidem.

¹⁰⁵ Див., наприклад: Biblioteka PAN i PAU. — Rękopis 3375. — К. 11; Rękopis 6021. — К. 7.

¹⁰⁶ Наприклад, у 1540 р. у ВКЛ функціонував комісарський суд під керівництвом Яна Миколайовича Радзивілла у складі луцького єпископа Юрія Фальчевського, жемайтійського єпископа Венцлава Вербицького і полоцького воєводи Яна Юрійовича Глібовича, а у 1541 р. на чолі з Матеєм Войтеховичем Яновичем у складі (не завжди однаковому) князя Івана Андрійовича Полубенського, господарського кухмістера Яна Нарбути, двірного підскарбія Івана Андрійовича Солтана, гродненського городничого князя Семена Богдановича Одинцевича і господарського маршалка Яна Стецковича (Lietuvos Metrika. — Knyga № 229 (1540–1541): 10-oji Teismų bylų knyga (XVI a. pabaigos kopija) / Spaudai parengė S. Lazutka, I. Valikonytė, S. Viskantaitė, L. Steponavičienė, J. Karpačiūnė. — Vilnius, 2003. — P. 20–77, 77–176).

¹⁰⁷ LM 229. — P. LIII.

¹⁰⁸ Archiwum Państwowe w Krakowie na Wawelu. — ADzied. perg III/3.

¹⁰⁹ Ibidem. — ADzied. perg III/5.

¹¹⁰ Ibidem. — ADzied. perg III/4.

Для з'ясування усіх обставин маєткових суперечностей своїх підданих кн. Федір Любартович призначав й направляв на місця конфлікту межового суддю («мы есмо выслали нашего старосту зоудечевского п(а)на Ленка»¹¹¹), який мав вислухати докази уповноважених осіб конфліктуючих сторін (старців) й представити воєводі попереднє рішення. Опираючись на нього, кн. Федір Любартович разом з панами (найближче оточення князя) виносив остаточні вироки. Отже, наведені приклади вже вкотре підтверджують висновки литуаністів про рецепцію практичних норм судочинства, практиковані удільними князями, у І ЛС.

Варто також торкнутися питання діяльності воєводського суду у межах правового поля І ЛС. Так, важливу інформацію можна почерпнути з матеріалів книги судових справ № 228 ЛМ, яку авторський колектив публікаторів заглавив як «Судова книга вітебського воєводи, господарського маршалка, волковийського і оболецького державці М.В. Клочка», опираючись на відповідну інформацію з першого аркушу книги¹¹².

З-поміж 212 документів книги нас цікавлять судові вироки вітебського воєводи. Характерно, що свої вироки воєвода здійснював відповідно до норм І ЛС, зокрема, у деяких судових справах указано на конкретні статутіві артикули, згідно яких виносився вирок («и мы казали Статуть отъворыти»)¹¹³. У своїх výroках М.В. Клочко опирався на усні свідчення представників сторони позивача й відповідача¹¹⁴, часто підкріплені вже відповідними документами (різного роду транзакційними договорами, духівницями або тестаментами, великокнязівськими наданнями чи підтвердженнями, судовими výroками інших інстанцій й т. п.)¹¹⁵. В окремих випадках у воєводських výroках призначався рок для розгляду відповідної судової справи. Наприклад, це мало місце у справі слуги віленського воєводи О.М. Гаштольда Ждана Богдановича з вітебськими боярами Михайловою Курейшовою Богданою та її дочкою Оленою Молоденовою про маєток Речюю (вирок від 29.04.1537 р.), а також у справі волковийських бояр Мартина Вислоуховича та його синів Івашка і Славути з бояриною того ж повіту Мневською Ядвігою про маєток, який був у власності Ждана Мартиновича (вирок від 15.07.1537 р.)¹¹⁶. У двох

---

¹¹¹ Ibidem. — ADzied. perg III/3.

¹¹² РДАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Од. зб. 228. — Арк. 1; Судебная книга витебского воеводы, господарского маршалка, волковыского и оболецкого державцы М.В. Клочко... — С. 58.

¹¹³ Судебная книга витебского воеводы, господарского маршалка, волковыского и оболецкого державцы М.В. Клочко... — С. 241.

¹¹⁴ Там же. — С. 302, 323 та ін.

¹¹⁵ Там же. — С. 140, 141, 148, 243, 327, 330 та ін.

¹¹⁶ Там же. — С. 87, 93.

випадках вітебський воєвода призначив рок земський для подальшого вирішення судової справи.

Важливою складовою у процесі внесення вироку вітебським воєводою було здійснення попереднього розслідування на місці конфлікту, пов'язаного із землею чи маєтностями. Тому воєвода у низці випадків, коли винесення вироку було неможливим без такого попереднього слідства, призначав й направляв на місце конфлікту межових суддів з числа воєводських урядників. Так, щодо цього усталеною формулярною фразою стає вираз «а такъ, мы для певънейшее речы и хотячы ся того достаточъне доведати, высылали есмо тамъ на тые земъли врьдника нашего», а у винесенні свого вироку воєвода опирався на те, що «то пакъ тыи суди нашы, тымъ, на тых земъляхъ, бывъшы и кождую речъ на писме написавъшы, намъ дали»¹¹⁷.

Часто межовим суддею міг бути призначений воєводою у конкретній справі виж, як це, наприклад, мало місце у справі від 11 вересня 1538 р. Згідно з нею, путні люди, господарські озериські слуги Матвій Шостак, Сазон Хотєв, Марко Васильович, Медвідь Іванович, Гапон Белоусов спільно зі своїми братаничами скаржилися на озериського підданого королеви Бони Власа Івановича Парховича з його братами про насильне захоплення їхньої отчизної землі. Воєвода, зважаючи на складність справи та чисельність її учасників, «и мы, бачачи то, иж они, обеде стороне, один на другого жалуютъ, путьные люди поведають, же бы то ихъ земъля была, а данънии кажуть, же бы ихъ то отъчызна, и мы для вчыненья справедливости мижи них, обеюхъ сторонъ, посылали вижом служебника н(а)шого Федора Валаха (підкреслення наше. — Авт.)» й разом із суддями конфліктуючих сторін (старцями) «того межы них справедливее досмотрели, и мне бы тот суд свой отъказали»¹¹⁸. Зваживши всі аргументи й особливо вирок межового («сумежного») суду, М.В. Ключко знайшов «того Шостака и его товаришов в томъ правыхъ и при тои земъли есмо zostавили»¹¹⁹. Як бачимо, воєвода практикував (й шляхта вповні це підтримувала) залучати до суддівських дій у земельних спорах старців, тобто авторитетних й досвідчених людей з числа місцевої шляхетської корпорації. А роль старців ні у кого не викликала сумнівів, так як даний інститут мав давню традицію у досудових та судових процедурах, особливо під час копного (вічового) суду¹²⁰.

¹¹⁷ Там же. — С. 163.

¹¹⁸ Там же. — С. 205.

¹¹⁹ Там же. — С. 207.

¹²⁰ Див. детально про копні суди одну з останніх робіт на цю тематику: Гурбик А. Тракткування «судових околиць» в громадському судочинстві на українських землях

Уповноважений воєвудою межовий суддя практикував брати з собою помічників з числа «людей добрих, бояр і міщан». Так, вітебський намісник Климко Федкович, направлений вітебським воєвудою М.В. Клочком 20 серпня 1539 р. межовим суддею у справі вітебських міщан Бориса, Івана та Мишка Ходорових, Сліжикових дітей, із Мишкою Лучиним разом з його братією Сухоруками про сумісну землю, «там, на тую земљу, выездил з людми добрыми, бояры и мещаны, и того межи нихъ досмотрель, и намъ тотъ суд свои отъказаль»¹²¹. У результаті воєводський вирок, опертий на межовий суд намісника, виявився на користь Сліжикових дітей.

Земельні спори, які виникали між представниками заможних князівських чи панських родів, вимагали участі у їх вирішенні більш широкого кола суддів. Таким конфліктом стало посягання підляського воєводи, господарського маршалка й дорогицького старости пана Івана Богдановича Сапіги на маєток Вейсей господарської маршалкової та писаревої пані Коптевої Васильовича Марії Костянтинівни. Тож вирок «висаженого суда» у даній справі від 24 липня 1540 р. спільно винесли вітебський воєвода М.В. Клочко, господарський маршалок й браславський староста Павло Іванович Сапіга та князь Іван Андрійович Полубенський. При цьому вони також опиралися на межових суддів, які «на которыи рокъ мають они, обеде стороне, тамъ на тыи земљи суди вывести, которые маюут межи них о вьсихъ тыхъ кривьдахъ ихъ досмотрети и справедливость тому вчынити»¹²².

Важливою складовою у винесенні вітебським воєвудою (як і для інших судових і владних інстанцій) вироку була процедура публічності, а конкретно — присутність й участь у засіданні суду свідків з числа авторитетних шляхтичів, які водночас посідали певні владні регіональні уряди. Так, за даними 228-ї книги судових справ ЛМ, «оптимальний» склад свідків вітебського воєводського суду був представлений так: городничий і хорунжий пан Роман Гарасимович, земський ключник Іван Яцькович Зелепуга, та господарські бояри Олександр Олехнович, Матвій Молодень, Кміта Ширкович, Іван Павлович Поливка, Богдан Белиницький, Олехно Павлович та «инъшыхъ люди добрыхъ было досить»¹²³.

Господар неодноразово доручав воєводам розглядати конкретні справи про земельні спори з причин своєї зайнятості або відсутності на

великого князівства литовського // *Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського*. — 2009. — Т. 1. — С. 11–33.

¹²¹ Судебная книга витебского воеводы, господарского маршалка, волковыского и оболецкого державцы М.В. Клочко... — С. 251.

¹²² Там же. — С. 341, 343.

¹²³ Там же. — С. 324, 330 та ін.

території ВКЛ¹²⁴. Так, в одній із таких справ Сигізмунд I Старий доручив винести вирок віленському воєводі пану Яну Юрійовичу Радзивілле. Суть земельного конфлікту полягала у тому, що одну й ту ж маєтність було надано двом господарським підданам — черкаському міщанину Степану та канівському драбу (через зіпсованість частин документа неможливо встановити ім'я драба та назви спірного селища). Воєвода доручив пану Яну Кміті та князю Богушу Корецькому оглянути надавчі документи двох власників селища, а вже сам вирок віленський воєвода виніс 17 серпня 1544 р. під час роботи сейму у Бересті. Перевага була надана тому власнику селища, котрий отримав від великого князя надавчий документ раніше свого конкурента¹²⁵.

Підсумовуючи зазначимо, що більшість судових справ у ВКЛ розглядав особисто великий князь литовський. Утім, він часто залучав для цього своїх підданих з числа господарських бояр, які мали на місці винести попередній вирок, що ставало основою для великокнязівського рішення-вироку. Також, господар виносив вирoki спільно з Панами-Радою ВКЛ¹²⁶. Наприклад, 30 жовтня 1529 р. Сигізмунд I Старий спільно з Панами-Радою виніс вирок, за яким було присуджено частину маєтку Зелви пану Ілліничу¹²⁷.

Протягом 1546–1548 рр. спільно з господарем судові вирoki виносили такі члени Панів-Ради ВКЛ: біскуп луцький та берестейський князь Юрій Фальчевський, біскуп жемайтійський князь Венцлав, віленський воєвода Ян Юрійович Глебович, пан троцький, староста жемайтійський, державця плотельський і тельшовський пан Яронім Олександрович Ходкевич та господарський підкоморій, ровенський староста пан Григорій Олександрович Ходкевич. Склад Панів-Радних за дорученням великого

---

¹²⁴ «Про то приказуем, же бы перед нами, а в небытности нашей в Великом князстве Литовском перед урядниками нашими ку праву стал..., и в том их усраведливил на роках судовых, которые от нас наперед зложоны будут» (Biblioteka PAN i PAU. — Rękopis 6021. — К. 8.). Така усталена формула була поширеною у великокнязівських вирокax за відсутності (чи можливості такої відсутності) особисто господаря під час розгляду судових справ.

¹²⁵ Biblioteka PAN i PAU. — Rękopis 6089. — К. 3.

¹²⁶ Про склад, повноваження, функції та діяльність панів радних у XV ст. див. капітальні праці Лідії Корчак: *Korczak L. Litewska rada wielkoksiażęca w XV wieku.* — Kraków, 1998. — 120 s.; *Korczak L. Monarcha i poddani. System władzy w Wielkim księstwie Litewskim w okresie wczesnojagiellońskim.* — Kraków, 2008. — 207 s.

¹²⁷ AGAD. — Archiwum Radziwiłłów. — Dz. I Dokumenty pergaminowe (Archiwum Nieświeskie). — Sygn. 7554.

князя литовського міг й сам виносити вироки¹²⁸. Важливим питанням залишається розгляд судової діяльності останніх щодо української шляхти, що може бути предметом окремої розвідки.

Отже, діяльність великокнязівських урядників у сфері розгляду судових справ про маєткові спори у ВКЛ була важливою складовою під час проходження служби при дворі великого князя литовського й при сумлінному виконанні доручень господаря могла закласти фундамент для кар'єрного зростання або ж нарощування земельних володінь. Залучення до виконання великокнязівських чи воєводських доручень під час судового розслідування давало гарну можливість службовій шляхті набувати неоціненний досвід правової практики.

Місцеві урядники у судових земельних справах у Великому князівстві Литовському у період Другого Литовського статуту

У середині 60-х років XVI ст. у комплексі реформ, що впроваджувалися за польським зразком у ВКЛ, чільне місце займала судова реформа. Нею передбачалося створення окремих спеціалізованих судів повітового рівня — гродського, земського та підкоморського. Правову основу діяльності таких судів було закладено у низці положень Першого Литовського Статуту (1529 р.) та удосконалено у редакції 1566 р. (Другий Литовський Статут), яка стала чинною саме у період реформування ВКЛ.

Із утворенням зазначених судових інстанцій шляхта ВКЛ, як показують сучасні дослідження, на досить високому рівні усвідомлювала значення права й тому мала достатню правову культуру. Вагомого значення у діяльності судової системи набуває інститут захисту. Поступово формується професійне коло адвокатів, термінологічно означене у документах як «умоцovanі», «приятелі», «прокуратори»¹²⁹. Паралельно у судах та під час здійснення будь-яких інших правових процедур інтереси клієнтів представляли обізнані у праві шляхтичі, які ще не мали статусу професійного адвоката. Саме про діяльність таких «адвокатів» й піде далі мова. Джерельною базою при цьому послужать документи Литовської метрики, що хронологічно охоплюють середину 60-х — початок 70-х років XVI ст. У цей перехідний, реформаційний період масив судових справ шляхти ще фіксується у книгах великокнязівської канцелярії. До

---

¹²⁸ Lietuvos Metrika. — Knyga № 234 (1546–1548): 19-oji Teismų bylų knyga (XVI a. pabaigos kopija) / Parengė I. Valikonytė, S. Viskantaitė-Saviščeviėnė, L. Steponavičienė. — Vilnius, 2009. — P. 13–173.

¹²⁹ Старченко Н. Умоцovanі — прокуратори — приятелі. Хто вони? (становлення інституту адвокатури на Волині в кінці XVI ст. // Соціум. Альманах соціальної історії. — К., 2002. — Вип. 1. — С. 111–144.

них заносилися й ті справи, які переводилися рішенням повітового суду на розгляд вищих, великокнязівських, судів. За інерцією у цей період шляхта продовжувала фіксувати приватно-правові дії саме у книгах канцелярії великого князя литовського. Через це велику цінність мають книги ЛМ реформаційного періоду, в яких вміщено документацію різноманітного роду й характеру. Певний сегмент в них представлений даними про перших адвокатів або таких осіб, які виконували їхні функції.

У перші ж дні впровадження судової реформи до однієї з книг ЛМ внесено запис (від 18 серпня 1566 р.) про перенесення справи на комісію волинських шляхтичів Ванка, Олехна, Івана, Матвія, Яцька, Грицька та Василя Білостоцьких з князем Янушем Андрошевичем, берестейським і луцьким біскупом, про межі між маєтком Білостоки перших та Торчином князя. Суть її полягала в тому, що для поладження суперечки між підданими згаданих маєтків великий князь литовський призначив розгляд справи (рок) на певний час. Для цього він створив комісію у складі суддів великокнязівського маршалка Михайла Сло-Малинського та волинського зем'янина Григорія Федоровича Гулевича. Утім, великий князь з потреби державних справ (перепису війська) вирішив перенести розгляд справи на інший час: «вед же мы, г(о)с(по)д(а)рь, хотечи, абы на обеи стороне межи вами справедливый розсудокъ стал, тот рокъ на инший час преложили (підкреслення наше. — *Авт.*), то *ест* по выволоню сойму Берестейского в року теперешнем шестдесятъ шостомъ, недавно минулого, за шест недель, которий рокъ еще и тепер вамъ дойти не можетъ, с тое причины и их милост панове рада н(а)ша, духовные и светские, будучи на сойме Берестейскомъ и маючи слухи о небезпечности от неприятеля нашего московского, всимъ вобецъ обывателемъ того панства нашог(о) Великог(о) князства Литовского через листы свои розказали на службу нашу г(о)с(по)д(а)рьскую земьскую военъную ехати, за чимъ его милост на тот кгрунт пенный выехати и росправы з вами приняты не можетъ, и жадалъ нас кн(я)зь бискупъ за то, абыхмо и тотъ рокъ на инший час преложили (підкреслення наше. — *Авт.*)»¹³⁰. Далі великий князь литовський розпорядився уповноважити комісарів вирішити земельний спір між луцьким і берестейським біскупом та волинськими шляхтичами. Уповноважені комісари у цьому випадку виступали стороною захисту інтересів родини Білостоцьких, адже «на который рокъ комисаров н(а)ших водле першых листовъ наших не з руки его м(и)л(о)сти и не з руки вашео, одно з рамени нашог(о) г(о)с(по)д(а)рьского на тотъ кгрунтъ вашъ пенный вышлемъ и справедливость вамъ зъ его м(и)л(остью) вчинити кажемъ. А княз бискупъ повинен будет передъ тыми судьями

¹³⁰ РДАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Од. зб. 47. — Арк. 35.

нашими на тоть рокъ тепер *от* нас зложоный, на оный кгрунтъ самъ выехать и въ томъ ся вамъ водле права всправедливит»¹³¹. Як бачимо, у разі неможливості персонально розглянути судову справу, господар уповноважував для її вирішення довірених служебників (у даному разі призначив комісарів), які уособлювали представників державного захисту.

Великий князь литовський за допомогою комісарського суду намагався залагодити справу про розмежування маєтку Ощов, що отримав у власність за правом опіки віленський воєвода, з Слонімською пущею, що належала до господарського Слонімського замку. Про це стає відомо у листі Сигізмунда II Августа від 7 серпня 1568 р., яким він призначив комісарський суд у складі берестейського воєводи Юрія Васильовича Тишкевича, новгородського каштеляна Григорія Воловича та господарського ловчого Федора Скуміна. Віленський воєвода, як відомо із змісту листа, намагався здійснити розмежування, упоноваживши представляти його інтереси ощовського урядника, утім «дей, врадникъ его м(и)л(о)сти ощовський [...] на тоть кгрунтъ доводи и весь поступокъ правный перед вами оказати хотель, нижли, дей, вы часъ ему на то не взычыли»¹³². І на прохання віленського воєводи Сигізмунд II Август повторно призначив час здійснення розмежування: «Ведъ же мы, чынечы на жеданье пана воеводи виленского прыказуемъ вамъ, ажъ бы есте оземшы ведомость отъ его м(и)л(о)сти, кого з руки своее на тую справу будетъ мети вольно его м(и)л(о)сти послати (підкреслення наше. — *Авт.*), порозумевшыся с тыми судьями и часъ и рокъ назначывшы, повторе тамъ на оный кгрунтъ выехавшы, оного кгрунту такъ яко через вас ку замьку нашому Слонимському подали, з держанья нашего г(о)с(по)д(а)рьского не выпускаючы кграниць положоных, не казали, и копцовъ не роскопываючы, тую речъ поступкомъ правнымъ або обычаемъ еднальнымъ сконъчыли, ничымъ не одступаючы росказанья и науки наше, перво сего пры *отправе в(а)шой*»¹³³. Тут вже віленському воєводі великий князь литовський гарантував можливість представляти його інтереси призначеним на цю справу урядником, який, по-суті, виконував функції адвоката, захищаючи інтереси свого патрона.

Іменуючись у судовій документації «умоцованими», такі шляхтичі, як показують документи, виконували поряд з адвокатськими (захист) й представницькі функції. Часто такі дії були разовими і стосувалися різних сфер суспільно-правового життя шляхти ВКЛ. Яскравим доказом цього є занесення до книг великокнязівської канцелярії «оповідання» шляхтича

¹³¹ Там само. — Арк. 35–35 об.

¹³² Там само. — Ф. 389. — Оп. 1. — Од. зб. 266. — Арк. 337.

¹³³ Там само.

Криштофа Граєвського від 25 березня 1567 р., за яким він, будучи на службі віленського воєводи пана Миколая Радзивілла (у тому числі виконував й адвокатські функції), фізично не зміг доїхати до місця отримання боргу, який мали повернути воєводі королівські дворяни Іван Яцкович Борзобогатий Красенський та його братаничі Іван, Степан, Обяш і Семен Олехновичі Борзобогаті, й тому доручив («умоцовал») своєму брату Станіславу Граєвському, «абы за тые долъги отъ него узяль досить вчиненьє»¹³⁴. При цьому дане доручення було оформлене письмово й засвідчене печаткою поручителя: «...и пры томъ, дей, мамърамы на листы зашытые и отвороные с подписомъ руки своее и за печатю своею ему подавалъ для писанья квитовъ и иныхъ листовъ ку справованью у Борздобогатыхъ того долгу потребныхъ»¹³⁵. Як бачимо, уповноваження («умоцованє») на здійснення правової дії мало бути письмовим й тому оформлялося відповідним чином.

Суть же листа Криштофа Граєвського полягала в тому, що уповноважений ним Станіслав Граєвський «того долгу, на них (Борзобогатих. — *Авт.*) не правившы, листы и записы з вызнаньемъ на вряде виленскомъ на свое имя от Борздобогатыхъ на тот долгъ побралъ», а сам поручитель «то пакъ тепер онъ, объваровываючы, абы о тую суму от брата его Станислава Кграевског(о) Иван Борздобогатый и сыновцы его, и потомуки их записами на имя Ивана Борздобогатого учинеными, трудности и шкоды не прыймовали и о то правомъ не были утиснены, поднялься на вrade Ивана Борздобогатог(о) и сыновъцовъ его в томъ заступити и боронити нигде инде, только перед судом г(о)с(по)д(а)рьскимъ на позовъ очевисте ему даный, и за зложеньемъ року слушного, яко бы могъ и перед его кролевскою м(и)л(о)стью з братомъ своим Станиславу Кграевскому о тое мовити, а Борздобогатый в томъ успокоити»¹³⁶. Інакше кажучи, Криштоф Граєвський гарантував правовий захист Борзобогатим у разі порушення збору боргу «умоцованим» ним Станіславом Граєвським.

Подібне доручення зустрічаємо в «оповіданні» князя Кантимера Пятигорського від 3 серпня 1568 р., у якому він «умоцовал» Захар'яша Мурзу отримати по квітах з королівської казни кошти, заслужені ним і його братом Давидом. Із змісту квітів дізнаємося, що певну суму коштів Захар'яш Мурза мав забрати собі (як повернення боргу, наданого Пятигорським), а решту доставити Кантимеру і Давиду Пятигорським. Доручення у тексті оформлене так: «...подавал вси тые квити пану Захаряшу, поручивши ему (підкреслення наше. — *Авт.*) вси тые п(е)н(я)зи

¹³⁴ Там само. — Арк. 154.

¹³⁵ Там само.

¹³⁶ Там само. — Арк. 154–154 зв.

заслужонные, на квитехъ описаные, што на ихъ почъты приходить в скарбе его м(и)л(о)сти г(о)с(по)д(а)рьскомъ, справивши с тое сумы себе яко оную сто осмьдесятъ копь грошей, которую кн(я)зь Канътимер в него позычилъ, такъ и тые заслужонные п(е)н(я)зи, што з ними петигорцы посполъ заслужилъ, то есть всего сумою семьсотъ копь грошей литовскихъ взяти, а остатокъ тое сумы п(е)н(я)зей, которая отъ тыхъ семисотъ копь грошей, збывати будетъ кн(я)зю Давыду Петигорскому, брату его, и ему прислати»¹³⁷.

Для представлення у суді інтересів конкретних осіб такий «захисник» мав отримати письмове доручення («лист умоцаваний»), за яким, власне, він й ставав на період розгляду справи адвокатом. Наприклад, сьомого серпня 1568 р. до канцелярських книг було записано оповідання й визнання господарського писаря й водночас васковського, корасницького та індурського державці Лаврина Войни про доручення представляти його інтереси у вількомирському суді князеві Павлу Соколенському Друцькому і його дружині княжні Ганні Любецькій. Умоцвані мали захищати інтереси Лаврина Войни у суді в справі про наїзд на перебуваючий у заставному володінні маєток Коварськ, здійснений паном Григорієм Остиком зі своїми слугами. Лаврин Война так мотивував своє рішення доручити представляти у суді його інтереси: «А такъ ижъ я о том жал и кривду мою у права кгородского вилькомирского самъ тамъ до кроду ехати и справедливости доводити не будучи доспешонъ (підкреслення наше. — *Авт.*), для пильныхъ а обещаныхъ послуг г(о)с(по)д(а)рьскихъ злетиломъ и даломъ моцъ зуполную на листе своемъ вмоцваномъ такъ в речи моеи, яко и своеи (підкреслення наше. — *Авт.*) с паномъ Григоремъ Остикомъ у права мовити и справедливости доводити (підкреслення наше. — *Авт.*) кн(я)зю Павлу Соколенському Друцкому, подкоморему витебскому, ротмистру его королевское м(и)л(о)сти ездному, и малжонце его м(и)л(о)сти кн(я)гини Ганъне Лубецкой»¹³⁸. Відповідно у «листе вмоцваномъ» була описана й сама скарга позивача: «Яко то жалоба моя ширей а достаточней на листе вмоцваномъ, от мене их м(и)л(о)сти (князеві Сокольському та його дружині. — *Авт.*) даным, описано и доложено есть»¹³⁹.

У цьому судовому випадку особливим є те, що Лаврин Война обрав для своєї справи адвокатами саме Соколинських, власників маєтку, які віддали його у заставу позивачу. Тут яскраво відображено санкційну частину трансакційних договорів шляхти ВКЛ, за якою власники воло-

¹³⁷ Там само. — Од. зб. 263. — Арк. 96–96 зв.

¹³⁸ Там само. — Од. зб. 269. — Арк. 53.

¹³⁹ Там само.

дінь, які віддавали їх у заставу або в оренду, у разі різних правопорушень зобов'язувалися своїми власними зусиллями відстоювати свою правоту у судах¹⁴⁰.

Крім згаданих вище прикладів адвокатської діяльності на непрофесійній основі у 60-х роках XVI ст. (початок реформ), така практика мала місце і в 1570-х роках. Шляхтичі й представники інших суспільних верств залучали одноразово до конкретних справ тих чи інших «адвокатів». Термінологічно вони фігурують у джерелах також умоцваними. Так, 28 липня 1571 р. господарський підданий краківський єврей Феліск визнавав перед урядом королівської канцелярії, що має справу з віленським міщанином Юрком Шнайдером про срібло, розгляд якої призначено у міському віленському суді. Утім, маючи інші справи, він сам не зміг стати перед міським судом. Тому Феліск «поручилъ того права *от* себе зъ Юркомъ Шнайдеромъ доводити и того с нас на немъ позысковати сыну своему Соломону, которому на то теперешнимъ очевистымъ сознаньемъ своимъ моць зуполную *от* себе далъ на зыскъ и старту» (підкреслення наше. — *Авт.*)¹⁴¹. Феліск також наголошував на тому, що після завершення даної справи у віленському міському суді його сина Соломона, якого він уповноважив бути умоцваним, із Юрком Шнайдером «на томъ вжо он (Соломон. — *Авт.*) вечно перестати маеть» (підкреслення наше. — *Авт.*)¹⁴², тобто надалі Соломон переставав бути «адвокатом» краківського єврея.

У справі господарського дворянина Павла Станіславовича Тетерського з мінським воєводою паном Гаврилом Івановичем Горностаєм перший просив перед урядом королівської канцелярії, «абы тое оповеданье и данье моць черезъ него до права Евлашевському до книгъ его королевское м(и)л(о)сти каньцлярейскихъ записано»¹⁴³. В «оповеданьи», датованим другим квітнем 1572 р., П. Тетерський повідомляв Сигізмунда II Августа про те, що притягнув до королівського суду мінського воєводу «ку праву о неучыненье отъправы сумы п(е)н(я)зей, то есть десети тисечей копъ грошей литовскихъ и двохсотъ золотыхъ польских на дворенине его королевское м(и)л(о)сти Аньдрею Врелевському отъ владу его м(и)л(о)сти кгородского меньского за не досить учыненье описови его в розделенью имени Сверженського и неотданье двохсотъ золотыхъ польскихъ сказаныхъ, и невзяте *от* него над право посполитое, *от* тое сумы ему на Врелевському сказаное, черезъ пана воєводу

¹⁴⁰ Блануца А. Земельні володіння волинської шляхти в другій половині XVI ст. — К., 2007. — С. 88–89.

¹⁴¹ РДАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Од. зб. 268. — Арк. 420 зв.–421.

¹⁴² Там само. — Арк. 421.

¹⁴³ Там само. — Арк. 475.

меньского самого пересуду сто шестьдесятъ и осмь копъ грошей, чого он всего якъ за неотправеньемъ оное сумы презысканое, такъ и в пересуде о пятьсотъ копъ грошей собе шкоды менуеть»¹⁴⁴. Як і в інших прикладах, надання адвокатських повноважень для ведення конкретної справи П. Тетерський «поручилъ то отъ себе прыетелю своему земенину короля его м(и)л(о)сти Федору Евлашевскому тое менованое sprawy своее за позвомъ перед его королевскою м(и)л(о)стью пильновати с паномъ воеводою меньскимъ водле оного позву у права мовенье мети и сказанье судовое прыймовати, на што ему теперешнимъ очевистымъ сознаниемъ своимъ далъ отъ себе моць зупольную на зыскъ и страту» (підкреслення наше. — *Авт.*)¹⁴⁵.

У реформаційний період, крім осіб, які виконували адвокатські функції нерегулярно, з'являється група професійних адвокатів, які своєю роботою заробляли собі на життя та мали перспективи кар'єрного росту у місцевих владних структурах. Такі адвокати вже постійно виступають у судах від імені своїх патронів. Так, 20 січня 1569 р. «оповедалъ его королевской м(и)л(о)сти умоцованый служебникъ державцы гольмейского пана Михайла Мышки Варковського Матыс Кушевський (підкреслення наше. — *Авт.*)», який «пильность чынилъ зъ с трема маньдатами его кор(олевской) м(и)л(о)сти отъ пана своего противъ суди и подсудку повету Луцкого о неслушное выдане позву на него Грыгорю и Василью Гулевичомъ» про несправедливі судові вироки у маєткових справах Михайла Мишки Варковського з Гулевичами¹⁴⁶. Документально повноваження адвоката М. Мишки Варковського зафіксовано так: «ино тотъ служебникъ пана Мышчын за моцью зупольною, от пана его ему на то даною, в той речы з оными особами, верху имени описаными, именемъ пана своего пана Мышки росправу прыняти хотячы (підкреслення наше. — *Авт.*), тую пильность свою на томъ року за маньдаты его королевское м(и)л(о)сти прыпаломъ зъ стороны пана своего перед г(о)с(по)д(а)ремъ его м(и)л(о)стью оповедалъ»¹⁴⁷. Як результат, дії умоцованого Матиса Кушевського сприяли перенесенню розгляду справ за трьома мандатами на великокнязівський суд по поверненні великого князя литовського з Корони Польської до ВКЛ.

У 1572 р. до книги великокнязівської канцелярії було внесено «оповеданье» Каспора Шимковича, умоцованого жемайтійського войськового пана Себастьяна Ждана, яким адвокат засвідчував пильність «ку успра-

¹⁴⁴ Там само.

¹⁴⁵ Там само.

¹⁴⁶ Там само. — Арк. 251 зв.

¹⁴⁷ Там само. — Арк. 252.

ведливею за мандатом скарбною г(о)с(по)д(а)рською Івану Зарецькому о недане п(е)н(я)зей на потребу кор(олев)скую»¹⁴⁸. Як бачимо, інтереси жемайтійського урядника представлялися шляхтичем, якого вже можна вважати професійним адвокатом. Із запису дізнаємося про особливості надання повноважень адвокату при веденні справи. Так, умоцований Каспор Шимкович «за моцю зупольною, от п(а)на войского на листе его ему даною, на тотъ самый рокъ сезде перед его королевскою м(и)л(о)стью ку праве постановившыся, ажъ до сего дня (28 травня. — Авт.) пильностъ зъ стороны его чынилъ» (підкреслення наше. — Авт.)¹⁴⁹. Важлива для нас інформація стосується супротивника жемайтійського войского — Івана Семеновича Зарецького, котрий відмовлявся сплатити до королівської скарбниці шість тисяч золотих польських із володінь упітського і віленського тивунства, де він урядував. Так, І. Зарецький, «который тое речы водле маньдату и данья sprawy своее на пана войского попирати мель, самъ сезде не есть и никого ку той справе отъ себе з моцю не прыслалъ» (підкреслення наше. — Авт.), просиль, абы тая пильност его для памети до книгъ его м(и)л(о)сти г(о)с(по)д(а)рських каньцлярейських записано»¹⁵⁰. Як бачимо, тивун не міг мати чи ще не мав шляхтича, який би виконував адвокатські функції.

Про глибоке знання литовського права, що засвідчує фаховість адвоката, дізнаємося із справи пана Миколая Кишки Техановського з Миколаєм Кончою про неслухне отримання привілею на писарство земське вілкомірське та про невписання до декретів доказів його прав у справі з панами Остиками, занесеної до канцелярійських книг 29 липня 1570 р. Інтереси підляшського воєводи й дорогицького старости М. Кишки Техановського представляв його умоцований Мартин Менжинський, а Миколая Кончі — умоцований Романовський. Причому вони, на нашу думку, вже були професійними адвокатами. Про це свідчить зміст їхніх промов, записаних писарем великокнязівської канцелярії і внесених до однієї із канцелярійських книг. Так, промови обох адвокатів насичені цитатами з литовського права, зокрема, Другого Литовського статуту. Наприклад, після запису суті позову підляшського воєводи умоцовані по черзі висловлювали свої доводи: «... што зъ строны того Миколая Кончи умоцований его река мовил, тыми словы поведил, ижъ на тотъ позовъ пану воєводе подляшскому отказывати не повинень, бо за границу Великого князтва Литовского 10 розделу четвертого арьтыкуль шестьдесятъ первый, в которомъ тако есть описано» (підкреслення наше. — Авт.), ижъ

¹⁴⁸ Там само. — Арк. 487 зв.

¹⁴⁹ Там само. — Арк. 487 зв.—488.

¹⁵⁰ Там само. — Арк. 488.

за границу якъ нихто никого позывати не мает, такъ и апелевати никому не вольно...»¹⁵¹; інший йому апелював: «зъ стороны Миколая Кончи Романовский поведиль, есть позванъ, беручи [...] статуту Великого князтва Литовского (підкреслення наше. — Авт.), што, дей, панъ воевода подляшський менить на позве своемъ яко бы Конча, не будучи обраный, на тотъ врьд писарский вступиль, ино онъ отъ братьи своее шляхты повету Вилькомирского на тотъ врьд обранъ, и межы електы былъ вписанъ, и отъ короля его м(и)л(о)сти на тотъ врьд преложонъ, и того листомъ дали кор(ролю) его м(и)л(о)сти под печатью и с подписью руки его кор(олевской) м(и)л(о)сти»¹⁵².

Крім апелювання до конкретних статутів артикулів умоцовані застосовували й письмові докази. Наприклад, М. Менжинський представив перед королівським судом випис із земських судових книг: «...того такъ же выпись покладаль (підкреслення наше. — Авт.) и поведил Межинский»¹⁵³. Беручи таку дію на озброєння, противник М. Менжинського Романовський «поведил, што, дей, панъ воевода подляшський домогається, абы Конъча елекъцью положиль»¹⁵⁴, тобто вимагав оригінал документа, який засвідчував правдивість обрання писарем конкретного шляхтича. Адвокати у цій справі долучали й свідчення свідків. Так, М. Менжинський просив долучити до справи свідчення двох шляхтичів, на що Романовський різко апелював: «А што, дей, беретъ себе ку помочи оповеданье оногъ шляхътича вилькомирского Матея Мартиновича, такъ же тежъ и служебника своего Павла Кгодленского, ино то пану воеводе ку помочи ити не можетъ, бо, дей, тот Матей Мартинович в повете Вилкомирскомъ не есть оселый ...» (підкреслення наше. — Авт.)¹⁵⁵.

Що важливо у цій справі, так це те, що великокнязівський суд відмовив долучати до неї іншого адвоката підляшського воеводи — Миколая Павловича, «который ся умоцованымъ пана воеводы подляшського быти мениль, о то ничего не мовил, але яко неслушный умоцованный отъ права отъставень былъ...» (підкреслення наше. — Авт.)¹⁵⁶. Як бачимо, дана судова справа яскраво засвідчує спеціальні знання права та професіоналізм двох умоцованих, які на цей період вже можуть вважатися професійними адвокатами.

¹⁵¹ Там само. — Од. зб. 269. — Арк. 66 зв.

¹⁵² Там само. — Арк. 66 зв.—67.

¹⁵³ Там само. — Арк. 67 зв.

¹⁵⁴ Там само.

¹⁵⁵ Там само. — Арк. 68. Не осілим у регіоні шляхтичам відповідно статутівим нормам заборонялося чинити будь-які правові дії: бути адвокатом, свідчити у суді, виступати свідком під час оформлення приватно-правових документів тощо.

¹⁵⁶ Там само.

Смолій В.
Степанков В.

УКРАЇНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ XVII ст.: ВЕКТОРИ КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ ДОСЛІДНИЦЬКОГО ПОЛЯ

Феномен революції у предметному полі соціогуманітаристики

Складні та суперечливі процеси, що відбуваються у соціополітичному просторі сучасності, з характерними для нього руйнуванням просторової замкненості анклавів цивілізацій, високими показниками рівня турбулентної дифузності, гібридизацією, здавалося б, звичних і достатньо опанованих (в сенсі прогнозованості) формовиявів суспільного життя, незахищеністю всіх сфер останнього перед викликами глобалізації, неминуче змушують аналітичну думку шукати пояснення суспільних трансформацій і аномалій сьогодення в досвіді минулого. Помітної актуальності у такому контексті набуває звернення посиленої уваги вчених на феномен революції, під знаком якого відбувався як сам перехід людства від середньовіччя на новий (тобто сучасний) цивілізаційний виток, так і формування усієї суспільної системи модерну. Зокрема, за Ш. Ейзенштадтом, саме на цьому етапі «революційні ідеології, революційні образи та рухи перетворювалися в базисні компоненти сучасного розвитку»¹, а самі революції «неминуче виходили за рамки будь-якого соціального порядку», намагаючися «увібрати у себе ті символи, які були звернені до духовних якостей людської природи»². «Автори багатьох досліджень про революції і соціальні зміни, — доводить ізраїльський вчений, — приймали як данність положення, що саме революції є чистою, дійсною соціальною зміною, і тому оцінювали інші соціальні процеси, співвідносячи їх з певним ідеальним типом революції»³. А один із перших теоретиків історії революцій Дж. Кларк саме з контекстом революційних змін пов'язував історичну еволюцію сучасної держави⁴. В подальшому

---

¹ Eisenstadt S.N. *Revolutions and the Transformation of Societies*. — New York, 1978; Айзенштадт Ш.Н. Конструктивные элементы великих революций: Культура, социальная структура, история и человеческая деятельность // THESIS. — 1993. — Вып. 2. — С. 193.

² Айзенштадт Ш. Революции и преобразование обществ. Сравнительное изучение цивилизаций. — М., 1999. — С. 227.

³ Айзенштадт Ш.Н. Конструктивные элементы великих революций... — С. 193.

⁴ Clark J. *The History and Theory of Revolution*. — Philadelphia, 1862.

висунута ним гіпотеза міцно вкорінилася в науковій практиці суспільствознавців, знаходячи все нових і нових прибічників.

Дослідження революцій, причому як у подієвому вимірі, так і в аспектах теоретичної рефлексії над цими складними суспільно-політичними феноменами, починаючи від XIX ст., традиційно посідає одну із чільних позицій в предметному полі соціогуманітаристики. На тематику революційних рухів спрямована увага не однієї генерації представників професійного середовища в таких наукових галузях, як філософія, соціологія, політологія, історія, психологія тощо. Причому періодичні коливання амплітуди піднесення / спаду дослідницького інтересу, як правило, пояснювалися насамперед тим, наскільки гостро сучасна цивілізація опинялася перед перспективою бути втягнуеною у черговий революційний вихор.

Загалом протягом XIX — початку XXI ст. в полі дослідження революцій сформувалися такі основні сегменти, як історіософія революцій, соціологічні, філософські та політичні теорії революцій, порівняльно-історичний аналіз революцій, які, ґрунтуючись кожний на власних методологічних засадах, запропонували широкий спектр теоретичних підходів і концепцій, водночас демонструють стійку тенденцію до взаємопроникнення методик і дослідницьких практик та взаємозбагачення спільного теоретичного базису.

Найбільш плідними, у плані накопичення нової теоретичної якості (емпірична складова формувалася при цьому в дещо відмінних часових ритмах) у вивченні революційних феноменів, вочевидь, можна вважати XIX — початок XX ст., 1920–1930-ті роки, кінець 1950-х — кінець 1970-х років, нарешті період, започаткований кінцем 1980-х років, який, власне, має тяглість у сьогодення. Зокрема, на першому з цих етапів німецькими мислителями як найвиваженішу в аспектах теоретичної обґрунтованості (принаймні такий погляд широко побутує у західних соціологічних теоріях революції) було запропоновано концепцію матеріальної детермінанти революційного процесу, щоправда, вже незабаром знецінену теоретиками, а особливо практиками т. зв. «вульгарного марксизму».

Починаючи з другої половини 20-х років XX ст., в соціогуманітаристичі виокремлюється спеціальний теоретичний напрям — «соціологія революцій», який, власне, протягом майже всіх наступних десятиліть відігравав роль своєрідного каталізатора в процесі концептуалізації знання про цей своєрідний соціально-політичний феномен, а водночас спричинився до т. зв. соціалізації низки інших суспільних наук, зокрема, порівняльної історії, помітно потіснивши історіософський підхід та привнісши в них потужний струмінь міждисциплінарності. Його перші теоретичні положення були запропоновані і обґрунтовані в працях американських вчених П. Сорокіна (1925 р.) і Л. Едвардса (1927 р.).

Подальший продуктивний розвиток цього напрямку пов'язаний з іменами таких вчених, як Е. Ледерер, Ф. Гросс, Ч. Джонсон, Дж. Пітті та ін. Як зазначає у своїй дисертаційній розробці О. Грязнова, результатом їхніх творчих зусиль стало «висунення гіпотез про існування різного роду індикаторів революційного процесу і специфіки його розвитку»⁵. Загалом же, за спостереженням сучасного польського соціолога П. Штомпки, у передвоєнну добу відбувся якісний поворот в теорії революцій, коли увага щодо трактування останніх «з загальних моделей і кінцевих результатів» змістилася на людський ресурс та «альтернативні сценарії соціальних процесів, засоби, які люди використовують для того, щоб творчо перетворювати історію»⁶.

Вагомий внесок в соціологічну теорію революцій наприкінці 1950-х — у 1970-х роках зробили такі вчені, як Дж. Девіс, Т.Р. Гарр, К. Брінтон, Ч. Джонсон, Н. Смелзер, С. Хантінг, Е. Хобсбаум, Ч. Тіллі, Г. Екштейн, Е. Обершаль, Е. Мулер, Р. Мур, Б. Саллерт та ін. Завдячуючи їхньому науковому доробку, теоретично-методологічна база вивчення революцій поповнилася новими класифікаційними схемами⁷, методологічними принципами і підходами (емпіричний аналіз політичної поведінки; орієнтація на теоретичні узагальнення і створення «чистих теорій»; відмежування дослідницької діяльності від ціннісної складової, агрегативно-психологічний підхід тощо⁸), утвердженням державно-центричних моделей та теорій відносної депревації й ціннісно-орієнтованих рухів. Помітні зрушення водночас відбувалися і на парадигмальному рівні.

Зокрема, Ч. Джонсон загострив увагу на тому, що «дослідження революції є невід'ємним від дослідження життєздатних, функціонуючих суспільств»⁹. Революція почала визначатися «як помітна соціальна зміна, що одночасно заторкує базові інститути суспільства», при цьому на злеті революційної активності спостерігається виплеск масового мобілізаційного ресурсу і «відкритої боротьби основних політично активних груп». Відповідно в революційному процесі, що «розглядається як послідовність подій», як обов'язковий виділяється комплекс «взаємопов'язаних компонентів», що складаються з «посилення соціальної і політичної напруги»,

---

⁵ Грязнова О.С. Теоретические подходы в социологии революции: сравнительный анализ концепций П. Сорокина, Л. Эдвардса и Т. Скокпол: Автореф. дис. ... канд. социол. наук. — М., 2009. — С. 4.

⁶ Штомпка П. Социология социальных изменений. — М., 1996. — С. 370.

⁷ Brinton K. The Anatomy of Revolution. — New York, 1965; Johnson C. Revolution and the Social System. — Stanford, 1964.

⁸ Див.: Истин Д. Политическая наука в Соединенных Штатах: прошлое и настоящее // Современная сравнительная политология: Хрестоматия. — М., 1997. — С. 13–17.

⁹ Johnson Ch. Revolution and Change. — Boston, 1966. — P. 3.

«інституційної дисфункції», масового політичного ангажування тощо¹⁰, а його результативність ставиться у безпосередню залежність від того, чи зуміє «революційна коаліція підпорядкувати собі значні сили»¹¹.

Найбільш помітним внеском у теорію соціальних революцій на зламі 1970–1980-х років стала монографія Т. Скочпол¹². У передмові до неї зазначалося, що завданням автора було «дати нові орієнтири нашому розумінню того, що є характерним для революцій, як вони реально відбувалися в історії і що входить у коло проблем при їх вивченні»¹³. По суті, цією працею у світовій соціогуманітаристиці було започатковано перехід до теоретичного переосмислення ролі в глобалізованому суспільстві модерної доби революційних процесів як дієвих рушіїв соціально-політичних змін. Дещо пізніше дослідниця визначила соціальну революцію як «стрімкі фундаментальні трансформації державних і класових структур суспільства, які супроводжуються і частково підтримуються класовими повстаннями знизу»¹⁴.

Запропонований Т. Скочпол інтерпретаційний контекст, концентрований на концепті держави як основного актора та кінцевого (у своєму новому вимірі) продукту революційного конфлікту, вже наприкінці ХХ — початку ХХІ ст. оформився у цілісну, «центровану на державі» (за образним висловом Р. Коллінза) теорію у працях С. Пінкуса¹⁵ та Дж. Голдстоуна¹⁶. При цьому останній як найбільш продуктивний в дослідженні революцій назвав компаративний історичний аналіз, формами реалізації якого спроможні стати як теоретичні історико-політологічні, так і статистичні розвідки¹⁷. Окремі теоретичні аспекти феномена революцій розроблялися і розробляються також в різних новітніх методологічних

¹⁰ Грязнова О.С. Теоретические подходы в социологии революции... — С. 11.

¹¹ Tilly Ch. From Mobilization to Revolution. — New York, 1978. — P. 212.

¹² Skocpol T. States and Social Revolutions. A Comparative Analysis of France, Russia and China. — Cambridge (England), 1979.

¹³ Цит. за російськомовним перекладом: Скочпол Т. Государства и социальные революции: Сравнительный анализ Франции, России и Китая. — М., 2017. — С. 11.

¹⁴ Skocpol T. Explaining revolutions: inquest of a social-structural approach // Skocpol T. Social Revolutions in the Modern World. — Cambridge, 1997. — P. 5.

¹⁵ Pincus S. 1688. The First Modern Revolution. — New Haven, 2011; Пинкус С. 1688. Первая современная революция / Пер. с англ. — М., 2017.

¹⁶ Goldstone J.A. The Comparative and Historical Study of Revolutions // Revolutions: Theoretical, Comparative and Historical Studies. — Belmont, 2003; Голдстоун Д.Ж. К теории революции четвертого поколения // Логос: Философско-литературный журнал. — 2006. — № 5 (56). — С. 58–103; Его же. Революции. Очень краткое введение / Пер. с англ. — М., 2015.

¹⁷ Goldstone J.A. Comparative historical analysis and knowledgeaccumulation in the study of revolutions // Comparative historical analysis in the social sciences. — Cambridge–New York, 2003. — P. 41–42.

традиціях філософії Дж. Гудвіном, Дж. Фораном, В. Мау, І. Стародубською, А. Магуном та іншими сучасними науковцями. Поряд з соціологічними та філософськими концепціями спроби теоретичного осмислення причин виникнення революційних процесів, залежності їхнього перебігу і наслідків від глибини і масштабності конфлікту інтересів соціальних страт тощо становлять традиційну евристичну складову політичних наук, в результаті чого у сучасній соціогуманітаристиці сформувався доволі широкий спектр політико-публіцистичних та соціально-філософських інтерпретацій.

На думку О. Никифорова, вже 1980-ті роки виразно продемонстрували зародження в дослідженні феномена революцій двох паралельних тенденцій — «закату “авторських” підходів» та їх заміщення «теоретичним синтезом» і колективними дослідженнями¹⁸. Свою живучість подібна тенденція демонструє і в наступні десятиліття. Яскравим засвідченням присутності останньої в концептуальному полі соціогуманітарних наук є поява на теренах світової соціогуманітаристики таких синтетичних авторських або ж колективних праць, як, наприклад, «Revolutions. Theoretical, Comparative and Historical Studies» (Davis, 2003), «Nonviolent Revolutions: Civil Resistance in the Late 20th Century» (S.E. Nepstad; N. Y., 2011); «Смысл истории и революция» (Н.В. Болдырев, Д.В. Болдырев; М., 2001); «Отрицательная революция. К деконструкции политического субъекта» й «Отрицательная революция» (А. Магун; СПб., 2008; СПб., 2009); «Массы, движения, революции» (Владимир и Виктор Мейтусы; Киев, 2008); «Дуалистическая революция и смыслогенез в истории» (А.А. Пилипенко; М., 2011); «Теория революции: революции и современные цивилизации» (Э.Э. Шульц; М., 2016); «Концепт “революция” в современном политическом дискурсе» (СПб., 2008), «Антропология революции» (М., 2009) та «Революция как концепт и событие» (М., 2015). Зокрема, анотацією останньої з них читачеві пропонується «концептуальне осмислення» поняття «революція» з одночасною акцентуацією уваги на взаємозв'язку його з такими категоріями, як «свобода», «справедливість», «розум», «воля», «історія» тощо. Водночас авторами приділяється помітна увага формам практичної репрезентації феномена революцій, також актуалізується проблема їх історичної специфіки.

Загалом протягом XIX — початку XXI ст. у теоретично-методологічному полі вивчення революцій сформувалися найрізноманітніші дослідницькі моделі і концепції, які дають змогу прослідкувати не лише

---

¹⁸ Никифоров А.А. Революция и ее причины: ответы и новые вопросы // http://www.politex.info/index2.php?option=com_content&tast=view&cid=433&pop=1&page=0&Itemid=30

тенденції у змінах професійних зацікавлень представників тих чи інших наукових шкіл, а й виявити основні вектори трансформацій, які відбувалися на парадигмальному рівні й відповідно впливали на стан цілих наукових галузей. При цьому головними їх методологічними основами в різний час виступали марксизм і неомарксизм, позитивізм та психологічний неопозитивізм, структуралізм, біхевіоризм, рефлексологія, теорії циклічності політичних процесів, теорії циркуляції еліт і нерациональної дії В. Парето, зрослих і невиправданих очікувань А. де Токвіля, теорія J-кривої Дж. Девіса, теорія рівноваги соціальної системи, теорії політичного конфлікту, «негативної» революції тощо. При цьому індивідуальні дослідницькі підходи ґрунтувалися і ґрунтуються на різних конфігураціях таких методів, як метафізичний, історичний, соціологічний, психологічний, теологічний, ідеографічний, системний, дедуктивний, лінійно-стадіарний, індукції, історичної компаративістики, одиначної тотожності й одиначної відмінності, казуального аналізу та ін. Відповідно найбільш поширеними на сьогодні є метафізична, історична, соціологічна, політологічна, конфліктологічна та аксіологічна моделі революцій, а сукупність запропонованих концепцій, поза загальнотеоретичним блоком, поділена між кількома групами — інтерактивною, структурною, процесуальною, акторсько-орієнтованою. Крім того, окремою підгрупою Д. Карасьов виділяє т. зв. «інтегративні» теорії, які, за його зауваженням, «вміщують революційні рухи в більш широкий контекст суспільних рухів» з метою з'ясування їхніх «витоків», «ідеологічного контенту», структурних аспектів, джерел «рекрутування і втягнення» провідних гравців і мас, а також тих факторів, що «змушують такі рухи... змінювати суспільство через революцію...»¹⁹.

Характеризуючи сутність відомих на сьогодні загальнотеоретичних концепцій революції, О. Грязнова відзначила їх переважну спрямованість на «виявлення сутнісно-змістових і цільових змін у феномені революції, який водночас вміщується у ширший контекст розмірковувань щодо спрямованості й логіки суспільного розвитку»²⁰. При цьому до необхідних структурних елементів сучасних теорій дослідники зараховують концепцію довгострокових структурних причин революції, концепцію революційної ситуації, концепцію революційного процесу та концепцію революційних результатів²¹. Разом з тим, в спеціальній літературі відзначається суб'єктивність будь-яких спроб класифікації існуючого концеп-

¹⁹ Карасев Д.Ю. Теория революции Чалмерса Джонсона // Вестник РУДН. — Серия «Социология». — 2014. — № 1. — С. 38.

²⁰ Грязнова О.С. Теоретические подходы в социологии революции... — С. 11.

²¹ Карасев Д.Ю. Современные зарубежные теории социальных революций: социологический анализ: Дис. ... канд. социолит. наук. — М., 2015. — С. 30.

туально-теоретичного доробку в площині дослідження революційної феноменології²².

Попри різноманітність пропонованих підходів та концепцій до вивчення революційних процесів доводиться констатувати фактичну сталість в царині теоретичного студювання його основних проблемно-тематичних блоків. Зокрема, на сьогоднішній день, власне, так і не вийшли за дискусійні рамки такі традиційно присутні в полі зору більшості теоретиків революцій ключові питання, як причини виникнення революцій і складання революційних ситуацій; визначення хронологічних меж та формування соціальної бази революційних рухів, а також ідеології їх учасників; вивчення історичного контексту, в якому відбувалися революції; аналіз досвіду інших країн; залежність успіху тієї чи іншої революції від співвіднесення зовнішніх факторів і внутрішнього конфлікту в державі, міри революційного насильства тощо.

Не втрачають своєї актуальності і проблеми реконструкції різноманітних форм соціальної революції, її результативності, дослідження поведінкових моделей групових та індивідуальних агентів революційного процесу. Останнім часом до числа дослідницьких пріоритетів включено і такі проблемні блоки, як співвіднесення соціальної структури, історії і людської діяльності; взаємообумовленість культури, соціальної структури і соціальної поведінки, що, за спостереженням Ш. Ейзенштадта та С. Арьомана, супроводжується зміною «систем влади та інших компонентів соціального життя»²³.

У цьому розмаїтті актуальної проблематики традиційно на перших позиціях перебуває проблема генезису терміну «революція», який має давню і своєрідну історію трансформацій свого понятійного навантаження. Дослідники пов'язують започаткування його застосування для означення «певних подій і наслідків соціально-політичного характеру» з англійським філософом другої половини XV — першої чверті XVI ст. Ф. Беком²⁴. Міцно в історіографічну практику саме в такому змістовому сенсі ця дефініція вкорінюється після Великої французької революції кінця XVIII ст., перманентно змінюючи свою семантику залежно від загального стану розробки теоретичних аспектів революції як явища. Гостро, на думку Д. Карасьова, проблема «уточнення обсягу і ревізії змісту поняття “революція” постає перед суспільними науками з другої

---

²² Миронов Б.Н. Русская революция 1917 года в контексте теорий революции. Статья 1 // Общественные науки и современность. — 2013. — № 2. — С. 73.

²³ Айзенштадт Ш.Н. Конструктивные элементы великих революций... — С. 191.

²⁴ Див.: Шульц Э.Э. Причины революций: «Голова или кошелек?» // Историческая психология и социология истории. — 2014. — Вып. 1. — С. 102.

половини ХХ ст.»²⁵. При цьому вчений акцентував увагу на комплексності терміну, одночасно зауваживши притаманну дослідницькій практиці тенденцію до його спрощеної концептуалізації. Революцію, зазначає він, «розглядали як соціальну зміну, як форму поведінки людей, як різновид війни» або ж політичного насилля²⁶. Розвиваючи висловлену думку, М. Федорова пропонує підходити до розгляду згаданого поняття як «пограничного», тобто такого, що було сформоване на «перетині двох типів досвіду, двох типів рефлексії, історичної та політичної». Відповідно вона трактує революцію як «той час, коли історія змінювала свій сенс»²⁷. «Й, вочевидь, — продовжує дослідниця свою думку, — саме поняття революції є тією точкою, у якій відбувається зіткнення двох порядків — історичного й політичного»²⁸. В концепції Б. Капустіна поняття «революція» розглядається «як продукт теорій конкретних подій»²⁹. «Немає ніякого метанаративу революції, — стверджує автор, — всі вони одиничні й випадкові, кожна має свою логіку розвитку, у кожній свій особливий генезис і свій власний непередбачуваний фінал»³⁰.

Українська дослідниця Г. Кравець у своїй дисертації як головне завдання сучасної політології запропонувала теоретичне обґрунтування розуміння революції як своєрідного механізму трансформування політичної сфери³¹. Підкреслюючи дуалістичний характер дефініції, сучасний російський філософ А. Магун зазначає, що революція «перевертає наші уявлення про минуле і майбутнє й визначає завершену епоху... залишаючи в ній більшу частину людських сподівань»³². Думку про те, що революції своїм продуктивним наслідком мають докорінний переоблаштунок суспільної організації, розвиває в новітній російській соціології Б. Ісаєв³³. Намагаючись прослідкувати перспективу формування сучас-

²⁵ Карасев Д.Ю. Современные зарубежные теории социальных революций... — С. 31.

²⁶ Карасев Д.Ю. Теория революции Чалмерса Джонсона. — С. 27.

²⁷ Федорова М.М. Революция и История (революция в контексте времени Истории и времени Политики) // Революция как концепт и событие: Монография. — М., 2015. — С. 80, 83.

²⁸ Там же. — С. 83.

²⁹ Капустин Б.Г. О понятии «революция» // Революция как концепт и событие. — С. 6.

³⁰ Капустин Б. Критика политической философии. Избранные эссе. — М., 2010. — С. 22.

³¹ Кравець Г.В. Революція як механізм зміни вектора політичного процесу: Дис. ... канд. політ. наук. — Одеса, 2013. — С. 4.

³² Магун А. Опыт и понятие революции // НЛЮ. — 2003. — № 64.

³³ Исаев Б.А. Революция как конфликт и ее измерения // Конфликтология. — 2016. — № 1.

ного образу революції, професор Санкт-Петербурзького університету, зокрема, пропонує в основу подальшого порівняльного вивчення цього узагальненого феномена, що включає в себе найбільш гострі форми чисельних і водночас найрізноманітніших багатовимірних суспільних конфліктів, покласти такі показники, як протяжність, широта і глибина охоплення суспільства тощо³⁴. Інший, вже згадуваний нами російський вчений Б. Капустін схильний пояснювати непередбачуваність масштабних революційних процесів «недосконалістю наукового інструментарію». У такому випадку «непередбачуваність революцій, — стверджує він, — постане не характеристикою їхньої “онтології”, а недосконалістю процесу їхнього пізнання»³⁵.

Пов'язаність революцій з епохою модерну відкриває перед сучасною наукою ще одну важливу дослідницьку перспективу. «Так як новий світ, світ модерну, — зазначав свого часу Ю. Хабермас, — є відмінним від старого тим, що відкриває себе майбутньому, то в кожному моменті сучасності, що продовжує нове із себе самої, повторюється і набуває характеру безперервності процес зародження нової епохи наново, так відбувається знову і знову... Сучасність, яка розуміє себе з горизонту нового часу як актуалізацію новітньої доби, повинна реалізувати, здійснити у вигляді безперервного оновлення розрив нового часу з минулим»³⁶. Цією тезою вчений, по суті, розвинув погляд Х. Аренд на великі соціальні революції початків модерної доби як на своєрідний імпульс щодо перетворення цього «нового» на «політичний феномен», що поставав у результаті «свідомо здійснюваних дій»³⁷. Як розрив з попереднім історичним часом, що «ставив під питання загальний характер людського існування завдяки переходу від одного політичного устрою до іншого, абсолютно відмінного від попереднього і розцінюваного його прихильниками як явище у порівнянні з попереднім», на думку Ж. Гусдорфа, сприймалися революції їхніми фактичними очевидцями вже наприкінці XVIII — початку XIX ст.³⁸ Відповідно, своєрідно підсумовуючи подібний світоглядний підхід, М. Федорова запропонувала ввести у семантичне наповнення розуміння революцій нового часу такі концепти, як «визволення» та «радикальна новизна й легітимація створюваного соціального

---

³⁴ *Исаев Б.А.* Принцип домино и цели революций: где, почему и как случаются «цветные революции» // Конфликтология. — 2014. — Т. 2. — С. 43–63.

³⁵ *Капустин Б.Г.* О понятии «революция». — С. 17.

³⁶ *Хабермас Ю.* Философский дискурс о Модерне. — М., 2003. — С. 12.

³⁷ *Аренд Х.* О революции. — М., 2011. — С. 57.

³⁸ *Gusdorf G.* Les sciences humaines et la pensee occidentale. — Т. III: Lacon science revolutionnaire Les Ideologues. — Paris, 1978. — P. 59.

порядку»³⁹. Революція з такого ракурсу починає трактуватися як творення «нового порядку, нового часу на попередньо розчищеному місці»⁴⁰. Своєю чергою поява нових дослідницьких ракурсів в проблемно-тематичному полі дослідження ранньомодерних революцій обумовлює одночасний перерозподіл акцентів і в джерелознавчих аспектах — «по-новому останнім часом оцінюється й інтерпретується джерельний матеріал, що давно перебуває у науковому обігу, а головне — цей матеріал постійно поповнюється новими джерелами, а отже і новими фактами»⁴¹.

Протягом кількох останніх десятиліть з подібних концептуальних позицій та міждисциплінарних підходів переосмислено значення у світовому цивілізаційному процесі Нідерландської, Англійських, Французької революцій⁴². В українському варіанті подібна концептуалізація дослідницького поля в аспектах вивчення революційних феноменів ранньомодерної доби набуває особливого навантаження через ті специфічні умови, в які протягом тривалого часу був поставлений сам процес наукового осмислення національної історії, особливо на етапі XVII–XVIII ст., що, власне, і спричинилося до тривалого побутування в історіографічному просторі далекого від відповідності своєму реальному прототипу образу масштабної національно-визвольної епопеї, що сколихнула українські терени на початку 1648 р. і мала грандіозний за своїми наслідками злам усього

---

³⁹ Федорова М.М. Революция и История (революция в контексте времени Истории и времени Политики). — С. 93.

⁴⁰ Там же. — С. 94.

⁴¹ Якименко М.В. Буржуазные революции в Европе XVII — первой половины XIX вв. и их изучение в советской историографии довоенного периода: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — М., 2011. — С. 5.

⁴² Бачко Б. Как выйти из террора? Термидор и революция / Пер. с франц. — М., 2006; Берк Э. Размышление о революции во Франции. — М., 1993; Бовыкин Д.Ю. Революция окончена? Итоги термидора. — М., 2005; Болховитинов Н.Н. Теоретические и историографические проблемы американской революции XVIII в. — М., 1973; Исторические этюды о Французской революции. — М., 1998; Кожокин Е.М. Государство и народ от Фронды до Великой французской революции. — М., 1989; Матъез А. Французская революция. — М., 1995; Минье Ф. История Французской революции с 1789 по 1814 гг. — М., 2006; Озуф М. Революционный праздник: 1789–1799. — М., 2013; Фюре Ф. Постигание Французской революции. — СПб., 1998. — 224 с.; Чеканцева З.А. Порядок и беспорядок: протестующая толпа между Фрондой и революцией. — М., 2012; Чудинов А.В. Французская революция: история и мифы: Ч. I–II. — М., 2007; Bailyn V. The Ideological of the American Revolution. — Cambridge, 1993; From Deficit to Deluge: The Origins of the French Revolution. — Staford, 2010; The French Revolution in Social and Political Perspectives. — London, 1996; Stone L. The Causes of the English Revolution 1529–1642. — London, 1972; Wood G.S. The Creation of the American Republic 1776–1787. — Chapel Hill, 1998 та ін.

укладу суспільного життя українців, а до того ж гучний міжнародний резонанс.

По суті, вибудова цього образу у різний час суворо регламентувалася певною панівною загальною концепцією, яка практично не залишала для науковців варіантів відступу за чітко визначені межі оціночних координат. В історіографічних традиціях сусідів України, здавалося, було зроблене все можливе, щоб звести це неординарне і типологічно складне явище в українській історії до тривіального (хай і значного за розмірами) регіонального конфлікту, локалізованого східними теренами Речі Посполитої.

Зокрема, концепція «домової (громадянської) війни», що, зародившись у другій половині 1650-х років, і нині ще значною мірою продовжує впливати на погляди польських істориків, фактично залишала поза увагою національно-визвольний зміст виступу українців, відшуковуючи пояснення йому в задавленому у часі соціальному протистоянні збунтованого хлопства і шляхти, при цьому ставлячи на передні позиції його руїнищську складову та не виводячи події 1648 р. за контекст боротьби Польської держави проти «козацької анархії». Загалом згадана концепція засновувалася на підкресленні цивілізаторської ролі Польщі щодо України, замовчуванні факту існування українського народу як етнічного суб'єкта Речі Посполитої, його нерівноправного становища в аспектах віросповідання, права на самостійне політичне життя тощо. Не маючи змоги повністю проігнорувати роль козацького фактора в українських подіях XVII ст., ця концепція зводила його значення до відстоювання козаками (за підтримки поспільства) своїх прав, свобод і вольностей, що легітимізувало загальну типологію т. зв. Хмельниччини на кшталт «козацького повстання», «козацької війни», «польсько-козацької війни» тощо.

У 50-х — першій половині 70-х років XX ст. в історичній науці Польщі (вочевидь, не без впливу радянської історіографії) було все ж таки визнано наявність національно-конфесійного протистояння у першій половині XVII ст., а водночас національно-визвольний характер боротьби українців. Однак вже з другої половини 1970-х років концепція «домової війни», накладаючись на міф «східних кресів», знову повертається на чільні позиції, щоправда, не без певної кореляції її найбільш одіозних положень (особливо у 1990-х роках — на початку нового тисячоліття).

На зламі XVIII–XIX ст. закладаються основи російської версії інтерпретування українських подій середини XVII ст. Однак ані в імперські, ані в радянські часи їхня оцінка як революційних не була можливою, оскільки дії українського соціуму класифікувалися як боротьба за «возз'єднання Русі» після вимушеної багатовікової перерви, викликаной монгольським і татарським завоюванням. Відповідно російська історіографія почала розглядати національно-визвольну боротьбу українців під кутом

добровільної зміни рiчпосполитського режиму на протекцію російського царя. Як і в польській, в ній замовчувалися питання, пов'язані з розбудовою Української держави, ідеалізувалася політика російського уряду щодо України, а виступи козаків і поспільства різко осуджувалися. Вкрай негативно оцінювалася орієнтація українських гетьманів на Польщу чи Османську імперію. Неоднозначними були і оцінки діяльності Б. Хмельницького (як і на більш пізніх етапах, полярність їх здебільшого обумовлювалася досить віддаленими від наукової сфери інтересами).

У дослідженнях першої третини ХХ ст. починають превалювати проблеми українсько-російських стосунків у контексті укладення українсько-російського договору 1654 р.; соціально-економічних процесів; започатковується ігнорування національно-визвольної складової боротьби українців. Надалі підходи і оціночні критерії в російській і українській (принаймні на радянських теренах) історіографіях починають визначатися спільними чинниками, отже розмежовувати ці історіографічні напрями щонайменше до 1980-х років доволі проблематично.

Далеко не пріоритетне місце дослідження визвольних змагань українців ХVІІ ст. і ролі в них Б. Хмельницького займає у російській історіографії 90-х років ХХ — початку ХХІ ст. Аналіз створених у цей час праць і зміст дискусій на спільній конференції українських і російських дослідників з нагоди 340-річчя Переяславської ради (Москва, січень 1995 р.) у цілому засвідчили неоднозначність і складність тих малопомітних переоціночних процесів, які почали відбуватися стосовно змісту і мети боротьби, зовнішньої політики Української держави, характеру українсько-російських відносин, сутності Переяславського акту й укладеного договору 1654 р. Загалом же російська постперебудовча історіографія у ключових моментах продовжувала залишатися на концептуальних позиціях попередніх часів (зокрема, це стосується традиційного обмеження хронологічних меж Визвольної війни в Україні 1648–1654 рр., переважного зображення Б. Хмельницького талановитим політиком проросійської орієнтації, яка трактується безальтернативно-оптимальною для національних інтересів України). Тенденції повернення російської наукової школи у лоно концепції «возз'єднання України з Росією» помітно зміцнюються на зламі першого і другого десятиліть ХХІ ст., коли в історичній політиці урядових кіл Російської Федерації історіографія починає розглядатися як важливий сегмент ідеологічного фронту майбутнього російсько-українського військово-політичного протистояння.

Відповідно українська історіографія кінця ХVІІІ — початку ХХ ст., постійно відчуваючи на собі потужний тиск як польської, так і російської історіографічних традицій й водночас намагаючись закріпитися на позиціях власного самоствердження, поза власною волею впадала в іншу крайність — героїзації національного історичного процесу (принаймні у

межах наявних для того можливостей). Подібний пошуковий експеримент набув свого якісного вияву, починаючи з середини XIX ст., коли в умовах інституалізації української історичної науки вивчення національної історії почало переводитися у формат націленого на об'єктивізм наукового знання. Як наслідок, на початок нового століття українськими науковцями народницького та державницького напрямів було запропоновано досить цілісну концепцію українського історичного процесу з особливим місцем у ній революційної доби раннього нового часу. Ситуація змінюється з кінця 1920-х років, відколи на історичну науку в Україні посилюється тиск ідеологічних факторів, а справжнього погрому вона зазнає на зламі 1928–1929 рр., будучи затаврованою на першій Всесоюзній конференції істориків-марксистів у Москві як «наука націоналістична». І якщо у працях кінця 1930-х — першої половини 1940-х років проблематика, пов'язана з революційною боротьбою українського соціуму, ще розглядалася у рамках концепції «найменшого зла», що залишало певний простір для оціночних маневрувань, то, починаючи від 1947 р., поступово утверджується офіційна доктрина «Визвольної війни і возз'єднання України з Росією», останні штрихи в оформленні якої було поставлено з появою сумнозвісних «Тез» 1654 р. Панування цієї офіційної концепції Визвольної війни українського народу деформує відбилося на дослідженні практично всіх аспектів події, її вертикальних та горизонтальних зрізів, загальних оцінках сутнісного змісту.

Новий етап у вивченні Української революції середини XVII ст. окреслився в українській історіографії з кінця 1980-х років. Зміни, започатковані у цей час, вже у 90-х роках XX ст. вилилися у принципово іншу якість. Глибинний зміст цих процесів вимагає спеціального дослідження. Тому окреслимо лише основні напрями наукового пошуку та їх результати. Фактично від початку 1990-х років науковці намагаються по можливості знайти відповіді на актуальні питання, продиктовані тими суспільними запитами, що сформувалися в українських реаліях зламу XX–XXI ст. Підготовлено нові збірники документів, опубліковано цикли статей, побачила світ низка індивідуальних монографій, які позначені інноваційністю трактування цілого ряду спірних моментів української політичної історії раннього нового часу. Найголовнішим стало переосмислення усталених у радянській історіографії поглядів на суть Визвольної війни та її наслідків. Науковому загалу було запропоновано нову концепцію, яка докорінно переглядала сенс національно-визвольних змагань українського народу середини — другої половини XVII ст.

Центральне місце у дослідженнях науковців займала проблематика, пов'язана з висвітленням, по-перше, самої тяглості національно-визвольної, конфесійної та соціальної боротьби у їх тісному взаємозв'язку та взаємопереплетенні; по-друге, особливостей процесу державотворення у

взаємодії з соціально-економічною політикою гетьманських урядів та соціальними виступами поспільства й козацьких низів; по-третє, функціонування витвореної в ході революції національної політичної системи в цілому та окремих її структурних підсистем зокрема. Активізувалося вивчення революційних подій у регіонах: на Волині, Дніпропетровщині, Кіровоградщині, Корсунщині, Черкащині, Уманщині, Чернігівщині тощо.

Помітним успіхом сучасної історіографії стало відродження дослідження процесу формування нової української політичної еліти. З'явилися ґрунтовні праці в царині генеалогії козацьких та шляхетських родів. Зроблено першу успішну спробу з'ясувати політико-культурні орієнтації козацької старшини; чималих успіхів досягнуто у з'ясуванні політичних поглядів як окремих представників елітарних кіл, так і існуючих угруповань. Помітно активізувалася робота у сфері дослідження зовнішньополітичних аспектів існування Української козацької держави, зокрема, характеру міжнародних відносин та їх впливу на внутрішню і зовнішню політику українського народу. Відродилася традиція проведення історико-біографічних досліджень. Так, останнім часом створено цілу галерею історичних портретів володарів гетьманської булави, представників генеральної старшини і полковників. З-поміж них найповніше висвітлено життя і діяльність Богдана Хмельницького та Петра Дорошенка. Посилився інтерес до таких політичних постатей, як І. Виговський; Ю. Хмельницький; П. Тетеря. При цьому помітно скромнішу увагу приділено діяльності Д. Многогрішного, І. Брюховецького, І. Самойловича, М. Ханенка, П. Суховієнка, С. Опари, менш яскравих представників тогочасного українського політикуму, діячів регіонального та місцевого рівнів.

Не оминули вчені й комплексу питань, пов'язаних із розвитком національної свідомості, становленням й еволюцією української державної ідеї. Окреслилися істотні зрушення у вивченні процесів формування військової доктрини Б. Хмельницького, створення української армії, аналізі її стратегічно-тактичної практики, проведених у ході революції воєнних кампаній. Посилилася увага до висвітлення ролі конфесійного чинника у визвольних змаганнях українців, зокрема, значимості православ'я й православної церкви, політики гетьманів у релігійному питанні тощо. Особливо вагомими виявилися здобутки в царині дослідження геополітичного становища козацької України, зовнішньої політики українського уряду, характеру відносин з Росією, Річчю Посполитою, Портою, Кримом, Швецією, Молдавією та іншими державами. Науковцями розвінчано Переяславський міф 1654 р., сформульовано концепцію полівасалітетної залежності Українського Гетьманату тощо.

Однак, попри вагомий внесок не одного покоління українських вчених українській історіографії майже до самого кінця ХХ ст. так і не

вдалося запропонувати цілісну, позбавлену деформацій та перекручень панораму українського революційного процесу середини — другої половини XVII ст. Особливо відчутно це відбилося на розробці теоретичних аспектів проблеми. До сьогоднішнього дня продовжують залишатися дискусійними питання причин революції, її сутнісного змісту, типології, хронологічних меж, періодизації, особливостей, ролі і місця у вітчизняній та європейській історії. Наприклад, саме брак знань, а не різноманітність концептуальних підходів, породив сумну практику довільного вживання термінів «повстання», «війна», «революція» для означення типології подій (можна зустріти випадки використання авторами як синонімів в одній і тій же праці означень «козацьке повстання», «селянська війна», «козацька революція» тощо; при цьому, що прикметно, практика їхнього впровадження в суспільну свідомість не лише популяризаторами історичного знання, а й окремими представниками академічного наукового загалу зберігає свою тяглість до сьогодення). Останнім часом на цьому фоні виникає ще одна проблема. Йдеться про заперечення в певних наукових колах доцільності застосування до реалій XVII ст. таких дефініцій, як «національний», «нація», а також «Україна», «український» як назв території і народу, який проживав на «руських землях» Речі Посполитої.

Крім згаданих, існує безліч інших питань (назвемо хоча б такі, як співвідношення національно-визвольного, конфесійного й соціального аспектів боротьби; розвиток національної самосвідомості; політичні програми угруповань еліти; політична культура тогочасних станів; роль особи і мас; боротьба монархічної і республікансько-олігархічної тенденцій у політичному просторі козацької України; соборність держави; формування державної еліти; роль геополітичного фактора; масштаби руйнувань; створення нової політичної системи та її функціональна результативність; вплив на розвиток міжнародних відносин у Центрально-Східній, Східній і Південно-Східній Європі тощо), без висвітлення яких неможливо ані подолати схематичності у розумінні сутності Української революції, ані збагнути складностей і суперечностей її розвитку, ані відтворити цілісний подієвий зріз, ані вийти за межі традиційного недооцінювання її ролі і місця в європейському революційному процесі (до речі, без врахування величезного теоретичного досвіду дослідження самого процесу, накопиченого світовою науковою думкою, всі спроби осмислення його української складової навряд чи виявляться результативними).

Фактично від часу проголошення у 1991 р. незалежності Української держави проблематика величної визвольної епопеї, що за своїми масштабами не мала собі рівних в ряду тогочасних європейських революційних змагань, посідала чільне місце в наукових інтересах авторів

пропонованої праці. Наша увага акцентувалася переважно на важливих проблемних складових єдиного революційного потоку, які акумулюють у собі надзвичайно великий і різнобічний комплекс аспектів. Це і геополітичні реалії центрального і центрально-східного регіонів Європи, в силовому полі яких перебувала Україна; і рівень її економічного розвитку та політична ситуація всередині країни; це і вибудова складної ієрархії соціальної взаємодії; і відмінності засадничих принципів функціонування державних організмів і систем, з якими волею історичної долі доводилося вступати у різного роду відносини національним державним та політичним інституціям; і розстановка політичних сил; і економічний та військовий потенціал; і рівень політичної культури елітарних прошарків; і особливості національного характеру та рівень розвитку національної свідомості суспільства; зрештою, збалансованість урядової політики (причому як у внутрішньодержавному, так і міжнародному аспектах) тих, хто на тому чи іншому етапі розвитку революції перебував при владі.

Думається, такий підхід дав можливість представити виважену наукову модель цього унікального феномена українського цивілізаційного процесу у взаємопереплетенні та взаємозбагаченні таких його важливих вимірів, як ментально-аксіологічний, національно-визвольний, державотворчий, політичний, соціальний тощо. При цьому всі наші узагальнення, а також висвітлення перебігу подій були б неможливими без вагомих напрацювань в царині українського раннього нового часу кількох генерацій вчених, як українських, так і зарубіжних, в працях яких розкриваються різні аспекти суспільно-політичної історії, порушено важливі соціальні та економічні проблеми, досліджуються політичні програми українських гетьманів, їх боротьба за реалізацію державної ідеї та фундацію Української держави, а також за визнання її чинності європейською спільнотою на міжнародному рівні.

І все ж треба визнати, що попри помітні досягнення останніх років, свого подальшого осмислення потребують теоретичні аспекти дослідження Української національної революції XVII ст., при цьому основною мотивацією, що спонукає вчергове загострити увагу на дискусійних проблемах її історії, є назріла потреба ввести національний сегмент як у його подієвій, так і концептуальній складових у загальний контекст набутої соціогуманітарними науками практики дослідження революційних рухів.

Типологізація, хронологічні межі, періодизація та соціальна база національного революційного процесу

У теоретичному блоці дослідження Української революції однією з найактуальніших і водночас найскладніших (як, до речі, й у випадках з

європейськими аналогами) продовжує залишатися проблема ідентифікації цього соціально-політичного феномена. Комплексна у своїй основі, ця проблема є тісно пов'язаною як із визначенням внутрішнього змісту та типологічної сутності українських подій середини — другої половини XVII ст., так і процесами руйнування в суспільній пам'яті поколінь усталених щодо них ідеологічних кліше та стереотипів з одночасним формуванням наближеного до історичних реалій історіографічного образу. Означений контекст акумулює у собі такий важливий аспект, як семантична відповідність вживаного науковцями понятійно-термінологічного апарату. Як засвідчує практика, «ситуації, коли термінологія здатна суттєво змістити акценти в презентованих концепціях, а новітні підходи поєднати з неусвідомлюваною, чи навпаки добре завуальованою підтримкою старих концептуальних уявлень», в сучасній соціогуманітаристиці, є на жаль, зовсім не поодинокими⁴³. Подібна ситуативна «амбівалентність», на думку, наприклад, В. Маслака, «насамперед проявляється в маркуванні» національно-визвольних змагань українців «середини XVII ст. як відправного пункту ланцюга змін, що визначили канву подальшої української ранньомодерної історії та співвідношення українського нарративу з російським та польським»⁴⁴.

Не заглиблюючись у причини появи й утвердження у вжитку науковців доволі широкого спектру понять, термінів та дефініцій щодо визначення суті подій, характеру національно-визвольної й соціальної боротьби, що розпочалася у 1648 р., спробуємо, виходячи з їх внутрішньої спорідненості, звести їх у таку класифікаційну схему:

– повстання («козацьке повстання», «Руська реbelieя», «хлопське повстання», «загальнонародне повстання», «Велике козацьке повстання», «Велике українське повстання», «Національне повстання» і т. п.);

– війна («козацька війна», «селянська війна», «громадянська (дома) війна», «Велика війна 1648–1654 рр.», «польсько-козацька війна», «Національно-визвольна війна» і т. п.);

– революція («козацька революція», «буржуазна революція», «Національна революція», «Національно-визвольна революція», «Велика українська революція», «народна революція» тощо).

Зрозуміло, що кожне з цих понять («повстання», «війна», «революція») відбиває певний сегмент того складного соціально-політичного феномена, який покликали до життя українські історичні реалії другої

---

⁴³ Маслак В. Базова термінологія з історії Гетьманщини в сучасній польській та російській історіографії // Історіографічні дослідження в Україні. — 2014. — Вип. 25. — С. 321.

⁴⁴ Там само. — С. 322.

половини XVII ст. Втілюючись у конкретно-історичні події, наділені спорідненими рисами, це феноменальне явище, з іншого боку, характеризувалося їх безупинним розвитком та перетіканням з однієї форми в іншу. При цьому самі події збагачувалися новою сутністю, набували характеристичних відмінностей, що, своєю чергою, потребувало адекватного їх відображення в термінології. Отже, грубою методологічною помилкою було б поставити такі поняття, як «повстання», «війна», «революція», в один синонімічний ряд, оскільки кожне із них несе у собі своє особливе, відмінне від інших внутрішнє навантаження, а отже всі вони призначаються для розкриття змісту далеко не тотожних між собою виявів суспільно-політичного життя⁴⁵.

Наукова література наводить різні варіанти трактування кожного із згаданих термінів. Так, наприклад, П. Штомпка вважає за доцільне означувати дефініціями «бунт», «повстання», «непокора» такі «масові насильницькі дії, що спрямовуються проти власних узурпаторів або іноземних завойовників», в результаті яких відбуваються лише «деякі зміни чи реформи, але не революційні перетворення». «Під “громадянською війною”, — продовжує польський вчений, — розуміється збройний конфлікт в суспільстві, який частіше за все викликаний релігійними або етнічними протиріччями». Терміни «заворушення», «соціальна напруга» тощо він пропонує вживати щодо «стихійних виявів невдоволення, тривоги, роздратування, які не спрямовані проти когось конкретно і не націлюються на будь-які зміни»⁴⁶. В понятійній матриці, запропонованій К. Чимирис, революція трактується як процес соціального змісту, що «відбувається всередині певного державного утворення» і викликає різкі перетворення кардинального характеру та має цілеспрямований певною соціальною силою характер, тоді як такі терміни, як «бунт», «повстання» тощо відзначені превалюванням стихійної складової⁴⁷.

З наведеного вище логічно напрашується висновок, що застосування терміна «повстання» є цілком доречним, коли йдеться про збройний виступ певної соціальної групи на захист своїх інтересів і проти «придушення базових інстинктів» опонента. Як правило, така форма протесту має локальний характер, відзначається слабкою організацією й організо-

---

⁴⁵ Детально ці питання розглядаються в працях: *Эйлер Д.* Восстание или революция? Англия 1640–1660. — СПб., 2004; *Goldstone J.A.* Analyzing Revolutions and Rebellions: A Reply to the Critics // *Debating revolutions.* — New York, 1995. — P. 178–200; *Goldstone J.A.* Revolution and Rebellion in the Early Modern World. — Berkeley–Los Angeles, 1991; *Selbin E.* Revolution, Rebellion, and Resistance. — London, 2010.

⁴⁶ *Штомпка П.* Социология социальных изменений. — М., 1996. — С. 372–373.

⁴⁷ *Чимирис Е.С.* Революция. Опыт когнитивного осмысления понятия // *Полития.* — 2008. — № 1 (48). — С. 126–130.

ваністю, а його керівники формулюють в зародку, а частіше не висувають зовсім програму ліквідації існуючої соціальної ієрархії й захоплення політичної влади.

Поняття «війна» ідентифікує найжорстокішу, найорганізованішу і наймасовішу форму збройної боротьби між державами, націями (народами), соціальними станами, яка носить політичний характер і спрямовується на розгром (знищення) противника й утвердження своєї волі. Як правило, при цьому боротьба позбавлена конструктивного навантаження (адже не йдеться про перетворення соціальної структури суспільства, суспільного і державного устрою тощо) — вона націлюється насамперед на запобігання агресії, утисків у національній чи духовній сферах, негативів соціально-економічної політики урядів й т. п. При цьому за певних обставин може відбуватися переростання повстання у війну.

Під дефініцією «революція», як ми мали змогу переконатися, розуміється складне соціально-політичне явище, яке визріває й реалізується в моменти найгостріших суспільних дисфункцій, коли втрачається (через вузол загострених до межі протиріч) можливість поступового еволюційного перетікання суспільної організації від застарілих у більш розвинені, прогресивніші форми. Сутнісний зміст революційного процесу (навіть за умови мирного варіанту розгортання подій) полягає у докорінній зміні (шляхом надзвичайно пришвидшених у часі перетворень) суспільного і державного ладу, панівного політичного режиму насильницьким (як правило) методом, що супроводжується одночасним зламом узвичаєних устоїв не лише суспільної, а часто й морально-побутової та духовної сфер.

Попри увесь свій трагізм, революції, на відміну від воєн, насамперед характеризуються своєю конструктивною суспільною функцією. Зумовлюючи, за зауваженням П. Сорокіна, «зміну поведінки людей, їх психіки та ідеології, переконань і вірувань, моралі і цінностей»⁴⁸, революція «як закономірно обумовлена ланка історичного прогресу, як найбільш ефективний спосіб вирішення самих гострих конфліктів у визначальних сферах життя суспільства», на думку Я. Дрбкіна, може визріти лише в умовах достатньо високої концентрації організаційних спроможностей суспільства⁴⁹. Ще більш складне історичне явище становить національна революція, коли поряд із змінами суспільного устрою відбувається, в умовах боротьби за незалежність, процес ліквідації вироблених в інших політичних культурах структурних основ організації політичного життя й

⁴⁸ Сорокин П. Социология революции. — М., 2005. — С. 32.

⁴⁹ Дрбкин Я.С. Нерешенные проблемы изучения социальных революций // Историческая наука и некоторые проблемы современности. — М., 1969. — С. 215.

заміни їх національними. Не випадково у їхньому перебігу часто спостерігається суперечливе переплетення громадянської та національно-визвольної воєн, що надає боротьбі виняткової жорстокості й супроводжується значними матеріальними й людськими втратами.

У світлі вищесказаного, як на наш погляд, широко вживані в польській історіографії і перейняті звідти окремими українськими науковцями терміни «козацьке повстання», «козацька війна», «шляхетська війна», «селянська війна» тощо є однозначно неприйнятними в застосуванні щодо українських реалій середини XVII ст., оскільки акцентуються лише на їх окремих сторонах, помітно звужуючи формат явища в цілому і зводячи його сутність до внутрішнього соціального конфлікту в Речі Посполитій. При цьому повністю ігнорується національно-визвольний аспект тогочасних подій, який сконцентрований у прагненні українців до створення незалежної соборної держави і боротьбі за її суб'єктивізацію в існуючій на той час системі міжнародних відносин.

Не точним є й широко використовуване поняття «козацька революція», оскільки також абсолютизує лише соціальний момент. Не повною мірою відбиває зміст українського феномена і означення «визвольна» або «національно-визвольна війна», яке набуло доволі широкого поширення. Як цілком слушно зауважував свого часу Я. Ісаєвич, в них не відбивається насамперед той факт, що з українсько-польською війною тісно поєднувалася і перепліталася доволі гостра соціальна боротьба всередині самого українського суспільства⁵⁰; крім того, поза увагою залишаються процеси державотворення, зміни системи суспільно-політичних відносин і соціально-економічної моделі в Українській державі.

Дійсно, розпочавшись як типове повстання, в якому, щоправда, акумулювався весь набутий на попередньому етапі досвід соціально-політичної боротьби козацтва, помножений на авторитет і політичну мудрість його керівництва, цей потужний протестний рух вже після перемог українського війська під Жовтими Водами і Корсунем набуває загальнонаціональних масштабів, поширившись практично на всі етнічні українські землі, що перебували у складі Речі Посполитої, та втягнувши у свою орбіту значні маси населення. Джерела одностайно засвідчували, що повсталася «вся Русь». За цими показниками, як доводить накопичений на сьогодні значний емпіричний матеріал щодо окремо взятих революційних виступів і масових заворушень у ранньомодерній Європі, позначена яскраво вираженим національно-визвольним, релігійним і соціальним характером боротьба, що розгорнулася в Україні влітку–восени 1648 р.,

---

⁵⁰ *Ісаєвич Я.* Передмова // Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. — Вид. 2-е, випр. і доп. — Львів, 1990. — С. 8.

не мала собі рівних. Вона велася, по-перше, за витворення незалежної Української держави на всьому історичному ареалі етнічних українських земель і, по-друге, за ліквідацію річпосполитської політичної системи й середньовічних форм соціально-економічних відносин та утвердження натомість нових національних моделей, побудованих на засадах козацької державотворчості, в яких реалізовувалися значно прогресивніші тенденції організації суспільного життя.

Всеукраїнський характер руху поспільства за національне й соціальне визволення продовжував зберігатися і після 1649 р., незважаючи на втрату західного регіону та обмеження умовами Зборівського договору територіального ядра козацької держави, а отже локалізації боротьби надалі в основному теренами Брацлавського, Київського, Чернігівського та Летичівського повіту Подільського воєводства (хоча могутній виплеск її за ці межі мав місце навесні 1651, у 1652, 1655, 1664–1666 рр.).

Тісне взаємопереплетення таких напрямів боротьби, як національно-визвольний, релігійний і соціальний (принаймні Ф. Сисин підкреслював притаманність «повстанню Хмельницького» багатьох характерних «рис війни за незалежність (або горизонтальної революції), протонаціональної революції та регіонального руху»⁵¹), надавало їй максимального ступеня концентрації суспільної конфронтації, з іншого боку — спричинювало виплески жорстокості й ксенофобії, помножені на випадки застосування новою адміністрацією внутрішнього терору як засобу зниження соціальної напруги. Однак ці явища залишалися поодинокими, і принаймні їх не можна розглядати як визначальні в контексті загальної спрямованості і характеру боротьби.

У цілому динаміка революційних змін засвідчує, що реалізація планів розбудови національної держави виявлялася найбільш ефективною, коли співпадала у часі з розв'язанням проблем соціально-економічного характеру в інтересах широкого українського загалу. Натомість ігнорування останніх гетьманськими урядами завжди приводило до загострення соціальної боротьби, спалахів повстань, одне з яких навесні 1658 р. переросло у громадянську війну з усіма її трагічними наслідками. Слід зауважити, що за будь-якого розкладу політичних та соціальних сил, надання на певних етапах переваги тим чи іншим методам і спрямованості боротьби, превалюючим в ній завжди залишалося виборення незалежності, оскільки

---

⁵¹ Сисин Ф. Чи було повстання Богдана Хмельницького революцією? Зауваги до типології Хмельниччини // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Просфоніма. Історичні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Ярослава Ісаєвича. — Львів, 1988. — Вип. 5. — С. 574; 576–578.

лише це відкривало перед українським загалом перспективу входження у нову європейську цивілізацію.

Боротьба, що розгорнулася в Україні в середині XVII ст., відзначалася доволі широким спектром своїх формовиявів. У соціальній сфері протестні акції в основному зводилися до відмов від виконання визначених традиціями і середньовічним правом обов'язків; проявів непослуху; подання скарг; залишення місць проживання і переселення на інші територіальні локації; захоплення земель, сільськогосподарських угідь тощо; показачення; індивідуальних та організованих збройних виступів (як локальних, так і таких, що поширювалися на значні територіальні масиви); Селянської війни, спрямованої на злам панівних соціальних відносин; застосування економічної блокади щодо окремих регіонів тощо.

Аналогічні форми використовувалися і в політичній сфері для боротьби за національне визволення. Поряд з ними зустрічалися випадки диверсійних атак, етноконфесійних чисток (особливо у 1648–1652, 1654–1655, 1668 рр.). Широко застосовувалася така форма вирішення зовнішньополітичних проблем, як дипломатична боротьба. Найскладнішим з усіх формовиявів була війна (національно-визвольна проти Речі Посполитої у 1648–1674 рр., з Кримським ханатом у 1654–1657, 1668–1669 рр., з Молдавією у 1650 р., з Молдавією і Валахією у 1653 р., з Російською державою у 1658–1659 рр., з Османською імперією у 1674 р.).

Внутрішньополітична боротьба втілювалася у такі форми, як дискусії на старшинських і козацьких радах; дискредитація супротивників; інтриги і змови; усунення опонентів з посад; перевороти; збройні виступи; громадянська війна, яка мала місце у 1658–1663, 1668–1669 рр. Причому між соціальною і політичною боротьбою не існувало застиглих меж — вони розвивалися, змінювалися, перетікали з однієї в іншу, накладалися одна на одну.

На підставі викладеного цілком правомірно говорити про те, що складне суспільно-політичне явище, яке було започатковане на українських теренах Речі Посполитої захопленням на початку 1648 р. у результаті козацького повстання Запорозької Січі, за своєю масштабністю (у територіальному та людському вимірах), змістом, формами і характером боротьби, якісними змінами, що трансформували політичну, соціальну, економічну і духовну сфери, без будь-яких натяжок та перебільшень підпадає під ідентифікацію його як революції. Оскільки вістря боротьби спрямовувалося не лише на виокремлення України з державно-політичних структур Речі Посполитої, а й на відстоювання незалежності заснованої українським соціумом держави від посягань з боку Росії, Криму і Порту, то за своєю суттю ця революція мала насамперед чітко виражений національний характер, хоча на її окремих етапах апофеоз

боротьби зав'язувався навколо соціальної, етнічної чи релігійної складових.

В історіографії, як ми вже неодноразово наголошували, протягом досить тривалого часу залишалася відкритою проблема визначення хронологічних меж Української революції. Як відомо, в 1930–1980-х роках усталена на офіційному рівні концепція історичного розвитку України наприкінці XVI–XVIII ст. унеможлилювала будь-які дискусії з цього приводу, отже тенденція датувати революційну добу 1648–1654 рр., яка окреслилася на початку 1950-х років, у зв'язку з широкоформатним відзначенням 300-річчя ради в Переяславі, залишалася безальтернативною на протязі майже чотирьох десятиліть.

Певні зрушення в цьому питанні намітилися в українській історичній науці на зламі 1980–1990-х років, коли започатковувалося переосмислення багатьох вузлових проблем національної історії. Саме в цей час переважною більшістю українських істориків як граничні для національно-визвольних змагань українців середини XVII ст. були визначені 1648–1657 рр. Крім того, припускалося, що Національно-визвольна війна тривала протягом 1648–1660 рр. Поряд з цим історичній науці було запропоновано гіпотезу (вона походила не з професійного середовища істориків), згідно з якою Визвольна війна фактично завершилася у 1678 р. із знищенням турками Чигирин, а своєї юридичної чинності цей акт набув закріпленням Вічним миром між Росією і Річчю Посполитою в 1686 р.⁵², яка проте, через відсутність належної аргументації, не була сприйнята фахівцями.

У 1992 р.⁵³ авторами цієї праці було запропоновано нову концепцію Визвольної війни в Україні, в якій обґрунтовувалося її закінчення 1676 р., а саме ліквідацією державних національних інституцій у Правобережній Україні, що збіглося у часі з відреченням від влади Петра Дорошенка. І хоча очікуваної з цього приводу дискусії так і не відбулося, запропоноване датування не викликало у фахових колах і серйозних заперечень. Навіть за відверто висловленого критичного ставлення до концепції в цілому І. Рибалко, зокрема, констатував, що можна погодитися з авторами в тому, що події 1648–1676 рр. «становлять собою ланки

---

⁵² Шевчук В. Козацька держава. Етюди до історії українського державотворення. — К., 1995. — С. 73.

⁵³ Саме цього року побачило світ наше перше спільне дослідження «У пошуках нової концепції визвольної війни українського народу XVII ст.», яким, власне, й започаткувалися багаторічні наукові пошуки в царині переосмислення багатьох аспектів, а також самого змісту епохальної боротьби українців, що повернула в принципово нове річище сам хід історії.

єдиного процесу боротьби українського народу за створення національної держави, її незалежність і територіальну цілісність»⁵⁴.

Правомірність існування (поряд з іншими) запропонованої нами точки зору на це складне теоретичне питання, яке, без сумніву, потребує своєї подальшої розробки, підтвердили і віднайдені останніми роками в польських архівосховищах і бібліотечних фондах документи. Принаймні вони утверджують нас у тому, що подіям 1648–1676 рр. властива спільна спрямованість на звільнення з-під зверхності чужоземного політичного режиму, проголошення соборної Української держави, її унезалежнення й визнання повноправним суб'єктом міжнародних відносин, а також за утвердження революційних інновацій в соціально-економічній та культурно-духовній сферах.

До речі, сучасники й учасники національно-визвольних змагань 60-х — першої половини 70-х років XVII ст. також розглядали їх як продовження війни, що почалася у 1648 р. Зокрема, у листі до запорожців від 22 лютого 1671 р. городові козаки нагадували, що напередодні козацького повстання на Січі поляки «важким ярмом підданства обклали наш народ Український; а якщо було перед війною добре, то не потрібно було ніколи Війську Запорозькому з ними воювати. Тепер же двадцять і кілька літ воюємо, у багатьох битвах багато крові пролили і голів своїх наклали»⁵⁵. 28 березня того ж року П. Дорошенко писав до курфюрста бранденбурзького Фрідріха-Вільгельма, що, починаючи від Б. Хмельницького, Військо Запорозьке «і весь народ Руський борються проти польського ярма, і тепер поляки розділили наш край на дві частини: одну продали Московії, а другу хочуть перетворити у Дике поле»⁵⁶.

Однак не варто обходити увагою і той факт, що за своєрідним принципом «замовчування», коли фахівці не вважають за потрібне наводити на користь запропонованої суспільному загалу хронології якісь аргументи, і сьогодні на сторінках наукових, а ще частіше науково-популярних розвідок продовжують фігурувати як кінцеві 1657 і навіть 1654 рр. Втім, навряд чи дискусійним сьогодні може видаватися теза про те, що після смерті Б. Хмельницького у серпні 1657 р. боротьба за розв'язання найголовніших завдань революції не припиняється, хоча внаслідок загострення соціально-політичних суперечностей і прорахунків уряду вона велася у значно складніших умовах. Тим не менше на Правобережжі поспільство продовжувало чинити затятий спротив відновленню

⁵⁴ Рибалко І.К. Історія України. — Ч. 1. — Харків, 1995. — С. 272.

⁵⁵ Бібліотека Баворовських (Варшава). Відділ рукописів (далі — ББ. ВР.). — № 255. — Арк. 12.

⁵⁶ Бібліотека Чарторийських. Відділ рукописів (далі — БЧ. ВР.). — № 1376. — Арк. 178–180.

польських політичних і господарських структур, що переріс у масштабне повстання 1664–1665 рр. Одночасно на Лівобережжі розгорталася боротьба проти спроб російського уряду звести нанівець українську автономію.

Останніми роками в українській історіографії намітилася стійка тенденція до переоцінки наслідків політичної діяльності таких українських гетьманів, як П. Дорошенко, Д. Многогрішний та І. Самойлович. Характерним при цьому для більшості дослідників стає виділення у ній виразного державотворчого аспекту. З особливою силою прагнення незалежнити Українську державу проявилось у П. Дорошенка, який наполегливо намагався добитися возз'єднання козацької України та визнання її політичної самобутності урядами Речі Посполитої і Російської держави. Однак розпочатий з 1674 р. інтенсивний процес руйнування національних політичних структур на Правобережжі, який завершився у 1676 р. їхньою ліквідацією, ознаменував кінець революції та її поразку. Адже в наступні десятиріччя (незважаючи на всі спроби І. Самойловича, Ю. Хмельницького, І. Мазепи, С. Палія та П. Орлика) відновити її функціонування у цьому регіоні, як і добитися його прилучення до Лівобережного Гетьманату, не вдалося. В іншому — регресивному — руслі почав розвиватися і суспільно-політичний процес в Лівобережній Україні, що на кінець XVIII ст. призвело до її повного поглинення імперською системою.

Свого часу на підставі синтезного аналізу наявного емпіричного матеріалу та узагальнення типових для певних етапів боротьби форм і результатів нами було виділено у перебігу революції п'ять періодів. Перший (лютий 1648 — червень 1652 рр.) характеризується найбільшим розмахом й інтенсивністю національно-визвольної і соціальної боротьби. Швидкими темпами відбувається становлення національних державних інститутів, оформлення державної ідеї, формування політичної еліти, виборюється державна незалежність, утверджується нова соціальна система. Другий (червень 1652 — серпень 1657 рр.) відзначається погіршенням економічного й геополітичного становища козацької України та активними пошуками союзників на міжнародній арені з метою розгрому Речі Посполитої й возз'єднання в межах держави всіх етнічних українських земель. В політичній сфері започатковується утвердження монархічної форми правління у вигляді спадкового гетьманства. Для третього (вересень 1657 — червень 1663 рр.) є характерним різке загострення соціально-політичної боротьби, що в результаті вилилася в громадянську війну. Трагічним наслідком останньої став розкол козацької України на два Гетьманати (Правобережний і Лівобережний) та виокремлення Запорозжя в автономну політичну одиницю. Четвертий етап (липень 1663 — червень 1668 рр.) ознаменувався прагненням польського і російського урядів поділити Українську державу (Андрусівський договір 1667 р.) та

відчайдушною боротьбою національно-патріотичних сил за соборність козацької України. П'ятий (липень 1668 — вересень 1676 рр.) позначений новим загостренням політичної боротьби (1668–1669, 1674) посиленням втручання іноземних держав у внутрішні справи України. Відбувається ліквідація державних інституцій у правобережному регіоні, якому довелося пережити спустошливі вторгнення польських, кримських, турецьких і російських військ.

Важливим теоретичним питанням будь-якої концепції революції є окреслення її соціальної бази. Крім всього іншого, від правильного визначення того, який саме соціальний струмінь справив на перебіг революції вирішальну роль, значною мірою залежить і розуміння типологічного характеру явища в цілому. В українському варіанті з-поміж соціальних верств найважливішу роль у подіях кінця 1640-х — середини 1670-х років відіграло козацтво, яке міцно тримало у своїх руках провід і винесло основний тягар боротьби. Ця порівняно нечисленна соціальна верства, яка мала у своєму розпорядженні державотворчий потенціал і досвід воєнної організації, опинилася в епіцентрі колосального соціального катаклізму, в який раптово перетворився закономірний селянський протест проти покріпачення.

Участь козацтва надала селянським виступам цілеспрямованого та організованого характеру, поставила перед повсталими масами завдання створити етнічну державність, ґрунтовану, по-перше, на власних політичних потенціях, по-друге, на традиціях давно пригаслої в суспільній пам'яті державотворчості часів Київської Русі. Нарешті, залучивши селян до своїх лав, козацтво створило тим самим військо, здатне протистояти регулярній армії Речі Посполитої. Досить швидкими темпами в Україні пройшла ліквідація шляхетського землеволодіння та польського адміністративно-територіального устрою, а отже, по суті, відбулася радикальна зміна власності та влади.

У молодій Українській державі козацтво становило кістяк національної армії, соціальну основу формування нової політичної еліти, чинило найорганізованіший спротив феодалізації соціально-економічних відносин, оскільки виступало станом повноправних землевласників⁵⁷. Не випадково українське козацтво в другій половині XVII — на початку XVIII ст. акумулює у собі й асоціюється у суспільній свідомості з націотворчими та політичними явищами загальнонаціонального харак-

---

⁵⁷ Гришко В. До суспільної структури Хмельниччини // В 300-ліття Хмельниччини (1648–1948). — Мюнхен, 1948. — С. 37–40.

теру, щодо яких вживаються означення: «козацька Україна», «козацький руський народ», «козацька мова» тощо⁵⁸.

Надзвичайно активну участь у революційних подіях (особливо у 1648–1652, 1654–1655, 1658–1659, 1664–1668 рр.) взяло селянство. У 1648 р. в етнічних межах проживання українців фактично не залишалося району, який би не був охоплений селянським виступом. Джерела непоодинокі наводять свідчення сучасників про масову участь селянства у боротьбі: «У Литві і у Білій Русі хлопство — Русь збунтувалося проти своїх панів»; «і з Покуття, і з Підляшшя утікала шляхта наша»; «хлопська повинь опанувала всю Україну» тощо⁵⁹. Генератором соціальної активності селянства виступав козацький ідеал, і боротьба за здобуття козацького імунітету набула загальноукраїнського масштабу, реалізуючись у масовому покаянні. Селянство боролось за збереження за собою козацьких прав і вольностей, проти відновлення дореволюційних порядків як з боку польського і російського урядів, так і українських владних структур. Після придушення виступів у західному регіоні обезкровлені й позбавлені підтримки місцеві селяни, починаючи з літа 1651 р., відходять від активної участі у революції. Трагізм їхнього становища полягав у тому, що, залишившись за межами Української держави, вони перетворилися, особливо з середини 1660-х років, в об'єкт пограбувань та джерело ясиру для татарських чамбулів. Частина селян у пошуках захисту від цього лиха переходить на бік поляків та бере участь у боротьбі проти своїх співвітчизників, союзниками яких виступав Кримський ханат.

Масовості набула у 1648 р. участь у боротьбі міщанства (хоча окремі сучасні українські історики і ставлять це під сумнів⁶⁰). Саме за їхнього сприяння вдалося опанувати найміцнішими містами-фортецями. Вони відіграли провідну роль в організації боротьби в окремих районах Поділля, у Житомирському і Луцькому повітах, Руському воєводстві. На їхні плечі, нарівні з розташованими у містах залогами української армії, падав весь тягар боротьби із зовнішнім супротивником (поляками, росіянами, татарами, турками). В західному регіоні їхня доля склалася не менш трагічно, між у місцевого сільського населення.

Досить помітним у розвиток революції протягом 1648–1657 рр., зокрема, у ведення національно-визвольної боротьби, створення держав-

---

⁵⁸ Сисин Ф. Хмельниччина та її роль в утворенні модерної української нації // Укр. іст. журн. — 1995. — № 4. — С. 73.

⁵⁹ Наводиться за: Лутинський В. Твори. — Т. 2. — Філадельфія–Пенсильванія, 1980. — С. 33; Nowak Z. Zapomniane wiersze o wojnie polsko-kozackiej // Libri geganenses. — Т. 5. — Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1976. — S. 238.

⁶⁰ Див.: Яковенко Н. Між правдою та славою (Не зовсім ювілейні роздуми до ювілею Богдана Хмельницького) // Сучасність. — 1995. — № 12. — С. 71–73.

них структур, формування еліти, вироблення політичної програми уряду тощо виявився внесок частини української шляхти. Однак, потрапляючи до складу генеральної і полкової старшини, шляхтичі виявляли схильність як до копіювання в процесі державотворення політичних структур польського суспільства та підвалин його соціально-економічних відносин, так і до відновлення дореволюційних форм власності на землю й сільськогосподарські угіддя, у зовнішньополітичній діяльності — до пошуків порозуміння з польським урядом на платформі надання Українській державі у складі Речі Посполитої статусу суб'єкта федерації чи автономії. Цей політичний курс призводив до загострення соціально-політичної боротьби, що вкрай негативно позначалося на розбудові держави.

Помітну роль у революційних подіях (особливо 1648 р.) відіграло православне духовенство, переважно його низи. Джерела фіксують неодинокі випадки, коли священники і дяки виступали організаторами й проводирями повстанських загонів, прибираючи собі подеколи титули сотників і полковників⁶¹. Верхівка ж православного кліру (за винятком київського митрополита Й. Тукальського, відомого своєю активною державотворчою діяльністю) в цілому займала обережну позицію, інколи брала на себе посередницькі функції у переговорах польського уряду з гетьманом, а у 1651 р. сприяла захопленню Києва литовським військом. З укладенням у 1654 р. договору з Російською державою у своїй більшості вище духовенство переходить від відкритої опозиції до тісного співробітництва з російською адміністрацією.

Повстанський табір відзначався доволі широким етнічним представництвом учасників. Зокрема, у їхніх лавах перебувало чимало поляків, молдаван, росіян, євреїв, сербів, вірмен, білорусів, литовців, представників інших народів, які сповідували різні віровчення. Однак абсолютна більшість втягнутого у вир революції населення належала до православних українців. У настроях цієї людності загалом переважали толерантність і віротерпимість, проте часто боротьба все ж таки набувала надзвичайної жорстокості й інколи виливалася в етнічні чистки з усіх сторін (української, польської, російської, кримської, турецької), що брали участь у революційному русі. З українського боку це мало місце по відношенню до поляків і євреїв влітку й восени 1648 р., квітні–червні 1649 р., першій половині 1657 р.; з боку поляків до українців — у травні–

---

⁶¹ *Грабовецький В.* Західноукраїнські землі в період народно-визвольної війни 1648–1654 рр. — К., 1972. — С. 115–116, 123; *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький. — С. 123–124; *Степанков В.С.* Антифеодальна боротьба в роки Визвольної війни та її вплив на формування Української держави (1648–1654). — Львів, 1991. — С. 43–44, 51.

липні 1648 р., грудні 1648 — лютому 1649 р., червні 1651 р., березні–квітні 1653 р.; поляків і татар до населення українських теренів — у січні–березні 1655 р., 1664 — першій половині 1665 р.; росіян до українців — у березні–червні 1659 р.; турків до українського етносу — влітку 1674 р. Оскільки воєнні дії (за незначним винятком) велися на території України, то саме українці зазнали найбільших втрат.

Революція як каталізатор радикальної зміни українського соціополітичного простору

Як вже зазначалося, в тривалому процесі рефлексій над феноменом революцій наукова думка запропонувала широкий спектр спостережень, гіпотез і визначень, серед яких, на наш погляд, одне заслуговує на особливу увагу, якщо враховувати загальний контекст породжених ранньомодерною епохою модифікацій соціополітичної сфери. Йдеться про досить лаконічне, проте напрочуд влучне зауваження: «Власне, революція — це і є той час, коли історія змінює свій зміст»⁶². Своєрідною хронологічною межею подібного повороту в європейській історії стало XVII ст., яке Тридцятилітньою війною та революціями в ряді країн континенту підвело ризику під рудиментами середньовічних традицій не лише в сферах соціальної й інтелектуальної взаємодії, регламентації економічних і ринкових процесів, а й порушило вікові культурно-ментальні, моральні, духовні засади існування соціальних спільнот та вивело на інноваційний рівень політичну компоненту суспільної організації. Безперечно, в регіонально відмінних частинах континенту і в неоднакових соціокультурних просторах паростки нового прокладали собі шлях з різною мірою інтенсивності та кінцевої результативності, потребували різного еквіваленту задіяності в модернізаційних процесах людських і матеріальних ресурсів. При цьому однозначним залишалось одне — Європа впевнено входила в епоху панування раціоналізму та виведення у ранг абсолюту наукового знання, пріоритетності людської особистості, якісних змін в процесах націо- та державотворення, перерозподілу сфер впливу на міжнародному рівні, водночас глобалізації наслідків політичних протистоянь.

Не залишилась осторонь таких глобальних революційних зламів і Україна, входження якої у добу нового часу відбувалося «під безжальний політично-господарчий супровід егоїстичного крещендо польської еліти, під безугавний акомпанемент зростання її феодалного хижацтва, що в

---

⁶² Федорова М.М. Революция и История (Революция в контексте времени Истории и времени Политики). — С. 83.

ньому під ту пору загрозово поєдналися і безберегий ренесансний індивідуалізм, і притаманний контрреформації релігійний фанатизм, і прагматичний товарно-грошовий розрахунок функціонера “другого покріпачення”, люто посилений тією діловитістю, яку внесла в Новий час Реформація»⁶³.

В українському варіанті сутнісний сенс перетворень революційної епохи визначається насамперед тим, що підпорядкована річпосполитським суспільно-політичним структурам, по суті, позбавлена власного елітарного прошарку українська спільнота саме в цей час спромоглася на реалізацію унікального за своїми масштабами і наслідками політичного проекту, спрямованого на створення (на гребені піднесення суспільної свідомості, що вилилося у потужний виплеск революційної енергії мас) суверенної Української держави.

Внаслідок концентрації національно-визвольного та соціального струменів до листопада 1648 р. українські землі, що перебували у складі Речі Посполитої, були звільнені від польського панування. Вперше після тривалої перерви ставала реальністю їх інтеграція у межах самодостатнього державного організму, процес утвердження якого (за величезного особистого внеску Б. Хмельницького) відбувався в умовах руйнації державних інститутів Речі Посполитої. Національною особливістю виявилось те, що темпи державотворення випереджали інтенсивність становлення власне українського суспільства й формування державної ідеї.

Державний організм сформувався лише на частині українського історично-географічного ареалу, хоча на кінець 1648 р. ядро підпорядкованої революційній владі території України становили майже всі етнічні українські землі. Однак внаслідок відмови від подальшого просування повстанської армії на захід цей регіон залишився поза межами впливів гетьманського уряду. Натомість протягом зими–весни 1649 р. під гетьманську булаву увійшли терени на схід від лінії р. Горинь–Кам’янець–Подільський. Однак у результаті укладеного Зборівського договору відбулося істотне ущільнення географічного простору Української держави. Сконцентрована у межах Брацлавського, Київського й Чернігівського воєводств, площа останньої становила близько 180–200 тис. кв. км. Державні кордони на заході (з Молдавією і Польщею) проходили по річках Дністер, Мурафа, Мурашка та на схід від р. Случ; на півночі (з Литовським князівством) — уздовж річок Словечна й Іпуть і далі по межі Чернігівського воєводства; на сході (з Московською державою) — по лінії давнього польсько-російського кордону; на півдні (з Османською імперією і Крим-

---

⁶³ Скуратівський В. Феномен українського бароко // Українське бароко. — Т. II. — К., 2004. — С. 378.

ським ханатом) — по нижній течії Дніпра і Дикому полю. Протягом 1654–1657 рр. вдалося добитися розширення державної території України — на заході до річок Немія і Горинь, на півночі й північному сході — за рахунок Пінського, частин Бихівського, Могилівського й Кричевського повітів. Проте у 1659 р. останні було втрачено. На наступних етапах революції державна територія зростає за рахунок освоєння Дикого поля (виникає Торговицький полк), а східні кордони Запорозжя сягають Кальміусу, Міуса, Лугані й Сіверського Донця, від нього — до Дону й далі узбережжям Азовського моря до р. Берди, вгору по ній до Конки й Дніпра⁶⁴. Населення Української держави нараховувало у 1648 р. приблизно 1,6–2 млн осіб, що складало майже половину від загальної кількості мешканців усього етнічного українського ареалу.

Конституювання національного державного організму відбулося на середину 1650 р. За формою правління це була республіка, однак після виборення козацькою Україною у червні 1652 р. незалежності все очевидніших обрисів набуває започаткований Б. Хмельницьким процес формування підвалин монархічної форми правління. Українська держава відзначалася своєрідним адміністративно-територіальним устроєм — полково-сотенним, що органічно поєднувався з військово-територіальним. Кожний полк становив собою водночас військову одиницю й адміністративний округ. У свою чергу кожен з полків поділявся на менші військові й адміністративні одиниці — сотні, а останні — на курені. Важливу роль у функціонуванні державного організму на всіх етапах революції відігравала армія, що мала власний військовий статут й чітку вертикаль підлеглих.

Оскільки процес розбудови держави базувався на традиціях Війська Запорозького, вона початково означувалася одноіменним політонімом. Дещо пізніше утверджується назва «Україна». З 1654 р. в офіційному листуванні вживалася також дефініція «Мала Русь». Політичною столицею держави став Чигирин, а Київ продовжував зберігати за собою статус традиційного духовно-культурного і релігійного центру. Відбулося

---

⁶⁴ *Горобець В.* Білорусь козацька. Полковник Іван Нечай та українські змагання за Південно-Східну Білорусь (1655–1659). — К., 1998. — С. 38–72; *Його ж.* «Волимо царя східного...»: Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. — К., 2007. — С. 95–101, 147–158; *Гуржій О.* Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право. — К., 1996. — С. 35–52; *Крип'якевич І.* Студії над державою Богдана Хмельницького. Держава Богдана Хмельницького (Загальні зауваги) // ЗНТШ. — Львів, 1931. — Т. СЛІ. — С. 136; *Його ж.* Адміністративний поділ України 1648–1654 рр. // Історичні студії та їх використання. — К., 1966. — Вип. 2. — С. 124–136; *Його ж.* Богдан Хмельницький. — Львів, 1990. — Вид. 2-е, випр. і доп. — С. 230–231; *Пирко В.* Северное Приазовье в XVI–XVIII вв. — К., 1988. — С. 15–20 та ін.

становлення державної символіки. Функції державного герба перебрав на себе головний символ Війська Запорозького, презентований зображенням козака з шаблею при боці й рушницею на плечі. Спеціального прапору як символу держави не існувало. Частково його роль виконували гетьманські знамена.

До 1663 р. Українська держава зберігала унітарний характер, однак пізніше, в силу громадянського розбрату та під впливом геополітичного чинника, перетворилася на поліцентричне об'єднання трьох державних утворень — Правобережного й Лівобережного Гетьманатів та Війська Запорозького Низового.

В одному часовому вимірі, а до певної міри навіть випереджаючи злет національного державотворчого процесу, революція започаткувала і творення принципово нової моделі політичної системи. В її основу було покладено засади політичної організації козацтва та традиції політичної культури українців, які своїми витокami уходили в часи киево-руської державності. Разом з тим варто припустити, відштовхуючись від певних опосередкованих даних, що новосформована національна еліта послугоувалась водночас і європейським досвідом функціонування політичних інституцій, розподілу владних повноважень та впорядкування суспільних відносин, запропонованим реаліями раннього нового часу.

Головною специфікою процесу становлення національних політичних інститутів було те, що відбувався він в умовах максимального піднесення національно-визвольної, конфесійної і соціальної боротьби та за відсутності чітко сформованої (на перших порах) державницької ідеології, що не могло відповідно не позначитися на функціонуванні політичної влади, злагодженості дій окремих ланок інституційного апарату, відносинах між основними групами суб'єктів політичного життя. Гранично високим виявився і рівень впливу на політичну сферу мілітарного чинника.

Однак попри певну недосконалість та функціональну розбалансованість основною метою, засадничими принципами для української політичної системи кінця 1640–1670-х років стало підпорядкування всіх владних та соціальних ресурсів справі розбудови та суверенізації Української держави, її утвердження в міжнародному та соціокультурному просторі Європи.

Важливими складовими інституційної підсистеми в політичному полі України виступили, поряд з державою, православна церква й органи самоврядування. Відбувається (починаючи з 1648 р.) процес становлення базових елементів політичної влади — її суб'єкта, об'єкта та ресурсів, визначаються основні напрями її функціонування. Помітну роль почала відігравати регулятивна (нормативна) підсистема, попри свою недосконалість і невивершеність. Саме на неї покладалася функція забезпечення вироблення соціально-нормативної бази регулювання політичних відно-

син. Змінюється сама соціальна основа політичної системи. Досить інтенсивними темпами відбувалося становлення функціональної, інтегральної, комунікативної та культурної підсистем, цілепризначення яких наповнювалося якісно новим змістом.

Революція не лише ліквідувала чинність на звільнених теренах України владних інституцій, регулятивних механізмів й законодавчих норм Речі Посполитої, а й докорінно змінила їхній політичний устрій, соціальну й адміністративну структури і сферу соціальних зв'язків. По суті, в умовах революції в козацькій Україні відбулося оформлення принципово нової владно-управлінської системи, що спрямовувалася на утвердження національних форм державності.

Становлення національного інституту влади в українських реаліях середини — другої половини XVII ст. мало кілька яскраво виражених особливостей, водночас відзначалося складністю і неоднозначністю. На відміну від європейського ареалу, де якісні модифікації (хоч і з різною амплітудою інтенсивності та кінцевої результативності в політичному устрої і функціонуванні владних інституцій) відбулися переважно у межах усталених на різних періодах державно-територіальних утворень і спиралися на тяглість традиції, в Україні національний владний простір почав складатися в умовах відсутності власної держави, а відповідно і своїх владних структур (лише у козацькому регіоні ще до 1648 р. з'явилися їх зародки).

Процес утвердження національного формату влади явно випереджав темпи організаційного оформлення ранньомодерного українського соціуму. Разом з тим вже від початку революційного виступу на формуванні нової управлінської вертикалі кардинально почала позначатися висока шкала радикалізації соціальних настроїв. Особливість цієї вертикалі полягала в націленості вищого керівництва держави на закріплення політичних та соціальних завоювань повсталого нації з подальшою перспективою розбудови нового соціально-політичного організму. По суті, для реалізації цієї мети протягом 1648 — першої половини 1650 рр. мобілізувалися всі наявні людські ресурси, а також зміцнювалися базові владні підвалини (соціальні, економічні, політичні, духовні). Отже, український варіант владоутворення можна розглядати як втілену в практику класичну ілюстративну модель до теоретичної концепції Б. Фейя, згідно з якою джерелом виникнення влади може стати не лише державна воля, а й воля «до цього часу неорганізованої, але такої, що усвідомлює себе, групи (чи прошарку) ідентифікуватися і наважитися діяти»⁶⁵.

---

⁶⁵ Fay B. *Critical Sozial Science: Liberation and its limits*. — Ithaca–New York, 1987. — P. 130.

У специфічний спосіб визначалася і суб'єктність влади. Нагадаємо, що фундатором та творцем Української держави стала не традиційна для тогочасної Європи політична аристократія, а де-юре не визнана у Речі Посполитій спільнота дрібних лицарів-землевласників — козацтво. Без сумніву, організаційне оформлення національного інституту влади в умовах революції середини — другої половини XVII ст. відбувалося на засадничих принципах політичної організації козацького товариства та самобутніх традиціях політичної культури українського суспільства, витоки яких крилися у часах Давньоруської держави. Разом з тим, варто припустити (принаймні для цього можуть прислужитися вироблені на різних етапах державотворення концепції держави та суспільно-політичного устрою І. Вишенського, Й. Верещинського, С. Оріховського, С. Наливайка, П. Могили, Б. Хмельницького, І. Виговського, П. Дорошенка, І. Самойловича, І. Мазепи, П. Орлика, Ф. Прокоповича, С. Яворського й інших українських державників й інтелектуалів), що молода правляча еліта послуговувалася також європейським досвідом функціонування політичних інституцій, розподілу владних повноважень та впорядкування суспільних відносин, який було напрацьовано на етапі раннього нового часу.

Оформлення національного інституту влади проходило інтенсивно і проводилося як знизу, з ініціативи козаків і покозаченого поспільства, котрі створювали за козацьким зразком місцеві адміністративно-управлінські органи, так і зверху — зусиллями гетьмана, генеральної й полкової старшини. В революційних подіях 1648 р. викристалізовується цілком відмінна від типових для тогочасної політичної практики і властива тільки козацькій Україні форма дуалістичного управління державою — через посередництво старшинської ради й гетьмана. Зауважимо, що юридична дихотомія щодо статусу гетьмана, а відповідно функціональних можливостей обіймачів гетьманського уряду у Війську Запорозькому, що походила з правової практики Речі Посполитої⁶⁶, фактично зводиться нанівець у політичній культурі України, коли цей титул від січової громади перейняв на початку лютого 1648 р. легітимно обраний на булаву Б. Хмельницький. Завдячуючи успіхам у боротьбі проти Польщі, а також персональним якостям цього українського володаря (його яскраво виражена харизма, без сумніву, сприяла консолідації національно-патріотичних сил та піднесенню дієздатності центральних владних структур), у роки його гетьманування влада, спираючись на широку підтримку насе-

---

⁶⁶ Див.: *Брежуненко В.* Гетьман чи старший? За лаштунками номенклатури козацьких провідників (XVI — перша половина XVII ст.) // Наукові записки НАУКМА. — Т. 130: Історичні науки. — К., 2012.

лення, досягла найвищого рівня ефективності. Задовільно функціонували владні структури при І. Брюховецькому, П. Дорошенку й І. Самойловичі, хоча в цей час і спостерігалось звуження соціальної бази влади. Разом з тим, зменшення на окремих етапах функціональної спроможності державно-управлінського інституту засвідчувало зниження рівня легітимності, появу процесу «ерозії влади»⁶⁷, що стало наслідком взаємодії ряду факторів: особистісних, середовища (владного простору), процесуальних (помилки, невдачі, успіхів).

Сформована революційним шляхом політична влада набула виразного національного забарвлення. Основним її джерелом стала воля повсталого народу, який рішуче виступив проти польського панування. Джерелом влади виявилися й норми українського звичаєвого, а в самоврядних містах (за винятком ратушних) — магдебурзького права, що регулювали владні відносини. Вони визначали складну систему владних повноважень центральних і місцевих органів влади й загальнообов'язкові правила поведінки членів суспільства. Водночас слід зауважити, що, керуючись насамперед політичною доцільністю, ніж прихильністю до звичаєвих традицій, саме Б. Хмельницький прилучився до того, що від початку його владарювання на звільнених теренах започаткувався процес перетворення у джерело влади й гетьманської волі. У конкретно-історичній ситуації для Української держави частково джерелами влади ставали прагнення й воля зарубіжних монархів — польського або шведського королів, російського царя, кримського хана чи турецького султана, що в кінцевому рахунку відіграло фатальну для української державності роль.

Національною особливістю стало й те, що, перебуваючи у стадії формування, всі основні складові влади (суб'єкт, об'єкт та ресурси) відзначалися недовершеністю внутрішніх структур і неусталеністю системи взаємодії. Безпосереднім носієм влади чи її суб'єктом виступали інститути політичного життя, серед яких першість належала державі, а також (за певних обставин) окремі особи, задіяні у прийнятті ухвал, наприклад, учасники чорних / генеральних (військових) та старшинських рад. Відносини між суб'єктом та об'єктом влади загалом мали багато типологічно спільних рис з аналогічними процесами у ряді держав ранньомодерної Європи, хоча перманентно й зазнавали на собі спричиненої політичним чинником кореляції у бік повернення до зразків попередньої доби. Однак характерним було те, що національна модель взаємодії між суб'єктом і об'єктом політичного життя ґрунтувалася на тому, що сус-

---

⁶⁷ Гелей С.Д., Рутар С.М. Політологія. — Вид. 4-е, перероб. і доп. — Львів, 2001. — С. 66.

пільство в Українській козацькій державі відзначалося демократичністю, а привілейований стан (козацтво) залишався відкритим для інших станів і груп. Якщо в Речі Посполитій та в інших європейських країнах пільство (за винятком жителів магдебурзьких міст) було завжди тільки об'єктом влади, то в козацькій Україні воно через механізм генеральної ради перетворювалося і на її суб'єкта.

Уже в 1648 р. на основі козацьких традицій виник апарат управління — центральні й місцеві органи влади, які взяли під контроль усі сфери функціонування суспільства. У такий спосіб утверджувалася монополія політичної влади на регламентацію суспільного життя. Характерними для України є приклади, які засвідчують існування (особливо на початковому етапі) контролю за діями влади з боку повсталого нереєстрового козацтва й пільства.

Від самого початку нова українська влада демонструвала потужне вольове начало. Характерно, що при формуванні урядової політичної програми одним із пріоритетних для Б. Хмельницького стало завдання зміцнення владних повноважень гетьмана. Добре розуміючи, що такий курс вступав у протиріччя з традиційним республіканізмом Війська Запорозького, Б. Хмельницький, втім, вже з другої половини 1648 р. вживав рішучих заходів щодо зосередження всієї повноти влади в своїх руках. Він дедалі частіше відмовляється від практики скликання «чорної» ради, а на військовій нараді під Замостям заявив: «Панове полковники! Тут на війні мій один голос — усім наказ! До послушенства усі і ждати моїх наказів!»⁶⁸. Від початку 1649 р. джерела фіксують тенденцію ідентифікування Б. Хмельницьким свого владного статусу не як виборного й водночас підлеглого Короні гетьмана, а як цілком самодостатнього і повноправного володаря Української держави, що засвідчувало переосмислення ним самого сенсу визвольних змагань українців. Зведення нанівець залежності української влади від польського трону дало можливість Б. Хмельницькому зосередитись на вирішенні нагальних питань розбудови державного організму. Він вживав дієвих заходів для зміцнення суверенності України.

Під час революції сформувалися всі характерні ознаки політичної влади. Так, яскраво проявлялося домінування її владної волі, якій підлягали всі особи й соціальні спільноти. Її рішення ставали обов'язковими для суспільства. Політична влада мала публічний характер і відзначалася моноцентричністю (право прийняття ухвал, що стосувалися суспільства, належало державі через її вищі владні структури). Завдячуючи тому, що

---

⁶⁸ Цит. за: *Тис-Крохмалюк Ю.* Бої Богдана Хмельницького: Військово-історична студія. — Мюнхен, 1954; 2-ге вид. — Львів, 1994. — С. 21.

зусиллями Б. Хмельницького у владному просторі України було вибудовано вертикаль жорсткої централізації, апарат управління став інструментом реалізації внутрішнього суверенітету держави. Чинність його розпоряджень поширювалася на всі звільнені території.

Функціональні обов'язки влади реалізовувалися в політичній, правовій, соціальній, економічній і духовно-культурній сферах. У функціональному полі владного простору найважливішою була функція стратегічного керівництва й управління суспільством, що передбачало розбудову держави, визначення політичних цілей, проведення політики стосовно різних соціальних спільнот, мобілізацію ресурсів, ставлення до опозиційних рухів тощо. Найбільш ефективно вона проявилася на першому етапі революції, коли основною метою, засадничими принципами діяльності інституту влади стало підпорядкування всіх владних та соціальних ресурсів справі розбудови та суверенізації Української козацької держави, її утвердження в міжнародному та соціокультурному європейському просторі.

Якщо Б. Хмельницький, вибудувавши жорстку вертикаль державного управління, домогся швидкого й неухильного виконання полковими й сотенними урядами розпоряджень центральних владних структур, то після його смерті розпочався трагічний за своїми наслідками процес паралічу місцевих органів влади, що супроводжувався анархізацією суспільно-політичного життя. Загалом через егоцентризм української політичної еліти, її ненаситне устремління до влади зміст політичної функції державної владної системи після поразки революції у 1676 р. звівся посутньо до намагань збереження політичної самобутності України у формі автономії у складі Російської імперії. І лише поодинокими короткотривалими виплесками у політичному просторі Гетьманату за правління І. Мазепи, Д. Апостола, К. Розумовського, а також в політичній діяльності П. Орлика відроджувалася ідея повернення до головних стратегічних цілей і завдань революційної доби — забезпечення незалежності й територіальної цілісності національної держави.

Важливим критерієм змін в політичній сфері виступає стан розвитку політичної культури соціуму як сукупності усталених політичних поглядів, позицій і цінностей, типових стереотипів політичної поведінки, психологічних орієнтацій, ментальності тощо⁶⁹, якими обумовлюється

---

⁶⁹ Див.: *Сас П.* Політична культура українського суспільства (кінець XVI — перша половина XVII ст.). — К., 1998. — С. 10–37; *Струкевич О.* Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини (інтегральний погляд на питання). — К., 2002. — С. 23–94; *Його ж.* Політична культура еліти Української козацької держави: методологічні аспекти дослідження // *Україна в Центрально-Східній Європі.* — Вип. 3. — К., 2003. — С. 263–280.

«діяльність суб'єктів політики, функціонування політичних інституцій»⁷⁰. Нами неодноразово відзначалося, що під впливом революційних змін на теренах козацької України виникла якісно відмінна форма політичної культури, яка засновувалася на національних традиціях, коли «панівна за польської влади ідеологія шляхетського сарматизму та католицької контрреформації поступилася новій ідеології вільного козацького товариства та православ'я ... нове суспільство базувалося на ідеї, згідно з якою козацька шабля принесла йому визволення»⁷¹. Вироблена козацькою спільнотою система цінностей (права і вольності Війська Запорозького й руського народу, ідеал свободи, лицарська служба, демократизм, відданість товариству, патріотизм тощо) «вже на середину XVII ст. фактично почала визначати ціннісні орієнтації українців як нації...»⁷². Центральне місце в ній зайняв комплекс знань й орієнтацій щодо суспільно-адміністративного устрою та політичної системи козацької України, її інституцій, принципів їхнього функціонування тощо. Під впливом революційних перетворень відбувався складний, часто суперечливий процес їх переосмислення, наповнення новим змістом, зламу усталених стереотипів й зародження нових уявлень.

Витворення нової моделі політичної культури, яка впливала на сферу свідомості, поведінку соціуму й способи функціонування політичних інститутів, проходило у кілька етапів. На першому з них відбулося формування (на основі ідеї станового козацького автономізму) програми політичної автономії козацької України, яка знайшла своє втілення «у політико-культурних орієнтаціях старшини на включення України до тріалістичної Речі Посполитої як рівноцінної Польщі та Литви складової»⁷³. Перетворившись з початком революції в основну засаду політичних поглядів більшості старшин і козацького товариства, вона ще впродовж тривало часу продовжувала визначати діяльність суб'єктів політики та політичних інституцій. Навіть послідовні прихильники програми незалежності козацької України в ряді випадків допускали можливість повернення до складу Речі Посполитої за умови реформування державного устрою останньої у федерацію рівноправних суб'єктів.

---

⁷⁰ Політологія. Навчально-методологічний комплекс. — К., 2005. — С. 368.

⁷¹ Сисин Ф. Чи було повстання Богдана Хмельницького революцією? Зауваги до типології Хмельниччини. — С. 576.

⁷² Матях В. Формування системи політичних цінностей козацької громади та їх укорінення в суспільну свідомість // Історія українського козацтва: Нариси у 2 т. — Т. 1. — К., 2006. — С. 163.

⁷³ Струкевич О. Політична еліта // Історія української культури: У 5 т. — Т. 3. — К., 2003. — С. 321.

Другий етап характеризується тим, що система орієнтацій на політичну автономію трансформувалася в ідею незалежності Української держави, що стало найбільшим досягненням у процесі еволюції політичної свідомості еліти молодого українського суспільства. Націленість на звільнення «з лядської неволі» всього «народу руського», унезалежнення від Речі Посполитої новоутвореного державного організму, по суті, означало зародження в політичній культурі національної ідеї, що стала визначальною у визвольних змаганнях українців на майбутнє, а водночас спричинилася до виокремлення й основної сфери владного волепокладання — державотворчої. Її засадничі принципи вперше було озвучено Б. Хмельницьким у лютому 1649 р. Переведення їх у площину практичної реалізації розпочалося на початку червня 1649 р., коли український володар вирушив у похід з метою створення незалежного «Руського князівства» на теренах від Перемишля до московського кордону. Відтоді, на думку О. Оглоблина, «головною метою» його діяльності «було вдержати й розбудувати Українську Козацьку державу, оборонити її мілітарно й правно-політично й забезпечити дальший розвиток української нації шляхом поширення української державної влади на всі етнічні українські землі й охоплення українським політичним та економічним впливом цілого простору між Балтикою й Чорним морем»⁷⁴.

Сформулювання державної ідеї відіграло вирішальну роль у розвитку суспільної свідомості від рівня етнічно-культурного ототожнення до національного самовизначення. Однак на шляху її реалізації доводилося долати серйозні перешкоди — конфесійну роз'єднаність нації, силу традиційного егоцентричного спрямування соціально-психологічних стереотипів поведінки тих чи інших верств суспільства, територіальний розкол України, боротьбу угруповань в колі еліти, пасивність верхівки православної церкви та інтелігенції, націленість претендентів на булаву на пошуки військово-політичної допомоги ззовні.

Фактичне здобуття козацькою Україною державної незалежності прийнято датувати червнем 1652 р. Проте різке загострення соціально-політичного конфлікту в Гетьманаті та активне втручання сусідніх держав у його внутрішні справи відіграли вкрай негативну роль як у процесі розвитку державної ідеї та її утвердження в суспільній свідомості, так і її реалізації. Вони зумовили глибокий розкол елітарної верстви, в середовищі якої, починаючи від кінця 1650-х років, чітко окреслилася тенденція повороту від концепції створення незалежної соборної національної держави до ідеї автономізму, яка виявила свою неспроможність розв'язати українське питання ще 1648 р. Подібні деструктивні настрої серед певної

---

⁷⁴ Оглоблин О. Українсько-Московська угода 1654 // Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження). — К., 2003. — С. 159.

частини владної верхівки деморалізуюче впливали на позиції козацтва, селянства й міщанства, які все більше зневірювалися в практичній результативності боротьби за державну самостійність.

Процес ідеологічної кризи в політичному просторі України посилювався після поразки революції. Незважаючи на спроби окремих представників вищого ешелону влади (згадаємо проекти І. Мазепи, Д. Апостола, П. Орлика, К. Розумовського) реалізувати державотворчий потенціал нації, знекровлені у довготривалій і виснажливій боротьбі, розчаровані у її політичних наслідках, морально й психологічно надломлені невдачами патріотичні сили були вже неспроможні вести рішучу боротьбу за національні інтереси.

В умовах становлення нової соціальної основи національної політичної системи (одночасно з перерозподілом форм власності на землю та земельного фонду на користь селянства в соціальній структурі суспільства було ліквідовано стан великих і середніх землевласників; різко скоротилася чисельність дрібної шляхти; керівна роль у політичному житті держави перейшла до козацької старшини; зміцнився статус православного духовенства; провідну роль у житті міст стали відігравати представники українського етносу і пришвидшився процес формування нової еліти) на центральну владу покладалося важлива місія формування якісно відмінної від існуючої в Речі Посполитій моделі відносин державних управлінських інститутів із соціальними спільнотами. В спеціальних українських реаліях XVII ст. одним із першочергових завдань у сфері соціальної політики виступало врегулювання конфесійних та етнічних питань. Від самого початку революції очолюваний Б. Хмельницьким уряд намагався запобігти етнічним чисткам й масовому винищенню іновірців. Намагаючись знайти порозуміння з українською шляхтою, щоб залучити її до визвольної боротьби і при цьому зберегти політичне домінування козацтва, Б. Хмельницький повів гнучку політику щодо шляхетського стану. Однак перехід шляхетства на службу Українській державі, незважаючи на всі зусилля гетьмана, так і не набув масового характеру. Втративши владні важелі й змушена пристосовуватися до нової державної структури (обіймання тієї чи іншої посади передбачало перехід на козацьку політично-ідеологічну платформу), шляхта позбавилася колишньої провідної ролі в суспільстві й, незважаючи на спроби урядів І. Виговського та П. Тетері за допомогою Польщі поновити її правове становище, до кінця революції продовжувала залишатися лише привілейованою соціальною групою, за якою зберігалось право користуватися земельними наділами (включаючи маєтки з підданими) з дозволу влади.

Незрівнянно більше уваги приділялося владою козацтву. З самого початку розбудови держави її центральні й місцеві управлінські струк-

тури формувалися власне з його представників. Тому не випадково уряди всіх гетьманів (за певним винятком І. Виговського й П. Тетері) дбали перш за все про обстоювання станових інтересів козацтва та легітимацію його ролі політичного лідера нового суспільства. Перед ними стояло кілька складних проблем, які виникли в ході революції і вимагали свого розв'язання. Насамперед йшлося про правове розмежування з масами покозаченого поспільства. Першу спробу у цьому напрямі влітку 1650 р. зробив Б. Хмельницький, намагаючись обмежити склад козацтва 40 тис. реєстровиків. Наступні гетьмани також виношували плани відокремити козацтво від покозачених мас. Однак опір нереєстрових козаків, покозачених селян і міщан, постійна загроза продовження воєнних дій спонукали їх відмовитися від своїх намірів. Козацтво продовжувало залишатися відкритим для інших станів і груп суспільства.

Вже на перших порах революції український уряд опинився перед непростюю проблемою внутрішньої консолідації козацького стану, подолання роз'єднаності козацької старшини. Однак попри всі зусилля Б. Хмельницького і його наступників, особливо П. Дорошенка, так і не вдалося згуртувати старшин навколо ідеї збереження єдності козацької України. Різні соціальні й зовнішньополітичні орієнтації, перевага регіональних, групових й вузькогосподарських інтересів втягували їх у братовбивчий вир міжусобиць. До того ж, внаслідок помилок І. Виговського спалахнув збройний конфлікт між городовими козаками і запорожцями й окреслилося регіональне протистояння правобережного й лівобережного козацтва, що під впливом геополітичного фактора стало однією з найважливіших причин розпаду козацької України на три державні утворення, а в кінцевому рахунку і поразки революції.

Сказалося взнаки і недостатнє усвідомлення урядами тієї небезпеки, що приховувало в собі (особливо з початку 70-х років XVII ст.) перетворення козацької старшини і заможного козацтва у землевласників, котрі набували земельні володіння або у формі тимчасової власності «на ранг» як винагороди від гетьмана й царя за службу у Війську Запорозькому, або приватної власності («зуполне», «на вспартя дому», «на подпору дому», придбаної за допомогою купівлі). Тим самим козацький стан, з одного боку, роз'їдався з середини через те, що дана група козацької верхівки, пориваючи з традиційними козацькими політичними цінностями, зближалася з шляхтою, а з іншого — створювалися сприятливі умови для наростання суперечностей в середині козацької спільноти, що породжувало гострі соціальні конфлікти.

Далеко не завжди конструктивно складалися взаємовідносини української центральної влади з такою суспільною інституцією, як православна церква. Усвідомлюючи виняткове значення православ'я у національно-визвольній боротьбі й розбудові національного державного організму і

намагаючись залучитися підтримкою з боку православного кліру своєї політичної програми, Б. Хмельницький відразу ж виступив на захист його інтересів. Під загрозою смертної кари він заборонив не тільки поспільству, але й козацтву втручатися «в справи духовніє церковніє священническіє» чи образати «священников духовних отцов своїх»⁷⁵. Водночас щедро обдаровував монастирі земельними володіннями, зобов'язуючи підданих виконувати «звичкле послушенство». Допускалося духовенство й до політичної діяльності, зокрема, воно могло брати участь у роботі військових і старшинських рад, старшинських з'їздів тощо. Без істотних змін ця політика продовжувалася і наступниками Б. Хмельницького, особливо П. Дорошенком. Зі свого боку духовенство (насамперед нижче) відіграло важливу роль не лише в ідеологічному обґрунтуванні мотивів боротьби поспільства й козацтва проти Речі Посполитої, але і в її організації та навіть у керівництві нею (подібні окремі випадки фіксуються в 1648–1652 рр.).

Разом з тим існують цілком серйозні підстави щодо неоднозначної оцінки участі вищих православних ієрархів в політичному житті козацької держави. Зокрема, якщо П. Дорошенку вдалося знайти повне порозуміння з Йосифом Тукальським щодо перспектив розвитку козацької України, то один із його попередників на київській митрополичій кафедрі Сильвестр Косов демонстрував непоодинокі спроби втручання у функціонування полково-сотенних органів влади й проведення самостійної політичної лінії стосовно Речі Посполитої й Російської держави, що вносило певну напругу у його стосунки з Б. Хмельницьким. Ослаблення гетьманської влади у кінці 50-х — першій половині 60-х років, відверте втручання Москви і російських воєвод у церковні справи (воєвода Трубецької восени 1659 р. наважився призначити місцеблюстителем митрополії чернігівського єпископа Л. Барановича), з одного боку, послаблювали позиції вищих церковних ієрархів, з іншого — сприяли оформленню угруповання (переважно московфільського) духовенства, яке почало активно втручатися у державно-політичні справи Лівобережного Гетьманату. Посилення його впливів, на думку деяких дослідників, породило феномен «двовладдя світської та духовної еліти», яке тривало тут до 1685 р., тобто до фактичного підпорядкування українського православ'я Московській патріархії⁷⁶.

Не були простими і стосунки центральної та місцевої влади з міщанами. Попри те, що гетьмани (за винятком І. Брюховецького, який зробив

⁷⁵ Документи Богдана Хмельницького (1648–1657). — К., 1961. — С. 108.

⁷⁶ Історія церкви та релігійної думки в Україні: У 3-х кн. — Кн. 3. — К., 1994. — С. 91–94; Ричка В.М., Салій К.І. Духовенство // Історія української культури: У 5 т. — Т. 3. — С. 365–367.

невдалу спробу підпорядкувати жителів самоврядних міст своїй юрисдикції), починаючи від Б. Хмельницького, дотримувалися політики збереження магдебурзького права, підтримували міське самоврядування й залучали час від часу війтів і бурмистрів до роботи старшинських рад, на місцях спостерігалася тенденція, що засвідчувала прагнення полководної влади поставити у залежність від себе жителів магдебурзьких і ратушних міст, обкладати їх податками, змушувати виконувати різні повинності тощо. Навіть при Б. Хмельницькому великі міста (Київ, Переяслав, Чернігів, Ніжин), які традиційно володіли магдебурзьким правом, не вірили у можливість гарантій української влади щодо недоторканості їх привілеїв. Не випадково вони зверталися у 1654–1655 рр. безпосередньо до царя з проханнями підтвердити чинність магдебургії з тим, щоб відповідними грамотами «захищатися» і не мати над собою «більше панів». У наступні роки подібні клопотання перед російською стороною порушувалися й громадами інших міст (переважно Лівобережжя).

В системі взаємодії державної влади із соціальними спільнотами важливе місце відводилося політиці щодо селянства. Взявши масову участь у революційних подіях, останнє рішуче виступало проти панування шляхетського стану, підданства й повинностей, за особисту свободу й право вільно користуватися результатами важкої праці. Їм вдалося домогтися ліквідації заснованої на підневільній праці фільваркової моделі господарювання й утвердження індивідуальних селянських й козацьких господарств, що ґрунтувалися на праці вільної особи на вільній землі. У їхньому світобаченні сформувався цілком земний ідеал — набуття козацького імунітету (прав і свобод). Прагнення до його реалізації й стало потужним генератором соціальної активності селянства.

На перших порах (червень–липень 1648 р.) Б. Хмельницький намагався безуспішно взяти під контроль розгортання соціальної боротьби селян, вважаючи за можливе збереження існуючої моделі відносин між ними і шляхтою. Проте логіка подій війни переконала його, що шляхта беззастережно підтримує польський режим. Це обумовило той факт, що гетьман не лише відмовився від наміру вгамувати селянський рух, а навпаки — почав сприяти його розгортанню. Враховуючи потужний спротив поспільства відродженню дореволюційних порядків, Б. Хмельницький визнав козацькі права за покозаченими селянами і міщанами, залишаючи їх у війську. Після перемоги під Батогом (червень 1652 р.) гетьман де-факто визнав основні завоювання селян: особисту свободу, право власності на землю й вступу до козацького стану⁷⁷, що озна-

⁷⁷ Степанков В. Селянська війна 1648 — першої половини 1652 років: основні події, періодизація, особливості, наслідки // Україна в Центрально-Східній Європі (від найдавніших часів до кінця XVIII ст.). — Вип. 5. — К., 2005. — С. 289–305.

менувало успішне завершення Селянської війни на теренах козацької України.

Розпад Української держави 1663 р. на два Гетьманати зумовив певні відмінності у політичних відносинах влади з селянством в кожному з них. У Лівобережжі, попри те, що окремі старшини, шляхтичі й монастирі набували маєтності, уряд не вживав заходів, спрямованих на позбавлення селян попередніх завоювань. Хоча і відбувалося певне обмеження прав окремих груп, зростання податків, відродження особистої залежності (приватні, монастирські й рангові селяни), все ж до кінця революції переважна більшість селянства користувалася здобутими свободами. Деяко інакше ці відносини склалися у Правобережжі — у результаті воєнних дій першої половини — середини 70-х років, що вщент зруйнували Правобережжя⁷⁸, чисельність місцевого селянства зменшилася майже у 20 разів порівняно з 1648 р., і воно перетворилося у невелику соціальну групу.

Одним із важливих аспектів революційних перетворень, що, до речі, не залишився поза увагою Європи, стала організація власної господарської структури, яка б відповідала економічним інтересам нової української спільноти. Слід зауважити, що перебудова економічної сфери ніколи не обмежується лише переакцентацією пріоритетності тих чи інших господарських галузей, нарощуванням їх виробничих спроможностей, технічним переоснащуванням та втягуванням у виробничий процес значного людського потенціалу. При цьому неодмінно порушується — з позитивними чи негативними наслідками — відлагоджена на попередньому етапі система торгівельно-економічних зв'язків; змінюються координати, в яких формуються відносини між суб'єктами господарської діяльності, а також сам їх характер; заторкуються ментально-свідомісний рівень та культура виробництва тощо⁷⁹. Саме такий комплекс проблем, які виносилися на порядок денний стихійним імпульсом революції і потребували свого нагального адміністративного врегулювання, і постав перед Б. Хмельницьким вже незабаром після його обрання на булаву.

---

⁷⁸ Гуржій О.І., Чухліб Т.В. Гетьманська Україна. — К., 1999. — С. 262–264; Чухліб Т.В. Особливості селянського господарювання на Правобережній Україні (остання чверть XVII–XVIII ст. // Історія українського селянства. — Т. 1. — К., 2006. — С. 265.

⁷⁹ Про специфіку господарювання на українських землях у складі Речі Посполитої та пов'язаного з цим стану економіки, а також подальше формування відмінних соціально-економічних систем див., наприклад: *Зашикільняк Л., Крикун М.* Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. — Львів, 2002; *Między Zachodem a Wschodem.* — Т. IV: *Życie gospodarcze Rzeczypospolitej w XIV–XVIII wieku / Materiały konferencji naukowej.* — Torun, 2007; *Rusiński W.* Gospodarka i społeczeństwo w Polsce w okresie różnofeudalnym (XVI–XVIII w.). — Poznań, 2008 та ін.

Втягнений політичними подіями середини — другої половини XVII ст. у вир суспільних і соціально-економічних перетворень доби європейських революцій раннього нового часу, український соціум з постанням самостійної Української держави опинився перед непростим і водночас доленосним вибором — залишитися в тенетах середньовічного способу виробництва з відповідною системою господарських цінностей і формами організації відносин між суб'єктами господарювання або встати на шлях (власне, запропонований козацтвом) створення моделі, ґрунтованої на засадах ринкової економіки з вільним приватним підприємництвом та породженими новою епохою соціальними і господарськими зв'язками. Обравши другу альтернативу, українці в практичній площині її реалізації фактично упередили появу пізніших концепцій в галузі дослідження економічної історії та історії економічної думки. Йдеться про тісну пов'язаність економічної сфери з політичними, духовними та соціокультурними тенденціями свого часу, доведена в теоріях Й. Кулішера, Ф. Новаліса, В. Куля, У.У. Ростоу, Д. Лукача, Р. Фьорса, Й. Шумпетера, Ж. Пуар'є та багатьох інших мислителів.

Нова епоха, породжена соціально-економічними реаліями XVII ст. та визвольними змаганнями українців, викликала до життя ряд явищ, що є справжнім етносоціальним витвором української людності (зрозуміло, що це не виключало загальних тенденцій господарського розвитку, характерних для всього Європейського континенту). Загалом попри існуючу внутрішню і зовнішню деструкцію в Українській державі створювалися сприятливі умови для економічного розвитку. Принципи економічного меркантилізму⁸⁰, закладені в програму державного будівництва Б. Хмельницьким і в основі своїй підтримані практично всіма його наступниками, з одночасною налаштованістю на вільну підприємницьку діяльність покозаченого поспільства відкривали перспективи створення в козацькій Україні розвиненого господарського комплексу як органічної складової загальноконтинентальної системи. Повсякденною практикою господарювання, особливо на першому етапі революції, українці демонстрували перевагу ініціативи особисто вільного індивідуума, який повністю усвідомлював залежність матеріального статку своєї родини від вкладеної у будь-яку виробничу сферу власної праці.

У середині XVII ст. стався грандіозний переворот у системі аграрних відносин — тут ліквідується велике й середнє землеволодіння.

---

⁸⁰ Стислу характеристику цієї економічної теорії див.: *Ведута Е.Н.* Стратегия и экономическая политика государства. — М., 2004; *Войтов А.Г.* История экономических учений. — 4-е изд., пер. и доп. — М., 2009; *Дейвис Н.* Европа — история. — К., 2006. — С. 540; Меркантилизм. — М.-Л., 1935; *Ткаченко А.А.* Экономическая история Западной Европы и Америки. — Запорожье, 1998. — С. 262.

Кардинальні зміни, що відбулися в характері і формах земельної власності, порушили підвалини всієї попередньої економічної системи. Відбувся масштабний перерозподіл земельного фонду. Основним економічним осередком господарського розвитку козацької України стало вільне селянське й козацьке господарство, що ґрунтувалося на приватній власності (сумісній з державою) на землю, чого не спостерігалося у жодній країні Східної і Центральної Європи (за винятком Скандинавії). З'явилася і набула надзвичайного поширення така форма козацького та селянського землеволодіння, як займанщина⁸¹. Захоплення на основі існуючих звичаїв землі та її наступний обробіток стали чи не нормою господарського життя України. Характерно, що здобуті у такий спосіб землі козаки і селяни вважали своєю власністю, якою могли вільно розпоряджатися: здійснювати операції купівлі-продажу, обмінювати, дарувати, заставляти і т. п.

У 40–70-х роках XVII ст. окреслилися межі основних економічних областей, господарський розвиток яких, крім низки спільних для всієї України характеристичних рис, мав доволі виразні відмінності. Це — західноукраїнський, правобережний і лівобережний регіони, територія Запорозьких Вольностей, в кожній із яких створюються власні економічні моделі. Водночас започатковується процес поступового втягнення в зону впливу створюваної в козацькій державі господарської системи Слобожанщини (хоча на неї паралельно поширювалася чинність влади російського престолу) та українського Півдня.

Основними суб'єктами господарської діяльності у цей час стають реєстрове та низове козацтво, покозачене поспільство, православна церква і міста, а її центрами — селянські, міщанські, козацькі виробничі осередки, невелика кількість збережених шляхетських маєтностей, маєтки козацької старшини та вищого православного кліру й монастирів.

Товаризація ринку праці сприяла зміцненню торгівельно-економічних зв'язків між окремими господарсько-географічними регіонами як Української держави, так і того етнічного українського ареалу, що залишався поза її межами. Водночас зростаючий попит як на продукцію сільського господарства, так і на найрізноманітніший асортимент товарів промислового сектору сприяв розширенню і відмежовуванню від вже добре відомих галузей нових виробничих напрямів, професійній спеціалізації.

Накреслюючи методологічні підходи до вивчення історії промислового виробництва в Україні, О. Оглоблин як головні висував два взаємопов'язаних завдання: по-перше, прослідкувати поступовий перехід галузей «від домашнього ремесла» до створення окремих підприємств, які б

---

⁸¹ *Багалеї Д.И.* Займанщина в Левобережній Україні XVII–XVIII ст. // Киевская старина. — 1883. — № 12.

жили «ринком та були б оснащені останніми технічними удосконаленнями та інколи користувалися вільнонайманою працею»; по-друге, розглянути процес формування зосередженої в містах промисловості, що «створювалася розвитком ринку і діяла вільнонайманою працею...»⁸². Зауважимо: обидва ці варіанти за доби революції розвивалися як на Лівобережжі, так і на Правобережжі паралельно, з більшою чи меншою мірою інтенсивності в окремо взятих господарських сферах.

Незважаючи на те, що сам термін «мануфактура» не набув на теренах Гетьманату широкого поширення (дослідники зазначають, що у XVII–XVIII ст. в Європі ним ідентифікували «не певну форму підприємництва, а промисловість загалом»⁸³), тим не менше прикметні риси мануфактуризації можна знайти у таких промислах, як мукомельний, лісний і тісно пов'язаний з ним будівельний, склоробний, залізорудний тощо. На промислову основу поступово ставали винокуріння, виробництво тканин (особливо сукна), селітроваріння. Дуже розгалужену мережу мала в 1650–1670-х роках харчова галузь, яка розвивалася переважно в малих підприємницьких формах, однак це зовсім не виключало поставленого на потік вироблення продуктів харчування в маєтностях козацької старшини, вищого православного духовенства та місцевої аристократії, а також великих монастирів з їх доволі розгалуженою і багатопрофільною господарською системою.

Без сумніву, політичні події наклали на економіку України свій карб. Зокрема, темпи розвитку та продуктивності окремих галузей коригувалися станом війни з Польщею, Росією, Кримом та Туреччиною, міжстаршинськими усобицями, що також приводили до значних руйнувань та спустошень, згортанню господарської активності цілих регіонів або окремих поселень. Ці ж фактори зумовлювали і переважання тих чи інших виробів в загальному асортименті продукції. Адже нагальною була потреба забезпечити харчування, обмундирування та озброєність козацьких полків. Збільшувався попит і щодо тих товарів, які необхідні були населенню для осілости на нових місцях, для нормального функціонування міста та села.

Загалом же привнесені революцією зміни в аграрний та промисловий сектори української економіки сприяли перетворенню її на оазу того типу господарювання, який, дещо раніше апробований на європейському заході, спричинив у наступному столітті в найбільш розвинених країнах

---

⁸² *Оглоблин А.П.* Очерки истории украинской фабрики. Предкапиталистическая фабрика. — К., 1925. — С. 11–12.

⁸³ *Оглоблин А.П.* Очерки истории украинской фабрики. Мануфактура в Гетманщине. — К., 1925. — С. 17; *Кулишер И.М.* Эволюция прибыли с капитала в связи с развитием промышленности и торговли в Западной Европе: В 2 т. — СПб., 1906. — Т. I. — С. 598.

континенту великий промисловий переворот і економічне зростання. Однак, на жаль, Україна опинилася на маргінесах цього європейського процесу. Реалії склалися так, що зміцнити паросткам нового на українському ґрунті не судилося. Вже після смерті Б. Хмельницького рудименти попереднього способу господарювання та виробничих відносин, що залишилися в надрах економічної сфери, поступово почали диктувати вибір між річпосполитською, російською та національною моделями господарювання не на користь останньої. Поверталася велика приватна власність, носії якої поширювали свій вплив як на сільськогосподарський, так і на промисловий сектори, створювалися умови для другої хвилі закріпачення поспільства, українська економіка знову підпадала під вплив іноземного капіталу, для якого володіння українським ринком, українськими чорноземами та українською сировинною базою ставало стрижнем власної економічної могутності.

Процес формування Української держави невідворотно поставив на порядок денний питання забезпечення її зовнішнього суверенітету та повноправної суб'єктності в системі міжнародних відносин, що склалася в Європі на середину XVII ст. Успішне вирішення цих завдань у вкрай несприятливій для козацької України геополітичній ситуації, коли інтереси жодної з провідних країн континенту, що, власне, і визначали правила гри на міжнародній арені, не передбачали визнання її незалежності, вимагало від українського уряду створення ефективної дипломатичної служби.

В основу діяльності українського інституту дипломатії було покладено накопичений козацтвом досвід зносин з іншими країнами. Загалом у роки революції сформувалася відносно струнка, не бюрократизована й ефективна вертикаль врегулювання зовнішньополітичних питань. Від початку 1649 р., з поступовою нівеляцією ролі Генеральної ради, в Україні починає формуватися унікальна для європейської політичної практики дуалістична система управління дипломатичною службою — через посередництво старшинської ради та гетьмана. Поточну дипломатичну роботу виконував центральний орган виконавчої влади — Генеральна канцелярія.

Напрями діяльності дипломатичної служби визначалися змістом завдань, які доводилося розв'язувати владі у зовнішньополітичній сфері. Так, упродовж 1648 р. зусилля дипломатії спрямовувалися на укладення й збереження союзу з Кримом, пошуки порозуміння зі Стамбулом, заохочування російського царя і трансильванського господаря до боротьби за польську корону, визнання урядом Речі Посполитої України її рівноправним суб'єктом. З першої половини 1649 р. й до 1654 р. пріоритет надавався досягненню визнання Польщею та іншими країнами незалежності козацької України, запобіганню створення або ж руйнуванню анти-

української коаліції, пошуку надійного протектора. У 1654–1657 рр. провідними напрямками зовнішньої політики стають формування анти-польської коаліції, здобуття визнання на міжнародному рівні законності включення до складу козацької держави західноукраїнських земель, нейтралізація спрямованого проти Української держави кримсько-польського військово-політичного союзу та захист внутрішнього суверенітету від посягань з боку Російської держави. Важливою сферою діяльності дипломатів у 1648–1657 рр. залишався збір інформації про характер міжнародних відносин у Центральній, Східній та Південно-Східній Європі, внутрішньополітичне становище потенційних союзників і противників, їх військову спроможність тощо. Характерним для української дипломатії кінця 1650–1670-х років стало формування представницьких (за участю делегованих старшин і козаків від кожного полку) посольств, завданням яких було вироблення змісту важливих міжнародних договорів або ж їхнього ухвалення. Наприклад, за таким принципом організовувалися посольства навесні 1659 р. на Варшавський сейм для ратифікації Гадяцького договору, восени того ж року до Москви для перегляду статей нав'язаного Ю. Хмельницькому Переяславського договору, навесні 1669 р. до Стамбула для остаточної редакції змісту українсько-турецького договору тощо.

Характерно, що при всіх політичних режимах і за будь-яких обставин основним у діяльності української дипломатії залишалося гарантування, за словами Б.Хмельницького, безпеки й «цілості нашої держави»⁸⁴. У контексті цієї головної мети на чільне місце виходило питання пошуку порозуміння з сусідніми країнами, уникнення загострення відносин з ними. Проте геополітична ситуація навколо Української держави складалася несприятливо. На середину XVII ст. на європейському зовнішньополітичному полі не лише відбулася зміна конфігурації основних фігурантів міжнародних відносин, а й, по суті, було запропоновано відмінні від попереднього часу правила гри. Укладення у жовтні 1648 р. Вестфальського миру засвідчило поразку австрійських та іспанських Габсбургів, крах їхніх намірів створити під своєю егідою світову «християнську» імперію й придушити реформаційний рух. Послабилися позиції Німеччини, Ватикану й частково Речі Посполитої, уряд якої 1645 р. пішов на зближення з Францією. Помітно змінилося становище Швеції, до якої відійшла належна до німецької території частина північного узбережжя, що створювало потенційну загрозу польським інтересам у прибалтійському регіоні. У виগ্রаші виявилася також Франція, що отримала змогу відігравати провідну роль у Західній і Центральній Європі. Важливе

---

⁸⁴ Документи Богдана Хмельницького... — С. 597.

значення мало встановлення Вестфальським миром європейської системи державних кордонів, непорушність яких гарантувалася міжнародним правом.

Головним «яблуком розбрату» у міжнародному дипломатичному та військовому суперництві, яке, починаючи від 1650-х років, не могли поділити між собою провідні монарші двори Центрально-Східної, Південно-Східної та Північної Європи, залишалася проблема підпорядкування своїм впливам нової центрально-східноєвропейської держави — Українського Гетьманату. «Його міжнародно-правовий статус, — зазначають сучасні українські дослідники, — в цей час, зважаючи на геополітичні перегрупування та міжнародні інтереси країн... постійно змінювався. Впродовж цього часу вітчизняна дипломатія ставала все більш залежною від намірів Османської імперії, Речі Посполитої, Московсько-Російської держави, Шведського королівства, Кримського ханства...»⁸⁵. Понад півстоліття українська влада, зважаючи на суперництво сильніших сусідніх держав, була вимушена проводити політику лавірування між ними, переходити з одного боку на інший, відмовлятися від одного протектора-сюзерена на користь іншого. Тим самим забезпечувалася міжнародно-правова легітимність ранньомодерної Української держави, а водночас визначалися основні вектори зовнішньополітичних програм українських урядів.

Так, якщо протягом 1649–1657 рр. стратегічна мета зовнішньополітичної доктрини спрямовувалася на досягнення незалежності держави і концентрації у її межах усіх етнічних українських земель, то від початку 1660-х років головним стає збереження територіальної цілісності козацької України та її внутрішнього і зовнішнього суверенітету. Після Андрусова 1667 р. зусилля переважно спрямовуються на досягнення возз'єднання трьох новоутворених політичних центрів та відновлення суверенітету, а після ліквідації Правобережного Гетьманату — на утримання його територіального ядра у складі Української держави. На початку XVIII ст. визначальним стає збереження існування самої держави. Основними механізмами досягнення цих стратегічних цілей залишалася політика лавірування між найпотужнішими тогочасними міжнародними гравцями.

Насправді зовнішньополітичні фактори накладалися на ускладнення ситуації в самій Україні, що не могло не позначитися відповідним чином на її зовнішній політиці та діяльності дипломатичної служби. До негативних явищ, що виразно окреслилися в політичному житті козацької

---

⁸⁵ Чухліб Т. Козаки та яничари. Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500–1700 рр. — К., 2010. — С. 126.

держави фактично відразу по переході булави до рук І. Виговського, а надалі (якщо не рахувати короткі проміжки часу) демонстрували стійку тенденцію до загострення, слід віднести послаблення центральної влади, виокремлення (не без втручання російської сторони) в окрему політичну структуру Запорожжя та започаткування відмінних політичних процесів у лівобережному регіоні. Вони отримали подальший розвиток наприкінці 1650-х — на початку 1660-х років і зумовили, як вже зазначалося, перетворення унітарної держави на конфедерацію трьох державних утворень. Поліцентризм політичної влади не міг не породити і поліцентризму зовнішньої політики. В кожному політичному центрі розроблявся власний зовнішньополітичний курс і формувалася своя дипломатична служба, що різко послаблювало міжнародне становище Української держави й створювало оптимально сприятливі умови для урядів інших країн щодо реалізації за її рахунок власних геополітичних амбіцій.

Інша негативна тенденція полягала у відсутності скоординованих дій згаданих політичних утворень на міжнародній арені. Ще одну особливість становило те, що на початку 1660-х років зароджується новий вектор дипломатичних відносин — між Лівобережним Гетьманатом та Запорожжям. Дипломатичні акції в цьому напрямі спрямовувалися на досягнення порозуміння, розв'язання конфліктних ситуацій і відновлення територіальної цілісності держави.

Важливо також відзначити і той факт, що в умовах різкого послаблення військового потенціалу козацької України внаслідок руйнування економічної сфери, обезлюднення та спустошення значних територіальних масивів (зокрема, правобережний регіон втратив понад 90% відсотків населення), політичного поліцентризму та наростання зовнішнього тиску саме дипломатичний вектор набуває вирішального значення у розв'язанні зовнішньополітичних проблем, поступово відтіснивши на другі ролі мілітарну складову.

На момент завершення Української національної революції конфліктну ситуацію з задіяністю зовнішньополітичних гравців навколо визначення міжнародного статусу України так і не було повністю розв'язано. Перебуваючи в силовому полі своїх могутніх сусідів, втягнена у вир безперервних соціально-політичних конфліктів, Українська ранньомодерна держава втратила свої потенційні можливості. Останнє не могло не позначитися на її геополітичному становищі, коли із суб'єкта вона поступово перетворилася на об'єкт міжнародних відносин. На кінець XVII ст. основний масив українських земель був поділений між Австро-Угорською та Російською імперіями.

Українська революція в системі європейських революційних рухів раннього нового часу

Класифікація визвольної епопеї, що охопила українські терени наприкінці 1640-х — у середині 1670-х років, як революції цілком логічно спрямовує увагу на проблему її співвіднесення з революційними змаганнями європейців XVI–XVIII ст. Це питання є далеко не риторичним. Адже проведення такого порівняльно-історичного аналізу не лише уможливорює успішне вирішення багатьох дискусійних на сьогодні питань теоретичного осмислення феноменального в ранньомодерній національній історії явища та зав'язаного на нього комплексу проблем внутрішньої еволюції України, а й відкриває широкі перспективи щодо розуміння ролі українського фактора в процесі цивілізаційних змін в центральному і центрально-східному регіонах Європи.

Події, що відбувалися в Україні в середині XVII ст., диктувалися всією логікою тогочасного цивілізаційного поступу. Сьогодні вже аксіомою стало те, що європейський ранній новий час впевнено увійшов у світові аннали як епоха революційних потрясінь. Революції охопили захід і схід континенту, поширилися на його центральну частину. Вони починалися там і тоді, де й коли для цього, здається, не існувало жодних, принаймні видимих, причин. Революції потрясли європейські країни із здавалося б, доволі усталеними суспільно-політичними системами. Революційні рухи охоплювали невеликі територіальні анклавів, які до цього навряд чи істотно впливали на політичну розстановку сил в Європі чи визначали шляхи її економічного розвитку. Більше того — зміни революційного характеру відбувалися і у загалом віддалених від політичної сфер (згадаємо наукову революцію XVII ст., промислову революцію, революцію цін, військову революцію тощо).

Визнавши існування перехідної від середньовіччя до нового часу епохи як системної цілісності, вчені водночас поставили питання про застосування до її вивчення системного аналізу, що, на їх думку, мало послужити «підґрунтям для такого ж аналізу кожної революції, як певної ланки щабля в системі, що розвивається, як підсистем в структурі всієї перехідної епохи і революцій, що є її складовою»⁸⁶. При цьому останні почали класифікуватися як «момент найвищого піднесення творчості мас», на якому знаходили своє вирішення ті соціальні протиріччя, що накопичувалися століттями⁸⁷, а характер загального перебігу револю-

⁸⁶ Барг М.А., Черняк Е.Б. Великие социальные революции XVII–XVIII веков. — М., 1990. — С. 4.

⁸⁷ Там же. — С. 4.

ційних рухів диктувався подібністю державних та соціальних систем⁸⁸. Відповідно в концепції Х. Кенігсбергера, «починаючи з великих селянських повстань XVI ст., соціальна революція перетворилася на невід'ємну частину європейського життя»⁸⁹. Як на унікальну особливість соціальних революцій Т. Скочпол, наприклад, вказувала на одночасність і взаємопов'язаність спричинених ними змін в соціальних та політичних структурах⁹⁰.

За кілька останніх десятиліть в американській і європейській історіографіях накопичено доволі значний досвід дослідження революційних рухів раннього нового часу, запропоновано різні методики і підходи. Причому найбільш оптимальних результатів було досягнуто на шляху міждисциплінарного поєднання методологічних засад різних суспільних дисциплін — історії, політології, соціології, історичної та соціальної психології тощо. Разом з тим значне поширення методики компаративного аналізу, на думку Л. Репіної, так і не наблизило сучасну соціогуманітаристку до розв'язання в цьому сегменті наукового знання найбільш гострих дискусійних питань⁹¹. Зокрема, в центр тогочасного наукового дискурсу було винесено такі ключові питання, як проблеми типології повстань і революцій XVI–XVIII ст.; наповненості змісту самого поняття «революція» та інших супутніх йому дефініцій і термінів; визначення хронологічних меж так званої революційної ситуації тощо. Жваво обговорювалася також можливість побудови загальної моделі революцій, що дещо згодом почало ставитися у пряму залежність від розуміння механізму функціонування самої цивілізації нового часу. Вже на початок 80-х років минулого століття американський історик П. Загорін відзначив існування трьох основних інтерпретаційних моделей революцій, причому друга ґрунтована на порівняльному їх вивченні, що дає змогу шляхом виявлення і співставлення закономірних тенденцій і притаманних їм особливостей не лише визначити місце і значення кожної революції в загальнореволюційному русі, а й виділити характерні риси епохи ранньомодерних революцій в цілому⁹². Пік представлення «нових інтерпретацій

---

⁸⁸ Barnavi E. Mouvements revolutionnaires dans l'Europe moderne: un modele // *Revue Historique*. — 1984. — Т. 271. — № 549. — Р. 47–61.

⁸⁹ Koenigsberger H.G. Estates and Revolutions // *Essay in Early Modern European History*. — Ithaca-London, 1971. — Р. 221.

⁹⁰ Скочпол Т. Государственные и социальные революции... — С. 26.

⁹¹ Репина Л.В. Социальные движения и революции XVI–XVII вв. в современной компаративной историографии // *Новая и новейшая история*. — 1990. — № 3. — С. 1.

⁹² Zagorin P. *Rebels and Rulers 1500–1600*. — V. 1: Society, States, and Early Modern Revolution: Agrarian and Urban Rebellions.; V. 2: Provincial rebellion: Revolutionary Civil Wars, 1560–1660. — 1982. Загалом дослідження теоретичних і конкретно-історичних аспектів революцій раннього нового часу має обширну історіографічну презентацію.

і моделей соціально-політичних конфліктів в Європі XVI–XVII ст.»⁹³ припав на 1980–1990-ті роки. Причому характерними рисами тогочасної компаративної історіографії стали як загальна тенденція до т. зв. соціологізації історичного знання, так і вдосконалення методологічного інструментарію самої історичної науки в аспектах порівняльно-історичного вивчення фундаментальних суспільних трансформацій минулого. При цьому найважливішою умовою реалізації подібних дослідницьких проєктів ставало підведення під них ґрунтового конкретноісторичного знання.

Загалом на кінець ХХ ст. в зарубіжній історичній думці зусиллями таких науковців, як Е. Ледерер, Г. Ландауер, Т. Гейгер, О. Розеншток-Хюссі, П. Загорін, К. Фрідріх, Ю. Каменка, С. Хантингтон, Ч. Тіллі, Ф. Риттбергер, Х. Кенигсбергер, Х. Гревор-Ропер, Дж. Елліотт, Р. Форстер, Дж. Грин, І.М. Берсе, Е. Барнаві, Ш. Ейзенштадт та ін., по суті, було сформульовано загальну теорію революцій раннього нового часу. Показниками результативності останніх стали насильницькі зміни існуючого політичного режиму та засад його легітимності; механізми передавання влади від однієї політичної еліти до іншої; значний модернізаційний потенціал зрушень у всіх найважливіших інституційних сферах, насамперед економічній і соціальних відносин; радикальний розрив з минулим; формування нової шкали політичних, моральних та духовних цінностей тощо.

Згідно із запропонованими концепціями, революції раннього нового часу були позначені широким розмахом і динамізмом повстанських рухів; їх тісним взаємозв'язком з сектантськими течіями, ідеологізованими політичними рухами, які супроводжувалися боротьбою між елітами; інституалізацією нових економічних, політичних і державних структур; перебудовою ідеологічної, наукової, освітньої сфер; зміною кордонів

Зокрема, йдеться про праці: *Барг М.А.* Сравнительно-историческое изучение буржуазных революций XVI–XVIII вв. // Вопросы истории. — 1975. — № 9; *Барг М.А., Черняк Е.Б.* Революции европейского масштаба в процессе перехода от феодализма к капитализму (XVI–XIX вв.) // Новая и новейшая история. — 1988. — № 5; *Рутенбург В.И.* Ранние буржуазные революции: К вопросу о начале капиталистической эры в Западной Европе // Вопросы истории. — 1984. — № 3; *Хобсбаум Э.* Век революции. Европа 1789–1848 гг. — Ростов-на-Дону, 1999; *Чистозвонов А.Н.* К вопросу о стадийно-региональном методе сравнительно-исторического изучения буржуазных революций XVI–XVIII веков в Европе // Проблемы социально-экономических формаций. — М., 1975; *Barnavi E.* Mouvements revolutionnaires dans l'Europe modern... — P. 47–61; *Elliot J.* Revolution and Continuity in Early Modern Europe // Past and Present. — 1969. — № 42. — P. 1–56; *Preconditions of Revolution to Early Modern Europe.* — Baltimore–London, 1970. — P. 1–17; *Skocpol T.* Sodal Revolutions in the Modern World. — Cambridge, 1997; *Tilly Ch.* European revolutions 1492–1992. — Oxford.Cambridge, 1993 та ін.

⁹³ *Ретина Л.В.* Социальные движения и революции XVI–XVII вв. ... — С. 1.

політичних і культурних спільностей; коаліційністю, диференційованістю та масовістю повстанського табору тощо. Причому сам революційний вибух провокувався різким загостренням соціальних антагонізмів (і не лише на рівні низів, а й елітарних прошарків), внутрішньою трансформацією еліти і поділом її на нову та стару, недосконалістю політичних структур, непоступливістю влади, накопиченням критичної маси соціальної дисфункції, появою спроможної до конструктивних дій нової суспільної групи, здатної стати в опозицію до існуючого режиму. Накладаючись на локальні модифікації політичного і економічного характеру, психологічну готовність суспільства до трансформації умов свого існування, геополітичний фактор і природно-географічну специфіку регіону, ці загальні чинники і обумовлювали динаміку та результативність як окремих складових, так і революцій в цілому.

Якщо стисло узагальнити напрацювання останніх років, можна побачити, що специфіка революцій раннього нового часу в загальноєвропейському масштабі полягала насамперед у поєднанні в одному революційному потоці всієї «множинності» накопичених соціальною практикою попередніх часів протестних форм і рухів, що і стало основою привнесення революційних за своєю сутністю інновацій у суспільне життя. Причому одним із основних і вирішальних, поряд із політичним, став соціальний струмінь, що в залежності від відмінностей соціально-економічних умов як різних європейських регіонів, так і окремо взятих країн, які виявилися втягнутими у загальноєвропейський революційний процес, набував більшої чи меншої масовості та характеру урбаністичного чи селянського протесту.

Ще однією із характерних прикмет революційних рухів XVI–XVIII ст. стало те, що вони супроводжувалися гострими конфліктами в християнській общині. На «релігійну клаптикову ковдру»⁹⁴, за образним виразом Н. Девіса, перетворилася Німеччина. Особливий різновид католицизму, специфікою якого було тісне переплетення контрреформації з політикою панівної династії, виник у Австрії, втягнувши в свою орбіту Чехію, Західну Угорщину, Словаччину, Сілезію, Богемію, а дещо пізніше Західну Галичину. Рух за навернення до католицизму не оминув Англійське королівство, «Швейцарію затопила ворожнеча католицьких і протестантських катонів»⁹⁵. Не уникла гострого релігійного конфлікту і толерантна Польсько-Литовська держава, яка довгий час являла собою аномалію на загальному тлі європейської віронетерпимості. Однак у роки правління Сигізмунда III Вази (1587–1632) в Речі Посполитій прокатолицька партія

⁹⁴ Девіс Н. Європа — історія. — С. 520.

⁹⁵ Там само. — С. 518.

через орден єзуїтів починає все більше впливати на урядову політику в релігійній сфері⁹⁶.

Безумовно, не можна підводити під шкалу універсалізації результативність революційних рухів в різних європейських країнах (по суті, перемогою завершилася лише Нідерландська революція, а рівень трансформацій в межах кожного суспільства був відмінним як за глибиною перемін, так і за їх часовою протяжністю). Важливо інше. В революціях XVI–XVIII ст., ідеологічний потенціал яких ретранслювався через релігійні форми, відбувся цивілізаційний перехід від трансцендентного до секуляризованого суспільного простору, який характеризувався вивільненням від пут середньовічних догм та схоластики значного інтелектуального потенціалу. В сфері інституціональній революції раннього нового часу дали неоціненний досвід трансформацій політичного та суспільного устрою, створення централізованих політичних систем, будівництва національних держав та їх конституювання. В соціальній сфері були закладені основи формування ранньомодерних європейських націй. В сфері економічній вони започаткували формування індустріальної чи напівіндустріальної, орієнтованої на ринок економіки, становлення нової форми економічного мислення — меркантилізму.

Варто відзначити ще одну характерну особливість ранньомодерних європейських революцій. Її вираженням стала помітна залежність еволюційного поступу європейських країн від зовнішнього тиску, що набув свого втілення у війнах, суперництві між державами, формуванні міжнародних політичних і економічних систем. Його дієвість (поряд із внутрішнім тиском, що виявлявся у формуванні нових еліт з великими потенційними можливостями та зростаючим рівнем самосвідомості суспільства) проявилася у зміні режимів повсюдно в тих країнах, де відбулися революції т. зв. «першої хвилі модерну», — Нідерландах, Англії, американських колоніях і Франції.

Віднісши останні до розряду «великих», Ш. Ейзенштадт зауважив як головну їхню відмінність від масових виступів у традиційних суспільствах «зв'язок між рухами протесту і втягнення цих рухів у політичну боротьбу, що точилася у центрі, характер їх базової символіки і її структурне вираження, а також наслідки»⁹⁷. Разом з тим процес чіткої градації тогочасних революційних рухів помітно ускладнений загальною розмитістю меж раннього нового часу. В різних наукових концепціях до них зараховуються гусистські війни 1419–1437 рр., Реформації і Селянські війни в Німеччині початку XVI ст., соціальні рухи в Шотландії,

⁹⁶ Там само. — С. 520–521.

⁹⁷ *Ейзенштадт Ш.* Революция и преобразование обществ... — С. 223.

Нідерландська революція середини — другої половини XVI ст., Англійська революція середини XVII ст., французька Фронда, повстання 1640-х років у Каталонії, Португалії і Андалузії, т. зв. двірцева (безкровна) революція 1650 р. в Нідерландах, повстання Мазаньєлло в Неаполі 1647 р., Велика французька революція кінця XVIII ст., а також революційні події в британських американських колоніях. Як приклад «великомасштабного регіонального повстання з обмеженим революційним потенціалом»⁹⁸ згадується виступ під проводом О. Пугачова у Росії. Однак у жодній із запропонованих класифікаційних схем згадки про революційну боротьбу на українських теренах відсутні. Об'єктивно з цього напрашується, як на нашу думку, лише однозначний висновок — завдячуючи утвореному в польській, російській імперській та радянській історіографіях її деформованого образу, фактично спорадичних звернень до революційної тематики українських вчених для зарубіжної наукової спільноти Українська революція XVII ст. залишилася повною terra incognita. На жаль, мало що зрушилося в цьому аспекті і під впливом наукового доробку новітньої української історіографічної школи.

У світлі вищесказаного спробуємо визначити, за якими показниками вписується в загальну схему європейського революційного процесу раннього нового часу українська складова. Адже виведення її за локальний масштаб означає визнання європейськості української цивілізації не лише в історичній проекції, а й в перспективі майбутнього розвитку.

Свого часу Т. Скочпол як першочергові у вивченні «соціально-революційних перетворень» модерної доби висунула завдання з'ясування питання, «яким чином держави Старого порядку опинилися у стані кризи», а також простеження «ходу самих революцій від початкових смут до консолідації відносно стабільних і особливим чином структурованих нових порядків»⁹⁹. Підкреслюючи той факт, що революційні рухи спричинюються «довгостроковими факторами», англійська дослідниця водночас акцентувалася на тому, що вони «виростають з структурних протиріч і напруження, внутрішньо притаманних старим режимам»¹⁰⁰. Спробуємо змодельовати ці загальні положення на українські реалії ранньомодерної доби, зосередившись насамперед на переддні Української революції, а відповідно зупинимось на з'ясуванні спільного і відмінного у визріванні причин української і європейських революцій.

На середину XVII ст. Україна, як і Нідерланди напередодні революції 1566–1609 рр., не мала державної незалежності, її етнічні землі були

⁹⁸ Preconditions of Revolution to Early Modern Europe. — P. 1–17.

⁹⁹ Скочпол Т. Государственные и социальные революции... — С. 11–12.

¹⁰⁰ Там же. — С. 27.

поділені між Польським королівством й (в значно менших долях) Великим князівством Литовським, Молдавією, Австрією та Трансильванією. Здавалося б, так очікуване їх об'єднання у межах одного державного утворення, тим більше з достатньо високим, як на свій час, рівнем культури й політичної толерантності, відкриє перед українським соціумом широкі перспективи для рівноправного утвердження своєї самобутності як складової ранньомодерного соціокультурного простору. Однак цього не сталося. Близько 5 млн українців, які проживали в Речі Посполитій¹⁰¹, починаючи з кінця XVI ст., відчували на собі наслідки зверхнього ставлення корінного населення до інших етнічних спільнот. В умовах рішучого наступу Контрреформації і поширення католицизму (в його польській моделі) православна церква і віра автоматично на державному рівні набували дисидентського статусу. Спроба частини верхівки православного духовенства знайти вихід із скрутного становища, в якому опинилася українська православна конфесія, шляхом укладення в 1596 р. Берестейської унії зазнала невдачі, оскільки її не підтримала більшість українців й вона не призвела до загальної унії обох церков, а спроби Ватикану і Польщі використати її у своїх політичних цілях сприяли загостренню конфронтації між православними й уніатами¹⁰².

Відкривши шлях до консолідації єдиного панівного стану на основі польської політичної доктрини, Варшава всіляко сприяла покатоличенню й полонізації традиційної української еліти, що вело до відриву її від національного коріння, відмови від захисту національних інтересів. На середину XVII ст. панівний стан українського суспільства остаточно втратив історичну роль політичного проводиря нації. Внаслідок денационалізації більшості провідної верстви, розколу духовенства, усунення православних українців від керівних ролей в органах місцевого самоуправління та відсторонення їх від активної економічної діяльності, витіснення на маргінеси річпосполитської цивілізації національної культури, мови, освіти тощо український соціум опинився перед реальною загрозою консервації у стані традиційної «селянської нації».

Особливо болісно сприймалися більшістю українського населення спроби впровадження неприйнятних для православного світогляду норм і

---

¹⁰¹ Баранович А.И. Украина накануне Освободительной войны середины XVII в. (социально-экономические предпосылки войны). — М., 1959. — С. 133; Кісь Я.П. З історії торговельних зв'язків України у XVI — першій половині XVII ст. // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. — К., 1982. — Вип. 8. — С. 82; Компан О.С. До питання про заселення України в XVII ст. // Укр. іст. журн. — 1960. — № 1. — С. 69–78.

¹⁰² Історія церкви та релігійної думки в Україні. Кінець XVI — середина XIX століття. — Кн. 3. — С. 18–56; Тимошенко Л.В. Артикули Берестейської унії 1596 р. // Укр. іст. журн. — 1996. — № 2. — С. 15–26 та ін.

цінностей у святая святих — сфери духовного життя й побуту, що ґрунтувалися на віковичних традиціях моральних устоїв, сформованих на основі православної віри. Львівський єпископ Гедеон Балабан у 1598 р. писав в одному з листів, що поляки «пильно стараються про це, щоб наш руський бідний народ унівець повернути і зовсім викоринити»¹⁰³. Один з галичан у 1636 р. з гіркотою зауважував: «Король — лях, гетьман — лях, коли б ще Бог був лях, тоді б усім нам був кінець»¹⁰⁴. Отже по суті, на українських теренах Речі Посполитої відбувався типовий для країн Центральної і Західної Європи процес наступу на неписані етичні норми, що співіснують у будь-якому суспільстві з державним правом і які французький юрист Рене Муньє назвав «фольклорним правом»¹⁰⁵ (до речі, цей фактор відіграв далеко не останню роль у створенні вибухо-небезпечної ситуації у найрозвиненіших на той час європейських країнах).

Його глибокі корені у свідомості широкого загалу українців заклали фундамент спротиву експансії католицизму. За таких обставин українське православ'я, православна церква набувають чинності «центру спільної спадщини історичних і культурних традицій, датованих часами Київської Русі. Саме ця церква, репрезентуючи виразно окреслені культурні традиції, уможливила швидке зростання рутенського національного почуття»¹⁰⁶ в середовищі українців, «які посилено билися над витворенням нового образу самих себе»¹⁰⁷. Тому не випадково православ'я, як і реформаційні ідеї в Німеччині та кальвінізм в Нідерландах й Англії¹⁰⁸, відіграло роль ідеологічного чинника у визріванні революції.

Боротьба протилежних тенденцій відбувалася в соціально-економічній сфері. Одні з них засвідчували проникнення на українські терени

---

¹⁰³ Цит. за: *Крип'якевич І.П.* До питання про національну самосвідомість українського народу в кінці XVI — на початку XVII ст. // *Укр. іст. журн.* — 1966. — № 2. — С. 82.

¹⁰⁴ Цит. за: *Hornowa E.* Stosunki ekonomiczno-spoleczne w miastach ziemi Halickiej w latach 1590–1648. — *Opole*, 1963. — S. 270.

¹⁰⁵ *Чеканцева З.А.* О новом подходе к истории народных движений: Франция XVI–XVIII вв. // *Новая и новейшая история.* — 1993. — № 4. — С. 82.

¹⁰⁶ Цит. за: *Рубчак М.* Від периферії до центру: розвиток української національної самосвідомості у Львові XVI століття // *Філософська і соціологічна думка.* — 1993. — № 1. — С. 98.

¹⁰⁷ Там само. — С. 110.

¹⁰⁸ *Рутенбург В.И.* Ранние буржуазные революции: (К вопросу о начале капиталистической эры в Западной Европе) // *Вопросы истории.* — 1984. — № 3. — С. 72–73, 76; *Чистозвонов А.Н.* Нидерландская буржуазная революция XVI века. — М., 1958. — С. 78; *Его же.* Четыреста лет Нидерландской буржуазной революции // *Вопросы истории.* — 1967. — № 2. — С. 101–102; *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький. — С. 26.

притаманних для цивілізації нового часу форм суспільних відносин (вони, починаючи з XVI ст., активно утверджувалася у Західній Європі, зокрема, в Нідерландах, Англії, Франції), інші — зміцнення найвідсталіших підвалин суспільного устрою середньовічної доби.

Хоча за рівнем розвитку промисловості й торгівлі Україна відставала від Німеччини, Англії й Нідерландів, все ж на цей час вже окреслився процес розкладу цехового ремесла і в багатьох промислах відбувалося зародження початкових форм мануфактурного виробництва, що відкривало нові перспективи організації економічного господарювання¹⁰⁹. Особливо виразно подих нової цивілізації проявлявся, на відміну від Німеччини й Нідерландів, не в розвитку промисловості й торгівлі, а в сільськогосподарському виробництві півдня України, що в якійсь мірі віддалено нагадувало ситуацію в Англії. Сприятливі природно-кліматичні умови, наявність величезного фонду неосвоєних земель, традиційно слабкі впливи центру відіграли важливу роль у формуванні тут якісно нового типу господарства — козацького, яке у своїй основі було фермерським.

Внаслідок того, що даний регіон України локалізувався зоною Великого кордону, що, власне, розділяв європейську і кочову цивілізації, впливи останньої суттєво позначалися на способі життя місцевого населення: козакам доводилося зі зброєю в руках постійно захищати сім'ю, домівку й результати важкої, але вільної праці. Водночас вони мусили протистояти натиску з боку державного механізму Речі Посполитої, магнатів та шляхти. Так у горнилі «самопала й плуга» विकристалізувався відмінний від селянського, користуючись термінологією А. Гордона, «сукупний історичний індивід», наділений волею, розумом, здатністю не лише сприймати, а й генералізувати ідеї й виявляти ініціативу у діях¹¹⁰.

На тлі набуваної обертів фактичної денационалізації традиційного елітарного прошарку козацьке товариство виявило великі потенційні можливості й динамізм у процесі самоорганізації не лише власного стану,

---

¹⁰⁹ Голобуцький В. Запорозьке козацтво. — К., 1994. — С. 194–201; Його ж. Економічна історія Української РСР. Дожовтневий період. — К., 1970. — С. 81, 91–96; Компан О.С. Міста України в другій половині XVII ст. — К., 1963. — С. 233–285; Михайлина П.В. Визвольна боротьба трудового населення міст України (1589–1654 рр.). — К., 1975. — С. 21–26; Пономарьов О.М. Про початок мануфактурного періоду на Україні // Укр. іст. журн. — 1970. — № 3. — С. 29–35; Стришинец Н.М. Промышленность Украины XVI — первой половины XVII веков: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. — Ярославль, 1980. — С. 1, 14–23; Толстов Р.Д. Развитие ремесла и возникновения мануфактури на Украине (XVI–XVII ст.) // История народного хозяйства та економічної думки Української РСР. — К., 1983. — Вип. 17. — С. 69.

¹¹⁰ Цит. за: Чеканцева З.А. О новом подходе к истории народных движений... — С. 86.

а й у становленні нових суспільних відносин. Опустивши, за влучним висловом О. Компан, «ідею свободи з небес на землю»¹¹¹, воно виявилось спроможним виробити на цій основі кодекс «козацьких прав і вольностей» — неписаних етичних правил, природних прав і правових норм, які визначали його суспільний статус (до речі, останній не набув правового визнання в юрисдикції Речі Посполитої). Саме цей різновид «фольклорного права» стає суспільним ідеалом для селянства. Не випадково з кінця XVI ст. прагнення селян і незаможних прошарків міщанства до здобуття козацького імунітету набуває масштабів загальноукраїнського явища. За даними гетьмана Івана Петрижицького, у березні 1632 р. чисельність козаків уже становила 60 тис.¹¹²

На відміну від російського аналога, українське козацтво, переживаючи бурхливий еволюційний процес, дуже швидко почало виконувати «історичну місію національного речника українського народу»¹¹³. Внаслідок цього південний регіон стає територіальним ядром формування національної держави. Вже у 1625 р. польський король Сигізмунд III змушений був визнати, що «зовсім призабувши віру й підданство, козаки вважають себе окремою Річчю Посполитою...»¹¹⁴. Саме козацька спільнота виступила тим суспільним середовищем, в якому прагнення визволитися з-під іноземної залежності, продуковане також духовенством та інтелігенцією, набуло найвищого ступеня своєї концентрації¹¹⁵.

З іншого боку, на відміну від тих європейських країн, де ліквідація особистої кріпацької залежності в її найважчих формах передувала революціям¹¹⁶, в Україні з кінця XVI ст. спостерігається зворотний процес. Охопивши суцільно східний та західноукраїнський регіони, елементи заснованої на кріпацтві організації поширюються на ті області, де проживали ще не закріпачені селяни і козаки. Отже, якщо, наприклад, в Нідерландах визріло глибоке протиріччя між динамічним характером внутрішнього розвитку суспільства та інерцією владних структур і ус-

¹¹¹ Компан О. Кипень у «казані історії» // Вітчизна. — 1985. — № 9. — С. 184.

¹¹² Мицик Ю.А. Джерела до вивчення історії антифеодальної та визвольної боротьби українського народу наприкінці XVI — у першій половині XVII ст. у фондах архівів ПНР // Архіви України. — 1986. — № 5. — С. 59.

¹¹³ Брайчевський М. Конспект історії України. — К., 1993. — С. 72; Оглоблин О. Українсько-московська угода 1654 // Літературна Україна. — 1992. — 2 лип.

¹¹⁴ Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы: В 3 т. — М., 1954. — Т. 1. — С. 64.

¹¹⁵ Щербак В.О. Чинники становлення козацької самосвідомості // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку / Матеріали П'ятих Всеукраїнських історичних читань. — К.—Черкаси, 1995. — С. 95.

¹¹⁶ Адо А.В. Крестьянство в европейских буржуазных революциях XVI–XVIII вв. // Новая и новейшая история. — 1983. — № 1. — С. 51.

танов¹¹⁷, то в Україні вододіл між старим та новим проходив в соціально-економічній сфері й вилився у зіткнення двох господарських систем — козацької, що була самою передовою у тогочасній Європі, й найвідсталішою фільварковою¹¹⁸.

Не можна обійти увагою того факту, що Українська революція почалася, набрала найбільшого розмаху й організованості, а також найдовше тривала в регіонах, де сформувався козацький стан і зберігався прошарок незакріпачених селян (центральні і південні терени Київського та східні Подільського воєводств, Брацлавське воєводство). Подібне мало місце й під час революції в Нідерландах, а також Великої французької революції кінця XVIII ст.: там також найінтенсивніший виплиск боротьби спостерігався в районах, де найбільше збереглися позиції селянського господарства і селянської власності на землю¹¹⁹.

Ще кілька спостережень. По-перше, французький історик І. Берсе, вивчаючи протестні рухи у Франції XVII–XVIII ст., дійшов важливого висновку щодо того, що «бунтівники» ніколи не виступали ініціаторами конфлікту — їхні дії завжди були відповіддю на агресію ззовні: з боку держави, церкви, аристократії¹²⁰. Як свідчать роботи М. Грушевського, К. Гуслистого, П. Жуковича, І. Кіку, С. Леп'явка, В. Марочкіна, П. Михайлини, В. Щербака й інших дослідників, в аналогічному напрямі з кінця XVI до середини XVII ст. розгорталася соціальна і визвольна боротьба в Україні. Її вістря спрямовувалося на захист соціальних, релігійних, національних прав, які опинилися під загрозою наступу на них соціальних і державних структур Речі Посполитої.

По-друге, французькі вчені, сферою зацікавлень яких стала соціально-економічна історія, з'ясовуючи природу соціального насильства, слушно звернули увагу на роль притаманного колективній свідомості повсталих мас т. зв. міметизму (наслідувальності), що проявлявся під час виступів у копіюванні дій державного репресивного механізму¹²¹. Ця закономірність мала місце і в Україні. Чим жорстокіше влада розправлялася з учасниками рухів (першим таким випадком стала масова розправа польських

¹¹⁷ Чистозвонов А.Н. Традиции и новации в современной историографии Нидерландской революции XVI в. // Средние века. — М., 1984. — Вып. 47. — С. 250.

¹¹⁸ Сидоренко О.Ф. До питання про соціально-економічні підвалини козацької держави // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали республіканських історичних читань). — К., 1991. — С. 153.

¹¹⁹ Адо А.В. Крестьянство в европейских буржуазных революциях XVI–XVIII вв. — С. 61–62, 66; Чистозвонов А.Н. Нидерландская буржуазная революция XVI века. — С. 29, 189.

¹²⁰ Чеканцева З.А. О новом подходе к истории народных движений... — С. 83.

¹²¹ Там же. — С. 79.

жовнірів над обеззброєними повстанцями та їхніми сім'ями у Солоницькому таборі у 1596 р.¹²²), чим нестерпнішими ставали визиск і знущання з боку шляхтичів й орендарів, тим більшою виявлялася хвиля насильства з повстанського табору.

У розвитку революції у Німеччині, Нідерландах та Англії важливу роль відіграли реформаційні ідеї. Не варто ігнорувати їхнього значення і у визріванні ідеологічних передумов Української революції. По-перше, специфічною формою реформаційного руху були братства, діяльність яких сприяла розвитку освіти й культури. По-друге, чимало православних полемістів у своєму проповідництві використовували елементи реформаційної ідеології. По-третє, Реформація стала важливим провідником ренесансо-гуманістичної європейської думки, що поширювалася в Україні. По-четверте, протестантські громади приділяли помітну увагу розвитку освітньої справи, зокрема, вивченню рідної мови¹²³. У зв'язку з цим є підстави стверджувати, що ідеологія Реформації позитивно вплинула на процес піднесення національної самосвідомості українців, почуття патріотизму, підготувавши таким чином ґрунт для розробки національної державної ідеї, оскільки «руська знать інкорпорованих до Польщі земель так і не дала політичної програми для руського національного існування»¹²⁴.

Отже причини, що призвели до Української національної революції, без перебільшення, становлять одну із закономірних ланок процесу визрівання соціальної і визвольної боротьби, що охопила низку європейських країн у 40–70-х роках XVII ст. Так, у 1640 р. розпочалася революція в Англії; в цьому ж році спалахнули всенародне повстання португальців проти іспанських поневолювачів і «війна женців» у Каталонії за збереження автономії. В 1647 р. розгорнулася антиіспанська боротьба у Південній Італії та Сицилії, в ході якої Неаполь було проголошено

¹²² Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1995. — Т. 7. — С. 230–232.

¹²³ Дзюба Е.Н. Просвещение на Украине и его роль в укреплении связей украинского народа с русским и белорусским. Вторая половина XVI — первая половина XVII в. — К., 1987. — С. 15–21, 28–40, 59–72; Ісаєвич Я.Д. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI–XVII ст. — К., 1966. — С. 16–52, 76–86, 101–106, 169–171; Кашиба М.Ф. Реформаційні ідеї в діяльності братств на Україні (XVI–XVII ст.) // Секуляризація духовного життя на Україні в епоху гуманізму і Реформації. — К., 1991. — С. 26–51; Любащенко В.І. Елементи вільнодумства в ідеології ранньої Реформації на Україні // Там само. — С. 52–76; Паславський І.В. З історії розвитку філософських ідей на Україні в кінці XVI — першій третині XVII ст. — К., 1984. — С. 12–65; Савич А. Нариси з історії культурних рухів на Вкраїні та Білорусі в XVI–XVIII ст. — К., 1929. — С. 29–62, 170–187.

¹²⁴ Сисин Ф. Хмельниччина та її роль в утворенні модерної української нації. — С. 68.

республікою. Високою була соціально-політична напруга у Данії; визрівали Фронда у Франції та масові селянські повстання в Австрії, Росії, Швеції, Швейцарії тощо. Головне полягало в тому, що середньовічний соціокультурний простір все більше втягувався у стан кризи, яка супроводжувалася зародженням і розвитком нової цивілізації.

Вже від початку 1648 р. в українському революційному русі виразно проявилася спрямованість на розв'язання таких основних завдань, як визволення з-під панування Корони Польської; створення в етнічних межах України соборної держави і відстоювання її незалежності; ліквідація великої земельної власності, фільваркової системи господарства, кріпацтва й утвердження в сфері аграрних відносин козацького типу господарювання. Певною мірою це нагадує завдання Нідерландської революції, а саме: виборення національної незалежності й встановлення нових соціальних відносин. Таким чином, спільним для обох революцій стало переплетення соціальної боротьби з національно-визвольною, чого не можна сказати про революції в Німеччині та Англії. Щодо соціального складу учасників, то Українська революція знаходиться ближче до двох останніх, ніж до Нідерландської, оскільки в ній головною і керівною силою виступало козацтво й активну участь взяло селянство, при меншій активності міщан і вкрай слабкій ролі міської економічної еліти (яка лише зароджувалася і була переважно іонаціональною) й інтелігенції. В Нідерландах же, внаслідок значного розвитку типових для нового часу соціальних відносин у містах (особливо в сфері торгівлі), провідну роль відігравали міщани, очолювані індустріально заангажованою знаттю, хоча участь у боротьбі брали також селяни й частина дворян¹²⁵.

Звертає увагу на себе той факт, що грандіозний розмах визвольної і соціальної боротьби українців у 1648 р. збігся у часі з початком Другої громадянської війни в Англії, що завершилася стратою у 1649 р. короля Карла Стюарта; спалахом антиабсолютистського руху (Фронди) у Франції; повстанням міщан і селян у Московській державі, Австрії, Білорусі тощо. Польський підканцлер Геронім Радзейовський, наприклад, зауважив своєму французькому співбесіднику: «Ми бачили Данію і Англію на один крок від загибелі, потім зараза перекинулася до Франції, і ваші заворушення ще не були заспокоєні, як вони вже перекинулися до

---

¹²⁵ *Адо А.В.* Крестьянство в европейских буржуазных революциях XVI–XVIII вв. — С. 48–69; *Історія України: Нове бачення.* — К., 1995. — Т. 1. — С. 158–218; *Немцов А.Н.* Великая Крестьянская война 1525 г. в Германии в советской историографии // Проблемы всеобщей истории: Историографический сборник. — Ленинград, 1967. — С. 70–82; *Павлова Т.А.* Английская буржуазная революция в освещении советской историографии // Вопросы истории. — 1968. — № 10. — С. 152–162; *Чистозвонов А.Н.* Нидерландская буржуазная революция XVI века. — С. 33–182.

Польщі». Шведський уповноважений посол на Вестфальському конгресі (осінь 1648 р.) Сальвіус повідомляв урядові: «Видається якимось великим дивом, що в усьому світі чути про повстання народу проти правителів, як от у Франції, Англії, Німеччині, Польщі, Московії, Турції, Великій Татарії, Китаї»¹²⁶.

Поза сумнівом, у середині XVII ст. на Європейському континенті відбувалися дві рівноцінні події модернізаційного змісту — Англійська й Українська революції. Мабуть, не випадково намітилася тенденція до встановлення політичних контактів між її керівниками. Так, у 1649 р. новий англійський уряд звернувся з відозвою до українського гетьмана як союзника у боротьбі проти спільного ворога, а в 1656 р. Олівер Кромвель направив до Бранденбурга генерала Джефсона, який мав встановити зв'язок з Б. Хмельницьким з метою створення «великої антиримської, антигабсбурзької і антиконтрреформаційної коаліції». Не варто проходити повз той факт, що сучасники подій порівнювали Б. Хмельницького та О. Кромвеля як «двох найбільших бунтівників», державних діячів, котрі не поступалися один перед одним у честолюбстві, хоробрості та спритності¹²⁷.

Ф. Сисин слушно поставив питання про значення національного чинника в період найвищого розвитку революції в Україні (1648–1657 рр.), звернувши увагу на те, що «на відміну від Португалії чи Каталонії» тут не існувало королівства або регіональних інституцій, які б традиційна еліта захищала як втілення «нації». На його думку, лише в 1655–1656 рр. Б. Хмельницький відкрито проголосив мету — об'єднати українські землі й повалити польське правління¹²⁸. Справді, до початку революції ані стара еліта, котра денаціоналізувалася й втратила роль виразника й захисника національних інтересів, ані нова, що лише формувалася, виявилися неспроможними сформулювати програми створення незалежної Української держави. У цьому відношенні рівень розвитку національної свідомості українців поступався португальцям чи нідерландцям. Разом з тим уже з кінця XVI ст. джерела фіксують тенденцію до закріплення в національній свідомості української спільноти критерію самоідентифікації шляхом зростання алгоритму вживання поняття «вітчизни», «рідної

---

¹²⁶ Цит. за: *Поршнев Б.Ф.* К характеристике международной обстановки освободительной войны украинского народа 1648–1654 годов // *Вопросы истории.* — 1954. — № 5. — С. 50–51.

¹²⁷ *Наливайко Д.* Козацька християнська республіка (Запорозька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках). — К., 1992. — С. 186–218; *Шевальє П.* Історія війни козаків проти Польщі. — К., 1960. — С. 31.

¹²⁸ *Сисин Ф.* Хмельниччина та її роль в утворенні модерної української нації. — С. 67.

землі» стосовно території їхнього проживання. Як підкреслювали львівські ремісники у 1599 р., «ми не пройдисвіти, але на Руській, рідній землі на підставі унії (мається на увазі Люблінська унія 1569 р. — *Авт.*) живемо спільно з поляками...»¹²⁹. Вже під час повстання 1637–1638 рр. козацька старшина висунула програму, в якій робилася спроба поєднати гасла боротьби за «віру християнську» і козацькі «золоті вольності» з гаслами боротьби за ліквідацію владарювання польської шляхти на території «всієї України». В універсалі від 4 листопада 1637 р. до «козаків і черні» полковник К. Скидан титулував себе «опікуном всієї України»¹³⁰.

Протягом літа–осені 1648 р. боротьба мала виразну національно-визвольну спрямованість, на що першими звернули увагу І. Франко та В. Липинський¹³¹. Як і в Нідерландах, загопи повстанців намагалися знищити все, що було пов'язане з іноземним пануванням. Наприклад, міщани Клевані, руйнуючи садиби польської шляхти, промовляли при цьому: «Нехай і пам'ятка лядська не буде»¹³². Подібних прикладів можна навести десятки. Національно-визвольний характер боротьби змушені були визнати й окремі представники політичної еліти Речі Посполитої. Так, литовський канцлер Альбрехт Станіслав Радзивілл у кінці липня 1648 р. звертав увагу сейму на необхідність дбати про збереження її територіальної цілісності, пам'ятаючи приклади Голландії та Неаполітанського повстання. Подібною позиції дотримувався і канцлер Єжі Оссолінський¹³³. Застереження щодо того, що боротьба українців може привести до ситуації, коли вони «повністю виб'ються з підданства Корони Польської і собі створять нову козацьку Річ Посполиту чи Руське

¹²⁹ Цит. за: *Рубчак М.* Від периферії до центру: розвиток української національної самосвідомості у Львові XVI століття // *Філософська і соціологічна думка.* — 1993. — № 1. — С. 110.

¹³⁰ Національна бібліотека України ім. В.Вернадського. Інститут рукопису (далі — НБУ. ІР). — Ф. 11. — № 13402. — Арк. 327, 336, 372, 460; *Натикач П.* Проблема формування суспільно-політичних поглядів учасників селянсько-козацьких повстань першої половини XVII ст. // *Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина / Матеріали Міжнар. наук. конф., присвяченої 500-річчю українського козацтва.* — К., 1993. — Вип. 1. — С. 73–74; *Щербак В.О.* Антифеодальні рухи на Україні напередодні Визвольної війни 1648–1654 рр. — К., 1989. — С. 56–81; *Wojcik Z.* *Wojny kozackie w dawnej Polsce // Dzieje narodu i państwa polskiego.* — Kraków, 1989. — Т. 1–2. — С. 10.

¹³¹ *Липинський В.* Твори. — Філадельфія–Пельнсільванія, 1980. — Т. 2. — С. 34–39; *Франко І.* Хмельницина 1648–1649 років у сучасних віршах // *ЗНТШ.* — Львів, 1898. — Т. 23–24. — С. 17–24.

¹³² *Архив Юго-Западной России.* — К., 1914. — Ч. 3. — Т. 4. — С. 395.

¹³³ *Radziejwill A.S.* *Pamiętnik o dziejach w Polsce 1647–1656.* — Warszawa, 1980. — Т. 3. — С. 94–95, 103.

князівство», містяться і в «Дискурсі про сучасну війну козацьку чи хлопську» анонімного автора (осінь 1648 р.)¹³⁴.

Отже, існують всі підстави стверджувати, що саме в першій половині 1649 р., а не в 1655–1656 рр., як комусь би хотілося вважати, було сформульовано мету національно-визвольної боротьби, а саме: взято курс на вироблення державної ідеї, що засвідчило появу якісно нового етапу в розвитку політичної культури українців. І тут вже вкотре напрошується аналогія з Нідерландами, де процес складання нації значно поступався темпам утвердження національної самосвідомості, якою іспанський деспотизм сприймався як форма національного зневажання¹³⁵. В українському варіанті аналіз джерел дозволяє недвозначно стверджувати: вже в перші роки революції українці також добре усвідомлювали, звідки походить загроза їхній національній самобутності і чого вони хочуть добитися, ведучи боротьбу. Інше питання, що в наступні роки логіка розвитку революції, відмінність політичних позицій її керівників вносили корективи у зміст національної державної ідеї (до речі, англійський вчений Ентоні Д. Сміт відзначив далеко не простий процес формування в нідерландців розуміння спільної мети та ідентичності¹³⁶).

Навіть поверхове зіставлення Української і Нідерландської революцій (в національно-визвольному аспекті) демонструє наявність ряду спільних рис. Насамперед йдеться про довготривалість боротьби за незалежність, нерівномірність її розвитку, імпульсивність, чергування спадів і піднесення. Так, у Нідерландах масові революційні виступи мали місце у 1566, 1572, 1578–1583 рр., і в підсумку в 1609 р. революція перемогла. Найвищого розмаху в Україні боротьба набирала у 1648–1649, 1651–1655, 1664–1668, 1671–1674 рр. Однак, на відміну від Нідерландів, революція тут завершилася поразкою.

Революційний процес в обох країнах мав складний і суперечливий характер. О. Чистозвонов відзначав, що непросте переплетення соціально-економічних, політичних і релігійно-ідеологічних протиріч у Нідерландах нерідко ставило населення по різні боки барикад¹³⁷. Подібна ситуація неодноразово складалася в Україні, особливо наприкінці 1650-х — у 1670-х роках, коли селяни, міщани й козаки нерідко брали участь у військовому протистоянні на боці польських, московських, кримських чи турецьких військ.

¹³⁴ *Ochmann-Staniszevska A.* Pisma polityczne z czasow panowania Jana Kazimierza Wazy 1648–1668. — Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, 1989. — Т. 1. — С. 6.

¹³⁵ *Чистозвонов А.Н.* Нидерландская буржуазная революция XVI века. — С. 45.

¹³⁶ *Смит Е.Д.* Национальна ідентичність. — К., 1994. — С. 19.

¹³⁷ *Чистозвонов А.Н.* Четыреста лет Нидерландской буржуазной революции. — С. 101.

В обох країнах мало місце переплетення національно-визвольної боротьби з соціальною, щоправда, оскільки Нідерландська революція була «революцією переважно міською», то селянський рух не набрав у ній загальнонаціонального характеру¹³⁸. В ході Української революції соціальна боротьба селянства переросла в могутню Селянську війну (1648–1652 рр.). При цьому боротьба оформлювалася в найрізноманітніші форми, включаючи воєнні дії, політичні й дипломатичні акції. На жаль, і в Нідерландах, і особливо в Україні протиборчі сторони часто виявляли нетерпимість, терор, жорстокість тощо, що призвело до численних невинуватих жертв.

Українська і Нідерландська держави постали не на всій історичній території первинного розселення етнічних спільнот, а лише на їх певних частинах, внаслідок чого кордони встановлювалися не за національно-мовним, а за географічним поділом. Думається, що далеко не випадковою виглядає подібність соціально-економічних регіонів, що послужили ядром утворених державних організмів. Так, у Нідерландах держава виникла і відстояла незалежність у північних провінціях: Голландії, Фрісландії, Дренті й інших, де зберігався значний прошарок вільних селян, які не знали особистої залежності, новий економічний порядок мав надійніше підґрунтя, а селянсько-плебейський рух виявився організованішим¹³⁹. Українська держава оформилася у південному і південно-східному регіонах, де також більшість селян залишалася незакріпаченою й зосереджувався козацький стан, який виступав організаційною і керівною силою революції. Тому уряди обох держав докладали багато зусиль, щоб домогтися включення до їх складу решти територій, проте безуспішно. До того, ж на відміну від Нідерландської держави, Українську, внаслідок загострення соціально-політичної боротьби й втручання сусідніх країн, у 1663 р. було розколото на Лівобережний й Правобережний Гетьманати, чого так і не вдалося подолати.

Відсутність єдності серед політичної еліти негативно позначалася на ході визвольної боротьби. І якщо Нідерландській державі все ж вдалося уникнути громадянської війни, то в козацькій Україні прорахунки еліти в оцінках соціально-політичної ситуації, різні (часто протилежні) зовнішньополітичні орієнтації спровокували громадянські війни у 1658–1665 та 1668–1669 рр. з усіма похідними від цього трагічними наслідками для українського суспільства.

---

¹³⁸ *Адо А.В.* Крестьянство в европейских буржуазных революциях XVI–XVIII вв. — С. 60–61.

¹³⁹ *Чистозвонов А.Н.* Нидерландская буржуазная революция XVI века. — С. 29, 189.

В обох революціях надзвичайно важливу роль (далеко не завжди позитивну) відігравав геополітичний фактор. Причому якщо ворогом незалежності Нідерландів була лише Іспанія, то проти виборення Україною суверенітету, крім Речі Посполитої, виступали також Кримський ханат, Російська держава та Османська імперія. За таких обставин козацькій Україні не вдалося відстояти незалежність. За цілком слушним зауваженням Я. Дашкевича, трагедія її полягала в тому, що «як соборна держава вона могла виникнути й зміцніти лише під протекторатом одного з прихильників-сусідів»¹⁴⁰.

Відомо, що релігійний фактор відіграв важливу роль у розвитку Німецької, Нідерландської та Англійської революцій. Нідерландський історик З.В. Снеллер писав: «Нідерландська війна за незалежність, що б про це не говорили, була в той же час і релігійною війною»¹⁴¹. Важко переоцінити значення цього чинника і в Українській революції. З самого початку гасло захисту української православної церкви висувається на одне з чільних місць у політичній програмі повстанців. Незважаючи на те, що верхівка православного духовенства, очолювана київським митрополитом С. Косовим, прагнула залишитися осторонь визвольної боротьби й зберегти лояльність до Варшави (дехто з представників українського кліру виношував ідею «універсальної унії» з Ватиканом¹⁴²), на місцях чимало священників взяли у 1648 р. найактивнішу участь у боротьбі поспільства.

Саме православна віра стала ідеологічним знаменом національно-патріотичних сил під час виборювання незалежності, тоді як католицизм асоціювався з політичним курсом протилежного табору. Подібну роль, до речі, відігравало католицьке віровчення під час революцій у Німеччині, Англії та Нідерландах¹⁴³. Інше питання, що з часом московський уряд намагався підпорядкувати українську православну церкву своїм політичним інтересам, перетворити її в знаряддя колонізаторської політики щодо Української держави. Тому глибоко прогресивними виглядають заходи П. Дорошенка та Й. Тукальського, спрямовані на створення окремого

---

¹⁴⁰ Дашкевич Я. Павло Тетеря // Володарі гетьманської булави. Історичні портрети. — К., 1994. — С. 274.

¹⁴¹ Цит. за: Чистозвонов А.Н. Четыреста лет Нидерландской буржуазной революции. — С. 101.

¹⁴² Мицик Ю.А. Політичні концепції Богдана Хмельницького: деякі аспекти реалізації // Доба Богдана Хмельницького: Зб. наук. праць. — К., 1995. — С. 32; Плохий С.Н. Папство и Украина. Политика римской курии на украинских землях в XVI–XVIII вв. — К., 1989. — С. 148–183; Харшин М.В. Богдан Хмельницький та українська православна церква (1648–1657 рр.) // Укр. іст. журн. — 1995. — № 4. — С. 96–98.

¹⁴³ Рутенбург В.И. Ранние буржуазные революции. — С. 73, 77; Чистозвонов А.Н. Нидерландская буржуазная революция XVI века. — С. 78, 85.

Українського патріархату як важливого політичного фактора утвердження самостійності козацької України¹⁴⁴.

Як це не видається парадоксальним на перший погляд, все ж є підстави висловити думку, що незважаючи на жорстоку боротьбу, в ході революції вперше в історії України в політичній та ідеологічній сферах започатковується практика утвердження гуманістичних ідеалів нової цивілізації. Так, ані Б. Хмельницький, ані його наступники не були прибічниками розпалювання фанатизму в поспільстві. По-друге, керівники Української революції були позбавлені почуття національної винятковості і нетерпимості до інших націй, представники яких проживали в Україні. Зокрема, національно-релігійна толерантність Б. Хмельницького дозволила заручитися у визвольній боротьбі підтримкою частини польських шляхтичів, міщан і селян. Окремі з них потрапили до козацького реєстру 1649 р. (не випадково до змісту Зборівського договору було внесено пункт про захист інтересів шляхтичів-католиків, котрі перебували в складі українського війська).

Загалом завдяки виваженій політиці Б. Хмельницького вдалося запобігти серйозних конфліктів на етнічній та конфесійній основі з представниками інших національних груп, які проживали в Україні. Немало з них брало участь у революції на стороні українців. У полки і сотні Війська Запорозького, наприклад, як свідчить реєстр 1649 р., входили росіяни, молдавани, литовці, білоруси, татари, вірмени, грузини, серби, турки, чехи, німці¹⁴⁵.

Досліджуючи суспільно-політичні погляди Богдана Хмельницького, Ф. Шевченко звернув увагу на той факт, що він, віддаючи належне традиційному для свого часу уявленню про те, що все, що відбувається у суспільному житті, визначено «Божим провидінням» («Все на світі, — писав гетьман в одному з листів, — і добре, і лихе діється з волі Божої»), все ж відповідальність за окремі події і вчинки покладав на людей¹⁴⁶. У цьому відношенні характерним є зроблене ним зауваження у листі до турецького султана від 28 листопада 1648 р.: «Неможливо всебічно і ґрунтовно визначити людські вчинки, не враховуючи їх закономірностей та одвічної волі неба. Справедливість цього світу так розмірена, що в

---

¹⁴⁴ Архів Головний актів давніх (далі — АГАД). — Ф. 3. — № 25. — Арк. 143, 197, 198.

¹⁴⁵ Шевченко Ф. Представники різних народностей в українському козацькому війську під час Визвольної війни // Історія українського середньовіччя: козацька доба: Зб. наук. праць (На пошану історика, лауреата Державної премії ім. Т. Шевченка Олени Апанович). — К., 1995. — С. 10–18.

¹⁴⁶ Шевченко Ф. Історичне минуле у сприйнятті Богдана Хмельницького // Доба Богдана Хмельницького: Зб. наук. праць. — К., 1995. — С. 99–100.

одних відбирає, а другим дає владу і мудрість. Кривда ж, гніт і неволя викликають сувору помсту з боку справедливості, щоб Божі настанови проявлялися у всьому на очах живих людей, задовольняючи обидві сторони, — як багатого, так і бідного»¹⁴⁷.

Великий інтерес викликає порівняння динаміки соціальної протестної складової Української революції з розгортанням соціального протесту під час інших європейських революцій. На відміну від Нідерландів, де, як уже нами відзначалося, селянський рух не набрав загальнонаціонального характеру (хоча в Голландії і Фрісландії в 1572 р. діяли 5-тисячні загони, а в 1578–1579 рр. у Фландрії — 10–12-тисячні¹⁴⁸), в Україні влітку 1648 р. він вилився у Селянську війну, що тривала до літа 1652 р. Вже восени 1648 р. вона поширилася на всі етнічні українські землі. Її масштаби справді були грандіозними і не мали собі рівних у Європі протягом XVI–XVII ст. (навіть Велика селянська війна в Німеччині 1524–1526 рр., що охопила майже всю територію країни і в якій взяло участь близько 200 тис. осіб¹⁴⁹, помітно поступалася українській в кількості учасників, організованості, інтенсивності, силі завданого удару по існуючій соціально-економічній структурі суспільства тощо).

Вивчення змісту й мети протесту українських селян і залежних мешканців міст і містечок дає підстави стверджувати, що вони фактично нічим не відрізнялися від протестних акцій селян під час європейських революцій XVI–XVIII ст. Незважаючи на часом виразно окреслений розбійницький аспект (особливо в опришківському русі на території Подільського і Брацлавського воєводств протягом усього періоду революційного протистояння); жорстокість, що часто досягала крайніх меж, основний зміст селянських виступів полягав у ліквідації всіх різновидів особистої залежності й існуючих форм середньовічних соціальних відносин, у виборенні особистої свободи і вільної (фермерського типу) власності на землю.

Впадає у вічі вражаюча подібність вимог українського селянства з вимогами селян не лише під час Німецької чи Англійської революцій, а й значно пізнішої в часі Французької кінця XVIII ст. Так, німецькі селяни відмовлялися від платежів і робіт, заявляючи, що не дозволять чинити над

---

¹⁴⁷ Документи Богдана Хмельницького... — С. 628.

¹⁴⁸ Адо А.В. Крестьянство в европейских буржуазных революциях XVI–XVIII вв. — С. 60–61.

¹⁴⁹ Адо А.В. Крестьянство в европейских буржуазных революциях XVI–XVIII вв. — С. 58; Смирин М.М. Народная реформация Томаса Мюнцера и Великая Крестьянская война. — М., 1955. — С. 384–547; Чайковская О.Г. Вопрос о характере Реформации и Крестьянской войны в Германии в советской историографии последних лет // Вопросы истории. — 1956. — № 12. — С. 142.

собою утисків, як це мало місце за попереднього часу. Нападаючи на маєтки й замки, вони стверджували, що «не будуть виконувати жодних доручень» і «взагалі не хочуть більше мати панів». Причому в охоплених повстанням районах селяни створювали зародки державної влади¹⁵⁰. Під час Англійської революції вони вимагали повернення до старого маноріального звичаю, до низьких рент, до фіксації і полегшення файнів (платежів за допуск до держань), ліквідації станового верховенства і привілеїв дворянства й духовенства; прагнули також повернення обгороджених земель, а в общинне користування — лісів, парків, місць для мисливства й рибної ловлі. В селах велися розмови про те, що «джентрі довго були нашими господарями, а тепер ми маємо нагоду самим стати господарями» (Оксфордшир, 1642 р.); «уже в цьому році ми не побачимо в Англії жодного дворянина» (Норземптоншир, 1643 р.)¹⁵¹. У роки Французької революції селяни заявляли, що «вони хочуть повної відмови від десятини і феодалних зобов'язань», щоб «не було більше ні сеньйорів, ні володільців десятини». Один із ватажків селян в області Бурбонне (1790 р.) говорив: «Ми тепер господарі», бо «вже прогнали частину дворян до чужих країн»¹⁵².

Цього ж добивалися українські селяни. Вже наприкінці травня 1648 р. польські урядовці звернули увагу на те, що селянський протест спрямовується лише проти шляхетського стану. Специфіка селянського руху в Україні полягала в тому, що селяни масово покозачувалися й запроваджували на місцях «козацький присуд» і «козацькі порядки», тобто створювали власні органи управління (подібне явище мало місце під час селянських війн в Німеччині, Росії та Китаї), які було покладено в основу державного інституювання. До кінця 1648 р. у соціальній структурі українського суспільства вперше в європейській історії не знайшлося місця для панівного в середньовічній суспільній організації стану. Ліквідувавши притаманні попередньому часу форму власності на землю й повинності, селяни в наступні роки зі зброєю в руках рішуче захищали свої завоювання, що відкривали шлях до розвитку їхніх господарств на інноваційній основі.

---

¹⁵⁰ *Смирин М.М.* Народная реформация Томаса Мюнцера и Великая Крестьянская война. — С. 384–424, 448–471, 494–544; *Адо А.В.* Крестьянство в европейских буржуазных революциях XVI–XVIII вв. — С. 53, 58–59.

¹⁵¹ *Адо А.В.* Крестьянство в европейских буржуазных революциях XVI–XVIII вв. — С. 53–54; Английская буржуазная революция XVII века. — М., 1954. — Т. 1. — С. 409–425.

¹⁵² *Адо А.В.* Крестьянство в европейских буржуазных революциях XVI–XVIII вв. — С. 53–54.

Зрештою, український уряд після розгрому польського війська під Батогом (червень 1652 р.) пішов на визнання головних завоювань селянства у межах Української держави (поразка революції у західному регіоні призвела до реставрації й консервації тут дореволюційної аграрної структури, як це мало місце на півдні Нідерландів¹⁵³), чого не можна сказати про селянські війни в Німеччині та Росії. Навіть у роки Англійської революції було збережено держання-копігольд (воно поширювалося на 60% селян) і всі пов'язані з ним селянські повинності і права лордів-манорів; вціліла також десятина. Лише в часи Французької революції відповідно до законів від 17 липня 1793 р. та 18 травня 1794 р. знищувалася «всяка повинність чи рента, заплямована найменшою ознакою феодалізму», і селянин став рівноправною особою, вільним власником своєї землі¹⁵⁴. Хоча у правовому відношенні в Україні уряд подібних указів не видавав, фактично український селянин на півтора століття раніше добився приблизно такого ж становища, як у Франції. Відомі великі виступи селян і міщан на захист своїх здобутих завоювань наприкінці 1657–1658, 1664–1666 рр. Не без підстав анонімний автор на початку 1664 р. зауважував, що «вільні люди не могли терпіти» зловживань з боку панів, тому і спалахували повстання.

Ще одне спостереження. Аналіз політичного розвитку України та Англії під час революцій дозволяє виявити спільну тенденцію — зміцнення особистої влади їх вождів (відповідно Б. Хмельницького та О. Кромвеля) й еволюцію республіканської форми правління в монархічну (в Україні у 1657 р. запроваджено спадкове гетьманство, а в Англії у 1653 р. — протекторат Кромвеля). Курс Б. Хмельницького на утвердження монархії у формі спадкового гетьманства визначався розумінням історичної перспективи розвитку національної держави — його реалізація сприяла б консолідації еліти й суспільства навколо державної ідеї, розвитку національної свідомості, запобіганню міжусобній боротьбі за булаву. Не випадково після його смерті всі більш-менш визначні українські правителі рано чи пізно приходили до висновку про необхідність зміц-

---

¹⁵³ *Адо А.В.* Крестьянство в европейских буржуазных революциях XVI–XVIII вв. — С. 62; *Похилевич Д.Л.* Структурні зміни в помісті після Визвольної війни українського й білоруського народів // 300 років возз'єднання України з Росією : Наук. зб. Львів. Ун-ту. — Львів, 1954. — С. 75–90; *Степанков В.С.* Антифеодальна боротьба в роки Визвольної війни та її вплив на формування Української держави (1648–1654). — Львів, 1991. — С. 118–122.

¹⁵⁴ *Адо А.В.* Крестьянство в европейских буржуазных революциях XVI–XVIII вв. — С. 63–68; *Лавровский В.М., Барг М.А.* Английская буржуазная революция. Некоторые проблемы Английской буржуазной революции 40-х годов XVII века. — М., 1958. — С. 248–250; *Павлова Т.А.* Английская буржуазная революция в освещении советской историографии // Вопросы истории. — 1968. — № 10. — С. 157–160.

нення гетьманської влади у бік її абсолютизації, запровадження принципу її успадкування. Однак, на відміну від Англії, в якій у 1660 р. відбулася реставрація монархічної форми правління, в Українській державі збереглася республіка.

Отже, викладений матеріал дає підстави стверджувати, що Українська революція 1648–1676 рр. типологічно входить в єдиний ряд європейських революцій XVI–XVIII ст., органічно долучившись разом з ними до процесу зародження й утвердження на континенті нових суспільних відносин, нової цивілізації.

* * *

Вересень 1676 р. обернувся для українського суспільства різким поворотом від великого модернізаційного проекту революційної доби на шлях зміцнення тенденцій деструктивного змісту, що зрештою завершилося повним підпорядкуванням української політичної й соціальної самобутності імперським порядкам. Втім, подібно до всіх великих ранньомодерних революцій, значення яких вимірялося як короткотривалою, так і довготривалою історичною перспективою, в історичному поступі української нації революція XVII ст. стала великою школою боротьби, в горнилі якої істотно збагатилися форми і зміст національно-визвольних змагань, кристалізувався соціальний досвід народу. Неодноразово в подальшому сила народної пам'яті в роки збройного протистояння чи в періоди відносного затишшя повертала українців в революційну добу, коли їх соціальні ідеали матеріалізувалися в практичних діях повстанців. У свідомості народного загалу ця доба стала важливим рубежем у зміні його соціально-економічного становища. Протягом тривалого часу, попри поступове зниження рівня політичної активності, козаки, селяни і міщани продовжували користуватися плодами своїх соціально-економічних завоювань.

Революція надала нового потужного імпульсу розвитку національної свідомості. Успіхи, здобуті на початковому її етапі, активізували процес формування у різних прошарків суспільства «духу національного патріотизму». В умовах гострої суспільно-політичної боротьби в ній укорінилися ціннісні орієнтації на єдність держави; започатковується створення нового образу вітчизни — «Матері-України» та її головного захисника — козака як типового виразника національного характеру. Важливою політико-культурною цінністю українського соціуму, що перетворилася у невід'ємну складову політичної свідомості еліти, стало сформоване Б. Хмельницьким уявлення про соборність, що, попри прояви непослідовності й відступництва, активувалося у її намагання об'єднати в єдиній державі історичні українські території.

Традиції соціальної боротьби революційних років живили собою могутній протестний рух XVIII ст., який вилився у форму гайдамаччини і на всіх етапах якого простежувалася виразна тенденція до тісного переплетення соціального та національного. Особливо стійкі стереотипи зберігало селянство на ідеалізований ним козацький стан. Зокрема, дослідникам відомий лист кн. О. Безбородька, датований кінцем XVIII ст., в якому він писав, що в середовищі українського селянства є лише одне зерно неспокою, а саме: неохочість до поміщиків і деяка надія бути козаками, котрими багато хто з предків їх бували за Хмельницького. В цілому традиції Української революції перетворилися на один з важливих факторів передачі соціального досвіду від одного покоління до іншого.

Революція 1648–1676 рр. не лише внесла нову якість в боротьбу українського соціуму за незалежність і право на самостійне державне існування. Її прямі чи опосередковані впливи продовжували визначати цивілізаційний поступ України протягом кількох наступних століть. Традиції національної державотворчості найбільш рельєфно виявлялися в суспільно-політичній думці доби Просвітництва. Не випадково ця ідеологія, поряд із притаманними їй загальноєвропейськими засадами, набула на місцевому ґрунті багато специфічних рис, характерних лише для українських земель. Зокрема, це стосується постійної присутності в ідеологічних конструкціях мотивів наявності власної державності як складової відомої просвітницької концепції суспільного договору.

Помітний поштовх активізації суспільної думки надали події, пов'язані із підготовкою нового «Уложення», коли в багатьох проектах наказів українських депутацій почали одне за одним порушуватися питання, вихідними для яких були тези про суверенність Української козацької держави. Протест проти поглинення України Російською імперією виступає лейтмотивом творчості В. Капніста. Ідея рівності України з Росією (політичної насамперед) пронизує літературний твір другої половини XVIII ст. «Розговор Великороссии с Малороссией», у формі діалога в якому окреслено рушійні віхи українсько-російських взаємин. Цей же лейтмотив прослідковується в «Історії Русів» — талановитому публіцистичному творі кінця XVIII ст. Ідеї свободи притаманні творчості видатного українського мислителя Г. Сковороди. Традиції національної державотворчості живили суспільно-політичну думку XIX ст. (вони, зокрема, виразно проступають у творах Т. Шевченка, І. Франка), підсилювали національну складову визвольних змагань українців початку XX ст.

Найбільш рельєфно (як це не парадоксально) засадничі принципи української державної ідеї проявилися в суспільних трансформаціях кінця XX — перших десятиліть XXI ст. Здобутий у революційну добу досвід державного будівництва слугує і для нинішнього покоління української політичної нації цінним джерелом збагачення новітніх форм державо-

творчості. В проєкції на сучасність уроки Української революції XVII ст. актуалізуються не лише підтвердженням реаліями сьогодення того незаперечного факту, що в процесах розбудови держави, захисту її суверенності і незалежності, ефективності ідеологічної, соціально-економічної політики і доктринальних засад зовнішньополітичного курсу визначальним насамперед має виступати власний національний інтерес. Адже лише наявність власної сильної держави здатна звести нанівець деструктивність впливів геополітичного чинника, забезпечити непорушність державних кордонів, безпеку, прогрес і процвітання нації, успішність реформування політичної, економічної і соціальної сфер. Визначальним при цьому як у далекому XVII ст., так і на початках третього тисячоліття продовжує залишатися єдність еліти, перш за все політичної й інтелектуальної. У разі відсутності такої єдності суспільство, на жаль, очікувала й очікує перспектива опинитися в ситуації нескінченної «боротьби за булаву», коли на перший план виходять не національні, а групові, кланові, регіональні інтереси, що, як правило, обертається для нації і держави катастрофою.

СТРІЛА «НАТЯГНУТОГО ЛУКА»: УКРАЇНА В РЕЧІ ПОСПОЛИТІЙ (1505–1795)

Наразі нікого (принаймні в Україні) не здивує твердження, що український ранній модерн має густе «річпосполитське» забарвлення і смак. І попри наявність — здебільшого у популярному дискурсі — тих, хто «нічого не забув, нічому не навчився» та й досі торочить про «іноземних загарбників» і «ярмо латинників»¹, розуміння того, що то є зовні нав'язані (в інтересах російсько-імперського і радянського проєктів) сенси, вже перейшло таки якісну межу.

Відтак, картина історії очима пізніших переможців та історичне увічнення колоніальних підлеглостей дедалі більше не задовольняє сучасних українців. Вітчизняні історики охоче сприйняли цей «виклик часу», але момент, коли кількість конкретно-історичних досліджень переходить у нову якість загальних синтез, наразі лише надходить.

Ранній модерн, цей, за К. Ясперсом, другий осьовий час світової історії, не обійдений увагою дослідників по всьому світу. У ньому досі плідно шукають витоків глобальної економічної системи (світу-економіки), яка стала основою процесів невинної модернізації і технологічного розвитку людства; він став часом повсюдної «націоналізації» держав та «сповзання до демократії»; а питома дводжерельність Ренесансу (античність + середньовічна християнська традиція) відкрила надалі вже неунікний шлях постійного додавання культурних опцій і гібридизації (як глобальної, так і локальної) модерної та й постмодерної культури.

Українська національна історіографія від початку мала свою ранньомодерну вісь — історію козаччини. І попри тривалі настійливі спроби російсько-імперського і радянського дискурсу вивести її за дужки річпосполитського, цей «родовий знак», немов той пролісок, завжди пробивався з-під ідеологічної криги небуття². Наразі ж маємо нову історіографічну

---

¹ Черговий парадокс — ці відверті «релікти» модерністських «великих ідеологій» знаходять «гібридних союзників» серед новітніх постмодерністських борців-терористів із «тиранією фактів», для яких «знати щось небезпечніше, чим не знати нічого» (*Дейвіс Н. Історія Європи.* — К., 2005).

² Див.: *Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації.* — К., 1997 (вже класична праця 1990-х рр.);

ситуацію, коли проскрибована вітчизняна спадщина і штучно замовчаний світовий досвід вже вповні засвоєні сучасним поколінням українських істориків і все менше породжують вульгарні фанатично-неофітські реакції. Відтак, багаторічні очікування «нового синтезу» нині не виглядають на безпідставні, попри традиційні буркотання скептиків, що «доки сонце зійде, роса очі виїсть». Розростання «острівців новочасності» та зростаючі можливості для всебічної зміни «кратності наближення» в дослідженнях (Н. Дейвіс) чи для того «густого / щільного опису» (К. Гірц) добачить, зрештою, будь-який уважний спостерігач. Ці «кіборзькі імпланти» верифікованого знання й викликають оптимізм щодо оновленого проекту історіописання³.

Ось і цей нарис є досвідом такої сенсоутворюючої синтези. Він задумувався як відкритий і позбавлений штучно нав'язаних чужодержавними історіографіями архаїчних «закладок», які спрямовують інтерпретації у потрібне ідеологічне русло (часто вже «мертвих» ідеологій).

Отже, почнемо з декількох попередніх зауважень. Вони стосуються термінів-назв, хронології і історії ідейних концептів.

Річ Посполита (слов'янська калька латинського *res publica* — цікаво, що пізніша проросійська перекладацька традиція, аби не акцентувати на цьому калькуванні та не пробуджувати непотрібні альянзи, тлумачила античний вислів-термін іншими словами — «справа народу») постала як один з партикулярних універсалістських проектів (термінологія А. Дж. Тойнбі). Відтак, це була чергова «відповідь» на «виклик» побудови ідеальної (або найближчої до ідеалу) держави, у характерних для ренесансної політичної теорії шатах «мішаного ладу» — коктейлю античних монархії — аристократії — демократії з додаванням месіанства середньовічно-християнського «Граду / Царства Божого» (на Небі і на Землі).

Постання річпосполитського проекту окреслюють ще й як *Шляхетську революцію*. Цей термін постав під впливом польського історика Анджея Сулими-Камінського (р. н. 1935), автора широкозної праці «*Historia Rzeczypospolitej wielu narodów. 1505–1795*» / «Історія Речі Посполитої як історія багатьох народів, 1505–1795» (Люблін, 2000; укр. переклад Я. Стріхи — К., 2011). На її сторінках дослідник яскраво продемонстрував революційне значення «*шляхетського руху езекуційного*» для Речі Посполитої як державного проекту. Камінський також відзначав зв'язок цього руху з рухом козацьким (Козацькою революцією), який

Брехуненко В. Східна брама Європи. Козацька Україна в середині XVII — XVIII ст. — К., 2014 (чи не остання, за часом, синтеза історії Козаччини).

³ Метафора «кіборга» у сучасній гуманітаристиці широко присутня з часів «Маніфесту кіборгів» (1985) американки Донни Гаравей.

власне розквітнув, коли революційність шляхти пішла на спад (с. 82–83 видання 2000 р.). Вважаємо також, що давній марксистський спосіб визначення революції за «рушійною силою» (шляхетська, козацька, буржуазна, пролетарська) має певну зручність як для сучасного дослідника, так і пересічного читача. Зауважимо зрештою, що *шляхетська* та *козацька* революції Речі Посполитої добре накладаються на «вікову тенденцію» Ф. Броделя для цілої Європи (=світу-економіки) — з умовними контрольними датами 1507–1510, 1650 та 1733–1743 рр. (де від першої з трьох до другої дати панувало зростання, далі т. зв. «криза середини XVII ст.» і спад аж до третьої дати)⁴.

Насамкінець зауважимо, що термін *Шляхетська революція*, вживаний нами принаймні з 2007 р., досі не зазнавав фахових заперечень, відтак, маємо право вважати його конвенційним. Підозрюємо, що на руку йому в Україні спрацювало й те, що він добре корелюється з поняттям «*шляхетського імперіалізму*», уживаним ще М. Грушевським. Хоча іноземцям та й фахівцям, менш обізнаним з річпосполитською проблематикою, добачати цю опцію імперськості, універсалістськості та ідеальності в проєкті Речі Посполитої часто заважає за давнєне упередження до «шляхетської анархії», яка нібито слабо уживається із будь-якою конструктивною працею.

Революційна шляхта (натхненна ідеями Ренесансу і Реформації) визначала вектор суспільного життя країни від Радомської конституції 1505 р. (знаменита «*Nihil novi*» / «Нічого нового» насправді означала революційне «нічого нового про нас без нас»⁵) аж до придушення рокошу М. Зебжидовського 1606–1608 рр. Але *pacis conventa* з виборними монархами (уперше підписані 1573 р.⁶), Люблінська унія 1569 р. з її ідеєю двочи полінаціональної державності, певна секуляризація суспільного життя з упорядкуванням привілеїв церкви і химерно-бароковий сарматизм як «власний шлях» взірцевого шляхтича (притягальний далеко поза Польщею) — то все здобутки Шляхетської революції.

---

⁴ Див.: Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. У 3-х т. — Т. 3: Час світу. — К., 1998. — С. 64–65.

⁵ Тоді ж зрівняні в правах верхня (Сенат) і нижня (Посольська Ізба) палати парламенту Речі Посполитої, що фактично завершило усталення парламентської системи держави.

⁶ До речі, як вважається, першопоштовх ідеї нових конституційних норм для нового виборного монарха даний на з'їзді волинських сенаторів і шляхти в Луцьку 27.VII.1572 р. (Див.: Kronika za Zygmunta Augusta w Knyszynie zmarłego roku 1572 i inne dokumenty polityczne z czasów pierwszego bezkrólewia. — Vol. 1: Od lipca 1572 do czerwca 1573 / Oprac. Krzysztof Koehler. — Kraków, 2016. — S. 16).

Незавершеність «революційної програми» цієї столітньої революції покликала нову хвилю — *Козацьку революцію* (1648–1709⁷), здійснювану «молодшими братами» шляхти — козаками. Вона розпочалася на тлі загальноєвропейської «кризи середини XVII ст.»⁸ на теренах, де магнати найбільше «обрізали» досягнення шляхетської революції (не дали провести «екзекуцію прав», котра мислилася як повернення до ідеально-природного стану держави), і врешті-решт вивела значну частину «краю революції» з-під влади річпосполитського універсалістського проекту, аби стати каталізатором нового — Козацької України⁹. Остання, отже, козацько-українськими революціонерами мислилася як «справжня й істинна Річ Посполита», спадкоємець-відроджувач проекту «ідеальної держави» (зменшення масштабу нового універсалістського проекту не повинно бентежити — то лише продовження попередньої тенденції, бо й польсько-литовська Річ Посполита була вже меншою і не єдиною спадкоємицею християнського / латинського світу-імперії¹⁰; та сама лінія розвитку позначилася і на соціальному «здрібнінні» революціонерів — зі шляхти у козаки, така «демократизація», як відомо, продовжуватиметься і надалі).

До речі, участь українців у річпосполитському універсалістському проекті і здатність на його базі сформулювати і свій власний зробила їх

⁷ Як і у випадку із Шляхетською революцією (1505–1608), верхня межа Козацької революції прив'язана до дати, коли закінчився розвиток-зростання проекту і почався розвиток-деградація. Скорочення ж кожної чергової «революційної епохи» за часом — то взагалі виразна тенденція як ранньомодерних, так і модерних революцій.

⁸ Бродель висловлював цікаве міркування, що ісламський світ-економіка та Росія як ще один регіональний світ-економіка знаходилися поза межами тогочасної кризи європейського світу-економіки, відтак для прикордонної української спільноти спроба у кризовий час «підключитися» до сусідніх альтернатив виглядає природно.

⁹ Попри давність терміну «Україна» тлумачення «*Україна-вітчизна*» він отримав якраз за часів Козацької революції (гадаємо, що формально, — то ідеологічна спадщина Зборівської угоди 1649 р., коли, аби не вживати термінів «Русь» чи «Русь Червона», які сприймалися справді «по Віслу», «Україна» («по Стир») стала прийнятним для обох сторін конфлікту компромісом). Із «свіжого» на цю тему див.: *Брехуненко В.* Східна брама Європи. Козацька Україна в середині XVII–XVIII ст. — С. 251–253; *Чухліб Т.* Поняття «Україна» та «Українний» в офіційному дискурсі Війська Запорозького (1649–1659 pp.) // Україна в Центрально-Східній Європі. — Вип. 15. — К., 2015. — С. 13–41; *Drozdowski Mariusz Robert.* My o nas i o innych. Szlachta Rzeczypospolitej wobec kozaczyzny zaporskiej w latach 1648–1659. — Białystok, 2015. — 480 s.

¹⁰ Свіжі міркування про пізньосередньовічний і ранньомодерний імперський досвід див.: *Норкус З.* Непроголошена імперія: Велике князівство Литовське з погляду порівняльно-історичної соціології імперій. — К., 2016.

вельми вправними помічниками у розбудові пізнішої Російської імперії¹¹, але якщо для росіян вона і була «оригіналом» всякої імперіальності, то для українських співвітчизників — лише епігоном, який постійно порівнювався з іншими альтернативами. Відтак, якщо перші любили імперське «отечество», то другі — радше утилітарно мирилися із ним. Тому й цензурні спроби російських «переможців» (які не допускали й думки про тимчасовість такого свого стану) представити історичних конкурентів — Велике князівство Литовське, Королівство Польське, Річ Посполиту обох народів, Козацьку Україну, Кримський ханат etc як fail states / недієздатні держави ніколи не були сприйняті в Україні щиро і остаточно.

У модерній вітчизняній історіографії XIX–XX ст. провід в «опорі» російсько-імперській схемі бачення історії тримали радше «литуаністи» — дослідники історії ВКЛ (останнє навіть затяті російські імперіалісти вважали достатньо «руським», таким собі реліктом «феодальної роздробленості», і загалом придатним для інтеграції до «всеросійського»). До нині «великолитовський» історичний досвід сприймається українцями як щось цілком позитивне, а російська зверхність до нього є приводом до вправ у дотепності і гуморі. Останнім часом (хоча прецеденти цього давніші і невитравні) немало революційних ідей подає і українське осмислення «татарського» і «турецького» досвідів — але за рівнем впливу на формування картини історичного минулого українця вони ще радше на стадії «потенційності». А ось резонанс річпосполитського досвіду в сучасній Україні явно б'є рекорди.

* * *

Переходячи до конкретних замальовок цього досвіду, почнемо тривіально — з економічного базису. Справа в тому, що Річ Посполита — то перший державний лад на українських землях, який функціонував в умовах «феодального капіталізму»¹². Останній фундаментально відрізнявся від класичного феодалізму середніх віків феноменом «примусової

---

¹¹ Випадок Австрійської імперії, до якої також входили частинки України, є менш показовим — імперія тут будувалася не на такому «сирому корені» як в Росії (всі розмови про «Москву — 3-й Рим» та візантійський спадок росіян на тлі реальної прецедентної традиції Священної Римської імперії німецької нації виглядають блякло-спекулятивно) та й znana «клаптиковість» австрійського проекту, який консервував локальні культурно-політичні світи у душі середньовічної роздробленості, не вимагала від українців «російського» рівня розчинення в «імперськості».

¹² Термін дослідника Ломбардії XVII ст. Л. Бульферетті (1935–1988), який І. Валерстайн вважав за один з прийнятних для характеристики нової епохи (Див.: *Валлерстайн І.* Мир-система Модерна. — Т. І: Капіталістическое сельское хозяйство и истоки европейского мира-экономики в XVI веке. — М., 2015. — С. 108).

праці на ринок»¹³. Локальне (українське) суспільство уперше стало жити як частина світу-економіки, і напрацьовані тоді рефлексії міцно засіли як на свідомому, так і несвідомо-рефлекторному рівнях його світосприйняття.

Так, уперше усталилися територіальні кордони України, які згодом змінювалися досить обмежено (і зазвичай лише на степовому півдні і сході, які таким чином лише вступали до простору світу-економіки)¹⁴. Саме Люблін-1569 забезпечив міцність отої «зустрічі Русі з Руссю»¹⁵, і з цього часу можна говорити про стабільне ядро, український «гінтерланд» — за віссю Галичина–Наддніпрянина, Львів–Київ. Звідси і відчута сучасниками потреба у новому географічно-політичному терміні — спочатку з виокремленням із простору давньої Русі — за історично-юридичною традицією коронного краю (*rex patronogum*) — Русь Червона, Русь Біла; а згодом і витвір з акцентом вже на сучасному (презентистському) «новоробі» — Україна — з цілком революційною легітимацією за правом сили («через шаблю здобуте право»)¹⁶.

Величезні колонізаційні можливості — спільна риса цілого простору Речі Посполитої — на українських теренах були чи не найбільш виразні. Але досить рідке населення потребувало мотивації і соціальних гарантій. Звідси екстремально-високий відсоток шляхетства-лицарства¹⁷, міщанства з великою мірою аграрних чи радше аграрно-мілітарних міст

¹³ Так само термін з лексикону І. Валерстайна (Там само. — С. 107 і наступні).

¹⁴ За Валерстайном, «національна держава» — типовий / форматний гравець за часів світу-економіки / світу-системи.

¹⁵ Під «зустріччю Русі з Руссю» розуміємо новий синтез традицій галицько-волинської — вже щепленої Ренесансом і київської — остання із пам'яттю не лише про «давньоруську античність», а й про свіжу удільну традицію князівства Олельковичів, яку ще на початку XVI ст. конструювали й під окремий ягеллонський престол для майбутнього польського короля Сигізмунда I Старого.

¹⁶ Попри існування давньоруського прецеденту терміну «Україна», немає жодних свідчень, що у річпосполитський період він сприймався як частина «києворуської спадщини». Отже, не варто екстраполювати у минуле ідеологічні концепти доби модерну (XIX–XX ст.) щодо «одвічної / багатовікової тягlostі».

¹⁷ Цікаво, що високий відсоток шляхти в Україні відчутно забезпечувався значною «текучкою» і «анклавністю» кадрів, оскільки для шляхетської молоді цілої держави український кордон був своєю «військовою школою», куди прибували на час і зі своїм спорядженням. Ця велика міра автономності від «місцевих» грала на те, що шляхетство українці починали сприймати як чужий і радше просто союзний елемент, на противагу козакам, які лічили за своє і суто місцеве лицарство. Не на користь тут йшли і військово-логістичні пережитки долублінської доби, зокрема, зосередженість урядового кварцяного війська на захисті Західного Поділля і Галичини (з традиційним місцем збору в Глинянах — аж під Львовом).

(близьких до формули «колективного феодала»)¹⁸ і значне поширення перехідних «станів», які також моделювали себе як причетні до «привілейованих», плюс впровадження цивілізаційних новинок (римське чи то західне цивільне право, ренесансна просвіта і вченість, європейський експорт речей і технологій). Навіть «експортовані» з внутрішніх районів Речі Посполитої кріпаки (спосіб, який Валерстайн вважав особливо ефективним для запровадження кріпацьких практик на новоколонізовані території Східної Європи) до середини XVIII ст. мали змогу користуватись т. зв. «слободами» (багатолітнім, бувало і до 30 років, звільненням від податків, іноді із перспективою стати міщанином), а по спливанню часу останніх норавли перебігти до нового власника на нову «слободу»¹⁹.

Не дивно, що, наприклад, панщина на українській Наддніпрянщині і з'являється вже аж у XVII ст., і до початку — середини XVIII ст. вона не виходила за межу 2-х днів відробітку на тиждень²⁰. Загалом, хлібний варіант «ресурсного прокляття» і «колоніального моноциклу», з його фільварками-помістями (великими ринковоорієнтованими сільськогосподарськими підприємствами) та т. зв. другим виданням кріпацтва²¹, насту-

---

¹⁸ Наприкінці XVI — на початку XVII ст. у багатьох локаційних привілеях новозаснованим українським містам єдиною повинністю їх міщан оголошується військова (прикордонна) служба, а ще у середині XVIII ст. у фіскальних описах міст Гетьманату нерідко стверджується, що міщан у місті немає, лише деякі козаки-городяни «бавляться» промислами і ремеслами (для Правобережної і Західної України другої половини XVII–XVIII ст. реальністю був загальнорічпосполитський занепад християнського міщанства, його витіснення євреями, яких Н. Дейвіс трактує як інший суспільний стан (Див.: *Дейвіс Н.* Боже ігрище. Історія Польщі / переклав з англ. П. Тарашук. — К., 2008. — С. 235).

¹⁹ Згадаймо нарікання М. Потоцького з кінця 1637 р., що старі осади Правобережжя стоять напівпорожні, а нові слободи Лівобережної України переповнені новопоселенцями — живильним джерелом козацтва і «семинарією бунтів». Згадаймо і стару слобожанську пісню «Зараз тая серед рая || Слобода обсіла. || Там тишина, там старшина || Не має к їм діла...».

²⁰ На Галичині і Волині — цитаделях української шляхти — панщина була жорсткіша (пересічно ближча до 4 днів на тиждень), але й там знані значні «нефільваркові» анклавні (як Карпати з їх вівчарями і опришками, Полісся з лісовиками-поліщуками і болотниками-пінчуками), а татарсько-турецькі напади-пустошення забезпечували і тут постійну реколонізацію значних просторів, що супроводжувалося ослабленням визиску кріпаків. Зрештою, міграція на Поділля чи Наддніпрянщину, з їх ширшими колонізаційними можливостями і слабшим панським визиском, не була чимось надзвичайно складним. Для цілої Речі Посполитої Н. Дейвіс подає таку модель — перша половина XVI ст. — 1–2 дні панщини, друга половина XVI ст. — 3–4 дні, а у XVIII ст. — вже і 6, і 7, і навіть 8 днів. Практично, батько родини (подекуди із старшими синами) працював на пана більшу частину свого часу, а дружина і менші діти займалися власною селянською ділянкою сім'ї (Див.: *Дейвіс Н.* Боже ігрище. Історія Польщі. — С. 258).

²¹ Н. Дейвіс уживає термін «неокріпацтво» (Там само. — С. 255).

пав тут повільно — остаточно запанувавши в Україні вже аж у другій половині XVIII ст.²² (підпертий російськими багнетами, а не річпосполитсько-сарматськими шаблями²³). Перед тим «світовий ринок» мав українські землі радше за постачальника не збіжжя²⁴, а «лісових товарів» та худоби — галузей виробництва, де кріпаки малоефективні²⁵. Отже, культура вільнонайманої праці була поміж українців сильна²⁶ (академік

²² Нова хвиля українського «кріпацтва» по-своєму обумовлена була черговим циклом зростання у цілому світі-економіці — за Валерстайном, від 1726 чи 1733 рр. господарка по всій Європі повільно пішла вгору, а після 1760–1763 розпочалося т. зв. велике прискорення XVIII ст. (тривало до 1817 р.) (Див.: *Валлерстайн И.* Мир-система Модерна. — Т. II: Меркантилизм и консолидация европейского мира-экономики, 1600–1750. — М., 2016. — С. 297). Але для Речі Посполитої, утім, як і для вельми динамічної у середині XVIII ст. Гетьманщини, це вже виявилось запізно.

До речі, характерною є локальна доля загальноєвропейської «екологічної революції» XVI–XVIII ст. (полягала у ефективнішому використанні лісів і поширенні практик раціонального землекористування) (Див.: *Izdebski A.* Rewolucja ekologiczna w szesnastowiecznej Polsce? Przemiany przyrodnicze okresu wczesniej nowożytności na ziemiach polskich na tle europejskim // *HISTORYKA. Studia Metodologiczne.* — Т. 46. — Kraków, 2016. — S. 25–43). На цьому фронті саме з середини XVIII ст. в Україні таки відчутний якісний злам.

²³ Навпаки, у Речі Посполитій тоді вже починалися антикріпацькі процеси. Так, впливовий західноукраїнсько-східнопольський магнат і майбутній канцлер (1764–1767) *Анджеї-Єронім-Францішек Замойський* (1716–1792) з 1760 р. скасував кріпацтво у своїх маєтках (замінив панщину чиншем) і цей свій приклад пропагував на державному рівні.

²⁴ Через труднощі з транспортуванням українське збіжжя ледь не до середини XVIII ст. взагалі доволі масово перероблялося на горілку, яка вважалася значно зручнішим товаром для експортування (та й для споживання на місці — пропінація, право на виробництво та продаж алкогольних напоїв — то найжаданіша монополія по всій Східній Європі того часу). У 1730-х рр. російський уряд навіть видавав укази, які забороняли переробляти на алкоголь понад третину місцевого врожаю, щоб хліба вистачило на армію, зосереджену на Лівобережній Україні для ведення «турецьких» війн.

²⁵ До речі, загальне місце міркувань часів модерну про Україну як землю украй сприятливого для рільництва клімату для його раннього періоду не слід сприймати як константу — загалом у 1590–1850 рр. в Україні, як і в Європі в цілому, були досить суворі зими (Див.: *Ле Руа Ладюри Э.* История климата с 1000 года. — Ленинград, 1971), а це зовсім не подарунок для хлібороба. Можливо, тому українське скотарство весь цей час надважлива галузь місцевої господарки, а пережитки кочової культури давалися звнаки тут протягом усього періоду XVI–XVIII ст.

²⁶ Як тут не згадати знаний (за Ш. Окольським) перелік «професій» повстанців 1637–1638 рр. — могильники (селітроварники), будники (заготівельники поташу і смольчуга), чабани-вівчарі, січкарі (косарі сіна для худоби і очерету-палива на зиму) і т. ін. Чималими прошарками населення України, які відчутно «вписалися» до «національного характеру», були також візники-чумаки, рибалки-балакшиї, мисливці-болоховці і пасічники-севрюки (свідомо подаю слов'янські і татарські назви цих фахів, бо вони вживалися повсюдно як взаємозамінні).

Й.-А. Гільденштедт ще наприкінці XVIII ст. писав про «український тип господарки» як чужий кріпацькій традиції). Та й пережитки кочової культури, особливо відчутні у степовій Україні, спрацювали на своєрідний дух волі і свободи²⁷ (так, це певний парадокс, бо ординську спадщину полюбляють представляти в координатах деспотії і рабської покори, але ж на низовому рівні чи, за В. Трепавловим, рівні «атомізованих дрібних кочових колективів» — найбільш відпорному у плані виживання — світогляд кочовика плекав і певний егалітаризм з практиками прямої / військової демократії, і навіть анархізм із зацікавленням індивідуалізмом та особистістю²⁸).

Мало значення й розташування ранньомодерної України на межі з локальними світами-економіками, ще не підкореними європейським світом-економікою чи досить слабко інтегрованими до нього. Мова про зону ісламської цивілізації (в її турецько-татарських варіантах) та Московію-Росію з її сибірським тилом²⁹. Вряди-годи це дозволяло компенсувати втрати від внутрішньоевропейських криз підключенням до сусідських економік (вони також традиційно поцінювали передусім українську худобу і вироби зі шкіри; з рослин — льон, а не зерновий експорт)³⁰. Зрештою, саме турецько-татарський відступ-«ісход» та більша інтеграція Російської імперії до європейського світу-економіки підірвала цей старий

---

²⁷ Зверніть увагу на опис показової самоліквідації власного господарства гетьманом Тарасом Федоровичем (старшини татарського походження, героя повстання 1630 р.) 1635 р. (у Каневі?), коли козаки-реєстровці відмовилися підтримати його повстанські плани. Він «гетманство здал да двор свой зжег и животину побил и пчелы подрал» і втік із приятелями у степи на р. Самару (а згодом пішов на терени під московським контролем — Слобожанщину і Дон).

²⁸ Охочі до субстантивізму (як методу економічної антропології) критикують застосування вестернізованої понятійної системи координат до спільнот кочовиків, але такі змішані феномени, які маємо в ранньомодерній Україні, підштовхують більше до підходів формалізму (з його вірою в універсальну перекладальність економічних практик). Оскільки на річпосполитському просторі тон задавав все-таки західний «натиск на Схід», саме до його соціокультурних практик мусили пристосовуватися і наявні кочові традиції.

²⁹ Зрештою, і Османська імперія, і Московське царство були і на XVI ст. «відкриті» для європейського світу-економіки, але до XVIII ст. це ще не була реальна взаємозалежність.

³⁰ Прикметно, що якраз напередодні Козацької революції — з 1620-х рр. — у Речі Посполитій почався тривалий (аж до середини XVIII ст.) спад прибутків від західного експорту: зерна — через Гданськ і худоби — через Вроцлав (Див.: *Валлерстайн И.* Мир-система Модерна. — Т. II. — С. 157–161). Відтак, для України — цього «героїчного часу» її козацтва значення торгівлі з Кримом і Туреччиною, а також із Московією-Росією мало суттєво зрости.

порядок³¹ і знищила «добру стару» ранньомодерну / річпосполитську Україну³².

Плюс нагадаємо про звичайні прибутки з транзиту. Не секрет, що «східне» купецтво весь цей час творить найзаможніші групи торговців в Україні³³. Звідси й слава традиційних для країни діаспор — вірмен, греків і, почасти, євреїв (турки, татари і росіяни, замкнуті на свої імперсько-національні державні проекти, до кінця XVIII ст. українцями, поза суто прикордонними територіями, сприймалися як немісцевий елемент — чужоземці³⁴). Поруч із діаспорними групами з Заходу — німців, італійців,

³¹ Бродель і Валерстайн наочно показали, як з часом (починаючи з XV ст. і до XIX ст.) неухильно зростає розрив між центром (Західною Європою) і периферією (Східною Європою) в межах світу-економіки.

³² Валерстайн вважав, що тривалий опір (із взоруванням на Західну Європу — центр світу-економіки, а не Східну Європу — його периферію) убезпечив Росію-Московію від колонізації — надав їй не периферійний, а напівпериферійний статус на кінець раннього модерну (Османською імперією він цікавиться менше, але зауважує її значну подібність до російського прикладу). Згодом, у другій половині XVIII — на початку XIX ст. це навіть забезпечило ривок державної (імперської) потуги, коли регіональна «наддержава» стала основним агентом-посередником світового економічного порядку (світ-системи) у «своєму» регіоні (сюжет добре представлений Валерстайном не лише на російському прикладі, див.: *Валерстайн И.* Мир-система Модерна. — Т. III: Вторая эпоха великой экспансии капиталистического мира-экономики, 1730–1840-е годы. — М., 2016. — С. 160 і наступні).

Але ціна цього вибору для московського суспільства була висока, бо за конкуренції неекономічними методами довелося жорстко згуртуватись навколо царя та його владної вертикалі. Українська дилема, за такої теоретичної «рамки», — між колонією центра і колонією напівпериферії. І вибір на користь першого варіанту, зрештою, очевидніший (тут ще можливе зростання зі збереженням самобутності плюс доведено — добробут простолюду периферії був вищим, аніж на напівпериферії, змороженій програмою «наздогнати і перегнати»; у другому ж варіанті і стеля зростання нижча, і вимагає воно практично повної асиміляції). Відтак, російська влада в Україні завжди трималася здебільшого на прямому примусі й усуненні самої ідеї існування альтернативи (утім, не виключаємо і пояснювальної моделі, за якою держави центру світу-економіки на середину / кінець XVII та ціле XVIII ст. так «перенапружили» східноєвропейські колонії-периферії, що вони не проти були й сховатися, до часу, під парасольку напівпериферійних імперій).

³³ Це суттєво відрізняло Україну від Польщі, де Гданськ–Данциг і балтійські торговельні інтереси були поза конкуренцією. Чорноморська зорієнтованість для українських теренів взагалі традиційна і далеко старша за Річ Посполиту та її візію економічного розвитку регіону.

³⁴ Хоча щодо татар не будемо так категоричні — їх роль помітна у XVI ст. (коли спільна золотоординська спадщина була ще свіжа), у XVII ст. траплялися яскраві періоди і анклавні козацько-татарського союзу-симбіозу (аж до проекту Ханської України), а з середини XVIII ст. кримці почали робити досить успішні кроки, аби «підключитись» до українських шляхів у бік загальноєвропейської економіки (1742 р. на

поляків — усі вони творили той специфічний «інтернаціонал» українського бізнесу, який за модерних часів сильно пригальмував націоналізацію буржуазії³⁵.

Відсутність паритету у торговому балансі України і сусідів давала шанси на збереження і постійне відродження прямих грабіжницьких практик. Для кочових / напівкочових спільнот, присутніх на українських теренах до кінця XVIII ст. — це взагалі одна з природних і ефективних форм виживання (варіант редистрибуції). Вони своєрідно вбудовувались у структури усіх трьох світів-економік, що стикалися на рівнинах між Сяном і Доном, породжуючи найколеритніше місцеве явище — козацтво (татарське, російське і власне українське). Цікавим є питання, чи відбиває зростаючу економічну перевагу Заходу явно більша і багатоплановіша історична роль козаків-українців?

Мізерія внутрішніх резервів України перед лицем викликів Великого Кордону³⁶ породжувала постійні заклики про допомогу до «тилових» спільнот (з центрів «своїї» цивілізації). Надія, що «ми не самі» та «ми важливі для світу», живила не одне покоління українських borderlanderів-прикордонників, знижуючи тут звичайні «пороги ксенофобії» (згадаймо кар'єри сілезця Претвіца-Претвича, італійця Ганібала, француза Боплана, численних гайдуків-угорців, драгун-німців і шкотів-шотландців з загонів «чужоземського автораменту»).

У свою чергу, по всій Європі Україна у цей час знаходить «уболівальників», підживлює давні практики «хрестоносного руху» (власне, у новому варіанті — «ліги націй»), стає «міжнародним» питанням. Численні проекти колонізації українських теренів за рахунок ресурсів «внутрішніх» європейських країн (Німеччини, Франції, Голландії, Шотландії, Ірландії і т. д.) не раз за період XVI–XVIII ст. спадали на думку багатьом інтелектуалам і практикам, котрі пропонували їх різним річпосполитським урядам та світовій громадськості.

татарську худобу вже чекав Вроцлав, а запорожці того часу ставали для Кримського ханату зручними торговими агентами).

³⁵ До речі, певний «антимеркантизм» Речі Посполитої (сприяння не своїм, а чужоземним західноєвропейським купцям), аналізуючи ситуації ще на середину XVI ст., історики економіки відзначали давно (Див.: *Валлерстайн II*. Мир-система Модерна. — Т. I. — С. 375, 397. — посилання на поляка Маріана Маловіста). Отже, це також річпосполитська спадщина?

³⁶ Термін «Великий Кордон» історики-ранньомодерники звичайно застосовують до смуги, що розмежовує християнську та ісламську цивілізації, але й ділянку кордону Речі Посполитої з Московією-Росією зручно вивчати у такій самій системі координат (у сучасний історіографічний дискурс України термін вже добре вписаний, див.: *Леп'яко С.* Великий кордон Європи як фактор становлення українського козацтва (XVI ст.). — Запоріжжя, 2001).

Не рідко вже і на інших ділянках Великого Кордону починають сподіватися на допомогу українців. Зрештою, на повсюдну християнську солідарність могли завжди розраховувати і звільнені бранці, які поверталися з полону — часто дуже звивистими шляхами через цілу Європу (супутньо утверджуючи стійку суспільну міфологію, що європейська співдружність країн — це простір свободи і волі, а світ ісламу — неволі).

* * *

Далі поговоримо про політичний лад Речі Посполитої. Він цікавий доволі високим рівнем інтелектуальних горизонтів його творців і реформаторів. Адже практика освітньої подорожі — це грандіозне «стажування» державної еліти країни в університетських центрах по всій Європі (а вона поширюється з кінця XV ст. і далі лише набирає обороти) — створила вельми плідний ґрунт для політичних експериментів на батьківщині.

Від початку річпосполитського проекту його творців надихали універсалістські ідеї побудови «ідеальної держави». Величезну роль шляхетські революціонери відводили вихованню (вислів «шляхетський полір» живий і дотепер). Причому виховним об'єктом ставав не лише вишуканий макіавеллівський госулар-державець, але й загал громадян нової держави — вельми численної і строкатої шляхти³⁷. Виведення «республіки» за стіни поліса / міста-держави на простори територіальної держави нового часу, напевно, може лічитись серед головних заслуг річпосполитського проекту. Абсолютизм, також вибуялий — бодай почасти — на ренесансному ґрунті, мало де знаходив такого переконливого республіканського конкурента³⁸.

Відмова від середньовічного концепту держави-вотчини заради антично-ренесансної ідеї «спільного блага»³⁹, у купі із вигасанням 1572 р. «природної» династії Ягелонів і подальшої серії крахів нових династичних проектів, послабила позиції монархії у класичній «політії» (ладу,

---

³⁷ Цікаве зауваження Н. Дейвіса про шляхту як про наймолодший елемент в системі станів на початку функціонування Речі Посполитої (Див.: *Дейвіс Н.* Боже ігрище. Історія Польщі. — С. 199). Український читач не може тут не згадати, що станова «молодість» — то традиційний закид козакам — творцям ранньомодерної національної революції.

³⁸ Власне, Співдружність / Commonwealth — «Річ Посполита обох / багатьох народів» — щодо «республіканізму» стоїть у ряді із іншими «Сполученими»: Сполученими Провінціями (Голландія) — першим гегемоном (1648–1660-і) світу-економіки, Сполученим Королівством (Великобританією) — другим таким гегемоном (1815–1848), Сполученими Штатами (США) — третім (1945–1973) і Європейським Союзом (четвертим?).

³⁹ Для популяризації ідеї шляхетські революціонери пристосували середньовічне протиставлення королівства і князівства, надавши першому змісту правової держави (де король — уста закону), а другому — типової тиранії (де все вирішує сваволя князя).

змішаного з трьох можливих за античною політичною наукою принципів організації суспільства — як влади одного, як влади групи і як влади більшості — у «добрих» іпостасях цих принципів — монархії, аристократії і демократії відповідно)⁴⁰. На початок XVI ст. теорія політії — доброї змішаної держави (як і її антитези — химери як типу поганої змішаної держави, де першоелементами змішання виступають негативні іпостасі вищезгаданих принципів — тиранія, олігархія і охлократія) була досить добре опрацьована як на античних, так і сучасних прикладах. Зрештою, сама ідея «змішаного ладу» акцентувала на свідомих зусиллях для досягнення та збереження соціальної гармонії і у шляхти до кінця річпосполитських часів не переводилися свої «праведники», які вставляли «тримати небо», думали про «направу» — вдосконалення держави і не давали проекту самознищитися.

Отже, теоретичний фундамент політичного ладу Речі Посполитої був міцний. А його творці-революціонери — діячі езекуційного руху (з піком у середині XVI ст.) і гурток «замойщиків» (політичне угруповання гетьмана-канцлера Яна Замойського (1542–1605)) стояли на висоті вимог свого часу. Це засвідчив і міжнародний резонанс їх діяльності, включення «польського прикладу» до хрестоматій політичної теорії загальноєвропейського значення (латиномовні твори річпосполитських мислителів по всій Європі читали вельми уважно — класичний приклад Жан Боден і Гуго Гроцій як читачі-аналітики Анджея Фрич-Моджевського)⁴¹. І до сьогодні «осьовий» статус XVI ст. (такий собі національний аналог античного «золотого віку» і біблійної «священної історії») лишається відчутним як у фаховій польській історіографії, так і історичній пам'яті поляків загалом (цей народ, природно, має найбільший сентимент до річпосполитського проекту).

На жаль, демократія-гміновладство — після поразки рокошу 1606–1608 рр. під проводом Миколая Зебжидовського (1553–1620, лідер «замойщиків» по смерті канцлера Я. Замойського) — також послабилася. Триумф аристократії («королев'ят») — на якийсь час і не на всьому

---

⁴⁰ І. Валерстайн вважає, що тут була й економічна детермінанта — абсолютизм вигравав у країнах з центру світу-економіки, а на периферії монархи програвали. А сила турецьких султанів і московських царів вибувала якраз тому, що їх держави-імперії були вже поза кордоном європейського світу-економіки.

⁴¹ До речі, навіть східна (ординська) універсалістська політична традиція сприймала річпосполитський проект, див. вірмено-кипчацьку історіографію XVI ст. з її «Історією Польського улусу». Або факт визнання кримськими ханами Речі Посполитої як традиційного сховку-притулку (місця «азілу») для претендентів на ординський престол. Гадаємо, по-своєму промовисте й те, що на перших королівських виборах 1570-х рр. обговорювалася і ханська кандидатура.

річпосполитському просторі — зупинила Козацька революція середини XVII ст., але союз аристократів-олігархів із зовнішніми монархіями-тираніями, зрештою, надовго маргіналізував демократичний складник побудови суспільства.

Цікаво відзначити, що українці вельми примітні серед творців і популяризаторів річпосполитського проекту від самого його початку. Західноукраїнські землі сусідили із тогочасним столичним регіоном (Малопольщею із центром у Кракові), і союз малопольської і руської (=Руського воєводства) шляхти не раз довів свою політичну ефективність. Холмщина ж, через відсутність тут потужних «природних» магнатів (місцеві руські князівські династії на той час вже вигасли), взагалі претендувала на статус ідеального анклаву революціонерів (з її середньої шляхти вийшло чимало вірцевих річпосполитських громадян і трибунів шляхетського «народу»). Не забуваймо, що й перший університет-академію «для Русі» засновано у Холмській землі (в Замості 1595 р.).

Відчуття колоніального статусу і тривалого упослідження на землях долублінської коронної Русі (давнього домену королів Галицьких) також робило з місцевої шляхти великих ентузіастів революційних універсалістських гасел рівності в межах шляхетського народу. Як тут не згадати перемишлянина Станіслава Оріховського-Роксолана (1513–1566) — напевно, найяскравішого «русина» серед ранніх ідеологів шляхетської революції. А коло «замойщиків» висунуло красномовного оборонця прав Русі-України у річпосполитському проекті — Яна-Щасного Гербурта (1567–1616), з цього середовища вийшов і біскуп-козакофіл Йосип Верещинський (1530–1598). Чимало шляхтичів українського походження зробили блискучі кар'єри в Речі Посполитій, посівши найвищі урядові шаблі (Монастирські-Язловецькі, Жолкевські, Даниловичі).

Річпосполитське причастя західноукраїнських земель зіграло головну роль у «експорті революції» — полюблінському (після 1569 р.) прищепленні здобутків шляхетських революціонерів на новій коронній Русі-Україні (Брацлавському, Волинському, Київському, а з 1635 р. і новоутвореному Чернігівському воєводствах). Утім, тут «учні» схотіли перевершити «вчителів» і 1648 р. розпочали свою власну — Козацьку революцію.

Однією з важливих її причин було вигасання політичної традиції «замойщиків»⁴², які дуже серйозно трактували «руський фактор» і зама-

⁴² Крім поразки рокошу М. Збжидовського 1606–1608 рр., до відчутних «точок згасання» слід віднести і смерть коронного гетьмана С. Жолкевського у 1620 р. (його наступники — поляки С. Конєцпольський і М. Потоцький — були вже дальші від українського світу і більше скидалися на колонізаторів). Утім, королювання Владислава IV (1634–1648), що зберігав і титул московського «вибраного царя», ще тримало «руську

хувалися на інтеграцію до рiчпосполитського проекту «всiєї Русi» — з Московiєю включно⁴³. Цього вже не мало поколiння рiчпосполитських полiтиків доби пiсля завершення російської Смути, вихованих у менш «вiдкритiй» школi переможної контрреформацiї i з набутими певним «запамороченням успіхами».

I це в той момент, коли «Смутний час» Московського царства дав українцям урок — Рiч Посполита не всемогутня i успішний опiр їй реальний, причому i «новi українцi» з вiдвойованої Чернiгово-Сiверщини, з огляду на свiй «московський досвiд», мали порiвняно низький рiвень лояльностi до рiчпосполитського проекту, бо навіть синергiя вiд польоблiнської зустрiчi «Русi з Руссю» ними була пропущена, а наздоганяти — це не те що брати участь у справi «вiд початку». Отже, вдарившись об стiнку, хвиля покотилася в протилежний бiк (її реально було скоригувати — на Крим i Туреччину, але Польща вибрала «золотий спокiй»⁴⁴, а значить мусила прийняти удар на себе).

З'ясувавши, що давня «менша братiя» — козаки — дуже незручний супротивник, бо здатний ужити «козири», якi шляхта вважала своєю монополiєю (вольнiсть, братерство-рiвнiсть, патрiотизм), частина рiчпосполитського суспiльства готова була прийняти Люблiн-2 — Гадяцьку унiю 1658 р. Але увiйти вдруге до тiєї самої рiчки не вийшло, бо союз козацьких революцiонерiв зi шляхетськими контрреволюцiонерами вже виглядав занадто еклектично-суперечливим (хоча образ I. Виговського аж до I. Мазепи став для українцiв символом полiтичної альтернативи⁴⁵).

З борнi з Козацькою революцiєю Рiч Посполита вийшла з раною, що нiяк не гоїлася. Бо все, що могли запропонувати Українi епiгони шляхетської революцiї у XVIII ст., це натужна реставрацiя «золотого вiку»

карту» як такий собі «запасний варіант». Доля Б. Хмельницького, спадкового клієнта Жолкевських і Даниловичів, який не знайшов розуміння у Конєцпольських і шукав протекції короля Владислава, тут дуже симптоматична.

⁴³ Імовірно, це ще баторіанська ідея — 1584–1585 рр. король Стефан Баторій носився з проектом федерації Корони Польської, Великого князівства Литовського, Угорщини і Московії-Росії.

⁴⁴ До речі, припинення боротьби з турками за Молдову після Хотинської війни 1621 р. несло для українців схожий із російським урок — Річ Посполита не всемогутня (отже не ідеально-універсальна) і не здатна виконати «природну» зовнішньополітичну програму (цікаву Україні).

⁴⁵ Зрештою, і для поляків поразка мазепинців стала рубежем, від якого пішов занепад державної незалежності та почалася розбудова режиму російського протекторату. З руїною планів Мазепи втрачала перспективу і колись блискуча ідея рiчпосполитського федералізму — із втратою можливого «непарного» конкурента в особі України — Литва, єдина і неповторна друга, стає відчутним гальмом-блокатором будь-яких реформістських проектів.

XVI ст. (з кооптацією до лав шляхти окремих представників української еліти). Утім, панський ідеал надихав щораз менше українців (хоча нова генерація українських магнатів — Яблоновських, Потоцьких, Жевуських, Четвертинських — виглядала вельми імпозантно і творила потужні місцеві клієнтели), а модерно-європейський «націоналізм» закладав вже свіжий демократичний проект майбутнього. Причому для нових романтиків-демократів спадщина козаків і їх епігонів — гайдамаків — була явно прийнятніша (соціально ближча) за елітарні ідеали шляхетства.

Конституція 3 травня 1791 р., яку називають польською «лагідною революцією» (на відміну від бурхливої Французької революції 1789 р.), претендувала на те, аби стати гідною відповіддю на виклики модерності. Вона, дійсно, могла повернути перспективи річпосполитському проекту, але швидка зовнішня окупація і т. зв. другий (1793) і третій (1795) поділи Польщі урвали цей процес.

* * *

Наступний блок присвяtimo Реформації, церковним уніям і оновленому (т. зв. могилянському) православ'ю. За середньовічною політичною філософією, існувало «два мечі» — влада світська і духовна. І хоча Ренесанс приніс певну секуляризацію життя європейця (чи радше демонополізацію у духовній сфері), християнська церква залишалася провідним суспільним інститутом і претендувала на тотальний контроль суспільного буття. Ця тотальність, як і Шляхетська революція, мала модернізаційну якість і великою мірою уповала на ренесансну просвіту, за допомогою якої мала бути вихована нова людина — добрий католик, протестант, православний.

У релігійному житті України до вищезгаданого Великого Кордону християнства та ісламу додавалася й границя східного і західного християнства. У містах помітні були і релігійні діаспори (єврейська, вірменська, татарська, ромська), не рідкість були балканські вигнанці — серед яких траплялись і ересіархи. Отже, з бінарним, чорно-білим сприйняттям світу в українця одвіку були проблеми, а синкретизм мав давню місцеву традицію.

Озвався у цей час і новий гравець — Реформація. Протестанти й були головними революціонерами тогочасного світу. Не дивно, що так багато шляхетських революційних діячів мали власний досвід протестантизму, а витіснення на середину XVII ст. «дисидентів» поза межі річпосполитського проекту (тут симптоматичне вигнання з Речі Посполитої аріянів — за рішенням сейму 1658 р.) стало знаком його системної кризи⁴⁶.

⁴⁶ Валерстайн вважав, що протестантизм став панівною релігією у державах центру світу-економіки / світу-системи, а католицизм переміг на периферії.

Саме протестанти уважно придивилися до русинів — як стародавніх «єретиків», котрі — місцями — ближчі до первісного (ідеального) християнства. Нововірці відкинули усталену лінію поділу (католики і православні — а la «Захід є Захід, Схід є Схід і з місць їм не зійти») і запропонували конкуренцію в єдиній системі координат. На якийсь час протестанти стали утіленням розкутості думки і інтелектуального новаторства, що мало особливу притягальність для вчених середовищ і студентської молоді.

Відтак, ідеї екуменізму, всеосяжної унії церков стали візитівкою християнської Європи доби Реформації. В Україні їх сприймали-транслявали і вчений західного вишколу перемишлянин Станіслав Оріховський-Роксолан, і волинський князь — некоронований король української Русі Василь-Костянтин Острозький. Утім, католицькі контрреформатори — архітектори Брестської унії 1596 р. воліли спиратись більше на реальні інституції, чим на крихітні прекрасні ідеї — і, в тривалій перспективі, це була виграшна стратегія (церковні ордени — єзуїти, василіяни — взагалі можуть правити за символ контрреформації в Україні⁴⁷).

Але гра з унією «у довгу», з метою, що перебувала «ген за обрями» більшості сучасників, дала свій шанс і православ'ю. Поступаючись у початкових церковно-політичних і інтелектуальних центрах — Вільно і Львові, воно «віднайшло» свою «античну» столицю — Київ. Втрачаючи старожитні князівсько-магнатські «стовпи віри», зважалося на союз із модерним героєм — козаччиною. Крокуючи слідами дисидентів-протестантів, нав'язало стосунки з іноземними протекторами (Москва, Молдова, Туреччина). За браком своїх теологів, якийсь час не цуралося «гуманітарної допомоги» від протестантів (Мартин Броневський / Христофор Філалет, Інокентій Гізель etc). Скористалася оновлена православна церква й чисто річпосполитськими ідеологемами — вольності, толерантності, природних (стародавніх) прав, імперсько-наднаціонального рівноправ'я шляхтичів-сарматів.

Відтак, на середину XVII ст. Київська «дизунітська» метрополія стала загартованою у борні структурою. 1632 р. її нормальність / легітимність визнала і офіційна держава. Українське православ'я саме було вже здатне на широку експансію і виявилось придатним як для пропаганди Козацької революції, так і до реформування церкви у розлогих московських володіннях. З утвердженням статусу офіційної державної конфесії у другій

---

⁴⁷ Акцент на внутрішньоцерковних інституціях був дещо вимушеним для католиків. Він став результатом слабкості річпосполитської держави-левафану, що не давала формально «офіційній» церкві діяти проти суперників планомірно, брутально-ефективно та без постійних відступів і винятків.

половині XVII–XVIII ст. вона принагідно давала собі раду із численними конверсіями іновірців (католиків з Правобережжя, мусульман-потурнаків з Південної України).

У той самий час унійна — греко-католицька — церква стала стійкою опорою українського західництва, змушуючи й католицизм прибирати питомі риси українськості. Саме тут закріпився новий тип подвійної ідентифікації — «gente Ruthenus, natione Polonus» (русин — українець польської — річпосполитської нації), а осмислення-конструювання ієрархій лояльностей давало шанс українській ідентичності перетривати бездержавні часи. Стійкий історичний стереотип, що «Русь» може бути лише однієї віри (грецької, православної), а католик (греко-католик) автоматично стає «ляхом», був тоді зруйнований. Відтак, Україна по-своєму приречена стала на власний досвід толерантності.

До цього додалася нова зустріч із протестантизмом у другій половині XVIII ст., коли російський імперський уряд толерував іноземних колоністів (з європейських країн) на Південній Україні. Довелося мати справу і з «протестантами православ'я» — російськими старообрядцями. Зрештою, такий релігійний інтернаціонал поступово «пробивав дорогу» повноцінній модерній секуляризації.

* * *

Бароко, з його поєднанням непоєднуваного, стало головним стилем ранньомодерної річпосполитської культури⁴⁸. Так само химерно виглядав і сарматизм⁴⁹ — провідна державна ідеологія шляхетського народу. Почалася вона з географії — науки, піднесеної Ренесансом і Великими географічними відкриттями⁵⁰. Відчитані у «республіці вчених» античні

⁴⁸ Польські дослідники історії культури зазвичай виділяють окремо добу Ренесансу-Відродження та добу Бароко. Для України це менш очевидний поділ, оскільки українська рецепція Ренесансу великою мірою точкова, анклавна і спізнана, інша справа — українське Бароко, вже насправді «національний стиль (версія стилю)», вкорінений глибоко і надовго.

⁴⁹ «Химерність» тут позначилася на самому терміні «сарматизм», що уперше формально артикулюється лише 1765 р. (на шпальтах часопису «Monitor Polski») і то як ярлик для явища наразі ретроградного, яке стоїть на заваді подальшому прогресу. Причому, вже тільки після Другої світової війни сарматизм втрачає ознаки одвічно-природного стану «старошляхетського життя і мислі» — його почали вивчати як динамічну модель, що змінювалася і розвивалася. До речі, підставова химерність у чомусь полегшує проникнення культурних явищ — адже дозволяє запозичення окремих елементів, а не «системи» загалом. Це важливо мати на увазі при судженні про сарматизм український.

⁵⁰ Див. класику: *Ulewicz Tadeusz. Sarmacja: studium z problematyki slowianskiej XV i XVI w. Zagadnienie sarmatyzmu w kulturze i literaturze polskiej (Problematyka ogolna i zarzys historyczny)*. — Kraków, 2006 (перший варіант книги вийшов ще 1950 р.). Сучасний

географи-картографи (Страбон etc) оповіли, що на місті Речі Посполитої була колись Сарматія. Античні ж етнографи і історики подали певні відомості й про самих сарматів. Особливо вирашно виглядав факт, що ті славні варвари якийсь час успішно воювали з давніми римлянами — народом, який мав найвищий «рейтинг» серед першопредків європейців⁵¹. Саме такою ж войовничістю предків любили похизуватись і нащадки старожитніх германців — давній культурний взірець / конкурент для східних сусідів. Ідеологи Польської Корони взагалі якийсь час вагалися чи не вибрати за античного предка вандалів (пам'ять про яких також була гучною), але середньовічний антигерманізм поляків тут дався взнаки, і сармати звитяжили (зрештою, і сусіди-угорці визнали себе нащадками гунів Аттіли за схожих обставин).

Цікаво, що про іраномовність сарматів на той час відомо не було, відтак їх спокійно зарахували у протослов'яни. Це мало вирашний контекст на східнослов'янських теренах Речі Посполитої, які, разом із Польщею, складала слов'янську більшість у державі Ягеллонів. Взагалі, перспектива використання вже існуючого за раннього модерну панславізму (з його привілеєм першого «царя світу» — Олександра Македонського, наданим слов'янам — ветеранам його походів) давала Польській Короні можливість позиціонувати себе як лідера *Rex Slavica* (знані спроби пошукати сарматів «за кордоном» у чехів, словаків, росіян та аж у Хорватії-Далмації). Утім, вельми еластичний образ сарматів як мобільних лицарів-вершників дозволяв дошукуватись сарматського коріння і у татар (а отже, як максимум — претендувати на золотоординську спадщину, а як мінімум — легітимізувати статус татар литовських). Пасував він і до «участі» в етногенезі чи принаймні елітогенезі литовців та інших прибалтів, волохів-молдаван, ба навіть угорців і східних німців (прусаків і ливонців).

Уяву тогочасних українців сарматизм захопив. Утім, як і литовці, повністю розчинялись у ньому вони не бажали (хоча «надетнічний» підхід сарматської теорії для упослідженої нації був явно прийнятніший

огляд явища сарматизму див.: *Augustyniak Urszula. Historia Polski. 1572–1795. — Warszawa, 2008. — S. 358–402* (розділ VIII «Культура та ідеологія»). За нею, зокрема, було три етапи розвитку сарматизму, кожний з яких мав свою доміную: для XVI ст. — це конструювання сарматського генеалогічного походження; XVII ст. — сарматизм як політична ідеологія, що інтегрує т. зв. народ шляхетський; XVIII ст. — сарматська звичаєвість і ментальність і художні смаки.

⁵¹ Литовці згодом зробили «хід конем» і оголосили себе нащадками римських колоністів, а російські Романови відповіли у тому ж ключі, визнавши свого напів-легендарного предка-емігранта з литовської Пруссії нащадком римського імператора Августа. Отже, поляки на цьому тлі — у чомусь взірці вченої скромності.

за таке собі варварське «Горе переможеним!» практик середньовічного Польського королівства XIV–XV ст.). Відтак, якщо литовці оголосили себе ще й нащадками високорідних римлян, то українці знайшли собі *роксоланів* (блискучих, сяючих аланів) — найдоблесніше (за античними авторами) серед сарматів плем'я (отже, маємо справу із заявкою на потенційну гегемонію і в форматі конструйованої «нової Сарматії»⁵²). У «запасі» руських інтелектуалів були ще й гучні за античних часів скіфи (отже, вагання — кого вибрати? — на кшталт польських «вандальських» патріотів — тут також мали місце). Зауважимо також, що мотив успішного протистояння з Римською імперією (у її вже пізній візантійській формі) акцентувався і в украї популярному сюжеті про морські виправи давніх русів на Царгород-Константинополь.

Після Козацької революції — коли з'явився запит на вихід за рамку надто шляхетського сарматизму⁵³ — розпочинається велика кар'єра *козарської теорії* (де сучасні козаки — це нащадки літописних козар-хозар)⁵⁴. Утім, будується вона на цілком «сарматських» засадах (давній народ-завойовник — предок елітної групи у суспільстві; так само як і сарматів, козар хибно сприймали за слов'ян)⁵⁵. Симптоматичним був також мотив, що саме козари-хозари стояли на вістрі «drang nach Westen», натиску на Захід (греко-римську Ойкумену), а предки поляків — то

⁵² Тут доречно згадати класичну характеристику полюблінської (після 1569 р.) Речі Посполитої М. Грушевським: «...український елемент... почув себе взагалі сильнішим в Короні [курсив наш. — Авт.]» (Див.: *Грушевський М. С. Історія України-Руси.* — Т. VI. — К., 1907–1995. — С. 445).

⁵³ Взагалі акцент на тому, що від сарматів походить саме шляхта, а не більш-менш усі верстви-народи Речі Посполитої, то явище вже шляхетської мегаломанії XVII ст. — у «здоровішому» XVI ст. про це ще не чуто.

⁵⁴ Є версія, що козарська / хозарська теорія спрямована вже проти післямазепинського концепту «всеросійської вітчизни», запропонованого Ф. Прокоповичем (Див.: *Брехуненко В. Східна брама Європи. Козацька Україна в середини XVII–XVIII ст.* — С. 254–255). Але, гадаємо, вона була радше універсально-двосічна — могла бути застосована як проти «сарматів» з польським ядром, так і проти «усеросів» із їх пруським нащадком римлянина Августа (та, зрештою, й проти будь-яких інших міфів-«імперіалістів»). На користь цього можна навести й свіжовідкриту молодим російським джерелознавцем Д. Ю. Степановим у фондах відділу рукописів Російської Національної Бібліотеки пам'ятку «Синопис истории козацкой», яку дослідник датував 1698 р., — вона вже містить хозарську етногенетичну легенду (це якщо не згадувати давнє міркування про хозарське походження козаків у Яна-Щасного Гербурта в «Victoriae Kozakorum Nisoviorum de Tartaris Tauricanis in anno 1608 narratio Herburthi» / «Перемога козаків низових над татарами таврійськими року 1608, описана Гербуртом»).

⁵⁵ Роксоланство, до речі, не сходить цілком нанівець (Див. Пилипа Орлика «Алцид Російський» (1695) — панегірик І. Мазепі). Воно, до речі, як і стародавнє поняття «Русь», було справді досить амбівалентне до розрізень між східними слов'янами, хоча найчастіше в'язалося саме з Україною.

власне зрадники, котрі зруйнували сарматську єдність і привласнили її здобутки.

Далі ближче зупинимось на «українських» контекстах сарматизму загалом. Цікаві тут «впізнавано українські» сарматські спроби уявного історичного реваншу над ординцями — ось, власне, С. Оріховський-Роксолан твердив, що сармати були слов'янські завойовники, що підкорили первісних аборигенів «татарського» походження⁵⁶. Утім, в ординському питанні, як уже йшлося вище, сарматизм був вельми еластичний — зокрема, В. Демболецький охоче заявляв, що татари — то ті самі сармати — і лише вірою відрізняються (отже, наслідувати їх — це таке собі «свій, до свого, по своє»). У контексті золотоординської спадщини прикметна особлива любов усіх шляхетських військових мислителів до кінноти, а також специфічне переконання, що війни виграються в полі, а не у фортецях. Взагалі, певний орієнталізаційний дрейф Польщі у XVII ст. відмітили навіть чужоземці⁵⁷.

По-своєму українською була ідея об'єднання т. зв. Європейської Сарматії (переважно Речі Посполитої) з Сарматією Азійською (Московією і татарськими ханатами). Назвати стародавній «руський світ» сарматським — і на цій підставі спрямувати сили всієї держави на експансію у східному і південному напрямках — справа для ранньомодерного українця цілком комфортна. Відмова ж річпосполитського уряду від цих зовнішньополітичних пріоритетів, вповні окреслена на середину XVII ст., підважила-зруйнувала й українську лояльність сарматській вітчизні.

Висування колективного лицарства сарматів на перший план⁵⁸, із підозрілим ставленням до невиборних князів-тиранів, знайшло в Україні свій відгук (особливо в зв'язку із доволі динамічними процесами вигнання давніх князівських родів — стовпів Русі — плюс із відчутною полонізацією / деукраїнізацією решти панської еліти). Утім, українськими лицарями (зі статусом провідної / представницької верстви у місцевому суспільстві) стали козаки, а не шляхта (причиною тут була надмірна мілітаризація України, де шляхтич — громадянин і землевласник мав

---

⁵⁶ В основі, напевно, міркування, що *сармати* перемогли *скіфів*, а *скіфів*, за часів Оріховського, звичайно вважали предками татар.

⁵⁷ Як зауважив український (чи то українсько-американський) історик Ігор Шевченко (1922–2009), Польща в XVII ст. несподівано стає для Європи «Сходом» (Див.: Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом // Дух і Літера. — [К.,] 1997. — № 1–2. — С. 91; текст більш відомий у монографічній версії: Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII століття. — Львів, 2001).

⁵⁸ Фахівці часто звертають увагу, що «в маси» окреслення «сармати» (у сенсі доброго-справжнього громадянина, «сина коронного») впровадив т. зв. рокош М. Зебжидовського 1606–1608 рр. — вершина руху за шляхетську демократію (гміновладство) в Речі Посполитій.

менший «піар», ніж козак-воїн). І таких «пересувань-зсувів» річпосполитських ідей було чимало (згадаймо концепт середини XVI ст., що представляв прикордоння Русі / Західної України як «школу воїна»; він згодом «територіально» змістився на Запорозжя, а у XVIII ст. Січ вже подавалася як «військова школа селянина-повстанця»).

Хрестоносний мотив сарматизму, який взагалі-то не був його винаходом і монополією, також легко інтегрувався в український світогляд і знаходив у ньому живильні джерела. «Підміна» вірності «старій вірі» — контрреформаційному католицизму на відданість не менш стародавньому православ'ю тут не складала труднощів.

Утім, українською специфікою було те, що ані сарматизм, ані роксоланство, ані хозаризм не вийшов на теренах України — хоч якось серйозно — за рамки такого собі «пояснення для вчених». Опанувати маси, як це сталося у колі польської шляхти, ці ідеологічні концепти не змогли (а чи не встигли⁵⁹). Через це, з одного боку, не дійшло і до вульгаризації теорії (у Польщі це — оголошення сарматів добрими католиками, першошляхтичами, а також презентистське приписування сарматським предкам сучасних інститутів — виборної монархії, права *liberum veto* і т. д.), а з іншого — ці феномени в Україні значно поступалися польським аналогам за масштабом і впливом. Відтак, модерні / постмодерні спроби «відродження» елементів українського сарматизму українцями не виразні і не впливові.

* * *

Релікти річпосполитського проекту в Україні модерної доби (XIX–XX ст.) виявляли себе в різний час по-різному, але періодів повного «витіснення» досвіду Речі Посполитої зі світобачення українців либонь ніхто не згадає. За самодержав'я особливо відчутним був інтерес до парламентських практик, а також до революційно-повстанської традиції. Принаймні російські «верховники» чи «декабристи» — у форматі аристократів-революціонерів і борців за вольність — на тлі «подвигів» як шляхти, так і козаків виглядали бліденько. Царсько-імперських ідеологів трохи «виручала» можливість протиставляти козацьку і шляхетську традиції, але вдавалося це далеко не завжди — відтак і з'являлися то Шевченкове «ще як були ми козаками, братались з вольними ляхами», то «українська школа» у польській літературі XIX ст. Радянські епігони

---

⁵⁹ Доба масової шкільної освіченості української козацької старшини — це аж середина XVIII ст. (для польської шляхти такий рівень було досягнуто більш-менш на кінець XVI — початок XVII ст.). А не секрет, що 1740–1750-ті рр. — «золотий час» староукраїнської едукції-освіти — це час, коли Просвітництво вже підважувало ренесансно-барокові стандарти вченості.

імперії продовжили експлуатацію давніх козацько-шляхетських опозицій, додавши ще антиелітне «класове» протиставлення (що різко звузило-обкарнало ранньомодерну спадщину України — до досвіду рядових козаків, селян і міщан).

Цікавим є популярний за часів модерну мотив відносного безсилля шляхти та безперспективності відродження Речі Посполитої, який представлений як фольклором⁶⁰, так і в текстах українських інтелектуалів. Тут маємо як спадщину ідеалів Козацької революції, так і російсько-імперські навіювання. Але для модерних українців було ще важливо, що шляхтич — то посильний їм і не раз переможений ворог (далебі, з «нестрашним» супротивником легше переходити до діалогу). Історичні ж факти «перетравлення» шляхти козаками на Січі, лицарського побратимства і війн за спільні цілі багатьом видавалися за корисний прецедент.

Останнім часом багатообіцяючим є пробудження зацікавлення історією уній (Любліна 1569, Бреста 1596 і Гадяча 1658). Ясна річ, тут «завинили» складні інтеграційні процеси сучасності з гравцями, які мають певну подібність із ранньомодерною ситуацією (Європейська унія-Союз і давня польська-литовська співдружність як центри тяжіння для українців) та прояви релігійного відродження у світі і в Україні. Зрештою, до цього примикає уважне вивчення місцевого досвіду вестернізації і модернізації.

⁶⁰ Ось мало спопуляризований у науковому обігу текст-реакція на польське повстання 1863–1864 рр. (варіант записаний 1927 р. у с. Щербанях на Херсонщині від 70-річного старця, який переповідав, що вивчив пісню від свого діда):

Пісенька про Ляшка Моркв'яного

Був той лях моркв'яний,
Коник буряковий.
Шапка на нім з пустернаку,
Жупан лопуховий.
Контушина з горіха,
Пояс з кукурудзи,
Чоботи на ньому з ріпи,
Подв'язки з гарбузи.
Пістолет із качана,
Кулі з бараболі,
А сабелька із петрушки,
Піхва із квасолі.
А сидельце капустяне,
Стремена з берези.
Як напився лях водки,
Їде нетверезий.
Їхав лях із Варшави,
Під ним коник пляше;
(Див.: НБУВ. ІР. — Ф. Х. — Спр. 11691).

Переходять його свині:
— Злізай з коня, ляше! —
Під ним коник розбрикався,
Став хвостом вертїти,
А лях сидить на коневі, —
Став дрібно пердїти.
Вийняв же він пістолета,
Став свині стріляти.
Свині пулі похватали,
Нічим воювати.
Вийняв же він сабельку,
Став свині рубати,
А сабелька поламалась,
Нічим одігнати.
Свині ляха розірвали,
Коня зовсім з'їли,
А стремена березові
Осталися цілі.

Взагалі те, що Н. Дейвіс назвав «разючим присмаком сучасності» ідеалів польської шляхти, які відчутно корелюються із концептами ідеологій сучасних ліберальних демократій («золота свобода», право на опір, суспільний договір, свобода індивіда, принцип урядування за згодою, цінність покладання на власні сили), має доволі універсально-загальнолюдську притягальність для наших сучасників по всьому світу⁶¹. Українцям, які мають своє річпосполитське причастя, сприймати все це, власне, навіть у чомусь легше за інших.

Живлять річпосполитські спомини і археологія та локальні традиції багатьох українських регіонів. Вони здавна сприймаються як антирусифікаційні (з антиколоніальним забарвленням) і украй незручні для будь-яких концепцій «русскаго мира»⁶². Цікаво, що чимало локальних краєзнавчих традицій нині заново відкривають свій «річпосполитський період» (інтерес до Кодака на Дніпропетровщині, історії «задніпрських місць» на Кіровоградщині, Сіверщини 1618–1648 рр., а також до магнатсько-шляхетських колонізаційних ініціатив по всій лінії кордону Диких піль і «московського рубежу»). Ускладнюються та видозмінюються і традиційні місцеві «козацькі міфи» (коли уважніше роздивляються — хто ж реально ховається під загальниками «козак», «запорожець» чи «гайдамака»).

---

⁶¹ Дейвіс Н. Боже ігрище. Історія Польщі. — С. 321.

⁶² Знаємо це навіть із власного досвіду, коли авторську монографію «‘Україне місто’: Кременчук від заснування до року 1764-го» (К., 2011) кременчуцькі комуністи відразу оголосили таким собі антиросійським викривленням історії.

СУХОПУТНИЙ ТОРГІВЕЛЬНИЙ ШЛЯХ ЧЕРЕЗ УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ ДО ТУРЕЧЧИНИ І СПРОБИ МОСКВИ ВИВЕСТИ СВОЇ СУДНА НА ЧОРНЕ МОРЕ: ПОЗИЦІЇ ТА МЕТОДИ ДІЯЛЬНОСТІ РОСІЙСЬКОЇ ДИПЛОМАТІЇ

Спроби російського царя наприкінці XVII ст. здобути вихід до Азовського, а далі і до Чорного морів досить докладно досліджені в історіографії. Відомими також є намагання Москви домовитися з османською владою про виведення своїх торгових суден на Чорне море на початку XVIII ст. Однак докладний розгляд джерел про шляхи сполучення між Росією та Туреччиною дозволив знайти аспект проблеми, який має пряме відношення до України і спеціально не вивчався. Маємо на увазі тісний зв'язок між спробами Росії на початку XVIII ст. відкрити чорноморський морський шлях до Туреччини поряд з уже існуючим сухопутним сполученням, який рельєфно відображений в документації російського посольства в Османській імперії. Значна ділянка цього сухопутного шляху проходила через українські землі, а отже мала значення для економіки й політики Війська Запорозького, сприяла розвитку різного роду зв'язків України з Османською імперією. Зі зміною політичних обставин змінювалися й методи дипломатичного впливу Москви на Туреччину задля досягнення стратегічної мети — виведення російського флоту на Чорне море і далі — у води Світового океану. Спроба системно розглянути ці методи, а зокрема, й маніпуляції питанням про сухопутний шлях і є завданням цього нарису.

Сухопутна та морська торгівля в пропозиціях російської дипломатії до 1700 р.

Ще незадовго до «Вічного миру» 1686 р. керівники Османської імперії не бачили загрози своїм чорноморським володінням з боку Москви. Російських гінців Олексія Васильєва (1683–1684 рр.) та Микиту Олексієва (1685–1686 рр.), які приїжджали з царськими грамотами до султана, у зворотню дорогу відправляли морем — до Азова та Очакова. Це свідчить про відсутність у Стамбула побоювань щодо російського наступу на Північне Причорномор'я, а, зокрема, про те, що турки не бачили можливостей Москви для появи її сил на морі. Невдоволення ж гінців таким способом подорожі говорить за те, що Москва й не ставила їм завдання розвідувати стан справ на Чорному морі¹.

---

¹ *Орешкова С.Ф.* Немировский конгресс. От двусторонних османо-росийских отношений к Восточному вопросу. — М., 2015. — С. 52.

Однак незабаром ситуація різко змінилася. Росія виявила відверту зацікавленість у поширенні своєї влади до чорноморських берегів. Вже в роки Кримських походів московський уряд збирався вимагати в Османської імперії уступки Росії Криму, а також Азова і Очакова — фортець, які охороняли річкові виходи в Азовське та Чорне моря². Систематичні й безперервні зусилля в цьому напрямі, у дипломатичній сфері зокрема, прослідковуються з 1696 р., після завоювання Азова, бо Петро I не збирався зупинитися на досягнутому. В січні 1697 р. було підписано союзний договір Росії з Австрією та Венецією про наступальний союз проти Османської імперії терміном на три роки³. Велике посольство 1697–1698 рр., організоване за ініціативою царя, мало відвідати цісаря, англійського і датського королів, римського папу, Голландію, брандербурзького курфюрста, Венецію. Його офіційною метою було оголошено «підтвердження давньої дружби і любові, послаблення ворогів Христа Господнього, султана турецького, хана кримського і всіх бусурманських орд»⁴.

Коли ж російський монарх довідався про наміри Відня укласти мирний договір з Османською імперією, він заявив про претензії на Керч. В червні 1698 р., реагуючи на пропозицію Австрії укласти мир з Османською імперією за принципом «uti possidetis», Петро I висунув необхідною умовою своєї згоди передачу Росії цього міста. В разі відмови турків задовольнити його вимогу цар закликав цісаря продовжити наступальну війну до 1701 р., посилаючись на раніше укладений договір⁵.

Надалі російська влада була змушена відмовитися від воєнних планів і сконцентрувалася на дипломатичних переговорах. Постійною темою переговорного процесу стає торгівля, а особливо питання про торгівельні шляхи між Росією і Туреччиною, оскільки Москва прагнула домогтися появи своїх, хоча би торгових, кораблів на Чорному морі. При цьому в переговорах регулярно згадувався й діючий сухопутний шлях, який проходив через Україну. Російська сторона наполегливо пропонувала розви-

---

² Сборник Муханова. — М., 1836. — С. 230–232; *Богословский М.М.* Петр Великий: материалы для биографии. — М., 2005. — Т. 1. — С. 199; *Станіславський В.* Маловідомі документи щодо планів південної політики Російської держави у другій половині 80-х рр. XVII ст. // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. — К., 2000. — Вип. 7. — С. 340–357.

³ Письма и бумаги императора Петра Великого. — СПб., 1887. — Т. 1. — С. 124–128.

⁴ *Соловьев С.М.* История России с древнейших времен. — Кн. VII. — Т. 13–14. — М., 1962. — С. 542–543.

⁵ *Богословский М.М.* Петр I: материалы для биографии. — М., 1941. — Т. 2. — С. 412–416; 1946. — Т. 3. — С. 340–341; Письма и бумаги императора Петра Великого. — Т. 1. — С. 262–263.

вати морську торгівлю і не полишала сподівань на отримання Керчі, на яку висловлювала претензії і на мирних переговорах у Карлівчачах у 1698 р. При цьому на першому місці згадувалася сухопутна торгівля, яка мала функціонувати одночасно з морською. Так, 21 жовтня російський посол Прокофій Возніцин відправив доктора Петра Поснікова до представника Османської імперії Олександра Маврокордато з пропозицією про укладення перемир'я на рік чи півтора, під час якого «на обидві сторони, як сухим шляхом, так і морем, вільна і безпечна торгівля має бути»⁶. А 23 жовтня росіянин відіслав до цісарського посла статті, пропоновані для укладення мирного договору Москви зі Стамбулом. У одній зі статей було висловлено бажання Росії отримати Керч, а у статті про торгівлю зазначалось: «На обидві сторони купцям, як зі сторони його султанової величності, з усякими товарами, сухим шляхом возами, в'юками, і морем на кораблях та інших суднах, до держав його царської величності, до порубіжних міст, до Азова, і до Керчі, і до Тавані, і до Києва і до царюючого міста Москви, так і з сторони його царської величності до держав його султанової величності і до Криму, і до порубіжних міст, і до Константинополя і далі, сухим шляхом кіньми, і возами, мулами, верблюдами, і морем — кораблями, галерами, фуркатами та іншими всякими суднами, до Кафи, і до Синопа, і до Трапезона, і до Амастрії, і до Константинополя ж і далі, вільно і безпечно ходити, і торгувати»⁷. Як бачимо, в цій статті Керч фігурує як підвладне царю місто, що розцінюємо як дипломатичний прийом. 26 жовтня П. Посніков говорив представнику О. Маврокордато, що Росія не стане укладати мирної угоди без уступки їй Керчі⁸.

9 листопада 1698 р. на зустрічі з представниками Османської імперії російський посол вислухав побажання турків про повернення їм Азова, а сам говорив про бажання Росії отримати Керч. Негативно реагуючи на цей запит, турецька сторона навела характеристику стратегічного положення міста, зазначивши, що воно «тримає ворота всього Чорного моря і Кримського острова»⁹. 26 листопада до цісарського та венеціанського послів знову було відправлено статті, які російська сторона хотіла включити до мирного договору з Османською імперією. Тепер стаття про торгівлю була лаконічнішою і, зокрема, пропонувала: «На обидві сторони купцям з усякими товарами сухим шляхом, возами і в'юками, морем же

---

⁶ Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными. — СПб., 1868. — Т. 9: Памятники дипломатических сношений с Римскою имперією. — С. 184–185, 191.

⁷ Там же. — С. 205–207.

⁸ Там же. — С. 212, 237.

⁹ Там же. — С. 253–261, 276–283.

на кораблях та інших суднах, до держав обох великих государів, до порубіжних і до царюючих міст, і до Криму, вільно і безпечно їздити, і ходити, і торгувати»¹⁰. Основний зміст її залишився таким же, як і раніше. Однак зусилля царських представників в питаннях торгівлі Чорним морем і отримання Керчі на цих переговорах були даремними.

В січні 1699 р. Росія підписала перемир'я з Османською імперією на два роки¹¹. І вже невдовзі розпочалася робота навколо укладення мирного договору. Питання про морську торгівлю Москва не полишала. В інструкції послу Омеляну Українцеву, на якого було покладено завдання домовлятися про довгострокову угоду, говорилося, що він має добиватися включення в мирний договір статті про торгівлю, яка мала вестися «вільно сухопутним та водним шляхами». Відповідно російські представники представили туркам своє формулювання, в якому, зокрема, мовилося: «На обидві сторони купцям зі всякими товарами сухим шляхом возами, в'юками, а морем на кораблях та інших суднах до держав обох великих государів, до порубіжних і до царюючих градів, і до Криму вільно й безпечно їздити і ходити, і торгувати». Але турки не могли погодитися на таку пропозицію, оскільки вона передбачала появу російських кораблів на Чорному морі, хоча й не заперечували проти сухопутних зв'язків і плавання цих кораблів у Середземному морі¹². Варіант договору з зазначенням, що купці можуть вільно їздити сушею і морем, О. Українцев передав представникам Туреччини на переговорах 2 грудня 1699 р.¹³

10 квітня 1700 р. на черговій зустрічі російських і турецьких представників вперше прозвучали слова О. Українцева про укладення особливої статті про азовський флот. Тоді турки виявили помітне роздратування. Вони заявили, що про цей флот нічого не знають, а Чорним морем ніхто, крім султана, не володіє і володіти не буде. Коли ж О. Українцев заявив про ведення торгівлі морським шляхом, турки обурилися ще більше і відповіли, що такій «торгівлі бути можливо, а бути їй сухим шляхом. А щоб на Чорне море ходити царським торговим кораблям та іншим морським суднам, того з їх боку дозволено ніколи не буде».

¹⁰ Там же. — С. 312.

¹¹ Полное собрание законов Российской империи, с 1649 года (далі — ПСЗРИ). — СПб., 1830. — Т. 3. — С. 526–528; Письма и бумаги императора Петра Великого. — Т. 1. — С. 271–273.

¹² Богословский М.М. Петр I: материалы для биографии. — М., 1948. — Т. 5. — С. 149–150; Орешкова С.Ф. Вступительная статья // П.А. Толстой. Описание Черного моря, Эгейского архипелага и османского флота / Сост. И.В. Зайцев, С.Ф. Орешкова. — М., 2006. — С. 15–16.

¹³ Богословский М.М. Петр I: материалы для биографии. — Т. 5. — С. 78.

Наприкінці цього обговорення турецькі делегати покинули приміщення, де відбувалися переговори, не попрощавшись з царськими представниками¹⁴.

Турки рішуче відкидали російські спроби домовитися про плавання на Чорному морі і під час переговорів 29 квітня 1700 р. Того дня росіяни говорили про торгівлю між Росією і Туреччиною сухоходом, а також Чорним і Білим морями. На це О. Маврокордато відповів, що султан хоче, щоб торгівля процвітала сухоходом і по Білому морю, і дозволяє приїжджати на те море російським торговим людям на кораблях з Архангельська. А від Азова султан може дозволити росіянам плавати лише до Керчі, де будуть споруджені особлива пристань, склади та двори. Однак росіяни знову порушили питання про дозвіл плавання з Азова до усіх значних султанських місць на Чорному морі та до Царгорода, зазначаючи, що від нього вони зможуть ходити «і на Біле море, і в Смирну, і в Єгипет, і в інші місця». Прозвучала тоді з російського боку й погроза, що якби не велися мирні переговори, а продовжувалася війна, то цар би не питав дозволу на плавання своїх кораблів на Чорному морі: «Міг би той його царської величності караван при милості Божій і сам собі вільний шлях знайти і очистити»¹⁵.

Під час нових суперечок щодо допуску російських торгових кораблів на Чорне море 2 травня 1700 р. російська сторона згадала про сухопутний шлях, заявивши про невігоди поїздок торгових людей з Азова до Царгорода через Крим, Буджак, волоську та мультянську землі¹⁶. Але домовитися і на цей раз не вдалося, а тому справа відкладалася до переговорів з іншим московським представником. Константинопольський мирний договір закріплював за Росією Азов, а укладення торгової угоди покладалося на «урочистого» посла, який мав бути присланий від царя до Порти. При цьому зазначалося, що надзвичайні російські посланці, які вели переговори про умови мирного договору, не мали повноважень на укладення цієї угоди¹⁷. Врешті, й цей договір був певним кроком до виходу московського флоту на Чорне море, враховуючи утвердження російської влади в Азові.

---

¹⁴ Там же. — С. 117–118.

¹⁵ *Богословский М.М.* Петр I: материалы для биографии. — Т. 5. — С. 150–153; *Уляницкий В.* Дарданеллы, Босфор и Черное море в XVIII веке. — М., 1883. — С. 25–27; *Орешкова С.Ф.* Вступительная статья. — С. 15–16.

¹⁶ *Богословский М. М.* Петр I: материалы для биографии. — Т. 5. — С. 157–158.

¹⁷ *Договоры России с Востоком политические и торговые / собрал и издал Т. Юзефович.* — СПб., 1869. — С. 4, 9; *Письма и бумаги императора Петра Великого.* — Т. 1. — С. 371, 376.

Переговори Дмитра Голіцина про чорноморську торгівлю в 1701 р.

Деякі зі сторінок діяльності російської дипломатії демонструють спроби Москви прямо наполягати на морській торгівлі. Саме про це йшла мова під час поїздки до Туреччини князя Дмитра Голіцина в 1701 р. Того року Д. Голіцин їздив до цієї країни задля підтвердження мирного договору, укладеного О. Українцевим. На його запити щодо дозволу російським кораблям вільно плавати по Чорному морю великий візир відповів, що диван з радістю погодиться на вільну сухопутну торгівлю між обома державами, а появи московських кораблів на цьому морі турецька сторона ніколи не дозволить; що «краще би султану бачити відкритим шлях в дім свій султанський, аніж показати шлях і хід московським кораблям на Чорному морі». При цьому московські купці могли возити свої товари на турецьких кораблях до всіх турецьких міст, куди б вони побажали. Великий візир вказав і на ширший контекст османської стратегії: «У турків два моря Чорне і Чормне (Червоне. — *Авт.*) для інших народів закриті».

Після цього Д. Голіцин мав зустріч з реїс-ефенді, який додав, що вирішено питання про можливість ведення окружної торгівлі, про яку і слід домовитися; що султан розглядає Чорне море як свій внутрішній дім, куди не можна допускати чужоземця; що султан може дозволити росіянам їздити цим морем на турецьких кораблях, «і краще султановій величності мати війну, аніж допустити ходити кораблям по Чорному морю»; що «султанова величність і великий візир, і весь диван думали і думку з'єднали зі справою, і указом султанової величності весь диван закріпив, що не тільки говорити про те, і чути не воліють»¹⁸.

Врешті Д. Голіцин був змушений відмовитися від звернень до османської влади з цього питання, зокрема, і після слів єрусалимського патріарха, який наставляв його надалі не говорити про чорноморську торгівлю, аби не спровокувати турків до створення ефективної системи захисту від російського флоту¹⁹.

Позиції російської дипломатії щодо сухопутної торгівлі в 1702 р.

Цього року питання про торгові шляхи російська влада пов'язувала значною мірою з пограбуванням грецьких купців українськими козаками, яке сталося в 1701 р. Згідно з царським указом, виданим у лютому 1702 р. і адресованим українському гетьману Івану Мазепі, посланцю силістрійського паші Ібраїму-азі, який перебував в Батурині, потрібно було гово-

¹⁸ Уляницький В. Дарданеллы, Босфор и Черное море в XVIII веке. — С. 33–34.

¹⁹ Каптерев Н. Сношения иерусалимского патриарха Досифея с русским правительством (1669–1707 г.). — М., 1891. — С. 215–216.

рити, що грецьких купців пограбували через їх самовільні і недостойні дії — купці, «посварившись з ними, запорожцями, йшли шляхом тим в степу, яким до цього торгівці люди в Російську державу не ходили». Далі російська сторона використала інцидент з пограбуванням задля проштовхування ідеї розвитку російсько-турецької торгівлі в Азові. Спершу вона заявила, що безсила зупинити свавільну поведінку запорожців: «а оскільки ті своєвольці (про що відомо всьому світу) хоча по заслугам своїм за вчинене розбійництво й грабіж і покарання приймуть, але від цього розбійництва зовсім вгамуватися не можуть через звичайну їх пиятику та своєвольне життя». А потім пропонувала, аби султанські піддані їхали торгувати в Азов, інформуючи, що воєводи отримали суворий царський указ оберігати їх, зокрема, опікуватися тим, щоб купцям не завдавали зайвих труднощів, а в разі пограбування цар обіцяв виплачувати компенсацію зі своєї казни без затримок. Азовська торгівля мала бути безпечна, «тому що таких своєвольців в тамтешніх місцях немає, які суть запорожці»²⁰. Байдуже, що в цій смисловій будові Москва пішла на те, щоб задекларувати свою неспроможність справитися з Запорозькою Січчю, — аргумент дуже сумнівний, але придатний для дипломатичних переговорів. Звернемо також увагу, що спочатку російська сторона пов'язувала пограбування з відхиленням купців від традиційного шляху.

Особлива увага приділялася торгівельним шляхам і у зв'язку зі стосунками московської влади з волоським господарем. У документах згадується, що в 1702 р. до царя через князя Д. Голіцина було передано прохання волоського господаря Костянтина Дуки. Йшлося про видання царського наказу торговим людям Московської держави, які їздили з давніх часів з товарами в Туреччину через Волоське князівство, й надалі використовувати цей шлях. Турки ж, за його словами, направляли «руських» купців через Буджак. На це П. Толстой при зустрічі з господарем мусив відповісти, що торгові люди самі шукають собі вільного і незбиткового шляху, і в тому їх «силою примусити важко, оскільки всякий своїми пожитками торгівлю заради прибутку свого створює». Таким чином Москва фактично відповідала відмовою на клопотання господаря. І при цьому посол мав поінформувати К. Дуку про указ царя, «аби торгували московські піддані з підданими султанової величності в Азові заради зручного й безпечного до Азова водного шляху». До цього додавалося зауваження, що «руським» людям не будуть забороняти прямувати до Константинополя і через волоську землю²¹.

²⁰ Российский государственный архив древних актов (далі — РГАДА). — Ф. 89. — Оп. 1. — 1702. — Д. 1. — Л. 260–261, 262–262 об.

²¹ Письма и бумаги императора Петра Великого. — СПб., 1889. — Т. 2. — С. 36–38.

У документації посольства збереглися записи про те, як росіянин виконав це розпорядження. Власне, відмінностей від наказу у записах слів посла немає. Натомість маємо нові дані про позицію господаря. Отже, 21 липня 1702 р. П. Толстой перетнув кордон Османської імперії²², а 28 приїхав до Ясс, де зустрівся з К. Дукою²³. Згідно з царським розпорядженням, на цих перемовинах посол підняв питання про розвиток торгових відносин з Російською державою, а саме про торгові шляхи. Спочатку П. Толстой цілком резонно зазначив, що торгові люди вільно обирають незбиткові для себе шляхи, і силою на них вплинути важко. А далі повідомив, що Петро I видав указ про торгівлю «московських» торгових людей з султанськими підданими в Азові, до якого веде зручний і безпечний водний шлях. При цьому зауважив, що бажаним не забороняється їхати через волоську землю до Константинополя. П. Толстой радив господарю звернути увагу на вигідність торгівлі в Азові, якщо той захоче, аби його піддані займалися купецькими справами²⁴.

На це К. Дука відповів, що з давніх часів купці їздили через волоську землю, що приносило прибутки місцевим мешканцям, а недавніми роками почали їздити через Буджак та інші місця. Через це прибуток від волохів перейшов до рук турків і татар. Тому господар «просить милості», щоб торговим людям — «руським», грекам і волохам — було дозволено їздити через Азов і волоську землю, а інші дороги були заборонені. Стосовно ж поїздок його підданих К. Дука зазначив, що вони б їздили до Азова, але це місто від волоської землі далеко, і проїжджати їм поблизу Криму та інших таких же місць страшно. А тому поїздки до Азова волоських купців неможливі²⁵.

Відповідь господаря на заклики посла розвивати торгівлю через Азов висвітила реальну ситуацію. К. Дука чітко дав зрозуміти, що головним чином турбується про прибутки для свого князівства, насамперед поскаржившись на зміну ділянки торгового шляху, який йшов через волоську землю до Буджака. Він добивався сприяння царя в тому, щоб функціонував традиційний сухопутний шлях. Формально поряд з цим було озвучено можливість пересування купців і через Азов, так як цього хотілося царю. При цьому про переорієнтацію поїздок волоських купців на Азов взагалі не йшлося через віддаленість міста та подорожні небезпеки. Отже, заклики посла до господаря в цьому питанні залишилися безрезультатними, оскільки вони суперечили логіці функціонування

²² РГАДА. — Ф. 89. — Оп. 1. — 1702. — Д. 1. — Л. 25 об.

²³ Там же. — Л. 48 об.—49.

²⁴ Там же. — Л. 49 об.—50.

²⁵ Там же. — Л. 50—50 об.

торговельних шляхів. Крім відомостей про зусилля посла, з даного питання для нашої теми є важливою вказівка про функціонування двох можливих ділянок торгового шляху — через волоську землю і Буджак, що співпадає з даними, відомими в історіографії.

Невдовзі почалося спілкування з турецькою стороною щодо пограбування купців в 1701 р., в контексті чого обговорювалися торгові шляхи. У розмові з О. Маврокордато, яка відбулася 16 листопада 1702 р., П. Толстой яскраво описував небезпеки, що чатували на тих купців, які ухилялися від звичайного маршруту, аби довести, що пограбування спровокувала поведінка самих греків. За його словами, греки, «залишивши здавна звичайну і безпечну велику проїжджу дорогу, поїхали порожніми і небезпечними степами, де як диким звірам повсякчасне суть перебування злим людям буває, котрі там від різних сторін, так від сторони царської величності, як і від польської сторони, і від волоської землі стікаються, не маючи у батьківщинах своїх помешкань і поживи, і залишаючись без денної їжі, шукають в тих пустелях вищесказаних собі ловительства, себто, де би могли вчинити кому яке пограбування, і якщо щось там набувають по своїй силі, розграбовують під іменем запорозьких козаків і розносять нарізно, а деякі частини розграбування і на Кіш запорозьких козаків приносять»²⁶. Отже, в даному разі сухопутний шлях названий безпечним. Акцент зроблено лише на відхиленні з цього шляху.

Пропозиція Петра Толстого щодо торговельної угоди в 1704 р.

В квітні 1704 р. посол запропонував туркам додати до мирного договору положення про «відкриття вільного проїзду торговим людям обох сторін підданих по землі і по морю, і безперешкодне провезення товарів, і не обтяження податками». Царські піддані мали плавати по морю на своїх суднах. Ці судна мали бути невеликими і беззбройними, а супроводжувати їх повинні були 2–3 кораблі з гарматами. Тоді ж П. Толстой надав капудан-паші Осману проект торгового договору. У ньому йшлося про дозвіл вільного плавання купцям по Чорному морю на купецьких кораблях без зброї²⁷. А в розмові з великим візирем посол доводив переваги морської торгівлі над сухопутною. Коли Морали Дамат Хасан-паша зауважив, що торгівлю належить продовжувати так, як і раніше, П. Толстой сказав: «Раніше така торгівля, як є звичай на всьому світі торгівлі бути, між цими двома державами, Російською і Оттоманською, не була. Якщо і були якісь малі торгові промисли від греків і ті були дуже незручні, оскільки приїжджати торговим людям сухим шляхом

²⁶ Там же. — Л. 314 об., 317 об.–318.

²⁷ Орешкова С.Ф. Вступительная статья. — С. 37–40.

дуже далеко і некорисно. А нині є шлях морський від Константинополя до Азова і дуже близький і може торгівля бути з обох сторін з великим задоволенням»²⁸. На цей раз аргументом був невеликий обсяг сухопутної торгівлі через непридатність сухопутного шляху.

В червні 1704 р. П. Толстому були надані повноваження на укладення торгового договору, але саме про морську торгівлю. Заради цього Петро I був згодний навіть на продаж Туреччині азовського флоту та на інші поступки. «Економічної вигоди російський уряд в цій торгівлі не шукав», — так прокоментувала російський історик С. Орешкова прагнення Росії отримати доступ для своїх торгових кораблів на Чорне море. Заради такого доступу російський посол мав погодитися навіть на те, що кораблі плавали б лише для викупу полонених, не наполягаючи на торгівлі навіть потрібними для Росії товарами. Натомість сухопутним шляхом Москва повністю нехтувала: а «про сухий шлях і ставити нічого, оскільки ніякого прибутку з того не буде нам»²⁹. Тобто знову маємо яскраву ілюстрацію стратегії Москви. Її цікавив вихід на світові ринки, втручання у велику міжнародну політику, а не торгівля з Туреччиною, навіть якби вона була вигідною. Не можна сприймати на віру й готовність царя пожертвувати флотом, заяви про що були лише дипломатичними хитрощами.

Пропозиції російського посла щодо торгівлі в Азові та заборони волозької ділянки торговельного шляху в 1706 і 1707 рр.

В 1706 р. в російсько-турецьких переговорах багато уваги приділялося новому пограбуванню купців, в контексті чого обговорювалися питання торговельних шляхів. Посол отримав свіжі інструкції з Москви. 21 серпня 1706 р. до нього надійшов лист від Федора Головіна, датований 8 липня. Боярин дав вказівки послу щодо позиції на переговорах в справі пограбування купців. Він писав, що російському керівництву стало відомо, що запорожці пограбували грецьких купців, які прямували до Константинополя, після чого ті хотіли їхати зі скаргою до султана. А тому до гетьмана були відправлені «жорстокі» царські укази, аби він розслідував справу і знову заборонив «своєвільним» чинити такі дії. Однак через те, що злочинців багато разів карали, але зупинити грабежі не вдавалося, російський уряд наказував послу, в разі згадки про цю справу великим візиром, дати йому відповідь за трьома пунктами. По-перше, П. Толстой повинен був заявити, що цар вже 5 років тому заборонив всім купцям

---

²⁸ Крылова Т.К. Русско-турецкие отношения во время Северной войны // Исторические записки АН СССР. — М., 1941. — Т. 10. — С. 266.

²⁹ Письма и бумаги императора Петра Великого. — СПб., 1893. — Т. 3. — С. 80–84; Орешкова С.Ф. Вступительная статья. — С. 37.

їздити через Україну тим шляхом, через те, що йде «війна зі шведом і незгода з поляками є», аби їм не понести збитків і не бути пограбованими. По-друге, купцям було оголошено, щоб вони замість дороги через Україну їхали морем чи суходолом на Азов і так само поверталися, бо той шлях дуже безпечний. Цар обіцяв протягом 7 років не брати з купців податку, якщо вони будуть користуватися тим шляхом. По-третє, в тому разі, якби турецька сторона згадала про компенсацію за пограбоване, російський посол повинен був рішуче сказати, що цар в ніякому разі не зволить цього зробити, бо купці самі винні в своїх проблемах. Адже вони поїхали тією дорогою, знаючи про небезпеку. А розбійників буває багато у всіх державах. Так само у державі султанової величності є багато розбійників поблизу самої столиці, і вони чинять чималі розбої. Однак султан нікому за пограбоване не платить, а тільки чинить жорстокі покарання. Так само цар повелів зробити гетьману, розслідувавши справу³⁰.

Питання про пограбування підданих султану грецьких купців обговорювалося 10 вересня 1706 р. у ході приватного візиту П. Толстого до великого візира Чорлулу Дамат Алі-паші. За словами останнього, у поданій йому чолобитній від купців йшлося, що їх пограбували козаки при поверненні з «Російської держави» поблизу Немирова. У відповідь посол, зокрема, сказав, що пограбування сталося через власну необережність тих людей, бо їм та іншим грецьким купцям неодноразово забороняли їхати на волоську землю, «бо нині та дорога не безпечна через війну зі шведами та через незгоду з поляками». Однак ті греки, «вживши вперте своєвольство зухвало тією дорогою поїхали», і через те втратили свої речі. П. Толстой висунув пропозицію, щоб Порта взяла участь у запобіганні грабежам — заборонила султанським підданим купецьким людям їздити тією дорогою. Посол знову проштовхував ідею про те, що купцям краще їздити до Азова, бо як морем, так і суходолом шляхи від Константинополя до цього міста безпечні³¹. Отже, в даному разі бачимо з боку російського посла не тільки аргументи задля перекладання вини за інцидент на самих купців, а й пропозицію про закриття діючого торговельного шляху. Пропозиція підкріплювалася аргументом про вже здійснену заборону з російського боку. Щоправда, щодо втілення царської заборони на ведення торгівлі сухопутним шляхом маємо заувагу. Цю заборону доводиться розглядати як формальність, бо купці продовжували успішно вести торгівлю. А отже, реально їхній діяльності вона мало заважала. Та й сам П. Толстой часто сприяв купцям, чи надаючи проїжджі листи, чи іншими способами.

³⁰ РГАДА. — Ф. 89. — Оп. 1. — 1706. — Д. 3. — Л. 307 об.–308 об.

³¹ Там же. — Л. 316 об.–317.

16 вересня 1706 р. на переговорах з П. Толстим О. Маврокордато висловив побажання великого візира, щоб справа про пограбування грецьких купців була вирішена належним для добрих відносин чином. У відповідь росіянин знову заявив позицію російської сторони, згадавши про зухвалість купців, які поїхали небезпечним шляхом, і про настанови їм щодо безпечних поїздок до Азова, а також пропонуючи Порті забронити своїм купцям поїздки традиційним шляхом, а спонукати їх їздити близькою і безпечною дорогою до Азова. На це О. Маврокордато сказав, що торгові люди — султанські піддані не можуть їздити до Азова, оскільки цього не дозволяє султан. А якщо цар не дозволить купецьким людям їздити дорогою через волоську землю, то торгівля між обома державами «мимоволі» припиниться. На це посол заявив, що Московська держава не потребує ніяких товарів, котрі купці вивозять з османських володінь. І якщо торгівля справді припиниться, Росія від цього не постраждає, бо купці, які їдуть з Туреччини через волоську землю в царські володіння, не привозять ніяких потрібних товарів, а їдуть лише для купівлі соболів, лисиць, горностаїв, білок, юфті, рибацької кістки та багато чого іншого. Туреччина сама мала вирішити, чи потрібні їй ці товари, говорив П. Толстой. А якби султан дозволив вести торгівлю з Російською державою через Чорне море, то торгові люди вивозили б у Туреччину багато товарів, потрібних для будівництва морських суден: залізо, пеньку, смолу, сало тощо. А Азов ніяких турецьких товарів не потребує, крім вина, сухофруктів і бавовняного паперу. Посол радив Порті уважно розглянути цю справу, яка могла принести Османській державі великі прибутки в потрібних товарах і податках³².

Проблема пограбування купців продовжувала докладно обговорюватися і в 1707 р., чому було присвячено дві зустрічі російського дипломата з Ніколаєм Маврокордато. 27 червня 1707 р. Н. Маврокордато завітав до П. Толстого як представник великого візира Чорлулу Дамат Алі-паші, бо того дня постраждали купці подали візиру свою чолобитну. Оскільки посол одразу заявив, що у справі про пограбування він вже неодноразово відповідав на турецькі запити, і йому додати більше нічого, представник імперії говорив, що раніше П. Толстой відповідав про ту справу дещо приховано і обіцяв про все відверто сказати під час розмов з призначеним Портою для переговорів щодо торгової статті «міністром» Мегмет-ефенді. А так як у цей час той «міністр» з певних причин вести переговори з російським послом не мав змоги, то треба, щоб посол дав відповідь нині, і вона буде переказана великому візиру. На це П. Толстой зауважив, що вже 9 місяць минає відтоді, як Мегмет-ефенді був при-

³² Там же. — Л. 332 об.—334 об.

значений вести переговори, але до цього часу жодної зустрічі з ним не було, а тепер стало зрозумілим, що таких переговорів взагалі не буде. І тому, відклавши питання, яке є фундаментом для торгівлі, посла питають про малу справу, про яку соромно так часто багатословити. Якщо ж великий візир хоче почути відповідь, то нехай, згідно зі своєю обіцянкою, призначить повноважного «міністра» для переговорів щодо торгової статті. І при розв'язанні цього питання можуть бути пристойним чином вирішені справи щодо збитків торгових людей з обох сторін. А тепер, облишивши розмову про засади торгівлі, почати говорити про збитки купців посол вважав неприйнятним, бо ніяка проблема не може вирішитися без основи. На це Н. Маврокодато відповів, що він немає наказу вести перемовини про торгову статтю, а отримав розпорядження питати посла про відповідь стосовно несправедливо пограбованих людей, бо підданам султана купцям непристойно терпіти такі образи.

Коментуючи проблему, П. Толстой заявляв, що тим грекам терпіти такі образи дуже пристойно, бо вони не «правдиві купці», а якість шахраї. Це видно навіть з розпису зниклих товарів, який вони подали. В тому розписі купці зазначили такі товари, які неможливо купити в малоросійських містах, а якщо їх і купили, то з тих товарів не платили податків. І якби ті товари і не були відібрані, то їх, згідно з російським торговим статутом, треба було б забрати у митницю. Отже, через те, що греки, маючи при собі крадені речі, бажали уникнути сплати справедливих податків і поїхали забороненою дорогою, де постійно збирається з різних сторін багато розбійників, вони по своїй волі зазнали пограбування і справедливо втратили весь свій товар. І непристойно про таких шахраїв багато говорити і знову згадувати про це соромно. Натомість посол пропонував суворо заборонити всім підданам султана купцям їхати тією дорогою до Російської держави, а спрямувати їх на Азов. Якщо ж вони знову поїдуть суходолом і знову зазнають якогось пограбування від розбійників, то Порта не зможе ні єдиного слова про те говорити, бо як давно, так і тепер від царської сторони ясно оголошується, щоб тією дорогою торгові люди не їздили, оскільки вона небезпечна.

На це Н. Маврокодато зауважив, що дорога через волоську землю, яку посол називає небезпечною і про яку каже, щоб піддані султана не їздили нею до Російської держави, постійно використовується багатьма купецькими людьми «російського народу», які приїжджають до турецької столиці, «і ніколи жодна людина ніким не пограбована». А це є свідченням того, що та дорога безпечна. Що ж до поїздок торгових людей до Азова, то султан цього не дозволяє.

Проте П. Толстой відстоював свою точку зору, заявивши, що та невелика кількість купців «російського народу», яка приїхала до Констан-

тинополя сухоходом, можливо, скористалася «якимись особливими безпечними дорогами», а тому й уникла збитків. Що ж до сказаного Н. Маврокордато про султанську заборону торговим людям їздити до Азова, то так само й цар не дозволяє торговим людям їхати через волоську землю. І тому, завершував посол, він думає, що «між цими обома імперіями торг бути не може»³³.

Таким чином, під час цих переговорів російський дипломат звинуватив підданих султану грецьких купців у незаконному перевезенні певних товарів, що нібито й спонукало їх обрати заборонену дорогу. Він пропонував османському уряду, зважаючи на небезпеку, заборонити купцям надалі їздити сухоходом, маючи на увазі традиційний шлях, а спрямовувати їх на Азов. Натомість у запису слів Н. Маврокордато чітко представлено тодішню позицію османського уряду: відмова від торгівлі через Азов. Супутнім цьому стало твердження про безпеку давнього сухопутного шляху, всупереч постійній повторюваності російської позиції. Це твердження разом із свідченням посла про багатомісячну відсутність переговорів про торгіву статтю, на що турецька сторона формально погодилася і що фактично ігнорувала, показують, що Стамбул не хотів жодних змін у торговельному сполученні з Росією.

23 грудня 1707 р. П. Толстой вів переговори з Н. Маврокордато, який приїхав до посла за дорученням великого візира. Мова знову йшла про пограбованих купців, а у зв'язку з ними і про загальніші питання російсько-турецької торгівлі. Посол говорив, що грецькі купці — піддані султана зазнали втрат зі своєї вини, бо їм багато разів говорили в Москві, а в малоросійських містах публічно оголошувалося, щоб купці, які хотіли їхати з російських сторін в сторону султана, не їхали дорогою, яка проходила через волоську землю, бо туди зійшлося багато розбійників. Однак греки по своїй волі поїхали небезпечними місцями, зважаючи, що тією дорогою безпечно проїжджають інші купці. Але так чинити було не слід, бо «хоча і не завжди там розбійники проїжджим людям шкодять, але завжди їх варто стерегтися», а «всякий бо, любячи біду, перебуває в ній» (можливий і більш сучасний, на нашу думку, варіант перекладу — «всякий, хто любить біду, в ній перебуває»).

Далі, задекларувавши бажання царя завжди мати «непохитну любов» з султаном і не допускати найменшої причини до незгоди, посол зазначив, що російський монарх хоче, щоб султан заборонив своїм підданим торговим людям їздити до Російської держави через волоську землю на тамтешні пусті місця. Причиною такого побажання царя було те, що «нині там з різних сторін побільшало розбійницьких людей, і суть та

³³ Там же. — 1707. — Д. 3. — Л. 178 об.–181.

дорога вельми небезпечна». Натомість Петро I пропонував, якщо Блискуча Порта хоче мати торговельні відносини «між цими імперіями», наказати торговим людям їздити торгувати до Азова, оскільки ця дорога безпечна як суходолом, так і морем. Надалі він знімав з себе відповідальність за проблеми купців, які поїдуть через волоську землю, навіть якщо розбійницький інцидент станеться у царській стороні в «порожніх місцях». На аргумент Порти про безпечні поїздки тим шляхом «російських» купців посол відповів, що Блискуча Порта не знає про часті шкоди і цим купцям від розбійників, зокрема, про пограбування на згаданих «порожніх місцях». Але від цього незгод між обома імперіями бути не може. Також П. Толстой наголосив на незгодах, які траплялися з купцями в володіннях султана: пограбуваннях, захопленнях в полон і продажах «російських» купців татарами в населених місцях; утисках при сплаті податків, особливо щодо взяття хараджу. Посол ставив питання, як може розвиватися торгівля при такому негативному ставленні до купців з царського боку. Далі він зазначив, що важливою причиною того, що підданам султану купцям не можна їздити волоською землею до Російської держави, є те, що не узгоджена стаття про торгівлю в мирному договорі, «і котрою дорогою торговим людям в обидві держави для вчинення купецтва переїжджати не визначено». П. Толстой вказував, що він вже багато разів пропонував Блискучій Порті завершити цю справу, однак вона ухилялася, з чого росіянин робив висновок, що Порта не бажає розвитку торгівлі, «яка суть плід миру». Посол зазначав, що через названі причини купцям належить відмовитися їздити волоським шляхом, бо від такої торгівлі Російська держава не має жодного прибутку, а лише великі труднощі. Прикладами негативної активності підданих султану купців, які їздили волоським шляхом, він назвав перевезення шведських невольників і невольниць, викрадених в українських містах, та подальший відкритий продаж їх в Константинополі, а також провезення без податків багатьох товарів. «І через таке їхнє діяння пускати їх в малоросійські міста неможливо», — робив висновок П. Толстой.

Натомість пропонувалася ідеалістична картинка розвитку торгівлі в Азові: якщо піддані султану купці будуть їздити в Азов, то там таких поганих справ чинити не зможуть, там торгівля буде чинитися «праведною мірою», і значними будуть прибутки обом державам. До того ж цар зволив «заради любові султанової величності» протягом кількох років не брати податків з товарів підданих султану купців, які будуть торгувати в Азові, «і всяке їм там велено чинити любовне вітання»³⁴. Отже, основною на цих переговорах у контексті нашої теми була пропозиція

³⁴ Там же. — Л. 341 об., 346–346 об., 348 об.–350.

представника Москви розвивати торгівлю через Азов, насамперед через питання безпеки. Посол говорив про застереження купцям з боку російського керівництва, а від турецької влади просив заборони на поїздки сухопутним шляхом.

Неузгоджені з владою Османської імперії спроби царя змінити сухопутний і відкрити морський шлях сполучення з Туреччиною

Заборона поїздок купців 1701 р. Серед заміток в записній книжці Петра I за 1701 р., поданих окремими реченнями про низку різних справ, є цікавий запис, що безпосередньо стосується нашої теми: «Греків та інших звідти сухим шляхом не пропускати (крім гінців), а торгувати в Азові»³⁵. Йшлося про відому і з інших джерел заборону, коли, незважаючи на невіршеність питання про торгівельне сполучення з Туреччиною, цар почав діяти в односторонньому порядку. Вочевидь, він вважав, що це допоможе якимось чином домогтися пропущення російських кораблів на Чорне море. Указ Петра I від 17 січня 1701 р. проголошував: царгородських греків та «інших тамтешніх» і мешканців малоросійських міст, котрі тієї зими мали намір їхати до Москви, пропустити, однак сказати, щоб надалі вони їздили зі своїми товарами до Азова. При цьому заборонялося їздити до Москви та в інші міста, зокрема, на Свинську ярмарку, і щоби навіть «в великоросійських і в малоросійських містах між собою і ні з ким не торгували»³⁶. По-суті, цей указ мав би призвести до значної перебудови налагоджених торгівельних зв'язків. Однак великого ефекту, принаймні для торгівлі, яка велася через Україну, він не справив. Згадки про торгівельні контакти через Азов носять поодинокий характер.

Відправка російських кораблів в 1702 і 1704 рр. Неузгодженими зі Стамбулом були спроби вивести поодинокі торгові кораблі на Чорне море. Так, влітку 1702 р. цар наказав відправити російський корабель «Благое начало» з товарами, здебільшого хутром, до Туреччини. Однак після перебування біля Керчі протягом трьох тижнів, де очікувався дозвіл зі Стамбула на цю поїздку, корабель повернувся до Азова³⁷. Отже, бачимо спроби Петра I пробити шлях на Чорне море навіть при відсутності офіційної домовленості з османською владою, попри те, що цар добре знав категоричну позицію турків з цього питання.

³⁵ Письма и бумаги императора Петра Великого. — Т. 2. — С. 309.

³⁶ ПСЗРИ. — СПб., 1830. — Т. 4. — С. 132.

³⁷ Елагин С. История русского флота. Период Азовский. — СПб., 1864. — С. 192–193.

В 1704 р. Петро I хотів ще раз спробувати удачі в плаванні свого корабля на Чорному морі: за його розпорядженням корабель «Соединение» готувався для відправки з товарами до Стамбула, але плавання не відбулося³⁸.

Поїздка калужського купця Івана Кадміна до Стамбула в 1702 р.
Цікавим прикладом російських заходів задля розвитку торгівлі через Азов стала ситуація з калужським купцем Іваном Кадмінім. У жовтні 1702 р. І. Кадмін з товаришами прямував до Стамбула через Азов і Чорне море. Так само — зі Стамбула до Азова — він мав їхати й назад. Причому йшлося про неодноразові поїздки між обома містами, чого просив купець у царя, і на що отримав дозвіл, зафіксований у царській проїжджій грамоті від 17 червня 1702 р. У ній детально розписано витрати купця на митницях. І, на перший погляд, здається, що вона була спрямована лише на створення комфортніших податкових умов при веденні І. Кадмінім торгівлі в Османській імперії. Поряд з цим у документі є дуже цікава для нашої теми згадка про спосіб подорожування між Азовом і Стамбулом. Отже, царська проїжджа грамота була видана, зокрема, для того, щоб І. Кадміна «з купленим царгородським товаром їхати морем до Азова вільно на своїх суднах чи на найнятих». І щоб відповідно, після реалізації турецьких товарів, «з купленими чи обмінними товарами з Азова їздити в Цар город, за цією ж нашою великого государя проїжджою грамотою було вільно без всякої затримки, на своїх йому суднах або на найнятих». З усіх цих питань цар звертався не до найвищої влади імперії, а до місцевої: грамота адресувалась «пашам, і беям, агам, і субашам, і кумрук-чям: і всякого військового і цивільного чина урядникам»³⁹.

Дане звернення до місцевої влади у питанні плавання Чорним морем виглядало так, ніби ніяких суперечностей щодо проїзду російських купців на російських суднах між Москвою і Стамбулом не існувало, ніби лише від купця залежало, у який спосіб перетинати Чорне море — на російському кораблі чи на найнятому турецькому. Про це йшлося після інформації про податки, що сприймаються як основна проблема. Ми ж оцінюємо даний факт як приховане ігнорування царем позиції османської влади і його спробу добитися фактичної появи російських суден на Чорному морі. Однак справа не вдалася. Стамбул тепер був проти того, щоб російські купці їхали морем навіть на найманих суднах, а отже купецька ватага з І. Кадмінім мала повертатися традиційним шляхом.

Посол пояснював позицію Стамбула тим, що османське керівництво не хотіло, щоб росіяни їздили по Чорному морю, аби вони «не при-

³⁸ Елагин С. Указ. соч. — С. 218; Приложения. — Ч. 2. — Прил. IV. — С. 31–32.

³⁹ РГАДА. — Ф. 89. — Оп. 1. — 1702. — Д. 1. — Л. 239, 241–244 об.

глядалися до морського шляху, і до всяких ознак і до портів», остереігаючись, що серед купців можуть бути фахівці з морської навігації та військової справи. До того ж воно побоювалося, що російський флот може надати допомогу одновірній Іверії, а також підтримки росіян грузинами (тоді турки вели таємні приготування до походу проти Іверії)⁴⁰.

Спроба укладення російсько-французької торгівельної угоди в 1706 р. Особливим став сюжет зі спробою царя залучити до впливу на Стамбул Францію заради відкриття Чорного моря для іноземних суден. Він виходить за межі двосторонніх російсько-турецьких відносин і підтверджує масштабність задумів Москви. Отже, в 1706 р. Росія здійснила спробу укласти торгівельний договір з цією країною. В червні того року з Москви в Париж до посла Андрія Матвєєва були відправлені статті, на підставі яких мав бути укладений такий договір. А. Матвєєв мав «спонукати» французьку сторону до торгівлі з Росією через Чорне море, а при можливості вмістити запис в договорі про торгівлю «в тамтешніх пристанищах» царя і на Балтійському морі. Цар хотів запису і про те, що французи могли торгувати не тільки в Азові, а й далі Доном і Волгою до Персії⁴¹. В цьому випадку ми бачимо спроби Петра I діяти проти волі Стамбула, як і у випадках з відправленнями російських торгівельних суден на Чорне море.

Ініціативи Петра Толстого задля відкриття морського шляху

Плавання суден від імені Петра Толстого в 1702, 1704 і 1707 рр.

Вже з перших місяців перебування в посольстві П. Толстой пробував наблизитися до практичного вирішення проблеми морської торгівлі. Серед тих, хто йому сприяв, були купець Сава Рагузинський та представник Рагузинської республіки Лука Барка. В жовтні 1702 р. С. Рагузинський вирушив через Чорне море до Азова, втілюючи в життя концепцію Л. Барки, який радив послу розвинути чорноморську торгівлю поступово — шляхом отримання дозволу на плавання двох-трьох суден⁴². Малося на увазі транспортування товарів на турецьких судах.

Не добившись дозволу на прибуття до Стамбула російських кораблів, посол продовжив практику при звичаєння турків до думки про існування морських зв'язків з Росією, принаймні при здійсненні перевезень на

---

⁴⁰ Крылова Т.К. Русско-турецкие отношения во время Северной войны. — С. 255–256; Орешкова С.Ф. Вступительная статья. — С. 36.

⁴¹ Письма и бумаги императора Петра Великого. — СПб., 1900. — Т. 4. — С. 899–902.

⁴² Елагин С. Указ. соч. — Приложения. — Ч. I. — С. 509–510; Павленко Н.И. Птенцы гнезда Петрова. — М., 2008. — С. 546–547; Орешкова С.Ф. Вступительная статья. — С. 28.

турецьких кораблях. Наприкінці 1704 р. С. Рагузинський відплив на турецькому кораблі зі своїми товарами до Азова. Корабель був найнятий на ім'я П. Толстого, нібито для доставки подарунків від посла до його брата. Фактично ж за це заплатив купець. Більше до Туреччини С. Рагузинський не повертався⁴³.

Але допомогти легалізації плавання російських суден під прикриттям своїх потреб П. Толстому не вдалося, хоча в лютому 1704 р. посол, здавалося, був близький до реалізації цієї мети. Тоді він домовився з уповноваженим султана Асан-пашею про пропущення до Стамбула трьох торгових кораблів, один з яких мав везти вантаж для посла. Та через три тижні великий візир Морали Дамат Хасан-паша скасував цю домовленість, заявивши, що вона була зроблена самовільно — без указу султана та наказу самого візира. Візир говорив також, що не буде того, щоб московські кораблі плавали по Чорному морю. Різкі заяви П. Толстого з приводу скасування угоди були безрезультатними⁴⁴. Цей випадок має аналогію з іншим, про який сам посол повідомляв до російського уряду в 1703 р.: після закінчення війни за о. Крит венеціанці домоглися дозволу турків відправити один корабель до Кафи, але той дозвіл теж було скасовано⁴⁵.

У 1707 р. П. Толстой спромігся домовитися з турецькою владою про відправку до Азова ще одного судна від свого імені, яке було найняте на гроші С. Рагузинського та завантажено товарами купця. У плавання судно вирушило 30 травня⁴⁶.

Проекти заборони сухопутної торгівлі. Пропозиції посла російському уряду 1703, 1704 і 1707 рр. Шукаючи способів для реалізації наміру про розвиток чорноморської торгівлі, П. Толстой побачив можливість прихованого тиску на османський уряд. Засобом тиску мала стати заборона Москвою сухопутної торгівлі. Посол виступив з відповідною ініціативою в зверненні до свого керівництва: 10 травня 1703 р. він відправив листа до Ф. Головіна з греком Андрієм Леонтєвим. У цього грека російський посол взяв у борг гроші для певної царської справи.

---

⁴³ Павленко Н.И. Указ. соч. — С. 390, 554–555; Крылова Т.К. Русско-турецкие отношения во время Северной войны. — С. 265; Орешкова С.Ф. Вступительная статья. — С. 38.

⁴⁴ Павленко Н.И. Указ. соч. — С. 398.

⁴⁵ Документы: «Тайные статьи» и «отписка» на них П.А. Толстого // Русский посол в Стамбуле (Петр Андреевич Толстой и его описание Османской империи начала XVIII в.). — М., 1985. — С. 94–95.

⁴⁶ Крылова Т.К. Русская дипломатия на Босфоре в начале XVIII в. (1700–1709 гг.) // Исторические записки АН СССР. — М., 1959. — Т. 65. — С. 260; Орешкова С.Ф. Вступительная статья. — С. 41.

А. Леонт'єв їхав до Москви, де йому мали повернути борг. Посол інформував, що до Туреччини приїжджає багато греків, як і А. Леонт'єв, котрий мешкав в Москві. Ті греки привозили багато різних товарів, зокрема, соболів, що, на думку посла, перешкоджало встановленню торгового шляху до Азова, бо якби греки не везли суходелом московських товарів, то турки мусили б відкрити морський шлях до Азова, адже ці товари для них необхідні. Греки ж їздили таємно, називаючись мешканцями Ніжина. Минулої зими, за інформацією посла, вони привезли до Адріанополя понад 300 сороків соболів, а також багато інших товарів — лисиць, горностаїв, білок тощо⁴⁷. 26 серпня 1704 р. П. Толстой оповідав у листі до Ф. Головіна, що опікується торговими людьми, які приїжджають в Константинополь з Російської держави суходелом до Галаца, а від Галаца «через моря». Далі він зазначав, що було б краще, якби вони «через землю нині не їздили, допоки торгова справа звершиться», і уточнював, що це були люди «з України, черкаси»⁴⁸. Як бачимо, в даному разі посол пропонував тимчасову заборону сухопутної торгівлі.

Через кілька років дипломат написав листа до керівника посольськими справами Гаврили Головіна, в якому знову наводив аргументи на користь ідеї про заборону поїздок купців сухопутним шляхом, спонукуючи російський уряд до прийняття відповідного рішення: в посланні від 24 грудня 1707 р. П. Толстой зазначав, що представлені ним пропозиції про те, «щоб купецьким людям грекам не їздити через волоську землю», він склав за попереднім указом, надісланим йому від вже покійного на той час боярина Ф. Головіна. Ці пропозиції наповнені низкою дуже цікавих спостережень щодо діяльності купців, котрі приїжджали з України. Отже, посол вважав, що царський указ про заборону поїздок греків у малоросійські міста був би доречним через такі причини: а) приїжджаючи до Туреччини, греки розголошували багато нічим не підкріплених відомостей, які викликали у турків великі підозри; б) турки стали би прихильнішими до укладення відповідної статті щодо торгівлі в Азові, якби до них не везли товарів через волоську землю; в) оскільки не укладена торгова стаття, через «російських» купців, які приїздили через волоську землю, виникали великі труднощі, а, зокрема, через податки, особливо через те, що з них брали харадж, «в чому великий буває сором від сторонніх послів»; г) «російські» купці були дуже бідними «і чинять тут не так, як інших держав купецькі люди, але дуже злиденно». Російський дипломат зазначав, що доносить про це усе не тому, що мусить багато працювати через купців, а щоб Московській державі не наносилося без-

⁴⁷ РГАДА. — Ф. 89. — Оп. 1. — 1703. — Д. 3. — Л. 352–352 об.

⁴⁸ Там же. — 1704. — Д. 3. — Л. 376–376 об.

честя, та особливо через те, щоб у турків не виникало причин для підозр. За спостереженнями П. Толстого, російські товари були необхідні туркам, а тому, при забороні грекам їздити в малоросійські міста, вони, на думку посла, стали би шукати способу для розвитку торгівлі. При цьому дипломат зазначав, що не знає, чи є Московській державі якийсь прибуток від торгівлі з Туреччиною. П. Толстой також дуже просив, щоб про це донесення не було нікому відомо, крім Г. Головкина, бо інакше тамтешні греки стали би на нього «злобитися». Негативного ставлення до себе з боку купців посол не боявся, але остерігався, щоб це не зашкодило царським справам⁴⁹. Серед чотирьох пунктів аргументації, представлених послом, другий видається нам найважливішим. Саме він мав найсуттєвіше значення для Москви. Особливу увагу звертає на себе також зауваження П. Толстого, що він не знає, чи приносить прибутки його державі торгівля з Туреччиною. Воно виглядає нелогічним, оскільки торгівля приносила прибутки, про що посол добре знав, а також тому, що він сам багато сприяв купцям. Інша справа, що рівень прибутків від планованої морської торгівлі бачився значно вищим.

Заходи російської дипломатії щодо торгівельного сполучення з Туреччиною в 1708 і 1709 рр.

Єдина віднайдена нами згадка до теми про торгівельні шляхи між Росією і Туреччиною, яка відноситься до 1708 р., міститься в листі Г. Головкина до П. Толстого від 15 березня того року. Граф писав, що на той час було неможливо заборонити грекам їздити з товарами через малоросійські міста, і рішення цього питання відкладається⁵⁰.

У 1709 р. московський уряд ще раз повернувся до питання про пограбування купців у 1706 р., намагаючись виправдатися. Тепер росіяни вирішили перекласти провину, зрозуміло, без будь-яких підстав, за затягування справи на українського гетьмана. В царській грамоті, адресованій П. Толстому, яка датувалася 13 квітня 1709 р., знову йшлося про пограбування купців, а основна увага акцентувалася на неможливості відшкодування їм за втрачені товари і покарання винних. Тепер вся вина покладалася на І. Мазепу, який нібито і не хотів справжнього розслідування інциденту, а з переходом до Карла XII забрав грабіжників з собою. Поряд з цим декларувалася традиційна позиція зі звинуваченням самих купців у їхніх бідах. Так, в грамоті нагадувалося, що раніше багато разів в царських указах послу писалося про те, що він мусить через наблизених до султана людей оголосити, що пограбованих товарів і речей знайти

⁴⁹ Там же. — 1707. — Д. 3. — Л. 356–357.

⁵⁰ Там же. — 1708. — Д. 2. — Л. 267 об.

неможливо, і що греки самі винні у своїх збитках. Купців бо багато разів указами в Москві і оголошеннями в українських містах інформовано, щоб, їдучи з царських володінь на султанські терени, вони не користувалися дорогою, яка проходила «через волоську землю на Україну», оскільки там побільшало розбійників із різних сторін. Однак греки, того не слухаючи, самовільно поїхали тим шляхом і понесли збитки через свої «впертість і необережність»⁵¹.

А після надходження інформації про Полтавську битву до Стамбула, 26 липня 1709 р. відбулася зустріч П. Толстого з великим візиром Чорлулу Дамат Алі-пашою, після якої посол написав до Г. Головкина без оптимізму, що буде знову працювати задля укладення торгової статті. Він не був певним, що вдасться добитися дозволу для російських торгових кораблів плавати від Азова до Стамбула, і запитував, чи можна домовлятися, якщо дозволить турецька сторона, про поїздки російських купців на російських суднах до Керчі, а далі на турецьких, або про поїздки на турецьких суднах від Азова до османської столиці⁵². Вже незабаром, 8 серпня 1709 р., у відповідь на розпорядження Г. Головкина «старатися про торговий артикул», російський дипломат писав, що це питання невдовзі би вирішилося, але втеча Карла XII та І. Мазепи на терени Османської імперії перекреслила ці сподівання⁵³.

У постполтавській політичній ситуації був написаний і лист Г. Головкина до П. Толстого від 15 серпня 1709 р. Російський урядовець писав, що питання про торгівельну угоду посол мав залишити на майбутнє, аж до укладення миру зі шведами. При наполяганні ж турецької сторони на розвитку торгівельних відносин посол спочатку повинен був домагатися, щоб турки дозволили російським купцям плавати до них з Азова на торгових кораблях без гармат і військових людей. А якби турки цього не захотіли, то в крайньому разі треба було клопотатися про дозвіл російським купцям на своїх кораблях прибувати торгувати до Керчі. Туди могли б приїжджати й купці з турецького боку⁵⁴. Як бачимо, незважаючи на очевидну безперспективність розвитку торгівельної тематики, Г. Головкін про всяк випадок повторив незмінну тезу про необхідність шукати можливості для появи російських кораблів на Чорному морі. На нашу думку, й пропозицію Москви про організацію в Керчі значного російсько-турецького торгового осередку можна розглядати як крок на тому ж шляху.

⁵¹ Там же. — 1709. — Д. 1. — Л. 198 об.–200.

⁵² *Орешикова С.Ф.* Русско-турецкие отношения в начале XVIII в. — С. 60–61; Письма и бумаги императора Петра Великого. — М., 1952. — Т. 9. — Вып. 2. — С. 1091.

⁵³ РГАДА. — Ф. 89. — Оп. 1. — 1709. — Д. 1. — Л. 491 об.

⁵⁴ Там же. — Л. 537–537 об.

Наприкінці викладемо загальні спостереження. Отже, перспектива миру з Османською імперією зумовила в 1698 р. появу російської вимоги про передачу їй Керчі, а в іншому випадку цар хотів продовження війни разом з союзниками. Того ж року в Карловичах від П. Возніцина була представлена російська пропозиція щодо перемир'я, під час якого мала б розвиватися вільна двостороння сухопутна й морська торгівля, знову висловлено побажання отримати Керч. Таким чином чітко окреслилася налаштованість росіян здобути можливість для плавання своїх кораблів по Чорному морю, хоча би у контексті розвитку економічних зв'язків.

В 1699–1700 рр. за завданням свого уряду О. Українцев також вів мову про вільну сухопутну та морську торгівлю, про плавання російських кораблів через Чорне море до Середземного. Тоді ж була висловлена погроза, що в разі воєнних дій росіяни могли б й самі добитися появи на Чорному морі своїх кораблів. Прозвучала й заява О. Українцева про невідповідність сухопутного шляху з Азова до Стамбула. Турки натомість не поступалися в питанні торгівлі Чорним морем, хоча допускали торгівлю в Середземному морі, настоювали на торговельному сполученні сухоходом, пропонували створити торговельний осередок в Керчі. В 1701 р. Д. Голіцин знову пропонував розвивати чорноморську морську торгівлю на російських судах. Турки ж наполягали на сухопутному сполученні і дозволяли російським купцям возити товари на турецьких судах, а також заявляли про можливість мати справи з росіянами на Середземному морі.

Великий вплив на дипломатичну аргументацію мало пограбування купців в 1701 р. В 1702 р. російською стороною традиційний сухопутний шлях було названо безпечним, а небезпечним трактувалося ухилення від цього шляху. Разом з цим Москва заявляла, що запорожців неможливо приборкати. Натомість пропонувалася безпечна торгівля в Азові. Посилання на відхилення зі звичайного шляху як причину пограбування, свідляючи запорожців скидалися на спробу російської сторони виправдатися. Тим не менше розглядаємо їх і в контексті питання російсько-турецької полеміки про сухопутні і морський шляхи.

Пропозиція торговельної угоди у 1704 р. була пропозицією про вільну сухопутну і морську торгівлю. При цьому сухопутний шлях названо незручним і неприбутковим. Заради допуску своїх суден на Чорне море цар нехтував навіть торгівлею, був згодним на продаж кораблів азовського флоту.

Після пограбування купців в 1706 р. російський уряд обґрунтовував позицію відмови від компенсації купецьких втрат. Мова йшла про його попередні заборони російським купцям їздити через українські терени, пропонувалися безпечні морські чи сухопутні поїздки до Азова. Причому сухопутні мали стати безмитними протягом 7 років. Послом була озву-

чена пропозиція туркам заборонити підданам султану купцям їздити через волоську землю. П. Толстой шантажував турків припиненням торгівельних зв'язків, вказуючи на потребу Туреччини в російських товарах. Турецька ж сторона заявила про заборону султаном підданам йому купцям торгувати в Азові.

В 1707 р. російська сторона й далі наполягала, що пограбовані їхали забороненою дорогою. Туркам знову пропонувалося заборонити своїм підданам їздити волоською ділянкою шляху, а спрямовувати їх на Азов. Посол продовжував шантажувати турків припиненням торгівлі. Заборона торгівлі волосько-українською ділянкою шляху обґрунтовувалася недоопрацьованістю торгової статті та іншими додатковими аргументами. Турецька ж сторона повторювала, що сухопутний шлях є безпечним, а поїздки до Азова султан не дозволяє.

З розглянутих матеріалів можемо зауважити, що Москва від 1698 р ставила питання про одночасне функціонування сухопутної і морської торгівлі. Оскільки виходу до Чорного моря заважала Керченська протока, яка була в руках турків, то до мирних угод росіяни ставили питання про передачу їм Керчі. В дипломатичній аргументації знаходимо твердження про невідповідність сухопутної торгівлі порівняно з морською. Причому це стосувалося не тільки шляху, який йшов через волоську й українську землі, одного разу йшлося навіть про пропонуваній царем сухопутний шлях до Азова. Пограбування 1701 р. спонукало Москву назвати традиційний сухопутний шлях безпечним, а небезпечними відхилення від нього. Натомість після пограбування 1706 р. його стали називати небезпечним і вказувати на заборону царем поїздок суходолом в його володіннях. В арсеналі російської дипломатії бачимо погрози туркам самостійним збройним виходом царського флоту на Чорне море, шантаж припиненням торгівельних зв'язків.

Поряд з дипломатичними заходами Москви російська влада та її представник в Османській імперії здійснили низку різноманітних кроків задля забезпечення появи своїх суден на Чорному морі. Спочатку згадаємо дії самого царя. По-перше, це спроби спрямувати купців на проведення торгівельних операцій в Азові шляхом заборони їхніх поїздок через Україну до Москви. По-друге, неузгоджені зі Стамбулом намагання вивести поодинокі російські торгові кораблі на Чорне море. По-третє, спроба узгодження поїздок російського купця з представниками місцевої влади Османської імперії без домовленості про це з вищою владою. По-четверте, зусилля Москви укласти торгівельний договір з Парижем про російсько-французьку торгівлю через Чорне море, незважаючи на заздалегідь відому негативну реакцію Стамбула.

Задля при звичаєння турків до морського торгівельного сполучення з Росією П. Толстой відправив кілька найнятих від свого імені кораблів.

В той же час дипломат неодноразово звертався до свого уряду з ґрунтовно аргументованими пропозиціями про заборону сухопутної торгівлі, що, на його думку, мало зробити турецьку сторону поступливішою щодо відкриття морського шляху.

В часи приходу шведського війська на терени, підвладні царю, тема морського сполучення між Росією й Туреччиною відійшла на другий план, Москва намагалася радше виправдатися щодо справи пограбування купців в 1706 р. і не мала можливості ставити питання про заборону сухопутного шляху. Після Полтавської битви Москва знову повернулася до питання про вихід на Чорне море, але самостійно його воліла не піднімати. Без оптимізму оцінював перспективи цієї справи П. Толстой.

Врешті, всі відкриті і приховані спроби Москви домогтися появи своїх кораблів на Чорному морі на той час завершилися провалом. Невдовзі Стамбул зумів закріпити свою позицію на полі бою. Прутська поразка змусила Петра I повернути туркам Азов і попередньо зруйнований Таганрог та ліквідувати азовський флот — Туреччина купила 4 російських кораблі, на озброєнні яких було по 27 гармат, а інші судна були спалені⁵⁵. Прутський мирний договір поставив крапку і в дискусіях щодо торгових шляхів. Купці мали й надалі їздити звичним сухопутним шляхом, частина якого проходила через Україну. В третій статті договору зазначалося: «Купцям, як царської величності підданим в Турецьку державу, так і султанової величності підданим в Російську державу сухим шляхом приїжджати і від'їжджати, і торгувати свободу мати»⁵⁶.

---

⁵⁵ Недков Б. Несколько документов о военных кораблях, проданных русскими туркам после Прутского похода // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. — М., 1964. — С. 186–187; Письма и бумаги императора Петра Великого. — М., 1962. — Т. 11. — Вып. 1. — С. 323.

⁵⁶ Письма и бумаги императора Петра Великого. — Т. 11. — Вып. 1. — С. 323.

ЗНИЩЕННЯ ТЕРИТОРІАЛЬНО-АДМІНІСТРАТИВНОГО УСТРОЮ УКРАЇНСЬКОГО ГЕТЬМАНАТУ УРЯДОМ РОСІЇ

Гетьманат за царювання Петра I

З початком XVIII ст., після проголошення війни Швеції в 1700 р., Петро I, практично повністю ігноруючи інтереси старшинської адміністрації на чолі з володарем булави, перетворює Україну (в першу чергу її прикордонні землі з Польщею) в свою заложницю при вирішенні великодержавницьких проблем. Зокрема, укладаючи угоду з польським королем Августом II Сильним (роки правління 1697–1706, 1709–1733) про спільні заходи проти шведського короля Карла XII (1697–1718), він пообіцяв поступитися Речі Посполитій кількома «градами» на Правобережжі й деякими поселеннями Стародубського полку. А вже потому відправив до Мазепа (з метою розвідати, як той поставиться до такого рішення) дяка Бориса Михайловича з «таємними» статтями. В них, зокрема, зазначалось про можливість відторгнення «от Украины» та повернення «во владеніе» Речі Посполитої «заднепровских местечек» Трахтемирова, Стайок і Трипілля (пункт 3); водночас заселення Чигирин та деяких прикордонних районів, що за «Вічним миром» мали залишатися без осілої людності (пункт 4); передачу найближчих «к стороне польской» сіл на Стародубщині (пункт 5)¹.

Гетьман дуже добре розумів тактику і загальні корисливі плани царського двору щодо України. В цій справі для нього майже не існувало таємниць. Тому, щоб не загострювати стосунки з «великим государем», І. Мазепа вирішив формально не відмовляти посланцю Петра I і після дворової зустрічі з ним «в тайне наодине ж» погодився поступитися полякам Трахтемировим, Стайками та Трипіллям. Однак, враховуючи попередній досвід і «многое непостоянство польское», зажадав закріпити означені домовленості, а саме підтвердити (зафіксувати) угоду конституцією на сеймі, а зміст її офіційно опублікувати. Цілком очевидно, що таким чином він прагнув забезпечити Українську державу від подальших територіальних зазіхань з боку як королівської, так і царської влади. На всі інші пропозиції гетьман не пристав. І хоча в тактовній формі, але принципово заявив: «...В польскую сторону уступать некоторыми мера-

---

¹ Источники малороссийской истории, собранные Д.Н. Бантышем-Каменским и изданные О. Бодянским. — М., 1859. — Ч. 2. — С. 31.

ми не можливо, таких ради причин: естми теми местами уступить, то на той стороні останетца *в державе его царського величества(!)*^{*} один Київ, и будет в великом опасеніи, потому что в те Чигиринськіє места и протчих тех городов^{**} перейдут на житьє с сей стороны Днепра, і населятца одним летом множество, и берег той стороны реки Днепра овладеют и учнут называть тот берег своим, и будучи у реки Днепра в самой близости, произойдут от них ссоры и сей стороны Днепра жителем помешки, а запорожськіє казаки совершенно по всем тем Днепровским местам будут склонность иметь к той Заднепровской стороне, а ему, гетману, послушенство какое и учинят, и то разве по самой неволе, и от того будут как от жителей той стороны Днепра, так и от запорожцов, трудности и розни большіє, и все пойдет на сторону царскаго величества неспокойно и ко утрате большой». І далі конкретно про Стародубщину І. Мазепа наголосив: «А от Стародубскаго полку в польскую сторону ко уступке нигде ничто не приличилось, потому что той Стародубской полк с поляки розделила река Сож (!), и за тою рекою, на польской стороне ево, гетманского, владения никакова нет (!), а за реку в Стародубской полк полякам вселятца neprстойно же...»².

З наведеного уривку стає, на наш погляд, цілком очевидним, поперше, рішуче небажання гетьмана ще більшого звуження його влади на правому березі Дніпра^{***} та обмеження впливу на Запорозьку Січ; по-друге, застосування ним у формі політичного аргументу чи залякування (до певної міри, звичайно) російської сторони можливим вибухом протесту з боку запорожців і частини мешканців Лівобережжя проти пропольської орієнтації царя; по-третє, визнання І. Мазепою того незаперечного факту, що Лівобережна Гетьманщина, разом з нею й Київ, перебувають у складі «держави його царської величності», а також є «гетьманським володінням».

* Виділено нами.

** Попередньо мова йшла також про Канів, Черкаси, Крилов.

² Источники малороссийской истории. — Ч. 2. — С. 32–33.

^{***} Іван Мазепа протягом свого правління не полишав надії знову возз'єднати під власною булавою Правобережжя й Лівобережжя. Цікаво зазначити, що навіть в іменних указах і грамотах його нерідко називали гетьманом «Войска Запорожскаго обох сторон Днепра». Зокрема, таке титулування знаходимо в царському указі й «изволеніі» 1688 р. чернігівським полковнику Я. Лизогубу та старшині, які були відсутні під час обрання нового гетьмана, про їх «во всяких делах послушаніє і повиненіє» Мазепі (НБУВ. ІР. — Ф. 2. — № 4729. — Арк. 1 зв.). Схоже також міститись на сторінках багатьох тогочасних офіційних документів. І. Мазепа ж, як правило, підписувався так: «Гетьман Войска его царскаго пресветлаго величества Запорожскаго» (Див.: Источники малороссийской истории. — Ч. 2. — С. 1, 2, 8, 11, 23, 39, 43 та ін.).

Дедалі більше переконуючись у тому, що Петро I прагне над усе розіграти лише власну карту в політиці щодо Речі Посполитої, нехтуючи при цьому інтересами свого союзника, гетьман іде на зближення з польським королем. Разом з тим він змінює тактику стосовно дій С. Палія на Правобережжі. Август II виказує за це приязнь до керманича Гетьманату, нагороджує його різними відзнаками. Цікавою в цьому аспекті є королівська грамота гетьману від 22 жовтня 1703 р., де конкретно зазначено: «Так как Мы удостоверились и глубоко запечатлели в уме нашем, сколь во многих случаях засвидетельствовали Вы совершеннейшую Нам преданность^{*}, то мы за должное почли сею грамотою изъявить Вам благодарность Нашу и, в ознаменованіе оной пред всеми, самым делом жалуем Вас Нашим Орденом Белого Орла^{**}. В ожиданіи же случая оказать Вам большія еще милости, Мы со всегдашней Нашею Королевскою благосклонностію, готовы пребываем»³. 24 січня 1704 р. у Ніжині Самусь передав Мазепі гетьманські клейноди й грамоту на уряд гетьманський від польського короля, а той з дозволу царського прийняв їх⁴. У травні того ж року Мазепа, не розкриваючи справжніх своїх намірів, перейшов на правий берег Дніпра, де його радо зустріло місцеве населення, вважаючи, що він прийшов «взяти їх під свою булаву». А вже через місяць за його наказом С. Палія було заарештовано, а Білу Церкву, яку Петро I хотів віддати полякам, захоплено. Невдовзі після того гетьман прибув під Любар на Житомирщині (за Андрусівським перемир'ям 1667 р. мав належати Польщі) і проголосив, що саме тут відтепер проходить кордон з Річчю Посполитою. Петру I він написав листа про неможливість передати Правобережжя в підпорядкування польській короні. Між тим цар у серпні 1704 р. у м. Нарві через посередництво посла, воєводи хелминського Томаса Дзялинського уклав угоду з королем про повернення регіону (конкретно Білої Церкви й тамтешніх фортець) й «нейтралізацію» фастівського «бунтівника». Приблизно те ж саме передбачала одна з 10 «Секретных статей» коронних гетьманів Адама Сенявського та Станіслава Ржевуського до російського монарха⁵. Проте здійснити все, що було заплановано, як і попереджав Мазепа, через військові події відразу не вдалося.

* Явне дипломатичне перебільшення.

** Одна з вищих урядових нагород у Речі Посполитій.

³ Источники малороссийской истории. — Ч. 2. — С. 41.

⁴ Костомаров Н.И. Мазепа. — М., 1992. — С. 143.

⁵ Архив ЮЗР. — К., 1868. — Ч. 3. — Т. 2. — С. 63 і далі; Корд В. Матеріали з Стокгольмського державного архіву до історії України другої половини XVII — поч. XVIII ст. // Український археографічний збірник ВУАН. — К., 1930. — Т. 3. — С. 31.

Наступного року Август II знову категорично поставив питання перед гетьманом і Петром I про реальну передачу королівській владі Правобережної України. Спеціальним універсалом він призначив для вирішення цієї справи окремих уповноважених — «комісарів», а в разі спротиву передбачав і застосування військової сили. Польський король вимагав від Мазепа — фактично правителя на обох берегах Дніпра — повернення всіх завойованих Палієм міст, у тому числі Фастова, Білої Церкви, Корсуня, Немирова, містечок, сіл і різних маєтностей, а також переселення всіх учасників козацьких та селянських рухів на Лівобережжя. Гетьман, у свою чергу, застеріг царя, що з набуттям Правобережжя кордони Речі Посполитої пройдуть надто близько до Запорожжя та Криму, зачеплять територіальні інтереси населення прикордонних полків (Переяславського, Лубенського і Миргородського)⁶.

Події 1706 р. остаточно розкрили наміри царського уряду щодо України. Влітку, відзначаючи перебування Петра I у Києві, старшини влаштували на честь високого гостя обід. На ньому князь Олександр Меншиков, який був напідпитку, у «довірливій» формі заговорив з Мазепою про необхідність усунення всіх «внутрішніх ворогів», натякаючи на місцевих державців. Децю пізніше княгиня Ганна Дольська письмово попередила гетьмана: Меншиков сам хоче стати володарем Гетьманату. Оцінюючи ситуацію, що склалася, І. Мазепа відверто заявив серед свого оточення: «Я сам хорошо знаю, что они замышляют надо мной и над всеми вами: хотят меня уконтентовать* княжением Римского государства, всю старшину искоренить, города наши отобрать под свою область, поставив в них своих воевод или губернаторов, а когда бы наши воспротивились, то за Волгу всех их перегнуть, а Украину своими людьми осадить (заселить)... Князь Александр Данилович просил себе у царя княжения Черниговского: через него он стелет себе путь до гетманства». І далі гетьман просив: «Господи! Освободи мене от их панования!»⁷. Саме тоді Петро I замислив «реформувати» Україну відповідно до своїх смаків і уподобань.

У 1707 р. цар знову порушив це питання — замість козацького він хотів створити регулярне наймане військо під командуванням московських старшин (пізніше реформувати їх у драгунські чи солдатські полки). Разом з тим планувалося скасувати інститут гетьманства, розпустити старшину, а владу в країні передати губернаторам. Отже, передбачалася повна ліквідація української автономії.

---

⁶ Андрусак М. Мазепа і Правобережжя. — С. 63; Сергієнко Г.Я. Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст. — К., 1963. — С. 191.

* Задовольнити.

⁷ Цит. за: Костомаров Н.И. Мазепа. — С. 173.

Стосовно Правобережжя Мазепа отримав таємне розпорядження (указ від 22 серпня) не віддавати його полякам. Гетьман дещо розгубився від такої політики царя, не довіряв йому і попросив хоча б домовитися з ворожою стороною, щоб та «не цікавилася» містами й землями поблизу Дніпра — навколо Канева, Черкас і Чигирин. Відмовити полякам у передачі їм Правобережжя Петра I спонукали тоді такі найголовніші причини: по-перше, він розумів, що, заволодівши регіоном, королівська влада стане на заваді його взаємин з сусідніми державами; по-друге, цар мав на меті закінчити війну з Швецією й оголосити її Туреччині, а «Польська Україна» стала б бар'єром в реалізації цього задуму; по-третє, це б полегшило налагодження добрих стосунків між урядом Речі Посполитої з турецьким султаном і кримським ханом⁸. Москва на таке піти не могла.

I. Мазепа ж не хотів і не погоджувався віддавати Правобережжя без спеціального на те розпорядження за власним підписом сюзерена⁹. На це довелося піти наступному гетьману Лівобережної України Іванові Скоропадському (1708–1722 рр.), але вже після трагічних для України подій 1708–1709 рр. (вторгнення військ Карла XII, переходу на його бік I. Мазепа, ліквідації царизмом Запорозької Січі тощо).

Реформуючи міське управління в межах всієї Російської держави, московський уряд поширив свої заходи на Лівобережжя й Слобожанщину. Відповідно до указу від 18 грудня 1708 р. було створено Київську губернію, до якої ввійшло 56 міст.

Наприкінці 1708 р. одним із останніх указів Петра I переформував у політико-адміністративному аспекті значну частину підвладної йому території. В першу чергу це стосувалось губерній Московської, Інгерманландської, Смоленської, Архангелогородської, Казанської, Азовської, Сибірської та Київської. Особливо вражаючими негативними наслідками ця реформа загрожувала Гетьманату. Адже саме створення Київської губернії передбачало «перекроїння» не лише його меж, а й вносило деструкцію в усе козацько-старшинське правління на Лівобережжі, Слобожанщині, частково на Правобережжі й не тільки. Складається враження, що цим актом цар хотів жорстоко помститися українцям за «зраду» I. Мазепа. І це попри реальну загрозу іноземного вторгнення з боку Карла XII і його річпосполитських спільників. Безпосередньо центром Київської губернії було визначено Київ, до якого приписувались такі основні міста*:

⁸ Корд В. Матеріали з Стокгольмського державного архіву до історії України... — С. 33.

⁹ Письма и бумаги императора Петра Великого. — СПб., 1912. — Т. 6. — С. 381, 465.

* Назви населених пунктів наведені за документом.

Переяслав, Чернігів, Ніжин, Новобогородицьк, Сергіївськ, Кам'яний Затон, Білгород, Охтирка, Богодухів, Мурахва, Сінне, Болхів, Суми, Краснопілля, Межиріччя, Золочів, Буромля, Рубльовка, Городне, Суджа, Лебедян, Миропілля, село Вена, Білопілля, Ольшанка, Сєвеськ, Курськ, Мценськ, Путивль, Карачів, Кроми, Рильськ, Брянськ, Орел, Новосил та ін.¹⁰

Таке реформування сталося, незважаючи на те, що ще напередодні особисто Петро I офіційно називав новообраного гетьмана І. Скоропадського «верным подданым» його «войска Запорожскаго обеих сторон Днепра»¹¹.

Водночас сюзерен визначив Гетьманат як «Малороссийский край», а його населення відповідно «малороссийским», хоча при цьому зауважив І. Скоропадському, що Карл XII прагнув «изменника Мазепу в *Украине* самовластным князем... учинить»¹². Характерно й те, що на той період міста Стародуб, Почеп, Погар і Новгород-Сіверський він однозначно назвав українськими. Проте міне час і більшість з них якимсь дивом стануть «російськими». А тоді «Король шведской непрестанной здесь свой ущерб в войсках своих, и когда Стародуб, Почеп и Погар и Новгород Северной, по введеніи во оныя гарнизонов, не дерзал добывать, принужден в целости и не зацепляя оставить, потеряв при Стародубе и *впрочих местах в Украине* несколько тысяч человек, которых как великороссийскія наши войска, так и верные наши подданные малороссийскаго народа жители, побили и в полон побрали...»¹³.

Створення Київської губернії супроводжувалося вилученням з її складу і долученням до Азовської губернії окремих населених пунктів. Так, в указі «Об учреждении губерній» читаємо: в «Азовскую губернію приписаны в Розряде из Киевской губернії города Изюмского полка для того, что Изюм с другими городами все Азовской губернії: Бишкин, Печенега,

---

¹⁰ Об учреждении Губерний и о росписании к ним городов: Именной, объявленный из Ближней Канцелярии, 18 декабря 1708 г. // ПСЗРИ. — СПб., 1830. — Т. IV: 1700–1712. — № 2218. — С. 436.

¹¹ О бежавших с изменником Мазепою малороссийских старшинах и всякого звания людях, о прощении их и возвращении им имущества и чинов, если оставив шведов прибегнут с разкаянием к российскому государю и о наказании их в противном случае смертю: Грамота гетману Ивану Скоропадскому, 7 ноября 1708 г. // Там же. — № 2211. — С. 425.

¹² О вооружении противу короля шведскаго и о предостережении малороссийского народа от коварных обещаний изменника гетмана Мазепы: Грамота малороссийскому народу, 9 ноября, 1708 г. // Там же. — № 2212. — С. 426.

¹³ Там же. — С. 428.

Андреевы Лозы, Острополье, Булыкля, Белской, Верхососенск, всего 52 города»¹⁴.

Попри вкрай агресивну й деструктивну політику стосовно України Петро I, намагався переконати її населення в своїй безмірній лояльності: «...И можем непостыдно рещи, что некоторый народ под солнцем такими свободами и привиліями и легкостію похвалитися не может, как по нашей царського величества милости, малороссійской, ибо ни единого пенязя в казну нашу, во всем Малороссійском краю, с них брать мы не повеливаем; но милостиво их призираем, с своими войски и иждивеніи, Малороссійской край, святыя православныя церкви и монастыри, и города и жилища их, от бусурманскаго и еретическаго наступленія оборонцем». І далі цар гарантував: «тем кто... убыток потерпел, милостію своею наградить...»¹⁵.

Між тим, загально відомо, що Петро I в середині 80-х років XVII ст. насильно ліквідував Київську патріархію, підпорядкувавши українські церкви Московському патріарху (замість Константинопольського), а в ході Північної війни нещадно використовував людські й матеріальні ресурси Гетьманату, знищував численні населені пункти, жителі яких чинили опір його військам.

Аж ніяк не поліпшили становище Української держави так звані «Решетилівські (просительні) статті», з якими на ім'я сюзерена звернувся новообраний гетьман, а у відповідь на них отримав «Решительный указ» від 17 липня 1709 р. Зокрема, пункт 4 передбачав відторгнення м. Котельва від Гадяцького полку і приєднання його до Слобожанщини (Охтирського полку). Щодо ситуації з цим містом І. Скоропадський наголосив: воно завжди належало до Гадяцького полку. Проте цар однозначно відмовив, формулюючи своє рішення так: «...А местечко Котельва, понеже оно по докучному от тех жителей е.ц.в. челобитью, дабы быти им для близости и удобства в присудстве Ахтырского полка, от е.ц.в. к тому полку определено в ведение; того ради того е.ц.в. указу ныне уже отемнить не возможно»¹⁶.

Як бачимо, російський уряд, користуючись будь-якою нагодою, перекроював кордони Гетьманату за власним розсудом.

Пункт 5 згаданого документа назвав запорожців «бунтівниками», що фактично ставило їх поза законом, а російським воєводам, «по давнему обычаю, в Украине пребывающим», офіційно дозволяв, за згодою місце-

¹⁴ Там же. — С. 438.

¹⁵ Там же. — С. 430–431.

¹⁶ Высочайшие Резолюции — на просительные статьи гетмана Скоропадского, 17 июля 1709 г. // Там же. — № 2235. — С. 458.

вої старшини, «интересоваться» внутрішнім життям українців. Пункт 13 підпорядковував гетьмана міністрам Малоросійського приказу. Особисто І. Скоропадський іменувався як «подданный его царскаго величества обох сторон Днепра гетман со всем воском Запорожским»¹⁷.

У Полтаві ж було вирішено залишити «великоросійські» гарнізони й поширити підпорядкованість їхньому керівництву на місцевих жителів. Подібне зачепило значну кількість населення Полтавщини, «ибо большая часть городов того полка были в бунте обще с запорожцами; того ради опасно оной, яко крайній город (Полтаву. — *Авт.*), без гарнизона оставить, дабы те же бунтовщики запорожцы с единомышленники своими не учинили паки какогo возмущения»¹⁸.

Як своєрідний додаток до «Решительного указу», вочевидь, слід розглядати «Статьи государя Петра I явныя и тайныя ближнему стольнику, Андрею Измайлову, каким образом ему поступать в советах, находясь при гетмане Иване Скоропадском» від 18, 27 і 30 липня того ж року. Вони визначали в черговий раз землі Війська Запорозького як «Малоросійський край», де царський резидент (перший за порядком у тексті) «обще» з гетьманом зобов'язувались утримувати все населення, а насамперед «бунтовщиков» запорожців, «в тишине и в покореніи к великому государю» (п. 1). Усіх «своевольцов» наказувалось «икоренять», не дозволяти їхнього поселення в одному місці, особливо в межах Січі (п. 2). Пункти 3–10 передбачали здійснення зовнішньої політики Скоропадським під безпосереднім наглядом А. Измайлова й з відома (згоди) сюзерена. Гетьманською резиденцією, замість розореного, а потім спаленого Батурина, призначався Глухів¹⁹.

Як бачимо, і «Решительный указ», і «Статті», надані Измайлову, продовжували попередню політику царського уряду, спрямовану на скасування «давніх прав і вольностей» українців, перетворення їх колись автономної держави на типову російську «окраїну».

Опосередковано Лівобережної України, її території та населення стосувався іменний указ від 12 лютого 1710 р., хоча він адміністративно й не «накладався» на весь Гетьманат. Безпосередньо в указі наказувалось усім губернаторам до кінця року переписати в своїх губерніях (отже й у Київській) селян і «дворових людей» обох статей «по головам» окремо, а отримані статистичні дані за особистими підписами передати до уряду²⁰.

¹⁷ Там же. — С. 458–461.

¹⁸ Там же. — С. 459.

¹⁹ Источники малороссийской истории. — Ч. 2. — С. 228–231.

²⁰ О переписи губернаторам всякому в своей губернии крестьянских дворов и дворовых людей: Именной, 12 февраля 1710 г. // ПСЗРИ. — Т. IV. — № 2253. — С. 478.

П. Орлик — гетьман Війська Запорозького та Правобережної України (1710–1714), а також володар булави в еміграції (1714–1742), бачачи постійну загрозу територіальній цілісності Гетьманату з боку Росії, намагався протистояти цьому за будь-яку ціну, йшов на компроміс з багатьма іноземними правителями, аби долучити їхні армії до спільної боротьби. Його позицію в цьому аспекті чітко зафіксували так звані «Пакти й конституції, законів та вольностей Війська Запорозького...», укладені в Бендерах 5 квітня 1710 р., після відомих подій, пов'язаних з поразкою І. Мазепи²¹. Зокрема, в пункті 2 документа наголошено на тому, що будь-яка держава функціонує й зміцнюється завдяки недоторканості кордонів, а тому відстоювалася ідея збереження «нашої батьківщини, Малої Русі» у межах, затверджених угодами Речі Посполитої, Оттоманської Порти та Московського царства, насамперед тих, що по річці Случ, які визнані за правління Б. Хмельницького «як володіння гетьмана і Війська Запорозького вищезгаданю Польською Річчю Посполитою і навічно встановленні та підтверджені силою договорів»*. Причому гарантування стабільності й недоторканості кордонів брали на себе гетьман України і король Швеції, але в разі «щасливого» завершення війни. На майбутнє передбачалось, щоб шведські королі здійснювали «охорону» України як її протектори, а саме дбали про недоторканість кордонів, законів і привілеїв, забезпечили «справедливе відшкодування всіх збитків заподіяних» збройною силою Московського царства²².

Особливо важливим виявився пункт 2, де дано оцінку діям «москалів» на Придніпров'ї, а також змальовано перспективу взаємовідносин України, Росії та Швеції. Конкретно йдеться про таке: «Наскільки Військо Запорозьке Нижньої течії Дніпра здобуло собі безсмертну славу незчисленними героїчними діями на суші й на морі, настільки ж воно було винагороджене багатьма привілеями і благодіяннями для загальної і своєї

---

²¹ Документ використано в перекладі з оригіналу латиною на українську мову за виданням: «Пакти й конституції законів та вольностей Війська Запорозького між ясновельможним паном Пилипом Орликом, новообраним Гетьманом Війська Запорозького, та між старшиною, полковниками, а також названим Військом Запорозьким, прийняті публічною ухвалою обох сторін і підтверджені на вільних виборах встановленою присягою названим ясновельможним гетьманом, року Божого 1710, квітня 5, при Бендерах» // Вісник Київського університету: історико-філологічні науки. — К., 1991. — Вип. 2. — С. 7–23. Текст «Конституції П. Орлика» «руською» (діловою мовою) видрукував О. Бодянский у «Чтениях имп. о-ва истории и древностей рос. при Моск. ун-те». — М., 1859. — Кн. 1. — С. 242–253.

* Йдеться про положення Зборівського миру та трактату від 8 серпня 1649 р., який офіційно визначив кордони Гетьманату в межах Київського, Брацлавського й Чернігівського воєводств.

²² Там само. — С. 11.

власної вигоди. Однак коли Московське Царство вдалося до різних засобів, щоб його пригнобити і пограбувати, та почало споруджувати у його володіннях і власних землях то Самарські укріплення, то фортецю, розташовану на Дніпрі*, що стало перешкодою у рибних ловах та полюванні** згаданому Війську Запорозькому і завдало йому збитків***, кривди та несправедливого гноблення. Нарешті, була перетворена на руїну столиця війська — Січ, передмур'я запорожців на шляху блискавичного Марса. Відтак після щасливого завершення війни (якщо тепер вищеназване Військо Запорозьке не поверне свої володіння і Дніпро, насильно захоплені москалями) ясновельможний гетьман муситиме під час мирних переговорів його священної королівської величності короля Швеції з Московським Царством, подбати про такі сприятливі умови миру, за якими б Дніпро і землі Війська Запорозького були звільнені від московських укріплень і фортець і повернуті у попередню власність..., і щоб наділі там не споруджували жодних фортець, не осаджували ніяких міст і сіл із оговореним строком слобод і ніяким іншим чином під будь-яким претекстом не спустошували володінь Війська Запорозького»²³.

В черговий раз постало питання про м. Терехтемирів (Трахтемирів), який «за давнім правом власності» мав бути повернутий із «московського рабства» Низовому Війську Запорозькому разом «з усіма прилеглими землями і переправою» біля нього через Дніпро (пункт 5)²⁴.

Безпосередньо про статус Києва йшлося в пункті 13: «Силою цього Виборчого Акту ухвалюється, щоб *столичне місто Русі Київ та інші міста України* зберігали недоторканими й непорушними всі свої справедливо отримані закони та привілеї й це мусить у відповідний час обов'язково підтверджуватися гетьманською владою»²⁵.

Під час російсько-турецької війни 1710–1713 рр. знову загострилося питання про Правобережжя. Після невдалого Прутського походу в Молдову 1711 р. Петро I змушений був вивести з регіону свої війська й відмовитися від претензій у майбутньому на ці землі²⁶. Вони переходили в повну власність королівської влади. В зв'язку з цим у краї ліквідову-

---

* У цілях контролю за діями Війська Запорозького уряд Росії за участю І. Мазепи наказав збудувати на р. Самара Богородицьку фортецю, а на лівому березі Дніпра — Кам'янозатонську.

** А також частих непорозумінь між козаками та російськими вояками, навіть збройних конфліктів.

*** За деякими даними, збитки лише для запорожців досягали десятків тисяч рублів.

²³ Пакти й конституції законів та вольностей Війська Запорозького... — С. 12–13.

²⁴ Там само. — С. 13.

²⁵ Там само. — С. 19.

²⁶ Письма и бумаги императора Петра Великого. — М., 1962. — Т. XI. — Вып. 1. — С. 325.

вався полковий устрій й відновлювався попередній польський. Розпочався масовий переселенський рух на лівий берег Дніпра. Іменним указом від 23 вересня 1711 р. білоцерківському полковнику А. Танському наказувалося: «тамошним же полковникам с полковою, сотенною и рядовою козацкою старшиною, с женами и детьми их и с их движимими пожитки на жилища перейти в Малую Россию, в тамошние полки, где кто пожелает»²⁷. Так, дещо неприродно, за наказом «згори», значна частина мешканців Правобережжя і, зокрема, старшина, «вливалися» до населення Лівобережного Гетьманату. Наприклад, відомий на той час чигиринський полковник Гнат Галаган — учасник Північної війни, один з царських пособників при руйнуванні Запорозької Січі 14 (25) травня 1709 р., коли територія Чигиринського полку відійшла до Речі Посполитої, відразу був призначений прилуцьким полковником²⁸. Дещо пізніше відкрилося багато нових митниць у Білоруській, Псковській та Могилівській губерніях, через що деякі з митниць на Лівобережжі були перенесені в інші місця або ліквідовані (1712 р.)²⁹.

Тим часом П. Орлик намагався наполегливо реалізувати власні політичні плани. Так, наприкінці січня 1711 р. під його орудою козацькі полки в складі об'єднаної українсько-тарарсько-польської армії здійснили ряд збройних акцій, спрямованих на звільнення Правобережжя з-під московського підпорядкування. З цією метою поблизу Рашкова антиросійське угруповування (близько 4 тис. запорожців на чолі з отаманом К. Гордієнком, від 20 до 30 тис. буджацьких і білгородських татар, 2 тис. польських вояків) перетнуло Дністер. Унаслідок вдало завершеного походу власне П. Орлик зміг перепідпорядкувати під свою зверхність порівняно велику територію в межах Немирів — Вінниця — Брацлав. Тоді ж він офіційно звернувся до І. Скоропадського з пропозицією докласти максимум спільних зусиль, щоб Україна нарешті стала б «назавше самостійною державою». Проте лівобережний володар булави в черговий раз відмовився від такого заходу, не наважуючись відверто виступити проти жорсткого та мстивого Петра І. Він добре пам'ятав про спалений Батурин. Навпаки, проти армії П. Орлика він виставив військові загони під орудою генерального осавула І. Бутовича. Проте в березні гетьманські вояки були розбиті під Лисянкою, а правобережні полки об'єдналися під владою П. Орлика³⁰.

²⁷ Там же. — М., 1964. — Т. XI. — Вып. 2. — С. 150–151, 243.

²⁸ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 2. — Спр. 5. — Арк. 1.

²⁹ Там само. — Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 6362. — Арк. 28.

³⁰ Край козацький. Довідник з історії Лисянщини. — К., 2004. — С. 135, 186.

Однак успіхи П. Орлика виявилися тимчасовими. 5 березня 1712 р. Ахмед III видав на його ім'я «привілей», згідно з яким за правобережним гетьманом закріплювалась територія на правому березі Дніпра, а Лівобережжя визнавалось володінням царя. З такою ситуацією П. Орлик категорично не погоджувався і пояснював це так: «...Якщо нам тепер, віддають лише цю пустелю, а Лівобережну, заселену, залишають під московським пануванням, то що ж це тоді за визволення? Не лише всі мої попередники з усім Військом Запорозьким добивалися визволення від московського ярма Лівобережної України, найближчої до Московщини за Правобережну, але й сам гетьман Мазепа не для чого з'єднав зброю Війська Запорозького із зброєю й. в. шведського короля і разом з й. в. пішов під протекторат Блискучої Порти, як тільки для того щоб зробити самостійною всю Україну, і передовсім Лівобережну...». Далі він наголосив, що не можна володіти Правобережжям без Києва: «ані Київ без України, ані Україна без Києва існувати не можуть»³¹.

Незабаром під владою П. Орлика опинилась територія Правобережжя з резиденцією в Немирові (потім її перенесли до Чигирина), на якій поступово почали зміцнюватися Корсунський, Уманський і Чигиринський полки. Проте і це виявилось недовготривалим. 22 квітня 1714 р. між урядами Туреччини та Польщі було укладено угоду, за якою Правобережна Україна повністю перейшла під владу короля Речі Посполитої, що на практиці ознаменувало крах усіх самостійницьких планів П. Орлика.

Після цих подій царський уряд видав кілька розпоряджень, якими категорично заборонялося переселятися мешканцям Лівобережжя на Правобережжя (тобто юридично визнавалися попередні межі Української держави з Річчю Посполитою кінця XVII ст., до подій, пов'язаних з повстанням Палія). Проте українці на обох берегах Дніпра мало звертали увагу на такого роду укази, й їх мігрування продовжувалося протягом усього XVIII ст.

У 1719 р. помітно активізувалися зазіхання представників московського уряду на Сіверщину. Так, І. Скоропадський тоді змушено «подавав» всевладному кн. О. Меншикову Почепську волость, яку фаворит сюзерена фактично перетворив на свою власність. Як засвідчило цей факт «Краткое описаніє Малороссіи», «князь Меншиков заехал межею до Почепы, маестности своей, прежде того от гетмана Скоропадского ему наданной, две сотни: Мглинскую и Бокланскую и часть Стародубовской,

³¹ Цит. за: Гуржій О.І., Чухліб Т.В. Гетьманська Україна. — К., 1999. — С. 257.

и за тое великую ссору и тяжбу гетман с князем имел, а особливо за завладение почепских козаков в подданство»³².

На практиці такі дії О. Меншикова можна розцінювати як намагання відчуження певної території Гетьманату і долучення її до володінь Московської держави.

Своїм указом від 5 жовтня 1720 р., ніби мимохідь, Петро I заборонив Києво-Печерському та Чернігівському монастирям іменуватися ставропігією Константинопольського патріарха, а також наклав вето на видрук у друкарнях цих обителів книг світського змісту, тобто українською мовою, бо, на його думку, їх «печатают несогласно с великороссийскими печатями, которые со мноюю противностью Восточной церкви». А головне: «вновь книг никаких, кроме церковных прежних изданий, не печатать», — наголосив він³³.

Іменний указ від 29 квітня 1722 р. перепорядкував Лівобережний Гетьманат Сенату: «Малороссии быть в ведении Сенатском», — зазначено в ньому³⁴. Тоді ж було роз'яснено володарю булави про причини заснування в Глухові Малоросійської колегії, водночас підтверджено давні права українців, наданих як Б. Хмельницьким, так і іншими по ньому гетьманами. Однак в дійсності помітно посилювалась влада російського чиновництва на місцях, зростав визиск, підмінювалось козацьке самоврядування і судочинство, перепрофілювалось збирання значної частини податків не до Військового скарбу Гетьманату, а в імперську казну. Зокрема, в іменному указі йшлося, по-перше, про те, що «в которых больших городех будут наши воеводы, и в тех бы городех, для судов и расправы, были урядники их козацкие и судитца б им по своих правам; а буде кому суд их, козацкой, будет не люб, а похочет дело сие перенесть к воеводе, и в то время тому воеводе меж ими расправу чинить, по своему рассмотрению»; по-друге, «чтоб в малороссийских городех урядники были обираны к тому достойные, которые должны будут подданными учреждать и доходы всякие в казну отдавать». Однак надалі «указали всякие денежные и хлебне доходы збирать малороссийского народа людем, и отдавать в нашу казну тем людем, кого мы определит указем...»³⁵. На практиці цей задум було реалізовано 16 травня того ж року³⁶.

³² Краткое описание Малороссии // Летопись Самовидца. — К., 1878. — С. 305.

³³ ПСЗРИ. — Т. VI. — № 3653. — С. 244–245.

³⁴ Там же. — № 3989. — С. 668.

³⁵ Чтения ОИДР. — М., 1859. — Кн. 1. — Ч. 2. — С. 316–317.

³⁶ Об учреждении в Глухове Малороссийской коллегии и о назначении в оную присутствующим бригадира Вельяминова. — С приложением инструкции: Именной, 16 мая 1722 г. // ПСЗРИ. — СПб., 1830. — Т. VI. — № 4010. — С. 681–684.

У 20-х роках XVIII ст. помітно посилилась увага царату і до Слобідської України — одного з важливих стратегічних районів. Так, згідно з указом від 14 грудня 1720 р. регіон було передано у безпосереднє відання белгородського воєводи³⁷. В 1725 р. Белгородська провінційна канцелярія порушила питання про «осведетельствование» земель слобідських полків, що межували з російськими³⁸. А вже наступного року геодезист Я. Ісленьов повідомив про видачу «прогонних грошей» та надання підвід для відправки в Сенат креслень і книг з описом прикордонної смуги між Слобожанщиною й власне Росією³⁹. В 1730 р. видано сенатський указ про заснування в краї «головних» митниць з метою упорядкування поїздок за кордон і навпаки. Його розіслано для виконання у полкові канцелярії⁴⁰.

Цей період став переломним у долі Гетьманату. Зі смертю І. Скоропадського Петро I взагалі заборонив вибори гетьмана. Тимчасово призначений на його місце чернігівський полковник Павло Полуботок (1706–1722) був незабаром заарештований за наказом імператора як завзятий «автономіст» і ув'язнений в Петропавлівській фортеці, де дуже швидко помер від моральних і фізичних катувань (18 грудня 1724 р.). На початку 1723 р. вийшов указ про призначення на полковничі ранги з росіян⁴¹.

О. Пушкін, поцінуючи закони Петра I, зазначив, що вони були жорстокі, примхливі і, здається, написані батогом, ніби вирвались у нестерплячого, самовладного поміщика⁴².

На підставі аналізу історико-літературних пам'яток 30–80-х років XVIII ст. сучасний дослідник І. Дзира дійшов висновку про те, що, незважаючи на політичний кордон, між жителями Правобережжя, Лівобережжя та Слобожанщини завжди існувала глибока культурна, суспільна й економічна єдність. При цьому патріотично налаштовану старшину ніколи не полишала думка щодо територіального об'єднання полків під гетьманським регіментом⁴³.

Водночас слід констатувати: будь-які суспільні, політичні чи територіальні реформування царського уряду за правління Петра I були спрямовані не на користь українцям і повсюдно обмежували їх автономний

³⁷ Инструкция или наказ белгородскому воеводе. Об управлении вверенной ему Белгородской провинции, 14 декабря 1720 г. // ПСЗРИ. — Т. VI. — № 3686. — С. 268.

³⁸ ЦДІАК України. — Ф. 1721. — Оп. 2. — Спр. 120. — Арк. 202.

³⁹ Там само. — Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 130. — Арк. 1–3.

⁴⁰ Там само. — Ф. 1725. — Оп. 1. — Спр. 739. — Арк. 2–22.

⁴¹ Об объявлении малороссийцам, что в малороссийские полки назначаются полковники из русских: Именной, объявленный кабинет-секретарем Макаровым, 27 февраля 1723 г. // ПСЗРИ. — СПб., 1830. — Т. VII. — № 4173. — С. 26.

⁴² Пушкин А. С. Полное собрание сочинений. — М.–Л., 1948. — Т. IX. — С. 413.

⁴³ Дзира І. Козацьке літописання 30–80-х рр. XVIII ст.: джерелознавчий та історіографічний аспекти. — К., 2006 — С. 254.

статус і соціальні права. Поступово порушувались вироблені в ході Національної революції норми суспільного буття та привілеї вільного козацького стану. Фактично на законодавчому рівні закладалось підґрунтя для подальшого знищення цілісної самобутньої полково-сотенної системи управління в Гетьманаті.

Територіальні обмеження Української держави урядами Петра II, Анни Іванівни та Єлизавети Петрівни

На чергові вибори гетьмана згодився тільки новий уряд на чолі з Петром II (1727). Ним став миргородський полковник (1683–1727) Данило Апостол. Укладені «традиційні» статті-угоди (гетьманські «Нужды малороссийские» та імператорські «Решительные резолюции» на них) між обома сторонами на законодавчому рівні вже не визнавали козацьку державу як самостійне утворення, а її національні органи влади фактично позбавлялись навіть попередніх обмежених функцій, адже майже повністю підмінялись російськими урядовими, виконавчими чи судовими установами або ж окремими сановниками. За твердженням відомого вченого-правознавця А. Яковліва, з чим можна погодитись, відтоді «Україні було залишено тільки зовнішню видимість давнього автономного устрою без реального змісту»⁴⁴.

Зокрема, в статтях у пункті 17 черговий раз було поставлено питання про м-ко Котельва та навколишню територію, які в 1709 р. у складі окремої сотні царський уряд приєднав до Охтирського полку. З боку Д. Апостола чітко простежувалось намагання їхнього повернення під його владу. Втім, ситуація з ними не змінилась через непоступливість російської сторони⁴⁵.

Пункт 15 скасовував усі попередні заборони щодо скупівлі земель в Гетьманаті росіянами, чим самим торував шлях для формування практично незалежної від місцевого управління великої земельної власності під егідою царської корони. Безпосередньо в ньому йшлося: «Хотя в указе его императорского величества пришлого 1727 года из Сената отправленном, писано: что в Малой России великороссийским персонам грунтов, хуторов, мельниц и прочих недвижимых вещей не покупать, и которые купили, тем всем взял свои деньги уступить; однакож его императорское величество соизволяя, чтоб продажа во всей Российской империи

⁴⁴ Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. — Варшава, 1934. — С. 165.

⁴⁵ Решение učinенное по его имперского величества указу в Верховном тайном совете, на подданное прошение Войска Запорожского обеих сторон Днепра, гетмана Апостола, 22 августа 1728 г. // ПСЗРИ. — СПб., 1830. — Т. VIII. — № 5324. — С. 81.

маетностей и прочего недвижимого была свободна, указал: как великороссийским (кроме иноземцов) в Малой России, так и малороссийскому народу в великороссийских городах всякие недвижимые имена покупать и продавать невозбранно»⁴⁶. Зрозуміло, що в реаліях тогочасного життя російський капітал за своїми масштабами, потенціалом і захищеністю набував першорядні можливості й прерогативи.

Надалі процес інкорпорації Української держави імперією пішов прискореними темпами. При цьому російські чиновники все відвертіше перебирали на себе повноваження старшинської адміністрації при вирішенні територіальних суперечок як у межах Гетьманату, так і на прикордонні України, Російської держави та Речі Посполитої.

Після смерті Д. Апостола 17 (29) січня 1734 р. Анна Іоанівна знову заборонила, точніше, «відклала» на невизначений термін вибори нового володаря булави, передавши його функції так званому Тимчасовому правлінню на чолі з генерал-ад'ютантом, полковником кінної гвардії, князем Олексієм Шаховським. До керівництва установою також увійшли двоє з «великоросіян» і троє з «малоросійської» генеральної старшини (призначений обозний Яків Лизогуб і ще двоє, «которые по благоизобретению назначены будут»). Імператрицею формально передбачалося «им быть в заседании в равенстве; а сидеть на правой стороне великороссийским, а на левой малороссийским, и управлять им все малоросійскія дела, которыя до уряду гетманскаго надлежат, с общаго согласія и совету». Зрозуміло, що все мало робитися ними в суворій відповідності до указів Анни Іоанівни⁴⁷.

Втім, вже в інструкції імператриці Тимчасовому правлінню від того ж таки дня (31 січня 1734 р.) установу названо «Гетьманського уряду правління»⁴⁸. А наступного дня (1 лютого) побачив світ іменний указ про підпорядкування Малоросійського правління Сенату та створення особливої Контори під назвою Канцелярія малоросійських справ⁴⁹. Отже, в політико-адміністративному й територіальному відношеннях українську автономію поступово перетворено на одну з імперських провінцій.

---

⁴⁶ Там же. — С. 80.

⁴⁷ Об учреждении в Малороссии, до избрания гетмана, для управления всех дел, временного правления из шести персон и об оставлении Войскового генерального суда и подскарбиев по прежнему: Грамота, данная малороссийскому народу, 31 января 1734 г. // ПСЗРИ. — СПб., 1830. — Т. IX. — № 6539. — С. 260.

⁴⁸ Инструкция временному Правлению в Малороссии, 31 января 1734 г. // Там же. — № 6540. — С. 262.

⁴⁹ О состоянии Малороссийскому Правлению под ведением Сената и об учреждении для сего особливої Конторы под именем Канцелярии малоросійских дел: Именной, данный Сенату, 1 февраля 1734 г. // Там же. — № 6542. — С. 263.

Прикметно, що на той час прикордонні суперечки вирішувались за безпосередніми вказівками сюзеренів. Характерним прикладом може слугувати тяжба «пограничного» шляхтича Михайловського за земельні угіддя в с. Засусе Стародубського полку. Хоча в документах справи і визнано, що польський шляхтич, назвавши себе «комисаром, нарушив *государственную межу издавна между Великаго княжества Литовского и Малою Россиею*», вирішувалась вона згідно іменного указу, надісланого в Топольську канцелярію⁵⁰. Запорожці ж для торгівлі на Лівобережжі мали проходити кордон через митниці, нерідко за спеціальними письмовими дозволами («листами») кошового отамана і прикордонних урядників (1740)⁵¹. Після скасування гетьманського правління до охорони кордону «з Польщею» все ж таки залучалися місцеві козаки, але за цільовими розпорядженнями представників царського уряду⁵².

Слід зазначити, що в другій чверті XVIII ст., насамперед у результаті реформ, проведених Петром I, екстреміські налаштована Російська держава впевнено набирала політичну й економічну силу. Річ Посполита ж опинилась у глибокій внутрішній кризі: занепадали ремесла та торгівля, втрачала свій вплив королівська влада, зростали анархія й свавілля магнатів. З Москви і Санкт-Петербурга все «спокійніше» поглядали на колись небезпечного і могутнього супротивника-сусіда. Серед архівних матеріалів знаходимо навіть відомості про «отобрание российским войском Польской области Белоцерковского староства с принадлежащими к нему местечками, селами и деревнями» в 1734 р., щоправда, вони були повернуті у 1736 р.⁵³

На середину століття припало кілька спроб царського уряду чітко визначити й виміряти **кордон між обома державами**. Зокрема, зберігся опис його в районі Дніпра з правою притокою Тясмин і лівою Ірклій, а також лівих приток Південного Бугу — Великого Інгулу та Синюхи, зроблений у 1741 р. і «засвідчений» інженером-капітаном Федором Молкановим, київським полковником Антоном Танським і «протчими старожилами». Згідно з ним, кордон традиційно проходив по Дніпру до гирла Тясмину, далі — вгору до гирла Ірклія 33 версти 380 сажнів*, звідти до «самых вершин» Ірклія і «проворотья» між Мотронинським і Чорним лісами** 18 верст 250 сажнів: по правому боці «Государства Полского», а

⁵⁰ ЦДІАК України. — Ф. 80. — Оп. 2. — Спр. 62. — Арк. 1–22.

⁵¹ Там само. — Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 742. — Арк. 7.

⁵² Там само. — Спр. 770. — Арк. 1–7.

⁵³ Там само. — Спр. 992. — Арк. 2.

* У XVIII ст. у Росії й Україні одна верста дорівнювала 500 сажням (або 1066,8 м); сажень — 3 аршинам (або 2,133 м).

** Мотронинський і Чорний ліси розташовані на Черкащині, поблизу Чигирини.

по лівому — Російської імперії. Звідти межа доходила «Круглого леска» (2 версти 450 сажнів), далі до верхнього кінця Чорного лісу (12 верст 390 сажнів), а потім ще 5 верст до «двух курганов». Від них до «проворотья» між лісами Нерубаї й Плоським (2 версти 300 сажнів) і далі в тому ж напрямі 2 версти 390 сажнів. Причому ліс Нерубаї мав залишатися на цьому відрізку праворуч, а Плоський — ліворуч. Кордон доходив до лісу під назвою Балтиш і верхів'я Великого Інгулу (18 верст 400 сажнів), далі до р. Вись, балки Дідової, «Прилуцької могили» (8 верст 300 сажнів), спускався по Висі до її гирла й досягав гирла Тікича Горського (Гірський Тікич) і витоків Синюхи (69 верст 375 сажнів). Від верхів'я останньої він тягнувся до Південного Бугу (76 верст 125 сажнів): з лівого боку Російська імперія, з правого — Річ Посполита. Загальна ж довжина цієї «демаркаційної» лінії від Дніпра до гирл Тясмина і Синюхи, а звідти до Бугу становила 251 версту 320 сажнів. У документі Україну як одну з юридичних сторін навіть не згадано. Замість неї фігурує «Всеросійська» держава⁵⁴.

На той період можна приблизно окреслити й межі **земель запорозьких козаків** «по реке Днепру с Крымской стороны». Наприклад, «Опис хуторів і зимівників» низовиків, складений капітаном ландміліцького Путивльського полку Семеном Шиповим у 1742 р., визначив такі крайні орієнтири: урочище Кам'яний Затон, де в 1736 р. збудовано редут; урочище «Агису» чи «Адису» (турецькою мовою), або ж Білозерка (25 верст від Кам'яного Затону); перехід через затоку Кам'яний Затон на р. Дніпро (мала у довжину 2 версти і знаходилася в районі Великого Лугу); далі вниз по Дніпру, Великим кримським шляхом (від Білозерки 35–40 верст) до урочища Рогачин; потім йшла лінія від Кам'яного Затону до р. Кінські Води, «отъехал» верст 5; урочище під Кучугурами на березі названої річки (ще 15 верст); урочище під Лисою Горою, де р. Кінські Води, «пришев іс степу», впадала в Дніпро; звідтіля по цій же річці вгору 22 версти⁵⁵.

Уряди і Російської імперії, і Польщі, і Кримського ханату всіляко прагнули зберегти недоторканість кордонів своїх держав. Тому проблемам прикордонних земель вони завжди приділяли пильну увагу. Так, Колегія іноземних справ у 1745 р., посилаючись на те, що державні кордони Росії з Річчю Посполитою ще остаточно не визначені, заборонила спеціальним указом видавати польським шляхтичам документи на право володіння маєтками в прикордонній смузі⁵⁶. В тому ж році кримський хан

⁵⁴ ЦДІАК України. — Спр. 822. — Арк. 23 зв.–24.

⁵⁵ Там само. — Спр. 914. — Арк. 32–33.

⁵⁶ Там само. — Спр. 3860. — Арк. 4–4 зв.

Селім-Гірей поскаржився київському генерал-губернатору М. Леонт'єву на недоречність сутичок на кордоні між запорозькими козаками і ногайськими татарами⁵⁷. Одночасно розглядалися питання про бажання мешканців Правобережної України перейти в межі Російської імперії⁵⁸. Урядовці Речі Посполитої, в свою чергу, уточнювали відстані сіл і містечок до польсько-українського кордону⁵⁹.

Для 1749 р. маємо детальний опис важливої ділянки польсько-українського кордону по р. Стугна і прилеглих до неї районів, здійснений на підставі карти 1748 р. Олександра Івановича Рігельмана (1720–1789) — відомого російського історика, військового інженера, топографа, генерал-майора, який у 1741–1743 рр. у зв'язку з встановленням російсько-турецької демаркаційної лінії побував на Запорожжі. Згідно з нею, кордон від Василькова проходив до форпосту Острицький, далі річками Стугна й Оршинка, Глибоким Яром, по «Білоцерківському шляху» до «полского» с. Альшанка, від того до «полского» — Германівка, через річки Крива, Руда та Краснянка в «российскую границу» до річок Берестова та Альшанка, що знову впадала в Стугну, річками Луковиця та Кобарин (верхів'я), біля с. Обухів, форпосту Совщина, через долину Гаврилова Пасіка, по р. Трежерелівка до с. Нещурів⁶⁰.

Наприкінці 1740-х і на початку 1750-х років ускладнення міжнародного становища спонукало царське керівництво і безпосередньо імператрицю Єлизавету Петрівну (1741–1762) задовольнити деякі домагання козацької старшини, зокрема, щодо «обрання» (фактично призначення) нового гетьмана. Іменним указом від 16 жовтня 1749 р., виданим Колегії іноземних справ, це доручалось здійснити графові Гендріхову (Гендрікову)⁶¹. Можливо, стався збіг обставин, але через кілька днів після виходу цього указу на ім'я імператриці було подано «Доношение» військового писаря Запорозької Січі Петра Чернявського з проханням від «всієї» низової старшини змінити порядок «виборів» кошового отамана, а саме — призначити надалі його царицею, щоб позбавити «чернь» можливості обирати «ей нужного атамана» (оригінал документа датовано 22 жовтня 1749 р.)⁶².

⁵⁷ Там само. — Ф. 220. — Оп. 1. — Спр. 353. — Арк. 1 і далі.

⁵⁸ Там само. — Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 1290. — Арк. 39, 50 зв., 54 зв., 151.

⁵⁹ Там само. — Спр. 1926. — Арк. 9, 42 і далі.

⁶⁰ Там само. — Спр. 1758. — Арк. 12.

⁶¹ Об отправлении графа Гендрихова в Малороссию для выбора гетмана и о бытии Малороссии по всем делам в ведении Коллегии иностранных дел: Именной, данный Коллегии иностранных дел, 16 октября 1749 г. // ПСЗРИ. — СПб., 1830. — Т. XIII. — № 9676.

⁶² ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 1. — Спр. 1208. — Арк. 62–81.

При підборі кандидатури гетьмана вибір впав на Кирила Розумовського (1728–1803), який у дитинстві випасав батьківську худобу, а після «випадку» з старшим братом Олексієм Розумовським, некоронованим чоловіком цариці, став графом (з 1744). Після затвердження указом 5 червня 1750 р. гетьманом України⁶³ Кирило Григорович переселився у Глухів, де, оточивши себе «двором» і охоронцями, зажив мов «царьок»⁶⁴. Спочатку Єлизавета Петрівна пішла на значні поступки новообраному гетьманові. Нею особисто чи з її відома було повернуто всі рангові маєтності «на булаву», відновлено право самостійного фінансового управління в регіоні, відкликані російські сановники зі старшинської адміністрації, генерального суду, Комісії економії тощо, а також скасована Канцелярія міністерського правління. 24 липня 1751 р. Сенат видав указ про підпорядкування Коша Запорозької Січі гетьманові й надіслав його до канцелярії К. Розумовського⁶⁵. Тобто цими заходами практично скасувалася більшість адміністративних «реформувань» Петра I, Петра II та Анни Іоанівни, а Лівобережному Гетьманату повертався політичний статус, який існував на період обрання гетьманом І. Скоропадського. Водночас імператриця зрівняла його в ранзі з російськими генерал-фельдмаршалами, «считаясь между оными по старшинству с пожалованія в чин»⁶⁶. Резиденцію ж володаря булави було наказано повернути в Батурин, для чого зруйноване колись О. Меншиковим місто мали відбудувати⁶⁷.

Безпосередньо гетьман, незважаючи на те, що між ним і російським урядом не було укладено ніяких «статей» — угод чи договору, розпочав на свій розсуд розширювати автономне управління Української держави: відновив склад генеральної старшини і суду, функціонування суспільно-політичних установ, дещо реформував торгівлю та судочинство (наприклад, скасував російський «суд по формі» і т. ін.). К. Розумовський відразу взявся за реальне підпорядкування Запорозької Січі гетьманській владі. Конкретно це стосувалося й питання розмежування земель низовиків і жителів Лівобережжя. Так, у 1752 р. він видав «ордер» Кошу про необхідність прислання з Січі «депутатів» з приводу суперечки за так

⁶³ О бытии графу Разумовскому в Малороссии гетманом: Именной, данный Сенату, 5 июня 1750 г. // ПСЗРИ. — Т. XIII. — № 9758. — С. 824.

⁶⁴ Васильчиков А.А. Семейство Разумовских. — СПб., 1880. — Т. 1; Путь О.І. Гетьман Кирило Розумовський та його доба (з історії українського державотворення XVIII ст.). — К., 2008. — Ч. 1. — С. 37–40.

⁶⁵ ЦДІАК України. — Ф. 269. — Оп. 1. — Спр. 269. — Арк. 2, 3, 7.

⁶⁶ О предоставлении малороссийскому гетману при всех торжествах и публичных церемониях иметь место с генерал-фельдмаршалами: Именной, данный Коллегии иностранных дел, 24 июля 1750 г. // ПСЗРИ. — СПб., 1830. — Т. XIII. — № 9785. — С. 339–340.

⁶⁷ О назначении малороссийскому гетману резиденции в Батурине: Именной, данный Коллегии иностранных дел, 24 июня 1750 г. // Там же. — № 9786. — С. 340.

звані Старосамарські землі⁶⁸. У 50-х роках гетьман розгорнув справжню боротьбу за підкорення собі Києва, який і на той час продовжував багато в чому зберігати самоврядування⁶⁹.

У 1753–1754 рр. уряди трьох держав — України, Росії й Польщі — продовжували уточнювати власні кордони. Зокрема, тоді було зроблено «Опись на карте Россійской империи с Полскою областю границ, по каким она ныне урочищам и знакам лежит, також с показанием на оных спорных мест, по каким же рекам и урочищам прежним границы имелись», а також виготовлена «Карта специальная Россійской империи с Полскою областю Стародубовского полку спорным грунтам разным владельцов...»⁷⁰. Вони подають досить детальну **демаркаційну лінію** між одним з найбільших лівобережних полків — Стародубським і Річчю Посполитою, з позначенням понад 40 «внутрішніх» форпостів. Вона проходила по таких основних річках: Журавка, Лешня, Десьонка, Схолопна, «которая впадает ис Полской области во оную Десенку», Палуж, Свиниця, Драговша, Лосинка, Дубреш, Колпида, Михалка, Тесновець, Челихівка, Бесед, Яменець, Перелівка, Сталбунка, Араса, Сталпенка, Іпать, Єленка, Ракитова, Нетеж, Грезливка, Цата (назви подано за документом). Слід зазначити, що кордон місцями не визначався стабільністю. Наприклад, окремі форпости взимку чи по весні могли переноситися (причини: повінь, крига тощо).

Коли встановлювався кордон, від тих, хто його проводив, вимагалось насамперед, щоб «границе... государственной за засекою не осталось, так и полской захвачено не било»⁷¹. Використовувати ж у цій справі мали «знающих людей, на коих бы... без сумнення поверытся можно было»⁷². При цьому великого значення надавалось свідченням місцевих жителів-старожилів⁷³. Для того ж часу маємо дані про встановлення прикордонної митниці в м. Кременчук⁷⁴.

Проте саме тоді, у 1754 р., дуже підозрілий до дій К. Розумовського царський уряд завдав кілька ударів по розбудові Української держави. В липні Сенат законодавчо ліквідував і до того досить прозорий кордон між Україною й Росією, скасував функціонування державних митниць у цьому районі, запровадив на українській території загальноімперську

⁶⁸ ЦДІАК України. — Ф. 269. — Оп. 1. — Спр. 1222. — Арк. 7–8.

⁶⁹ Історія Києва: В 3-х т., 4-х кн. — К., 1986. — Т. 2. — С. 61.

⁷⁰ ЦДІАК України. — Ф. 80. — Оп. 1. — Спр. 13. — Арк. 1; спр. 15.

⁷¹ Там само. — Ф. 127. — Оп. 1020. — Спр. 2380. — Арк. 1, 11.

⁷² Там само.

⁷³ Там само. — Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 2497. — Арк. 1–16.

⁷⁴ Там само. — Спр. 2530. — Арк. 10.

митну систему⁷⁵. В реаліях тогочасного життя цим актом скасовувалася одна з найбільш важливих ознак національної автономії. Однак митниці на кордонах, підпорядковані вже російським чиновникам, продовжували існувати. Складений у 1756 р. «Реестр портовым и пограничным таможеням» визначив, зокрема, у Київській губернії такі з них: при Васильківському форпості, «вверху и внизу реки Днепра в тех местах, где оная река Днепр российскую границу к Полской стороне пересекает, две малыя таможни Межигорская и Стайковская», вгору по Дніпру до Смоленської губернії в розкольничих «государевых слободах» — Добрянці, Злинці (Білянський форпост); вниз по Дніпру — в Переяславі й Кременчузі, а між ними «одна малая» митниця при Секеринському форпості, в Переволочні. У Воронежській губернії — в Царичанці й Бахмуті. Другий з них також підпорядковувалися «две малые» митниці в Ізюмі та Луганську⁷⁶. В тому ж році Київська полкова канцелярія, відповідно до постанов вищих установ, видала «ордер» про закриття на території полку Злинської митниці й відкриття Вишківської (с. Вишків належало Києво-Печерській лаврі)⁷⁷. Уточнювалися також прикордонні межі володінь Троїцького Іллінського Чернігівського монастиря⁷⁸.

Загалом вже в першій половині 50-х років, за гетьманування К. Розумовського, на думку українського історика О. Шафонського, «Малая Россия получила в *своих границах* и в гражданском правлении немалую перемену; ибо в 1755* году на степях малороссийских, за Днепром лежащих, поселены вышедшие из цесарских областей сербы, устроена там крепость Св. Елисаветы, и сей край, независимый от гетмана, назван Новою Сербиею»⁷⁹.

З початком 60-х років загострилася проблема існування Запорозької Січі, земель, які належали низовикам. У її розв'язанні брали участь як царський уряд, так і гетьманське правління. Зокрема, у 1760 р. Кирило Розумовський надіслав до Сенату, а той прийняв до розгляду гетьманське «крішення» щодо перенесення Січі на нове місце⁸⁰. 8 грудня 1761 р. кошо-

⁷⁵ ПСЗРИ. — СПб., 1830. — Т. XIV. — № 10218, 10258, 10486.

⁷⁶ ЦДІАК України. — Ф. 1376. — Оп. 2. — Спр. 113. — Арк. 1–13.

⁷⁷ Там само. — Ф. 64. — Оп. 1. — Спр. 29. — Арк. 1.

⁷⁸ Там само. — Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 2846. — Арк. 73–74.

* О. Шафонський дещо помилився: Нова Сербія, як адміністративно-територіальна одиниця, створена на Правобережжі в 1752 р. царським урядом у зв'язку з організацією військових поселень для оборони Південної України від нападу турків і татар.

⁷⁹ Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малыя России, из частей коей оное наместничество составлено, сочиненное действительным статским советником и кавалером Афанасием Шафонским. — К., 1851. — С. 95.

⁸⁰ ЦДІАК України. — Ф. 269. — Оп. 1. — Спр. 2925. — Арк. 1.

вий отаман Григорій Федорів своїм «рапортом» сповістив гетьмана про отримання ним «ордера» про прийняття у «відомство» Війська Запорозького Старосамарських земель з поселенцями, за які не один рік точилися суперечки з адміністрацією Полтавського полку⁸¹. У тому ж році Кирило Розумовський знову порушив перед Сенатом і Кошем питання щодо перенесення Січі в урочище Микитине⁸². Не байдужими залишалися до запорозьких володінь прусський король і, зрозуміло, кримський хан. Так, у одному з документів 1762 р. згадується про те, що «земля вся, которую запорожцы владеют, уже обещана (Москвою. — *Авт.*) была через прусского короля хану крымскому к присовокуплению до Крыму»⁸³. Проте вступ на престол Катерини II (1762–1796) став перепоною для здійснення цих намірів. Хоча кримський хан робив спроби «напрямую» схилити Військо Запорозьке до союзу з ним і приєднатися до ханату, П. Калнишевський, останній кошовий Запорозької (Нової) Січі (1762, 1765–1775 рр.), категорично відмовився від такого кроку і через київського генерал-губернатора Глібова сповістив про це імператрицю. Зазначимо, що посланець кошового старшина Недзельський за донесення таких новин отримав у нагороду «іменну» шаблю⁸⁴.

Отже, всі три згадані царські уряди продовжували впроваджувати великоімперські заходи, спрямовані на поступову ліквідацію української автономії, що безпосередньо позначилось на її територіальному та політико-правовому статусі й адміністративному управлінні. Протягом кінця 1720-х — початку 1760-х років фактично всі найвищі посадові функції в Гетьманаті (зокрема, і полковників) було передано російським ставленикам. Щоправда, деяке полегшення для української влади сталося за правління Єлизавети Петрівни. Проте воно мало досить локальний і швидкоплинний характер. Нищення ж національної державності завершив наступний царський уряд часів Катерини II.

Ліквідація територіально-адміністративного та суспільно-політичного устрою Гетьманату Катериною II

Стиснутий у своїх адміністративних повноваженнях з усіх боків, К. Розумовський у 1763 р. помітно обмежив участь старшини в цивільному управлінні краєм. Колишня територія Українського Гетьманату, поділена на полки й сотні, відтоді зазнала нового реформування, а саме перекроювання на повіти. Тим самим знищувалась структура й система

⁸¹ Там само. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 11368. — Арк. 184–185, 188–209.

⁸² Там само. — Ф. 269. — Оп. 1. — Спр. 3377. — Арк. 2, 7–8.

⁸³ Там само. — Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 3996. — Арк. 2.

⁸⁴ Там само. — Арк. 1–17.

керівництва, сформована ще в період Національної революції середини XVII ст. У кожний повіт увійшла значна кількість поселень від певних полків. Загалом територія колишніх 10 полків була поділена між 20 повітами. Так, у полках влаштовано повіти: Київському — Козелецький і Остерський; Чернігівському — Чернігівський і Менський; Стародубському — Стародубський і Погарський; Ніжинському — Глухівський, Батурицький і Ніжинський; Переяславському — Переяславський і Золотоніський; Прилуцькому — Прилуцький і Іваницький; Лубенському — Лубенський і Роменський; Гадяцькому — Гадяцький і Зіньківський; Миргородському — Миргородський і Остапівський; Полтавському — Полтавський, що, звичайно, не могло співпасти з попереднім сотенним устроєм.

Відповідно центрами повітів стали не лише найбільші міста, а й містечка. В середньому на території полку вийшло по 2 повіти, тільки в Полтавському — 1, а в Ніжинському — 3. У зв'язку з цим можна уявити, яке потужне переформування влади на місцях викликав цей захід, спричинений на «всепопданнейшее ея императорскому величеству представлєніє, на то всевысочайшее соизволеніє».

Починаючи з березня 1763 р. і у 1764 р. у Лівобережній Україні було проведено «поголовний і подимний» перепис населення, з метою впорядкування збирання податків, а точніше — їх збільшення.

У 1764 р., на думку О. Шафонського, цей регіон у «своїх кордонах і в правлінні» отримав зовсім «новий вид»⁸⁵. Із цим важко не погодитись. Адже створена тоді царським урядом Новоросійська губернія у вигляді військового округу для боротьби проти турецько-татарських нападів охопила на Правобережжі — Нову Сербію, а на Лівобережжі — Слов'яно-Сербію, Українську лінію, 13 сотень Полтавського полку (Новосанжарська, Старосанжарська, Соکیلська, Переволочанська, Нехворощанська, Маяцька, Царичанська, Келебердянська, Китайгородська, Орельська, Білецька, Кобеляцька, Кишенівська) і дві сотні Миргородського полку (Кременчуцька, Власівська). Адміністративним центром губернії визначено м. Кременчук. Її населення склали переважно українські посполиті й козаки, а також російські селяни, серби, чорногорці, угорці та інші військові поселенці, котрих приписали до гусарських і пікінерських полків⁸⁶.

У результаті таких реформуваль усі сотні Полтавського полку, крім 1-ої, 2-ої і 3-ої Полкових, Великобудущанської та Решетилівської, імпер-

---

⁸⁵ Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание... — С. 98.

⁸⁶ Докладніше про це див.: Гуржій О.І. Формування національної території у XVIII ст. Зміни в народонаселенні // Українська народність: нариси соціально-економічної і етнополітичної історії. — К., 1990. — С. 98–109.

ська влада ліквідувала. На практиці цілісна полкова одиниця припинила своє понад сторічне існування (1648–1764). У 1775 р. її рештки ввійшли до складу Полтавського повіту Новоросійської губернії⁸⁷.

Отже, так звана Новоросія формувалась головним чином за рахунок українських земель і їхнього населення, а домінування тут російського чинника — це міф, вигаданий деякими сучасними політиканами і ідеологічно заангажованими істориками.

Від середини 60-х років XVIII ст. процес ліквідації царатом усіх автономних привілеїв і державницьких ознак в Україні набув помітного пришвидшення. У січні 1764 р. імператриця наказала К. Розумовському прибути до Петербурга й під загрозою кари за «зраду» примусила його зректися гетьманства. 10 листопада того ж року вона видала указ про ліквідацію старшинського правління й створення замість нього так званої другої Малоросійської колегії на чолі з «головним» російським генералом, графом Петром Рум'янцевим (Рум'янцевим-Задунайським, 1725–1796). В указі Катерина II, брехливо зазначивши, що «по всемилостивейшем от нас увольнении графа Разумовского по прошенію его от гетманского чина», наказала Сенату, «для надлежащаго Малой Россіи управления», створити Малоросійську колегію. Крім П. Рум'янцева, до її керівництва мали ввійти чотири «великоросійські» члени з генералітєцьких і штаб-офіцерських чинів, а саме генерал-майор Брант, полковник князь П. Мещерський і ще двоє за вакансією Сенату на вибір, а також четверо «малоросійських» членів з перевірених і вірних імператриці старшин: генеральні обозний Кочубей, писар Туманський, осавул Журавко та хорунжий Апостол. Прокурором призначили теж із росіян — Олексія Семенова⁸⁸. Генерал-губернатор і президент Малоросійської колегії зобов'язувались до «содержанія в народе добраго порядка, общей безопасности и исполненія законов». Запорозьку Січ з відомства гетьмана перепорядковували цьому «малоросійському урядові». Графу Рум'янцеву, крім «настоящаго по чину его жалованья, из тамошних доходов по 4000 рублей на год столовых денег, да на генерал-губернаторской уряд ведомства Кучеровскаго», виділили с. Кучерівка з «належними» до нього іншими селами та хуторами, а також с. Середня Буда⁸⁹.

В компетенцію генерал-губернатора водночас входили захист населення від зловживань царських військ, здолання в них до росіян страху,

---

⁸⁷ Панащенко В.В. Полкове управління в Україні (середина XVII–XVIII ст.). — К., 1997. — С. 5.

⁸⁸ Об учреждении в Малороссии, вместо Гетманского правления, Малороссийской коллегии: Именной, данный Сенату, 10 ноября 1764 г. // ПСЗРИ. — СПб., 1830. — Т. XVI. — № 12277. — С. 961.

⁸⁹ Там же. — С. 962.

боязкості й огиди, а в останніх виховання поваги, ласкавого та ненахабного ставлення стосовно українців⁹⁰.

Безпосередньо П. Рум'янцеву Катерина II порадила, щоб той у Лівобережній Україні «не всегда силой ввереной ему власти» діяв, а вмів «искусно изворачиваться» та мав «и волчьи зубы, и лисий хвост»⁹¹. Скасувавши уряд володаря булави, імператриця прагнула того, щоб цей період і навіть сама назва «гетьман» якнайшвидше і назавжди зникли з людської пам'яті, а жителі колишнього Гетьманату обрусіли й перестали б дивитися неначе «волки в лес»⁹².

Водночас розпорядженням Сенату від 16 грудня та маніфестом від 28 липня 1765 р. було ліквідовано козацьке самоврядування на Слобожанщині, позбавлено місцевих козаків їхніх давніх прав і привілеїв, а також переведено на статус «військових обивателів»⁹³. І нарешті з 3 серпня 1775 р. набув чинності «Манифест об уничтожении Запорожской Сечи и о причислении оной к Новороссийской губернии»⁹⁴. На початку 80-х років на території Лівобережжя скасовано полковий устрій, а замість нього створено Новгород-Сіверське, Чернігівське та Київське намісництва, до складу кожного з яких увійшло по одинадцять повітів. Так, указами від 16 вересня 1781 р. графу Рум'янцеву-Задунайському «всемилоостивейше повелено» організувати Київське, Новгород-Сіверське та Чернігівське намісництва вже в листопаді того ж таки року⁹⁵. Водночас усі три намісництва утворили єдине Малоросійське генерал-губернаторство⁹⁶.

Крім іменних указів і офіційних розпоряджень щодо підготовки поділу та територіального переформування колишнього Гетьманату відповідно до загальноімперського «Уложения для упразднения губерний» 1775 р., на початку 1782 р. було проведено урочисте відкриття трьох намісництв у їхніх адміністративних містах-центрах: Київського —

---

⁹⁰ Шафонський А. Черниговского наместничества топографическое описание... — С. 100.

⁹¹ Бумаги императрицы Екатерины II. — СПб., 1871. — Т. 1. — С. 376–384; Сборник Русского исторического общества (РИО). — СПб., 1871. — Т. 7. — С. 382.

⁹² Бумаги императрицы Екатерины II. — Т. 1. — С. 348.

⁹³ Об учреждении из всех слободских полков особой губернии, и о сборе податей на содержание и учреждение слободских легких войск: Высочайше утвержденный доклад сенаторов князя Шаховского, генерал-аншефа Панина и тайного советника Олсуфьева, 16 декабря 1764 г. // ПСЗРИ. — СПб., 1830. — Т. XVII. — № 12293. — С. 1003–1008.

⁹⁴ ПСЗРИ. — СПб., 1830. — Т. XX. — № 14354. — С. 190–192.

⁹⁵ Об учреждении Киевского наместничества: Именной, данный Сенату, 16 сентября 1781 г. // ПСЗРИ. — СПб., 1830. — Т. XXI. — № 15228; № 15229; Об учреждении Новгород-Северского наместничества // Там же. — № 15227. — С. 246–247.

⁹⁶ О новом росписании губерний, с назначением генерал-губернаторов: Именной, данный Сенату, 13 июня 1781 г. // Там же. — № 15171. — С. 135–136.

9 січня, Чернігівського — 19 січня і Новгород-Сіверського — 27 січня. В основу такої реформи, за задумом імператриці й її оточення, покладено не історико-географічний фактор, оскільки повністю ігнорувався попередній полково-сотенний устрій, а кількісний людський чинник. Адже за новим упорядкуванням у кожному намісництві, які за своїми функціями швидше нагадували губернії, мало знаходитись у середньому 300–400 тис. осіб постійних мешканців, а в повіті — близько 20–30 тис. Майже за три роки до цього розпочалася ретельна підготовча робота під наглядом Катерини II. Безпосередньо вивчалась і описувалась територія майбутніх намісництв, підраховувалась і розподілялась людяність по них і кожному повіту, чітко визначались їхні межі, скасовувалось попереднє управління в полкових і сотенних містах і містечках. Для реалізації такого глобального проекту імператриця призначила своїм іменним указом Сенату від 5 травня 1779 р. Андрія Милорадовича. Він зобов'язувався бути в «Малой России губернатором и присутствовать в тамошней коллегии»⁹⁷. Сенатський указ, який майже повністю повторював зміст попереднього, було видано П. Рум'янцеву через десять днів. У відповідності з ним, він у липні того ж року сповістив Малоросійську колегію про призначення Милорадовича «для устроения в здешней губернии должного порядка и наблюдения правосудия и зделания нужных примечаний»⁹⁸.

Конкретно в «ордері» Рум'янцева на ім'я Милорадовича від 3 липня 1779 р. чітко прописано, що необхідно робити і з чого починати: «За воспоследованием всевисочайшого ея императорскаго величества указа о бытии вашему превосходительству малороссийским губернатором, ... получено мною... повеление о введении в Малую Россию учреждений *по примеру иных губерний* вновь устроенных и о препоручении вам нужного для того обозрения. Я во исполнение онаго рекомендую вашему превосходительству отправиться немедленно в Глухов и взял из Малоросійської коллегии надобное количество для письма канцелярских служителей, а на заплату прогонов в проезде вам денег из Малоросійского скарба*, о чем от меня особливо предписано оной коллегии, начать свой путь от устья реки Судости, левою стороною Десны и при устье Сейма переправясь через оной на Борзну, на Онбиш и переехав там реку Остер, продолжать до Ични, а остуда рекою Удаем по самое впадение ее в Сулу, а Сулою (разумея левою стороною обох сих рек) по Днепр, до границы Ново-

⁹⁷ Черниговские губернские ведомости. — 1888. — № 19.

⁹⁸ Там же. — 1888. — № 23.

* Тобто фактично мова йде про організацію роботи за рахунок колишніх державних коштів Гетьманату. Передбачалось виділити лише на «прогони» близько 500 руб.

россійской губернии, по которой так как и отделяющей Слободскую и Белгородскую губернии, следоватъ возвратно по устью реки Судости. В продолженіе сего объезда, имеете... обозреть лично лежащія в сей части города, местечка, села, деревни и всякія селенія и сделать свои примечанія в разсужденіи физическаго и моральнаго их положенія, сообразуясь во всем данному от меня в прошлом 1777 года ноября 18 числа, по подобному ж обстоятельству г. генерал-поручику и курскому губернатору Свистуну и здесь в копіи влагаемому предписанію и притом изведывая в точности о всяком местечке, всю ли оно короне принадлежит или суть там подданія владельческія и чьи они именно, или и все местечка партикулярнаго владенія по грамотам, надачам или купле и от кого именно? И учиняя всему описаніе в обстоятельстве мне представитъ. 3 іюля 1779 г.»⁹⁹.

Отже, означене реформування в Україні передбачало як політико-адміністративні, так і фіскальні цілі.

Крім чітко прописаної суми на витрати в цій справі, пізніше асигнували додаткові кошти, а також на допомогу виконавцям-«комісіонерам» надавали підводи для їх переїзду з місця до місця, до їхніх послуг «приписували» необхідну кількість козаків¹⁰⁰.

Окреслена лінія кордонів, яку мав об'їхати А. Милорадович зі своєю комісією, — від гирла р. Судості до Ічні, а потім на р. Удай і р. Сула — фактично поділила всю Україну на дві частини: меншу — східну та більшу — західну. Їхні описи було здійснено протягом 1779–1780 рр., а повністю систематизовано й опрацьовано до листопада 1781 р., бо вже 24 листопада А. Милорадович надіслав до Малоросійської колегії описи «трех учреждаемых в Малой Россіи губерний Киевской, Черниговской, Новгородско-Северской с показаним ис каких полков, сотен и селений, какой составляется уезд и имеющего в них числа дворян, шляхетства, разночинцев, казаков и разнаго званія посполитих и подсосудков хат и по ревизіи 1764 году душ»¹⁰¹. До середини серпня 1781 р. комісія виготовила мапи всіх трьох намісництв.

У 1782 р. відповідно до указів цариці й Сенату побачило світ розпорядження Намісницького правління, в якому ще раз наголошувалося на необхідності остаточного усунення внутрішніх «малоросійських» митниць і застав на кордонах білоруських, а також Псковської й Смоленської

---

⁹⁹ Лазаревский А.М. Описание старой Малороссии: Материалы для истории заселения, землевладения и управления. — К., 1888. — Т. 1: Полк Стародубский. — С. XI.

¹⁰⁰ Федоренко П. [Передмова] // Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781). — К., 1931. — С. VII.

¹⁰¹ Там само. — С. XI.

губернії, переміщення їх «по границе империи... в местах приличных»¹⁰². У 1783 р. розформовано українське козацьке військо як самостійну одиницю й об'єднано з російською армією.

Фактично й законодавчо ліквідувавши Гетьманат, імперський уряд тим не менш ще не раз порушував питання про уточнення кордонів між «Великоросією», «Малоросією» та Слобожанщиною; Україною, Річчю Посполитою і Туреччиною, окремими українськими і російськими губерніями. Проте вже йшлося про Україну (чи її регіони) не як державу, а головним чином як про одну з «областей», що входили до складу єдиної імперії¹⁰³. Досить характерною в цьому контексті може бути доповідь членів Сенату імператриці в 1775 р. про Новоросійську й Азовську губернії, де всі землі між Бугом і Дніпром розглядалися в основному як «росейские». В ній також зазначалося, що кордон Новоросійської губернії, а отже й Російської імперії, з Польщею на ділянці від гирла Тясмина до гирла Синюхи тоді збігався з межею Єлизаветградської провінції. Далі він ішов униз Бугом до його гирла та Дністра, за ним — до фортеці Кінбурн «с ея округом» (таку офіційну думку від імені членів Сенату висловив граф Григорій Потьомкін)¹⁰⁴.

Досить детальний опис цієї демаркаційної лінії знаходимо в «Акте розграничення Новоросійської губернії и Польской Украины, заключенном полномочными ея императорского величества и короля Республики польских комиссарами в 5 день генваря 1781 года». Зазначимо, що мета з обох боків була визначена так: «...Навсегда упредить и отвратить бывшіе между жителями донныне споры и ссоры»¹⁰⁵. Ще раз уточнювалася вона в «Описаніи границы между Новоросійскою губернією и Польскою Україною» від 16 січня того ж року¹⁰⁶. Кордон в обох випадках визначався по річках Тясмин, Ірклій, Вись, Синюха (або Синя Вода), Буг (Бог), Турія, Дніпро, а також суходолом між ними. В 1783 р. досить активно проходило «дело разграничения Малыя Россіи от Польши в Кіевской губерній»¹⁰⁷.

І хоча всі ці заходи й передбачали встановлення кордонів між Російською імперією та Річчю Посполитою «отныне на будущія времена»,

¹⁰² ЦДІАК України. — Ф. 1539. — Оп. 2. — Спр. 69. — Арк. 1–10.

¹⁰³ Там само. — Ф. 54. — Оп. 3. — Спр. 13980. — Арк. 1; Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 4953. — Арк. 5–5 зв.; Ф. 64. — Оп. 1. — Спр. 525. — Арк. 1 і далі; Ф. 1710. — Оп. 2. — Спр. 42. — Арк. 1–42; Спр. 83. — Арк. 1–80; Ф. 1817. — Оп. 1. — Спр. 159. — Арк. 335–338.

¹⁰⁴ Там само. — Ф. 102. — Оп. 2. — Спр. 90. — Арк. 6–6 зв.

¹⁰⁵ Там само. — Ф. 1127. — Оп. 2. — Спр. 69. — Арк. 57–58.

¹⁰⁶ Там само. — Арк. 59–68.

¹⁰⁷ Там само. — Ф. 736. — Оп. 1. — Спр. 81, 82.

проте справа була вирішена тільки в 1793 р., внаслідок так званого другого поділу Польщі, за яким Правобережну Україну і частину Західної Білорусі було підпорядковано Москві. В результаті до складу останньої ввійшло 4533 кв. милі території, 410 міст і містечок, понад 10 тис. сіл з близько 3 млн жителів¹⁰⁸.

У контексті внутрішніх реформувань після ліквідації гетьманства слід зазначити створення у всіх повітах спеціальних комісарств у «разсужденіи собираемых денежных доходов». Їхніми функціями опікувався генерал-губернатор. Платня кожному з очільників цих установ у 250 руб. щорічно додатковим тягарем лягла на плечі жителів Лівобережжя. І хоча чисельно комісарства збігалися з кількістю повітів, у територіальному аспекті (назви, розміщення) мали певні відмінності. Так, у межах Київського полку діяли Київське (замість Остерського) та Козелецьке комісарства; в Чернігівському — Чернігівське та Березенське (замість Менського); Стародубському — Стародубське, Топальське в Стародубі (замість Погарського) та Новгород-Сіверське (додаткове); Гадяцькому, Ніжинському та Переяславському — співпали в назвах з повітами; Прилуцькому — лише Іваницьке; Лубенському — Лубенське, Пирятинське (додаткове) та Роменське; Миргородському — лише Миргородське, а в Полтавському — тільки Полтавське¹⁰⁹.

Такі територіальні й адміністративні «неспівпадіння» ще більш ускладнювали й без того заплутану російськими чиновниками систему правління в межах Лівобережної України, зумовлювали зростання бюрократичного апарату, а з ним — хабарництва та зловживань.

Крім того, 1766 р. за наказами генерал-губернатора і розпорядженнями Малоросійської колегії з полкових старшин, бунчукових і військових товаришів був створений спеціальний загін так званих наглядачів («смотрителей») майже в усі полки (крім Полтавського) для «всякого хозяйстваеннаго наблюдения», в зв'язку з чим виникли специфічні доглядацькі інституції в Києві, Чернігові, Стародубі, Погарі, Батурині, Глухові, Переяславі, Прилуках, Лубнах і Миргороді — всього 11 у 9 полках.

Стосовно повноважень генерал-губернаторів до правління Катерини II цікавими є спостереження О. Шафонського, які значною мірою відобразили реалії XVIII ст. Зокрема, він зазначив: «Сии генералы-губернаторы хотя и назывались киевскими и присутствовали в Киевской гу-

---

¹⁰⁸ Краткое начертание истории Государства Польского от Пяста до Станислава Августа Понятовского, последнего его короля. — СПб., 1847. — С. 70; *Смолій В.А.* Возз'єднання Правобережної України з Росією. — К., 1978. — С. 144.

¹⁰⁹ *Шафонский А.* Черниговского наместничества топографическое описание... — С. 101.

бернской канцелярии, но ... город Киев и его генералы-губернаторы *не имели настоящей и целой губернии*, так как прочие в России генералы-губернаторы и губернаторы. Их власть и управление до Малой России и до гетманов или до их уряду вовсе не простиралась, а им была от губернии Смоленской до пределов турецьких *простирающаяся граница* и по ней военная стража и все пограничныя крепости, не исключая гарнизона нежинского, кроме глуховского, от московскаго обер-коменданта зависимаго, поручена»¹¹⁰.

Зрозуміло, що з приходом до влади Катерини II всі колишні прерогативи української адміністрації у взаємовідносинах з губернаторами було скасовано. Практично завершило руйнацію полкового військово-адміністративного устрою України створення на її території трьох намісництв¹¹¹.

Формування документальної бази з описів намісництв здійснювалось у кілька етапів: збір інформації, її систематизація та письмове оформлення. В листопаді 1781 р. підготовлені матеріали комісія переслала до Малоросійської колегії¹¹².

Зокрема, Чернігівське намісництво офіційно відкрив у Чернігові граф П. Рум'янцев-Задунайський 19 січня 1782 р. На сході воно межувало з Харківським і Катеринославським, на півдні з Київським намісництвами, на заході досягало кордонів Речі Посполитої та Могилянського намісництва, на півночі стикалося з Новгород-Сіверським намісництвом. Напередодні його відкриття до складу Чернігівського полку, що більшою частиною ввійшов до намісництва, входили сотні: полкова Чернігівська, Вибельська, Слабинська, Білоуська, Роїська, Любецька, Городнянська, Седнівська, Березнянська, Столинська, Синявська, Киселівська, Менська, Волинська, Сосницька і Понорницька — всього 16¹¹³. У полку налічувалось 1 місто, 9 містечок і 719 сіл. Крім них, до території Чернігівського намісництва приєднали частинами сотні Гадяцького, Київського, Лубенського, Ніжинського, Прилуцького та Стародубського полків. За даними ревізії 1782 р., у його межах опинилось 2143 населених пункти, серед них 11 міст, 26 містечок, 659 сіл, 40 слобід, 1393 хутори з населенням у 7465560 осіб (без врахування дворян). Намісництво поділено на 11 окру-

¹¹⁰ Там же. — С. 103–104.

¹¹¹ Черниговские губернские ведомости. — 1888. — № 19.

¹¹² *Бутич І.Л.* Географічні описи Київського намісництва // Історичні джерела та їх використання. — К., 1966. — Вип. 2. — С. 165, 166.

¹¹³ *Дашкевич Я.* Гетьманська Україна: полки, полковники, сотні Лівобережжя // Пам'ятки України. — 1990. — № 3. — С. 17–20; *Заруба В.* Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648–1782 рр. — Дніпропетровськ, 2007. — 380 с.

гів, або повітів: Чернігівський, Городницький, Березинський, Ніжинський, Прилуцький, Лохвицький, Глинський, Роменський, Гадяцький, Зіньківський, з районними центрами відповідних міст¹¹⁴.

За даними О. Шафонського, конкретно з Київського полку до намісництва відійшли частини Козелецької, Кобизької, Моровської сотень і повністю Остерська, Носівська, Мринська, Олишівська сотні. Від Стародубського полку — лише частина Топальської сотні. З Ніжинського полку — сотні 1-а, 2-а, 3-я і 4-а полкові, Веркіївська, Девицька, Зіньківська, 2-а Борзенська, Івангородська, Прохорська; частинами Бахмацька та 1-а Борзенська. З Прилуцького полку — сотні Полкова, Монастирська, Ічанська, Іваницька, Красноколядинська, Сребрянська 1-а і 2-а Варвинська, Переволочанська; частинами Голюнська та Жоравська. З Лубенського полку — сотні 1-а та 2-а Лохвицька, Янишпольська (або 3-я Лохвицька) Чорнуска, Городиська, 1-а та 2-а Сечанська, Глинська, Хмельівська, Костантинівська; частинами Курінська і Роменська. Гадяцький полк увійшов майже повністю з усіма 16 сотнями, крім частини 2-ої Комишанської. Загалом же, за підрахунками О. Шафонського, до складу намісництва долучено територію 7 полків, а в них 70 сотень, з 2854 населеними пунктами і населенням у 315968 душ чол. статі¹¹⁵.

До відкриття намісництва «справжніми» містами вважались лише Чернігів і Ніжин. 1782 р. такими ж стали колишні містечка: Городня, Березна, Борзна, Прилуки, Лохвиця, Глинськ, Ромни, Гадяч і Зіньків. 26 містечок, які раніше «мали» власні сотні, опинились у статусі «звичайних».

Межі Чернігівського і Городницького повітів, що проходили по р. Дніпро, співпали з кордоном з Річчю Посполитою. На прикордонні функціонувала особлива кінна сторожа. Вона розосереджувалась у 38 станах і форпостах, які розтяглися на відстань у 197 верст, починаючи від кордонів Могилівського намісництва до Київського намісництва. Лише на кордоні з останнім знаходилося 8 форпостів впродовж 42 верст.

Наскільки сильно різнився повітовий устрій від полково-сотенного, свідчать такі дані. Так, Чернігівський повіт складався з частин трьох полків — Чернігівського, Київського та Ніжинського, а в них з 10 сотень: Полкової, Вибельської, Слабинської, Білоуської, Ропської, Любецької, Моровенської, Остерської, Козелецької, Девицької (с. Буда). Зокрема, містечко Моровен до відкриття намісництва належало до Київського

¹¹⁴ Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание... — С. 140, 196.

¹¹⁵ Там же. — С. 150–153. Як бачимо, дані дещо різняться від вище наведених. Це, очевидно, пов'язано з тим, що вчений у цьому випадку використав матеріали ревізії 1764 р. і облік лише чоловічого населення. Географічні назви подано за джерелом.

полку, і в ньому знаходилась сотенна канцелярія. Село Вибли перебувало в складі Чернігівського полку, становило центр Вибельської сотні, містило відповідне правління. Всі адміністративні функції в них виявились знищеними. В схожій ситуації опинилось чимало населених пунктів новоствореного повіту. Разом з тим чіткого межування в ньому не зробили, а тому його площа залишалась до кінця не визначеною. Приблизно ж вона становила 406496 дес. і 1600 квадратних сажень¹¹⁶.

Чернігівський повіт на сході й півдні межував з Березинським повітом, до південно-західної частини Київської губернії — з Козелецьким повітом, на заході з Річчю Посполитою (по р. Дніпро) та Городницьким повітом і на північ з цим же повітом. Відстань від Дніпра, кордону з Річчю Посполитою, до Березинського повіту досягала 90, а в ширину, від Київської губернії до Городницького повіту, — 70 верст. Окружність Чернігівського повіту становила 70 верст.

Городницький повіт оформлено з частин 6 сотень 2 полків — Чернігівського (Городницька, Любецька, Білоуська, Роїська, Седнівська) та Стародубського (Тапальська). На сході він межував з Новоменським повітом (Новгород-Сіверське намісництво), на півдні — з Березинським і Чернігівським повітами, на заході — з Річчю Посполитою, на півночі — з Білецьким повітом (Могилівська губернія). Довжина від Дніпра до Новгород-Сіверського намісництва (с. Кмосів) досягала 115 верст, а в ширину — від межі Березинського повіту, або містечка Седніва, до кордону Могилівської губернії (посад Добрянський) — 61 версту.

Березинський повіт охопив територію частин 15 сотень 3 полків — Чернігівського (Березенська, Седнівська, Вибельська, Столинська, Менська), Ніжинського (1-а, 3-я, 4-а Полкові, Веркіївська, 1-а Борзенська, Девиця-Салтиковська), Київського (Олешівська, Остерська, Козелецька, Мринська). На сході повіт значною частиною межував з Сосницьким (Новгород-Сіверське намісництво), менше з Борзенським повітами; на півдні — з Ніжинським повітом; на заході — з Чернігівським, а також Козелецьким (Київське намісництво) повітами; на півночі — з Городницьким і Сосницьким (Новгород-Сіверське намісництво). Від межі Сосницького до Козелецького відстань досягала 94 верст, а між Городницьким і Борзенським — 63, між Чернігівським і Ніжинським повітами — 20 верст.

Борзенський повіт складався з частин 2-х полків, а в них 13 сотень — Ніжинського (1-а і 2-а Борзенська, Прохорська, Зіньківська, Івангородська, Бахмацька, 1-а, 2-а і 4-а Полкова, Веркіївська) та Прилуцького (Ічанська, Голюнська, Красноколядинська). На сході Борзенський повіт

¹¹⁶ Там же. — С. 223, 226.

межував з Конотопським (Новгород-Сіверське намісництво) і Роменським (Чернігівське намісництво) повітами; на півдні з Прилуцьким повітом; на заході — з Ніжинським, а на північному заході з Березинським повітами; на півночі з Коропським повітом (Новгород-Сіверське намісництво). Довжина від Березинського до Роменського повіту становила 125 верст, а ширина від Ніжинського до Коропського — 30 верст. Крім того, цей повіт виходив на степовий район. Досить типовою для нього стала доля містечка Івангород, яке розташувалось по обох берегах р. Остер. За польського панування воно знаходилося у власності шляхтичів, в роки Національної революції визначилось як сотенний центр, мало відповідне адміністративне й духовне (монастирське) правління¹¹⁷.

Ніжинський повіт утворено з частин 3-х полків, а в них 10 сотень — Ніжинського (1-а, 2-а і 4-а Полкова, Веркіївська), Київського (Мринська, Козелецька, Носівська, Кобизька) та Прилуцького (Монастирська, Ічанська). На сході він межував з Борзенським повітом, на півдні — Прилуцьким, на південному заході — Козелецьким, на заході — Козелецьким і Борзенським повітами, а на півночі лише з останнім. У довжину протягнувся по Великому Катеринославському шляху, що починався від Чернігова, між межами Березинського та Прилуцького повітів на 67 верст, а в ширину — Московським шляхом, між Борзенським і Козелецьким повітами на 47 верст. Деякі містечка повіту, такі, як Веркіївка та Мрин, до відкриття намісництва були центрами сотень, мали власне відповідне правління¹¹⁸.

На відміну від багатьох інших, Прилуцький повіт сформувався головним чином з частини одного полку — Прилуцького, а в ньому 9 сотень (Полкова, Іваницька, Переволочанська, Срібрянська, Жоравська, 1-а і 2-а Варвинська, Монастирська, Ічанська). На сході він стикався з Роменським і Глинським повітами; на півдні — з Пирятинським (Київське намісництво); на заході — з Переяславським і Ніжинським; на півночі — з Борзенським і Ніжинським. Довжина (між Ніжинським, Глинським і Пирятинським) досягала 64 верст, а ширина (між Роменським і Переяславським повітами) — 52 версти і 100 сажень¹¹⁹.

Повіт Глинський утворено за рахунок частини 3-х полків, а в них 11 сотень — Лубенського (Глинська, 1-а і 2-а Лохвицька, Куринська, Костянтинівська, Роменська, Янишпольська), Прилуцького (Срібрянська, 1-а і 2-а Варвинська) та Гадяцького (3-я Гадяцька). На сході він межував з

¹¹⁷ Там же. — С. 389, 390, 394.

¹¹⁸ Там же. — С. 427, 428.

¹¹⁹ Там же. — С. 488, 489.

Гадяцьким, на півдні — з Лохвицьким, на заході — з Пирятинським і Прилуцьким, на півночі — з Роменським повітами. Довжина (між Прилуцьким і Гадяцьким) досягала 70 верст, а ширина (від Роменського до Лохвицького) — 45 верст¹²⁰.

Роменський повіт складено з частин 2-х полків, 7 сотень — Лубенського (Роменська, Хмелевська, Костянтинівська, Глинська) та Прилуцького 2-а Варвинська, Срібрянська, Красноколядинська). Ця територіально-адміністративна одиниця межувала на сході з повітами Недригайлівським (Харківське намісництво*) і Гадяцьким; на півдні — з Глинським; на заході — з Прилуцьким і Борзенським; на півночі — з Конотопським (Новгород-Сіверське намісництво). Довжина (між повітами Борзенським і Гадяцьким) становила 100 верст, ширина (від межі Глинського до Конотопського) — 40 верст.

Лохвицький повіт утворено з частин 2-х полків, 10 сотень: Лубенського (1-а, 2-а Полкова, Янишпольська, Чорнуска, Городиська, Куринська; 1-а, 2-а Сечанська) та Гадяцького (Рашевська, 2-а Колишанська). Він стикався на сході з Гадяцьким і Миргородським повітами; на півдні — з Лубенським і Пирятинським; на заході — з Глинським. В довжину (між повітами Пирятинським і Гадяцьким) сягав 61,5 версту, у ширину (від межі Глинського до Лубенського) — 25 верст.

Гадяцький повіт, як і Прилуцький, сформовано з одного полку — Гадяцького, а в ньому 6 сотень (1-а, 2-а і 3-я Полкова, Веприцька, Рашевська, Лютенська). На сході від межував з Зіньківським, Недригайлівським і Лебединським повітами, на півдні — з Миргородським; на заході — з Лохвицьким і Глинським, на півночі — з Роменським. Довжина (від Недригайлівського до Миргородського, тобто між кордонами Харківського та Київського намісництв) досягала 60 верст, а ширина (від Лохвицького до Зіньківського, в районі урочища Громадське) — 40 верст.

Зіньківський повіт також складався з частин того ж полку, 10 сотень (1-а, 2-а і 3-я Зіньківська, а саме хутори в них, Грунська, Куземинська, 1-а, 2-а і 3-я Опішнянська, 2-а Ковалевська, Лютенська). На сході він межував з Охтирським і Краснокутським повітами (обидва Харківського намісництва); на півдні — з частиною Полтавського полку (Катеринославське намісництво); на заході — з Миргородським і Гадяцьким; на півночі — знову з Охтирським. Довжина (від Охтирського до Полтав-

¹²⁰ Там же. — С. 522, 523.

* Харківське намісництво створено за указом царського уряду від 25 квітня 1780 р. До нього ввійшли Ізюмська, Охтирська, Сумська, Харківська провінції ліквідованої Слобідсько-Української губернії і невелика частина Белгородської губернії (Див.: ПСЗРИ. — Т. XX. — № 15004; Топографическое описание Харьковского наместничества / с предисловием и примечаниями Д.И. Багалея. — Харьков, 1888).

ського) становила 48 верст, ширина (між Охтирським і Миргородським) — 30 верст.

Як бачимо, вся територія полків, а в них сотень, була штучно пошматована і, на перший погляд, хаотично складена в межах не лише різних повітів, а й намісництв. Повтори назв одних і тих самих сотень свідчать про те. Доволі показовим у цьому контексті є приклад з 1-ої, 2-ої і 3-ої Полковими сотнями Гадяцького полку, які опинилися в складі одноіменного повіту, а хутори в них відійшли до Зіньківського повіту. Більше того, 3-я Полкова (Гадяцька) також зазначена в складі Глинського повіту. Деякі частини інших сотень Гадяцького полку приписали до Лохвицького повіту. Цілком очевидно, що порівняно часті «реформування» на території Лівобережного Гетьманату протягом XVIII ст. спричинили не тільки рясноту понять і термінів: полк, повіт, комісарство, намісництво, губернія тощо, а й плутанину в їх сприйнятті та застосуванні місцевими жителями. Так, джерела 80–90-х років зафіксували часте застосування замість поняття «намісництво» (Київське, Новгород-Сіверське, Чернігівське) «губернія». Це, наприклад, знайшло своє яскраве відображення в праці О. Шафонського «Черниговского наместничества топографическое описание...». Навіть після ліквідації полково-сотенного устрою і заміни його на повітовий у народі ще довго побутувало поняття «полк». Наприклад, виходець з такого-то полку, аж ніяк не повіту. Водночас царським урядом здійснювалось прискорене стирання однієї з характерних рис ментальності козацтва — усвідомлення приналежності до певної військово-адміністративної одиниці — сотні чи полку.

Не менш складно та плутано, в душі поширення загальноімперських законів і порядків за обласною реформою 1775 р., відбувалось формування Новгород-Сіверського намісництва з його адміністративним центром, де розмістилось головне правління на чолі з губернатором (намісником). На відміну від Чернігівського і Київського намісництв, тут не було окремого полку, котрий би складав основу його адміністративно-територіального поділу. До Новгород-Сіверського намісництва ввійшли такі 11 повітів, утворених з частин колишніх полків, а в них подрібнених сотень: *Новгород-Сіверський* — з Стародубського полку (Новгород-Сіверська та Шептаківська сотні) та Чернігівського полку (Сосницька, Волинська та Понорницька сотні); *Стародубський* — з Стародубського полку (1-а і 2-а Полкова, Топальська, Новомістська, Мглинська, Шептаківська та Бакланська сотні); *Погарський* — з Стародубського (Погарська, Бакланська, 1-а і 2-а Почепівська, Новгородська та Шептаківська сотні) і Ніжинського (Ямпільська сотня) полків; *Мглинський* — з Стародубського (Мглинська, Бакланська, 1-а і 2-а Почепівська сотні); *Глухівський* — з Ніжинського (Глухівська й Ямпільська сотні) та Стародубського (Новго-

родська сотня) полків; *Кролевецький* — з Чернігівського (Понорницька сотня), Ніжинського (Кролевецька, Воронежська, Коропська, Батурина, Ямпільська, Конотопська, Глухівська сотні) та Стародубського (Новгородська і Шестаківська сотні) полків; *Коропський* — з Ніжинського (Коропська, Бахмачська, 1-а і 2-а Борзенська, Батурина, Шаповалівська і Новомлинська сотні) та Чернігівського (Менська й Сосницька сотні) полків; *Сосницький* — з Ніжинського (Конотопська, Глухівська, Попівська сотні), Лубенського (Костянтинівська, Хмельівська, Роменська, Смелянська сотні) й Прилуцького (Голюнська сотня) полків; *Новомістський* — з Стародубського полку (Топальська, 2-а Полкова); *Суразький* — з Стародубського полку (Мглинська, Новомістська, Топальська сотні). 1782 р. на території Новгород-Сіверського намісництва значилось 11 міст, 20 містечок і ще 2186 різних населених пунктів з людністю у 371046 душ чол. статі.

За матеріалами, які використав П. Федоренко, в межах Новгород-Сіверського намісництва налічувалось 74902 двори, в них 93781 хата, без дворових хат — 8053, де мешкало 306879 душ чол. статі. Для порівняння, за його ж даними, в Чернігівському намісництві було 66168 дворів, а в них 102987 хат, без дворових хат — 7655, 308389 душ чол. статі¹²¹.

Щоб краще усвідомити межі Київського намісництва, окреслимо хоча б приблизно його територію в сучасних вимірах. Вона повністю або в частинах охоплювала: Києво-Святошинський, Васильківський та Обухівський райони Київської області (правий берег Дніпра), а також велику частину лівобережного регіону: на Київщині — Баришівський, Бориспільський, Броварський, Вишгородський, Переяслав-Хмельницький і Яготинський райони; на Чернігівщині — Бобровицький, Варвинський, Козелецький, Носівський, Прилуцький; на Полтавщині — Великобагачанський, Глобинський, Гребінківський, Лубенський, Миргородський, Оржицький, Пирятинський, Решетилівський, Семенівський, Хорольський, Чорнухинський і Шишацький райони; на Черкащині — Драбівський, Золотоніський і Чорнобаївський райони¹²².

Стосовно ж безпосередньо Київського намісництва 1781 р., то воно було утворено з таких 11 повітів: Київського, Козелецького, Остерського (Острозького), Переяславського, Золотоніського, Пирятинського, Лубенського, Миргородського, Хорольського, Голтвянського та Городиського (Градизького).

До складу *Київського повіту* ввійшли частини таких полків і сотень:

¹²¹ Опис Новгород-Сіверського намісництва. — С. XVII.

¹²² Передмова // Описи Київського намісництва 70–80 років XVIII ст. — К., 1989. — С. 7–8.

- полку Київського, сотні Київської — м. Київ з околицями і ще 113 населених пунктів, а в них 5940 хат, 21547 душ чол. статі*;
- сотні Гоголівської — 7 населених пунктів (4 села, 1 слобідка, 2 хутори), 191 хата, 666 душ чол. статі;
- сотні Бориспільської 20 населених пунктів, 440 хат, 1494 душі чол. статі;
- полку Переяславського, сотні Воронківської — м-ко Воронків і ще 13 населених пунктів, 1491 хата, 3748 душ чол. статі.

А всього в повіті Київському — 1 місто та 153 інших населених пунктів, 8062 хати, 27455 душ чол. статі¹²³.

До складу *Козелецького повіту* ввійшли частини таких полків і сотень:

- полку Київського, сотні Козелецької — м. Козелець і ще 33 населених пунктів, 1461 хата, 4691 душа чол. статі;
- сотні Остерської — 16 населених пунктів, 511 хат, 1315 душ чол. статі;
- сотні Бобровицької — м-ко Бобровиця і ще 14 населених пунктів, 1629 хат, 4224 душі чол. статі;
- сотні Кобизької — м-ко Кобижча і ще 13 населених пунктів, 1588 хат, 4390 душ чол. статі;
- сотні Носівської — 3 села, 363 хати, 821 душа чол. статі;
- полку Переяславського, сотні Березанської — 10 населених пунктів, 1045 хат, 3274 душі чол. статі;
- сотні Басанської — м-ко Басань і Биків та ще 31 населений пункт, 3581 хата, 9585 душ чол. статі.

А всього в повіті Козелецькому — 1 місто, 4 містечка, 120 інших населених пунктів, 10178 хат, 28400 душ чол. статі¹²⁴.

До складу *Остерського повіту* долучено частини таких полків і сотень:

- полку Київського, сотні Остерської — м. Остер з околицею, м-ко Метки та ще 54 населених пунктів (41 село і 13 хуторів), 2598 хат, 7973 душі чол. статі;
- сотні Моровської — 2 села, 75 хат, 220 душ чол. статі;
- сотні Бобровицької — 2 села, 153 хати, 537 душ чол. статі;
- сотні Козелецької — 2 села, 1 хутір, 329 хат, 1077 душ чол. статі;

---

* Всі статистичні дані по Київському намісництву наведені за ревізією 1764 р., назви населених пунктів за документом.

¹²³ Опис Київського намісництва 1781 р. // Описи Київського намісництва 70–80 років XVIII ст. — С. 90–94.

¹²⁴ Там само. — С. 94–97.

- сотні Гоголівської — м-ко Гоголівка, 15 сіл і 4 хутори, 1745 хат, 5499 душ чол. статі;
- сотні Бориспільської — м-ко Бориспіль і ще 9 населених пунктів (4 села, 5 хуторів), 1607 хат, 4710 душ чол. статі;
- сотні Київської — м-ко Бровари та 2 села, 223 хати, 709 душ чол. статі;
- полку Переяславського, сотні Басанської — 2 села, 143 хати, 494 душі чол. статі;
- сотні Березанської — 2 села і 1 хутір, 174 хати, 526 душ чол. статі;
- сотні Баришевської — м-ко Баришевка і ще 22 населених пункти, 1730 хат, 4976 душ чол. статі.

А всього в повіті Остерському — 1 місто, 5 містечок, 118 сіл і хуторів, 8777 хат, 26721 душа чол. статі¹²⁵.

До складу *Переяславського повіту* ввійшли такі території:

- полку Переяславського, сотні 1-ої Полкової — м. Переяслав і ще 16 населених пунктів, 2905 хат, 7165 душ чол. статі;
- сотні 2-ої Полкової — 16 населених пунктів, 1829 хат, 4277 душ чол. статі;
- сотні 3-ої Полкової — 14 населених пунктів, 1096 хат, 2360 душ чол. статі;
- сотні Терехтимирівської — 21 населений пункт, 585 хат, 1431 душа чол. статі;
- сотні Березанської — м-ко Березань, 1 село та 3 хутори, 583 хати, 1612 душ чол. статі;
- сотні Гельмязівської — 4 села, 437 хат, 1056 душ чол. статі;
- сотні Яготинської — м-ко Яготин, 74 населених пунктів, 3519 хат, 9804 душі чол. статі.

А всього в повіті Переяславському — 1 місто, 2 містечка, ще 129 населених пунктів, 10954 хати, 27705 душ чол. статі¹²⁶.

До складу *Золотоніського повіту* долучено:

- полку Переяславського, сотні Золотоніської — м. Золотоноша, 22 села і слободи, 66 хуторів, 3231 хата, 6789 душ чол. статі;
- сотні 2-ої Полкової — 1 село, 309 хат, 631 душа чол. статі;
- сотні Піщанської — м-ко Піщане, 2 села і 7 хуторів, 660 хат, 1118 душ чол. статі;
- сотні Бубнівської — м-ко Бубнів, 3 села, 2 хутори, 682 хати, 1435 душ чол. статі;

¹²⁵ Там само. — С. 97–100.

¹²⁶ Там само. — С. 100–104.

- сотні Домонтівської — м-ко Домонтів, 3 села, 6 хуторів, 601 хата, 1600 душ чол. статі;
- сотні Кропивнянської — м-ко Кропивна, 10 сіл і слобод, 36 хуторів, 2347 хат, 4542 душ чол. статі;
- сотні Канівської — 1 село та 1 хутір, 420 хат, 967 душ чол. статі;
- сотні Іркліївської — 1 слобода, 32 хати, 32 душі чол. статі;
- сотні Гельмязівської — м-ко Гельмязів, 8 сіл і 14 хуторів, 2094 хати, 4887 душ чол. статі;
- сотні Ліплянської (Ліплявської) — м-ко Ліплява, 2 села і 6 хуторів, 358 хат, 775 душ чол. статі;
- сотні Яготинської — 9 населених пунктів, 351 хата, 1003 душі чол. статі;
- полку Лубенського, сотні Яблунівської — м-ко Яблунів, 9 сіл і 30 хуторів, 1538 хат, 3841 душа чол. статі;
- сотні 1-ої Пирятинської — 7 населених пунктів, 255 хат, 271 душа чол. статі.

А всього в повіті Золотоніському — 1 місто, 7 містечок, 246 сіл, слобод і хуторів, 12878 хат, 27832 душі чол. статі¹²⁷.

Пирятинський повіт сформовано:

- полку Лубенського, сотні 1-ої Пирятинської — м. Пирятин, ще 71 населений пункт, 4312 хат, 10738 душ чол. статі;
- сотні 2-ої Пирятинської — 15 населених пунктів, 1049 хат, 2791 душа чол. статі;
- сотні Яблунівської — 5 населених пунктів, 535 хат, 1216 душ чол. статі;
- сотні Курінської — 2 села, 344 хати, 894 душі чол. статі;
- полку Ніжинського, сотні 1-ої Полкової — 1 село, 140 хат, 304 душі чол. статі;
- полку Прилуцького, сотні Переволочанської — 6 населених пунктів, 305 хат, 854 душі чол. статі;
- сотні Жоравської — 2 села, 461 хата, 1113 душ чол. статі;
- сотні Полкової — 49 населених пунктів, 2001 хата, 2053 (?) душі чол. статі*;
- полку Переяславського, сотні Яготинської — 14 населених пунктів, 753 хати, 1306 душ чол. статі;

¹²⁷ Там само. — С. 104–110.

* У документі означено загальну кількість душ чол. статі 66, що зовсім не зрозуміло, адже лише підсусідків налічувалось 1758 осіб, козаків 245, інших різних осіб — 50.

• сотні Басанської — 5 населених пунктів, 395 хат, 1517 душ чол. статі.

А всього в повіті Пирятинському — 1 місто, 180 сіл, слобод і хуторів, 10295 хат, 26900 душ чол. статі¹²⁸.

До складу *Лубенського повіту* долучено:

• полку Лубенського, сотні 1-ої Полкової — м. Лубни, ще 46 населених пунктів, 2419 хат, 5282 душі чол. статі;

• сотні 2-ої Полкової — 113 населених пунктів, 2934 хати, 6951 душа чол. статі;

• сотні Снітинської (Снятинської) — м-ко Снітин (Снятин), 26 населених пунктів, 2621 хата, 6589 душ чол. статі;

• сотні 1-ої Сечанської — 1 село, 97 хат, 302 душі чол. статі;

• сотні 2-ої Сечанської — 2 села, 390 хат, 856 душ чол. статі;

• сотні Городиської — 5 населених пунктів, 367 хат, 788 душ чол. статі;

• сотні Курінської — м-ко Куріньки, ще 21 населений пункт, 806 хат, 2038 душ чол. статі;

• сотні Лукомської — 3 населених пункти, 161 хата, 413 душ чол. статі;

• сотні 1-ої Пирятинської — 8 населених пунктів, 298 хат, 698 душ чол. статі;

• сотні Яблунівської — 10 населених пунктів, 453 хати, 1065 душ чол. статі;

• сотні 2-ої Пирятинської — 8 населених пунктів, 271 хата, 655 душ чол. статі;

• сотні Горошинської — 4 населених пункти, 198 хат, 507 душ чол. статі;

• полку Миргородського, сотні 1-ої Полкової — 9 населених пунктів, 365 хат, 1066 душ чол. статі.

А всього в повіті Лубенському — 1 місто, 1 містечко, 247 сіл, слобод і хуторів, 11380 хат, 27210 душ чол. статі¹²⁹.

Миргородський повіт сформовано:

• полку Миргородського, сотні 1-ої Полкової — м. Миргород, 49 сіл, слобід і хуторів, 2814 хат, 7061 душа чол. статі;

• сотні 2-ої Полкової — м-ко Хомутець (Хомутка), ще 65 населених пунктів, 2991 хата, 8278 душ чол. статі;

¹²⁸ Описи Київського намісництва 70–80 років XVIII ст. — С. 110–115.

¹²⁹ Там само. — С. 115–121.

- сотні Сорочинської — м-ко* Сорочинці, ще 45 населених пунктів, 2005 хат, 5539 душ чол. статі;
- сотні Яресківської — 1 село, 10 хат, 10 душ чол. статі;
- сотні Устивицької — 3 населених пункти, 163 хати, 384 душі чол. статі;
- полку Гадяцького, сотні 1-ої Ковалівської — м-ко Ковалівка, 1 слобода та 38 хуторів, 792 хати, 1661 душа чол. статі;
- сотні 2-ої Ковалівської — м-ко Борки, 2 села і 6 хуторів, 716 хат, 1601 душа чол. статі;
- сотні Лютенської — 2 села, 153 хати, 335 душ чол. статі;
- сотні 1-ої Комишанської — м-ко Комишна (Комишня) і 84 хутори, 1375 хат, 3056 душ чол. статі;
- сотні 2-ої Комишанської — 2 населених пункти, 32 хати, 32 душі чол. статі.

А всього в повіті Миргородському — 1 місто, 5 містечок, 298 сіл, слобод і хуторів, 11051 хата, 27915 душ чол. статі¹³⁰.

До *Хорольського* повіту долучено:

- полку Миргородського, сотні Хорольської — м-ко** Хорол, 15 сіл і слобод, 178 хуторів, 3557 хат, 8553 душі чол. статі;
- сотні Устивицької — м-ко Устивиця, ще 12 населених пунктів, 937 хат, 2712 душ чол. статі;
- сотні Богацької — м-ко Богачка, ще 47 населених пунктів, 978 хат, 2713 душ чол. статі;
- полку Лубенського, сотні Горошинської — м-ко Горошин і Оржиця, 100 сіл, слобод і хуторів, 2245 хат, 5461 душа чол. статі;
- сотні 2-ої Пирятинської — 9 населених пунктів, 387 хат, 975 душ чол. статі;
- сотні Лукомської — м-ко Лукоми (Лукім'я), ще 42 населених пункти, 1403 хати, 3409 душ чол. статі;
- сотні Яблунівської — 19 населених пунктів, 839 хат, 2582 душі чол. статі;
- сотні Кропивнянської — 1 село і 1 хутір, 195 хат, 198 душ чол. статі.

А всього в повіті Хорольському — 6 містечок, 414 сіл, слобод і хуторів, 10541 хата, 26405 душ чол. статі¹³¹.

---

* У документі значиться як місто.

¹³⁰ Описи Київського намісництва 70–80 років XVIII ст. — С. 121–128.

** У документі визначено містом.

¹³¹ Описи Київського намісництва 70–80 років XVIII ст. — С. 128–138.

Городиський повіт сформовано:

- полку Миргородського, сотні Городиської — м. Городище (Градизьк), 82 населених пункти, 2434 хати, 5897 душ чол. статі;
- сотні Хорольської — 10 населених пунктів, 408 хат, 1026 душ чол. статі;
- полку Лубенського, сотні Чигрин-Дібровської — містечка Чигрин-Діброва та Вереміївка, ще 76 населених пункти, 5844 хати, 4467* душ чол. статі;
- сотні Жовнинської — м-ко Жовнине, ще 57 населених пунктів, 2311 хат, 5652 душі чол. статі;
- сотні Горошинської — м-ко Буромка, ще 4 населених пункти, 605 хат, 1357 душ чол. статі;
- сотні Лукомської — 10 населених пунктів, 554 хати, 1294 душі чол. статі;
- полку Переяславського, сотні Кропивнянської — 1 слобода, 15 хат, 16 душ чол. статі;
- сотні Канівської — 4 села, 831 хата, 1586 душ чол. статі;
- сотні Іркліївської — м-ко Іркліїв, ще 41 населений пункт, 2269 хат, 4782 душі чол. статі.

А всього в повіті Городиському — 1 місто, 5 містечок, 159 сіл, слобод і хуторів, 11635 хат, 27438 душ чол. статі¹³².

Голтвянський повіт сформовано:

- полку Миргородського, сотні Голтвянської — м. Голтва, 13 сіл і слобод, 215 хуторів, 2672 хати, 7384 душі чол. статі;
- сотні Остапівської — м-ко Остап'є (Остапівка), 8 сіл і 81 хутір, 2087 хат, 4998 душ чол. статі;
- сотні Білоцерківської — м-ка Білоцерківка та Балаклія, 2 села і 149 хуторів, 1491 хата, 3449 душ чол. статі;
- сотні Хорольської — 46 населених пунктів, 1297 хат, 3514 душ чол. статі;
- сотні Богацької — 7 населених пунктів, 154 хати, 372 душі чол. статі;
- сотні Яресківської — м-ко Яреськи, 4 села та 82 хутора, 1051 хата, 2736 душ чол. статі;
- сотні Шишацької — м-ко Шишаки, 1 село та 120 хуторів, 1243 хати, 3111 душ чол. статі¹³³.

* Очевидно, дані неповні, бо за логікою не може бути більше хат, ніж жителів.

¹³² Описи Київського намісництва 70–80 років XVIII ст. — С. 138–144.

¹³³ Там само. — С. 144–159.

Отже, до складу Київського намісництва, як і до Чернігівського та Новгород-Сіверського, увійшла досить пошматована територія колишнього Лівобережного Гетьманату, а саме полків Київського, Переяславського, Лубенського, Миргородського, Ніжинського, Прилуцького та Гадяцького. Про частини останніх трьох дані не наведено¹³⁴.

Це наочно засвідчує, ще раз наголосимо на цьому, той негатив, з яким Катерина II ставилася до залишків козацької автономії й, зокрема, до її полково-сотенного устрою. З листування імператриці з графом Рум'янцевим видно, що вона дуже поспішала перекроїти Україну — відкрити намісництва, а тому кілька разів призначала, але відкладала час їх урочистого проголошення через затримку в зборі матеріалів¹³⁵.

Як бачимо з наведеного вище фактажу, в формуванні територій усіх трьох намісництв простежувалось мало логіки, не враховувались і традиції попереднього устрою. Наприклад, до якогось повіту могло ввійти декілька сотень двох, а то й чотирьох полків. Траплялись випадки, що до повіту приєднувалось якесь одне село лише з кількома хатами. Так, до Городиського повіту з полку Переяславського, сотні Кропивнянської було долучено лише 1 слободу, де налічувалось 15 хат, а в них 16 душ чол. статі. До Золотоніського повіту з Лубенського полку, сотні 2-ої Полкової включене тільки 1 село, де мешкала 631 особа чол. статі в 309 хатах.

Згідно з «Історичним і географічним описом Київського намісництва 1787 р.» воно «по геометрическому исчислению» займало площу в 3973785 дес.¹³⁶ У містах проживало 61847 осіб, а в повітах — 736936, серед них: князівських родів — 6; графських — 3; дворянських родів — 1175; різночинців — 8725; «духовно-світського сану» — 4795; монахів — 349; монахинь — 382; купців — 701; міщан — 23145; козаків — 303316; казенних поселенців — 105306; поміщицьких селян — 301064; різночинських і козацьких підсусідків — 49785 осіб¹³⁷. Щодо управління зазначено: «Светські правительства установлены в нем сообразно высочайшему “Учреждению о губерніях” (1775 р. — *Авт.*), но суд производят по прежнему употребляемому в сем крае, в городах магдебургскому праву, в земстве — Литовскому статуту, с заимствованием всероссийских законов»¹³⁸.

---

¹³⁴ Путро О.І. Київське намісництво // Енциклопедія історії України. — К., 2007. — Т. 4: Ка-Ком. — С. 248–249.

¹³⁵ Федоренко П. [Передмова] // Опис Новгород-Сіверського намісництва. — С. XVIII.

¹³⁶ Описи Київського намісництва 70–80 років XVIII ст. — С. 176.

¹³⁷ Там само. — С. 178.

¹³⁸ Там само. — С. 179.

Київський повіт охоплював територію по обох берегах Дніпра. З правого берегу він межував з Річчю Посполитою. Природними кордонами при цьому стали на північно-західному напрямі — р. Ірпінь і на південно-західному — р. Стугна, а також їхні притоки. Власне, Стугна протікала за м-ком Васильків (колишніх Київських сотні й полку), потім повертала в середину повіту. Обидві ріки впадають у Дніпро. На його лівому боці Київський повіт стикався з Остерським і трохи з Переяславським повітами. Адміністративно-територіальна одиниця «по геометрическому исчисленію» мала 439264 десятини, 1 місто, 6 містечок, 114 сіл і хуторів, 2716 козаків, 20510 казенних селян, 2535 власницьких посполитих, 111 підсусідків, 97 циган, а всього в повіті душ чол. статі — 35456¹³⁹.

Остерський повіт сягав Речі Посполитої та Чернігівського намісництва на обох берегах р. Десни, далі тягнувся кордоном по Дніпру. Місцями він межував з Козелецьким, Переяславським і Київським повітами. Займав територію в 476118,5 десятин, на якій значилось 1 місто, 5 містечок, 107 сіл і хуторів, а в них 8514 дворів, 213 церковників, 81 дворянський рід, 164 різночинця, 10458 козаків, 10821 казенних селян, 7583 власних посполитих, 910 підсусідків, 2 циган, а всього в повіті 31356 душ чол. статі¹⁴⁰.

Козелецький повіт розташовувався між кордонами Ніжинського, Пирятинського, Переяславського та Остерського повітів. Його простір сягав 323553 десятин, де існувало 1 місто, 4 містечка, 106 сіл і хуторів, а в них 9751 двір, 170 церковників, 12 монахів, 1 графський рід, 125 дворянських родин, 436 різночинців, 14771 козак, 1900 казенних селян, 14817 власницьких посполитих, 2771 підсусідок, 118 циган. А всього в місті й повіті налічувалося 36 281 душа чол. статі¹⁴¹.

Переяславський повіт за течією Дніпра розташовувався на лівому березі, а на правому — Річ Посполита. Навколо нього знаходились Київський, Остерський, Козелецький, Пирятинський і Золотоніський повіти. Мав у собі 405880 десятин площі, 1 місто, 2 містечка, 114 сіл і хуторів, 10467 дворів, 180 церковників, 1 графський і 110 дворянських родів, 319 різночинців, 15415 козаків, 2677 казенних селян, 13484 власницьких посполитих, 3001 підсусідка, 372 цигана, а всього 38143 душі чол. статі¹⁴².

Пирятинський повіт простягнувся до Чернігівського намісництва, де межував, напроти Прилуцького повіту, незначною частиною з Глинським

¹³⁹ Описи Київського намісництва 70–80 років XVIII ст. — С. 198.

¹⁴⁰ Там само. — С. 202.

¹⁴¹ Там само. — С. 203, 206.

¹⁴² Там само. — С. 210.

і Лохвицьким, а далі — з Лубенським, Золотоніським, Переяславським і Козелецьким. Його площа становила 345986,5 десятин. У повіті налічувалось 1 місто, 133 села і хуторів, в них 10077 дворів, 159 церковників, 112 дворянських родин, 279 різночинців, 8772 козака, 3390 казенних селян, 19364 власницьких посполитих, 2735 підсусідків, 32 цигана, а всього 36627 душ чол. статі¹⁴³.

Лубенський повіт знаходився в оточенні Лохвицького, Миргородського, Хорольського, Золотоніського та Пирятинського повітів, стикався з Чернігівським намісництвом. Він займав територію в 270899,7 десятин. У ньому значилось 1 місто, 2 містечка, 142 села і хутора, в них 39 монахів, 1 графська та 100 дворянських родин, 133 різночинця, 15717 козаків, 3258 казенних селян, 11878 власницьких посполитих, 2007 підсусідків, 29 циган, а всього 35033 душі чол. статі¹⁴⁴.

Миргородський повіт також межував кордоном з Чернігівським намісництвом, Лохвицьким, Гадяцьким і Зіньківським, далі — з Голтвянським, Хорольським і Лубенським повітами. Мав площу 245020 десятин, 1 місто, 6 містечок, 78 сіл і хуторів, а в них 10606 дворів, 163 церковника, 3 князівських і 171 дворянську родини, 449 різночинців, 15941 козака, 1093 казенних селянина, 12898 власницьких посполитих, 1774 підсусідки та 12 циган, а всього 35398 душ чол. статі¹⁴⁵.

У середині Київського намісництва знаходився *Хорольський повіт*, який оточували Городиський, Золотоніський, Лубенський, Миргородський і Голтвянський повіти. Його площа досягала 250625,7 десятин, де знаходилося 1 місто, 3 містечка, 163 села та хуторів, а в них 10228 дворів, 171 церковник, 50 дворянських родин, 198 різночинців, 13217 козаків, 477 казенних селян, 17303 власницьких посполитих, 2654 підсусідки і 179 циган, а всього 36635 душ чол. статі¹⁴⁶.

Голтвянський повіт прилягав до Катеринославського намісництва, з інших боків — до Городиського, Хорольського та Миргородського повітів. Площу займав 273437,5 десятин, на якій розмістились 1 місто, 1 містечко, 158 сіл і хуторів, 10247 дворів, а людності — 144 церковники, 1 князівська і 124 дворянських родин, 345 різночинців, 14871 козак, 910 казенних селян 13176 власницьких посполитих, 2275 підсусідків, 83 цигана. А всього в повіті мешкало 33382 душі чол. статі¹⁴⁷.

Крайнім у Київському намісництві вважався *Городиський повіт*. За течією Дніпра, з лівого боку він межував з Річчю Посполитою, а також

¹⁴³ Там само. — С. 214.

¹⁴⁴ Там само. — С. 215, 218.

¹⁴⁵ Там само. — С. 219.

¹⁴⁶ Там само. — С. 224, 225.

¹⁴⁷ Там само. — С. 228.

Катеринославською губернією, Золотоніським, Хорольським і Голтвянським повітами. Його площа досягала 394146 десятин. У ньому налічувалось 1 місто, 4 містечка, 77 сіл і хуторів, 170 церковників, 88 дворянських родин, 365 різночинців, 16530 козаків, 4399 казенних селян, 10657 власницьких посполитих, 2365 підсусідків, 44 цигана. Загалом населення повіту становило 37726 душ чол. статі¹⁴⁸.

Золотоніський повіт зосередився поблизу Дніпра, за його течією на лівому березі, нижче Переяславського повіту. Річкою проходив кордон з Річчю Посполитою. Площу займав 448846,3 десятини, де розмістились 1 місто, 7 містечок, 219 сіл і хуторів, 12593 двори, в яких мешкало 226 церковників, 138 дворянських родин, 738 різночинців, 15818 козаків, 1035 казенних селян, 19320 власницьких посполитих, 2466 підсусідків і 139 циган. А всього в повіті проживало 41834 душі чол. статі¹⁴⁹.

Прикметно, що в «Історичному та географічному описі Київського намісництва 1787 р.» всі сформовані на той час намісництва термінологічно визначено губерніями.

В 1787 р. автори «Книги Київського намісництва» провели дуже кропітку роботу, розписавши за абеткою всі населені пункти по повітах, водночас із позначкою їхніх власників і кількістю мешканців у них (чол. статі)¹⁵⁰.

До реформування колишньої території Гетьманату чималих зусиль доклав і імператор Павло I (1754–1801), син Петра III і Катерини II. Очевидно, через своє настирливе бажання скасувати більшість новшеств, встановлених матір'ю, він на початку свого царювання, а саме 30 листопада 1796 р. видав указ «О возстановлении в Малороссии правления и судопроизводства сообразно тамошнім правилам и прежним порядкам»¹⁵¹. Згідно імператорської волі водночас ліквідовувались запроваджені Катериною II намісництва (Київське, Чернігівське, Новгород-Сіверське, Катеринославське), а замість них створювались губернії, зокрема, на Лівобережжі — Малоросійська. Безпосередньо в указі йшлося про те, щоб «вместо бывших до сего трех наместничеств, быть одной губернии...», причисля к оной отделенныя к Новороссійской, что потом названа Екатеринославскою, губернии, Полтавській бывшей полк, також от бывшего Миргородскаго полка город Кременчуг с прочими местечками и селеніями, а равномерно и уезды, после того к Екатеринославской же губернии

¹⁴⁸ Там само. — С. 229, 234.

¹⁴⁹ Там само. — С. 235.

¹⁵⁰ Книга Київського намісництва 1787 р. // Описи Київського намісництва 70–80 років XVIII ст. — С. 237–280.

¹⁵¹ ПСЗРИ. — СПб., 1830. — Т. XXIV. — № 17594. — С. 213.

отделенные»¹⁵². Як би там не було і які б цілі не переслідував Павло І, своїм розпорядженням він *фактично відновив історичну територію (точніше — кордони) Лівобережного Гетьманату XVII — першої половини XVIII ст.* Малоросійська губернія охопила повністю землі Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв; «традиційну» лівобережну частину Київського намісництва; Полтавський, Градизький, Хорольський, Миргородський, частково Костянтиноградський і Олександрівський повіти* Катеринославського намісництва. Губернським містом визначено Чернігів. Разом з тим, намісницькі правління ще деякий час продовжували своє функціонування, щоб передати у відповідні державні органи документацію й накопичену інформацію.

Того ж року новим малоросійським генерал-губернатором призначено Сергія Кузьмича Вязмітінова (1749-1819), який перед тим «состоял при Румянцеве», а з 1790 р. був могилівським губернатором. Він очолив головну виконавчу інституцію в краї — Губернське правління. Саме ця установа зобов'язувалась з'ясувати питання: «...В каких именно городах, крепостях или местечках существовали прежде земские и подкоморские суды, какие именно к ведомству каждого принадлежали селении» і скільки в них налучувалось людності, а також зібрати «генеральні» карти місцевостей, що ввійшли до складу Малоросійської губернії¹⁵³.

На початку січня 1797 р. до Малоросійського губернського правління почали надходити відповідні відомості з казенних палат. Протягом січня було отримано й перший комплект карт Київського, Новгород-Сіверського та Катеринославського намісництв. Певна затримка сталася з оформленням і передачею карт топографічних матеріалів Чернігівського намісництва, через недбалість місцевих землемірів і чиновників¹⁵⁴.

Територіальні реформування Павла І досить швидко звелися нанівець у зв'язку з державним переворотом 11 березня 1801 р., а саме вбивством імператора і зведенням на престол його сина Олександра І. Згідно «Маніфесту» нового царя, який проголосив повернення до засад політики Катерини ІІ, було здійснено адміністративно-територіальну реорганізацію. Вже указ від 9 вересня передбачав створення замість Малоросійської губернії двох інших — Чернігівської та Полтавської з подвійним набором

¹⁵² Там же.

* Решту території ліквідованого Катеринославського намісництва приєднано до Новоросійської губернії (1796).

¹⁵³ ЦДАК України. — Ф. 1336. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 322.

¹⁵⁴ Передмова // Описи Лівобережної України кінця XVIII — початку XIX ст. — К., 1997. — С. 6.

урядовців, поліцейського та судового апарату. Проте повітовий поділ залишився незміним¹⁵⁵.

Коли ж конкретно говорити про параметри та склад Малоросійської губернії, то, за тогочасним документом, це виглядало так: вона «составленная при возстановлении своем из намесничеств: Новгород-Северскаго, частей: Черниговскаго, Киевскаго и Екатеринославскаго; разделена на двадцать поветов: Черниговской, Козелецкой, Переяславской, Пирятинской, Золотоношской, Хорольской, Кременчугской, Полтавской, Зеньковской, Гадячской, Лубенской, Роменской, Прилуцкой, Нежинской, Сосницкой, Конотопской, Глуховской, Новгород-Северской, Стародубской и Мглинской.

Простирается в долготу по меридиану на четыреста восемьдесят сем, в широту по параллелу экватора от дев'яносто четырех до двухсот п'ятдесяти четырех верст. Ограничивается губерниями: с северной стороны Смоленскою и частями Белорусскою и Орловскою; с восточной частью Орловскою, Курскою и Слободско-Украинскою; с южной Новоросійскою; с западной Киевскою, Минскою и частью Белорусскою»¹⁵⁶.

На той час у межах губернії значилось 20 «статних» міст: Чернігів (губернський), повітові — Козелець, Переяслав, Пирятин, Золотоноша, Хорол, Кременчук, Полтава, Зіньків (Зеньків), Гадяч, Лубни, Ромен (Ромни), Прилуки, Ніжин, Сосниця, Конотоп, Глухів, Новгород-Сіверський, Стародуб і Млин; 15 «застатних» міст: Березна, Городня, Остер, Миргород, Градицьк, Олександропіль, Костянтинівград, Лохвиця, Глинськ, Борзна, Короп, Кролевець, Погар, Нове Місто та Сураж. Крім них, налічувалось 15 посадів, 112 містечок, 1 слобода, 2990 сіл, 3155 хуторів, 94 кам'яних і 333420 дерев'яних будинків. *Жителів, які не сплачували податки:* 18574 дворян (душ чол. статі) і 18282 дворянки, 5040 церковників (чоловіків) і 7586 церковнослужниць, 232 монахи та 240 монахинь; листонош — 1282 чол. і 1211 жін.; іноземних колоністів — 642 чол. і 636 жін.; греків — 538 чол. і 439 жін.; однодворців — 1302 чол. і 1299 жін.; жебраків — 32 чол. і 130 жін. А всього в губернії значилось осіб, що не сплачували податки, 30151 чол. і 29823 жін.

Особи, що сплачували податки: купці першої гільдії — 33 чол. і 33 жін.; другої — 93 чол. і 87 жін.; третьої — 4465 чол. і 4341 жін.; міщан — 34533 чол. і 36555 жін.; козаків, різночинців, підсусідків і військових поселенців — 456412 чол. і 476162 жін.; селян казенного відомства —

¹⁵⁵ О возстановлении пяти губерний и о подчинении пограничных губерний военным губернаторам: Именной, данный Сенату, 9 сентября 1801 г. // ПСЗРИ. — СПб., 1830. — Т. XXVI. — № 20004. — С. 775–777.

¹⁵⁶ Топографічний опис Малоросійської губернії 1798–1800 років // Описи Лівобережної України. — С. 24.

97629 чол. і 97837 жін.; власницьких посполитих — 527239 чол. і 537742 жін. *Всього*: 1120404 чол. і 1152758 жін.

А разом у губернії значилось 1150555 чол. і 1182581 жін., «кои суть природные малороссіяне, с частію великороссіян и небольшим числом греков, иностранных и евреев...»¹⁵⁷.

* * *

Отже, проголошуючи протягом другої половини XVII–XVIII ст. всілякі задалегідь оманливі обіцянки та привілеї для українців, царський уряд насправді нищив їх людські права та «свободи», своєрідним піком чого стало юридичне оформлення кріпацтва в країні. Водночас він перекроював територію Української держави, яку поступово перетворив на периферійну область. Разом з тим кордони «козацької автономії» не були сталими і навіть не завжди точно визначеними. За різних політичних обставин їх неодноразово уточнювали. Поряд з гетьманським правлінням це здійснювали уряди сусідніх країн — Польщі, Росії, Туреччини чи Кримського ханату. Впливали на територіальну нестабільність відсутність постійного адміністративного центру, тобто столиці, певна розпороченість людності на широких українських просторах. Навіть Дніпро, який ще за доби Київської Русі являв собою найголовнішу центральну водну артерію, з кінця XVII ст. поділив країну фактично навпіл, перетворившись на прикордонний рубіж Лівобережжя та Правобережжя. Опанування пониззя ріки на тривалий час кочовиками фактично призвело до втрати українцями Причорномор'я (до кінця XVIII ст.).

Поступове обмеження державницьких прав України зумовило неабияке звуження не тільки політичних, а й економічних зносин її жителів з населенням інших держав. Перманентний занепад політико-адміністративних осередків на Правобережжі (наприклад, колишньої гетьманської столиці Чигирин) та їх зосередження на Лівобережжі (Батурич, Глухів та ін.) помітно поглиблювали відрубність із Західною Україною. З припиненням державотворчих процесів на правому березі й першою руйнацією «християнської козацької республіки» — Запорозької Січі в 1709 р. Українська держава невпинно втрачає загальнонаціональний характер і територіально концентрується лише як «область» Лівобережжя (Гетьманщини) чи «Малоросії». Не раз уряди Речі Посполитої, Росії, Туреччини або її васала Кримського ханату при розігруванні різних політичних комбінацій перетворювали українські землі на своєрідну заставу. А з другої половини XVIII ст., остаточно втративши всі ознаки державності,

¹⁵⁷ Там само. — С. 24, 29, 30.

Україна взагалі перестала репрезентувати незалежну суб'єктність у Європі.

Проте територіальна руйнація України московською владою на цьому не припинилась, а мала своє продовження і в подальшому. Так, на початку 1919 р. Росія почала вимагати, щоб до її складу увійшли всі території, де більшість населення становили навіть не росіяни, однак обласний центр яких знаходився в межах Росії¹⁵⁸. Відповідно до такої умови й насильницьких дій, до останньої відійшли землі з домінуючим українським населенням: 5 районів Курської та 5 районів Воронежської (зокрема, Острогозький, Богучарський і Бирюченський, де українці відповідно становили 90, 80 і 70%) губерній, один район Донської області, один район Ставропільської губернії, три райони Кубанської області (в тому числі Тимрюкський і Єйський, де українці становили 75%)¹⁵⁹.

---

¹⁵⁸ Буткевич В. Обережно: фальшивка // Літературна Україна. — 1992. — 20 лютого.

¹⁵⁹ Заставний Ф.Д. Українські етнічні землі. — Львів, 1993. — С. 18.

Частина третя

**КУЛЬТУРНО-ДУХОВНІ
ТА ІДЕОЛОГІЧНІ ВИМІРИ**

СЛОВОТВОРЧА РЕВОЛЮЦІЯ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО: ДІАХРОННО-СЕМАНТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПОНЯТІЙНИХ КОНСТРУКЦІЙ ЗІ СЛОВОМ «УКРАЇНА»

Револьюційний процес політичного утвердження на теренах східних воєводств Речі Посполитої нової держави у середині XVII ст. спричинив до цікавих свідомісних та мовних явищ, зокрема, великих трансформацій у сприйнятті гетьманами Війська Запорозького назви підвладної їм країни. Стрімкі політичні і соціальні перетворення вплинули на словотворчі процеси у староукраїнській («руській») мові, в т. ч. започаткували виникнення оригінальних лексичних понятійних конструкцій, які наповнювалися відповідною семантикою новопосталого державного утворення. Насамперед звернімо увагу на т. зв. патріотичні лексеми і словосполучення, які включали до себе іменник «Україна»¹ та похідний від нього прикметник — «Українний».

Висвітлення проблем історичної локалізації означень «Україна» та інших смислових конструкцій, які творилися представниками Війська Запорозького або ж їхніми сучасниками, надасть можливості бути історично темпоральним, а не модернізувати, тобто осучаснювати ці істо-

---

¹ У староукраїнській мові від початку XVI ст. існував спосіб передавати йотований звук «І» через значок ««И» з «крапкою» і «дужкою» над нею (Див.: Німчук В. «Договори і постанови прав і вольностей військових...» 1710 р. з погляду історії української мови // «Пакти і Конституції» Української козацької держави (до 300-річчя укладення). — Львів, 2011. — С. 34). У підготовленій В. Панашенко таблиці «Скоропис документів Генеральної військової канцелярії другої половини XVII ст.» відзначено, що рядкова літера «І» пишеться у таких основних варіантах з багатьма різновидностями: 1) «И» з крапкою «.» згори посередині, а над «.» ще пишеться рисочка «_» (рисочка є короткою і довгою, лівий край нахилений донизу, правий — вгору; ближче до крапки і далі); 2) «И» з крапкою «.» над якою знаходиться дужка (меншою і більшою); 3) «И» з крапкою, над якою знаходиться «трикутничок» «рожками» донизу; 4) «И» з крапкою, зміщеною вправо (над правою вертикальною рисою) з рисочкою вгорі (Панашенко В. Палеографія українського скоропису другої половини XVII ст. — К., 1974. — С. 39). У всіх цитуваннях статті ці знаки будуть передаватися як «І». Через «І» також подається переклад з польського — «*Ukraina*» та московського / російського «*Украина*», «*Украйна*». Переклад здійснено з урахуванням вимог правил видання пам'яток: Німчук В. Правила видання пам'яток, писаних староукраїнською та церковнослов'янською мовами. — Ч. 1. — К., 1995. — С. 24–30. Крім того, нами використовався збірник актових документів: Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст. / Відп. ред. В. Німчук. — К., 1981).

ричні поняття. Якою була їхня політична та соціальна функція на початковому етапі творення Війська Запорозького як однієї з «малих» держав Східної Європи? Яким було їхнє смислове навантаження у межах зафіксованого у джерелах письмової мови / койне правлячої верхівки козацької України? Як зафіксовані в актах мовлення авторів історичних джерел назви розумілися людьми того часу для ідентифікації реалій їхнього світу? Як змінювалися категорії політичного мислення в офіційній документації Війська Запорозького? Наскільки поняття «Україна» та інші лексеми з історичним прикметником «Українний» увібрали в себе логіку процесу творення ранньомодерної нації, який розтягнувся на довгі десятиліття потому? Чи зазнавало воно внутрішніх та зовнішніх трансформаційних впливів, а якщо й зазнавало, то яких?

1. Поняття «Україна»: від географічного до політичного

31 липня 1648 р. розвідник Ярема Концевич, який був посланий гетьманом Війська Запорозького Богданом Хмельницьким зі спеціальним завданням на Волинь, був схоплений коронними жовнірами й засвідчив на допиті, що «я з Іваном з Острога до Волині і Покуття [мав йти], а потім нам казали повертати *на Україну*»². Тут слово «Україна» сприймається як одне з локальних означень, яким позначали певну історичну територію («край»), поряд з «Волинню» та «Покуттям». У той же час в листі жителів міста Львова від 15 вересня до шведського королевича Карла з проханням захистити їхнє місто читаємо, що «Руське повстання... охопило *всю Україну*, Київське, Подільське, Брацлавське, Чернігівське воєводства і велику частину Волинського»³. Власне, займенник «вся» вказував на те, що локалізаційним уточненням до «України» виступали «Київське, Подільське, Брацлавське, Чернігівське воєводства» разом з частиною Волині.

У січні 1649 р. львівський підкоморій В. Мясковський, який перебував у складі посольства Корони Польської до Війська Запорозького, записав такі висловлювання Богдана Хмельницького: «Винен і хорунжий, бо *мою отчизну забрав*, бо *Україну* ляхкам *віддав*»⁴. З подальших слів гетьмана Війська Запорозького до коронних послів можна зрозуміти, що

² Памятники, издаваемые Киевскою комиссиею для разбора древних актов (далі — ПКК). — Т. III. — К., 1898. — С. 261. Польською: «Ja z Jwanem z Ostroga ku Wołyniu y Pokuciu, a potym kazyali sie nam wracać *na Ukrainę*...».

³ Там же. — С. 296. Польською: «Już rebelia Ruska..., opanowawszy *wszystkę Ukrainę, Kijowskie, Podolskie, Braclawskie, Czernichowskie wojewodztwa y większą część Wołyńskiego*».

⁴ Там же. — С. 317–318. Польською: «...Winien y choraży, bo *mi ojczyznę wsiął, bo Ukrainę lachowczykom oddał*».

правитель нової держави розумів під «Україною» не тільки «свою отчизну», але й «своє князівство», що у територіальному відношенні поширювалося до Львова, Холма і Галича. Водночас означення «Україна» також вживалося Богданом Хмельницьким поряд з такими хоронімами, як «Русь», «Поділля» і «Волинь»⁵.

Уже в одному з перших офіційних політичних документів Війська Запорозького під назвою «Пункти вимог Війська Запорозького до Величності Його Королівської Милості і Речі Посполитої» від 24 лютого 1649 р. писалося: «...А тому що винуватцем другої, ще більшої війни є Князь Його Милість Вишневецький, який почав наступ, незважаючи на встановлений мир і не чекаючи комісії, то коли б він мав бути коронним гетьманом, *ми*⁶ ні в якому разі не хочемо з ним жити, *і на Україну його не пустимо*, і мусить розпочатися війна»⁷. Як бачимо, уряд Війська Запорозького (у даному випадку його представники користувалися промовистим займенником⁸ «ми») не хотів «впускати на Україну» великого коронного гетьмана Речі Посполитої з його військовими підрозділами — на територію, яку воно вже опанувало до того, тобто протягом 1648 року. Очевидно, що саме від цього часу козацька старшина на чолі з гетьманом Богданом Хмельницьким розуміла під «Україною» історичну територію (а назва «Україна» активно запроваджувалася в офіційних колах як

⁵ Там же. — С. 319–321, 325. В. Мясковський своїми словами переказує те, що виказував польським послам Б. Хмельницький: «...krzywdy swe od Łachow exagerujac, niewinność swoją wywodzac, *Україnę* i Ruś nawet wszystkie Łachom wypowiadajac...; dosiç tam *na Ukrainie*, na Podolu y Wołyniu, teraz dosyç wczasu y dostatku w ziemi y Xięstwi swym, po Lwow, Chelm y Halicz... Nie zostanie mi żadnego noga kniazia y szlachetki tu w *Ukrainie*; ...by xiązë Wiśniowicki, jako author wtorej wojny, hetmanem nie był koronnym, bo inaczej y nim zyc y puścić go w *Ukrainę* nie chcą» (ПКК. — Т. III. — С. 319–321, 325).

⁶ У «Граматиці словенській написаній през Іоанна Ужевича Слов'янина, Славної Академії Паризької в Теології студента в Парижу» (1643) стосовно займенника «ми» зазначено: «Присвійні займенники, що походять з первинних зазначених вище займенників, а також багато інших (з них ми наводимо тільки називні і родові відмінки), ти будеш відмінювати як прикметники. Займенник *мій, моя, моє*. Називний *мої, моА, моє*. Родовий *моє'го, моєи, моє'го*» (*Тут і далі цитування за вид.:* Граматика слов'янська І. Ужевича / Підгот. до друку І. Білодід і Є. Кудрицький. — К., 1970).

⁷ Памятники, изданные Временною комисиею для разбора древних актов (далі — ПВК). — Т. I — Отд. II. — К., 1898. — С. 332–338. Ще в одному з варіантів цього тексту писалося: «Щоб князь Вишневецький був позбавлений гетьманства, оскільки козаки не можуть з ним ні мирно жити, *ні терпіти в Україні*» (Універсали Богдана Хмельницького 1648–1657 / Упор. І. Бутич. — К., 1998. — С. 46; Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. — Т. 1: (1648–1649 рр.) / Упор. Ю. Мицик. — К., 2012. — С. 200).

⁸ Про правила визначень частин мови в історичних текстах див.: *Бевзенко С.* Історична морфологія української мови. Написи із словозміни та словотвору. — Ужгород, 1960; *Історія української мови. Морфологія.* — К., 1978.

Корони Польської, так і Війська Запорозького вже з кінця XVI ст.)⁹, на якій відновило «місцеву» політичну владу Військо Запорозьке¹⁰.

У листі наказного полковника Переяславського полку А. Романенка до київського полковника Війська Запорозького Г. Ганжі від 31 квітня 1649 р. читаємо: «...Має сам [король Речі Посполитої] **до України поступати**; ще мають від півночі **на Україну зайти** [війська Великого князівства Литовського]...»¹¹. Запис допиту полоненого коронними військами, зі слів полковника М. Шумейка (червень, 1649 р.), стверджував: «Після отримання наказу **йшли до гетьмана на Україну**...; про половину Переяславського полку каже, що **вона повернулася на Україну**...; з **України вийшло** чотири пушкаря з полковником Греськом...; тоді всі постановили **тікати з козаками в Україну**»¹².

Упродовж 1650–1652 рр. назва «Україна» неодноразово використовувалася в офіційній документації Війська Запорозького, про що засвідчують такі матеріали: 1) наказ Б. Хмельницького ніжинському полковнику П. Шумейку від 31 липня 1650 р. («**шляхту на Україні... вибивать**»)¹³; 2) лист Війська Запорозького до шляхти Волинського воєводства від 1 листопада 1650 р. («**знову вся Україна повстала...; поки Русь не буде такою, якою вона була з давніх часів...**»)¹⁴; 3) універсал Б. Хмельницького Київському Богоявленському Братському монастиреві від 11 січня 1651 р. («**ляхів з України в Польщу далеко прогнати...**»)¹⁵;

⁹ Про це більш ґрунтовніше див.: Яковенко Н. Вибір імені versus вибір шляху (назви української території між кінцем XVI — кінцем XVII ст.) // Міжкультурний діалог. — Т. 1: Ідентичність. — К., 2009. — С. 57–65.

¹⁰ Ще під час повстання Війська Запорозького проти коронної влади Речі Посполитої у 1637 р. його провідник, полковник К. Скидан, підписував свої звернення до населення як «**опікун усієї України**», «**поставлений для усієї України**», «**полковник Війська Й[ого] К[оролівської] М[илості] Запорозького на усій Україні**» (Селянський рух на Україні 1569–1647 рр.: Зб. документів і матеріалів. — К., 1993. — С. 271–272).

¹¹ Джерела з історії Національно-визвольної війни... — Т. 1. — С. 215.

¹² Архів Головної актів давніх у Варшаві. — Ф. «Архів дому Радзивілів». — Від. IV. — № 36; Мицик Ю. Національно-визвольна війна українського народу 1648–1658 рр. на Сіверщині очима полонених повстанців // Сіверянський літопис. — № 3. — 2000. — С. 11–13.

¹³ Центральний державний історичний архів у Львові. — Ф. 1030. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 7.

¹⁴ Бібліотека Музею князів Чарторийських у Кракові. Відділ рукописів. — Рук. 417. — Арк. 118.

¹⁵ ПВК. — Т. II. — Отдел II. — С. 210; Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею (далі — Акты ЗР). — Т. 5. — СПб., 1853. — С. 86; Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею (далі — Акты ЮЗР). — Т. III. — СПб., 1861. — С. 444.

4) лист Б. Хмельницького до короля Яна II Казимира від 25 лютого 1652 р. («*вся Україна просить Бога*, щоб В[аша] Кор[олівська] М[илість], П[ан] Н[аш] М[илостивий] держав велику булаву..., інакше *ніколи не заспокоїться Русь*»)¹⁶; 5) гетьманський універсал про взяття під захист ніжинської шляхти від 18 червня 1652 р. («*которі за указом нашим з Ніженщизни*¹⁷ *повиходили були в Україну..., на Україну незаборонно...*»)¹⁸ та ін.

В одному з варіантів тексту договору гетьмана Богдана Хмельницького з Молдавським князівством (весна, 1650 р.) чи не вперше у практиці Війська Запорозького вживалося словосполучення «українні / українські землі» у розумінні «земель», що належать «Україні»: «У Польщі під владою Війська Запорозького має знаходитися така кількість *українських земель*, як сказано в умовах Зборівських пактів, починаючи від Дністра аж до Дніпра, а від Дніпра аж до московського кордону»¹⁹. Про те, що поняття «Україна» поступово перетворювалося з географічної на ще одну політичну назву Війська Запорозького, засвідчував документ під назвою «Зразок проїжджого глейту» військової канцелярії Б. Хмельницького за 1650 р. для купців, які виїжджали торгувати до Московського царства: «...Не допустимо ні однієї денешки дати, як і не дають вже ніхто ніде *у нас на Україні*»²⁰.

Незважаючи на те, що у московській традиції тих, хто проживав у межах Війська Запорозького, переважно називали «черкасами»²¹, «черкашенінами» (при цьому гетьмана досить часто називали «Черкаським гетьманом»²², а саме Військо Запорозьке — «Черкаським військом»²³), «українні городи» означували як «Черкаські городи»²⁴, а «Україну» нази-

¹⁶ Документи Богдана Хмельницького. 1648–1657. — К., 1961. — С. 251, 252.

¹⁷ У листі Б. Хмельницького до Руського воеводи Речі Посполитої А. Киселя від 9.01.1652 р. говорилося не тільки про «Ніженщизну», але й про «Черніговщизну» та «Київщизну» (*Syzyy F. Dokuments of Bohdan Xmel'nyc'kyj // Harvard Ukrainian Studies. — Vol. II. — № 4. — 1978. — P. 518–519*).

¹⁸ Документи Богдана Хмельницького... — С. 269.

¹⁹ Універсали Богдана Хмельницького... — С. 63–64.

²⁰ Джерела з історії Національно-визвольної війни... — Т. 2. — К., 2013. — С. 45.

²¹ «...*Черкаси жили на Україні*», — стверджувалося в «Отписці путивльських воевод» від 20.10.1658 р. до Москви (Акты ЮЗР. — Т. IV. — СПб., 1863. — С. 193).

²² Акты ЮЗР. — Т. III. — С. 482.

²³ Там же. — С. 477–478.

²⁴ Там же. — С. 487. Зважаючи на те, що прикордонні землі Московського царства від Путивля та Севська й до Білгороду в московській документації називалися «государевыми украинными городами» («государевыми украиннами»), в окремих випадках, щоб зрозуміти, про яку територію йдеться, російські писарі, крім «Черкаских» та «Черкаских украинных городов», вживали для означення «Украинные / Украинские литовские городы». «...И он (Богдан Хмельницкий. — *Авт.*) де с ордою пойдет на

вали «Малою Руссю», в розлоговому звіті піддячого Г. Богданова (серпень, 1651 р.) до Москви неодноразово вживалися поняття «Україна» у такому контексті: «...Отойтить *оборонною рукою на Україну*; ...сын ево и писарь *объявятся на Украине*...; *побежали на Украину*...; покиня обоз, *на Украину выехав*; а то де *войско на Украину до домов своих все пришло*...; обоз покинули и *пошли на Украину*...; *за козаками на Украину иттить*...; и чают того, что *гетмана на Украине нет*...»²⁵.

У контексті аналізу уявлень верхівки Війська Запорозького щодо своїх повноважень особливо цікавими є свідчення коринфського митрополита Йоасафа. Весною 1651 р. православний митрополит зустрічався з Б. Хмельницьким та в одному з своїх листів до Москви передав слова останнього, сказані під час розмови: «...І гетьман мені сказав: “...Щоб... *Україну його оберігали* без жалування, і любить християнську віру”»²⁶. У даному випадку бачимо, що правитель Війська Запорозького вважав Україну «своєю», що, можливо, засвідчувало про його автократичні устремління²⁷. За свідченнями московського посла до Чигирини І. Фоміна, гетьман Б. Хмельницький разом з писарем І. Виговським говорили йому, що отримали листа від полковника Брацлавського полку (а того пові-

---

Московское государство войною... А будет гетман учнет говорить, что писал государь к королю, будто они, черкасы, сложась с татары, хотят *государевы украины воевать*, и тем они у короля учинились в ненависти...» (З наказу Посольського приказу Московського царства за січень 1651 послу до Війська Запорозького Л. Лопухіну // Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в 3 т. — М., 1953. — Т. II. — С. 489–490). «Со всеми их *Черкасскими украинными городами*...» (Відписка путивльського воєводи С. Прозоровського про події в «Україні» до Посольського приказу від 14.01.1651 р. // Там же. — С. 480).

²⁵ Акты ЮЗР. — Т. III. — С. 465–476.

²⁶ Там же. — С. 448.

²⁷ Про стремління гетьмана Б. Хмельницького утворити «удільне князівство» (в т. ч. й за допомогою проведення переговорів з урядовцями Речі Посполитої) на підконтрольній Війську Запорозькому території свідчить і такий секретний документ «*Punkta relacjej sekretnej tego, ktory z listem Smielnickiego przyjechal*» за 1651 р., в якому говорилося: «При *удільному князівстві Руському*, якби дійшло, обов'язково потрібно обґрунтувати, а що ухвалить — потрібно затвердити присягою Й[ого] К[оролівської] М[илості]» (Воссоединение Украины с Россией. — Т. II. — С. 203–204; Чухліб Т. Проект «Козацького князівства» — історична альтернатива політичного устрою Гетьманщини? // Укр. іст. журн. — № 4. — 2014. — С. 71–94). Див. також: Федорук Я. Чи Хмельницький хотів стати монархом? // Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісії НТШ у Львові: (Лютий 1992 р. — жовтень 1993 р.). — Львів, 1994. — С. 31–45; Степанков В. Проблема становлення монархічної форми правління Богдана Хмельницького (1648–1657) // Укр. іст. журн. — № 4. — 1995. — С. 14–33.

домляв сотник М. Поповський), що «Ляхи на *їхню*²⁸ *Україну* ідуть військовою»²⁹. Отже, у розмові з митрополитом вищі урядовці Війська Запорозького мали казати «наша Україна».

Посол до московського царя, генеральний суддя С. Богданович у грудні 1652 р. заявляв Олексію Михайловичу: «...*Черкаские войска* не все на бою бывають, а *многие живут на Украине* для береженья от татар»³⁰. При цьому послы Війська Запорозького означували свій північно-східний кордон з Московським царством по меридіану, де знаходилося м. Ромни, — «до Ромна, границі нашої»³¹ (у статейному списку піддячого І. Фоміна, серпень, 1653 р.: «за рубеж..., до гетмана Хмельницького..., до Черкаского порубіжного города Ромна») ³².

У т. зв. Березневих статтях 1654 р. з Московським царством вже з'являється такий мовний концепт, як «рубіж України», який треба «оберігати»: «...Чтобы наемного люду zde по рубежу от ляхов для всякого безстрашия с 3000 или, как воля царского величества будет, хотя и больши. Царского величества ратные люди всегда на *рубеже для Украины обереганья* есть и вперед стоятъ учнут»³³. Власне, 1654 р. став тим рубіконом для офіційних представників Війська Запорозького, який змусив їх більш конкретно визначитися з тим, що для них є «Україна». А ось прихильники «діничної» королівської влади, зокрема, воєвода Чернігівського воєводства Тишкевич, розуміли це як її політичне відторгнення від Речі Посполитої як чогось «цілого»: «...Той зрадник (Б. Хмельницький. — *Авт.*), розірвавши Лігу з ханом, *сам і цілу Україну віддав у руки московського царя*)»³⁴.

Якщо проаналізувати усі згадки в офіційній документації Війська Запорозького (головним чином, це — листування між гетьманом Б. Хмельницьким та московським царем Олексієм Михайловичем) за 1654 р., побачимо, як термін «Україна» та похідні від нього означення набувають не тільки більш рельєфного змісту, але й зустрічаються у гетьманських листах набагато частіше, ніж перед тим: 1) гетьманський лист до Олексія Михайловича від 11 червня 1654 р. («...*про ханський*

---

²⁸ У «Граматиці словенській...» стосовно займенника «їх» зазначається: «...Стягнене *їхъ* — їх, що походить від *їонихъ*, вживається при дієсловах однаково з применниками і без них, як-от: *взАль ихъ* — взяв їх і *ω(t) ихъ* — від них».

²⁹ Акты ЮЗР. — Т. III. — С. 504.

³⁰ Там же. — С. 485.

³¹ Там же. — С. 488.

³² Там же. — С. 496.

³³ Воссоединение Украины с Россией. — Т. III. — М., 1954. — С. 560–565.

³⁴ Акты ЮЗР. — Т. X. — СПб., 1878. — С. 235.

*прихід на Україну...»*³⁵; 2) лист того ж до того ж від 15 вересня т. р. («*Ми... вийшли з України...; які і спустошення в Україні...; з військом з України виступили...; тоді нас від України далі відвести хочуть...; »*)³⁶; 3) лист того ж до того ж від 28 вересня т. р. («*...Україну нашу у всі війни від неприятелів боронили...; великі заворушення в Україні через неприятелів ляхів...»*)³⁷; 5) лист того ж до того ж від 12 жовтня т. р. («*...орда кримська, ногайська і інші, з ляхами зійшлися, на Україну ударити мають...*»)³⁸; 6) лист того ж до того ж від 24 жовтня т. р. («*...повертаючись назад в Україну, всі полки задніпровські...; Україну... воювати мають*»)³⁹; 7) наказ Б. Хмельницького послам до московського царя від 24 жовтня т. р. («*...який (Р. Ластовецький. — Авт.) перед тим на Україні жив...; з татарами на Україну вдарити мають...; тільки щоб Україну звоювати...; коли прийдемо в Україну...»*)⁴⁰; 8) звіт послів Війська Запорозького на чолі з М. Богаченком до Кримського ханства: «*...а потім з ляхами на військо ударити, а всю Україну вогнем і мечем спустошити; ...[Карач-бей] потішав нас: «...Всі землі вдарять на вас [Україну]: турецька, угорська, волоська, молдавська і ми з усією ордою»*⁴¹; 9) гетьманський лист до Олексія Михайловича від 10 листопада т. р. («*...усіма ордами кримськими, ногайськими, черкеськими, очаківськими, білгородськими, венграми, волохами і ляхами...; прийшов [С. Лянцкоронський] з ордами в Україну...»*)⁴²; 10) гетьманський лист до московського окольничого Ф. Бутурліна від 7 грудня т. р. («*...тоді ляхи і татарове, сполучившись з собою, мають далі в Україну йти і спустошити; тільки на Україну всі потуги обернути...»*)⁴³; 11) лист того ж до того ж від 11 грудня 1654 р. («*але всі потуги на Україну... обернули...*»)⁴⁴.

³⁵ Там же. — С. 667.

³⁶ Російський державний архів давніх актів (далі — РДАДА). — Ф. 214 «Сибірський приказ». — Ствп. 1636. — Ч. I. — Арк. 121–127.

³⁷ Документи Богдана Хмельницького... — С. 384–385, 386–387.

³⁸ Там само. — С. 391.

³⁹ Там само. — С. 393.

⁴⁰ Там само. — С. 395.

⁴¹ РДАДА. — Ф. 79. — Оп. 1, 1654. — № 15. — Арк. 7–8; *Мьцык Ю.* Анализ архивных источников по истории Освободительной войны украинского народа. — Днепропетровск, 1988. — С. 65–68; *Федорук Я.* Міжнародна дипломатія і політика України: 1654–1657. — Львів, 1996. — Ч. 1: 1654. — С. 148–152.

⁴² Акты ЮЗР. — Т. XIV. — СПб., 1886. — С. 114–116.

⁴³ РДАДА. — Ф. 210 «Розрядний приказ», Севський стіл. — Ствп. 158. — Арк. 280–281.

⁴⁴ Документи Богдана Хмельницького... — С. 407.

Крім того, 15 вересня 1654 р. у розмові з московським посланцем А. Бутурліним генеральний писар Іван Виговський так окреслив політику Османської імперії щодо Війська Запорозького: «...[Султан] зіславшись із сілістрійським пашею, старався б як міг від'єднати Пана Гетьмана від Москви і закликати його до своєї давньої приязні. А якби Пан Гетьман [цього] не хотів, тоді з усією своєю силою разом з турками і сілістрійським пашею, взявши і тих *три землі на допомогу (угорську, волоську [і молдавську]*..., щоб *наступав в Україну* і навернув уже війною дружбу з козаками)»⁴⁵. У даному випадку цікаво, що Виговський називав «землями» Угорщину⁴⁶, Волощину та Молдавію (на той час вони були хоча й залежними, але державами-«князівствами») в одному ряду з «Україною».

Отже, можемо звернути увагу на те, що, по-перше, якщо від 1648 до 1653 рр. поняття «Україна» вживалося раз-по-раз, то після укладення військово-політичного союзу з Москвою воно вже постійно присутнє в офіційних листах Війська Запорозького⁴⁷; по-друге, ця назва зустрічається в окремих листах по кілька разів (включно до 7-ми); по-третє, чітко проглядається військово-політичний контекст її уживання, про що свідчать такі словосполучення — «Україну» могли «боронити», на неї мали «ударити» іноземні війська та могли її «звоювати». Гетьмани та старшина Війська Запорозького застосовують до «України» займенник «наша»⁴⁸ та

⁴⁵ Цит. за: Федорук Я. Міжнародна дипломатія... — С. 143.

⁴⁶ Очевидно, що І. Виговський називав Угорщиною Трансильванське князівство.

⁴⁷ Сучасник тих подій з боку Речі Посполитої, шляхтич С. Павша у листах до віленського воєводи Я. Радзивіла за лютий–березень 1654 р. так оцінював складення присяги старшиною Війська Запорозького московському цареві: «Полк Брацлавський та Уманський не хотів зноситися з Хмельницьким і їхати на цю присягу у Переяслав. **У тій Україні стався розкол наполовину...**; цей зрадник (Б. Хмельницький. — *Авт.*), розірвавши лігу з ханом, сам віддався в руки московського царя **і Україну віддав**» (*Мицик Ю.* Джерелознавчі студії з історії Переяславської ради 1654 р. // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. Зб. наук. праць. — К., 2003. — С. 544, 548). Як бачимо, литовський шляхтич асоціював «Україну» з політичним утворенням, яке можна було «розколоти» у політичному відношенні та «віддати у руки» іноземному монархові.

⁴⁸ У «Граматичі словенській...» І. Ужевича стосовно займенника «наш» зазначається: «Займенник *наш, наша, наше*. Називний **нашь і нашый; наша, нашаА; nášое і наше**. Родовий **нашого, нашеи, нашего..** Словотвір займенників у слов'ян багатший, ніж у латинів, бо латини утворюють від первісних займенників тільки такі присвійні, як від ego → meus, від tu → tuus; sui → suus. Слов'яни від них, крім того, виводять інші присвійні займенники, як-от: від **свой** — свій — **свойскій**, ніби suanus, а від **твой** — твій — **твойскій**, ніби tuanus, також від **мой** — **мойскій**, ніби meanus і від **нашь** — наш — **наскій**, ніби nostranus тощо» .

прикметник «вся», що засвідчує поступове усвідомлення ними її як нової «отчизни»⁴⁹.

Перебуваючи у 1655 р. у м. Богуславі під Києвом, Б. Хмельницький повідомляє царя, що польські і татарські війська на чолі з польним гетьманом С. Лянцкоронським і кримським калга-солтаном йдуть «прямо сюди на Україну... і одноосібно всю Україну цього літа мислять звоювати»⁵⁰. 2 квітня 1655 р. гетьман уже знаходився у Чигирині, звідки знову скаржився Олексію Михайловичу, що «ляхи шукали різних звичаїв, щоб якось *Україну звоювати*»⁵¹.

Цікаво прослідкувати, як видозмінюється відношення до вживання слова «Україна» з вступом армії Війська Запорозького на землі Червоної Русі (суч. Західна Україна). Так, 13 жовтня 1655 р. у листі до магістрату та жителів міста Львова⁵² Б. Хмельницький пише, що «коронні війська і стани *Речі Посполитої жорстоко напали на Україну, ми змушені були захищати своє життя*». Як можна зрозуміти з цього вислову, по-перше, «Україна» стояла в одному ряду з «Річчю Посполитою» (адже війська останньої на неї «напала»); по-друге, «Україна» у сприйнятті гетьмана та його канцеляристів асоціюється з займенником «ми». Тобто йде процес уособлення індивідуального — «себе» з колективним — «Україною».

В іншому листі до магістрату Львова від 20 (10) жовтня 1655 р. гетьман заявив, що він «визволив [з неволі] Україну свою»⁵³ руську»: «...Його Милість Шведський Король нехай приймає те, що йому дав Господь Бог в його розпорядження, а що нам Господь Бог поміг *визво-*

⁴⁹ Про зародження поняття «отчизна» у середовищі політичної верхівки Війська Запорозького див.: Козут З. Від Гадяча до Андрусова: осмислення «отчизни» в українській політичній культурі // Гадяцька унія 1658 року: Зб. наук. статей. — К., 2008. — С. 228–239.

⁵⁰ Акты ЮЗР. — Т. XIV. — С. 558–559.

⁵¹ Документи Богдана Хмельницького... — С. 420.

⁵² Про листування гетьмана Б. Хмельницького з магістратом Львова див.: Барабаш Т. Письмо і писарі листів Богдана Хмельницького до магістрату Львова 1655 року // Архіви України. — № 3. — 2014. — С. 90–103.

⁵³ У «Граматиці словенській...» І. Ужєвича стосовно займенника «свій» зазначалося: «Займенник **сво́й** — свій, **сво́А** — своя, **своє́** — своє у латинів відноситься тільки до третьої особи, а в слов'ян вдало сполучається з усіма особами — **я маю сво́его пана** — я маю свого пана. **Ты маєшь сво́его 'о́(т)ца** — ти маєш свого батька, **о́нь покора́ньмь є́сть сво́ему ста́ршому** — він покірний своєму старшому. Те ж саме стосується і первинного займенника **со́бѣ** і **се́бе** — собі і себе, як-от: **'я́ буду со́бѣ 'о́рати** — я собі буду орати, замість мені буду орати, **ты со́бѣ с'ѣєшь** — ти собі (замість тобі) **сієш**, **'о́ни со́бѣ жну́ть** — вони собі жнуть, **вы се́бе вымовлає́те** — ви виправдуєте» себе».

лити Україну свою руську, при цьому я стою»⁵⁴. У даному випадку займенник «своя [Україна]» якщо й не замінює займенник «наша», то використовується поряд з ним. Вважаємо, що дієслово «визволяти» тут було уживане не тільки стосовно просто «території», але й колишньої історичної «старожитньої держави» («Русі») та «народу» («руського»)⁵⁵, який перебував у «лядській неволі». Тут можна говорити також про використання Богданом Хмельницьким відомого біблійного сюжету, коли Мойсей звільнив з єгипетської неволі іудеїв. Якщо стосовно Києва тогочасні православні книжники Русі формують концепцію «другого Єрусалиму», то козацька старшина Війська Запорозького починає творити міф про «Україну» як «новий Ізраїль».

Поняття «Україна» як традиційне означення «бунтівливих українних володінь» Польсько-Литовської держави продовжує входити до політичного дискурсу вищих станів Корони Польської. Мало того, воно потрапляє до тексту міжнародної угоди між Річчю Посполитою та Кримським ханатом, яку було укладено наприкінці червня 1654 р.⁵⁶ у відповідь на зближення Війська Запорозького з Московським царством: «Так як Московський Цар без якої б то не було причини зі сторони Й[ого] М[илості] Короля порушив підтверджений клятвою мир і з'єднався з віроломними ордами Й[ого] М[илості] Короля — козаками, привів їх до

⁵⁴ Жерела до історії України-Русі. — Т. VI. — Львів, 1906. — С. 146–147. Польською: «...Pan Bog pomogł *Україну swej ruskiej zajachac*, przu tem stoje». Див. також: Документи Богдана Хмельницького. — С. 456–457; Федорук Я. Лист Богдана Хмельницького з табору під Львовом до магістрату м. Львова з повідомленням про захоплення м. Кракова військами шведського короля та про союз Запорозького Війська з Росією та Швецією. 10 (20) жовтня 1655 р. // Україна — Швеція: на перехрестях історії (XVII–XVIII ст.). — К., 2008. — С. 48–49.

⁵⁵ Гетьман І. Виговський у листі до Олексія Михайловича від 25 листопада 1657 р. пише про «*увесь народ наш православний*» (Акты ЮЗР. — Т. IV. — С. 78). «*Народ наш руський*» вельми й великим добродійством в усіх службах залишається ви нагородженим...; щоб усе це було без шкоди і *народу руському*...; щоб мав користь *наш народ і його старожитна релігія*...; для *цілого нашого народу руського*...», — такі висловлювання уживав у своєму листі від 24.05.1659 р. до литовського князя Б. Радзивілла туровський полковник Війська Запорозького К. Виговський (*Мицик Ю.* З українського дипломатарія другої половини XVII століття // Записки Наукового товариства ім. Шевченка (далі — ЗНТШ). — Т. 233. — Львів, 1997. — С. 384). Потрібно було ще десять років для того, щоб з 1668 р. гетьмани Війська Запорозького почали вживати у своїх універсалах означення «*український народ*».

⁵⁶ Про укладення цього договору див.: Федорук Я. Міжнародна дипломатія... — С. 58–59. Готуючи проект польсько-кримського договору 1654 р. та перебуваючи у Бахчисарай, коронний посол М. Яскульський заявляв: «...З [козацькими] послами пошлемо нашого посла з тим, щоб [вони] покорилися Й[ого] К[оролівській] М[илості], віддали [йому] Україну і самі спільно з нами йшли на Москву» (Бібліотека Національна у Варшаві. Відділ мікрофільмів. — М/ф 37233. — Арк. 483 зв.).

присяги і в українні володіння Й[ого] К[оролівської] М[илості] без усякої причини зрадницьки вдерся, ясновельможний Польський Король укладає дружбу з Й[ого] М[илістю] Кримським ханом проти цього віроломного неприятеля так само, як і проти запорозьких козаків. ...Коли ж **на Україні козаки і бунтівливі хлопці прийдуть у колишню підлеглисть** Й[ого] М[илості] королю і своїм панам, тоді Й[ого] М[илість] Король згідно з попередніми договорами буде старатися, щоб вони не давали приводу до порушення миру між Й[ого] М[илістю] Королем і Кримським Ханом і... щоб ніколи проти нього не виступали...»⁵⁷. На вальному сеймі у Варшаві 1655 р. було прийнято спеціальну ухвалу «*Deputaci do instrukcyi na uspokojenie Ukrainy oboyga narodow*», у якій зазначалося: «Посли обох народів, зійшовшись до інструкції на **заспокоєння України**... після закінчення сейму, завдяки попередній присязі, інструкцію, що через внутрішню різницю думок і війну, яка через це виникла, а за цим і **заспокоєння України** умовили і постановили»⁵⁸. Власне, іменник «заспокоєння» можна вживати у поєднанні з «краєм» та «землею», заселеною «бунтівниками», які піднімалися на повстання з тих чи інших причин.

Поняття «Україна» постійно вживалося у гетьманських листах до іноземних володарів та урядовців. 8 листопада 1655 р. з табору під Львовом з гетьманської канцелярії виходить латиномовний лист до шведського короля Карла X Густава, де він пише: «...Ми вирішили відійти з військами трохи назад від Львова, **на Україну** («*Parum retro a Leopoli in Ukrainam cum copiis recedere concessimus*»)»⁵⁹. У листі до коронного підканцлера І. Радзейовського від 11 січня 1656 р. гетьман Війська Запорозького писав, що, «уклавши стійкий мир з Його Милістю Кримським ханом і з усіма ордами, відправилися для відпочинку з військами на Україну і тепер залишимося в Чигирині»⁶⁰. При цьому гетьман запрошував вищого урядовця Корони Польської до «України» («Якщо В. М. П. схочеш приїхати, приїжджай на Україну»)»⁶¹. У листі до кримського салтана від 22 січня 1656 р. Б. Хмельницький писав: «...А всіх тих татар, **що були в Україні**, в полоні, ми наказали зібрати в один гурт і зараз негайно

⁵⁷ Архів Головний актів давніх у Варшаві. — Ф. «Архів Коронний». — Від. Татарський. — Карт. 62. — Т. 34. — № 365.

⁵⁸ Volumina legum. — Т. IV. — Petersburg, 1860. — S. 231.

⁵⁹ Центральний державний історичний архів України у Києві. — Ф. «Колекція грамот російських царів та універсалів українських гетьманів». — Оп. 2. — Спр. 40. — Арк. 1–2; Архів Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов (далі — Архів ЮЗР). — Ч. III. — Т. VI. — К., 1914. — С. 92–93.

⁶⁰ ПКК. — Т. III. — Отд. III. — С. 129–130.

⁶¹ Там же.

вони будуть звільнені»⁶². У листі гетьмана до Олексія Михайловича від 7 червня 1656 р. читаємо: «А нині знову послали якогось Ромашковича, вірменина, до хана кримського, щоб з військом до ляхів ішов на допомогу проти шведа, а потім *повернувшись на Україну*... йти з військами хочуть»⁶³.

Про те, що під «Україною» у 1650-х роках у міжнародних відносинах розумілося «Військо Запорозьке з усіма містами і землями», свідчили, зокрема, матеріали Віленського миру 1656 р. між Річчю Посполитою і Московським царством: «...Те обои давно слученые государства се есть Корона Польская и Великое княжество Литовское, по прежнему соединению под властью его королевского величества со всеми землями останутца *окроме України*, которая у великого государя нашего его царского величества в подданстве учинилась, гетман Богдан Хмельницкой с *Войском Запорожским с городами и с землями*...»⁶⁴. Комісари Речі Посполитої, які проводили переговори на Віленській комісії у м. Немежі, звітували до Варшави: «...Ми також сказали, що *без реституції України миру бути не може*»⁶⁵. Польський підканцлер А. Тшебіцький в одному з листів за 15 вересня 1656 р. писав, що у разі крайньої потреби можна віддати московському царю землі «...на пограниччя Березиною від Великого князівства Литовського, а Дніпром від Корони *в Україні*»⁶⁶. Литовський дипломат К.-П. Бжостовський залишив такі свідчення про перебування представників Війська Запорозького на міждержавній комісії 1656 р.: «*Що стосується України*, то вони (московські послы. — Авт.) говорили, що тут знаходяться *козацькі послы*, які щойно приїхали, і які, за їхніми словами, не хочуть належати Польщі»⁶⁷. Власне, усі ці висловлювання, по суті, засвідчили певну суб'єктність «України» як нового державно-політичного утворення.

⁶² Документи Богдана Хмельницького... — С. 470.

⁶³ Там само. — С. 498.

⁶⁴ РДАДА. — Ф. 79 «Зносини Росії з Польщею», 1656. — Спр. 56. — Арк. 167–167 зв.; Русская и украинская дипломатия в международных отношениях в Европе середины XVII века. — М., 2007. — С. 200.

⁶⁵ Цит. за: Федорук Я. Віленський договір 1656 року: східноєвропейська криза і Україна у середині XVII століття. — К., 2011. — С. 459. У матеріалах переговорів на Віленській комісії 1656 р. йшлося про належність України до Речі Посполитої за можливості елекції царя Московської держави на польський королівський трон: «...Wielkie Xiestwo Litewskie od Hdra naszego cale puszczone y *Україне do zywota swego trzymajac* zupelných titulow wedle Pakt Polanowskich zaziwac bedzie» (РДАДА. — Ф. 389. — Оп. 2. — Спр. 597. — Арк. 181 зв.; Федорук Я. Назв. праця. — С. 459).

⁶⁶ Бібліотека Музею князів Чарторийських у Варшаві. Відділ рукописів. — Од. зб. 386/IV. — Арк. 156.

⁶⁷ Сборник [Муханова П. А.]. — СПб., 1866. — С. 527.

13 березня 1657 р. у листі до московського царя гетьман писав про те, щоб *«на Україні шляхта не бувала...; і те все робиться зі сторони польської на сварку, щоб нас з усім Військом Запорозьким і з усім народом православним від вас Великого Государя відлучити»*⁶⁸. 23 квітня 1657 р. у дипломатичній «Інструкції» послу до Москви Ф. Коробці відзначалося: «...Цесар турецький указ учинив сильно готуватися паші Силістрійському на мультян і волохів таким звичаєм, якщо *підуть з турками на Україну* мультяни і волохи *будуть нас, козаків, воювати...*»⁶⁹.

Поступово в уявленнях верхівки Війська Запорозького «Україна» перетворювалася на державне утворення, яке не тільки самостійно могло б визначатися з «дідичною» чи іноземною монаршою протекцією⁷⁰, але й існувати на чолі з власним «королем»-гетьманом. Про це, зокрема, говорилося у дипломатичній «Інструкції» коронному послу до Чигирини С. Беневському (поч. 1657 р.): «...Хай розважить Хмельницький, чи годиться, щоб царя було визначено наступником Його Королівської Милості, бо він не хоче миру за інших умов, лиш хоче бути проголошеним королем, або *щоб йому віддали Україну* і велику частину Литви»⁷¹. «...А писатися йому *Князем Київським і Чернігівським* і гетьманом Війська Запорозького, а мати йому владу у своїй землі в отчинах своїх шляхетських, в судах і управах в тих краях, які йому, Хмельницькому, і козакам від Його Королівської Величності на віки спадковим правом дані і підтверджені будуть»⁷², — відзначалося у проєкті угоди між Військом Запорозьким та Шведським королівством на початку 1657 р.

Протягом червня–серпня 1657 р. у Чигирині перебував посол Трансильванії Ф. Шебеші, який у своєму щоденнику залишив такий промовистий запис стосовно політико-правових уявлень верхівки Війська Запорозького щодо своїх владних повноважень: «Під час розмови з Виговським з іншим московським послом вийшов спір, чому гетьман [Хмельницький], не повідомляв про те царя, що укладає мир зі шведами і семигородським князем, і чому гетьман сам не їде вести переговори з

⁶⁸ Акты ЮЗР. — Т. III. — С. 597.

⁶⁹ Документи Богдана Хмельницького... — С. 582.

⁷⁰ Про це див.: Чухліб Т. Секрети українського полівасалітету: Хмельницький — Дорошенко — Мазепа. — К., 2011.

⁷¹ ПКК. — Т. III. — Ч. III. — С. 155–156; Див. також: Пernalь А.Б. Річ Посполита двох народів і Україна. Дипломатичні відносини 1648–1659 рр. / Переклад з польської Ю. Мицика. — К., 2013. — С. 202.

⁷² Документи епохи Богдана Хмельницького 1656 и 1657 гг., извлеченные из Главного московского архива Министерства иностранных дел / Собр. М. Каманин. — К., 1911. — С. 14.

царем, а все частіше тих чи інших козаків посилає замість себе. На що гетьман Іван Виговський відповідав, що «коли цар у себе в країні є цар, то і гетьман у себе в країні такий же король чи князь, він її мечем відвоював і зброєю від іга звільнив, тому коли бажаєте, будьте нам доброзичливі, інакше, побачите, повернемося проти вас, да того ж татар, шведів, венгрів супроти вас повернемо...»⁷³.

Власне, те, що Б. Хмельницький, а за ним І. Виговський уявляли себе правителями України, засвідчують слова останнього після його скинення з гетьманства. 17 серпня 1660 р. у листі до литовського князя Богуслава Радзивілла «екс»-гетьман Виговський просив політичної підтримки у конюшого Великокого князівства Литовського та стверджував, що «урядував Україною»⁷⁴. Власне, вищі урядовці Війська Запорозького ще від 1648 р. поступово вибудовували синонімічний ряд політичних назв для території, де встановилася їхня влада.

У тексті глейтовного універсалу грецьким купцям від 19 лютого 1658 р. гетьман І. Виговський писав: «...Доносимо до відомості, що ми за проханням грекам купцям, що знаходяться на Україні дозволяємо в містах, містечках і селах різними товарами ксандями торгувати»⁷⁵. Одночасно простежувалася попередня традиція офіційних структур Війська Запорозького називати підвладну їм територію «Україною». Означенням «Україна» представники вищої козацької старшини користувалися не тільки в офіційному, але й також у приватному листуванні. Так, зокрема, 19 березня 1658 р. І. Виговський писав своєму батькові Остафію про «сварку, у якій не можна **домів і всієї України** [залишити]»⁷⁶. Потрібно зазначити, що від часів правління І. Виговського словосполучення «вся Україна», «всієї України» усе частіше входять до ужитку козацької старшини. Очевидно, що цей факт був спричинений міжнародною ситуацією, відцентрованими тенденціями та подіями громадянської війни, у результаті чого Військо Запорозьке поступово поділялося

⁷³ Цит. за: Русская и украинская дипломатия в международных отношениях в Европе середины XVII века. — С. 361.

⁷⁴ Цит. за: Мицик Ю. З листування Івана Виговського // Український археографічний щорічник. — Вип. 13–14. — К., 2009. — С. 525. Очевидно, що усвідомлення гетьманів Війська Запорозького стосовно свого володарювання / урядування / правління «Україною» з'явилося в т. ч. і під зовнішньополітичним впливом. Зокрема, кримський хан Іслам-Гірей III у своїх листах звертався до Б. Хмельницького як «правителя усієї Русі» (Державний архів у Кракові. — Ф. «Зібрання Пінночі». — № 363. — Арк. 721; Мицик Ю. З дипломатичної документації Б. Хмельницького та І. Виговського // Національний університет «Києво-Могилянська академія». — Т. 14: Історія. — К., 1999. — С. 105–106).

⁷⁵ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687) / Упоряд.: І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко. — К.–Львів, 2004. — С. 65.

⁷⁶ Акты ЮЗР. — Т. IV. — С. 105.

на «два береги» Дніпра — «правий берег» (Правобережжя) та «лівий берег» (Лівобережжя).

Того ж року у документі під назвою «Перелік пунктів і покірних прохань, які подає Його Милість Ясновельможний гетьман Війська Запорозького разом з усім Військом Запорозьким і Народом Руським Його Королівській Милості і всій Речі Посполитій від 1659 року» неодноразово вживалося словосполучення «у всій Україні», під чим малося на увазі як Правобережжя, так і Лівобережжя: «Панові обозному Великого Руського князівства і Війська Запорозького має належати тепер кварта..., а після смерті теперішнього посідача як Житомирське староство, так і адміністрація всіх селітроварень **у всій Україні** в королівських маєтках має належати тому ж панові обозному, щоб Річ Посполита і військо мали завжди надмір пороху і куль, не витрачаючи на це інших коштів»⁷⁷. Тут же йшлося про «перебування старост **на Україні**», «усе рицарство **на Україні** перебувало чому», «постанови для військової влади **на Україні** про військову дисципліну», «про стан шляхетський **українських обивателів**», «в **Україні** сила полягає у військової дисципліні», «шляхтою, що є **на Україні**», «щоб не доходило **на Україні** до заворушень», «кварти у **українних староств**», «про перебування [старост] у **староствах українних**», «щоб жінки не мали жодних **українних староств**, бо в **Україні** завжди, а тепер особливо, потрібно якнайбільше лицарських людей», «постійними воєнними труднощами **в Україні**», «щоб якнайшвидше **українські обивателі** почали володіти маєтностями його королівської милості, які є **в Україні**», «після смерті теперішніх посідачів мають відійти до **українних обивателів**»⁷⁸.

Як же виглядала локалізація «усієї України» у територіальних претензіях представників Війська Запорозького? Зазвичай польські, а за ними й окремі українські історики стверджують, що назва «Україна» поширювалася тільки на землі Київського, Брацлавського та Чернігівського воєводств⁷⁹. Однак це не зовсім так, про що свідчать записи переговорів посольства Війська Запорозького у Москві на чолі з полковником

⁷⁷ ЗНТШ. — Т. ССІІ. — Львів, 1991. — С. 329–339. У цей час король Речі Посполитої Ян II Казимир уже вживає назву «Україна» у політичному контексті: «...Нарешті **повернута** за благословенням неба **під владу Його Королівської Милості і Речі Посполитої вся Україна**, постійними невтомними зусиллями...» (Цит. за: *Перналь А.Б.* Річ Посполита двох народів і Україна. Дипломатичні відносини 1648–1659. — С. 255). Польською: «ро *wszystkiej Ukrainie*».

⁷⁸ ПКК. — Т. III. — С. 338. Перекладено з польської мови. Подаємо за виданням: ЗНТШ. — Т. ССІІ. — Львів, 1991. — С. 329–339.

⁷⁹ Про територіальні претензії гетьманів Війська Запорозького див.: *Козут З.* Кордони України: територіальні візії козаків від гетьмана Б. Хмельницького до гетьмана І. Самойловича // Укр. іст. журн. — № 3. — 2011. — С. 50–73.

Г. Лісницьким наприкінці квітня — початку травня 1658 р. Зокрема, послаи стверджували: «...Чули вони, що після їх від'їзду послав гетьман Павла Тетерю *на Україну до Острога і до Корця, а ті городи недалеко від Брестя-Литовського...*»⁸⁰. Як відомо, Остріг і Корець були старовинними містами Волині та входили до Волинського воєводства. Таким чином назва «Україна» в уявленнях козацької старшини поширювалася і на частину територію Волині⁸¹. Це підтверджувалося і у листі корецького шляхтича І. Дворецького до свого дядька, наказного київського полковника В. Дворецького, від 12 травня 1658 р.: «...Великого Государя бояр і воєвод і ратних людей в Черкаських городах *і на Україні від Черкаських городів* ніде немає: а Польські і Литовські люди збираються від Києва в ближніх містах і хочуть приходити до гетьмана...»⁸². На нашу думку, означення «Україна» вживалося одночасно у «вузькому», «середньому» та «широкому» розуміннях. Його «вужча» локалізація була традиційною та з кінця XVI ст. обмежувалася територією Київського та Брацлавського воєводств. У «середньому» сприйнятті козацької старшини це була територія, завойована Військом Запорозьким, включно з Чернігівським, частинами Волинського та Подільського воєводств Речі Посполитої. А у «ширшому» розумінні очільників Війська Запорозького назва «Україна» розповсюджувалася на усі колишні терени давньої Русі (там, де проживав «руський народ», поширювалася «руська мова» та православне «грекоруське» віросповідання), включно з територією Руського воєводства Корони Польської, а також Мінського воєводства Великого князівства Литовського.

У дипломатичній інструкції Війську Запорозькому до Московського царства від 21 квітня 1658 р. у статті 4-й писалося: «Про государя Волоського повідомляємо Вашу Царську Величність: хоча мав би волю в *землю Українну* з усіма скарбами уступити, однак, побачивши між нами незгоду, пішов до Венгрів, не маючи здоров'я, коли на нього Турки наступали»⁸³. У липні 1658 р. гетьман Іван Виговський отримав листа від господаря Волошського князівства, де про Україну говорилося як «дер-

⁸⁰ Акты ЮЗР. — Т. III. — С. 109.

⁸¹ На початку 1657 р. у канцелярії шведського короля Карла X Густава було випрацювано проект договору з Військом Запорозьким, де у 2-й статті відзначалося: «Також усе, що на цій стороні Берези (р. Березини. — *Авт.*) *є в Україні і на Волині*, щоб Москва з цього часу до того справи не мала, окрім того, що *це Хмельницького уділ буде*, все належало б Його Королівській Величності і Короні Свейській». Про це див. нашу статтю: *Чухліб Т.* Українсько-шведські відносини за доби правління Богдана Хмельницького та Івана Виговського (1654–1658 рр.) // Іван Виговський: Зб. ст. наук. конф., присв. 350-літтю Конотопської битви. — Львів, 2010. — С. 14–26.

⁸² Акты ЮЗР. — Т. III. — С. 116.

⁸³ Там же. — Т. VII. — СПб., 1872. — С. 216.

жаву»: «Хан... хоче рушати війська: одні кажуть, що через *держави Українські* і Польські до Венгер; а другі кажуть, що через землю Мультянську»⁸⁴. 29 липня т. р. Виговський пише лист латинською мовою до польської королеви Марії Людовіки з засвідченням підданства Війська Запорозького Речі Посполитій, де прямо називає підлеглу йому територію «Україною», яку він повернув «дідичному» монархові: «*Omnes quaesivi modos, quibus Ukraina haereditario domino restitueretur; ... Moschus enim fraude Ukrainam possidere cogitabat, quod Deus avertat. Quod si nunc sub regimine meo Ukraina non fuerit subdita...*»⁸⁵. В офіційному акті нобілітації Івана Виговського королем Яном II Казимиром від 13 листопада 1658 р. було відзначено, що «...*Окремі воєводства України та Великого князівства Литовського* під владою великого князя Московського точно опиняться»⁸⁶. Тут в одному ряду з «Україною» виступає «Велике князівство Литовське», що засвідчує політичне, а не географічно-територіальне розуміння поняття «Україна». Крім того, говориться про «воєводства України». Вже не будучи гетьманом, Іван Виговський у статусі київського воєводи пише 17 грудня 1659 р. з м. Полонне до великого коронного канцлера Речі Посполитої М. Пражмовського про свої владні повноваження в «ойчистій Україні»⁸⁷.

Гетьмани Богдан Хмельницький та Іван Виговський, а також їхні писарі, канцеляристи та найближче оточення протягом 1649–1657 рр. уявляли «Україну» як окрему від Речі Посполитої «землю» у якої був «рубіж», який потрібно було «оберігати» від різних ворожих сил. «Неприятелями України» (в окремі періоди — союзниками) у цей час були «ляхи», «татарове», «мультяни», «волохи», «венгри», «орди» тощо. Вони постійно «нівечили», «пустошили», «розоряли», «воювали», «висікали», «зносили», іншими словами, «нападали» на те, що у канцелярії Війська Запорозького називали «Україною» й «Українними городами». Як можна зрозуміти з логіки вживання відповідних термінів гетьманом, полковниками і сотниками Війська Запорозького, по-перше, під «Україною» вони розуміли не так географічне, як територіально-політичне утво-

⁸⁴ Там же. — С. 250.

⁸⁵ Національна бібліотека України ім. В. Вернадського НАН України. Інститут рукопису (далі — НБУВ. ІР.). — Ф. X. — Од. зб. 7487–7555. — Арк. 74; *Гарасимчук В.* Матеріали до історії козаччини XVII віку. — Львів, 1994. — С. 96.

⁸⁶ НБУВ. ІР. — Арк. 97–100. *Гарасимчук В.* Назв. праця. — С. 123. Латинською: «...*Ade out complures palatinatus Ukrainae et Magni Ducatus Littuaniae in potestatem magni ducis Moshoviae prorsus delaberentur.*»

⁸⁷ ПКК. — Т. III. — С. 402. Польською: «...*Regimentowi memu powierzona, przeciwko ojczestemu w Ukrainę był sporządzony nieprzyjacielowi, y formalnego w Ukrainę za mną wojska wyprawa nie była opozniona.*»

рення, адже вона «вся повстала» і її треба було «оберігати»; по-друге, «Україна» в означеннях козацьких канцеляристів чітко почала відокремлюватися від «Польщі» — була «своєю» та «нашою»; по-третє, «Україна» почала виступати синонімічним відповідником «Русі»⁸⁸, пізніше — «Малої Русі («Малої Росії»)); по-четверте, володіння Війська Запорозького «на Україні» та «в Русі» поділялися на окремі «землі» — «Київщизну» (суфікс «изн» визначав збірну назву регіону, місцевості), «Уманщизну», «Черніговщизну», «Ніженщизну», «Сіверщизну» тощо, при цьому у певних випадках «Україна» вживалася в одному семантичному ряду з цими «землями». «Україна» також була «руською», що, вочевидь, засвідчувало проживання на її території «руського народу» («православного народу»), а також те, що тут колись давно правили «княжата руські». З огляду на це, гетьман заявляв, що Військо Запорозьке «визволило Україну», яку потім прийшлося «захищати». Поряд з «Україною» щодо маркування території, над якою здійснювався політичний контроль Війська Запорозького, досить часто уживалося таке стійке словосполучення, як «Українні городи».

2. «Українні городи»: офіційна мовно-політична конструкція

17 серпня 1649 р. Б. Хмельницький вислав свої чергові вимоги до Яна II Казимира, які склалися з 18-ти пунктів і торкалися майже всіх сфер взаємовідносин між Військом Запорозьким і Коронаю Польською. Зокрема, король Речі Посполитої не лише мав підтвердити всі попередні «права та вольності», але й, по-перше, «Іх М[илості] канцлери, коронний і Великого князівства Литовського, повинні *видавати Русі* привілеї, декрети, мандати без будь-якої затримки і зволікання, понад права, якими користується коронна шляхта»; по-друге, «У місті Києві та *інших Українних городах*⁸⁹ єзуїти і ченці римської релігії, як ніколи раніше, так і тепер, щоб ні від кого засобів для існування не одержували, бо від

---

⁸⁸ Зокрема, литовський гетьман Януш Радзивілл не розділяв у своїх уявленнях «Русь», «Україну» та «козаків», протиставляючи їх «Полякам». У 1652 р. він заявляв: «...Буде бій останній — чи Полякам погибель, чи *Русі*. *Якщо може переможуть Поляки, тоді остаточно загине рід і віра Руська і вся Україна...* А якщо переможуть *козаки*, то не вже б мали піддатися Поляки козакам в нужду і мучительство» (Акты ЮЗР. — Т. III. — С. 490).

⁸⁹ У «Словнику української мови XVI — першої половини XVII ст.» (Т. 7: Г–Д. — Львів, 2000. — С. 38) під «городом» розуміється: 1) замок (укріплене місце з оборонними спорудами); 2) місто (населений пункт); 3) місто з населенням города; 4) власна назва.

ченців і релігії починаються незгоди і порушення спокою»⁹⁰. У даному випадку Військо Запорозьке декларувало себе захисником політичних прав «Русі», при цьому виокремлюючи її, як автономну одиницю, з «політичного тіла» Речі Посполитої. Тут ще не зрозуміло, як в уряді Війська Запорозького уявляли собі вживання назви «Русь» співвідносно до терміну «Україна», хоча вживання словосполучення «Київ та інші Українні городи» дає підстави розуміти синонімічність застосування означень «Українні» (тобто — «українські» у прочитанні першої половини — середини XVII ст.) та «Руські».

У цей час прикметник «Українний»⁹¹ неодноразово вживається для означення «панів державців», «панів полковників» і навіть усіх «панів обивателів», тобто шляхетського стану⁹² східних воєводств Речі Посполитої. Так, у дипломатичній «Інструкції», яку було складено для посольства на чолі із корсунським полковником Максимом Нестеренком з метою утвердження Зборівського договору на Варшавському сеймі (працював у грудні 1649 — січні 1650 рр.), відзначалося: «Господь Бог свідком, що нинішня пожежа війни в Річі Посполитій виникла не з нашої вини, але саме через те, що протягом кільканадцяти років ми зазнавали нестерпних знущань від їхніх милостей панів *Українних державців і панів полковників*... Їхні милості *пани Українні обивателі* та інші не повинні карати своїх підданих, хоча б хто з них у той час і був при війську»⁹³.

У звіті піддячого Г. Богданова за серпень 1651 р. до Москви неодноразово вживається у різних варіаціях словосполучення «Українні городи» («...Приходу на *свои козацкие Украинные городы*...; чаяли приходу кримського царя на *Украинные свои козацьи городы*; отпустит и проводить [гетмана] до *Украинных ево городов*...; и во все *Украинные городы [послать универсал] до всех светцких и духовных людей*, чтобы

⁹⁰ Документи Богдана Хмельницького... — С. 128–131; Універсали Богдана Хмельницького... — С. 52–56.

⁹¹ На 1649 р. вже існувало (а, отже, сформувалося та функціонувало задовго до того) таке означення як «українна / українська миля». Зокрема, у трактаті невідомого польського шляхтича «Відповідь на сентенцію про заспокоєння Війська Запорозького 1649 р.» писалося: «...Цей окоп є завдовжки чверть *української милі*, а завширшки — півчверті милі... Окружність довкола табору становить чверть *української милі*, тобто *півмилі польської*...» (Джерела з історії Національно-визвольної війни... — Т. 1. — С. 453).

⁹² Слід відзначити, що у «Декларації ласки Короля Його Милості на пункти прошення Війська Запорозького» від 18 серпня 1649 р. йшлося про «обивателів Українних», під якими, очевидно, слід розуміти шляхетський стан: «...Тільки згода, милість заховатися мусить між *обивателями Українними* і Військом Запорозьким Його Королівської Милості і усієї Речі Посполитої» (Акты ЮЗР. — Т. III. — С. 416).

⁹³ Архив ЮЗР. — Ч. VIII. — Т. IV. — К., 1908. — С. 362–365.

они полковников и все Войско Запорожское уговаривали...; на угрозу к **Украинным козацким городом...**»⁹⁴. З огляду на сприйняття тогочасної складної військово-політичної ситуації, висловлювання московського представника при уряді Хмельницького видаються більш «глибшими» стосовно розуміння понятійних лексем, які побутували на той час у гетьманському середовищі. Зокрема, слід звернути увагу на те, що «Українні города» означувалися цим середовищем як «свої» та «козацькі», а також на ту важливу обставину, що у цих «городах» проживали «світські і духовні люди», на яких мали розповсюджуватися певні політико-правові норми. Якщо застосовувати метод історичної / політичної антропології, то можна відзначити, що вживання займенника «його» у словосполученні «Українні **його** города» стосовно належності цих «городів» владі Б. Хмельницького прирівнювало гетьмана Війська Запорозького до тогочасних напівзалежних монархів Східної Європи, на зразок кримського хана.

Перебуваючи в 1651 р. у Москві, під час дипломатичного прийому посол Війська Запорозького полковник С. Савич говорив про (у записі московського писаря) «рубеш меж Поляки и Черкасы, поченши от Днепра аж до Днестра», а також про те, що шляхта Корони Польської втратила свої маєтності у східних воєводствах Речі Посполитої («Поляки, а именно Вишневецкий и иные сенаторы, **которые имели свои маєтности в тех Украинных местах, которыми Черкасы овладели**»)»⁹⁵. У листі гетьмана Б. Хмельницького до царя Олексія Михайловича від 23 березня 1653 р. зустрічаємо означення «Українних домів»: «...Щоб хотя **наших Украинных домів** Божих і самої столиці Києва, також частини цієї **Малої Русі нашої**»)»⁹⁶.

Розглянемо, у яких випадках словосполучення «Українні города» вживалося в офіційному епістолярії Б. Хмельницького (листування з царем Олексієм Михайловичем): 1) у листі до царя від 16 травня 1654 р. («...**в Манькувке** (Маньківці на Черкащині. — Авт.), **городі нашому українному...**»)»⁹⁷; 2) лист того ж до того ж від 28 вересня 1654 р. («...**під Животов, город Українний...; города Українні пустошити...; на городи наші Українні йти мають...; до городів Українних повертаємо...; яке спустошення в городах наших Українних...; великі заворушення в Україні через неприятелів ляхів...**»)»⁹⁸; 3) лист того ж до того ж від 21 листопада т. р. («...**в Шаргород і інші города... Українні ввійшли...**»

⁹⁴ Акты ЮЗР. — Т. III. — С. 465–476.

⁹⁵ Там же. — С. 466.

⁹⁶ РДАДА. — Ф. 229 «Малоросійський приказ», 1653. — Стовп. 11/5822. — Арк. 14.

⁹⁷ Акты ЮЗР. — Т. X. — С. 676.

⁹⁸ Документи Богдана Хмельницького... — С. 384–385, 386–387.

городи Українні цілі перебували...»)⁹⁹. Символічним виглядає вживання прикметника «наші» стосовно «Українних» міст, які, з одного боку, були під владою Війська Запорозького, а з іншого — протекторатом московського царя, про що свідчило згадування «Його Царської Величності» поряд з «Українними городами».

З контексту функціонування у цей час словосполучень «Українні городи», «Українні наші городи» випливає, що ці означення були, по суті, синонімом до «України». Так, 22 лютого 1655 р. у листі до Олексія Михайловича гетьман Б. Хмельницький турбується про те, що міжнародна коаліція у складі «волохів, мультян, венгрів і турків ляхам поміччю бути мають» і що вона «*Україну знести могла*»¹⁰⁰. Переживаючи за стан «України», у посланні з Богуслава до московського патріарха Никона від 26 лютого т. р. гетьман пише, що Кримський ханат разом з Коронаю Польською збирається у черговий похід «*на нас і воювати городи Українні*» (трохи нижче у цьому ж листі — «*всією силою ударити на Україну хочуть*»)¹⁰¹. Черговий раз про «Українні городи» гетьман згадує у листі на царське ім'я від 26 серпня 1655 р. у такому контексті: «Уже немало татар, переправивши їх в Очакові і в тавані і під *наші Українні городи* підпадати почали...»¹⁰². При цьому у реченні перед цим Б. Хмельницький просто пише про «наші городи».

У внутрішньому офіційному вжитку Війська Запорозького також відбуваються перші зрушення — у матеріалах слідчої комісії під керівництвом київського полковника А. Ждановича (розслідувала конфлікти Війська Запорозького з Московським царством на білоруських землях Великого князівства Литовського¹⁰³) 20 травня 1656 р. головою комісії було заявлено: «...Велів усім козакам Українним і залогам із Могилева і із Могилевського повіту, також і з інших повітів і з Чаус... *вийти там, хто перед тим там жив*»¹⁰⁴. Тобто з цього наказу стає зрозуміло, що «Українні козаки» — це є «козаки з України» («українські козаки»), які «тимчасово» перебували на теренах Білої Русі.

У листі до царя від 10 липня 1657 р. Б. Хмельницький зауважує, що «татарове з поляками зійшлися, і про те промишляють, якби усі *Українні*

⁹⁹ Там само. — С. 400–401.

¹⁰⁰ РДАДА. — Ф. 124 «Малоросійські справи». — Оп. 3. — Спр. 57. — Арк. 1.

¹⁰¹ Там само. — Ф. 214 «Сибірський приказ». — Стовп. 1736. — Арк. 270–371.

¹⁰² Документи Богдана Хмельницького... — С. 442.

¹⁰³ Про діяльність комісії полковника А. Ждановича див.: Гурбик А. Участь генеральної старшини уряду Б. Хмельницького в міждержавних слідчих комісіях // Українська держава другої половини XVII–XVIII ст.: політика, суспільство, культура. — К., 2014. — С. 302–322.

¹⁰⁴ Акты ЮЗР. — Т. III. — С. 524.

городи... розоряти. А якщо б *Україну розорили*, то уже б нічого більше домислювати...»¹⁰⁵. У листі до думного дяка Алмаза Іванова від 10 липня т. р. він писав: «татарин сполучившись з поляками немало окраїнних городів вирубили і другі добуває, маючи давній умисел ні у що *Україну обернути*...; не тільки *Україну, землю* Його Царської Величності, задумувалися спустошити...»¹⁰⁶. У листі до боярина І. Милославського від 10 липня т. р. гетьман зауважував, що «татарове, злучившись з ляхами, немало *городів Українних* повисікали...; і не тільки *Україну замишляє знівечити*...»¹⁰⁷. У гетьманському посланні до воєводи Г. Ромодановського від 16 липня т. р. також відзначалося, що кримський хан «*городи Українні спустошить*...; на *городи Українні* вийшов з Криму»¹⁰⁸. Невдовзі, 22 липня, Б. Хмельницький повторно пише до Г. Ромодановського і знову кілька разів уживає таке словосполучення, як «українні городи» («всю свою потугу на *городи Українні* обернуть...; рачиш притягнуть в *городи Українні* з тими військами...») ¹⁰⁹. «Україна — Українні городи — Земля» — такий асоціативний ряд вибудовувався Б. Хмельницьким у цих посланнях.

Іван Виговський, який довгий час був генеральним писарем Війська Запорозького (а, отже, був безпосередньо причетним до творення його офіційними структурами власного «понятійного апарату») продовжив традицію Б. Хмельницького щодо вживання словосполучення «Українні городи», про що свідчили: 1) лист І. Виговського до московського воєводи Н. Зюзіна від 30 вересня 1657 р. («...Павло Сапіга... наблизився і конче на *городи Його Царської Величності Українні* воювати хоче») ¹¹⁰; 2) гетьманське послання до Олексія Михайловича від 21 листопада т. р. («...Боронити *Українних Вашої Царської Величності городів* буду») ¹¹¹; 3) лист того ж до того ж від 25 листопада т. р. («...Щоб вони на Військо Вашої Царської Величності Запорозьке і на *Українні Вашої Царської Величності* городи...») ¹¹². У цьому ж листі І. Виговський в одному реченні після уживання словосполучення «Українні городи» (для того щоб, очевидно, не повторюватися) пише про «Україну»: «...[Калга

¹⁰⁵ Там же. — Т. XI. — СПб., 1879. — С. 714–715.

¹⁰⁶ Там же. — С. 755–756.

¹⁰⁷ Там же. — С. 752–753.

¹⁰⁸ Цит. за: Крип'якевич І. Неопубліковані листи Богдана Хмельницького. 1650–1657 рр. // ЗНТШ. — Т. 149. — Львів, 1936. — С. 183–184.

¹⁰⁹ Там само. — С. 187–188.

¹¹⁰ Акты ЮЗР. — Т. IV. — С. 29.

¹¹¹ Там же. — С. 73.

¹¹² Там же. — С. 78.

салтан] ляхів чекаючи, щоб з ними з'єднавшись *Україну воював*»¹¹³. Тобто гетьман змінює семантичну форму сприйняття «України»: від-тепер, на його думку, «не на ній воювали», «а її воювали», що означало вже не просто територію, а «землю», де утверджувалося державно-політичне утворення; 4) лист «опозиційного» Полтавського полковника М. Пушкаря до московського воєводи Г. Зюзіна від 6 лютого 1658 р. («...Пан Виговський... помирився з ляхами і з ордою і йде проти Війська нашого на *города наші Українні, узяттям і вогнем хоче розорити усю Україну*») ¹¹⁴; 5) лист І. Виговського до московського воєводи Г. Долгорукого від 8 жовтня т. р. («А якщо б які раті на нас наступати мали *і в Україні наші* образи чинити...») ¹¹⁵; 6) гетьманське послання до Олексія Михайловича від 8 жовтня 1658 р. («На кров християнську наступає і тим, що посилає ратних людей в *города Українні*, проливає і розоряє...») ¹¹⁶.

Складний процес політико-семантичного функціонування понять «Україна» та «Українні города» засвідчили положення т. зв. Жердівських статей, які у 1659 р. представники Війська Запорозького подали до Москви. У них, зокрема, зазначалося: «*В Украине, Войске Запорожском, по всех городах, так на сем, яко и на том боку Днепра* абы Воевод по городах не наслано, только в одном самом Киеве, яко за славной памяти небожика Пана Богдана Хмельницкого, было, так и тепер zostавало...; *Полковники, яко заставали по городах всех Украинных и якую власть* де в воску належити мели...»¹¹⁷. Як бачимо, тут чітко прописувалося, що «Україна» є «Військом Запорозьким». Крім того, «Україна» існувала «по всіх городах, яко і на тому березі Дніпра». У даному випадку треба пояснити, що «береги Дніпра» — це не «побережжя Дніпра», а велика територія на Правобережжі (із західним кордоном — «по річку Случ») та Лівобережжі (з північно-східним кордоном «по місто Ромен»).

З аналізу даного документа стає зрозумілим, що вислів «Українні города» має також політичне наповнення, адже владу у цих містах мали здійснювати полковники Війська Запорозького. Те, що словосполучення «Українні города» мало не стільки географічно-територіальне, як політичне смислове навантаження, засвідчує і один з останніх універсалів І. Виговського від 1 березня 1664 р. У ньому колишній гетьман, уже як «воєвода і [г]енерал землі Київської», так оцінював початок повстання

¹¹³ Там же.

¹¹⁴ Там же. — С. 93.

¹¹⁵ Там же. — С. 178.

¹¹⁶ Там же. — С. 180.

¹¹⁷ Акты ЮЗР. — Т. IV. — С. 256–257; Источники малороссийской истории, собранные и изданные Д.Н. Бантышем-Каменским. — Ч. 1. — М., 1858. — С. 102–103.

проти Корони Польської на Правобережжі: «...Дійшло мені відати що в *городах Українних* запалився від ваших милостей домового запалу вогонь»¹¹⁸. Київський полковник Війська Запорозького В. Дворецький у листі від 3 травня 1659 р. писав, що «особливі місця святі, багато *церков і монастирів Київських і Українних*, звільнили з пашек Лядських...»¹¹⁹. Того ж місяця сотник міста Зінькова на Полтавщині Микита Безпалій і «усі Зіньківські жителі» у листі до московського царя написали, що «живуть де в *Українному городі*»¹²⁰.

18 липня 1659 р. у листі Війська Запорозького до московського царя, який був підписаний у м. Ромни генеральним обозним Тимофієм Носачем, генеральними судьями Германом Гапоновичем і Федором Лободою, черкаським полковником Федором Джулаєм, канівським полковником Іваном Лизогубом, корсунським полковником Іваном Ховицьким, переяславським полковником Тимофієм Цицюрою, уманським полковником Михайлом Ханенком, білоцерківським полковником Іваном Кравченком, паволоцьким полковником Іваном Богуном, охотницьким полковником Кирилом Зражевським, говорилося: «...З князем Григорієм Григорієвичем Ромодановським і іншими бояри, а потім із ближнім боярином і намісником казанським, з князем Олексієм Никитовичем Трубецьким, *в Україну свої війська прислали, які городи, міста, містечка, села ні у що обернули*, людей кілька тисяч в полон забрали, церкви Божі розорили»¹²¹.

А хто ж жив у цих «Українних городах»? Як відзначалося в одному з вище цитованих документів — «світські та духовні люди». А ким же були усі ці «люди» для вищих посадових урядників Війська Запорозького? В одному з листів до Олексія Михайловича від 17 жовтня 1658 р., під час розгортання війни між Москвою та Чигирином, І. Виговський стверджував, що «люди», які проживали в «Українних городах», були для гетьмана та козаків Війська Запорозького «своїми»: «...*І своїх людей по городам живучих* про утиснення всіляке не хотіли і нині не бажаємо кровопролиття між православними християни...»¹²².

3. Від «Українних країв» до «Української держави»: поява нових лексичних моделей

Насамперед потрібно звернути увагу на факт набуття нового смислового звучання такою лексею, як «Українні / Українські краї». Відразу ж

¹¹⁸ Універсали українських гетьманів... — С. 99.

¹¹⁹ Акты ЮЗР. — Т. III. — С. 445.

¹²⁰ Там же. — Т. VII. — С. 289.

¹²¹ Там же. — Т. XV. — СПб., 1892. — С. 413–414.

¹²² Там же. — Т. III. — С. 186.

після свого обрання на Генеральній раді Війська Запорозького в універсалі з Корсуня до грецьких купців від 23 листопада 1659 р. новий володар гетьманської булави Юрій Хмельницький проголошував: «Яко славної пам'яті родич наш для всілякої вигоди *тутейшим людям*¹²³ вольний гендель купцям грецьким в *Українних краях* позволив і своїм же правом між собою судитися, так і ми, ні в чому постанови батьківської не порушуючи, дозволяємо вільний гендель у *всіх наших Українських Литовських і Подольських краях* і інших по містах і містечках на ярмарках і торгах всілякими товарами, купуючи їм нові товари і старі збуваючи, гендлювати безмитно і без усілякого датку до скарбу нашого»¹²⁴.

З цього змістовного уривку гетьманського універсалу стає зрозумілим, що по відношенню до підконтрольної владі Війська Запорозького території вживається таке локалізаційне означення, як «Українні краї», а в іншому місці — «Українські Литовські і Подольські краї». Власне, «краї» виступають в уявленні гетьмана та представників канцелярії Війська Запорозького у множині, а також вживаються разом з такими займенниками, як «всі» та «наші». При цьому прикметник «Українний» писався з великої літери як власна назва «краю / країв», а також через суфікс «н» в одному випадку та через суфікс «ськ» — в іншому¹²⁵. З огляду на те, що прикметники «Український» і «Литовський» писалися не через розділовий знак «,», можемо припустити що словосполучення «всі наші Українські» безпосередньо стосувалося «Литовських і Подольських країв» та означувало їх як території («краї»), що були підвладними Війську Запорозькому.

У листі гетьмана Юрія Хмельницького до королівського комісара Речі Посполитої С. Беневського від 5 лютого 1660 р. з Чигирини йшлося про складнощі визначення зовнішньополітичного курсу Війська Запорозького: «Нехай відтак ніхто порозуміння і здогадів не кладе в своїй надії, аби ми мали намір віддалитися від Його Царської Милості, Пана Нашого, і того Пан Бог скарає, хто своєю непостійністю та хитрістю, не дотримавши присяги віри Його Царській Величності, *учинить знищення Україні*, яку уже скарав і каратиме. А Хмельницький, раз присягши Його Царській Милості *і піддавши Україну, вдруге віддаляти не мислить*¹²⁶. Закінчивши при тому мого листа, самого себе Вашій Милості, Милос-

¹²³ Очевидно, що словосполучення «тутейші люди» у даному випадку потрібно розуміти як «місцеві люди».

¹²⁴ НБУВ. IP. — Ф. 1. — Спр. 60348. — Арк. 222; Універсали українських гетьманів... — С. 135.

¹²⁵ Див.: [Ткач Ф.Є.] Палеографічно-правописні та фонетико-морфологічні особливості мови українських ділових документів XVII ст. — Одеса, 1974.

¹²⁶ Польською: «[...] i *poddawszy Ukrainę, drugi raz oddalać nie myśli*».

тивому Панові, віддаємо братерській приязні»¹²⁷. Як бачимо, «Україна» тут виступає як політична субстанція, адже їй могли учинити «знищення» через те, що «піддавали» під протекцію одного монарха й тим самим «віддаляли» від іншого.

Згідно ще з одним твердженням Юрія Хмельницького (гетьманський лист до київського митрополита Діоніса Балабана від 13 березня 1660 р.), «Україна» та «Українські городи» перебували під захистом «Його Царської Величності», а тому король Речі Посполитої не мав на них права: «Тільки щоб Король Його Милість Польський і Річ Посполита *в городи* Його Царської Величності *Українські* війська свого коронного не присилав, *народ наш гноблячи і Україну* собі з *іншими Малоросійськими городами привласнюючи*, які невдало попередники їх були у *княжат Руських* насильно з рук видерли»¹²⁸. При діяхронно-семантичному аналізі даного уривку тексту можна зрозуміти, що в «Україні» проживав «наш народ», який перед тим «гнобили» не тільки в «Україні», але й «інших Малоросійських городах», що у давні часи належали «Руським княжатам». Тобто у цьому конкретному випадку в тексті гетьманського листа вибудовувався такий стрункий понятійний синонімічний ряд, як «Україна — Українські городи — Малоросійські городи». При цьому словосполучення «Малоросійські городи» поглиналося поняттям «Україна».

Назва «Україна» неодноразово згадувалася в спеціальних дипломатичних «Інструкціях», які надавалися послам Війська Запорозького до Варшави, Москви, Стамбула та Бахчисараю. Зокрема, протягом березня 1660 р. у Москві перебували послы Війська Запорозького на чолі з впливовим козацьким старшиною полковником Ніжинського полку Василем Золотаренком. У дипломатичній «Інструкції» послам, яка була підписана гетьманом Юрієм Хмельницьким, серед іншого писалося: «...у Скарбі Військовому сущому він Тетеря з собою взяв неналежне¹²⁹ і *вивіз з України* неказаним звичаєм, що усьому Війську Запорозькому ще могло б і не повернутися... І на Пива полковника, який усе Полісся і *частину України*, спочатку монастир Межигірський і маєтності митрополічі і

¹²⁷ ПКК. — Т. III. — С. 419.

¹²⁸ Там же. — С. 422. Польською: «[...] Tylko żeby krol Jego M[ył]o[s]é Polski i R[ec]z[po]sp[oli]ta w horody Jego Car[skiego] Wiel[ic]zestwa] *Ukrainskie* wojska swego koronnego nie zsyłał, *narod nasz irritując* i *Ukrainę* sobie z inszemi Małorossyjskiemi horodami przywłaszczając, ktore niesłusznie antecessorowie ich byli xiążętom Ruskim gwałtem z rąk wydarli».

¹²⁹ Серед того, що забрав екс-гетьман П. Тетеря з Скарбу Війська Запорозького, були гетьманські клейноди (булава, печатка, хоругва, бунчук, литаври), а також монарші привілейні універсали та чимала сума грошей (Див.: Крикун М. Доля гетьманських інсигній (клейнодів), вивезених Павлом Тетерею до Польщі 1665 року // Крикун М. Між війною і радою. — К., 2006. — С. 175–203).

інших духовних все спустошив і зруйнував»¹³⁰. У 1-му пункті іншої дипломатичної «Інструкції» Юрія Хмельницького послам Війська Запорозького від 5 травня 1660 р. (надавалася на польсько-московську комісію, яка проходила у м. Борисові) писалося: «Посли наші на комісію вислані, **про границю України** мають домовлятися»¹³¹. У 5-му пункті цього ж документа відзначалося, щоб послы Війська Запорозького вимагали від поляків повернення полонених «**до домів своїх на Україну**»¹³². У супровідному листі гетьмана Юрія Хмельницького козацькому посольству на московсько-польську комісію за травень 1660 р. відзначалося: «Ваша Царська Величність зволив послів наших Василя Никифорова Золотаренка, полковника ніжинського, Федора Коробку і Константія Матюту [...] на Польську комісію, дозволивши їм вільно висловлюватися там щодо **Українних границь** Вашої Царської Величності... Що пригадується: через Вашої Царської Величності дворянина Івана Атанасовича Желябужського, **до нас, в Україну, присланого**, мило всі слова, від нього мовлені, ми прийняли; тоді ж таки й про **границю Українну** згадка була...; хан Кримський звичайно насильно з Ляхами **на Україну наступати** [буде]»¹³³.

Кілька разів означення «Україна» також згадувалося в дипломатичній «Інструкції» від 14 серпня 1660 р., наданій Юрієм Хмельницьким посольству до Москви на чолі з Г. Поддоненком: «...Кримський хан калгусалтана з мурзами і іншими послав на допомогу до військ Польських, вимишляючи нашому занепаду православ'ю, про що сил потрібно **на Україну прислати**... Щоб по милості своїй пребагатій зволив шурина мого Івана Нечая і його брата **відпустити до нас на Україну**»¹³⁴. У цій же «Інструкції» вживається така традиційна для тогочасного офіційного дискурсу Війська Запорозького лексична конструкція, як «Українні

¹³⁰ Акты ЮЗР. — Т. V. — СПб., 1867. — С. 13.

¹³¹ НБУВ. IP. — Ф. 2. — Спр. 15489–15538. — Арк. 80–81; Універсали українських гетьманів... — С. 155–156.

¹³² Там само.

¹³³ Источники малороссийской истории... — Ч. I. — М., 1858. — С. 123–124. Російськомовна версія листа: «Ваше Царское Величество изволил послов наших: Василия Никифорова Золотаренка, полковника Нежинского Федора Коробку и Константина Матюту [...] на комиссию Полскую, позволивши им волное мовене там о *границы* Вашего Царского Величества *Украинной*...; припомнитя виглядом Вашего Царского Величества дворянина Ивана Алексеевича Желябужского, *до нас в Украину присланного*, миле каждые словеса от его мовенные принялисмо, где и о *границе Украинной* поневаж зменка была [...]; хан Крымский конечно усылует с Ляхами *на Украину наступовати*» (ПКК. — Т. III. — С. 426–427).

¹³⁴ Акты ЮЗР. — Т. V. — С. 32.

городи»¹³⁵: «...Король Польський, хитрий в думках і в уставі, зібрав свої війська, наступає кріпко на Його Пресвітлу Царську Величність і **на Україніні городи** з посполитим рушенням»¹³⁶. У тогорічній вересневій «Інструкції» послам Війська Запорозького до Корони Польської на чолі з сотником Степаном Опарою писалося: «Орди під приводом допомоги, без жодного респекту, плюндрують **Державу Й[ого] К[оролівській] М[ило]сті** і зовсім **Україну нищать**»¹³⁷. У листі до московського дяка А. Іванова від 16 вересня 1660 р. Юрій Хмельницький пише: «...Щоб пану Ромодановському і іншими наказав добре спішно з ратними людьми **на Україну до нас** на поміч і на посилок йти; але якщо помочі не буде, то неприятель великий верх маючи і силу Польську, поважиться **не тільки Україну, але й Московські краї** [воювати]»¹³⁸. У черговій дипломатичній «Інструкції» послам Війська Запорозького до польського короля Яна II Казимира від 9 грудня 1660 р. гетьман Хмельницький вимагав, «щоб жовніри, Їх Милості, що **перебувають** нині **в Україні** на службі Його Королівській Милості і Речі Посполитої»¹³⁹ ніяких шкод не чинили. В гетьманській «Інструкції» від 27 грудня 1660 р. послові до Варшави С. Опарі писалося: «Орди під плащиком допомоги без будь-якої поваги грабують володіння Його Королівської Милості й остаточно **пустошать Україну**»¹⁴⁰.

Отже, як можна зрозуміти з текстів цитованих вище дипломатичних «Інструкцій» Війська Запорозького за 1660 р., по-перше, з «України» «вивозили» не тільки владні атрибути, але і матеріальні цінності, в т. ч. і гроші; по-друге, у політичному відношенні «Україна» почергово перебувала під протекторатом як «Його Царської Милості» (московського царя), так і «Його Королівської Милості» (польського короля); по-третє, «Україна» уже почала сприйматися як «Держава Його Королівської

¹³⁵ Стосовно уживання цього терміна протягом 1649–1659 рр. див. окремий підрозділ нашої статті під назвою «Україніні городи»: від географічного до політичного поняття»: Чухліб Т. Поняття «Україна» та «Українний» в офіційному дискурсі Війська Запорозького (1649–1659 рр.) // Україна в Центрально-Східній Європі. — Вип. 15. — К., 2015. — С. 33–38.

¹³⁶ Акты ЮЗР. — Т. V. — С. 32.

¹³⁷ ПВК. — Т. IV. — Отд. III. — К., 1859. — С. 75. Польськомовна версія листа: «Ordy pod płaszczykiem pomocy zadnego respectu nie mając Państwo JK Msci plądrują i wniwecy Ukrainę pustoszą».

¹³⁸ Акты ЮЗР. — Т. V. — С. 37.

¹³⁹ ПВК. — Т. IV. — Отд. III. — С. 54–55; Універсали українських гетьманів... — С. 170, 172. Польською: «[...] Aby żołnierze ich mm., w Ukrainie pod ten czas na usłudze je. k. m. i Ryptej będąci, ciężej nie byli ludziom Ukrainym».

¹⁴⁰ ПВК. — Т. IV. — Отд. III. — С. 74–75; Універсали українських гетьманів... — С. 176.

Милості»; по-четверте, про «границю України / Українні границі» можна було «домовлятися» на міжнародних з'їздах; по-п'яте, «Україна» поділялася на певні «частини», які «пустошилися» і «руйнувалися», на неї можна було «наступати», її «нищили» ворожі війська; по-шосте, саме у «доми свої на Україну» поверталися полонені під час військових дій козаки Війська Запорозького, для яких «Україна» була «своєю»; по-сьоме, слово «нас», як родовий відмінок займенника «ми», разом з прийменником «до» часто виступало як уточнювальний член речення саме до іменника «Україна»; по-восьме, назви «Україна» та «Українні / Українські городи» виступали в одному ряду з таким політико-географічним означенням, як «Московські краї».

Складна міжнародна ситуація, у якій перебувало Військо Запорозьке, спричинила листування його уряду з воюючими між собою сторонами — московським царем та польським королем. При цьому у листуванні з монархами сусідніх держав у різних контекстах неодноразово згадувався термін «Україна». Наприклад, 18 березня 1660 р. Юрій Хмельницький скаржився своєму тогочасному протекторові, цареві Олексію Михайловичу: «...Неприятелі ляхи, спілкуючись з іншими, мають неодмінний замисел на *Українні городи* Вашої Царської Величності ударити»¹⁴¹. 30 вересня т. р. з військового табору з-під Слободищ гетьман писав до царя: «Рушили спішно проти наступаючого *в Україну* неприятеля...; Король Польський ... також хан Кримський з ордами, як маємо від язиків відомість, спішно *до України йде*»¹⁴². У тексті листа Юрія Хмельницького до короля Яна II Казимира від 8 грудня читаємо: «...Знати то щось фатальне було, що так скоро Й[ого] М[иліс]ть Пан Обозний Коронний з *України* минулого року *виступив*, як зненацька у його сліди Московська сила наступила...; щоб жовніри, які *на Україні залишаються*, не були тяжкі людям, які до вольностей усіляких звикли»¹⁴³. Як свідчать джерела, ще під час Корсунської ради, у листопаді 1660 р., генеральний писар Павло Тетеря виголошував, що Військо Запорозьке протягом короткого проміжку часу неодноразово змінювало свою зовнішньополітичну протекцію (Москва — Варшава — Москва), і якщо це трапиться ще раз, то «він не лише печаті (генерального писаря. — Авт.) *не буде знати, але й всієї України*»¹⁴⁴.

З точки зору вживання понять «Україна» та «Українний» в офіційному дискурсі Війська Запорозького показовими є нижченаведені при-

¹⁴¹ ПКК. — Т. III. — С. 423.

¹⁴² Там же. — С. 434–435.

¹⁴³ ПВК. — Т. IV. — Отд. III. — С. 48–50.

¹⁴⁴ Цит за: *Wojcik Z. Ukraina w latach 1660–1663. Przyczynek do dziejow moznowladczej polityki (maszynopis pracy doctorskiej)*. — Warszawa, 1949. — S. 41.

клади з тексту Чуднівської угоди, яка була укладена між Чигирином та Короною Польською 17 жовтня 1660 р.: 1) «...Похід війська коронного і Їх Милості Панів Гетьманів **в Україну**¹⁴⁵; 2) «...Його Милість Пан Гетьман Запорозький, з усім своїм Військом повинен відступити від царя московського і від військ його, що **знаходяться в Україні**»¹⁴⁶; 3) «...А для визволення **Українних фортець**, що знаходяться у володінні Москви і під її захистом, Його Милість Пан Гетьман Війська Його Королівської Милості Запорозького, **повернувшись в Україну**»¹⁴⁷; 4) «...Якщо б коли-небудь, як в Запорожжі, як і де небудь **в Україні** показався бунт»¹⁴⁸. У додатковому до основного тексту Чуднівської угоди документі під назвою «Рада Їх Мил[ості] Панів Гетьманів Коронних з Його Милістю Паном Гетьманом Війська Запорозького» говорилося про **«поворот Війська Запорозького і усієї України** до послуху Його Королівській Милості»¹⁴⁹. На спільній раді королівських урядовців та старшини Війська Запорозького було вирішено **«Україну** від неприятеля того (Московського царства. — Авт.) **звільнити**»¹⁵⁰. Тут нас цікавить не лише нове, як для офіційних «козацьких текстів», словосполучення — «Українних фортець», але й уживання такої лексичної конструкції, як «Військо Запорозьке і уся Україна», що засвідчувало усвідомлення генеральною старшиною своїх владних повноважень не тільки над «Військом Запорозьким», але й «усією Україною». При цьому слід зазначити, що, очевидно, дане словосполучення було вдало запозичене з мовної практики канцеляристів Корони Польської, які протягом кінця XVI — першої половини XVII ст. часто уживали займенник «уся» по відношенню до «Речі Посполитої».

У листі ніжинського полковника Василя Золотаренка до царя Олексія Михайловича від 3 лютого 1661 р. читаємо: «...Для татарських приходів в **Українні городи** і для сбору ратних людей, і **Українні городи** від татарських приходів зберегли»¹⁵¹. 30 квітня т. р. наказний гетьман Яким

¹⁴⁵ ПВК. — Т. IV. — Отд. III. — С. 17–24; Універсали українських гетьманів... — С. 125–128. Польською: «*W Ukrainę wojska korone[go] i ich mści pp. Hetmanów wyprawa*».

¹⁴⁶ ПВК. — Т. IV. — Отд. III. — С. 17–24. Польською: «*[...] Je[go] m[ilość] pan Hetman Zaporowski ze wszystkim Wojskiem swym odstępuje cara moskiewskiego i wojsk j[ego] w Ukrainę*».

¹⁴⁷ Там же. Польською: «*[...] A dla eliberowania fortet Ukrainnych, które są pod ręką i praesidiami moskiewskimi, ye wszystkim Wojskiem powraca się w Ukrainę*».

¹⁴⁸ ПВК. — Т. IV. — Отд. III. — С. 17–24; Універсали українських гетьманів... — С. 125–128. Польською: «*[...] Jezeliby się kiedy tak na Zaporozżu jako kędzkolwiek w Ukrainę pokazał bunt jaki*».

¹⁴⁹ ПКК. — Т. III. — С. 437.

¹⁵⁰ Там же. — С. 438.

¹⁵¹ Акты ЮЗР. — Т. V. — С. 44.

Сомко писав московському цареві: «...І для того неприятель де хотів тут ходити, палив і розоряв *по усій Україні*»¹⁵². В іншому посланні до Москви від 8 серпня Яким Сомко зазначав, що «на Україні» знаходиться Уманський полк, а «Українні городи» означає таким займенником, як «наші» (слід зазначити, що на той час Юрій Хмельницький визнавав владу польського короля і йому була підвладна територія з «правого берега», а Я. Сомко перебував «під високою рукою» московського царя на «лівому березі» Дніпра): «Нинішнього часу хана Кримського з багатьма ордами прикликав собі на допомогу [Юрій Хмельницький], який уже зараз перебуває в полку Уманському *на Україні*, також і короля Польського за пана прямо маючи..., і на нас і на *наші городи України* збирається знову»¹⁵³.

Як засвідчував статейний список московського посла Ф. Протасьєва від 10 липня 1661 р., у розмові з ним ніжинський полковник Василь Золотаренко запально говорив, що «Ляхов король Шведский воюет, и Ляхи де поспыша то, пошли *из Украйны в Полюу*; а толко де остались *на Украйне* которыя бедныя, и тех де немного»¹⁵⁴. Вислів полковника Війська Запорозького про те, що коронні війська відійшли з «України» на територію «Польщі», переконливо засвідчував розмежування цих двох понять в уявленні козацької старшини. 16 серпня т. р. гетьман Юрій Хмельницький повідомляв великого коронного канцлера Речі Посполитої М. Пражмовського: «Щоб *Україна не прийшла* з огляду на неприбуття війська *в руїну* (Боже сохрани)»¹⁵⁵. У 4-му пункті дипломатичної «Інструкції» за жовтень 1661 р. послам Війська Запорозького Ф. Коробці та Є. Тицкевичу до короля Яна II Казимира гетьман писав: «Якщо війська коронні підуть за Дніпро *через Україну підуть*..., бо без того Орда цілком *спустишила Україну*»¹⁵⁶. Цей документ був підписаний військовими канцеляристами як «*Універсал до України*»¹⁵⁷.

8 квітня 1662 р. кошовий отаман Війська Запорозького Низового Іван Брюховецький у листі до полковника Василя Золотаренка ляжав Корону Польську Божим судом та пропонував їхні війська «вивести з України»: «...Щоб *той меч геть вивести з України* на Ляхів, яким аки Содом і Гомора судом Божим оголошена є пагуба»¹⁵⁸. У квітні в своєму універсалі

¹⁵² Там же. — С. 51.

¹⁵³ Там же. — С. 91.

¹⁵⁴ Там же. — С. 84.

¹⁵⁵ ПВК. — Т. IV. — Отд. III. — С. 116. Польською: «[...] *Zeby Ukraina, niepryszła tardante militia w ruinę (Boże chowaj)*».

¹⁵⁶ Там же. — С. 121–124. Польською: «[...] *Iż gdy Wojska koronne na Zadnieprze przez Ukrainę pojdą [...]; i tak Orda wniwecz prawie Ukrainę zepsowała*».

¹⁵⁷ Універсали українських гетьманів... — С. 181–182.

¹⁵⁸ Акты ЮЗР. — Т. V. — С. 101.

з Чигирини гетьман Юрій Хмельницький звертався до «дідичних старост, підстарост, намісників, резидентів, які в добрах королівських і шляхетських *в Україні перебувають*»¹⁵⁹.

У грамоті московського царя до наказного гетьмана Якіма Сомка стосовно лівобережного Війська Запорозького від 15 липня 1662 р. було вжито таке словосполучення, як «Черкаські городи», а також характерне для московських канцеляристів поняття «україны», які для московитів були «нашими»: «...И воеводы Петр Васильевич Шереметев с нашими конными и пешими ратными людьми от нас великого государя с Москвы в *наши украины* послан. А околничий наш и воеводы князь Григорий Григорьевич Ромодановский с товариши к нам великому государю писал, что он с нашими ратными людьми в *наши Черкасские городы* вступил»¹⁶⁰. Утім, Яким Сомко у листі-відповіді «нагадував» московському протекторові, як насправді називалися нові царські володіння: «...А имеет бытии все войско Лятцкое с гетманами *на Украину*... А покою чинити с Вашим Царским Пресветлым Величеством Ляхи истинно, яко языки посланные сказывают, и в помысле не имеют, только *Украину* подключивши *умышляют*, чего им Боже не поможи, на Ваше Царское Пресветлое Величество воевати...»¹⁶¹.

У листі гетьмана Юрія Хмельницького до короля Яна II Казимира від 3 серпня зустрічаємо таке нове понятійне визначення, як «Українні володіння»: «У *володіннях* Вашої Королівської Милості *Українних*»¹⁶². У цьому посланні гетьман означував себе, а також усе Військо Запорозьке не інакше як королівських «*підданих Українних*»¹⁶³. Того ж дня Юрій Хмельницький писав листа до великого коронного канцлера М. Пражмовського, в якому скаржився, що «з неприязельським наступом *Україна до зруйнування прийти може*»¹⁶⁴. Ще в одному посланні до короля від 5 серпня т. р. знову зустрічаємо переживання Юрія Хмельницького стосовно того, «щоб зовсім *Україна не була знищена*»¹⁶⁵. 11 серпня гетьман скаржився королеві, «щоб *Україна до остаточного не приходила спус-*

¹⁵⁹ Бібліотека Музею імені князів Чарторийських у Кракові, відділ рукописів (далі — БМЧ Краків). — Рук. 402. — Арк. 421; Універсали українських гетьманів... — С. 183.

¹⁶⁰ Акты ЮЗР. — Т. V. — С. 115.

¹⁶¹ Там же. — С. 116.

¹⁶² ПВК. — Т. IV. — Отд. III. — С. 183. Польською: «[...] W Panstwach WKMcі Pana M Miwego *Ukrainnych*».

¹⁶³ Там же. — С. 183. Польською: «[...] *Poddanych Ukrainnych*».

¹⁶⁴ Там же. — С. 186. Польською: «[...] *Za nastapieniem nieprzyjacielskim Ukraina do zrujnowania przyjsć miala*».

¹⁶⁵ Там же. — С. 188. Польською: «[...] *Aby do ostatka Ukraina nie zniszczala*».

тошення»¹⁶⁶. Подібна мовно-стилістична формула повторювалася і в наступному гетьманському листі до короля від 8 вересня: «Спаси Боже, щоб **Україна** до остаточного не прийшла спустошення»¹⁶⁷. Наступник Юрія Хмельницького на гетьманській посаді Павло Тетеря 12 травня 1663 р. писав до короля у Варшаву, що воював з Калмицькою ордою, яка до того «ніколи не була в **нашій Україні**»¹⁶⁸. І далі у цьому ж листі читаємо: «...адже і **Корона Польська Держава** Вашої Королівської Милості, і **Україна Держава** Вашої Королівської Милості»¹⁶⁹.

За досить короткий проміжок часу офіційні представники Війська Запорозького не тільки традиційно почали означувати підвладну їм територію назвою «Україна», але й під впливом міжнародних чинників стали називати її «державою». Адже ще у січні 1656 р. називав «державою» Військо Запорозьке шведський король Карл X Густав, який у дипломатичній «Інструкції» до посольства Шведського королівства зазначав, «щоб ніяк не чіпати і не тривожити **Землю Козаків, ми розглядаємо їх як окрему державу...**»¹⁷⁰. В іншій королівській інструкції шведському посольству до Чигирини від 25 вересня т. р. читаємо: «Що стосується прагнень Козаків *quoad Poloniam*, то краще дати їм можливість спочатку їм самим висловитися. Якщо вони бажають бути вилученими з *corpus'a Poloniae*, **зберегти вільну державу в Україні і трьох воєводствах, Київському, Чернігівському і Брацлавському, sine dependentia** від Польщі»¹⁷¹. У Корсунській угоді, що її уклав 6 жовтня 1657 р. з Швецією гетьман Івана Виговський, в пункті 2-му проголошувалося: «Найясніший Король Швеції нехай визнає і проголосить **Військо Запорозьке з підвладними йому провінціями за вільний народ і нікому не підлеглий**, і цю свободу й інтереси боронитиме проти усіх ворогів»¹⁷². У травні 1658 р. кримський хан Мегмед Гірей IV відписував до Москви: «**Козаки є**

¹⁶⁶ Там же. — С. 192. Польською: «[...] *Aby Ukraina do ostatniey nieprzychodzila desolatiej*».

¹⁶⁷ Там же. Польською: «[...] *Uchowaj Boże do ostatniego by Ukraina przyszła Spustoszenia*».

¹⁶⁸ Там же. — С. 308. Польською: «[...] *w Naszej Ukrainie nigdy niebywałych*».

¹⁶⁹ Там же. — С. 310. Польською: «[...] *ponieważ у Korona Polska WKMcі Państwo, у Ukraina WKMcі, Państwo*».

¹⁷⁰ Цит. за: Русская и украинская дипломатия в международных отношениях в Европе середины XVII века. — С. 83.

¹⁷¹ Архив ЮЗР. — Ч. III. — Т. VI. — С. 153.

¹⁷² Національний архів Швеції. — Ф. «Cosacica». — Ч. 1; Архив ЮЗР. — Ч. III. — Т. VI. — С. 332–337; Україна–Швеція: на перехрестях історії (XVII–XVIII століття). — С. 64–70. Переклад з латинської на українську мову: *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. X. — К., 1998. — С. 63–66. Узгоджено з сучасним перекладом Мирослава та Ольги Трофимуків за виданням: Україна–Швеція: на перехрестях історії. — С. 176–180.

*окремою державою... нікому себе не підпорядковують, мають бажання самі бути у власній державі»*¹⁷³. У липні 1658 р. гетьман Іван Виговський отримав листа від господаря Волошського князівства, де говорилося про Військо Запорозьке як «державу Українську»: «Хан... хоче рушати війська: одні кажуть, що через *держави Українські* і Польські до Венгер; а другі кажуть, що через землю Мультянську»¹⁷⁴.

4. «Подякувати Україні за гетьманство...»: продовження словотворчої революції

Потрібно зауважити, що як мовні одиниці іменник «Україна» та прикметник «Український / Українний» вживалися чи не у кожному листі впливового соратника Богдана Хмельницького — переяславського полковника, а потім генерального писаря і гетьмана Війська Запорозького Павла Тетері, а також козацької старшини з його оточення. Зокрема, 13 вересня 1662 р. полковник Війська Запорозького (на той час одночасно мав уряд полоцького стольника Речі Посполитої) Тетеря повідомляв королеві: «З великою відвагою і загрозою для здоров'я прибув в *Українські Краї*, де став у Й[ого] М[илості] Пана Гетьмана Запорозького в обозі на Росаві»¹⁷⁵. Тут же він повідомляв, що «воєвода Руський призначений у *допомогу Україні*»¹⁷⁶. 17 жовтня у донесенні генерального судді Війська Запорозького Григорія Лесницького до Варшави читаємо, що татари «нечувано *важкі для України*» і що ординці «*усю Україну вмовляють*, щоб *вона відторглася від Речі Посполитої*»¹⁷⁷. 20 жовтня того ж року в своєму черговому посланні до короля Павло Тетеря, який на той час вже перебував у статусі генерального писаря Війська Запорозького, вживає такий вислів: «Думаю, що Ваша Королівська Милість зволить зрозуміти, *що більш усього було б потрібніше в Україні*»¹⁷⁸.

У посланні Павла Тетері до короля від 10 грудня 1662 р., що складалося з семи пунктів, кілька разів зустрічаємо слово «Україна», яке

¹⁷³ Фаизов С. Письма ханов Ислам-Гирея III и Мухаммед-Гирея IV к царю Алексею Михайловичу и королю Яну Казимиру 1654–1658 гг. — М., 2003. — С. 144.

¹⁷⁴ Акты ЮЗР. — Т. VII. — С. 250.

¹⁷⁵ ПВК. — Т. IV. — Отд. III. — С. 209. Польською: «[...] Z wielkim niebezpieczeństwem u odwagą zdrowia przebywszy *Ukrainskie Kraje* stanąłem u IM Pana Hetmana Zaparowskiego w obozie na Rosawie».

¹⁷⁶ Там же. — С. 210. Польською: «Wojewoda Ruski jest ordinowany w *succurs Ukrainie*».

¹⁷⁷ Там же. — С. 216. Польською: «[...] Niesłuchanie *ciężcy są Ukrainie* [...]; *wszytkę Ukrainę* ciż Tatarowie practicują aby się od Rzptej oderwałą».

¹⁷⁸ Там же. — С. 219. Польською: «[...] Rozumiem, raczyłeś WKMść wyrozumieć, jakowe requisitum w *Ukrainie* najpotrzebniejsze było».

вживалося ним у таких лексичних конструкціях: 1) «...Не бажаю більше мати **в Україні** резиденцію»; 2) «...Коли **могутні сили усієї України** були охоплені жахом»; 3) «...Продовжував йти **по вибраній в Україні дорозі**»; 4) «...Поки **справи Українні** не прийдуть у більш спокійний стан»; 5) «не хочу більше залишатися **в Україні**»¹⁷⁹. А ось як Тетеря повідомляв короля у листі від 22 січня 1663 р. про своє обрання гетьманом Війська Запорозького: «**дістав був в Україні посаду**»¹⁸⁰. У тому ж листі новий гетьман прохав Яна II Казимира, щоб той про «**збереження України** мав батьківську опіку»¹⁸¹. 3 лютого Павло Тетеря писав до польського монарха про складну ситуацію «в Україні», яка виникла з огляду на перебування тут татарської орди: «Важко описати, які безчинства творить орда, **залишена в Україні** лише для допомоги: вона здирає з бідних людей майно, завдає їм нестерпних мук, ув'язнюючи попри всяку справедливість, всупереч дружбі, освяченій присягою»¹⁸². 13 лютого т. р. в «Інструкції» послу Війська Запорозького до короля А. Сельницькому гетьман Павло Тетеря неодноразово згадував про «Україну» у політичному та міжнародному контекстах: «**Україна** волею чи неволею, з наступом сил, без сумніву **розпрощається з Його Королівською Милістю...**»¹⁸³. У супровідному посланні до короля гетьман Війська Запорозького наголошував на тому, що «Хан Кримський нічого іншого не бажає, тільки щоб **панувати над Україною**»¹⁸⁴. У цьому ж листі в усвідомленні Павла Тетері «Україна» алегорично виступає як «**стіна від неприятеля**» для Речі Посполитої¹⁸⁵. У тогочасному листі до коронного канцлера М. Пражмовського гетьман висловлюється більш відвертіше: татарські мурзи хочуть, щоб «**Україна, чого не дай Боже, за прикладом**

¹⁷⁹ Там же. — С. 241–245. Польською: 1) «[...] Nie życzę sobie dłuższą tractować w Ukrainie residencyą»; 2) «[...] Kiedy wszystkiej Ukrainy najpotężniejsze in terrere zostawały Vires»; 3) «[...] Przedsię wzięła w Ukrainę Continuowałem drogę»; 4) «[...] Póki rzeczy Ukrainne ad tranquiliorem przyjdą Successum»; 5) «[...] Nie zechcą dłużej bawić się w Ukrainie».

¹⁸⁰ Там же. — С. 250. Польською та латиною: «[...] Wziąłem był się w Ukrainę Functią».

¹⁸¹ Там же. — С. 251. Польською: «[...] Ojcowskie o Zachowaniu Ukrainy miał pieczętowanie».

¹⁸² НБУВ. ІР. — Ф. II. — № 15425–15487. — Арк. 238.

¹⁸³ ПВК. — Т. IV. — Отд. III. — С. 255; Універсали українських гетьманів... — С. 222–223. Польською: «[...] Ukraina rada nie rada za nastąpieniem potęgi, JKMsć pożegna».

¹⁸⁴ ПВК. — С. 260. Польською: «[...] że nic inszego Chan IMsć Krymski nieżyczy, tylko Ukrainie panować».

¹⁸⁵ Там же. — С. 261. Польською: «...Ukrainy, — która jest od Nieprzjaciela ścianą».

Волоської землі, зробилася данницею Криму»¹⁸⁶. У цьому ж посланні Павло Тетеря відзначав, що **«Україна при наступі військ того чи іншого неприятеля, повинна подавати руку більш сильному»**¹⁸⁷. Отже, у даному випадку «Україна» порівнювалася з таким державним утворенням Південно-Східної Європи, як Волоське князівство, а правителями Війська Запорозького висловлювалося застереження, що вона може стати залежною від Кримського ханату.

16 лютого 1663 р. гетьман Тетеря повідомляв Яна II Казимира, що королівський посланець Іван Мазепа, який прибув до Чигирин, «знає багато розповідей про злодійства і до того наслухався плачу і голосінь **жителів України**, що його охопив жах»¹⁸⁸. У березні Павло Тетеря писав королю до Варшави: «ще недавно так емоційно писав про **Українські небезпеки»**¹⁸⁹ та запевнював його: «Можеш тоді Ваша Королівська Милість безпечно покласти на **послуги України»**¹⁹⁰. Гетьман повідомляв Яна II Казимира, що «можливо **хан буде в Україні**, тому що йому за відомих обставин, не хочеться **бути особисто в Угорщині»**¹⁹¹. Звертаємо увагу на те, що у цьому реченні «Україна» виступала на одному лексичному рівні з «Угорщиною».

У листі до кримських урядовців від 18 квітня Павло Тетеря писав: «про заступлення до Хана Його Милості, щоб як скоріше з військами **в Україну** назад [прийшли]...»¹⁹². У дипломатичній «Інструкції» за травень 1663 р., яка була видана гетьманом старшині Яцковському, послу Війська Запорозького до Кримського ханату, зазначалося: «Щоб сам Хан Його Милість особисто зволив виступити для **заспокоєння України**...; доки Хан Його Милість не буде **у нас в Україні**, до тих пір не можна чекати ніякого успіху»¹⁹³.

¹⁸⁶ Там же. — С. 265. Польською: «[...] *Ukraina czego niedaj Boże, ad instar Wołoskiej Ziemi Krymowi dostala holdownikiem*».

¹⁸⁷ Там же. — С. 266. Польською: «[...] *Za nastąpieniem potęgi lubo tego, lubo owego nieprzyjaciela siłom porrigere Ukraina dextram*».

¹⁸⁸ Там же. — С. 271. Польською: «[...] *Pan Mazepa Pokojowy Waszej Krolewskiej Mości Pana Mego Miłościwego, tak o Tatarskich Zbrodniach, jako u Obywatelów Ukrainskich skwierku u płaczu dostatecznie ad stuporem nasłuchał*».

¹⁸⁹ Там же. — С. 290. Польською: «[...] *swieżo gorąco o niebezpieczeństwach Ukrainskich pisał*».

¹⁹⁰ Там же. — С. 292. Польською: «[...] *Możesz tedy WKMość bezpiecznie się fundować na życziwych Usługach Ukrainy*».

¹⁹¹ Там же. — С. 291. Польською: «[...] *Chan zapewne w Ukrainie będzie, bo mu się nie chce być osobą swoją w Węgrzech dla pewnych przyczyn*».

¹⁹² Акты ЮЗР. — Т. V. — С. 167.

¹⁹³ ПВК. — Т. IV. — Отд. III. — С. 319–324; Універсали українських гетьманів... — С. 226–227. Польською: «[...] *Sam Chan Jo Mość osobą swoją dla uspokojenia Ukrainy*

12 травня 1663 р. гетьман Тетеря писав до короля у Варшаву, що воював з Калмицькою ордою, яка до того «ніколи не була в **нашій Україні**»¹⁹⁴. І далі читаємо: «...адже і **Корона Польська Держава** Вашої Королівської Милості, і **Україна Держава** Вашої Королівської Милості»¹⁹⁵. Якщо король, писав далі Тетеря, не вишле негайно війська, то це викличе неминучу «**руїну України**»¹⁹⁶. Власне, твердження про те, що «Україна» така ж сама «держава», як і «Корона Польська», засвідчувало революційні зрушення не тільки у лексиці гетьмана, але й визначало тогочасний реальний зовнішньополітичний статус правобережної частини Війська Запорозького, який усвідомлювався її правителями у правовому форматі реальної унії, коли два самостійних державних утворення мали над собою одного сюзерена.

Оцінюючи надзвичайно складну внутрішньополітичну ситуацію, 26 червня Павло Тетеря повідомляв Яна II Казимира: «...Тут несподівано застало мене перетворення домашніх овець у хижих вовків, надавши привід навіженому зраднику попу підняти прапор бунту і згубити так багато душ людських; воно розорило мене, розладнало моє здоров'я, і, нарешті, **нестійку споруду Українського щастя**, дещо уже відновлену моїми зусиллями, знову зруйнувало»¹⁹⁷. У той же час гетьман говорив, що тільки перебування татарської орди в «Україні» зможе уберегти від «падіння **Української стіни**»¹⁹⁸. Наприкінці цього листа до Варшави Павло Тетеря писав, що «завчасно разом з **усією Україною прощався** з Вашою Королівською Милістю, Паном Моїм Милостивим»¹⁹⁹. Зауважимо, що у цьому посланні до короля задля посилення сприйняття польським монархом тих подій, що відбувалися у Війську Запорозькому, гетьман використовував такі алегорії, як «Українське щастя» та «Українська стіна». По суті, це були нові словотворчі моделі, які творилися її

ruszyć raczył...; póki Chan J. Mśc nie będzie u nas w Ukrainie zadnej pociechy ztąd nie spodziewać się».

¹⁹⁴ ПВК. — Т. IV. — Отд. III. — С. 308. Польською: «...w Naszej Ukrainie nigdy niebywałych».

¹⁹⁵ Там же. — С. 310. Польською: «...ponieważ u Korona Polska WKMcі Państwo, u Ukraina WKMcі, Państwo».

¹⁹⁶ Там же. — С. 311, 313. Польською: «[...] Ukrainie ruineę»; в іншому місці — «Ukraina ad extremam nie przychochila pernitiem».

¹⁹⁷ Там же. — С. 326–327. Польською: «[...] walily opera wątlej Ukrainskiej fortuny».

¹⁹⁸ Там же. — С. 327. Польською: «[...] upadku Sciany Ukrainskiej».

¹⁹⁹ Там же. — С. 329. Польською: «[...] Wczesnie zegnam WKMPNMM ze wszytką Ukrainą».

автором за допомогою прикметника «Український» в межах поширеної на той час у староукраїнській мові т. зв. абстрактної лексики²⁰⁰.

15 липня 1663 р. Тетеря писав до короля, щоб той «приніс полегшення *бідній Україні*»²⁰¹, та повідомляв, що «не має жодних прибутків, окрім постійної *Української індукти*»²⁰². У цьому ж листі зустрічаємо таке цікаве словосполучення, як «*Українська сила*». Під такою абстрактною лексемою, вочевидь, розумілися «українські війська», яким, про що повідомлялося у гетьманському листі, не були страшні «п'ятсот калмиків»²⁰³. Наприкінці листа Павло Тетеря запевнював Яна II Казимира в тому, що буде «зміцнювати міцне у вірі і зичливості одностайне *підданство України*»²⁰⁴ королівській владі. Лист до канцлера М. Пражмовського від 15 липня Павло Тетеря розпочинав такою фразою: «Хоча мене засмучує продовження страждань *Української Руйни*»²⁰⁵. Далі гетьман інформував великого коронного канцлера про проведення «*Українських переговорів*», зокрема, про прибуття до Чигирина татарських дипломатів²⁰⁶. Гетьман Тетеря також сумнівався у своїй спроможності правити, а тому у листі від 16 липня хотів «*подякувати Україні за гетьманство*, і поспішити до Його Королівської Милості»²⁰⁷.

У невеликій за обсягом дипломатичній «Інструкції» від 25 липня, яка укладалася послам Війська Запорозького А. Гараджі та Б. Олістратенку до короля Речі Посполитої, назва «Україна» згадувалася аж 7 разів²⁰⁸. При цьому послі за наказом гетьмана мали просити Яна II Казимира, щоб той «зволив своєю Панською присутністю *освітити Україну*», і вже в

²⁰⁰ Див.: Полюга Л. Українська абстрактна лексика XVI — першої половини XVII ст. — К., 1991; Його ж. Абстрактна лексика // Українська мова: Енциклопедія. — Вид. 2-е, випр. і доп. — К., 2004. — С. 7–8.

²⁰¹ ПВК. — Т. IV. — Отд. III. — С. 331. Польською: «[...] emolumenti utrapionej przynieść *Ukrainie*». Вислів про «бідну Україну» повторюється у листі гетьмана Війська Запорозького П. Тетері до короля Речі Посполитої Яна II Казимира від 15.07.1663 р. з Чигирина.

²⁰² Там же. — С. 332. Польською: «[...] insyzych zaś najmniejszych niskąd nie mam prouentow nad szczególną *inductę Ukrainską*».

²⁰³ Там же. — С. 345. Польською: «[...] że incursya Kałmykow pięciuset, była straszna *Ukrainskiej potędze*».

²⁰⁴ Там же. — С. 347–348. Польською: «[...] ugruntowania tandem mocnego w wierze y zyczliwości *jednostajnego Ukrainy poddaństwa*».

²⁰⁵ Там же. — С. 349. Польською: «[...] Lubo mię *Ukrainskich* dolegliwości niepomyslne *afficiunt Successa*».

²⁰⁶ Там же. — С. 350. Польською: «[...] o wszystkich *transactiach Ukrainskich*».

²⁰⁷ Там же. — С. 355. Польською: «[...] *podziękuję Ukrainie* za Hetmaństwo, a sam z zyczliwemu do boku WKMcі PММ *pospieszę*».

²⁰⁸ ПВК. — Т. IV. — Отд. III. — С. 356–361; Універсали українських гетьманів... — С. 232–235.

1-му пункті цього документа говорилося про «страшні **Українські революції** минулих часів»²⁰⁹. Та найбільш цікавим в «Інструкції» є порівняння «України» з «Великим князівством Литовським» у 2-му пункті: «Так як **Велике князівство Литовське** часто має ту втіху, що Його Королівська Милість не відмовляє йому в своєму відвідуванні; то і ми, **Українські мешканці Князівства Руського і Військо Запорозьке**» вважаємо для себе особливим нещастям, що позбавлені можливості бачити Його Королівську Милість на наших землях...; Тому панове послали наші запевняти Його Королівську Милість, що він ніколи не помилиться в нашій доброзичливості, і **про Україну можна бути такої ж думки, як і про В[елик]е кн[язівство] Л[ит]овське»**²¹⁰. Як можна зрозуміти, козацька старшина наполегливо шукала термінологічні відповідники, які у різних лексичних формах улегітимнювали б її політико-правовий статус.

У 5-му пункті цього дипломатичного документа говорилося: «Перебування Його Королівської Милості задовольнить **прагнення України і звеселить** [її], що давно з нетерпінням чекає на появу свого короля...; **Україні, яка до цього часу, небачачи короля, захоплюється непростійністю**... Але коли пізнають королівську велич, тоді обов'язково зміцняться у постійній покірності, маючи і визнаючи свого короля за володаря, відкидаючи чужі покровительства». Посли також мали прохати короля Речі Посполитої, щоб він «**не відмовляв Україні** у своїй королівській присутності»²¹¹. Отже, «Україну» можна було «звеселити», а сама вона «захоплювалася непростійністю», тобто внутрішньополітична ситуація у той час була нестабільною. Крім того, гетьман та очолюване ним Військо Запорозьке уособлювали себе з «Україною», яка «прагнула» до «королівської присутності», і в цьому їй не можна було «відмовляти».

Черговий лист Павла Тетері до короля Яна II Казимира від 25 липня 1663 р. розпочинався такими промовистим реченням: «...Дійшла до мене радісна чутка про відвідування Вашої Королівської Милості, Пана Мого Милостивого, **обіцяного Україні** і від віків бажаному: це перша поява королівського трону в **Краю України**»²¹². Тут знову наголошувалося на

²⁰⁹ ПВК. — Т. IV. — Отд. III. — С. 356. Польською: «[...] aby *Ukrainę* Panską swoją *oswiecić*; [...] straszne *Ukrainskie* przeszłych czasow *reouolucye*».

²¹⁰ Там же. Польською: «[...] Ха Русkiego *Ukrainscy* *obywatele* y *Wojsko* *Zaporozkie*; [...] y tak supponat o *Ukrainie*, jako o *Wm* *Xe* *Lm*».

²¹¹ Універсали українських гетьманів.. — С. 235. Польською: «[...] Bytność Jego Kmcі jako *uweseli desideria* *Ukrainy* z dawna *Panskiej* *wyglądające* *presentiey*; [...] *Ukrainie*, po te czasy, za nieznaniey Jego KMcі *niestatecność kochającej*...; aby bytności swojej *Pańskiej* *nie odmowił Ukrainie*».

²¹² ПВК. — Т. IV. — Отд. III. — С. 362. Польською: «[...] doszła mię wiadomość, weselsza, kiedy mam *przybiecaną* *Ukrainie*, a od wiekow *pożądaną* *WKMPmm* bytność y pierwsze *Thronu* *Krolewskiego* *Kraje* *Ukrainy* *nawiedzenie*».

тому, що «король *не відмовляв Україні* у своєму відвідуванні»²¹³. Гетьман Тетеря сподівався, що прибуття правителя Речі Посполитої «*зміцнить Україну* в одностайному підданстві [королеві]»²¹⁴. У листі «дублі» до великого литовського канцлера М. Пражмовського від 25 липня того ж року зустрічаємо такий вираз Павла Тетері: «[король] *ті Края* відвідати захотів...; знаючи, що *Україна* не самий *останній член* у Державі *Його Королівської Милості*»²¹⁵. Тут же знову зустрічаємо такий вислів, як «*бідна Україна*»²¹⁶. У своєму листі до короля від 28 липня з Чигирини гетьман Тетеря висловив сподівання, що король Ян II Казимир разом зі своїм військом «*поспішисть в Україну*»²¹⁷.

Не відставав від свого правобережного візаві щодо вживання понять «Україна» та «Українний» у своїх багатьох універсалах, листах та дипломатичних «Інструкціях» гетьман з «лівого берега» Дніпра Іван Брюховецький. Зокрема, у т. зв. Батурицьких статтях 1663 р. Війська Запорозького з Московським царством назва «Україна» згадувалася у такому контексті: «І гетьман, і старшина, ці статті слухаючи, говорили: щоб цій справі, для того, щоб люди до короля, *на Україні перебуваю* чому, не приклонилися...»²¹⁸. Тут також йшлося про московські «українні городи»: «А нині *Малоросійських городів* багато жителів з вином і тютюном *в Московську державу і в Українні городи* їздять»²¹⁹. В універсалі до жителів правобережного Війська Запорозького від 18 жовтня 1663 р. «Україна» виступала на одному рівні з «Польщею»: «Ніякий лях з *Польщі на Україну* податей і живності з собою не привіз...; і що Виговський з татарами, і з ляхами *на Україні* не догубив... превратний Тетеря пагубною своєю думою свого короля і ляхів з татарами *на Україну призвав*»²²⁰. В універсалі від 31 жовтня Іван Брюховецький повідомляв московського царя про «прихід *королівський на Україну*», «*як Україну загублять*» тощо²²¹. 11 листопада у листі до Москви гетьман Брюховецький писав

²¹³ Там же. — С. 363. Польською: «[...] WKMsć Pan MMłwy swojej *Ukrainie nie odmawiał* bytności».

²¹⁴ Там же. — С. 364. Польською: «[...] y *Ukraine* w jednostajnym *utwierzi* poddaństwie».

²¹⁵ Там же. — С. 366. Польською: «[...] te Kraje nawiedzić raczył; [...] wiedząc iż y *Ukraina, membrum Państwa JKMcі* niepodleńsze».

²¹⁶ Там же. — С. 367. Польською: «[...] *Utrapióna Ukraina*».

²¹⁷ Там же. — С. 369. Польською: «[...] o pospiechu Samego in Persona WKMcі Pana MMłwego z Wojskami w *Ukraine*».

²¹⁸ Полное собрание законов Российской империи (далі — ПСЗРИ). — Т. 1. — М., 1830. — С. 604–607; Універсали українських гетьманів... — С. 263.

²¹⁹ Там же.

²²⁰ Універсали українських гетьманів... — С. 303.

²²¹ Акты ЮЗР. — Т. V. — С. 192.

про те, що «король польський *на Україну прийшов*», а також повідомляв, що «король самого хана Кримського до себе *на Україну чекає*»²²².

22 січня 1664 р. в універсалі Івана Брюховецького до жителів м. Борзни читаємо: «...*Же і нога лядська з України не втече*, коли щогодинно виглядаю на калмиків»²²³. 1 березня Іван Виговський у статусі київського воєводи видав з Фастова універсал до усього Війська Запорозького «його королівської милості», у якому згадав про «*Українні городи*», в яких «запалав вогонь» повстання²²⁴. 23 березня в універсалі гетьмана Війська Запорозького Івана Брюховецького проголошувалося, що король разом зі своїми військами «*вийшов з України*»²²⁵.

У листі гетьмана Павла Тетері до короля від 2 травня 1664 р. були такі слова: «У той час, коли я тут з кількома хоругвами *утримував Україну в покірності* Вашій Королівській Милості»²²⁶. Далі читаємо, що Тетеря хотів, «щоб уся *немала Україна повернула* собі небагато втрачених міст», а «Річ Посполиту *настигло нещастя в Україні*», і що він «буде працювати задля *заспокоєння України*»²²⁷. Гетьман також писав про «хвилювання в Україні», які називав «революціями»²²⁸. «Ніколи ще *Україна не палала таким страшним бунтом* як тепер»²²⁹, — саме так розпочиналося послання Павла Тетері до великого канцлера Корони Польської М. Пражмовського від 24 травня 1664 р., яке закінчувалося іншим реченням: «Що стосується *справ України*, то я згадав про них тільки коротко»²³⁰. А в приписці до цього листа гетьман пропонував Варшаві укласти «для остаточного *заспокоєння України* мир з Московією»²³¹. У черговому посланні до короля від 29 травня Тетеря знову скаржився, що кримський хан «*вважає Україну* зовсім *підвладним собі володін-*

²²² Там же. — С. 190–191.

²²³ Універсали українських гетьманів... — С. 313.

²²⁴ ПВК. — Т. IV. — Отд. III. — С. 405.

²²⁵ Там же. — С. 424. Польською: «...z Ukrainy ustąpił», «i Ukrainy ustępującemu», «nieprzyjacieli z Ukrainy ustąpił».

²²⁶ Там же. — С. 426. Польською: «Gdy tu Ukrainy, kilka chorągwi, utrzymywałem, Majestatowi WKMcі Młwego obsequjum».

²²⁷ Там же. — С. 427. Польською: «...wszystkę niemal Ukrainę małą liczbę wyłączywszy miast; ...na Rzpltą w Ukrainie offendit casum; koło uspokojenia Ukrainy popracujemy».

²²⁸ Там же. — С. 429. Польською: «...o rewoluciach w Ukrainie»

²²⁹ Там же. — С. 431. Польською: «...Jeszcze Ukraina, tak srogim, nigdy non recruduit buntem jako teraz»

²³⁰ Там же. — С. 432. Польською: «Tu zas Ukrainy interesa że obszerniejsza delatoris wyraża relatio».

²³¹ Там же. — С. 433. Польською: «...koło gruntownego Ukrainy uspokojenia, propono medium, z Moskwą Pokoj».

ням»²³². Тут також читаємо: «...за мого нещасливого правління **Україна відторгнулася** від вірного підданства Вашій Королівській Милості»²³³. Наприкінці листа Тетеря вживає лексичну конструкцію, яка переконливо засвідчувала не тільки політичну суб'єктність «України», а й той важливий факт, що це поняття вживалося як ще одна політонімічна назва для Війська Запорозького: «...Хай не **за мого урядування Україна позбавиться підданства** Вашої Королівської Милості»²³⁴. Як відомо, Павло Тетеря титулювався як «гетьман Війська Запорозького», а з тексту цього листа видно, що він «урядував Україною».

У дипломатичній інструкції, наданій 30 травня 1664 р. гетьманом Війська Запорозького послу до Корони Польської Прокопу Березецькому, назву «Україна» зустрічаємо у таких словосполученнях: «...Це єдиний спосіб **втримати Україну** у вірному **підданстві** короля; ...В Криму маленькі діти говорять, що **вважають Україну підвладною собі**; ...не тільки **Україну, яку** самі татари **опанувати хочуть** того літа, ...**Спокій в Україні** особливо **зміцніє** тоді, коли староства, в яких і до початку війни жили реєстрові козаки, не матимуть ні старост, ні підстарост...»²³⁵. У супровідному листі до короля гетьман писав з Білої Церкви, що «коли він не буде гетьманувати, то **Україну розірвуть**»; «...під зручним приводом для них (татар. — *Авт.*) і **для України**»; «...для призупинення в татар бажання **заволодіти Україною**»; «...і краще **становище умів в Україні**»²³⁶. Також багато разів слово «Україна» вживалося у тексті «Інструкції» послам Війська Запорозького від 28 червня того ж року до короля Речі Посполитої: «...**Україна заражена** тяжким руйнівним **бунтом**; ...**закріплення в Україні** вірного **підданства** королю; ...послухає нашу раду щодо **заспокоєння України** батьківською ласкою; ...мусимо сподіватися **загибелі усієї України**»; ...аби **в Україні** бунти припинилися;

²³² Там же. — С. 436. Польською: «...*zgoła Ukrainę mają pro subjecta suo dominio*».

²³³ Там же. — С. 439. Польською: «...*із moim nieszczęściem i directią Ukraina od wiernego WKМci oderwana będzie poddaństwa*».

²³⁴ Там же. — С. 440. «...*niech nie za mego Urzędu Ukraina dsieli s poddaństwem WKМci*».

²³⁵ ПВК. — Т. IV. — Отд. III. — С. 441–444; Універсали українських гетьманів... — С. 243–245. Польською: «...*utrzymać Ukrainę w wiernym królowi panu poddaństwie*; ...w Krumie dzieci małych zgadza głos, iż *mają za swoich poddanych Ukrainę*; ...nie tylko *Ukrainę, którą sami tatarowie opanovać tego chcą lata*; ...*największe uspokojenia Ukrainy utwierdzenie*».

²³⁶ ПВК. — Т. IV. — Отд. III. — С. 445–448. Польською: «...*choć nie będę hetmanił rozrywać Ukrainy osiągnięcie*; ...*honesto titulo zpozorem im i Ukrainie*; ...*dla rozerwania w Tatarach appetitu, na posesają Ukrainy żażyc medium*; ...*i Ukrainy lepsza dispositio resoluereb*».

...орендатори староств *в Україні*; ...і сумнівне завершення в *заспокоєнні України*»²³⁷.

Гетьманський лист до Варшави від 5 липня розпочинався такими словами: «*В Україні зараженій бунтами*»²³⁸, а далі Павло Тетеря скаржився королю Речі Посполитої, «що ледве не *вся Україна вирішила вмирати* за ім'я Царя Московського»²³⁹. 26 липня київський полковник Війська Запорозького Василь Дворецький повідомляв, що польський король начебто наказував великому коронному гетьману Стефану Чернецькому: «...А як би де він *Україну очистив, так би міг Литву очистити*»²⁴⁰. Знову в офіційному листуванні козацької старшини вживається такий стилістичний зворот, який дозволяє зрозуміти, що «Україна» усвідомлювалася представниками Війська Запорозького так само, як і «Литва», тобто Велике князівство Литовське. При цьому, як стверджувалося у документі під назвою «Зізнання Дмитра Сулимки. [Про] небіжчика Пана Виговського, який став причиною до виникнення в Україні повстань»²⁴¹, «Україна» претендувала на те, щоб у неї був свій політичний «отець», тобто король у сприйнятті тогочасних інтелектуалів — колишній гетьман Війська Запорозького Іван Виговський заявляв, що хоче стати не ким іншим, як «*Отцем України*»²⁴².

У посланні до Яна II Казимира від 6 серпня 1664 р. Тетеря писав, що «*Україна* вже потихеньку *приходить у краций стан*»²⁴³. 6 вересня того ж року він у листі до Празмовського повторював відомий вислів про «*заражену бунтами Україну*»²⁴⁴. 11 вересня брацлавський і подільський полковник правобережного Війська Запорозького Євстафій Гоголь повідомляв великого коронного гетьмана Речі Посполитої С. Потоцького з

²³⁷ ПВК. — Т. IV. — Отд. III — С. 449–452; Універсали українських гетьманів... — С. 244–245. Польською: «...iż tak ciężkim *Ukraina zarażona buntem*; ...ugruntowania w *Ukrainę* wiernego Królowi Jmci poddaństwa; ...wiernej naszej tej około *uspokojenia Ukrainy* ojcowskim affectem usłucha rady; ...zguby całej musimy spodyiewać *Ukrainy*; ...aby w *Ukrainie* bunty niewskrzyszali; ...dzierzawcy starostw w *Ukrainie*; ...i *uspokojenia Ukrainy* wątpliwy skutek».

²³⁸ ПВК. — Т. IV. — Отд. III. — С. 452. Польською: «W *Ukrainie zarażonej buntami*».

²³⁹ Там же. — С. 454. Польською: «...ledwo nie wszystka za imię Cara Moskiewskiego *umierać odważyla Ukraina*».

²⁴⁰ Акты ЮЗР. — Т. V. — С. 204.

²⁴¹ БМЧ Краків. — Од. зб. 402. — Арк. 533–534. Назва цього документа польською: «Confessata Dmitra Sulimki. Niebożczyka Pana Wyhowskiego instrumentum do wzbudzonych w *Ukrainie* buntów».

²⁴² Там само. — С. 533. Польською: «... obiecując się być *Ojcem Ukrainy*»

²⁴³ ПВК. — Т. IV. — Отд. III. — С. 457. Польською: «*Ukraina ad meliorem* przebiera dispositionem».

²⁴⁴ Там же. — С. 458. Польською: «...*Ukrainy buntami zarażonej*».

Могилева: «...хоругви, які підуть з *Польщі на Україну*, йти прямо на Паволоч»»²⁴⁵.

2 жовтня 1664 р. Іван Брюховецький знову повідомляв московського царя про переміщення військ С. Чарнецького, який «з-під Ставищ до Пяти Гір уступив і з *України* на сейм до Варшави йти має; а татарам *країну Польську* в заплату віддав, яке Полісся по Горинь ріку ясирем збагатилися»²⁴⁶. Крім того, він писав, що «яке військо Калмицьке, це є головщик Ішкеп і Батир, з двома тисячами на Бузувлук поблизу *Українних городів* прийшли...»²⁴⁷. 25 листопада лівобережний гетьман звертався до білгородського воєводи Московського царства Бориса Репніна-Оболенського: «Річ Посполита Польська на Чернецького за те гнівається, що думою своєю короля *на Україну завів* до великої і всього світу неслави учинив... І *Українські відомості* оголошую Вашій Княжій Милості...»²⁴⁸. У листі до царя від 29 листопада 1664 р. Брюховецький скаржився своєму протектрові, що «ніякого грошового приходу з *України* нізвідки до моїх рук не доходить, про що усі воєводи, в *Малоросійських городах* будучі, і усі люди докладно розкажуть»²⁴⁹.

У розлогому документі під назвою «Інструкція на сейм вальний Варшавський, року 1664 дана від мене, Гетьмана і всього Війська Йо[го] К[о]р[олівської] М[илос]ці Запорозького послам нашим пп. Михайлові Радкевичу, генеральному обозному, Самійлові Фридрикевичу, білоцерківському полковникові, Свентославові Крживецькому, писареві Війська Йо[го] К[о]р[олівської] М[илос]ці Запорозького, в обозі під Лісячнкою, м[іся]ця листопада дня тридцятого» назва «Україна» вживалася 35 разів (!) у таких польськомовних та латиномовних лексичних конструкціях: 1) «Pańskiey Monarszej osoby, fatigę *przez Ukrainę*, kiedy od kilku wieków»; 2) «vigore *w Ukrainie* tranquillitas»; 3) «które *Ukraine* Je[go] Kr[ólewskiej] M[iłoś]ci *Państwo* afflixerunt»; 4) «et immediate pasterzem *Ukrainy*»; 5–6) «*W Ukrainie* rzek i stawów monastyrów kijowskich i *wszystkiej Ukrainy*»; 7) «*in meditullio Ukrainy* w Bialej Cerkwi»; 8) «i zamykającym *od pól Ukrainę* i Zaporozże»; 9) «na visią wszystkiej *w Vkrainie* artileriej commissarz»; 10) «rezolucią *wpadające Ukrainy Majestatowi* Je[go] Kr[ólewskiej] M[iłoś]ci»; 11) «*zarażone Ukrainy* kąty dając pamiętny przykład»; 12) «perszy z *Ukrainy* transtulit animum i siebie do Korony»; 13) «*w Ukrainę znowu woła* Je[go] Kr[ólewskiej] M[iłoś]ci i Rptej potrzebą skierowany»;

²⁴⁵ Там же. — С. 464. Польською: «...chorugwie jesli ktore mają z *Polski ciagnąc na Ukrainę*».

²⁴⁶ Акты ЮЗР. — Т. V. — С. 220.

²⁴⁷ Там же. — С. 221.

²⁴⁸ Там же. — С. 227.

²⁴⁹ Там же.

14) «aby *dotrzymał Ukrainy* zmieszana»; 15) «*dotrzymał Ukrainę*»; 16) «*uspokojenia Ukrainy*»; 17) «*zbuntowanej Ukrainy*»; 18) «*zatrzymać Ukrainę*»; 19) «do ogółem *zbuntowanej Ukrainy*»; 20) «*odyskania Ukrainy*»; 21) «*która i nas, i Ukrainę* w wiernym Je[go] Kr[ólewskiej] M[iłoś]ci konservował poddaństwie»; 22) «*przysłał w Ukrainę*»; 23) «w bywaniach *tu u nas w Ukrainie*»; 24) «*zmieszał* wzbudzonemi tumultami *Ukrainę* i wzruszył pospolity pokój»; 25) «*będącego w Ukrainie*»; 26) «do *zatrzymania Ukrainy* in obsequio Je[go] Kr[ólewskiej] M[iłoś]ci»; 27) «swawola i confundit universitatem *Ukrainy* na Koszu alias Sieczy»; 28) «w *Ukrainie będący*»; 29) «fortec w *Ukrainie*»; 30) «od pól i Zaporozża *Ukrainę*»; 31) «od kilku wieków w *Ukrainie praesentia*»; 32) «do *zatrzymania Ukrainy* i stąd Państw Je[go] Kr[ólewskiej] M[iłoś]ci»; 33) «gruntownego *Ukrainy... uspokojenia*»; 34) «*zamknie Ukrainę* sekuritatis calej Rptej obradami»; 35) «*przedziej Ukrainę vspokoj*»²⁵⁰. Отже, «Українна Держава» потребувала «заспокоєння» і «відвоювання», адже була «збунтована». Щодо цієї назви також вживаються такий займенник як «вся», та числівник «половина».

У зверненні кошового отамана Іван Щербини до Івана Брюховецького від 20 грудня 1664 р. читаємо: «...Радіємо усіма силами, щоб неприятеля з *України вигнати*»²⁵¹. 27 грудня лівобережний гетьман відповідав на Запорожжя: «Тільки б сили наступили, надія на Бога, щоб *Україна* незабаром *від неприятеля очистилася*...; коли б *неприятель на Україні не зимував*...; і чого король не учинив, то вони б учинили *із України в Велику Росію з усіма Татари пішли б*. ...Слово в слово начебто добровільно *Україна Ляхам в руки віддається*...»²⁵². У гетьманському посланні Брюховецького до царя, який привезли 21 січня 1665 р. до Москви посли Війська Запорозького Василь Шиман і Степан Шуба, писалося: «...*Польща* дідичне панство собі над *Малою Росією* почитає, і в багатьох листах за дідичних підданих *Українських людей* йменує...; ніколи так *Україна міцно Ляхам і Татарам не залишалася*, як зараз»²⁵³. У цих листах «Україна» знову виступає в одному синонімічному ряду як з «Польщею» так і з «Великою Росією». При цьому стає зрозумілим, що правителі Війська Запорозького у своїй лексиці для означення підвладної їм країни, крім «України», використовували також таку назву, як «Мала Росія».

²⁵⁰ БМЧ Краків. — Од. зб. 402. — Арк. 545–586; Цит. за: Крикун М. Між війною та радою. Козацтво Правобережної України в другій половині XVII — на початку XVIII ст.: Статті і матеріали. — К., 2006. — С. 106–131.

²⁵¹ Акты ЮЗР. — Т. V. — С. 228.

²⁵² Там же. — С. 233.

²⁵³ Там же. — С. 243–244.

У листі Івана Брюховецького до російського воєводи Б. Хитрово від 2 березня 1665 р. відзначалося: «А передусім зволив Ваша Милість говорити про посилки, яких не можна слати до столиці через те, що нібито голодом ми поморили ратних людей *на Україні*, і з тієї міри начебто мальованих людей, як в казках оповідають, треба посилати на оборону *Малої Росії*...Хіба Ваша Милість високим розумом своїм не може уважити, що мені самому чи тільки Війську Запорозькому [не встояти, і вони] пожиточні можуть бути справді, адже пізнають, що ті посилки є потрібні Великій Росії, щоб неприятель, ляхи і татари, *Україною* заволодівши, не поширились і у *великоросійських сторонах*. Знатна річ є *згубити Україну без помочі*, а після тієї втрати, куди б неприятель навернувся? Достеменно нікуди інде, тільки, не дай Боже, до *Великої Росії, бо, тримаючи Україну* і взявши силу, не дивилися б ляхи й татари на комісію, а все б чинили за бажанням і хотінням своїм, чого їм, Боже, не допоможи! Всякий-бо пан не в середині дому, але в передухідді неприятеля зустрічає, щосили не допускаючи його до дому, у передсінні борониться й кріпиться, *а Україна до Великої Росії справдешинім передухіддям і захистом є*, бо в ті літа на козацьких плечах *і всієї України* при ратних людях король із коронним, і литовським, і німецьким військом, Чарнецький, три солтани з Ордою, Тетеря із змінниками рухалися до *Великої Росії*, але неприятеля *тим передухіддям, тобто Україною*, не було пущено, відтак шаблі татарські й лядські на козацьких головах були й *усієї України*, і це за цілість *великоросійських голів і знамірене великоросійське спустошення* від неприятеля *на бідній Україні* чинилося... Утікаючи в Польщу, Чарнецький *знову на Україні з'явився*, і те, що могло статися без кровопролиття у короткому часі, після такого довгого кровопролиття звершеного *в Україні* з'єднати [її] ніяк не можемо...; багато клопотів і кручини і роботи і втрат *усій державі Російській в Україні придав*»²⁵⁴. Вперше у гетьманських листах Івана Брюховецького з'являється таке понятійне словосполучення — «Україна до Великої Росії є справжнім передухіддям і захистом». У даному випадку оцінка специфіки геополітичного становища Війська Запорозького перегукувалася з подібними висловлюваннями правобережного гетьмана Павла Тетері, для якого «Україна» також виступала таким же «захистом», але вже не для Московської держави, як уявляв собі Іван Брюховецький, а для Речі Посполитої.

У т. зв. Московських статтях 1665 р., які уклав Іван Брюховецький з царем Олексієм Михайловичем, читаємо: «...А для усмирення частыя людей в *Малороссийских городах* шатости, которые за прошлых гет-

²⁵⁴ Источники малороссийской истории... — Ч. I. — С. 159–164.

манов *на Україне бывала*, и ныне часто за непостоянством Малоросійських жителів изрывается, чтоб *Украина с Малоросійскими городами, и местами, и местечками, и с слободами, и с селами, и в них всяких чинов жители...*²⁵⁵. З тексту угоди Війська Запорозького з Московським царством можна зрозуміти, що, по-перше, «Україна» сприймалася гетьманами як єдине ціле разом з такими лексемами — «Малоросійські городи», «міста», «містечка», «слободи», «села», «жителі усіляких чинів»; по-друге, все частіше в офіційному дискурсі Війська Запорозького визначення «Україні / Українські городи» замінювалося таким означенням, як «Малоросійські городи».

В універсалі Івана Брюховецького від 18 березня 1665 р., який регламентував купецьку діяльність на території Війська Запорозького, проголошувалося: «...Що зверталися до нас купці, як грецькі і інші, *тут на Україну приїжджаючи...* Сим універсалом нашим наказуємо, аби жоден з вищейменованих купців, і грецьких і інших усіх, з товарами *на Україну* приїжджаючим *з чужих земель...*»²⁵⁶. Даний документ засвідчував факт прибуття до «України» купців з різними товарами з «чужих земель», тобто іноземних країн. 17 червня того ж року з військового табору під Мотовилівкою на Київщині гетьман Брюховецький свідчив про діяльність правобережного гетьмана Степана Опари²⁵⁷: «Опара, зрадник нову *на Україні* бідним та знищеним людям кров учиняє...»²⁵⁸. У листі від 4 липня гетьман повідомляв царя про «срамотне з *України відступлення військ* корунних неприязельських, з Яблоновським воєводою *на Україні перебуваючи*, до Полщі...; Опара від розкольника і хижака Тетері вражений надією посилок бусурманських, *Україні* розбещуючи добру справу губитель ними звабами своїми між миром християнським вміщаючими порить і псує»²⁵⁹. У цьому ж повідомленні говорилося, що «*Велика частина України від Лядських і Татарських сил*, нового розкольника Опару укріплюючи, на цей час очищена... *Канів і інші [городи] тої ж України* осаджені є»²⁶⁰. У листі гетьмана до царя від 19 липня читаємо: «...Воєвода Яблоновський з військами Ляцькими і з Німці з *України*

²⁵⁵ ПСЗРИ. — Т. 1. — С. 615–621; Універсали українських гетьманів... — С. 266.

²⁵⁶ НБУВ. ІР. — Ф. 1. — Спр. 60349. — Арк. 224; Ф. 8. — Спр. 3557. — Арк. 18.

²⁵⁷ Про діяльність С. Опари див.: *Дорошенко Д.* Степан Опара, невдалий гетьман Правобережної України // Праці українського історично-філологічного товариства у Празі. — Т. II. — Прага, 1939. — С. 37–48; *Чухліб Т.* Стрімка кар'єра козацького сотника (Степан Опара, 1665) // Чухліб Т. Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663–1713). — К., 2004. — С. 53–64.

²⁵⁸ Акты ЮЗР. — Т. V. — С. 275.

²⁵⁹ Там же. — С. 300.

²⁶⁰ Там же.

вигнаний і безславно пішов до Польщі, який ні у яких городах **на Україні і на Волині** не зупинявся...; а нині **на Україні сил Ляцьких і Татарських немає** ніяких»²⁶¹. У цьому повідомленні викликає зацікавлення така лексична конструкція, як «Канів і інші городи тої ж України», а також те, що у випадку вживання «України» поряд з «Волинню» перша продовжувала сприйматися як історико-географічна назва.

21 серпня 1665 р. київський полковник Війська Запорозького Василь Дроздовський писав з Брацлава до московського воєводи Н. Львова: «...Зараз знову наступає Опара у той слід проклятого Тетері, що той привів і **розорив Україну** ляхами...; ніяких сил Лядських **в Україні** не буде»²⁶². 13 вересня до Івана Брюховецького, який перебував з дипломатичним візитом у Москві, писав генеральний скарбник Роман Ракушка-Романовський з Ніжина: «Для Бога, зволь Ваша Милість, добродій, **про Україну не забувати** і до неї спішити»²⁶³. До цього листа були прикладені свідчення козака-розвідника Івана Тихого, який говорив: «І для того Орда **на Україні** заважає, щоб козаки з собою не в миру жили»²⁶⁴. У листі до Брюховецького від 8 жовтня Ракушка-Романовський писав: «Адже ще війська ніякі Його Царської Величності **на Україну** не прийшли»²⁶⁵. Одночасно, у жовтні 1665 р., генеральний підскарбій Ракушка-Романовський писав до наказного гетьмана і генерального обозного Данила Єрмоленка: «**На Україні** людям ратним, перебуваючим в Чернігові і в Ніжині при воєводах Його Царської Величності, видав я запасу проти статей»²⁶⁶. У черговому посланні генерального підскарбія Війська Запорозького до гетьмана Брюховецького від 3 листопада читаємо: «Зволь Ваша Милість поспішитися **на Україну**...; А Орди що знову прийшла до Дорошенка, а тут ніякі сили ні з Севська ні з Білгорода не бували **на Україні**»²⁶⁷.

У «чолобитній» на ім'я царя члени «великого посольства» Війська Запорозького у Москві полковники Петро Забіла, Василь Дворецький, Матвій Гвинтовка, Григорій Гамалія та Захарій Шийкевич писали: «щоб під час вислання **на Україну** спищиків твоїх государських»²⁶⁸. 7 жовтня до Івана Брюховецького в Москву писав єпископ Мефодій з Ніжина: «...А нині **на Україні без буття Вашої Милості нічого доброго**

²⁶¹ Там же. — С. 301.

²⁶² Там же. — С. 307.

²⁶³ Там же. — Т. VI. — СПб., 1869. — С. 31.

²⁶⁴ Там же. — С. 32.

²⁶⁵ Там же. — С. 33.

²⁶⁶ Там же. — С. 62.

²⁶⁷ Там же.

²⁶⁸ Там же. — С. 23.

немає...; а сохрани Боже однако, всі сили бусурманські звернуться *на Україну...*»²⁶⁹. В іншому своєму листі він повідомляв гетьмана: «...І *шляхту Українську* зволь, Ваша Милість, доложити, щоб їх не відпускати на розмін; адже та *шляхта Українська до Польської подібна*»²⁷⁰. 15 листопада 1665 р. полковник Стародубського полку Олександр Острянин інформував Івана Брюховецького: «...Проти усіляких неприятелів Його Царської Пресвітлої Величності і Вельможності Вашої і всьому Війську Запорозькому утвердив *від усіх ненависних сторін Україна бажана*»²⁷¹. Сміслові навантаження другої частини цього речення полягало в усвідомленні промосковською старшиною Війська Запорозького складної зовнішньополітичної ситуації, у яку потрапила підвладна їм «Україна», що була «бажана» ворогам Московського царства — Польщі, Швеції та Криму.

5. «Та сторона» чи «ця сторона»?: творення локалізаційної термінології

У політичних уявленнях гетьманів Війська Запорозького їхня влада мала поширюватися на територію не тільки колишніх Київського, Брацлавського та Чернігівського воєводств, а також Руське, Волинське та Подільське воєводства Речі Посполитої. Про це, зокрема, засвідчували «Пункти» Війська Запорозького, які були подані для затвердження на Варшавський сейм 1659 р.: «Наполегливо просить Військо задовольнити його у зв'язку з тим, що Їхні Милості панове комісари на Гадяцькій комісії взяли, [аби подати] до теперішнього сейму [справу] *воєводств Волинського, Руського і Подільського*, щоб прийняти остаточну декларацію, що ці [землі] повинні залишатися у *Великому Руському князівстві*»²⁷². Однак міжнародні впливи — війни між Варшавою та Московією, Варшавою і Стокгольмом, а також складна внутрішньополітична ситуація сприяли стрімким відцентровим тенденціям у Війську Запорозькому, яке поступово почало розколюватися на два політичних центри стосовно річки Дніпро.

Вже у статтях гетьмана Юрія Хмельницького, які були подані московському царю Олексію Михайловичу в грудні 1659 р. посольством черкаського полковника Андрія Одинця, було записано: «Щоб усі війська як при боянину і воєводі Київським і наміснику Білоозерському, при Василію Борисовичу Шереметеву залишаючись, як у Ніжині, в Чернігові і

²⁶⁹ Там же. — С. 44.

²⁷⁰ Там же.

²⁷¹ Там же. — С. 63.

²⁷² Там же.

в Переяславі перебуваючи проти неприятелів разом з Військом Запорозьким за одне відсіч давали незабаром не чекаючи наказу, і *на цю сторону Дніпра* йшли...; це для тієї причини, що продовженням до Його Царської Величності дороги, за потребою б *Україна* [мала] від неприятелів *великий занепад понести* і втрату»²⁷³. Повідомляючи московського царя про перебіг ради Війська Запорозького, яка відбулася поблизу Василькова, у посланні від 15 липня 1660 р. Юрій Хмельницький писав: «Чинили єсмя раду під Васильковом на Кодачку... про *цілість Вашої Царської Величності України*»²⁷⁴. 24 грудня того ж року в універсалі до жителів містечка Яблунівки гетьман проголошував: «...І всієї старшини і черні Війська Його Королівської милості Запорозького *в Україні на Задніпров'ї* перебуваючому»²⁷⁵. «*Без другої сторони Дніпра ми не складаємо Війська Запорозького, рівно як і та сторона без нас...*»²⁷⁶, — відзначав тоді молодший син Богдана Хмельницького.

Після переходу Війська Запорозького під протекцію Корони Польської, у середині травня 1661 р. гетьман Юрій Хмельницький висловлював переконання, що король Ян II Казимир буде «на батьківському лоні своєму, *спостерігати за цілістю України...*»²⁷⁷. Власне, саме у цей час в лексиці провідних представників Війська Запорозького починають з'являтися такі лексеми, як «цілість України», «та сторона», «друга сторона Дніпра», «Задніпров'я», що засвідчувало великий вплив політичних обставин на тогочасні процеси в мовотворенні.

27 червня 1661 р. наказний гетьман Яким Сомко (йому були підконтрольні полки Війська Запорозького» на Лівобережжі) писав московському царю з Переяслава: «...А що по цей час не мали при собі Вашої Царської Пресвітлої Величності війська, в замішанні не перебували єсмя, адже при тиші *усієї України нашої Задніпрської*, не мали єсмя ніякі наступи від неприятелів»²⁷⁸. 11 серпня 1662 р. Юрій Хмельницький писав до короля Речі Посполитої Яна II Казимира: «Бог Суддя справедливо за

²⁷³ Там же. — Т. V. — С. 6.

²⁷⁴ Там же. — С. 33.

²⁷⁵ *Стороженко Н.* Семен Вакуленко, сотник пирятинський (1696–1720) // Киевская старина. — 1891. — № 1. — С. 119–153; Універсали українських гетьманів... — С. 175.

²⁷⁶ ПВК. — Т. IV. — Отд. III. — С. 426.

²⁷⁷ Там же. — С. 107.

²⁷⁸ Акты ЮЗР. — Т. V. — С. 74. У наказі московського царя Олексія Михайловича послу до Війська Запорозького Ф. Протасьєву за 28 червня 1661 р. говорилося: «Да Федору же говорити наказному гетману Якому Самку..., что его службою и прилежным радением *вся Украина здеишей стороны Днепра* с казаками и со всеми жители великому государю, Его Царскому Величеству, добили челом и по прежнему все в подданстве учинились...» (Там же. — Т. V. — С. 79).

гріхи наші мене і *цілу Україну опечалив*»²⁷⁹. 17 жовтня того ж року в донесенні генерального судді Війська Запорозького Григорія Лесницького до Варшави читаємо, що «Україна» може «під протекцію Хана, а потім Порти удавшись, там своєї безпеки і *цілості шукала*»²⁸⁰. 17 березня 1663 р. Тетеря скаржитья до короля, що його «багаторазові прохання не отримали відповіді: звідси можна зрозуміти, начебто Ваша Королівська Милість Пан Мій Милостивий *цілу Україну мав занедбати*»²⁸¹. 12 травня, висловлюючи бажання залишити гетьманський уряд, Тетеря бідкався королеві: «Кому ж *залишити цілу Україну* з шкур луплену нехай то буде взято до уваги»²⁸², а також повідомляв до Варшави, що «носить на собі *тягар буремних подій цілої України*, коли хвилюються голови людей»²⁸³.

У листі від 15 липня 1663 р. Тетеря писав з Чигирина до короля, що Іван Брюховецький «тільки що піддався цареві і пообіцяв *ту сторону України* привів до послухання і разом з тим, як у ній так і в Задніпров'ї утвердити його володіння»²⁸⁴. 16 липня гетьман повідомляв короля, що «*цілість України*, якій пророкували неминуче падіння, збережена»²⁸⁵. У липневому універсалі до жителів Правобережжя за 1663 р. гетьман Іван Брюховецький стверджував, що до «*розірвання*» його «*отчизни*» прагнули «деякі особи, найбільше старшина»²⁸⁶. 31 жовтня в універсалі Івана Брюховецького відзначалося: «...Короля ляхів і поганців татар зтягнули, *щоб Україну* лядською і татарською шаблею *викоренити, і як по цей, так і по той бік Дніпра...*»²⁸⁷.

²⁷⁹ ПВК. — Т. IV. — Отд. III. — С. 190. Польською: «[...] Bog Sędzia sprawiedliwy za grzechi nasze mnie y całą Ukrainę był zasmucib».

²⁸⁰ Там же. — С. 216. Польською: «[...] pod Protectią się Hana, a zatym y Porty udawszy, tam bezpieczenstwa swego y całości szukała».

²⁸¹ Там же. — С. 288. Польською: «[...] na tak wielokrotną prośbę nie otrzymywa posilku: y ztąd porozumiewa, jakoby Wasza Królewska Mość Pan Moj Miłościwy *cale Ukrainy* miał zaniedbać».

²⁸² Там же. — С. 310. Польською: «[...] Lecz komu *zostawić Ukrainę cale* z skury zlupioną niech to będzie in consideratione».

²⁸³ Там же. — С. 307. Польською: «[...] kiedy turbulentissimum noszac na sobie *calej Ukrainy* Successum w Zamieszanych geniuszach ludzkich».

²⁸⁴ Там же. — С. 328. Польською: «[...] Tylko iż się podiał Carowi y *tę strony Ukrainy* przywieść ad obsequium, y *oraz z Zadnieprzem* firmum firmare et staluere dominium».

²⁸⁵ Там же. — С. 353–354. Польською: «[...] Zadnego *integritas Ukrainy*, in toto conseruowana».

²⁸⁶ Там же. — С. 373.

²⁸⁷ Акты ЮЗР. — Т. V. — С. 192. «[...] Krola Lachow, y pogańcow Tatar zaciagneli, żeby *Ukrainę* Ładzka i Tatarski szablą *wykorzenic*».

У посланні до царя від 20 лютого 1665 р. гетьман Брюховецький зазначав, «що найближчим часом *Україна у з'єднання прийде*»²⁸⁸. 2 березня Іван Брюховецький пише до царя: «Почувши про його відхід, утікаючи в Польщу, Чарнецький *знову на Україні з'явився*, і те, що могло статися без кровопролиття у короткому часі, після такого довгого кровопролиття звершити *[і з'єднати Україну] не можемо*»²⁸⁹. 28 вересня 1665 р. Роман Ракушка-Романовський писав: «милістю Божою тут *на Українській стороні Дніпра* все добре робиться, хоть і з Черкас часто на цю сторону переходять...; Зволь Ваша Милість, добродію, думку мати про скорий поспіх *на Україну* й Його Царської Величності »²⁹⁰ (йшлося про Правобережжя).

29 листопада 1664 р. Іван Брюховецький писав Олексію Михайловичу з Канева: «Тому що *на тій стороні Дніпра* скрізь *Україну Вашої Царської Пресвітлої Милості*, при достоїнстві перебуваючій, не один раз меч неприятельський пройшов... А після військового розорення зазвичай було *на Україні* людям розореним вольності на кілька років давати... Що про той мир зачувши, *на тій стороні Дніпра* не засумнівалися б, *на цій стороні Дніпра* на неприятелів, остереігаючись тягості, не повстали»²⁹¹. 7 жовтня 1665 р. до Івана Брюховецького з Ніжина писав єпископ Мефодій: «...полковнику Дрозду, який в осаді 6 тижнів сидить, сили прибуло, адже і так через нього *на Україні цієї сторони Дніпра* від Татарів ще тихо, а сохрани Боже однако, всі сили бусурманські звернуться *на Україну*...»²⁹². 5 грудня того ж року Ракушка-Романовський повідомляв гетьмана Брюховецького: «...На Ніжин до Переяслава їхати безпечніше, тому що *ця сторона [Дніпра] безпечна і здорова*, і дай Боже, щоб ми Вельможність Вашу, добродія нашого, найближчим часом в доброму здоров'ї *на Україні оглядали*»²⁹³.

Творення локалізаційної термінології в офіційному листуванні гетьманів Війська Запорозького і їхнього оточення головним чином відбувалося під впливом зовнішніх факторів та було спричинене необхідністю визначення владних повноважень володарів гетьманської булави стосовно Варшави (Правобережжя) та Москви (Лівобережжя). При цьому треба відзначити, що проблема територіальної єдності Війська Запорозького («цілості України», «цілої України») почала хвилювати його зверхників вже з 1659 р., а поява двох політичних центрів суттєво вплинула на

²⁸⁸ Там же. — С. 252.

²⁸⁹ Источники малороссийской истории... — Ч. I. — С. 159–164.

²⁹⁰ Акты ЮЗР. — Т. V. — С. 35.

²⁹¹ Там же. — С. 224.

²⁹² Там же. — Т. VI. — С. 44.

²⁹³ Там же. — С. 42.

словотворчі процеси у тогочасній руській мові. Стосовно підвладної їм території гетьмани як з «правого берега», так і з «лівого берега» Дніпра почали уживати такі уточнювальні назви, як «Україна цієї сторони Дніпра», «Україна тієї сторони Дніпра», «Україна цього і того боку Дніпра», «Українська сторона Дніпра», «Задніпрська Україна» тощо.

Висновки

Отже, семантичний діапазон коливань іменника «Україна», а також похідного від нього прикметника «Українний», який його означував (у граматичному відношенні інколи виступає також як «Український»), є досить широким. Протягом кінця 1640-х — 1660-х рр. назва «Україна» та прикметне означення «Українний» зазнали семантичної та граматичної трансформацій в офіційному дискурсі Війська Запорозького. У цей час вони вживалися у якості носія або ж складової таких понятійних означень:

– *по-перше, історичної території як «землі»²⁹⁴, «старожитнього краю», де проживав «руський народ» («Українний край / Українні краї»).* У даному випадку термін «Україна» можна означувати як хоронім: в «Україну» приходять війська, що нищать її як «ворожий край» та «землю», на неї «приносять пагубу»; її треба було «визволяти», або ж вона була «визволена»; «Україна» була «наша», «своя», «ціла», «вся» тощо; нею можна було «оволодіти» («щоб неприятель, ляхи і татари, Україною заволодівши»); на ній перебував гетьман, до якого «йшли». Тогочасна специфіка полягала в тому, що при географічно-територіальному сприйнятті «землі» потрібно розуміти, що на неї накладалося поняття політичних утворень, які виникали на цій території, а, отже, перебирали на себе її попередню історично-географічну назву²⁹⁵;

– *по-друге, невизнаного (з 1649 р. — частково визнаного) державного утворення, на яке розповсюджувалася влада Війська Запорозького.* Тут

²⁹⁴ Поняття «земля» вживалося І. Ужєвичем у «Граматиці слов'янській...» (Париж, 1643), у тому числі як синонім до слова «держав»: «...Слід зауважити, що деякі **назви держав** не можна точно передати слов'янською мовою одним словом, як наприклад: *Italia, Germania, Turcia, Francia, або Gallia, Ungaria, Scithia* тощо. Отож, замість них, ставляться у множині назви самих жителів, і коли б тобі захотілось вислєвитись *discessit per Ungariam* [він вибув через Угорщину], то ти повинен сказати: *поєхаль презь вєнигры*, тобто через угорців, *презь влохи*, тобто через італійців тощо, або висловитись описово, наприклад: *презь влоскую землю — через землю італійську, угорську* тощо».

²⁹⁵ Уперше поняття «Україна» було вжито у міжнародному договорі між Річчю Посполитою та Кримським ханатом 1654 р. для означення території, на якій знаходилися «бунтівливі козаки і хлопи».

термін «Україна»²⁹⁶ потрібно означувати як політонім, який протягом 1649–1659 рр. використовувався у внутрішньому та зовнішньому вжитку Військом Запорозьким. «Україною» правили / урядували гетьмани, вона була «їхньою» (Війська Запорозького) або ж «його» (гетьмана). Однак у неї мав бути свій протектор в особі володаря («Його Королівської Милості», «Його Царської Величності» та ін.). «Воєводства України» могли опинитися під тією чи іншою монаршою владою. «Україна» протиставлялася такій державі, як «Польща», це поняття виступало в одному синонімічному ряду з «Великим князівством Литовським», «Волоською землею», «Угорською (Трансильванією. — *Авт.*) землею» тощо. Вона визволялася від «Польщі» та «ляхів», могла «бажати» або не «бажати миру». Саме у цих уживаних в історичних текстах понятійних словосполученнях дуже яскраво проявляється відмінність «України» як «землі»-території від «України» як новопосталої держави. До «України» також «присилалися» послы з інших країн, які її саме так і означували. «Рубіж України» треба було «оберігати». За політичною «цілістю України» треба було «спостерігати», адже її можна було «розколоти», з огляду на що її треба було «захищати». У морфологічному відношенні у представників Війська Запорозького вона асоціювалася із займенником «ми». Крім того, спорадично вживалося таке словосполучення, як «Українська держава / Українські держави»;

— *по-третє, міст та окремого міста, які знаходилися в / на «Україні» («Українні городи»)*. Словосполучення «Українні городи» (рідше — «Українні доми»), яке протягом першої половини XVII ст. означало сукупність міст у східних воєводствах Речі Посполитої, від 1649 р. почало вживатися для назви підвладної Війську Запорозькому території й стало виступати як хоронімічним, так і політонімічним синонімом «України». При цьому офіційними представниками Війська Запорозького «Українні городи» означувалися займенником «наші», у «їхніх городах» проживали «свої люди», на них врешті-решт розповсюджувалася «влада полковників». У московській традиції вживалося як «Черкаські городи», «Українські литовські городи», «Українні козацькі городи» та «Запорозькі городи»;

---

²⁹⁶ Назву «Україна» як державного утворення уперше на міжнародному рівні було зафіксовано у матеріалах Віленського перимр'я 1656 р. між Річчю Посполитою та Московським царством, а потім у тексті Бучацького перемир'я 1672 р. між Річчю Посполитою та Османською імперією, востаннє — в Андранопольському мирному договорі 1713 р. між Стамбулом, Варшавою та Москвою. У 1676 р. гетьман Війська Запорозького Ю. Хмельницький почав титулуватися як «гетьман Війська Запорозького, князь України».

– *по-четверте, мешканців «України» («українні обивателі / люди / жителі»)*. У польській мові слово «обивателі» означало мешканців Корони Польської. В староукраїнській мові вживалося як «українські державці». Протягом кінця 1640–1650-х років використовувалося верхівкою Війська Запорозького для означення польської шляхти. З 1660-х років починає застосовуватися стосовно представників різних станів Війська Запорозького. У старослов'янській мові іменник «люде / люди / люд» традиційно вживався як синонім поняття «народ»;

– *по-п'яте, козаків Війська Запорозького*. Словосполучення «Українні козаки» (пізніше — «українські козаки», «козаки Українці»²⁹⁷) вживалося одночасно з такими означеннями, як «Запорозькі козаки», «товариство Війська Запорозького», «Військо Запорозьке», «козацька братія» тощо;

– *по-шосте, кордонів «України» («рубезу України», «границі України»)*. Вживалися також такі синонімічні понятійні конструкції, як «українська / українна лінія», «козацька лінія» тощо;

– *по-сьоме, монастирів*. «Українні монастирі» перебували під захистом Війська Запорозького, для чого кожному з православних монастирів видавалися охоронні гетьманські універсали;

– *по-восьме, милі (тогочасної міри довжини шляху)*. Велика «Українська миля» на той час складала 12 057 метрів. Цим метрологічним поняттям послуговувалися у побуті та військовій справі на території «України». Існувала з кінця XVI — початку XVII ст. одночасно з «польською» (7 946 м), «литовською» (8 910 м) та іншими «милями» («Руською», «Волинською», Подільською») Речі Посполитої. Однак від середини XVII ст. європейські картографи при визначенні масштабів різноманітних карт почали користуватися «Українською» мірою довжини поряд з «Німецькою», «Угорською», «Французькою» та іншим милями тогочасного політико-географічного світу.

Патріотично-локалізаційні поняття, в основі яких знаходилося слово «Україна», поряд з географічно-територіальним набувають політичного й міжнародного звучання, а також під впливом мовної практики офіційних структур Речі Посполитої починають використовуватися гетьманами Війська Запорозького у межах певного протиставлення означенням «Русь» та «Руський». Це було спричинене багатьма обставинами: по-перше, для

²⁹⁷ Понятійне словосполучення «козаки Українці» уперше вжито на міжнародному рівні в тексті Андрусівського перемир'я 1667 р. між Річчю Посполитою та Московською державою для означення козаків Війська Запорозького, які знаходилися на «правому березі» Дніпра (Чухліб Т. Поняття «Україна», «українські козаки», «український народ» в положеннях Андрусівського перемир'я та міжнародній офіційній документації 1667 року // Україна між Польщею та Росією: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. — Ніжин, 2016. — С. 90–98).

королівського уряду стали неактуальними Гадяцький проект та ідея утворення Великого князівства Руського, а тому в коронній канцелярії головно почало вживатися означення «Українний / Український» замість «Руський», що вдало було використано козацькими канцеляристами; по-друге, політична залежність частини Війська Запорозького від московського царя викликала процес широкого уживання офіційними структурами Москви та промосковського Чигиринського такого політоніму, як «Мала Русь / Мала Росія», у відповідь на що Варшава й пропольські гетьманські уряди розпочинають «війну понять» та з огляду на це переважно використовують щодо підконтрольної Війську Запорозькому території «з правого берега» назву «Україна».

За допомогою прикметника «Українний / Український» в офіційній топіці Війська Запорозького з'являється ряд лексичних нововведень, які виражалися у таких метафоричних та образних словосполученнях, як «Українське щастя», «Українська сила», «Українська стіна», «Українська руїна». Крім того, поряд з старою виникає нова локалізаційна термінологія — «Українні жителі», «Українні піддані», «Українські мешканці», «Українські люди», «Українна держава», «Українні володіння», «Українні городи», «Українні границі», «Українська шляхта», «Українські переговори», «Українські відомості» тощо. Потрібно зазначити, що багато словосполучних моделей творилося у цей час за допомогою іменника «Україна» та різних дієслів: «збереження України», «обіцяного Україні», «зміцнить Україну», «заспокоїти Україну», «освітити Україну», «спустошити Україну», «піддавши Україну», «привласнював Україну», «відмовляв Україні», «віддаляв Україну», «подякувати Україні», «звеселить Україну», «Україна захоплюється», «зміцнить Україну», «призвав Україну», «загублять Україну», «Україна відторгнулася», «Україну розірвуть», «розорив Україну», «заволодіти Україною», «втримати Україну» та ін. Іменник «Україна» неодноразово вживався разом із займенниками («наша Україна», «своя Україна», «уся Україна», «немала Україна»), а також для позначення місця, писався як разом з прийменником «на», так і з прийменником «в» («звернуться на Україну», «на Україну прийшов», «в Україні не буде», «залишатися в Україні» тощо).

Офіційне листування гетьманів Війська Запорозького рясніє такими словосполучками, як «Справи України», «Руїна України», «згуба України», «загибель України», «бідна Україна», «бажана Україна», а також «на Україну призвав», «до себе на Україну чекає», «на Україні перебуваю», «в Україні перебуваючи», «з України не втече», «з України вигнаний», «на Україні з'явився», «на Україну завів», «Україна заражена бунтами», «спокій в Україні зміцніє», «Україна вирішила вмирати», «Україна приходить у кращий стан», «з України вигнати», «Україна ляхам в руки

віддається», «про Україну не забувати», «щоб Україну викоренити», «спостерігати за цілістю України», «Україна у з'єднання прийде» та ін.

Політична залежність Війська Запорозького від сусідніх монархів викликала появу таких понятійних словосполучень, як «Україна Вашої Царської Милості», «Вашої Царської Величності Україна», «Україна Його Королівської Милості», «Україна член держави Його Королівської Милості», «Українна Його Королівської Милості Держава». Окремішність «України» як назви державного утворення стає більш зрозумілою у вживанні поряд з такими політонімами, як «Польща», «Росія», «Литва», «Венгери (Угорщина)», «Волощина», «Крим»: «підуть з Польщі на Україну», «шляхта Українська до Польської подібна», «а Україна до Великої Росії справдешнім передухіддям і захистом є», «маючи і силу Польську, поважиться не тільки Україну, але й Московські краї [воювати]», «втрат усій державі Російській в Україні придав», «із України в Велику Росію з усіма татари пішли», «Україну очистив, так би міг Литву очистити», «про Україну можна бути такої ж думки, як і про Велике князівство Литовське», «хан буде в Україні, тому що йому за відомих обставин, не хочеться бути особисто в Венгерах», «Україна за прикладом Волоської землі, зробилася данницею Криму» тощо.

Звичайно, що треба розрізняти ті значення, які вкладали у поняття «Україна» та «Українний» представники Війська Запорозького та їхні тогочасні суперники / конкуренти / союзники — урядові інтелектуали Речі Посполитої, Московського царства, Кримського ханату та Шведського королівства. Саме тому є певні труднощі при прочитуванні поняття «Україна» в офіційних текстах, які виходили не тільки з канцелярії Війська Запорозького, але й відповідних інститутів сусідніх держав. Семантична плутанина, з одного боку, спричинена вживанням у тогочасній російській мові слова «украины» («украины») та словосполучення «украинские городы» для означення прикордонних територій і міст Московського царства, а з іншого — продовженням трактування елітою Корони Польської та Великого князівства Литовського «України» («Ukrainy») як однієї з провінцій Речі Посполитої, за винятком тієї її невеликої частини, що підтримувала ідею творення на основі Війська Запорозького автономного Руського князівства.

Таким чином, понятійна варіативність мовної одиниці «Україна» протягом середини — другої половини XVII ст. зменшується, і її все більше починають сприймати як ще одну назву для державного утворення Війська Запорозького. Про це, зокрема, свідчив факт появи словосполучення «отець України», яким означували себе гетьмани, а також видання ними «універсалів до України». Звичайно, що політичні означення завжди далекі від точності, однак використання таких виразних лексичних кон-

струкцій гетьманами Богданом Хмельницьким, Іваном Виговським, Юрієм Хмельницьким, Павлом Тетерею та Іваном Брюховецьким, як «визволив Україну свою руську», «піддавши Україну, вдруге віддаяти [її] не мислить», «вважають Україну підвладною», «вважають Україну підвладним собі володінням», «Україна позбавиться підданства», «утримував Україну в покірності», «подякувати Україні за гетьманство» переконливо засвідчували, що слово «Україна» у цей час розпочало функціонувати як самодостатнє політичне поняття в офіційній документації урядових канцелярій країн Східної Європи.

МАЗЕПИНСЬКА ПОМІРКОВАНА МОДЕРНІЗАЦІЯ (1687–1709) І «ДОГОВОРИ ТА ПОСТАНОВИ» (1710)

Якщо прогресивний характер «Договорів та постанов» неодноразово підкреслювався українськими дослідниками, то висвітлення інноваційних впроваджень, що практикувалися у правління І. Мазепи, займали значно скромніше місце у національному наративі. Хоча Бендерська конституція представлялася як новаторський проект, однак її не досліджували за допомогою інструментарію концепцій модернізації; мазепинська політика традиційно розглядалася переважно у контексті українсько-російських конфліктів, крізь призму аналізу модернізаційних змін її також ніхто спеціально не вивчав. Залишається нерозкритим і питання зв'язку мазепинської модернізації з появою «Договорів та постанов», хоча науковці неодноразово звертали увагу на те, що інновації, запроваджені І. Мазепою, знайшли своє подальше обґрунтування у цьому документі¹. При цьому дехто з них підкреслював відмінності окремих положень «Договорів та постанов» від мазепинської програми зміцнення Гетьманату².

Виступ українського правителя у 1708–1709 рр. проти свого російського протектора, крім захисту традиційного суспільно-політичного устрою, містив й оборону поміркованої модернізації Української держави. Хоча український правитель у т. зв. «війні маніфестів» зими 1708–1709 рр. постійно наголошував, що метою його виступу проти Петра І є боротьба за стародавні «права та свободи», він водночас піклувався про забезпечення шведським протектором «розширених», тобто покращених, вольностей. Риторика оборони традиційних прав залишалася при цьому подібною до тієї, що використовувалися за інших аналогічних ситуацій. Прискіпливий аналіз активності І. Мазепи засвідчує модернізаційні його спроби реформування сфери адміністрування, практики утримання найманого війська, підвищення ефективності управління козацькими підрозділами, запровадження оренд як статті видатків на постійну армію тощо.

---

¹ Див., наприклад: *Субтельний О.* Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. — К., 1994. — С. 61 та ін.

² *Крупницький Б.* Гетьман Пилип Орлик (1672–1742). Огляд його політичної діяльності. — Варшава, 1938. — С. 14; *Кононенко В.* «Pacta et Constitutiones...» між традиційним та модерним конституціоналізмом // Український історичний збірник. — Вип. 14. — К., 2011. — С. 31 та ін.

Смерть гетьмана, що сталася 22 вересня 1709 р.³, та боротьба, що розгорнулася навколо його спадщини, змусила українських емігрантів до обрання на звільнену гетьманську посаду молодого кандидата (П. Орлика), вступ якого в обов'язки супроводжувався укладенням 5 квітня 1710 р. «Договорів та постанов». Цей проект, за задумом його авторів, мав би задовольнити як еліту Гетьманату й Запорозжя, що опинилися на перепутті, так і козацтво та поспільство, й тим самим полегшити звільнення «Батьківщини — Малої Росії» від «тиранського іга Москви». Бендерська конституція стала, безперечно, для України важливим прогресивним проектом. У пам'ятці, написаній добірною тодішньою українською мовою (текст також перекладений на вишукану латину), козацькі політики та інтелектуали задекларували свою готовність «домовитися та постановити» нові правила організації суспільно-політичного устрою (чи покращити, «направити» старі) Гетьманату та Запорозжя.

Отож, недостатнє вивчення інновацій за І. Мазепи та обминання увагою нововведень у «Договорах та постановах» саме як модернізаційних змін ще більше актуалізує представлену тему дослідження.

Ad fontes

Якщо поміркована модернізація Гетьманату реалізовувалася більше ніж 20 років та відбита в актових, епістолярних та інших джерелах, то Бендерська конституція представлена лише трьома текстами та підтверджувальною грамотою шведського короля Карла XII.

Найцінніші документи, в яких йшла мова про модернізаційні нововведення, запропоновані гетьманом І. Мазепою, вже впроваджено у науковий обіг, хоча в архівах (переважно у російських) ще залишаються неопубліковані джерела. Важливий актовий матеріал було зібрано Д. Бантишем-Каменським та видано О. Бодянським в «Источниках малороссийской истории»⁴. Документи зібрані в «Актах, относящихся к истории Западной России» також проливають світло на певні сегменти суспільного життямазепинської доби⁵. Окремо слід відзначити публікації джерел на сторінках «Киевской старины», зміст яких можна інтерпретувати з позицій модернізаційних змін⁶. Водночас низка документів

³ Всі дати подано за старим стилем.

⁴ Источники малороссийской истории, собр. Д.Н. Бантышем-Каменским, изд. О. Бодянским. — Ч. II: 1691–1722. — М., 1859.

⁵ Див.: Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией (далі — Акты ЗР). — Т. 5: 1633–1699. — СПб., 1853.

⁶ Киево-выдубицкий перевоз на Днепре и его нежданная политическая роль // Киевская старина. — 1882. — № 4. — С. 368–372; Востоков А. Посольство Шакловитого к Мазепе в 1688 г. // Киевская старина. — 1890. — № 5. — С. 214–215.

вперше вийшла друком лише після 1991 р. або ж їх повторне видання було здійснено з оригіналу. Як приклад, можна назвати «Московські статті» 1689 р., котрі містили деякі модернізаційні пункти і були лише нещодавно уведені до наукового обігу⁷. Цілий корпус універсалів І. Мазепи було надруковано впродовж 1990–2000-х років завдяки зусиллям І. Бутича, Ю. Мицика, С. Павленка, В. Ринсевича, І. Ситого та інших дослідників⁸.

Щодо епістолярних джерел, то особливо цінними для дослідження мазепинської модернізації стали видання В. Станіславським листів І. Мазепи⁹ та першого тому листування українського гетьмана, опублікованого Т. Таїровою-Яковлевою¹⁰. Отож, зважаючи на обсяг опублікованих універсалів та листів, їх уже сьогодні можна досліджувати як корпус документів, який дає змогу реконструювати масштаб мазепинської модернізації.

Наративні джерела також частково відбивають входження «новизни» у функціонування української адміністрації та у життя суспільства доби І. Мазепи¹¹. З наративних, великих за обсягом, джерел, які можна використовувати в студіях над модернізаційними проектами адміністрації Гетьманату, можна назвати коротку редакцію «Літопису Граб'янки»¹².

⁷ Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упор. С. Павленко. — К., 2007. — С. 254–257; Московські статті від 20 вересня 1689 р. // Таїрова-Яковлева Т. Іван Мазепа і Російська імперія. Історія «зради» / Пер. з рос. о. Ю. Мицика. — К., 2013. — С. 376–380.

⁸ Мицик Ю. З документації гетьмана Івана Мазепи / Підгот. до друку, передм. та комент. Ю. Мицика // Сіверянський літопис. — 1997. — № 3. — С. 99–105; № 4. — С. 143–150; 1998. — № 1. — С. 91–103; Універсали Івана Мазепи. 1687–1709 / Упор. І. Бутич. — К.–Львів, 2002; Універсали Івана Мазепи (1687–1709) / Упор. І. Бутич, І. Ринсевич. — Ч. II. — К.–Львів, 2006.

⁹ З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи / Упор. В. Станіславський. — К., 1996; Листи Івана Мазепи. 1687–1691 / Упор. та авт. передм. В. Станіславський. — Т. 1. — К., 2002; Листи Івана Мазепи / Упор. та авт. вступн. дослідж. В. Станіславський. — Т. 2: 1691–1700. — К., 2010.

¹⁰ Гетман Иван Мазепа: Документы из архивных собраний Санкт-Петербурга. — Вып. 1. — 1687–1705 гг. / Сост. Т. Таирова-Яковлева. — СПб., 2007.

¹¹ Черниговская летопись 1587–1750 гг. // Южнорусские летописи, открытые и изданные Н. Белозерским. — К., 1856. — С. 11–44; Летописные заметки (1640–1749) // Киевская старина. — 1883. — № 3. — С. 683–687; Черниговская летопись по новому списку // Киевская старина. — 1890. — № 5 (приложение). — С. 81–96; № 6 (прилож.). — С. 97–104; Величко С. Літопис / Пер. з книж. укр. В. Шевчук. — Т. 1–2. — К., 1991; Граб'янка Г. Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки. — К., 1992; Короткий опис Малоросії (1340–1776) / Підг. до друку, вступ. стаття А. Бовгирі. — К., 2012.

¹² Див.: Національна бібліотека України ім. В. Вернадського. Інститут рукопису (далі — НБУВ. ІР). — Ф. VIII. — Спр. 150/50. — 51 арк.

«Договори та постанови» 1710 р., відомі ще з XIX ст. (латинський текст «*Pacta et Constitutiones*» було опубліковано ще у 1847 р.¹³, а оригінал скороченої латинської версії «*Contenta Pactorum*» — 1930 р.¹⁴), було републіковано. Староукраїнський оригінальний текст «Договорів та постанов» віднайдено восени 2008 р. та поміщено в «Архівах України» і спеціальному археографічному виданні «Пакти і конституції» Української козацької держави»¹⁵. В останньому фоліанті представлено не лише

---

¹³ «*Pacta et Constitutiones legum libertatumque Exercitus Zaporoviensis inter illustrissimum dominum dominum Philippum Orlik, neoelectum Ducem Exercitus Zaporoviensis, et inter generales, colonellos, nec non eudem Exercitus Zaporoviensis, publico utriusque...*». *Pacta et Constitutiones legum libertatumque Exercitus Zaporoviensis inter illustrissimum dominum dominum Philippum Orlik, neoelectum Ducem Exercitus Zaporoviensis, et inter generales, colonellos, nec non eudem Exercitus Zaporoviensis, publico utriusque partis laudo Conventa ac in libera electione formali iuramento ab eodem illustrissimo Duce Corroborata Anno Domini 1710, Aprilis 5, ad Benderam* // Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII, польского Станислава Лещинского, татарского хана, турецкого султана, генерального писаря Ф. Орлика, и киевского воеводы, Иосифа Потоцкого, на латинском и польском языках // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. — Кн. 1. — М., 1847. — С. 1–17. Латинський варіант Бендерської конституції — це копія генерального хорунжого Миколи Даниловича Ханенка, зроблена зі списку, котрий, імовірно, потрапив у Гетьманщину разом зі старшинами, які повернулися на милість царя з еміграції у 1714 році (Российская государственная библиотека. Научно-исследовательский отдел рукописи. — Ф. 203. — Кн. 9. — Л. 22; *Бодянский О.* Предисловие // Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII, польского Станислава Лещинского, татарского хана, турецкого султана, генерального писаря Ф. Орлика, и киевского воеводы, Иосифа Потоцкого, на латинском и польском языках // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. Кн. 1. — М., 1847. — С. III–IV).

¹⁴ Текст скороченого латинського варіанту зберігається в Національному архіві Швеції (Riksarkivet. SE/RA/2113/2113.2. *Diplomatica Muscovitica Cosacica*. — Vol. 1). Вперше опубліковано: Кордт В. Матеріали із Стокгольмського державного архіву до історії України другої половини XVII — початку XVIII вв. // Український археографічний збірник. — Т. 3. — К., 1930. — С. 38–41.

¹⁵ На сьогодні відомий оригінал «Договорів та постанов», який зберігається в Російському державному архіві давніх актів (Ф. 124. — Оп. 2. — 1710 г. — Д. 12. — Л. 2–12 об.). Археографічні публікації тексту: *Вовк О.* Конституція Пилипа Орлика: оригінал та його історія // Архіви України. — 2010. — Вип. 3–4. — С. 145–166; «Пакти і конституції» Української козацької держави (до 300-річчя укладення). — Львів, 2011. — С. 77–117. Також дослідники мають у своєму розпорядженні згадуваний вище латинський варіант Бендерської конституції. Крім того, відомо оригінал скороченої конституції латиною. В. Німчук вважає, що староукраїнський текст є первинним, а латинський — перекладом (Див.: *Німчук В.* «Договори і постанови прав і вольностей військових...» 1710 року з погляду історії української мови // «Пакти і конституції» Української козацької держави (до 300-річчя укладення). — С. 30), втім у будь-якому разі для

оригінальний текст пам'ятки, читабельне факсиміле документа, але й усі його єдиці та переклади на сучасні європейські мови. Названі археографічні публікації відкрили перспективу для глибшого дослідження тексту з залученням різних міждисциплінарних методик, що вимальовує нову перспективу усвідомлення місця цих документів в інтелектуальній та політичній історії Гетьманату.

Особливості методології дослідження теми

Ключовою методологічною проблемою дослідження є визначення критеріїв модернізаційних змін. Це має особливе значення з огляду на те, що «старизна» відігравала надзвичайно важливу роль в культурі спільнот з «шляхетською демократією». Як зазначив свого часу Б. Рассел, уявлення про минуле як негативне за своєю сутністю з'явилося лише разом з еволюційною теорією Ч. Дарвіна¹⁶. Відтак, хоча перевага цінностей «новизни» над «старизною» у Західній Європі мала місце з часів Французької революції кінця XVIII ст., проте остаточно це сталося лише в середині XIX ст. Щодо країн з «шляхетською демократією» (і Гетьманату зокрема), то в них традиції відігравали ще більш визначальну роль. Надзвичайно велика цінність традиційного укладу життя приводила до того, що нововведення часто маскувалися у шати «старизни». Відтак особливості модернізації у Гетьманаті потребують скрупульозного дослідження, зокрема, її інтерпретацію як помірковану форму реформ, що мали місце у той час на сході Європи.

Таблиця 1.

Поміркована модернізація vs. радикальна модернізація в Центрально-Східній Європі (на прикладі Московської держави / Російської імперії та Українського Гетьманату)

Поміркована модернізація (на прикладі Українського Гетьманату за доби І. Мазепи)	Радикальна модернізація (на прикладі Російської держави / імперії за царювання Петра I)
приспособлення старих політичних структур до нових умов	створення нових політичних структур; використання старих інституцій для нових завдань та «другорядних» цілей
поступове зростання податків (податки стимулювали еволюцію)	різке зростання податків (економічна політика гальмувала розвиток)

дослідження модернізаційної термінології необхідно розглядати перший, оскільки лише він існує в оригіналі.

¹⁶ Рассел Б. Історія західної філософії. — К., 1995. — С. 521.

Поміркована модернізація (на прикладі Українського Гетьманату за доби І. Мазепи)	Радикальна модернізація (на прикладі Російської держави / імперії за царювання Петра I)
певних сегментів капіталістичної економіки); реформування старого війська; формування боєздатних найманих частин	капіталістичної економіки); створення нового війська; спроби реформування старого війська, використання старого війська для «другорядних» завдань
підсилення модернізації авторитетом церковних та літературних традицій	ломка церковних та культурних традицій
рецепція статутного права (що містило важливі елементи римського права); правовий захист обивателя, у тому числі представника поспільства	впровадження нових правових норм, обиватель набував перед державою та своїм паном все більше обов'язків та втрачав свої права; загальне закріпачення нижчих верств суспільства, зникнення вільних людей серед нижчих прошарків (ліквідація ринку вільних робочих рук)

Як бачимо з таблиці, нововведення в українській автономії відрізнялися від радикальної модернізації (у даному випадку російської). Тому модернізацією у гетьманаті І. Мазепи, на нашу думку, були не тільки очевидні прогресивні зміни, але й будь-які заходи, що передбачали підвищення ефективності старих інституцій. Власне, вивчення як інновацій усіх проектів, які хоча б частково на це можуть претендувати, є робочою гіпотезою дослідження. У ході її перевірки можна буде встановлювати, наскільки в них були присутні нововведення, та аналізувати, систематизувати, узагальнювати їх й проводити з ними інші процедури наукового дослідження.

Зразком «новизни» є такий приклад. Восени 1688 р. І. Мазепа «давно турбується та думає облаштувати» козацьке військо чисельністю «не більше двадцяти тисяч [...] інших, знайшовши їм роботу, тримати по березі [...] тримати ще охотницьких жалуваних кінних полків та сердюків тисяч зо шість і тих сердюків для більшої твердості перейменувати, як государі накажуть»¹⁷. Відтак модернізаційний для війська Гетьманату проект представлено у термінології «облаштування», з якої випливає готовність тоді ще сповненого енергії регіментаря до впровадження суттєвих інновацій. Показово, що володар булави навіть запевняв государів, що згоден на нову назву цього постійного війська.

¹⁷ *Востоков А.* Посольство Шакловитого к Мазепе в 1688 г. // Киевская старина. — 1890. — № 5. — С. 214–215.

Відтак, політики та інтелектуали того часу розуміли модернізаційні зміни (називаючи їх «прожекетами», «направою», «облаштуванням») як заходи, покликані ефективно перепрямувати ту чи іншу інституцію або явище. Важливі реформи часто означувалися звичними для традиційного суспільства формулюваннями. Приміром, у «Договорах та постановах» 1710 р. не містилося термінів, які б позначали уведення «новизни», зате модернізаційні зміни здебільшого ховалися за риторикою охорони «старизни». У даному дослідженні модернізаційні зміни аналізуються через поняття і термін «проект», який в українській мові вживається у значенні попереднього тексту якогось документа, як план чи задум¹⁸. Під проектом розуміються такі аспекти змін — від найпростіших до більш вагомих: 1) задум, 2) програмний текст; 3) активність стосовно реалізації проекту; 4) фактичні результати реформ. Який же зміст вкладаємо ми у «поміркувану модернізацію» за доби І. Мазепи та у тексті «Договорів та постанов» 1710 р.? Поміркувана модернізація — це ті прогресивні зміни, які впроваджували у життя центральні установи Батурина та представники адміністрації в еміграції, тобто в Бендерах. Співвідношення трьох основних змін у суспільстві представлено у таблиці.

Таблиця 2.

Модернізаційні новації у контексті змін у суспільстві

Зміни у суспільстві	Характеристика змін
Соціальні	притаманні усій історії людства
Прогресивні	якісні трансформації у свідомості суспільства та конкретних людей і в матеріальній культурі
Модернізаційні	пов'язані з розвитком капіталістичної економіки — найбільш динамічні зміни в історії

Внутрішнім стимулом реалізації реформ стала постійна еволюція суспільства. Зовнішнім — виклики модернізації західних (впливи Речі Посполитої й інших європейських країн через річпосполитське, а з 1710-х років — постійно зростаюче російське посередництво) та північного сусідів (радикальні реформи Петра I).

¹⁸ Див.: Сучасний словник іншомовних слів: Близько 20 тис. слів і словосполучень. — К., 2006. — С. 563. В англійській мові іменник «project» — проект, план, програма, а дієслово — проектувати, складати проект чи план, виступати (Див.: Новый англо-русский словарь: Ок. 200000 слов и словосочетаний. — М., 2005. — С. 617).

У нашому дослідженні виокремлено такі основні сегменти реалізації модернізаційних проектів української адміністрації кінця XVII — початку XVIII ст., зокрема, й у «Договорах та постановах» 1710 р.:

1. Розвиток центральної української адміністрації, розбудова гетьманського двору, що, у свою чергу, ініціювало нові реформи задля посилення держави, захисту її кордонів та приєднання нових територій; формування і кількісне збільшення бюрократичних інституцій, за допомогою яких центральний уряд керував країною.

2. Створення та розвиток фіскальної системи й формування постійних військових частин (що було взаємопов'язаним процесом).

3. Проведення культурної, освітньої і церковної політики, покликаної зміцнювати престиж держави; секуляризація та раціоналізація свідомості еліти.

4. Розвиток судової системи і правового регулювання суспільства.

Відповідно вивчення проектів української адміністрації побудоване на аналізі зазначених чотирьох сегментів модернізаційних змін: реформи адміністрації, еволюція фінансів та мілітарної сфери, культурна політика, розвиток судочинства.

Зростання ефективності центральної адміністрації за І. Мазепи

Спроби пристосування гетьманом козацької адміністрації до нових умов багато у чому стали подібними до зусиль його попередника, оскільки обидва володарі булави намагалися підлаштувати старі інституції до нових потреб. Їхні нововведення полягали у посиленні гетьманської влади, розвитку найманої армії та фіскальної системи, вдосконаленні функціонування старшинських рад, інституцій генеральних старшин і полково-сотенної структури Гетьманату із залученням до вирішення цивільних і військових завдань «Значного військового товариства» тощо. Показове сприймання зміцненої гетьманської влади за І. Мазепи представив слуга київського полковника у сварці з російським солдатом у 1700 р.: «Я вашого царя не знаю, у нас свой царик есть. Как вы своего царя слушаете, так и мы своего пана гетмана, он у нас второй цар. У вашего царя войско есть и наш царик съест столько же войска»¹⁹.

Регіментар приділяв велику увагу формуванню власного двору, який передусім складався з групи світських інтелектуалів та з особистих слуг, сітки клієнтів, довірених осіб й інформаторів. Чисельність оточення й клієнтів І. Мазепи, його господарського та церемоніального гетьман-

---

¹⁹ Див.: *Bovgyria A. Echoes of Poltava: Trials of Mazepists and Mazepism in Eighteenth-Century Ukraine // Harvard Ukrainian Studies. — 2009–2010. — Vol. 31. — № 1–4. — P. 532, пос. 16.*

ського двору вже на початку правління була значною²⁰. Значення гетьманського двору у політичному житті простежується, приміром, з організації українських посольств. У величезному посольстві до Москви 1689 р. було залучено лише з гетьманського двору 238 осіб, серед яких були 1 дворецький, 8 дворян, 1 знатний слуга, 57 слуг, 15 музикантів, 26 конюхів та возників, 50 драгунів, 4 козаки та 4 покоєвих²¹.

Поступове зміцнення влади українського гетьмана як очільника центральної адміністрації протягом 1690-х років завершилося тріумфальною поїздкою до Москви у 1700 р.: він отримав орден Андрія Першогозванного (другим у Російській державі після канцлера Ф. Головіна) та у своє безпосереднє розпорядження стратегічно важливу на південному прикордонні Новобогородицьку фортецю²². За десятиліття до цього цей форпост та його околиці стали об'єктом української колонізації, яку провадив гетьман відповідно до Московських статей від 20 вересня 1689 р.²³

Відтак, І. Мазепа протягом 1690–1700-х років мав сприятливі зовнішні та внутрішні умови для провадження модернізації козацької адміністрації, фінансів, війська, судочинства тощо. Модель взаємовідносин, вироблена гетьманом та московським урядом у 1690-ті роки, перетворювала українську автономію на своєрідне напівнезалежне князівство на зразок Кримського ханату (який був васалом Османської імперії, але мав широку внутрішню автономію та навіть помітно впливав на політику свого сюзерена). Більше того, Лівобережна Україна для Московської держави на цьому етапі стала важливою ланкою в модернізації останньої та у реалізації її зовнішньополітичних інтересів щодо виходу до берегів Чорного моря. З іншого боку, вже у ході Дніпровських походів спроби поміркованих нововведень української адміністрації увійшли у конфлікт з імперською радикальною модернізацією. У часи Великої Північної війни (1700–1721 рр.) ці протиріччя ще більше посилювалися.

---

²⁰ С. Павленко називає «найближчих довірників» у кількості 11 осіб, родичів та свояків — 14, канцеляристів — 32, «маловідомих мазепинців» — 11, «духовних побратимів» — 14, репресованих в 1708–1709 рр., прізвища чи імена яких можна ідентифікувати, — більше 130. Більшість з цих осіб входили до оточення Івана Мазепи, в тому числі і його двору, вже від початків гетьманування останнього (Див.: Павленко С. Оточення І. Мазепи: соратники та прибічники. — К., 2004. — С. 35–63, 65–90, 204–205, 241–247, 250–278, 550–553).

²¹ Васильєва О. Гетьманські дворяни, слуги і покоєві: місце в структурі гетьманського двору наприкінці XVII — першій третині XVIII ст. // Запорізька Січ і українське козацтво: Зб. наук. праць. — К., 2012. — С. 103–104.

²² Таирова-Яковлева Т. Мазепа. — М., 2007. — С. 139.

²³ Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. — С. 254–259; Московські статті від 20 вересня 1689 р. — С. 376–380. Про саму колонізацію див.: Маслійчук В. Іван Мазепа і Слобідська Україна. — Харків, 2014. — С. 52.

І. Мазепа у своїй політиці намагався врахувати інтереси еліти, які артикулювалися через старшинську раду, та проводити свою діяльність спільно з останньою. Протягом довгого правління володарю вдавалося задовольняти інтереси українського нобілітету, дотримуючись усталених політичних традицій. Цього гетьман додержувався у таких важливих заходах, як юридичне оформлення стану козацтва чи впровадження нового податку — оренди (аренди) тощо. Вже на старшинській раді на Пасху 1688 р. було прийнято рішення не вписувати до козацьких реєстрів нових людей з посполитих²⁴. Ця постанова була підтверджена у Московських статтях 1689 р. українського гетьмана з російським протектором (п. 4). У тих же статтях було передано право вирішення введення оренд на розгляд українського гетьмана та старшинської ради (п. 2)²⁵. На Великодній старшинській раді 1690 р. вирішено ввести оренди та давати їх «на громаду», однак остаточно це було закріплено лише у 1694 р.²⁶ Велике значення рад гетьман підкреслював у листуванні. Приміром, І. Мазепа у листі на Січ від 12 лютого 1688 р. писав, що у Гетьманщині «речі посполиті усіма військовими людьми розсуджуються»²⁷. Інформацію у листах до запорожців слід інтерпретувати радше як риторичні висловлювання, однак їх характер показовий у представленні гетьманом своєї влади.

Старшинська рада на кінець XVII ст. набула більш виразних рис законодавчого органу влади з певною регулярністю зібрань, порядком денним, представництвом, механізмами прийняття рішень. І. Мазепа, незважаючи на посилення своєї влади, не зазіхав на переймання функцій цієї інституції. Яскравим прикладом цього стала ситуація, коли у 1698 р. він повідомляв, що колишній полковник Р. Дмитрашко-Райча ганьбить його «при старшині та полковниках», і що він обвинуватить його на Різдвяній старшинській раді²⁸. На цей час І. Мазепа користувався безмежною довірою Петра I та досяг зміцнення свого становища, проте він не наважувався самостійно покарати свого суперника.

За українського гетьмана в основних рисах сформувалося згадане значне військове товариство, котре стало своєрідною козацькою альтернативою шляхетській системі суспільно-політичного устрою. «Значні

²⁴ Акты ЗР. — Т. 5. — С. 220.

²⁵ Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. — С. 254–259; Московські статті від 20 вересня 1689 р. — С. 376–380.

²⁶ Таїрова-Яковлева Т. Іван Мазепа і Російська імперія. Історія «зради». — С. 77–83.

²⁷ Эварницкий Д. Источники для истории запорожских казаков. — Т. 1. — Владимир, 1903. — С. 100.

²⁸ Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII–XVIII вв. Ч. 2 // ПКВІЗВП. — Вип. 8. — К., 1930. — С. 52.

товариші» виконували різні управлінські цивільні та військові функції в обмін на преференції з боку українського правосуддя та можливість отримання нових маєтків. Лейтмотивом універсалів, що підтверджували землі значних товаришів (як і урядової старшини), стало твердження, що «сини підуть шляхами батьків»²⁹. Отож, значне військове товариство закріпило існування старшинських династій, котрі складали еліту Гетьманату.

Попри існування відносно сильної опозиції, за гетьманування І. Мазепи випадки фізичної ліквідації опозиціонерів були поодинокими, крім того, гетьман особливо не перешкоджав збагаченню та просуванню по соціальній драбині неприхильних представників еліти. Наприклад, син його колишнього ворога — П. Полуботок 1705 р. став чернігівським полковником³⁰. Саме через долучення до багатства, статусу та влади своїх ворогів І. Мазепа хотів нейтралізувати старшинську опозицію і вийти з ситуації, яка призвела до поразки політики його попередника. Швидке формування політичної еліти, свідомо форсоване І. Мазепою (і центральною українською адміністрацією у цілому), стало важливою складовою поміркованої модернізації Гетьманату. Хоча ця нова еліта мала риси традиційного центральноєвропейського нобілітету, проте набула їх за короткий проміжок часу, тоді як в сусідніх спільнотах (наприклад, Речі Посполитій) цей процес був набагато тривалішим.

Одночасно з еволюцією центральної адміністрації та гетьманського двору протягом 1680–1700-х років спостерігалось збільшення чисельності військових канцеляристів, які обслуговували бюрократичні структури Гетьманату. За гетьманування І. Мазепи Генеральна військова канцелярія складалася з генерального писаря, реєнта, двох старших військових канцеляристів та військових канцеляристів³¹. Чисельність канцеляристів, яких вдалося ідентифікувати С. Павленку, становила 32 особи³².

Отож, з кінця 1680-х та до кінця 1700-х років українська центральна адміністрація хоч і не зазнала суттєвої трансформації, однак виявилася здатною започатковувати та проводити помірковані реформи у таких сферах, як формування гетьманського двору, розвиток представницької інституції — старшинської ради, збільшення чисельності канцеляристів, приєднання та колонізація нових земель, упорядкування фінансів і прив'язка надходжень від оренд до видатків на військо, церковна, культурна

²⁹ Див.: НБУВ. ІР. — Ф. Х. — Спр. 14955. — Арк. 4–6.

³⁰ Ринсевич В. Передмова // Універсали Павла Полуботка (1722–1723) / Упорядн. В. Ринсевич. — К., 2008. — С. 12.

³¹ Джиджора І. До історії Генеральної військової канцелярії // Джиджора І. Україна в першій половині XVIII віку: Розвідки і замітки. — К., 1930. — С. 114.

³² Павленко С. Оточення Г. Мазепи: соратники та прибічники. — С. 204–205.

та освітня політика, ширше використання у судочинстві статутного права та юридичне оформлення станів тощо. Обмеженість цих нововведень за гетьманування І. Мазепи пояснюється не так тиском імперської влади, як потребою узгоджувати зміни з уже наявними традиціями, уявленнями та інституціями.

Пристосування мілітарної та фіскальної сфери

Важливим елементом модернізаційних проектів 1680-х–1700-х років стали зусилля української центральної адміністрації у сфері фінансів та формування найманого війська. Ще попередник І. Мазепи, бажаючи зосередити владу у своїх руках і маючи зовнішньополітичні амбіції, намагався збільшити податкові надходження, що заклало основи для розвитку фінансів Гетьманату. Наприкінці гетьманування І. Самойловича було поновлено оренди, надходження від яких тільки з Лубенського полку складало 17 тис. злотих³³. Це дає можливість оцінити загальне надходження від оренд на приблизну суму у 100 тис. злотих³⁴. Крім цього прибутку, український гетьман розпоряджався доходами з земель, які належали йому на ранг, приватними маєтками й різними дрібнішими натуральними та грошовими податками.

У модернізації війська за часів І. Самойловича показовим стало те, що він не продовжив започатковану під час Чигиринських походів 1677–1678 рр. позитивну тенденцію збільшення найманих частин, оскільки для правителів країн «шляхетської демократії» було неприйнятним витратити усі гроші, які надходили від збору податків, на військові видатки. Якщо І. Самойлович економив на виплаті найманцям, що було однією з причин втрати ним булави, то І. Мазепа намагався, хоч і не завжди послідовно, виправити цю ситуацію. За нового гетьмана компанійцям та сердюкам регулярніше виплачувалася пенія за службу, а старшині найманих полків ще й надавалися маєтки³⁵.

Особливості розвитку найманого війська Гетьманату стають зрозуміліші у порівнянні з Річчю Посполитою. Наприклад, на кінець XVII ст. українське постійне військо нараховувало 6 тис., тоді як більша у 4–7 разів за населенням сусідня країна на 1699 р. мала регулярну армію

---

³³ Акты ЗР. — Т. 5. — С. 189; *Таирова-Яковлева Т.* Мазепа. — С. 53, 245.

³⁴ *Алмазов А.* Политический портрет украинского гетмана Ивана Самойловича в контексте русско-украинских отношений. — М., 2012. — С. 79.

³⁵ *Заруба В.* Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII століття. — Дніпропетровськ, 2003. — С. 123; *Таирова-Яковлева Т.* Мазепа. — С. 66.

чисельністю лише у 18,25 тис. осіб³⁶. Можна отримати ще краще співвідношення на українську користь, якщо порівняти військо Речі Посполитої з армією, яку мав би Гетьманат за проектом 1688 р. Згідно з цим модернізаційним проектом, основний зміст якого проглядається зі статейного списку Ф. Шакловитого, передбачалося мати близько 20 тис. боездатних «виборних» козаків, найману кінноту та 6 тис. сердюків³⁷.

Початок фактичного поділу козацтва на «виборних» та «підпомічників» на локальному рівні припадає на кінець 1680-х — початок 1690-х років³⁸. Намагання втілити цей проект підвищення боездатності козацького війська фіксується і в другій половині 1690-х років. Приміром, в універсалі про походи 1697–1698 рр. зазначалося, що козаки, котрі не несли військової служби, мали бути «помічниками» для «компанійців та піхотного товариства»³⁹. Також з універсалу І. Мазепи Єлецькому монастирю 1698 р. слідує, що на монастирських землях проживали козаки-«підпомічники»⁴⁰.

У наступному столітті І. Мазепа запропонував план поділу козацького війська на «реєстрових козаків» та підпомічників у важкий 1707 р. Великої Північної війни (на квітневій раді у Жовкві)⁴¹. Він же 22 серпня того ж року писав Г. Головкіну, що потрібно проводити реформування козацького війська поступово, починаючи з північних полків⁴². За дослідженнями К. Кочегарова, протягом 1708 р. поділ на «виборних» та «підпомічників» торкнувся 11 тис. козаків з п'яти лівобережних полків⁴³. Як відомо, реформи козацького війська у межах всього Гетьманату так і не сталося, зате імовірність її широко використовувалася у «війні маніфестів» 1708–1709 рр.

³⁶ *Nagielski M.* The decline of the traditional Polish warfare in the period of the Great Northern War // *Akme. Studia Historica.* — 2010. — № 8. — Р. 6.

³⁷ *Востоков А.* Посольство Шакловитого к Мазепе в 1688 г. — С. 215; *Сокирко О.* Козацьке військо у війнах останньої чверті XVII ст. // *Історія українського козацтва: Нариси у двох томах.* — Вид. 2-е. — Т. 1. — К., 2009. — С. 508–509.

³⁸ *Сокирко О.* Козацьке військо у війнах останньої чверті XVII ст. — С. 508.

³⁹ *Заруба В.* Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII століття. — С. 88; *Сокирко О.* Козацьке військо у війнах останньої чверті XVII ст. — С. 508.

⁴⁰ Універсали Івана Мазепи. 1687–1709. — С. 312–313.

⁴¹ *Маркевич Н.* История Малороссии. — Т. 4. — М., 1842. — С. 257; *Сокирко О.* Козацьке військо під прицілом модернізації // *Соціум. Альманах соціальної історії.* — Вип. 2. — К., 2003. — С. 112.

⁴² *Таїрова-Яковлева Т.* Іван Мазепа і Російська імперія. Історія «зради». — С. 263–264, 357, пос. 1530.

⁴³ *Кочегаров К.* Спроби реформування військової організації городових полків у 1707–1708 рр. // *Українська держава другої половини XVII–XVIII ст.: політика, суспільство, культура.* — К., 2014. — С. 354–356.

І. Мазепа, розуміючи складність реорганізації козацького війська, намагався з самого початку свого гетьманування збільшувати кількість найманих підрозділів. Отримавши булаву, гетьман утворив новий сердюцький полк та кінний підрозділ⁴⁴. Беззаперечним свідченням свідомого прагнення І. Мазепа розвивати найману армію стало те, що, незважаючи на великі людські та фінансові втрати у Великій Північній війні, на 1708 р. вона налічувала 10 постійних військових частин, дві з яких було створено не раніше 1705 р.⁴⁵

Отже, цілковитий поділ козацтва на «виборних» і «помічників» до початку Великої Північної війни та в її ході не вдався. Втім він торкнувся 11 тис. козаків, що було значним результатом. З'єднання цивільної й військової адміністрації Гетьманату призвело до відстоювання старшиною й козацтвом соціального *status-quo*. І. Мазепа намагався вирішити підвищення обороноздатності за рахунок збільшення найманого війська, однак умови 1700–1708 рр., з огляду на військові кампанії та зменшення надходжень від зовнішньої торгівлі, не сприяли цьому.

Висока боєздатність козацького війська (посиленого найманими частинами) за І. Мазепа була засвідчена у другому Кримському поході 1689 р., виправі під Казикерменом 4-тисячного загону у 1690 р., рейдах на інші османські фортеці у першій половині 1690-х років, Дніпровських (1695–1698 рр.) й другому Азовському (1696 р.) походах⁴⁶.

Приблизно у той час, коли російська армія, яка майже наполовину складалася з полків «нового строю», безуспішно намагалася оволодіти Азовом, «старе» російське й українське військо (бл. 100 тис. осіб) під керівництвом Б. Шереметева та І. Мазепа оволоділо дніпровськими фортецями (Казикермен, Мустріткермен, Мубеукермен та Ісламкермен), котрі знаходилися приблизно на відстані 70 км від сучасного Херсону⁴⁷. Укріплення Мустріткермена на острові Тавані⁴⁸ були перетворені у військово-морську базу, з якої можна було здійснювати вихід у Дніпровський лиман. З цього часу для повного виходу до Чорного моря з лиману потрібно було лише оволодіти Очаковом та Кінбурном. Навіть здобувши

---

⁴⁴ Заруба В. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII століття. — С. 127.

⁴⁵ Сокирко О. Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669–1726 рр. — К., 2006. — С. 97.

⁴⁶ Заруба В. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII століття. — С. 369–386.

⁴⁷ Там само. — С. 384–386.

⁴⁸ Станіславський В. Участь лівобережного та запорозького козацтва в боротьбі з Османською імперією (за даними неопублікованих епістолярій гетьмана Івана Мазепа за 1695–1696 років) // Україна в Центральній-Східній Європі. — Вип. 5. — К., 2005. — С. 581.

лише Очаківську фортецю, Російська держава і Гетьманат як автономна її частина мали б вільний вихід до Чорного моря.

Цей успіх пояснювався використанням здобутого досвіду українських і російських вояків у війнах з Кримським ханатом та Османською імперією впродовж попередніх десятиліть, вивченням українським командуванням району Нижнього Дніпра та багатолітньою підготовкою до оволодіння цими фортецями⁴⁹. Взяття придніпровських фортець у 1695 р. знайшло широке відображення у літописах, панегіриках і тодішній пресі. Поява останніх текстів стала результатом цілеспрямованої «ідеологічної» політики гетьмана І. Мазепи⁵⁰.

Російська азовська вікторія 1696 р. певною мірою також завдячувала українському 15-тисячному війську, високі бойові якості якого на кінець XVII ст. пояснюються запозиченням елементів річпосполитської та османської військових тактик⁵¹. Якщо артилерійський обстріл фортеці й азовський флот заклали основні передумови взяття османського форпосту на Дні, то безпосередніми причинами азовської вікторії, як стверджує В. Заруба, стали підведення козаками валу за казикерменським способом та захоплення ключового бастіону. Відтак, у взятті цього укріпленого пункту головну роль відіграли козаки-гетьманці⁵².

У 1696 р. планувався похід російсько-українських військ на Очаків, у ході підготовки якого було спущено на воду велику річкову флотилію, однак молодий російський цар після першої невдалої облоги Азову не тільки проігнорував придніпровський регіон, де об'єктивно можна було б розвивати наступ, але й суттєво послабив дніпровську армію, що при-

---

⁴⁹ *Таїрова-Яковлева Т.* Мазепа. — С. 117; *Заруба В.* Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII століття. — С. 375; *Станіславський В.* Участь лівобережного та запорозького козацтва в боротьбі з Османською імперією... — С. 582.

⁵⁰ *Станіславський В.* Участь лівобережного та запорозького козацтва в боротьбі з Османською імперією... — С. 582; *Заруба В.* Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII століття. — С. 385. Іншим свідченням значної ролі козацьких військ в Азовській кампанії 1696 р. стало внесення українськими істориками у «літописи» інформації про те, як козаки підкорили Азов (Див.: *Короткий опис Малоросії (1340–1776)*. — С. 98–99; *Черниговская летопись по новому списку // Киевская старина*. — 1890. — № 5 (приложение). — С. 90). Варто відмітити, що у сучасній російській історіографії зроблено спробу зображення І. Мазепи як прогресивного діяча у російській чорноморській політиці (Див.: *Богданов А.* Взгляд современного историка // *Богданов А.* Царевна Софья и Петр. Драма Софии. — М., 2008. — С. 55–58; *Таїрова-Яковлева Т.* Иван Мазепа і Російська імперія. Історія «зради». — С. 104–110).

⁵¹ *Соловьев С.* История России с древнейших времен. — Кн. 7. — Т. 13–14. — М., 1962. — С. 533.

⁵² *Заруба В.* Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII століття. — С. 393.

звело до провалу кампанії⁵³. Воєнні сили Російської держави, за приблизними підрахунками Б. Девіса, на кінець 1690-х років нараховували 280–320 тис. осіб, з яких 60–70% належало до військ «іноземного строю»⁵⁴. Відповідно до цих підрахунків, для взяття Азова не було необхідності зменшувати дніпровську армію до таких розмірів, за яких вона втрачала стратегічну ініціативу в своїх діях. Це підтверджує висловлену гіпотезу, що конфлікт між модернізацією Російської імперії та поміркованою модернізацією Гетьманату вже був наявний у часи Дніпровських походів. Тоді ігнорувалися українські інтереси задля імперських реальних чи надуманих потреб.

Внаслідок ослаблення дніпровської армії у 1696 р. вдалося лише відбудувати укріплення Казикермена та Мубеуреккермена (Тавані), у зміцненні яких вагомими були зусилля українського правителя⁵⁵. У цей час в обороні південних рубежів Російської держави та Гетьманату сталися важливі зміни в результаті використання досвіду попередньої боротьби з татарськими набігами⁵⁶.

До планованого походу на Очаків у 1697 р. було підготовлено великий флот, зокрема, у Гетьманаті було спушено на воду 70 морських стругів та 600 човнів, у тому числі 50 суден, придбаних на особисті кошти І. Мазепи⁵⁷. Свідченням серйозних намірів командування російсько-українських військ стало детальне вивчення Очаківської фортеці. І. Мазепа 8 квітня 1697 р. інформував царя про те, що він володіє

---

⁵³ Таурова-Яковлева Т. Мазепа. — С. 116.

⁵⁴ Davies B. Empire and Military Revolution in Eastern Europe: Russia's Turkish Wars in the Eighteenth Century. — London—New York, 2011. — P. 63. Під військами «іноземного строю» розумілися усі формування, так чи інакше модернізовані від часів Олексія Михайловича до Петра Олексійовича включно.

⁵⁵ Станіславський В. Участь лівобережного та запорозького козацтва в боротьбі з Османською імперією... — С. 594–595.

⁵⁶ Для відсічі татарських вторгнень використовувалася стара система комунікації, згідно з якою російські війська підходили до південного кордону Гетьманату лише після царського указу (тобто після того, як татари з ясиром та награбованим поверталися у свої землі). І. Мазепа запропонував швидку систему реагування — гетьманські та російські війська виступали проти татар, як тільки ті були помічені добре організованою українською розвідкою (Див.: Станіславський В. Участь лівобережного та запорозького козацтва в боротьбі з Османською імперією... — С. 591).

⁵⁷ Эварницкий Д. Источники для истории запорожских казаков. — Т. 1. — С. 249, 695; Дядиченко В. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. — К., 1959. — С. 458–459; Заруба В. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII століття. — С. 399–400.

необхідними кресленнями її укріплень⁵⁸. Проте військові дії у травні–жовтні 1697 р. через невелику чисельність дніпровської армії перетворилися з наступального походу в оборону Казикермена й Тавані від переважаючих сил супротивника⁵⁹. Український регіментар виявив ініціативу в укріпленні придніпровських фортець й збільшення гарнізонів у них⁶⁰. Також І. Мазепа написав російському цареві, що для успішних дій дніпровської флотилії необхідно будувати судна на зразок турецьких, і навіть надіслав до Малоросійського приказу спеціаліста, який володів навичками їх будовання⁶¹. У 1698 р. знову планувався похід на Очаків, для якого лише українськими козаками було спущено на воду 430 різних суден⁶².

Підтвердженням недостатньої реформованості управління російської армії (і кращого рівня керівництва українською) у ході Дніпровських походів став яскравий випадок уже по завершенню основних кампаній. І. Мазепа у листі до російського царя від 1 листопада 1700 р. писав, що 6-тисячне військо гетьманського регіменту, яке мало йти разом з російськими військами до Тавані та Казикермена, прибуло під Переволочну 7 серпня та прочекало останніх 12 тижнів⁶³.

Отож, діяльність центральної адміністрації Гетьманату та особливо самого регіментаря у Дніпровських походах уміщується у рамки явища поміркованої модернізації. Українське командування, хоч і не завжди, виявляло гнучкість та відкритість до застосування нових тактик і стратегій у протистоянні з ворогом.

Після Нарвської катастрофи регулярної армії Петро I намагався виправити складну ситуацію різними шляхами, у тому числі й залученням «старих» козацьких військ. Коли росіяни зазнали поразки, наказний гетьман І. Обидовский (йому підпорядковувалося, за різними підрахунками, 7,2–13,5 тис. козаків та охотників) знаходився на шляху від Пскова до Нарви. Українські війська, розміщені у Пскові, Гдові та Печерському мо-

---

⁵⁸ Листи Івана Мазепи. — Т. 2. — С. 504–505; *Станіславський В.* Дніпровські походи 1697–1698 років в недрукованих листах Івана Мазепи до Петра I // Україна в Центрально-Східній Європі. — Вип. 6. — К., 2006. — С. 490.

⁵⁹ *Станіславський В.* Дніпровські походи 1697–1698 років в недрукованих листах Івана Мазепи до Петра I. — С. 496–497.

⁶⁰ Там само. — С. 502–503.

⁶¹ Там само.

⁶² *Костомаров Н.* Мазепа и мазепинцы // *Костомаров Н.* Исторические монографии и исследования. — Т. 16. — СПб., 1885. — С. 158–159; *Дядиченко В.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України... — С. 504.

⁶³ *Станіславський В.* Завершення війни з Османською імперією та вступ Війська Запорозького у протистояння з Швецією в недрукованих листах Івана Мазепи за 1699–1700 роки // Україна в Центрально-Східній Європі. — Вип. 7. — К., 2007. — С. 271.

настирі, перейшли під керівництво вже відомого дніпровськими походами Б. Шереметева та у кількох сутичках позитивно себе виявили⁶⁴. Проте надалі козацькі війська російське та українське командування не зуміло пристосувати до нових умов війни⁶⁵. Водночас за вмілого використання найманих частин (для прикладу, охочекомонників як легкої кінноти) вирішувалися важливі тактичні завдання. Приміром, в кінці листопада 1708 р. драгуни генерал-лейтенанта К. Ренне розгромили шведську піхоту, яка охороняла дивізійний обоз, але відступили від переважаючих сил волоської та компанійської кінноти⁶⁶. Відтак, проекти реформ війська засвідчили дотримання основного принципу поміркованої модернізації — вигідно підлаштовувати «старизну» під нові виклики та вдало вводити у життя елементи «новизни» з мінімальними втратами для суспільства.

Для збільшення найманого війська й підвищення його боєздатності необхідні були кошти. Новий гетьман у фінансовій сфері поставив собі за мету повернутися до системи оренд. Проте нестабільна внутрішньополітична ситуація та заборона оренди Коломацькими статтями (1687 р.) змушували його робити це поволі. Великим досягненням І. Мазепи став царський дозвіл стосовно введення оренди для фінансування найманого війська: це увійшло 2-м пунктом до Московських статей від 20 вересня 1689 р. Уже у жовтні 1689 р. гетьман (після повернення з Москви) започаткував впровадження оренди на горілку, тютюн та дьоготь. Відповідне рішення було прийняте на Різдвяній старшинській раді⁶⁷. 7 березня 1690 р. царі Іван та Петро Олексійовичі наказали поновити оренди, які давали б прибутки як Генеральній військовій скарбниці, так і місцевим громадам (частина грошей йшла на озброєння козаків та оборону міст). На Великодній старшинській раді того ж року було постановлено давати оренди «на громаду»⁶⁸. Оскільки поновлення цього

---

⁶⁴ Сокирко О. Лицарі другого сорту... — С. 249–259; *Його ж.* Українське козацьке військо в період Північної війни 1700–1721 рр. та організаційних реформ 30–60-х рр. XVIII ст. // Історія українського козацтва. — Т. 1. — С. 521–525; Станіславський В. Завершення війни з Османською імперією та вступ Війська Запорозького у протистояння з Швецією в недрукованих листах Івана Мазепи за 1699–1700 роки. — С. 277–278. О. Сокирко вважає цифру 7,2 тис. найбільш вірогідною (Див.: Сокирко О. Лицарі другого сорту... — С. 249).

⁶⁵ Сокирко О. Лицарі другого сорту... — С. 100–112; *Його ж.* Українське козацьке військо в період Північної війни 1700–1721 рр. та організаційних реформ 30–60-х рр. XVIII ст. — С. 515–518, 521–528.

⁶⁶ Сокирко О. Лицарі другого сорту... — С. 112.

⁶⁷ Тайрова-Яковлева Т. Іван Мазепа і Російська імперія. Історія «зради». — С. 77–78.

⁶⁸ Універсали Івана Мазепи. — С. 190–191.

податку не знайшло схвалення у нижчих прошарках суспільства, то його остаточно уведено лише після Великодньої старшинської ради 1694 р.⁶⁹

Система оренд почала добре працювати вже наприкінці XVII — на початку XVIII ст. На 1701 р. оренди збиралися представниками громад з горілки, тютюну та дьогтю. За спостереженнями істориків, у 1700–1708 рр. вони з Лівобережжя давали близько 180 тис. злотих, а з Правобережжя — 20 тис.⁷⁰ Як бачимо, надходження від оренд зросли приблизно удвічі у порівнянні з часами І. Самойловича⁷¹. Втім, основним доходом Генеральної військової скарбниці залишалися гетьманські рангові маєтки. І. Мазепа отримав на ранг 19 624 двори (понад 100 тис. населення)⁷². Зважаючи на те, що окремі двори у ті часи сплачували до 40 злотих⁷³, й те, що різні відкупи з маєтків давали великі прибутки⁷⁴, кожен двір у середньому міг давати 25 злотих. Згідно з таким приблизним підрахунком, дохід у Генеральну військову скарбницю з рангових маєтків становив 500 тис. злотих.

За спостереженнями О. Морозова, зрушення охопили і митну справу: «...зусилля нового гетьмана спрямовувалися на те, щоб виробити дієві механізми контролю в системі зовнішнього оподаткування, відмежувати внутрішню торгівлю від зовнішньої, а також розділити повноваження між полковою канцелярією та адміністрацією ратуш»⁷⁵. За дослідженнями істориків, митний збір щорічно давав близько 60 тис. злотих⁷⁶. Отож, враховуючи інші надходження у готівці до Генеральної військової скарбниці, прибутки українського бюджету складали близько 800 тис. злотих, чи 160 тис. руб.

⁶⁹ Таїрова-Яковлева Т. Іван Мазепа і Російська імперія. Історія «зради». — С. 81.

⁷⁰ Павленко С. Іван Мазепа. — К., 2003. — С. 215; Таїрова-Яковлева Т. Іван Мазепа і Російська імперія. Історія «зради». — С. 82–83.

⁷¹ Алмазов А. Политический портрет украинского гетмана Ивана Самойловича в контексте русско-украинских отношений. — С. 79.

⁷² Павленко С. Іван Мазепа. — С. 213.

⁷³ Там само. — С. 224–225.

⁷⁴ Приміром, С. Владиславич протягом 3-х років заплатив за поташ з гетьманських маєтків 100 тис. золотих (Див.: *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. — Нью-Йорк–К.–Львів–Париж–Торонто, 2001. — С. 106).

⁷⁵ Морозов О. Становлення фінансово-податкової та митної системи в Гетьманській Україні // *Українська держава другої половини XVII–XVIII ст.: політика, суспільство, культура.* — К., 2014. — С. 210.

⁷⁶ Таку цифру використовують у своїх дослідженнях С. Павленко й Т. Таїрова-Яковлева (Див.: *Павленко С.* Іван Мазепа. — С. 215; *Таїрова-Яковлева Т.* Іван Мазепа і Російська імперія. Історія «зради». — С. 82–83). Втім, це дуже приблизна оцінка, оскільки «векта» та «індукта» лише з 1 травня до 1 вересня 1705 р. склали 13066 руб. 93 коп., тобто близько 65 тис. злотих (Див.: *Морозов О.* Становлення фінансово-податкової та митної системи в Гетьманській Україні. — С. 209).

Сума у 800 тис. злотих прибутку до Генеральної військової скарбниці для сучасників здавалася великою, однак чи була вона такою у співставленні з бюджетами сусідніх країн? Наприклад, на той час Річ Посполита з населенням 4,5–7 млн мала видатки на суму 10 млн злотих, що забезпечувало їй одне з останніх місць в Європі щодо розвиненості фінансової системи⁷⁷. Якщо порівняти Гетьманат, населення якого було приблизно в 4–7 разів меншим, із західним сусідом у фінансовому плані, то, як видно з приблизного підрахунку податкових надходжень, українська скарбниця виглядала ще менш привабливо, ніж річпосполитська.

Таким чином, фіскальна система становила найслабшу ланку в інституційній складові Гетьманату. Однак навіть вона демонструє, що українська центральна адміністрація в особі свого правителя намагалася проводити помірковану модернізацію податкової системи.

Підсумовуючи модернізаційні зміни у мілітарній та фіскальній сферах, слід відзначити, що за І. Мазепи вперше було чітко призначено статтю, котра передбачала надходження від оренд на видатки сердюкам та компанійцям; зроблено спроби реорганізації козацтва шляхом поділу його на «виборних» та «підпомічників» і суттєвого збільшення найманого війська; піднято ефективність податкової системи.

Культурна політика І. Мазепи

У сфері церковної політики, освіти та науки модернізаційні проекти української адміністрації були передусім пов'язані з активною діяльністю освіченого гетьмана. Розбагатіла еліта, представники якої займали високі адміністративні посади, робила щедрі пожертвування на монастирі та храми, сприяла культурним і духовним змінам у суспільстві Гетьманату.

У своїй церковній політиці український гетьман наслідував традицію української православної шляхти та козацької старшини. Він підтримував Київську митрополію (також з 1688 р. Чернігівську архієпископію) та всі її духовні, освітянські й наукові прагнення. Тому для здобуття більших можливостей для церковної просвітницької діяльності І. Мазепа сприяв збереженню реальної автономії Київської митрополії у складі Московської патріархії⁷⁸. Володар булави також допоміг відновити Переяславську єпископську кафедру. Стараннями І. Мазепи нова єпархія отримала щедрі земельні пожалування по обидва боки Дніпра. І. Мазепа, як православний політичний діяч, брав активну безпосередню участь у духов-

⁷⁷ Nagielski M. The decline of the traditional Polish warfare in the period of the Great Northern War // Akme. Studia. Historica. — 2010. — № 8. — P. 6–7.

⁷⁸ Павленко С. Іван Мазепа як будівничий української культури. — К., 2005. — С. 34–40.

ному житті православної церкви. Так, наприклад, у 1691 р. він організував перенесення мощей св. Варвари у Батуринський монастир⁷⁹.

І. Мазепа зробив значно вагоміший внесок у розвиток Києво-Могилянської академії, аніж його попередники та наступники. У листі до царів Івана та Петра Олексійовичів від 15 червня 1693 р. гетьман просив підтвердити його заходи щодо матеріальної підтримки Київського колегіуму⁸⁰. На кошти І. Мазепа було збудовано нове навчальне приміщення. За його сприяння Київська школа отримала підтвердження статусу академії (здобутого за Гадяцьким договором в 1658 р. та підтвердженого королем і Сеймом Речі Посполитої у 1659 р.) російськими царями Іоанном і Петром від 11 січня 1694 р. та Петром від 26 вересня 1701 р.⁸¹ У програму Київської школи було уведено викладання фізики та математики. Сам правитель особисто відвідував Академію, брав участь у наукових диспутах та спілкувався зі студентами латиною⁸². Не випадково, що за гетьманування І. Мазепа у стінах Києво-Могилянської академії навчалося чи не найбільше студентів за всю її історію⁸³. Щорічно на навчальні потреби студентів з Генерального військового скарбу надавалося 200 руб. (чи 1000 злотих)⁸⁴. Крім піклування про Академію, І. Мазепа сприяв у 1700 р. відкриттю у Чернігові нового колегіуму⁸⁵.

Як меценати гетьман та його оточення сприяли книговидавництву, підтримували переклади текстів східних та західних християнських авторів, написання нових творів як релігійного, так і світського змісту. Для прикладу, ієромонах Макарій Осніцький до 1692 р. збирав твори відомого східного отця церкви — св. Єфрема Сирина та уклав з них збірник⁸⁶, а

⁷⁹ Таирова-Яковлева Т. Мазепа. — С. 142–143, 161.

⁸⁰ Листи Івана Мазепа. — Т. 2. — С. 397–398.

⁸¹ Втім, Київській школі не вдалося набути правового статусу, який мали Краківська чи Віленська академії (Див.: Яременко М. Освітнянські стратегії козацької еліти у XVIII ст. // Українська держава другої половини XVII–XVIII ст.: політика, суспільство, культура. — К., 2014. — С. 421, пос. 129).

⁸² Таирова-Яковлева Т. Мазепа. — С. 142.

⁸³ Див. розвідку про кількість студентів у Київській школі: Яременко М. Києво-Могилянська академія за гетьманування Івана Мазепа: pro et contra двотисячного контингенту вихованців // Іван Мазепа та його доба: історія, культура, національна пам'ять / Матеріали міжнародної наукової конференції, 15–17 жовтня 2008 р. (Київ–Полтава). — К., 2009. — С. 156–195.

⁸⁴ Хижняк З. Києво-Могилянська академія. — К., 1988. — С. 127. Ця сума для забезпечення потреб студентів була замалою, її слід розглядати, як символічну.

⁸⁵ Павленко С. Іван Мазепа як будівничий української культури. — С. 122–123.

⁸⁶ Харлампович К. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. — Т. 1. — Казань, 1914. — С. 453.

особисто на замовлення І. Мазепа було перекладено й видано тлумачення св. Григорія папи римського на книгу Іова⁸⁷.

І. Мазепа матеріально підтримував усі найбільші монастирі й церкви Гетьманату. Приміром, на будівництво та реконструкцію храмів та інших будівель у Києво-Печерській лаврі було витрачено більше 1 млн злотих. І. Мазепа став світським патроном церковних інтелектуалів Гетьманату, зокрема, доклав зусиль для посвяти майбутнього святого — Феодосія Углицького в архієпископа чернігівського, допоміг Дмитрію Ростовському, також причисленому пізніше до лику святих, у виданні другої частини «Четві-Міней». Водночас представники церковної еліти, які відчували опіку з боку регіментаря, віддячували тим, що приурочували йому свої твори. Наприклад, Дмитрій Ростовський присвятив гетьману «Руно орошеное», Стефан Яворський — «Виноград Христовий», Антоній (Стаховський) — «Дзеркало божественного писання» та «Молитву за гетьмана Мазепу»⁸⁸. Активна церковна політика підвищувала престиж українського правителя та відкривала перед ним можливість долучати до свого оточення талановитих церковних інтелектуалів.

Невід'ємним елементом модернізації суспільства Гетьманату протягом 1680–1710-х років стала поступова секуляризація свідомості еліти. Як відзначив Дж. Кракraft, у творчості Ф. Прокоповича, зокрема, в його творі «Володимир» (1705 р.), відчутні елементи світського сприйняття світу⁸⁹. І. Мазепу прославляли не тільки церковні особи, але й світські інтелектуали, хоча їхні твори писалися передусім на релігійні сюжети⁹⁰. Цілком світським було щоденне проведення дозвілля (застілля, гра в шахи) у гетьманських резиденціях. Іншим свідченням модернізації життя еліти Гетьманату стало входження у повсякдення вже звичних атрибутів європейського життя: світських жіночих портретів, бібліотек, що значною мірою склалися з книжок нерелігійного змісту, виделок у сервіруванні столу тощо⁹¹.

Таким чином, І. Мазепа свідомо проводив церковну, освітню та культурну політику з метою підвищення престижу своєї гетьманської влади.

---

⁸⁷ Исторический очерк и обзор фондов рукописного отдела библиотеки Академии наук. — Вып. 1. — М.–Л., 1956. — С. 137.

⁸⁸ Павленко С. Іван Мазепа як будівничий української культури. — С. 126–129; Таурова-Яковлева Т. Мазепа. — С. 95–96, 129, 143.

⁸⁹ Cracraft J. Prokopovyc's Kiev period reconsidered // HUS. — 1978. — № 2 (June). — V. 2. — P. 146.

⁹⁰ Павленко С. Іван Мазепа як будівничий української культури. — С. 62; Таурова-Яковлева Т. Мазепа. — С. 143.

⁹¹ Васильєва О. Двір гетьманів Лівобережної України у 1663–1734 рр.: Дис. ... канд. іст. наук. — К., 2012. — С. 44–45; Таурова-Яковлева Т. Мазепа. — С. 129.

Правове регулювання суспільних відносин за доби Мазепи

У внутрішній політиці український правитель намагався дотримуватися тих юридичних норм, які були закладені у Коломацьких статтях 1687 р., нових договорах 1689 р., Литовських статутах та звичаєвому праві⁹². Щоб зрозуміти, в якому напрямі розвивалося право у Гетьманаті у ті часи, показовими є такі приклади. У листі від 13 квітня 1692 р. до царів володар булави просив перевести розгляд доносів у правове русло⁹³. Тобто гетьман фактично обмежував свою владу Генеральним військовим судом⁹⁴. У 1701 р. стародубський полковник М. Миклашевський мав контакти з впливовими особами з Великого князівства Литовського, але не був покараний «за зраду». Для його засудження потрібні були солідні аргументи, а не лише факт листування з М. Коцелом⁹⁵.

Поміркована модернізація судочинства була тісно пов'язана з рецепцією Литовського статуту, який у свою чергу містив низку норм римського права. Як зазначив О. Лазаревський, до кінця XVII ст. для полкового суду норми статутного права не були обов'язковими⁹⁶. Втім, наявність примірників Статутів у представників адміністрації Гетьманату свідчить про їх часткове використання в юридичній практиці. Після арешту І. Самойловича залишилася бібліотека, в якій поміж інших книг було 2 екземпляри Литовського статуту⁹⁷. Щодо судочинства у містах з магдебурзьким правом, то Статут у них застосовувався ледь не після Хмельниччини. Для прикладу, у Борисполі з 1660 р. застосовували статутове та магдебурзьке право⁹⁸. На цей час на українських землях найбільше використовувалися польськомовні видання Литовського статуту, передусім 1648 р. (1588 р. видано руською мовою; польські переклади XVII ст. — 1614, 1619, 1648, 1693, 1698 pp.)⁹⁹. З кінця XVII ст. Статут

⁹² З кінця XVII ст. в судочинстві Гетьманату стали активно використовувати «Литовський статут» (Див.: *Лазаревский А.* Малороссийские посполитые крестьяне (1648–1783). — К., 1908. — С. 17).

⁹³ З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи. — С. 73–74.

⁹⁴ Там само. — С. 74.

⁹⁵ *Лазаревский А.* Описание старой Малороссии. — Т. 1. — К., 1888. — С. 30.

⁹⁶ *Лазаревский А.* Суды в старой Малороссии (Замечания на монографию Д.П. Миллера — Суды земские, гродские и подкоморские в XVIII в.) // Киевская старина. — 1898. — № 7–8. — С. 86.

⁹⁷ *Алмазов А.* Политический портрет украинского гетмана Ивана Самойловича в контексте русско-украинских отношений. — С. 35, 40.

⁹⁸ *Лазаревский А.* Суды в старой Малороссии... — С. 88.

⁹⁹ На початок XVIII ст. виникла потреба у перекладі Литовського статуту з польської мови на зрозумілу тодішню українську (Див.: *Гуржій О.* Гетьман Іван Скоропадський. — К., 1998. — С. 160, 163).

почали ширше використовувати і в полкових судах¹⁰⁰. Широке застосування Литовського статуту дало підстави М. Грушевському на початку ХХ ст. навести таку інтерпретацію цього процесу: «по судах і урядах міських і козацьких (представники української адміністрації. — *Авт.*) уживають старі збірники законів — Литовський статут і Магдебурзьке німецьке право міське, і з них старі поняття про права панські, владительські починають всякати в нові відносини, точать самі підстави нового ладу»¹⁰¹.

На користь дотримання І. Мазепою правових засад промовляє те, що він, незважаючи на існування рішучо налаштованої опозиції, без очевидних доказів у суді не карав своїх опонентів. Більше того, український гетьман не тільки намагався дотримуватися юридичних норм, закладених у Коломацьких статтях і наступних договорах (угодах, листах та інших домовленостях), а й прагнув врегулювати стосунки між елітою та поспільством. У листуванні з російським царем Петром І український гетьман також неодноразово підкреслював, що Україна перебуває в Російській імперії на конкретних правах, які визначали її політичну автономію¹⁰².

За І. Мазепи було фактично завершено та юридично оформлено станове розмежування козацтва та поспільства. Вже на старшинській раді на Пасху 1688 р. було прийнято рішення не вписувати до козацьких реєстрів нових людей з посполитих¹⁰³. За Московськими статтями 1689 р. (п. 4) передбачалося, що козаки не матимуть права переходити до стану посполитих і навпаки. Це, з одного боку, стало завершальним кроком до формування станового суспільства українською адміністрацією. З іншого — новий суспільно-політичний устрій для Гетьманату був більш прогресивним та функціональним, ніж егалітарна спільнота, коли більшість населення «належала» до козацького стану лише для того, щоб не платити податки. Водночас частина його представників намагалася ухилитися від несення військової служби у воєнний час. Тому український правитель намагався втілити у життя становий суспільно-політичний устрій, що йому в цілому вдалося наприкінці 1690-х — початку 1700-х рр.¹⁰⁴ Як свого часу вказав О. Оглоблин, у 1701 р. видано геть-

---

¹⁰⁰ Лазаревский А. Малороссийские посполитые крестьяне (1648–1783). — К., 1908. — С. 17.

¹⁰¹ Грушевський М. Ілюстрована історія України. — К., 1992. — С. 338.

¹⁰² Детальніше див.: Кононенко В. Політико-правові витоки «Договорів та постанов» 1710 р. // Україна в Центрально-Східній Європі. — Вип. 12–13. — К., 2013. — С. 311–312.

¹⁰³ Акты ЗР. — Т. 5. — С. 220.

¹⁰⁴ Таїрова-Яковлева Т. Іван Мазепа і Російська імперія. Історія «зради». — С. 72–73.

манський універсал, згідно з яким усіх посполитих, які записалися у підсусідки до козаків, але жили на своїх землях, повернуто до попереднього соціального статусу¹⁰⁵.

Українське суспільство, як і всі спільноти на сході Європи, було аграрним, помітну роль у функціонуванні якого відігравали поземельні відносини. Тому важливим для І. Мазепи виступало питання їхнього врегулювання, що мало забезпечити економічне зростання Гетьманату, соціальну стабільність, збільшення надходження податків до Генеральної військової скарбниці.

Справа про навмисне вбивство городиського осавула М. Ластовецького залежним селянином І. Горкушенком засвідчує, що панщина негативно сприймалася посполитими, що й було враховувано козацькою адміністрацією¹⁰⁶. Іншим переконливим свідченням на користь «легкої» панщини може бути факт масової втечі кріпаків з Росії до України за урядування І. Мазепи та після нього¹⁰⁷.

Центральна українська адміністрація намагалася узгодити інтереси як державців, так і посполитих. Приміром, універсалом гетьмана від 5 жовтня 1687 р. військовому товаришу О. Зінченку повернули у «послушенство» тих людей, котрі поселилися на його землі, а інший військовий товариш О. Турянський в універсалі від 16 серпня 1689 р. здобув право на поселення у своєму хуторі 10 добровольців¹⁰⁸.

З 1692 р. в універсалах І. Мазепи містяться застереження, що державці можуть оселяти на своїх землях лише тих людей, які не мали зобов'язань до інших землевласників-державців¹⁰⁹. Укладачі «Універсалів Івана Мазепи» називають осіб, які не мали правових та економічних

---

¹⁰⁵ *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. — С. 136.

¹⁰⁶ 5 вересня 1701 р. пирятинським судом було постановлено четвертувати городиського жителя І. Горкушенка за умисне вбивство осавула М. Ластовецького. Вирок було винесено відповідно до 16 арт. 11 розд. Литовського статуту, однак громада заступилася за вбивцю, і він дуже легко вийшов з тієї ситуації — дав поголовшину з худоби сім'ї загиблого (Див.: *Бутич І., Ринсевич В.* Передмова // Універсали Івана Мазепи. — С. 14).

¹⁰⁷ Український правитель не міг вирішити проблему росіян-втікачів і представляв царському уряду це явище як непросту справу, радикальне вирішення якої може обурити українське суспільство. Московська влада йшла назустріч побажанням козацької адміністрації. Приміром, 12 травня 1688 р. Мазепа дякував за царський указ про те, що бігли росіяни, котрі прожили 15 років у Лівобережній Україні, могли залишатися тут назавжди (Див.: Універсали Івана Мазепи. — Док. 34; *Бутич І., Ринсевич В.* Передмова. — С. 14).

¹⁰⁸ *Бутич І., Ринсевич В.* Передмова. — С. 14–15.

¹⁰⁹ Для прикладу, згідно з універсалом від 15 квітня 1692 р., Бречицький Андрониківський монастир отримує дозвіл осадити слободу з 10 чоловік, «якие бы жадних нъгде не имели своїх осъдлостей и кгрунтов» (Див.: Універсали Івана Мазепи. — Док. 115; *Бутич І., Ринсевич В.* Передмова. — С. 16).

зобов'язань, «вільними волоцюгами»¹¹⁰. На нашу думку, для означення цієї соціальної групи більш відповідним є термін «вільні робочі руки». Таких вільних людей було на 1690-ті роки небагато для усіх охочих державців (або швидко стало замало)¹¹¹. Тому масу нових залежних селян у Гетьманаті почали поповнювати вже не місцеві, а передусім мігранти¹¹². У 1701 р. за рішенням Генерального військового суду було заборонено панщину, яка б перевищувала 2 дні на тиждень¹¹³. Відповідно до внутрішньополітичного курсу І. Мазепи перехід підданих з місця на місце не вітався, але допускався — селянин міг перейти на інше місце, втім, втративши при цьому землю та нерухоме майно. Також гетьманська програма, опираючися на «звичаї», водночас не передбачала регламентації праці залежних селян¹¹⁴.

Отже, регулювання поземельних відносин центральною українською владою можна розглядати як помірковану модернізацію. Вона передбачала обмеження переходу селян з місця на місце і створення нових домогосподарств лише з «вільних робочих рук» з метою забезпечення соціальної стабільності та збільшення надходження податків до Генеральної військової скарбниці, не конкретизуючись при цьому на умові повного прикріплення посполитих до землі.

Таким чином, модернізаційні проекти української адміністрації за гетьманування І. Мазепи уміщуються у концепцію поміркованої модернізації, яка здійснювалася у Центральній Європі, оскільки завдяки їх реалізації, по-перше, старі інституції пристосувалися до нових умов; по-друге, було упорядковано фіскальну систему та збільшено наймані війська, зроблено спробу поділу козацтва на «виборних» та «підпомічників»; по-третє, церковна та культурно-освітня політика сприяла зростанню престижу гетьманської влади; по-четверте, зміни у судочинстві та юридичне виокремлення козацького стану *de facto* завершили формування станового суспільства. Нереалізовані ж модернізаційні проекти належали до ще більш масштабних.

---

¹¹⁰ Бутич І., Ринсевич В. Передмова // Універсали Івана Мазепи (1687–1709) / Упор. І. Бутич, В. Ринсевич. — Ч. II. — К.–Львів, 2006. — С. 16.

¹¹¹ Там само.

¹¹² Приміром, відомо, що 25 червня 1702 р. видано перший універсал (для військового товариша І. Малявки) для людей з Десни або Дніпра прибулих (Див.: Універсали Івана Мазепи. — Док. 351; Бутич І., Ринсевич В. Передмова. — С. 16).

¹¹³ Універсали Івана Мазепи 1687–1709 / Упоряд. І. Бутич. — К.–Львів, 2002. — С. 379; Таирова-Яковлева Т. К вопросу о внутренней политике Ивана Мазепы // Гетьман Иван Мазепа: постать, оточення, епоха: Зб. наук. праць. — К., 2008. — С. 73.

¹¹⁴ Бутич І., Ринсевич В. Передмова. — С. 18–20.

«Договори та постанови» 1710 р. як модернізаційний проект

Вже самі умови укладання Бендерської конституції передбачали очевидну «новизну»: гетьман обирався не тільки за умови зобов'язання дотримуватися всіх пунктів прийнятого документа, але й сам політико-правовий проект представлявся як основний закон для усіх наступних регіментарів (преамб., п. 6).

Проаналізувавши текст «Договорів та постанов», нами виокремлено 18 слів та понять з контекстами, які містили модернізаційні нововведення. За критерій належності змін до модернізаційних взято усі ознаки, які так чи інакше відповідають концепції поміркованої модернізації. Конкорданс термінів та словосполучень з контекстами¹¹⁵, котрі містили «новизну», наведено у таблиці. Виділені контексти проаналізовано та систематизовано за критерієм, як у кожному з них представлено інновацію. У випадках, коли один і той же текст містив кілька значень, він потрапляв у різні рубрики.

Як впливає з таблиці, «Договори та постанови» 1710 р. мали значну кількість новацій, що дає підстави говорити про документ як про проект у рамках поміркованої модернізації Гетьманату. Виділені нами контексти (18) та їх аналіз засвідчують, що нововведення пов'язувалися з: використанням термінології «договорили и постановили» (9); перенесенням інновацій на майбутнє (6); розділенням приватного та публічного у владі гетьмана та інших представників еліти (6); апеляцією до «старизни» (4); «розширенням вольності» (3); «направою» суспільного та державного життя (1). Усі ці висновки отримані завдяки запозиченню елементів з методик укладення конкордансів, які передусім використовуються у філологічних дисциплінах.

---

¹¹⁵ Конкорданс термінів та словосполучень з контекстами вперше опубліковано: «Договори та постанови» 1710 р. як модернізаційний проект: спроба міждисциплінарного дослідження тексту // Міждисциплінарні гуманітарні студії. Серія: історичні науки. — Вип. 1. — К., 2014. — С. 48–65. Про особливості методики укладення конкордансів та їх використання у дослідженні також див. цю статтю.

Таблиця 3.

Структура «модернізаційних» контекстів у «Договорах та постановах»

Контексти використання «новизни» в «Договорах та постановах» 1710 р.	Різні формулювання	«договорили та постановили»	«новизни», які планувалося здійснити у майбутньому	«новизни», що передбачали розділення публічної та приватної влади	«згідно стародавніх прав» «ведлуг давних прав»	Примноження «вольностей»	«направа»
Преамбула		2 ¹¹⁶	2			1, 2	2
П.1						3	
П.2							
П.3							
П.4							
П.5					4		
П.6	6, 7	5	5	7	5, 6		
П.7	8			8			
П.8				9			
П.9	10	10		10	10		
П.10	11			11			
П.11	12	12					
П.12	13	13	13				
П.13	14	14	14				
П.14	15			15			
П.15		16	16				
П.16	17	17					
Присяга	18	18	18		18		
Разом	11	9	6	6	5	3	1

Новий суспільно-політичний устрій

Як уже зазначалося, укладачі й автори «Договорів та постанов» 1710 р. запроваджували безперечні інновації, а саме приймали цей політико-правовий документ для усіх наступників на булаві, обмежували владу гетьмана Генеральним військовим судом, генеральним підскарбієм, постійною старшинською радою та представницькою Генеральною радою, котра мала збиратися тричі на рік; сама українська державність мала б стати, можна сказати сучасними словами, децентралізованою, оскільки значні права у полках отримували полковники, а Військо Запорозьке Низове — широку автономію; влада полковника також була обмежена

¹¹⁶ Порядковий номер конкордансу.

двома підскарб'ями, а потенційно й сотниками й генеральним радником — представником від кожного полку на Генеральній раді; водночас мала бути реформована фіскальна система задля набуття більш справедливого характеру функціонування та зберігалася наймане військо.

Устрій, відповідно до Бендерської конституції, означав еволюцією політичної системи Гетьманату у бік посилення ролі козацької верхівки. При цьому старшинська рада еволюціонувала до аристократичного «Сенату», водночас Генеральна рада перебирала деякі функції старшинської ради за І. Мазепи, а також атрибути Генеральної ради другої половини XVII ст.; крім того, до її потенційної діяльності додавалася більша регламентація роботи з елементами представницької демократії. Такі зміни у моделі молодого «козацької демократії» проходили у контексті ймовірного наслідування більш старшої «шляхетської демократії», найближчі зразки якої знаходилася у Речі Посполитій.

Приміром, обмеження влади українського правителя Генеральним військовим судом і генеральним підскарбієм стало повним та показово пов'язувалося з розділенням «публічного» і «приватного» у владі та майні найвищого урядовця Гетьманату: «Если бы хто з енеральных особъ, полковниковъ, енеральных совѣтниковъ, яначного товариства и иныхъ всѣхъ войсковыхъ урядниковъ, над то и самой черни, чи то гонор Гетманский дерзнулъ образити, чили в иншомъ якомъ дѣлѣ провинити, теде таковыхъ проступцовъ самъ Ясневелможный Гетманъ приватною своею помстою и владою не мѣет карати, лечь на Судъ Войсковый Енеральный таковую справу чи то криминальную, чили некриминальную повинень будеть ядати, у которого який нелицемирный и нелицезрителный падеть декреть, такии должень всякъ проступный понести» (п. 7; підкреслення наше. — Авт.); «енеральный особы, уставичне при боку Гетманскомъ резидуючие, всякіе справы войсковые, якіе до чіего чину и повинности будутъ належати, мѣють Ясневелможному Гетману доносити и деклярації отбирати, а не слуги приватный домовый, которіе до жадныхъ справъ, докладовъ и дѣлъ войсковыхъ не повинни интересоватися и посылковъ найменшихъ в интересахъ войсковыхъ отправовати» (п. 8; підкреслення наше. — Авт.).

В іншому положенні «Договорів та постанов» також наголошувалося на тому, що майно гетьмана мало бути відокремлене від державного (п. 9). У документі прописувалися обов'язки осіб, котрі мали посідати гетьманський, полковницький, сотницький та інші уряди; обрання на військові й посполиті посади здійснювалося шляхом вільного голосування за кандидатів; заборонялося зловживання владою урядовцями у приватних цілях, у тому числі шляхом впливу на чиновників корупційним шляхом¹¹⁷.

¹¹⁷ Договори та постанови (далі — ДП). — П. 6, 10, 14.

Важливо, що гетьман, відповідно до тексту «Договорів та постанов», мав би опікуватися добробутом не лише еліти, а й підвладних (посполитих) та захищати інтереси останніх. З 10-го пункту документа випливає, що на гетьмана покладался обов'язок дбати про задовільні умови життя козаків та посполитих, щоб вони не залишали межі країни. Хоча в середньовічних та стародавніх державах правителі часто вдавалися до різних заходів щодо регулювання демографічної ситуації, цілеспрямовану політику щодо збільшення кількості мешканців країни в українському контексті початку XVIII ст. варто розглядати у рамках поміркованої модернізації. Також у 12-му пункті йде мова про більш-менш рівномірний розподіл податків на всіх посполитих, а в 13-му — про підтвердження міського самоврядування. У цих випадках, як і в першому, українські політики планували новаторські зміни¹¹⁸.

Таким чином, суспільно-політичний устрій у «Договорах та постановах», хоч і ґрунтувався на попередніх традиціях української автономії з центром у місті Батурині, однак мав, як це представлено, і модернізаційні аспекти.

Емігрантська візія мілітарної та фіскальної сфер

Якщо мазепинська поміркована модернізація передбачала окрему статтю доходів від оренд на забезпечення функціонування сердюків та компанійців і спробу поділу козацтва на «виборних» та «підпомічників», то у тексті «Договорів та постанов» ці непривабливі для козацтва й поспільства положення відмінялися: «аренды, для платы роковой компанѣи и сердюкамъ, и для иныхъ расходовъ войсковыхъ устанавленые, на тяжесть посполитую отъ всѣхъ обывателей малороссійскихъ войсковыхъ и посполитыхъ, такъже и станція компанѣйская и сердюцкая за прикросъ и утяжене у посполства почитается. Прето, якъ аренды, такъ и помянутая

¹¹⁸ Див.: «генеральная мѣеть быти устанавлена, черезъ избранныхъ на тоє комисаровъ ревизіа всѣхъ маетностей, под державцами наостающихъ, и до уваги Енеральной при Гетману Рады подана, на которой разсудится и постановится, кому годне належит, а кому не належитъ войсковые добра и маетности держати, и якіе повинности и послушенства подданскіе мѣются державцамъ отъ посполства отдавати. ... людемъ убогимъ посполитымъ умножается тяжесть, же многіе козаки людей достатныхъ посполитыхъ в подсуѣдки себѣ пріймующи, охороняють оныхъ отъ обыкльхъ имъ повинностей, ку общой тяглости городой и сѣлской стягающихся, а купцы маетные, нащищаючися то унѣверсалами гетманскими» (п. 12; підкреслення наше. — Авт.). «Городъ столечный Кіевъ и инные украинскіе города на маїстратами своїми, во всѣхъ правахъ и привилеяхъ слүшне наданыхъ непорушимо жебы наахованы были, повагою сего акту елекціалного постановляється и подтвержене оныхъ своего часу гетманской власти поручается» (п. 13; підкреслення наше. — Авт.).

станція повинна быти *отставлена* и *весьма* *нанесена*. *Отколь* *зась* *скарбь* *войсковый* *упалый* на *отбуване* и *удовольствованіе* *всяких* *публичныхъ* *войсковыхъ* *же* *расходовъ* *реставроватися* и *постановитися*, и *якъ* *много*, по *сконченю* *войны*, *Ясневелможный* *Гетманъ* *мѣеть* *людей* *платныхъ*, *компанїи* и *пѣхотинцевъ*, при *боку* *своемъ* на *услугахъ* *войсковыхъ* *держати*, *о томъ* на *Енеральной* *Радѣ* *общая* *будеть* *увага* и *постановлене*» (п. 15; підкреслення наше. — *Авт.*).

Рішення про ліквідацію оренд як податку на наймане військо варто інтерпретувати у контексті концепції про бідність держав та суспільств цього центральноєвропейського макрорегіону, поширеної серед інтелектуалів та політиків «шляхетської демократії». Ця доктрина про бідність макрорегіону призвела до нерозвиненості фінансів та обмеження зростання регулярного війська у ньому, зокрема, й у Гетьманаті. Лише економісти ХХ ст. вказали на абсурдність ідей та уявлень про те, що господарства тодішньої Центральної Європи не могли забезпечити утримання значних військових сил¹¹⁹.

Цей сюжет з «Договорів та постанов» проливає світло на цікаву особливість українського політико-правового проекту. Таке непросте питання для укладачів та авторів Бендерської конституції, як утримання найманого війська та його забезпечення, не відкидалося, а переносилося на майбутнє¹²⁰. Знаковим є сам по собі трансфер інновацій на майбутнє, котрий засвідчував новаторські прагнення емігрантської еліти у Бендерах.

Якщо дражливе питання щодо найманого війська та податків на його утримання переносилося на майбутнє, то реформування фінансів звернуло на себе велику увагу укладачів та авторів «Договорів та постанов»: «Поневаж передь симъ въ Войску Гапорожскомъ всегда бывали подскарбїи енеральнїи, которыи скарбомъ войсковымъ, млынами и всякими, до скарбу войскового належащими приходами и повинностями наавѣдовали и оными на вѣдомомъ Гетманскимъ шафовали, теды и тепер таковый породокъ общимъ договоромъ установляется и непремѣнно узаконяется, абы на уволненемъ, дасть Б[о]гъ Шчизны п[а]шой на ярма московского, увагою Гетманскою и соизволеніемъ общимъ, быль обраный подскарбїи енеральный, ч[о]л[о]вѣкъ аначный и нааслужоный, маетный и бл[а]госовѣстный, который бы скарбь войсковый в своемъ дозорѣ мѣль, млынами и всякими приходами войсковыми наавѣдоваль и оныѣ на потребу пуб-

¹¹⁹ *Lojek J.* Geneza polityczna Ustawy Rządowej // *Konstytucja 3 maja* / *Oprac. J. Lojek.* — *Lublin*, 1981. — *S.* 14.

¹²⁰ Щодо реформування традиційного козацького війська, а саме: його поділу на «виборних» та «підпомічників», то воно негативно представлялося у преамбулі (Див.: ДП, преамб.).

личную войсковую, а не на свою приватную, аа вѣдомомъ Гетманскимъ оборочаль.

Самъ зас Ясневелможный Гетманъ до скарбу войскового и до приходовъ, до онаго належачихъ, не мѣеть належати и на свой персональный пожитокъ употребляти, доволствуячися своїми оброками и приходами, на булаву и на особу его Гетманскую належачими [...] лечь и в каждомъ полку два подскарбїи так же поприсяжнїи, люде яначнїи и маєтнїи, общою полковника, старшины войсковой и посполитой ұхвалою, повинны янайдоватися, которїи бы о полковых и городскихъ приходахъ и посполитыхъ поборахъ янали, оныє въ своемъ яавѣдованно и шафунку мѣли и кожного року порахунокъ з себѣ чинили, якїи полковїє подскарбїи, мѣючи релацию до єнерального подскарбєго, должны будут в своїхъ полках о належачих до скарбу войскового приходахъ янати, оныє *отбрати и до рукъ єнерального подскарбєго отдавати*» (п. 9; підкреслення наше. — *Авт.*).

Як відомо, уряд підскарбїя до 1710 р. існував лише за І. Брюховецького (1663–1668 рр.). Податкова система, представлена у «Договорах та постановах», була проектом, що базувався передусім на теоретичному баченні бажаного стану речей. Історичний факт існування уряду підскарбїя лише взято для легітимізації інновації за допомогою визнання її за «старизну».

Модернізаційним у фіскальному аспекті стало заплановане проведення ревізії маєтків¹²¹. Це мало б привести до істотного збільшення надходжень до Генерального військового скарбу. У документі передбачалося впорядкування сплати податків посполитими на ярмарках й ліквідація мит на дрібну торгівлю¹²². Таким чином, у «Договорах та постановах» мілітарну та фіскальну сфери не пропонувалося одразу реформувати. Однак перенесення змін на майбутнє демонструє, що емігрантські політики та інтелектуали розуміли потребу у реалізації програми поміркованої модернізації війська та розвитку податкової системи.

Культурні основи держави у Бендерській конституції

У «Договорах та постановах» чи не найкраще представлено спробу української ранньомодерної еліти на законодавчому рівні заручитися підтримкою Київської митрополії для розбудови своєї держави.

Згідно тексту Бендерської конституції, духовний розквіт українського православ'я мав би відбутися після звільнення Батьківщини від «іга

¹²¹ ДП. — П. 12.

¹²² Там само. — П. 16.

московського» та поновлення статусу Київської митрополії: «Ясневелможный Гетманъ за высвобоженемъ отчизны от іга московского, справити у столицѣ Ап[о]столской Константинопольской Еѣаршескую первобытнѹю власт, чтобъ через тоѣ отновилася реляція и послушенство синовское до помянутого Ап[о]столского Констанинополского Оруну, от которого проповѣдію Е[ван]г[ε]лскою в вѣри с[вя]той каѣолической про-свѣщена и змоцнена быти удостоилася»¹²³. Відносини з церквою будувалися згідно з тією традицією, яка склалася між Київською митрополією та Вселенським патріархатом за часів Великого князівства Литовського та Речі Посполитої, тобто передбачали повну автономію духовного й культурного життя.

Варто звернути увагу, що наука й освіта передавалися у відання церкви: «жебы єдина вѣра православная [...] з цвѣченемъ в науках вызволіонных синовъ малороссийских, разширалася, и яко кринь в терніі, межи окрестными іновѣрными панствами, процвітала»¹²⁴. Укладачі та автори Бендерської конституції хотіли підкреслити традиційне розуміння значення церкви та держави в освітньому й науковому житті: інтелектуали навіть на теоретичному рівні не пропонували значних змін у розвитку освіти та її секуляризації.

Таким чином, у сфері церковної політики, освіти та науки модернізаційні проекти української адміністрації кінця XVII–XVIII ст. були передусім пов'язані з активною діяльністю освічених гетьманів, спрямованою на підтримку православної церкви.

Бачення права у «Договорах та постановах»

У «Договорах та постановах» П. Орлик присягає, що «договоры и постановленя тут описанные, а с полною обрадою на актѣ теперешной елекціи, межи мною и тымъ же Войскомъ ІАапорожскимъ узаконенные и утверженые, во всѣхъ пунктахъ, комматах и періодахъ непремѣнно исполняти, [...] а кѹ проступнымъ, ведлугъ артикуловъ правных, справедливостъ нааховати обѣцѹю и долженъ буду»¹²⁵. Згідно з Бендерською конституцією, особливе місце відводилося Генеральному військовому суду: «Если бы хто з єнералных особъ, полковниковъ, єнералных совѣтниковъ, іаначного товариства и инных всѣхъ войсковых ѹрядниковъ, над то и самой черни, чи то гонор Гетманский дерзнулъ образити, чили в иншомъ якомъ дѣлѣ провинити, теды такихъ проступцов самъ

¹²³ Там само. — П. 1 (підкреслення наше. — Авт.).

¹²⁴ Там само. — П. 1 (підкреслення наше. — Авт.).

¹²⁵ Там само. — Присяга (підкреслення наше. — Авт.).

Ясневелможный Гетманъ приватною своею помстою и влаздою не мѣет карати, лечь на Судъ Войсковый Енералный таковую справу чи то криминальную, чили некриминальную повинень будетъ ядати, у которого який нелицемирный и нелицезрителный падеть декретъ, такии должень всякъ проступный понести» (п. 7; підкреслення наше. — *Авт.*); «И если бы что противного, адорожного, правамъ и вольностемъ войсковымъ вредытелного и отчизнѣ неполезного усмотрено было в Ясневелможномъ Гетману, теды тая ж Старшина Енералная, полковники и енералный совѣтники мощны будут волными голосами, чи то приватне, чи ли когда нужная и неотволочная потреба укажет публичне на Радѣ Его Велможности выговорити, и о нарушене правъ и волностей отчистыхъ упоминатися, безъ уближеня и наименшого поврежденя высокого реиментарского гонору. О якіе выговоры не мѣетъ Ясневелможный Гетманъ уражатися и помсты чинити, овшемъ развращенная исправити старатиметься» (п. 6; підкреслення наше. — *Авт.*).

У наведених та подібних контекстах простежується еволюція правової думки в українському емігрантському інтелектуальному середовищі до рівня укладання *de facto* «основного закону» для суспільства. Укладачі «Договорів та постанов» бачили майбутнє Гетьманату у рамках «прав», які розумілися не лише традиційно, а й частково як «закони» — у значенні, наближеному до модерного.

Варто коротко простежити, хто був «мешканцем-громадянином» країни за «Договорами та постановами». Приміром, згідно з правовою та політичною думкою Речі Посполитої того часу, «обивателем» держави був лише шляхтич. Це стало наслідком традиції римського права, в трактовці якого громадянином країни вважається лише той, хто є вільним і, відповідно, має права. Можна сказати, що у мілітарних степових спільнотах «громадянином» був той, хто носив зброю. Великим досягненням західноєвропейської традиції, яку започаткував Ж. Боден, стало те, що громадянином ставала кожна людина, котра проживала на території тієї чи іншої країни.

У «Договорах та постановах» за нечітким становим устроєм простежувалося певне «урівнення» перед державою інтересів не тільки еліти, а й усього козацтва, міщанства, купецтва і селянства¹²⁶. З представлених у

---

¹²⁶ Скажімо, деталізація охорони козаків й посполитих від полковників, отаманів, сотників й усіх урядників у спробах останніх примушувати до панщини та інших видів робіт свідчить про модернізаційні зміни у свідомості творців української конституції раннього нового часу (Див.: ДП. — П. 10). Подібний захист новообраним гетьманом нижчих верств суспільства представлено також в інших пунктах (Див.: ДП. — П. 11, 12, 13).

цій групі контекстів також видно, що «отчизна» усвідомлювалася як Батьківщина не тільки козацької старшини-шляхти, козацтва, а й міщанства, купецтва та селянства¹²⁷. В іншому пункті одночасно захищалися козаки та нижчі верстви суспільства — «обивателі малоросійські військові та посполиті»¹²⁸. Відсутність на Генеральній раді у Бендерах представників нижчих прошарків суспільства яскраво засвідчила еволюцію політичної свідомості еліти: її представники добровільно захищали невідгідні їм соціальні цінності заради досягнення державних та суспільних інтересів¹²⁹. Втім, явні новизни потрібно розглядати у контексті скрутної ситуації для українських емігрантів у Бендерах (підвладним верствам давалися великі обіцянки) та поширеного явища, що в соціально неусталених суспільствах (таким була Гетьманщина) елітам легше пропонувати зміни, у тому числі й модернізаційні.

Мазепинська поміркована модернізація versus «Договори та постанови» (замість висновків)

У «Договорах та постановах» 1710 р., створених еміграційною елітою під впливом сподівань на швидке повернення у межі України, планувалося обмеження повноважень гетьманського регіменту, розділення публічної та приватної влади, розвиток представницьких інституцій, підвищення ролі судової влади. Окремо слід відзначити цікавий факт: половину модернізаційних контекстів пам'ятки трьохсотрічної давнини супроводжувало формулювання «договорили та постановили», третина нововведень у проекті мала бути здійснена у найближчому майбутньому, а майже 28% «новизн» безпосередньо виправдовувалися «старизною».

Як простежено у пропонованому дослідженні, низка інституцій Гетьманату за І. Мазепи підвищила ефективність свого функціонування. Так, Києво-Могилянська академія досягла свого чи не найбільшого за всю історію розквіту. Проте вона інституційно майже не змінилася, не отримала більшої автономії та гарантованої статті прибутків з Генеральної військової скарбниці. «Договори та постанови» 1710 р., які *de facto* залишилися нереалізованим проектом, містили суперечності, вирішення низки проблем реформування переносилося на майбутнє, у них не йшлося про кардинальні зміни в освіті та науці.

---

¹²⁷ ДП. — П. 10, 12, 14.

¹²⁸ Там само. — П. 15.

¹²⁹ Цікаво, що ці тенденції простежуються і в подальшій історії Гетьманату — на початку 1760-х років (Див.: Кононенко В. Модернізаційні проекти за гетьмана Кирила Розумовського // Ранньомодерна Україна на перехресті цивілізацій, культур, держав та регіонів. — К., 2014. — С. 211–234).

Цей політико-правовий документ варто розглядати як побудовану на засадах конституціоналізму альтернативу централістській політиці не лише Петра I, але й І. Мазепи. Очевидним є той факт, що П. Орлик, генеральна старшина й верхівка Війська Запорозького по-іншому бачили майбутнє Української держави, аніж І. Мазепа. У «Договорах та постановах» її очільник хоч і впливав на багато сфер суспільного життя, втім, був цілковито обмежений генеральним підскарбієм у царині фінансів, а Генеральним військовим судом — у здійсненні правосуддя, поточна політика не могла здійснюватися без підтримки старшинської ради, а важливі зміни — без схвалення Генеральної ради; гетьманський приватний двір відсторонювався від державних справ. Якщо за Мазепи Гетьманат був централізованим політичним утворенням, то згідно з текстом Бендерської конституції — децентралізованим; якщо перший розбудовував Батурин як столицю¹³⁰, то у «Договорах та постановах» Київ визначався як сакральне столичне місто, тобто українська суспільно-політична та правова думка дійшла до усвідомлення цінності Української держави з Києвом як її столицею¹³¹. Останнє засвідчувало перемогу ідеї Великого князівства Руського зі столицею у Києві в змаганнях шляхетської та козацької ідеї у середовищі інтелектуалів Війська Запорозького. Також у своїй політиці Мазепа не ставив собі за мету спеціально заручитися підтримкою українських міст. Водночас у «Договорах та постановах» гетьман мав стежити, щоб Київ та інші українські міста мали самоврядування при правах й привілеях, що помітно вивершувало значення урбанізаційного центру у суспільному житті.

Як показано у дослідженні, загалом «Договори та постанови», хоч і розвивали низку програмних положень мазепинської поміркованої модернізації, пропонували у цілому прогресивніший варіант суспільно-політичного розвитку.

---

¹³⁰ Варто сказати, що Батурин був ситуативно обраною столицею Гетьманату, а його столичний статус не підкріплювався відповідними традиціями. Варто згадати й припущення Т. Таїрової-Яковлевої про наміри І. Мазепи перенести центр держави до Білої Церкви.

¹³¹ ДП. — П. 13.

ОБРАЗ КОЗАЦЬКОЇ ЕЛІТИ В УКРАЇНСЬКІЙ МЕМУАРНІЙ ЛІТЕРАТУРІ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVIII ст.: ГОСПОДАРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ

Мемуарна література (як нами неодноразово зазначалося, до цього виду наративних джерел відносяться власне мемуари, щоденники, автобіографічні записки) може розглядатися важливим джерелом з «історії повсякденності», життя людини у всіх його проявах у певний відрізок часу. Зафіксовані очевидцем по слідах подій щоденникові записи, як правило, на відміну від мемуарів, які в часі значно віддалені від самої події, не носять оціночного характеру. Поряд з цим і відбір фактів, фіксованих у щоденниках, мотивується як культурними, соціальними і політичними пріоритетами, так і особистістю автора, його життєвими цінностями. Щоденники надають можливість бачити епоху і людину цього часу, взаємозв'язок індивідуума і соціуму, риси ментальності, властиві для цього соціуму чи загалом народу, особливості індивідуального характеру. З погляду джерелознавчого щоденники є найбільш достовірним джерелом, оскільки фіксують реальні події день за днем, претендують на істинність факту. Але при цьому вони не позбавлені і суб'єктивного фактору, що може мати місце в оцінці чи трактуванні подій, явищ. Та в українській мемуарній літературі такий фактор якщо і присутній, то опосередковано, або ж його можна розглядати як імовірність, яка зустрічається не часто. Автори щоденників, це козацька еліта — П. Апостол, Я. Маркович, М. Ханенко, на долю яких випали великі перетурбації в житті Української держави: поразка гетьмана Івана Мазепи, ліквідація гетьманства після правління І. Скоропадського, заснування і діяльність Малоросійської колегії, обрання гетьманом Д. Апостола і знову передача управління краєм так званому Правлінню гетьманського уряду, де вирішальну роль відігравали російські чиновники. Далі — боротьба за відновлення гетьманства, прихід до влади К. Розумовського і остаточна ліквідація Гетьманату та утворення Другої Малоросійської колегії, завданням якої було нівелювати всі особливості адміністративного і соціального устрою Лівобережної України, повністю інкорпорувати її у відповідні структури Російської імперії. Вони люди одного соціального середовища, пов'язані між собою дружніми і службовими зв'язками, рівнем освіти*. Їх щоден-

---

* Я. Маркович і М. Ханенко навчалися у Києво-Могилянській академії у Феофана Прокоповича (Докладніше про це див.: Дзюба О.М. Вихованці Києво-Могилянської

ники надають широкий зріз не лише власного приватного життя, але й загалом оточення, представленого широким колом провідних козацьких старшинських родин, посвоячених різноманітними особистісними зв'язками. Тому тексти щоденників дають можливість змалювати не лише образи самих авторів як відомих учасників громадського і політичного життя свого часу, але й скрізь призму їх персональних контактів виявити характерні ознаки провідної верстви Гетьманату, яка вже поступово усвідомлює себе шляхетством і виношує плани зберегти і розширити свої привілеї, що яскраво проявилось з обранням гетьманом К. Розумовського та намірами реформувати гетьманську форму правління.

Образну характеристику козацькій старшині дав Б. Крупницький: «Це діячі, які правлять українською державою, яких життя не йде спокійно, ліниво і безтурботно: війни, походи, фортифікаційні праці, а для духовенства мандрівка на північ для місіонерсько-просвітницької праці і серед росіян, і серед „інородців” тримають їх у стані активності, у стані вічного руху. Вища верства рухлива, практична і ділова, що вміє збагачуватися, користаючись і неморальними засобами та притискаючи нерозвинутий стан населення без усяких скрупулів»¹.

Основу багатства козацької старшини першої половини XVIII ст. становили землі, одержані у спадок, надані на уряд, так звані рангові, які ставали спадковими, а також куплені чи здобуті шляхом захоплення земель козаків та посполитих. Тенденція до накопичення земельних володінь особливо помітна в умовах репресивної політики Петра I, після невдалої спроби гетьмана І. Мазепи вийти з-під протекції російського царя. За визначенням І. Джиджори, старшина усвідомлювала, що «для самозбереження найбільш надійним способом служать не які там не були права, котрих безсильність в тім напрямі показалася аж надто наглядно, а особисте матеріальне забезпечення»². Як збагачувалася і вела господарство козацька еліта, можна простежити на прикладі таких яскравих її представників, як автори щоденників.

академії: українські мемуаристи Я. Маркович та М. Ханенко (перша половина XVIII ст.) // Укр. іст. журн. — 2016. — № 3. — С. 64–87). Петро Апостол, коли його батько миргородський полковник, що на перших порах підтримував намагання І. Мазепи вийти з-під протекції російського царя, а потім з повинною прийшов до Петра I, був взятий як заложник до Петербургу, де, на думку О. Лазаревського, навчався із сином О. Меншикова. Він здобув добру освіту, володів німецькою, французькою, італійською мовами, мав широкі інтереси в історії, літературі, природничих науках (Див.: Дневник П.Д. Апостола // Киевская старина. — 1895. — № 7–8. — С. 102).

¹ Крупницький Б. Культурне життя України за гетьмана Данила Апостола. — Кіль, [1949]. — С. 6.

² Джиджора І. Україна в першій половині XVIII століття. Розвідки і замітки — К., 1930. — С. 1.

Один з них — Я. Маркович (1696–1770), син лубенського полковника А. Марковича. Його батько доводився рідним братом дружині гетьмана Івана Скоропадського Анастасії. Родина Марковичів була споріднена із старшинськими родами Миклашевських, Якубовичів, Ломиковських, Троцьких, Полуботків. Яків мав чин бунчукового товариша, у відсутність свого батька виконував функції наказного полковника, засідав у Лічильній комісії, Генеральному військовому суді. Після відставки батька з посади генерального підскарбія у 1740 р. він був представлений на цей уряд, але не одержав його, проте у відставку вийшов у цьому ж чині. Щоденник³ Я. Марковича — це розгорнута картина старшинського господарювання, де фіксується все — прибутки, витрати, вартість товарів та послуг, торгіві і грошові операції. Загалом Б. Крупницький характеризує автора цих записів, як людину, «яка послуговувалася для задоволення своїх матеріальних інтересів й найгіршими методами». У свою чергу О. Лазаревський підкреслював, що на сторінках щоденника останнього (він вів його протягом 1717–1767 рр.) постає «довольно цельный тип малороссийского „пана” половины XVIII в., когда малороссийская старшина, окончательно уже отделившись от народа, искала сближения с русским дворянством, завидуюя привилегиям последнего»⁴.

Маєтності Марковича знаходилися в Лубенському, Чернігівському, Стародубському полках. Сам він мешкав у с. Сваркове, поблизу Глухова, яке йому надав гетьман І. Скоропадський у 1718 р., він же і домігся царської грамоти на це надання⁵. За часів гетьманства І. Скоропадського Маркович одержав і с. Сухоносівку. Він також мав двори у Глухові та Києві, часто навідував батьків у м. Ромни. Його життя протікало у дорозі між Глуховим, маєтком у с. Сваркове, де жила його сім'я, і своїми селами, хуторами, пасіками. Його статки, набуті у спадщину від батька, примножувалися купівлею земель поблизу своїх володінь як у родичів, так і козаків. З двоюрідним братом Г. Огієвським, сином сотника кролевецького П. Огієвського, одруженого на рідній тітці Якова Уляні Іванівні Маковській, в 1740 р. він «сторжился на слободку (Лубенецьку. — *Авт.*) его за 600 руб. и 2-х коней»⁶, заплатив йому половину, а другу половину грошей і двох коней віддав пізніше. Я. Маркович залишив опис

---

³ Поклики у статті на видання щоденника: Дневные записки малороссийского подскарбья генерального Якова Марковича. — Ч. I–II. — М., 1859; Дневник генерального подскарбья Якова Марковича. — Ч. II. — К., 1895; Жерела до історії України–Руси. — Т. XXII. — К. — Львів, 1913.

⁴ Лазаревский А. Люди старой Малороссии. Марковичи // Киевская старина. — 1884. — № 1. — С. 65.

⁵ Там же. — С. 67.

⁶ Жерела до історії України–Руси. — Т. XXII. — С. 339.

купленої «слободки» із забудовою: «світлиця з комнатою, комора, пекарня, комора із засіком, амбар, коморка з посудом деревяною, світлиця друга з сіньми, коморкою і пекарнею, сарай, винниця, баня, біля бані хатка, став і млин. У слобідці жило 8 чоловіків, вони мають городи, поле і сінокоси, пустих хаток 7. Поля панського в трьох руках по 4 шматки»⁷. В 1752 р. Я. Маркович купив у «козака Мутинскаго лѣсь съ землею за 12 рублей». Він примножував маєтності і шляхом займанщини ще вільних земель. Неабияку роль у його збагаченні відіграло і раціональне ведення господарства, ощадливість, тримання в покорі підданих та постійний контроль над старостами, слугами.

Маркович фіксує у щоденнику посіви та урожаї, стада худоби, овець, табуни коней, промисли — бджільництво, винокуріння, млинарство, риболовлю, торгівлю, подає описи сіл, «деревень» та хуторів. Саме останні стали чи не провідним типом в системі старшинського господарювання. «Вже на початку XVIII ст., — як пише О. Гуржій, — окремі старшинські родини утримували великі господарства при багатьох хуторах, а їх самих гетьмани все частіше брали під свою особисту “протекцію” (захист від зазіхань інших можновладців)»⁸. Основне господарство на хуторах вів і Я. Маркович, що простежується у його щоденнику. Саме тут випасалися стада і табуни коней, сіялося збіжжя, й це, разом із торгівлею, становило основу прибутку і добробуту. Повертаючись у вересні 1739 р. з Хотинського походу, він заїжджає по дорозі у всі свої села і хутори в Лубенському полку. Детально описано господарство хутора Тулиголовського, де вказана кількість реманенту, горілки, меду, худоби, птиці, бджіл, зерна, сіна, казанів для винокуріння. Я. Маркович багато пише про свої табуни коней, вказує масть, вік (в Лівобережній Україні були поширені кінні «заводи», де розводили і племінні породи⁹). На Гамаліївському хуторі у нього було 92 коні, багато скирд сіна, на Криворудському хуторі — 50 коней, 36 лошаг, 60 корів, 42 телиці, 46 бичків, телят малих і більших — 40, волів — 22; багато свиней та птиці, зокрема, індюків, курей, гусей.

Він записує і кількість висіяного в своїх маєтках жита, пшениці, ячменю, вівса, гороху, коноплі, льону, проса. Так, в с. Криски було висіяно вівса 27 четвертей, а на хуторі Калюжному — вівса 124, гречки 14 четвертей*. Сіна на хуторі Гамаліївському було скирд 44, жита —

⁷ Там само. — С. 343.

⁸ Гуржій О. Український хутір XVII–XVIII ст. — К., 2007. — С. 32.

⁹ Див.: Економічна історія України. — Т. 1. — К., 2011. — С. 523.

* Земельні площі обраховувалися за мірою висіву на ній зерна. Одна четверть зерна дорівнювала 4–4,5 десятин (4–5,5 га) (Див.: Герасименко Н.О. Міри земельних площ Лівобережної України (друга половина XVII–XVIII ст.). — К., 1998. — С. 103, 133).

80 кіп, пшениці озимої — 5, ярої — 24, ячменю — 24, жита посіяно 80 путивок¹⁰ (скирда сіна могла бути заготовлена на 10 десятинах (11 га), копа (60 снопів) — з 0,1 десятини або 0,11 га)¹¹. Проте вже у квітні 1740 р. автор щоденникових записів констатує, що не вистачило сіна для зимівлі худоби, воно влітку залишилося незібраним у покосах і копицях, й це призвело до великого падіжу коней, волів, овець. У травні 1740 р. Я. Маркович записав, що загинуло овець 946, коней і лошат — 22, «товару разного 39», але при цьому вижило волів 138, корів 258, овець 473, коней 151. У вересні цього ж року він записує наявність коней в табуні на х. Криворудському — 123; в с. Перервінець — 36. На його хуторах у лютому 1740 р. налічувалося більше тисячі овець.

У маєтку в с. Перервінець знаходилися запаси масла, сиру, горілки, курей, гусей; в с. Сухоносівка — тютюну папуш* 650, горілки куф** 15, меду діжок 7. Великі запаси сиру, масла, а також сукна, запасок, вовни були на хуторі Криворудському¹². Маркович вів розрахунки і вірогідних прибутків, про що свідчить його запис у лютому 1740 р. про те, що з його маєтностей надісланого масла мало б бути більше, а ті, «од кого тая произошла шкода», мусили заплатити 3 руб. компенсації втрати. В щоденнику Я. Марковича фіксуються різні види податків, грошова і продуктова ренти, відробітки (він вживає термін «панщина»), вільний найм, зокрема, на косовицю. Записав він у щоденник в серпні 1740 р., що сіна «панщиною уготованного и в копицяхъ будет скирт на 3»¹³. За позичене зерно Марковичу відробляли під час сінокоосу. За травень 1740 р. є запис, що у Тулиголовах мають відробити 140 косарів і 83 гребці***. У грудні цього ж року Маркович записує, що наказував своєму старості, щоб у людей, які не відкосили, «либо сѣно забрал, либо поруку взял, что впред

Щодо міри сипких тіл, то загальностандартна четверть становила після 1736 р. 141,69 кг, а четверик 17,71 кг. Проте на території полків була своя міра. Так, у Лубенському полку четверик складався з 65,7 кг (Див.: *Сидоренко О.Ф.* Історична метрологія Лівобережної України XVIII ст. — К., 1975. — С. 158).

¹⁰ Жерела до історії України–Руси. — Т. XXII. — С. 293. Роменська путівка дорівнювала четверику (Див.: *Сидоренко О.Ф.* Назв. праця. — С. 115).

¹¹ *Герасименко Н.О.* Назв. праця. — С. 133.

* Тютюн пакувався у в'язки листів, середня вага дорівнювала фунту (409, 512 г) (Див.: *Сидоренко О.Ф.* Назв. праця. — С. 123–124).

** Куфа складалась із 40 государевих відер, а государеве відро дорівнювало 12 420 гр. води (Див.: *Сидоренко О.Ф.* Назв. праця. — С. 158).

¹² Жерела до історії України–Руси. — Т. XXII. — С. 311.

¹³ Там само. — С. 362.

*** Площа сінокоосу вимірювалася і в кількості косарів. Один косар міг викосити сінокіс в межах 0,5–0,75 десятин (0, 51–0,84 га) (Див.: *Герасименко Н.О.* Назв. праця. — С. 133).

откосят вдвоє»¹⁴. Для косовиці він наймав багато робітників і за плату, про що йдеться у щоденнику. Наприклад, влітку 1743 р. в його хуторі Гамаліївському косили сіно 440 косарів по 4 коп. в день¹⁵. В щоденнику згадується натуральний податок «осенщина» (імовірно, назва походить від того, що збирали його восени). В 1724 р. у маєтку Сваркові «осенщину» збирали від посполитих (мужиків), які мали одну або дві сохи, по 3 чверті жита, а від 3 і 4 сіх — по четверику¹⁶. Коли його піддані сварковці звернулися до нього з проханням зменшити плату, то Маркович дозволив давати від сохи по чверті жита, а також по чверті овса. Він записав у травні 1727 р., що дарував сварковцям, які прийшли до нього «з поклоном», половину «осенщини», пригостив їх, вони «цеберь горилки простой випили»¹⁷. Цікавою є і згадка плати за весілля. Так, у січні 1754 р. він наказував старості с. Криски брати від всякого весілля в його маєтностях по 10 коп., а з чужого, тобто, коли один із наречених був з іншого села, по 1 руб. і більше¹⁸.

У маєтностях Я. Марковича були сади, в яких вирощували персик, сливи, яблоні, груші, вишні, горіхи, він також мав виноградник за Лохвицею. Там же розвивалися різні промисли — млинарство, бджільництво, особливо винокуріння, для якого господар купував казани, труби. Маркович записував різні рецепти, зокрема, від Феофана Прокоповича, з яким зустрічався, перебуваючи у Москві у 1728 р. Йдеться про розведення малини, ожини, фільтрацію пива. Його господарські інтереси були різноманітними, а господарство переважно трималося на ручній праці, при цьому застосовувалися прості механізми для помолу зерна, валяння сукна, винокуріння.

В щоденнику Я. Марковича є і записи про кількість дворів, господарств, жителів не лише у його маєтках, але й загалом у Лубенському полку та у Гетьманаті. Так, у 1724 р. Я. Маркович записує на вимогу Малоросійської колегії дані про кількість господарів в полку, які мають своїх овець (таких було 15400). Даючи відповідь на друге розпорядження колегії — вказати кількість господарів, котрі не мають 10 овець, він зазначає, що таких 9755. Отже, більшість господарів у Лубенському полку не мала більше 10 овець. Ці цифри цікаві для дослідження економіки

¹⁴ Жерела до історії Укоруїни-Руси. — Т. XXII. — С. 382.

¹⁵ Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. — Ч. II. — М., 1859. — С. 188.

¹⁶ Там само. — Ч. I. — С. 47.

¹⁷ Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. — Ч. II. — К., 1895. — С. 139.

¹⁸ Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. — Ч. II. — С. 321.

Гетьманату першої половини XVIII ст., зокрема, 20-х років, коли тут поширилися царські укази про розведення овець¹⁹.

На хуторах господарював і миргородський полковник Д. Апостол та його сини, про що йдеться у щоденнику його сина Петра. Маєток Д. Апостола, який Петро описав у своєму щоденнику станом на 1725 р., знаходився у Сорочинцях²⁰. Це було досить велике поселення, всього будинків 761, більш заможних — 98, менш заможних — 161. Основне населення підпало під категорію бідних — 502 сім'ї²¹. Далі П. Апостол наводить підрахунки по селах та хуторах Сорочинської сотні за такими ж критеріями. З часу заснування Малоросійської колегії із сотні було зібрано 247 тис. руб. податків. Він записує у щоденник кількість коней та худоби, які мали на своїх хуторах батько та вони з братом. У Д. Апостола були величезні стада: на хуторі Стівбинському коней, кобил, лошат — 337, корів, телят, бугаїв — 114; Глобинському кобил, лошат — 396, телиць 48; Пустовойтовому — биків 160; Кибинському — корів, телят, бугаїв — 130, загалом на всіх хуторах було різної худоби дві тисячі, а ягнят 1 тис. Мати, як записав Петро Апостол, виділила йому овець одну тисячу²². Імовірно, саме хутори Д. Апостола були найбільшими в тогочасному Гетьманаті. П. Апостол залишає і опис свого стада (корів, телят, бугаїв — 102), брата Павла (стада коней та худоби — 221). Можливо, мати мала намір поділити маєтності між синами, оскільки Петро записав у своєму щоденнику, що вона хотіла дати «на мою часть 100 кобил, из которых у половины были бы годовые жеребята, а у другой половины двухгодовые»²³. Д. Апостол був одним із найбагатших людей в Лівобережній Україні. За описом майна 1724 р., йому, синам і дочці Параскеві, вдові Борковській (вона вдруге вийшла заміж за М. Скоропадського, який став генеральним підскарбієм), належало «по одному двору у Києві, Коропі, Миргороді, чотири містечка, 16 сіл, 3 деревні, 1 слобідка, 10 хуторів. З них селянських дворів різних категорій — 2678», чимало було пасік, млинів, цегельня, винокурні, броварні і 12 шинків²⁴. На косовицю у

¹⁹ В 1722 р. Петро I наказував гетьману І. Скоропадському створювати вівчарні заводи, була розроблена для цього спеціальна інструкція, а у 1724 р. виданий маніфест, у якому йшлося про те, як заводити і доглядати овець (Див.: *Нестеренко О.О.* Розвиток промисловості на Україні. — К., 1959. — С. 152).

²⁰ Дневник П.Д. Апостола // Киевская старина. — С. 105.

²¹ Д. Апостол, як пише В. Пришляк, «залишився в пам'яті як енергійний господарник, завзятий і підприємливий торговець» (Див.: *Пришляк В.* Соціальна еліта за гетьманування Данила Апостола // Українська держава другої половини XVII–XVIII ст. — К., 2014. — С. 168).

²² Там само. — С. 119.

²³ Там само.

²⁴ *Крупницький Б.* Гетьман Данило Апостол і його доба. — К., 2004. — С. 19–20.

маєтностях Петра, за записом у щоденнику під 1725 р., виходило більше 400 косарів. Навіть площа сінокосу, яку могла викосити така кількість косарів, вказує на великі володіння родини Апостолів. П. Апостол також записує всі свої витрати. Зокрема, перебуваючи у Глухові і готуючись в дорогу до Петербургу, він заніс у щоденник, що заплатив «за налаживание париков — 30 коп., банщикам — 4 коп., нищим и на пиво 8 коп.».

Хутірське господарство згадане і у щоденнику М. Ханенка. На початку своєї кар'єри він не володів великими маєтностями²⁵, і його статки не йдуть у порівняння зі статками Я. Марковича та П. Апостола. У нього не було такого родинного стартового капіталу, і свої маєтності він здобував як плату за службу. М. Ханенко розпочав свою службову діяльність у 1710 р., був канцеляристом. Вже як старший канцелярист, він вів офіційний щоденник Генеральної військової канцелярії, який розпочинається подіями початку 1722 р. і закінчується смертю гетьмана І. Скоропадського у липні 1722 р.²⁶ Після повернення з ув'язнення одержав посаду стародубського судді, у 1738 р. — уряд стародубського полкового обозного, а у 1741 р. — генерального бунчужного²⁷. Перші надання — с. Перегон і Дешковичі поблизу Погара у Стародубському полку — Ханенко одержав від П. Полуботка нібито за наказом Скоропадського за втрачені його родиною маєтності на Правобережжі. Але оскільки в компетенцію наказного гетьмана не входило надання маєтностей, то після арешту і смерті Полуботка їх було відібрано і повернуто Ханенку після звільнення того з-під арешту. Проте підтвердження на володіння цими селами він домагався ще у 1732 р., перебуваючи за наказом гетьмана Д. Апостола у Петербурзі. Д. Апостол, який, як пише Лазаревський, цінував його секретарські здібності, надав йому села Чубаров і Куров. Але справа із одержанням царських грамот і на ці села виявилася довготривалою. Ще у січні 1742 р., коли до Петербургу відбувала старшинська депутація з нагоди сходження на престол Єлизавети, Ханенко передавав листи в сенат до М. Новоторжцева і до канцеляриста Ф. Інихова з проханням домогтися відповідного сенатського рішення на ці володіння. Найбільше маєтностей М. Ханенко здобув від К. Розумовського, до

---

²⁵ Батько М. Ханенка був убитий при взятті Кизикирмена у 1697 р., мати рано померла. Виховувався у сім'ї діда І. Ломиковського, генерального обозного у І. Мазепи, який разом з гетьманом пішов у вигнання (Див.: Дневник генерального хорунжего Николая Ханенко. — К., 1884. — С. IV–V).

²⁶ Диариуш или журнал, тоестъ повседневная записка... наченныйя в 1722 году, и оконченой в том же году... войсковои канцелярии старшим канцеляристом Николаем Ханенко. — М., 1858; Приватний щоденник, який закінчився короткими замітками за 1754 р., він вів з 1717 р.

²⁷ Дневник генерального хорунжего Николая Ханенко. — С. IX.

обрання якого на гетьманство доклав чимало зусиль. Він надав йому «села и деревни: Комань, Лисконоги, Юхнов, Городище, Чауси, Случевськ, Дарьевськ, Сопичи, Муравьи и Подище». І вже сином Василю та Івану М. Ханенку залишив такі маєтності, що вони «становились одними из первых богачей в Малоросии»²⁸.

Судячи із заповіту, Ханенкові володіння знаходилися у Новгородській, Погарській, Новомиській, Стародубській сотнях Стародубського полку, тобто в лісовій зоні з малородючими ґрунтами, і лише їх незначна частка — у Прилуцькому полку, північному лісостепу з більш розвинутим землеробством і скотарством. Природні умови, безперечно, обумовлювали і систему господарювання. Посіву зерна у нього було набагато менше, ніж у Я. Марковича, у щоденнику згадується про купівлю збіжжя. Ханенко також розводив плодові кущі, займався винокурінням, бджільництвом, мав млини. Про прибутки Ханенка від своїх маєтностей може свідчити запис 23 вересня 1743 р., коли з с. Лотоки прибули «подводи, на которыхъ привезено данѣ меду пудъ 10 и 17 ф., да от войта Федора Фирсова пудъ за пенку, от Прокопа Коновала данѣ пудъ и зъ нашей сосни 38 фунтовъ, и того всего 13 пудъ и 7 фунтовъ, да бочку діогтю, куль опенковъ, лубку сушеныхъ черницъ и бочку брусницъ, бересту 5 копъ»²⁹. Як бачимо, натуральна рента, або ж дань, як її називає Ханенко, була така, яку може дати населення лісової зони. Про запаси зерна у Ханенка може свідчити запис від 26 лютого 1753 р., що до Городища відправлено на підводах з новгородських сіл вівса 33 осьмачки* і один четверик.

Записи Ханенка 1730-х років свідчать про його невеликі прибутки і витрати. Готуючись до Різдва в грудні 1731 р., він записав, що витратив «на всякіе домовые и другіе расходы 5 р. 58 к.». Власне, мова в нього йде переважно про незначні суми, найбільші з яких становлять кілька сотень, тоді як у Я. Марковича витрати йшли на сотні і більше рублів. До того ж М. Ханенку було не просто вести господарювання. Займаючи високі посади у гетьманській системі управління, він постійно перебував у довготривалих від'їздах у межах України, в Москві і Петербурзі, доручаючи своє господарство дружині та управителям, тоді як Я. Маркович, не надто обтяжений службою, за винятком двох військових походів, весь час проводив у роз'їздах по своїх маєтностях.

Ханенко також скуповував маєтності, про що свідчить запис від 1731 р., де йдеться про купівлю хутора у козаків Сподинейкових за

²⁸ Там же. — С. XIII.

²⁹ Там же. — С. 224.

* Осьмачка — міра сипких тіл, дорівнювала 4 четверикам, або містила 16 пудів (Див.: Сидоренко О.Ф. Назв. праця. — С. 81, 158).

60 руб. Він дав їм задаток у два червоних золотих і зазначав, що торг був при свідках, яких називає. Це була традиційна умова укладання договору при купівлі-продажу землі, майна, яка ґрунтувалася на звичаєвому праві. На випадок його розторгнення свідки мали підтвердити, що покупець давав задаток, який, втім, як правило, не повертався. В цьому ж році Ханенко у Стародубі купив і будинок на вулиці Чернігівській за 280 руб. Власне, це були найбільші надбання полкового судді у 1731 р. Характерно, що він практикував купівлю різних товарів, не виплачуючи повністю суму вартості, лише з часом повертаючи гроші (інколи в щоденникових записах зазначається, що гроші ще не заплачені). Так, на хрестини сина Петра, який народився у листопаді 1731 р., було куплено 11 гарнців* вина, вартістю 6 руб. 60 коп. Повністю суму цю Ханенко повернув лише через рік. Він фіксує всі витрати, навіть невеликі, на куплені товари, свічки, посуд, продукти, пошиття одягу та взуття, плату майстрам тощо. За підрахунками М. Слабченка, М. Ханенко витратив у 1732 р., за записами у його щоденнику, 309 руб. 45 коп.³⁰ В цей час, з квітня 1732 р. по лютий 1733 р., він перебував у Петербурзі за дорученням гетьмана Д. Апостола з тим, щоб домогтися деяких поступок від царського уряду, зокрема, зменшення порцій і рацій на утримання російських полків та генералітету, а також вирішити питання своїх маєностей. Витратні записи у щоденнику за цей рік — це переважно плата за продукти, майстрам, обслузі, купівля різних речей для дому, на прийоми, візити, подарунки російським чиновникам. Серед великих витрат — куплений двір у Стародубі за 40 руб. А у 1733 р. він витратив вже 621 руб. 67 коп.³¹ В щоденнику М. Ханенка відсутні записи про отари овець, стада худоби й лише зустрічається один запис про табун коней на хуторі Рудовському поблизу с. Товкачовки, де він побував восени 1753 р. і оглядав кінний завод, з якого було взято дві кобили, чотири лошаки «четвертаковъ, а третяков два». Залишилось в табуні 58 кобил, лошаків, лошиць і «сеголѣтковъ жеребять»³². Хутір Рудовський, як зазначав у заповіті Ханенко (1759 р.), був куплений з усіма прикупленими до нього

---

* Гарнець як міра сипких тіл дорівнювала 2,055 кг (Див.: Сидоренко О.Ф. Назв. праця. — С. 158). Рідина вимірювалася квартою, куди входив один гарнець, й становила 3,2 літра.

³⁰ Слабченко М. Организация хозяйства Украины от Хмельницкого до мировой войны. — Т. 2: Судьбы фабрики и промышленности в Гетманщине в XVII–XVIII ст. — Одесса, 1922. — С. 169.

³¹ Там же.

³² Дневник генерального хорунжего Николая Ханенко. — С. 506.

грунтами і угіддями і двома вітряними млинами. Він відійшов по заповіту до сина Василя³³.

Старшина тримала під особливим наглядом своїх підданих, які ще могли користуватися правом вільного переходу від одного володільця до іншого, йшли у підсусідки до козаків. Особливо про це йдеться у щоденнику Я. Марковича. Він стежив, щоб піддані не покидали своїх місць, і наказував старостам розшукувати і повертати їх назад. Також у травні 1727 р. наказав приклеїти на стіні церкви у Сваркові указ «о неприемѣ всяких людей великороссийской породы»³⁴. Цікаво, що указ писаний, а отже, з цього можна зробити висновок, що серед селян було чимало грамотних людей, принаймні таких, котрі вміли читати. Піддані часом відмовлялися від «послушенства», як пишуть автори щоденників. Так, у 1743 р. піддані М. Ханенка в селах Курові і Чубарові, які несподівано були забрані у нього поручиком Кишинським, відмовилися від «всякого послушенства», на що Ханенко, який в цей час перебував у Глухові, працюючи над зводом «Прав, за якими судиться малоросійський народ» (писав «проієктъ и дадикацію» до зводу), наказав дружині, «чтобъ войтовъ сискала къ себѣ и противныхъ смирила»³⁵. Він домігся повернення своїх посполитих. Але селяни, яких Кишинський відібрав на «комісію економії», не бажали повертатися у підданство Ханенка. І коли той прибув до Курова, то «засталь мужиковъ въ собраніи, которые как на самого ясне порвались съ дубѣмъ, так и служителей моихъ, а особливо старосту Омеляна Шулика жестоко били, и на силу мы ушли отъ оного мужичого разбою»³⁶. Ханенко подав скаргу в Генеральну військову канцелярію, Стародубську полкову канцелярію і в Погарське сотенне правління. Зачинщиків, як записано у щоденнику, було взято «під караул» і доставлено до Стародуба. Справа закінчилася тим, що куровці і чубаровці перепросили Ханенка, «подали челобитную повинную» у полкову канцелярію і приступили до сінокошу, жнив і посіву озимини. Цю історію Ханенко переповідає у щоденнику в деталях.

Жорстоку розправу підданих записав у свій щоденник 1729 р. Я. Маркович: сотниченка глиньського Василя Жуковського «мужики Волошиновскіє убыли, коломъ голову съ потилицѣ сквозъ пробыли, носъ оттяли, покололи и другіє тиранства на немъ пополнили»³⁷, проте не вказав, що було причиною такої розправи.

³³ Там же. — С. 517.

³⁴ Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. — Ч. II. — С. 141.

³⁵ Дневник генерального хорунжего Николая Ханенко. — С. 213.

³⁶ Там же. — С. 217.

³⁷ Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. — Ч. II. — С. 290–291.

Маркович дбав про збільшення залежних слуг, практикував викуп із в'язниці, за що люди мусили йому служити разом із сім'єю не один рік. Так, один з них Федір Півень, якого викупили за 17 руб. «да на виручку пошло 2 рубля», мав «служить ему за то год 25»³⁸. Він практикував також купівлю кріпосних у російських володільців, приймав і біглих селян. Так, у березні 1727 р. Я. Маркович записав, що у полковника Аболдуєва купив «крѣпостную жонку Василису Василеву дочь зь синами ея Осипомь да Степаномь и дочерю Парасковою за 15 р., о чомь и копія купчой прислана ко мнѣ»³⁹. Про кріпосних у маєтностях Марковича свідчить також інший запис, у якому йдеться про те, що на хуторі Калюжновському «Андрѣй Абакумов крепостной наказан за побѣг», покарання зазнала і його дружина⁴⁰. М. Ханенко купував кріпосних служниць, про що писав до воеводи в Орел: «о покупки въ домъ мой для услуженія двохъ или трех дѣвочокъ не великолѣпныхъ крестьянскихъ»⁴¹ (цікаво, що мова йде про служниць, які не відзначалися вродою). Я. Маркович, коли перебував у поході, для обслуговування дому купував татарчат, «чили караколпаки», як їх називає, і калмиків, хрестив їх і відправляв додому. Слуг, які тікали або ж випивали, і Ханенко, і Маркович карали «жестоко плетми»⁴². В щоденниках зустрічаються записи і про втечі посполитих.

Я. Маркович суворо контролював також своїх старост, вїйтів, управителів, економів. Довголітнім його управителем і повіреним був Віжевський, який згаданий у щоденнику ще під час Гілянського походу (помер у 1758 р.). На початку нового року Маркович викликав старост своїх маєтків для звіту та підбиття рахунків. Він вимагав чітких звітів про прибутки і витрати у своїх маєтностях, погрожував за нерадивість чи п'янство карою. Так, у березні 1735 р. старосту с. Перервинець «кієвим боем наказивал» за те, що той, заготовляючи літом сіно, платив косарям більше, ніж вони викосили, продав панське сіно як своє, згодовано було його також набагато менше, ніж значилося у реєстрі. Цікаво, що всі ці перипетії детально описані майже на сторінці тексту. За 2 листопада 1739 р. є запис, що він ганив старосту с. Криски, бо той впорожні прислав 20 підвід по жито, а міг би привезти на тих возах до Глухова сіна копиць 150. У 1760 р. старості того ж села Маркович писав, щоб він «добромь нашимь и людми никакихъ сѣбе користей не вымышляль, чтоб тайно

---

³⁸ Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. — Ч. II. — С. 120.

³⁹ Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. — Ч. II. — С. 131.

⁴⁰ Жерела до історії України-Руси. — Т. XXII. — С. 14.

⁴¹ Дневник генерального хоруунжего Николая Ханенко. — С. 464.

⁴² Там же. — С. 166.

никуда изъ дому не выѣзжалъ, чтобы не злobilся на того, кто объ немъ намъ станеть говорить, чтобы с пресудей болѣе 10 коп. ни съ кого не бралъ»⁴³. Такі якості, разом із спадком та підтримкою батька, вмінням прибирати до рук маєтності, а також зав'язувати і використовувати контакти з російськими чиновниками і генералітетом, зробили Я. Марковича одним із найбагатших людей в Гетьманаті.

Досить часто Я. Маркович, а особливо М. Ханенко, доручають ведення господарства дружинам. Я. Маркович, перебуваючи у військових походах (Сулацько-Гілянському 1725–1727 рр.; у лютому–березні 1739 р. на Українській лінії, а у серпні того ж року — в Хотинському), часто писав до дружини і давав настанови. В 1726 р. він занотовує, що одержав у квітні з дому докладний звіт про господарство і записує його у щоденник: «в Тулиголовахъ у винницѣ на 10 казанов робится, лошаковъ у степу поставили на станокъ 30, млинъ калюжновскій мелеть, въ Сварковѣ хати молодецкіє додѣлани, а зъ верблюдовъ, посланнихъ зъ Царицина, едень на дорозѣ здохъ, а три пригнани». Тут же з іншого листа Якова Дуброви, імовірно управителя, записує, скільки в нього в маєтках коней (213), овець (890), корів (з телятами 70, телят 43), скирд сіна, грошей, одержаних від шинкаря та старости⁴⁴. У травні 1737 р., перебуваючи за завданням Генеральної військової канцелярії у Київському полку, де він мав з'ясувати про недоїмки щодо постачання російської армії восени минулого року, Я. Маркович «писал до жени об управленіи господарства», давав їй розпорядження щодо заборони Малоросійської колегії курити горілку: «горѣлки в расход не употреблят, на порцѣи и протчїи дробнїи росходи, а вмѣсто того пиво употреблят, да и в шинки дават удвое дорогшою цѣною»⁴⁵. Дружина в листах також детально інформувала його про господарські справи, а він, нумеруючи, детально заносив у щоденник все, що вона писала. В записах, зроблених під час походу на Українську лінію, де йдеться про листи до дружини, управителя та старости, містяться розпорядження продавати горілку, овець, скосити степок Гамаліївський, переписати стадо в с. Перервинець, облаштувати шинки у Лохвиці, Чигирин-Діброві, Чорнухах. Дружині Маркович надіслав «облѣки» (розписки) на позичені ним гроші. Але коли у травні 1739 р. він прибув на свій хутір Гамаліївський, то записав: «усмотрѣлъ я пустыню, понеже мало не всѣ люде розийшлис з футора, и непорядокъ дворников особливий»⁴⁶.

⁴³ Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. — Ч. II. — С. 365.

⁴⁴ Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. — Ч. II. — С. 29–30.

⁴⁵ Жерела до історії України-Руси. — Т. XXII. — С. 140.

⁴⁶ Там само. — С. 259.

М. Ханенко також досить часто писав дружині в різних господарських справах, переважно про спірні сіножаті, ґрунти, винокуріння, постачання продуктів у їх маєток Городище, але, на відміну від щоденника Я. Марковича, зміст листів у нього повністю не розкритий. Як правило, повторюється один і той же запис: «писани письма къ женѣ о нѣкоторыхъ домовыхъ дѣлахъ и что дѣлать — меморіаль посланъ»⁴⁷.

В щоденках існує багато записів про майнові тяжби. Це і захоплення земель, пасовиськ, лісів, худоби, належних як самим авторам, так і загалом козацькій старшині. За маєтності велися постійні судові тяжби між старшиною, а також козаками, що виникали через спадок, самовільні захоплення земель та підданих, прагнення старшини перетворити у спадкові рангові землі, котрі надавалися на уряд. Тривалий конфлікт мав місце між Марковичами та гетьманом Д. Апостолом, викликаний, як вважав О. Лазаревський, відчуженням гетьманом І. Скоропадським земель зятя Апостола А. Горленка і передачею їх Андрію Марковичу. Але, імовірно, існував ще один фактор, що впливав на їх відносини. Обережні Марковичі не підтримували прагнення частини старшини обрати гетьманом П. Полуботка. Так, коли старшина, перебуваючи у поході в жовтні 1723 р., на р. Коломак уклала і подала Петру І чолобитну, в якій міститься прохання заборонити Малоросійській колегії збирати побори в казну, то Я. Маркович, як наказний Лубенський полковник, підписав її, застерігаючи при цьому щодо деяких термінів, «что оные досадны кажутся». Однак коли лубенський полковий писар С. Савицький приніс «другую суплику подписанную отъ старшины» (імовірно, про відновлення гетьманства), Маркович під вже «не подписался»⁴⁸. Прийшовши до влади, Д. Апостол усунув А. Марковича з посади лубенського полковника «без объяснения причины», як записав його син. При цьому всім полчанам було наказано звертатися до Верховної таємної ради зі скаргами на полковника й ці скарги подавати безпосередньо російському резиденту генералу Ф. Наумову⁴⁹. В цьому конфлікті Б. Крупницький вбачав наміри гетьмана реформувати земельну власність, обмежити права старшини у привласненні рангових та ратушних земель⁵⁰. Я. Маркович записує копію універсалу гетьмана Д. Апостола і Ф. Наумова про відсторонення А. Мар-

⁴⁷ Дневник генерального хорунжего Николая Ханенко. — С. 203.

⁴⁸ Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. — Ч. I. — С. 24.

⁴⁹ Всього на А. Марковича було подано 108 скарг, з них 32 від лубенської старшини. Його звинувачували у привласненні порцій та рацій, примусових роботах у своїх маєтках, захопленні земель, синокосів, лісів тощо (Див.: Труды Полтавской ученой архивной комиссии. — Вып. 6. — Ч. I. — Полтава, 1909. — С. 110–127).

⁵⁰ Крупницький Б. Гетьман Данило Апостол і його доба. — К., 2004. — С. 244.

ковича від полковницького уряду і пропозицію до всіх не боятися подавати на нього скарги, не зважати на те, що деякі його «фаворити проглашають, что онъ знову будетъ полковником»⁵¹. Цікаво, що до цього указу, який розіслали в сотні Лубенського полку і мали читати у містах і селах, було додано рекомендацію: «фаворитовъ протолковать похлѣбцами»⁵².

З А. Марковичем судилися козаки Калюженки, доводячи, що полковник відібрав у них хутір, Марковичі ж наполягали, що вони його купили. Калюженки подали скаргу, забрали у них восени 1727 р. сіно і подарували його гетьману, як про це писав у своєму щоденнику Я. Маркович. Скарги на А. Марковича розглядали у Генеральному військовому суді, а коли через хворобу він не зміг прибути до суду, то Ф. Наумов прислав «караульного офіцера до отца — взять его и не честью, несмотря и на его болѣзнь»⁵³, але на прохання Якова дозволив йому відповідати за батька. У судовому розгляді Я. Маркович апелював до статей Литовського статуту і для Ф. Наумова написав «доношеніє», що «статуть право собственное и свойственное есть языка русского народа и сіе утверждено доводами зъ исторіи»⁵⁴. Марковичі використовували будь-яку нагоду повернути російського резидента Ф. Наумова на свій бік, батько зустрічався з ним, обідав у нього і домовився, імовірно, що Генеральний військовий суд прийматиме скарги лише від жителів Лубенського полку. Мова йшла і про ратушне село Засульє поблизу м. Ромни, які А. Маркович також привласнив. Проте справа дійшла до Іноземної колегії, в Москву прибули у 1728 р. спочатку Яків, а пізніше й батько. Царська влада завжди маніпулювала відносинами між елітою і рядовим козацтвом, вдало використовувала внутрішні соціальні протиріччя, протиставляла їх інтереси і виступала в ролі оборонця «гноблених і скривджених» старшиною інших верств. Марковичі відстоювали свої майнові інтереси, використовуючи зв'язки з російськими високопосадовцями, обдаровували їх. У Москві Яків наносив візити і передавав листи від батька та тітки Анастасії Скоропадської чиновникам і сановникам, зокрема, раднику Іноземної колегії П. Курбатову, якого О. Лазаревський характеризував як «общего ходотая всех малороссиян, приезжавших в Москву хлопотать о царских грамотах на маетности»⁵⁵, канцлеру Г. Головкіну, князям Д. Голіцину, Ф. Апраксину, О. Довгорукому, А. Волинському.

⁵¹ Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. — Ч. II. — С. 88.

⁵² Там же.

⁵³ Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. — Ч. II. — С. 191.

⁵⁴ Там же. — С. 195.

⁵⁵ Лазаревский А. Люди старой Малороссии. Марковичи. — С. 60.

Зустрічався з членом Іноземної колегії В. Степановим, якому і сорок червоних дав. Батько Я. Марковича також прибув до Москви разом із сестрою — гетьманшою Анастасією Скоропадською, яка домагалася збереження за нею маєтностей, наданих гетьману І. Скоропадському. Вони так само наносили візити російським високопосадовцям, заручалися їх підтримкою. Як зазначав Лазаревський, розгляд скарг на А. Марковича тривав два місяці, в цей час у Москві перебувала і лубенська старшина, яка висувала обвинувачування полковнику. Втім, Марковичі не лише відстояли свої маєтності. Так, хоча с. Засулье і було повернуто статус ратушного, але після смерті гетьмана Д. Апостола в 1735 р. воно дісталось Марковичам. Щодо хутора козаків Калюженків, то було прийнято рішення розглянути спір тоді, коли «составится право одно малоросійское». Хутір залишився за Марковичами, а сам лубенський полковник одержав підвищення в чині. На початку 1729 р. Верховна таємна рада прийняла рішення надати А. Марковичу уряд генерального підскарбія, який був лише за часів гетьмана Брюховецького. І хоча сам А. Маркович «отказывался от этой должности, которая обещала ему в будущем не власть и значение, как другим генеральным урядникам, а копотливую работу над цифрами и неудовольствие со стороны гетмана и полковников, которые и ненавидели Вельяминова, что он начал учить войсковый скарб»⁵⁶, проте утримував цей уряд до 1740 р. Все ж гетьман Д. Апостол не полишав намірів позбавити Марковичів маєтностей і, повернувшись з Москви в жовтні 1728 р., наказав відібрати у Якова с. Сварків, яке також вважалося ратушним і було надане йому гетьманом Іваном Скоропадським. Я. Маркович звернувся до сина гетьмана Петра, з яким дружив, з проханням вплинути на батька, і Сварків було повернуто Якову.

Д. Апостол намагався до певної міри реформувати гетьманську систему управління та економіку Гетьманату. Як пише Б. Крупницький, гетьману вдалося припинити «процес розтягання рангових маєтностей»⁵⁷. І хоча, наприклад, за дружиною гетьмана Івана Скоропадського Анастасією, яка разом із Марковичами у Москві відстоювала надані її чоловікові маєтності, указом Верховної таємної ради від 10 лютого 1729 р. залишалися з пожалованих гетьману, крім рангових, до 400 дворів, проте вони мали бути повернені після її смерті.

Я. Маркович мав тяжбу із генеральним бунчужним Д. Оболонським відносно хутора Криворудського та села Кулаженців. Д. Оболонський користувався приязню імператриці Єлизавети. Під час своєї поїздки в 1744 р. по Лівобережній Україні Єлизавета, повертаючись уже до Моск-

⁵⁶ Там же. — С. 61–62.

⁵⁷ Крупницький Б. Гетьман Данило Апостол і його доба. — С. 244.

ви, хрестила у Глухові дочку генерального бунчужного та сина генерального осаула Я. Якубовича. Невдовзі Д. Оболонський одержав за свою «вірну службу» с. Вишняки у Хорольській сотні Миргородського полку і с. Горошин Лукомльської сотні Лубенського полку, яке межувало із землями Я. Марковича, там знаходився його хутір Криворудський і слобідка Самосідовка, які Оболонський сподівався, як записав Маркович «заїхать». Проте його зять Пиковець, на той час лукомльський сотник, цього не дозволив, на що Оболонський подав скаргу в Генеральну військову канцелярію. Суд, як писав у щоденнику Маркович, ще не почавши засідати, вже готував рішення, та він нагадавав про указ сенату, щоб усі справи розглядалися «по крѣпостямъ и по здѣшнимъ правамъ»⁵⁸. Справа закінчилася тим, що суд присудив віддати Оболонському хутір Криворудський і слободку Самосідовку, про що записав у своєму щоденнику Я. Маркович. Але він боровся за свої маєтності, подав апеляцію на це рішення і наказав служителю не віддавати слобідки і хутори, оскільки не одержав рішення суду. На перегляд апеляції Я. Маркович і Д. Оболонський мали право обрати суддів із бунчукових товаришів. Я. Маркович наполягав на росіянах, оскільки він та батько приймали їх у себе, задобрювали «обсилками» до свят та іменин. Та все ж хутір і слобідку присудили Оболонському, Я. Маркович подав апеляцію у сенат. Загалом у щоденнику Я. Марковича міститься багато записів про подарунки російським чиновникам, запрошення їх у гості, спільну гру в карти. Коли у квітні 1741 р. Правління гетьманського уряду тимчасово очолив київський губернатор генерал М. Леонтєв, то Я. Маркович подарував йому «коня вороного», а на «обсилки» російських чиновників і генералів у 1743 р. йому пригнали 35 овець і 4 яловиці. У січні 1744 р. він вітав з новим роком члена Правління Тютчева «кабаном і дробиною». Коли його батько у 1744 р. вийшов у відставку в чині генерального обозного, то у 1745 р. Яків у Генеральній військовій канцелярії «упросилъ своихъ малороссійскихъ членовъ подписатся на удостоеніе родителю моему за службу его до 50 дворовъ, а великороссійскіе преже того подписали»⁵⁹, тож не дивно, що прохання в першу чергу підписали російські представники в Правлінні гетьманського уряду.

На землі в Україні претендував російський генералітет, якому надавалися у володіння значні маєтності. Старшина домогалася заборони на такі надання, однак добитися цього їй вдалося лише за гетьманування К. Розумовського. Зокрема, після поразки І. Мазепи маєтності, які пере-

⁵⁸ Дневные записки малороссийского поскарбия генерального Якова Марковича. — Ч. II. — С. 231.

⁵⁹ Там же. — С. 232.

бували у його володінні, зокрема, Почеп і Ямпіль, були передані О. Меншикову. Частина маєтностей відійшла до генерала Й. Вейсбаха. Про останнього навіть російський резидент Ф. Наумов писав урядові (8 лютого 1727 р.), що на нього є чимало скарг «от здѣшнихъ обывателей». Й. Вейсбах вимагав з полків для свого дому підводи, сторожів, ремісників, заселив дві слобідки на «обывательскихъ земляхъ», на цих землях косив сіно, брав чимало робітників тощо. Подібні скарги поступали і на воєначальників Дукласа і Роба⁶⁰. У Марковичів також був конфлікт з генералом Вейсбахом, зокрема, щодо захоплення ним земель поблизу с. Андріївки, яке належало А. Марковичу. Яків записав у щоденник у квітні 1727 р., що передав управителю Малоросійської колегії С. Вельяминову «листъ отъ род[ителя] объ обидѣ, показуючойся отъ генерала Вейсбаха въ оранню поля Андрѣевского»⁶¹.

Після смерті Вейсбаха його володіння в Лівобережжі були надані у 1735 р. фельдмаршалу Мініху*. Частина з них знаходилася у Лубенському полку, межуючи з с. Андріївкою, яке належало Марковичам. Саме за ці межові землі, як згадувалося вище, у них і виник конфлікт з Вейсбахом. Мініх звинувачував А. Марковича, що їх люди чинять «обиди, дѣлаемия его маєтности Андреяшевкѣ». Правитель О. Рум'янцев наказав генеральному військовому суду розглянути скаргу Мініха «по указамъ и правамъ малороссийскимъ», проте забов'язував зробити це протягом 48 годин, «ничемъ не отговариваясь»⁶². Андрій Маркович вирушив до Києва «фелтмаршала благат», як записав Яків, а «у судѣ енералном вчера и сего дня рано до свѣта и в вечеру при свѣчах сидѣли суддѣ родительскіе з фелтмаршалом дѣло слѣдуя и свое составляя мнѣніе»⁶³. Суд виніс рішення, щоб А. Маркович повернув 30 скирт сіна, «вдвое» забраних на степу «спорном», про що сказав староста, «присланный в оковах от фелтмаршала до генерала в Переяславль», поновив межові стовпи, встановлені за генерала Вейсбаха в Андріївці, а також заплатив за «гвалт,

⁶⁰ Джиджора І. Назв. праця. — С. 128.

⁶¹ Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. — Ч. II. — С. 135.

* Мініх мав величезні володіння — біля двох тисяч десятин землі, 1983 селянських дворів, кінний завод в Лубенському полку з 454 кіньми, 22 ферми різної худоби, винокурні, суконну фабрику, цегельний завод та багато промислів. Селяни відбували панщину, платили грошову ренту з кожного двору та інші податки (Див.: *Алефиренко П.К.* Украинские маєтності графов М.Г. Головкина и Б.Х. Миниха в 30-тых годах XVIII в. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1960. — К., 1962. — С. 231–232, 234). Після приходу до влади імператриці Єлизавети маєтності Мініха були конфісковані.

⁶² Жерела до Історії України–Руси. — Т. XXII. — С. 233.

⁶³ Там само.

набѣгом на слободку его Ковбасовщину штаб секретареви Бавдицу 40 коп грошей»⁶⁴. Проте це рішення не сподобалося Мініху, який почав вимагати з'ясувати, на підставі яких грамот володіє маєтностями А. Маркович. Але чи не найбільючішою була вимога за погрозу побити кирасира сина Марка записати на 3 місяці як рядового козака в похід разом із братом Іваном. Братів було наказано заарештувати і відправити в Києво-Печерський монастир, а людей, причетних до цієї справи, посадити «под караул», повернути 60 скирт сіна і віддати 40 коп грошей, а сам А. Маркович і діти його мали присягнути, що їм не було відомо про те, а відповідно вони і не наказували захоплювати володіння Мініха. Сам же А. Маркович виїхав до Києва, де «дважди со слезами просил генерала фелтмаршала о милост, однак оной не получилъ»⁶⁵. Мініх, відвідавши Глухів наприкінці січня 1739 р. на шляху до Петербургу, «кричалъ на суддей енерального суда за рѣшенное дѣло его з родителем и угрожал их словами, что таких де судей повесит, или быв кнутом, сослат в Сѣбѣр, а о правах говорил, что шелма писал, а каналья судил, и, не простяс з судьями, затѣм, что они де мои непріятели, простился з однимъ князем Щербатовимъ, и такъ отехалъ»⁶⁶. Так записав цю подію Я. Маркович у свій щоденник. У 1739 р. Андріївка була віддана Мініху взамін на інші ґрунти.

Марковичі дбали про збільшення маєтностей шляхом посідання урядів генеральної старшини та прагнули урівнятися з російськими чинами. Так, А. Маркович, як пише Яків у своєму щоденнику, звертався з проханням до генерала Кейта посприяти йому одержати «ранг бригадирський на зразок слобідських чинів». Цей ранг забезпечував дворянство. Його він одержав у 1736 р. Обрання на гетьманство К. Розумовського Я. Маркович, як і інша старшина, прагнув використати для одержання чину. Зокрема, він записав, що подав гетьману прохання про надання йому полковництва (1 березня 1752 р.), а також просив нагородити його за вірну службу «нѣкоторим числом дворов». Посаду полковника він не отримав і, як писав О. Лазаревський, незважаючи на багатства і протекцію російських посадовців, йому не вдалося досягти високих чинів, хоча у відставку він вийшов як генеральний підскарбій.

Тяжкою повинністю, яка розорювала козацтво і посполитих й так чи інакше зачіпала інтереси і старшини, було утримання російських військ

⁶⁴ Там само. — С. 236–237.

⁶⁵ Там само. — С. 239.

⁶⁶ Там само. — С. 237.

так званими порціями (продуктами) і раціями (фуражем)⁶⁷. Так, на початку свого щоденника (1725 р.) П. Апостол записує, що скаржився вїту на обтяжливі для Сорочинець повинності — на підданих було накладено порцій 67, рацій 71. Маркович також детально фіксує розміри порцій і рацій, які бралися з його маєтностей. Під час російсько-турецької війни 1735–1739 рр. він записує у щоденник, скільки було мобілізовано козацького війська, поставлено на зимівлю російського та генералітету⁶⁸, фіксує втрати козацтва. В щоденнику містяться записи, що під час походу 1735 р. загинуло 15 тис. коней, занотовано розпорядження уряду вислати у 1736 на лінію 15 тис., «понеже мужиков всех в Малой Росіи по ревизѣи сего прошедшего года 1735 показалось 111 тис.»⁶⁹. У лютому 1737 р. Маркович записує, що всім козакам з полковниками наказано виходити у похід «под смертною казнію». В березні наводить нові розпорядження щодо мобілізації козаків і посполитих: вибрати з «Малой Росіи и Слободских полков и слобод, не обходя никого до 50 тысячъ челоуѣкъ козаков конних и мужиковъ пѣшихъ»⁷⁰. З України за розпорядженням російського генералітету мали постачати в російську армію 44 тис. волів. А у квітні 1737 р. Маркович пише вже про іншу їх кількість: «собрат со всѣх, не обходя никого 73284 пар воловъ»⁷¹. Сам Яків мусив надати 10 волів. Російські війська, які проходили через Лівобережжя, розорювали населення, забирали волів, коней, зерно, сіно. Так, коли батальйон Преображенського полку прийшов у Глухів, то, як записав Я. Маркович, «много от них обид показалось». З його маєтку с. Сварков з 37 посполитих дворів вимагали виставити 13 людей «под смертною казнію». Цікавою є інформація про те, що коли київський архієпископ Рафаїл Заборовський поскаржився правителю гетьманського уряду І. Борятинському «о тяжести народу» у зв'язку з війною, то було дано розпорядження зменшити кількість поставок коней — з 24 «каждомъ по 12 убавить».

У щоденнику Я. Марковича за 1738 р. достатньо багато записів про тяжкі повинності, накладені на населення Гетьманщини. Так, в січні він

---

⁶⁷ Розмір порцій і рацій не був стабільним і залежав від військових кампаній, перебування російських військ. Збиралися натурою і грішми (Детальніше див.: *Гуржий А.И.* Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII в. — К., 1986. — С. 71–72).

⁶⁸ Про використання козацького війська та населення і втрати Гетьманату у російсько-турецькій війні 1735–1739 рр. див.: *Репан О.* Іржа на лезі: Лівобережне козацтво і російсько-турецька війна 1735–1739 років. — К., 2009.

⁶⁹ Жерела до історії України–Руси. — Т. XXII. — С. 60.

⁷⁰ Там само. — С. 119.

⁷¹ Там само. — С. 126.

записує, що «по требованім Румянцева, велено со всякого двора во всѣхъ полкахъ, (кромѣ Нѣжинскаго) вигонят по человѣку до Днѣпра и вигонято з великою тяжестію»⁷². У лютому 1738 р. є запис, що в російську армію «опредѣлено козаков малороссийских 10 тысячъ». За розпорядженням Мініха, бунчукових товаришів, які самі покинули військову кампанію, а особливо Марковичів і М. Скоропадського, було наказано вислати на форпости до Самари. Але це розпорядження не було виконане. Я. Маркович записує, що з Глухівської сотні було споряджено для армії 700 волових возів, 350 погонщиків, в тому числі з його маєтку Сваркова з посполитих і підсусідків троє людей, з козачих підсусідків — 1 і 6 погонщиків волів. Фіксує також збитки «в забираніи и захвативаніи коней», які завдають російські військові, «проходячи в армію через Глухів». Він заносить у щоденник безчинства солдатів Преображенського полку, які 3 квітня, на другий день Воскресіння, зайшли зі шпагами в його дім у Сваркові і «галаслали». А коли люди Марковича відняли у них шпаги, то солдати поскаржилися своєму капітану, а той доніс Бірону. Останній наказав О. Рум'янцеву видати двох людей Марковича — управителя І. Віжевського та Івана Рябого, яких було посаджено «під караул». Через декілька днів їх відпустили, але Івана було побито палкою начебто за травмування солдата Преображенського полку. Російські чини часом вимагали — «чили просили», як писав Я. Маркович, — породистих коней, як, наприклад, Мініх, який бажав мати 3 чи 4 кобиллиці з його заводу. Також і зупинка у його маєтку в грудні 1738 р. князя Ф. Кропоткіна з 300 кіньми, яких доправляли до армії, була для нього гостиною з «великимъ неудовольствіем»⁷³. У вересні 1738 р. він записує всіх, хто із старшин, полкових осаулів і сотників загинув у військовій кампанії того літа, серед них — генеральний бунчужний С. Галецький, гадяцький полковник Г. Грабянка. У Самарі захворів на дизентерію і помер його брат Семен, роменський сотник.

М. Ханенко брав участь у військових кампаніях під час російсько-турецької війни, і за цей час у його щоденнику не має записів. Вони або не велися, або загубилися.

Іншим, важливим напрямком господарювання козацької старшини була торгівля, що особливо простежується у щоденнику Я. Марковича. Як писав І. Джиджора, в Гетьманщині «на кінець XVII — початок XVIII ст. припадає інтенсивний перехід до грошового господарства»⁷⁴. Торгівля забезпечувала накопичення капіталу. Вироблений продукт по-

⁷² Там само. — С. 173.

⁷³ Там само. — С. 224.

⁷⁴ Джиджора І. Назв. праця. — С. 1.

требував збуту, потреба в грошах обумовлювалася також прагненням старшини у всьому урівнятися із шляхетством, зокрема, в побуті, одязі. Старшина забезпечувала себе провіантом під час походів, змушена була брати у похід товари, які потім продавались. Про це йдеться у щоденнику Я. Марковича. У 1726 р. його слуги продавали горілку і тютюн у Сулаку. У внутрішній та зовнішній торгівлі значною була роль козацької старшини. Так, Я. Маркович вів великі прибуткові торгові операції. Основними товарами, які продавались на внутрішньому ринку, була горілка, тютюн, риба, сіль, коні, худоба. Я. Маркович купував рибу у Черкеську і на Січі та продавав її, кутив на продаж горілку у великій кількості, споряджав валки у Крим для купівлі солі, вина, бакалії і риби. Від торгівлі горілкою мав чималі прибутки. У квітні 1735 р. записав у щоденник, що у Києві продав горілки на 710 руб., а у березні 1737 р. продав горілки 30 куф, 7800 папуш табаку і кухву масла в Черкеську на 1119 руб. 24 коп.⁷⁵ Така торгівельна операція вважалася великою. За куплений товар розраховувалися часом протягом року чи навіть кількох років, як це видно із щоденника. Так, у серпні 1740 р. Я. Маркович продав жителям Веригіна (передмістя Глухова, де у нього був свій двір) 510 овечих шкір, за які вони мали виплатити половину вартості у 1741 р., а половину у 1742 р., загалом же 81 руб. 60 коп. Виплата менших сум відкладалася на кілька місяців. Я. Маркович торгував у Києві також сіллю, рибою; горілкою у Царицині та Астрахані.

З Лівобережжя експортувалося збіжжя, горілка, вовна, тютюн, пенька, поташ, селітра. Гнали на продаж до Вроцлава, Гданська, Кенігсберга волів⁷⁶. В цих торгових операціях брав участь і Маркович. Його люди продавали у Гданську волів, купували там йому різні речі для домашнього вжитку та книги. Обсяги торгівельних операцій Марковича з часом зростали. Так, у січні 1753 р. Маркович записав, що уклав договір з ніжинським полковим осаулом на продаж 2800 відер горілки, кожне відро — по 33 коп., з умовою, що горілку він поставить у Гадяч, а гроші одержить частково у травні, а частково у серпні⁷⁷. А у серпні 1754 р. він одержав за продану у Києві горілку 1338 руб. 15 коп.⁷⁸ Торгував він і вовною, маючи великі отари овець. Зокрема, у Москву в 1753 р. він відправив 76 пудів вовни («шерсти овечої»), 252 вівці, 12 волів, 48 кіз і двох коней, а з Москви привіз 20 пудів заліза і 4 пуди міді. Мав Я. Маркович велику пасіку, у 1745 р. у нього на зиму залишилося 827 бортней, це при тому,

⁷⁵ Жерела до історії України-Руси. — Т. XXII. — С. 117.

⁷⁶ Джиджора І. Назв. праця. — С. 7.

⁷⁷ Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. — Ч. II. — С. 312.

⁷⁸ Там само. — С. 325.

що мед добували в ті часи шляхом знищення бджіл. Віск і мед він продавав також у Москві. Згідно із записом під 11 січня 1744 р., він дав у борг 100 пудів солі по 25 коп. кожен. В Крим на продаж возив горілку, тютюн, який скуповував, а потім продавав. З Криму йому привозили сіль, рибу, бакалійні товари. У 1744 р. привезли вина судацького бут (дорівнював 100–200 государевих відер), мусалесу полбута, барильце винограду прилитого, соку 14,5 ок (око 1280 гр), горіхів турецьких 5 ок, волоських 3500, оливи бурдюг 62 ока, рису 27,5 ок, тютюну 5 ок, чубуков 5, трубок 7, папуш і мешт 2 пари, сафьянов червоних 10. За весь товар заплатив 339 левів 2,5 башлика⁷⁹. При цьому Маркович розраховує курс: лев — 20 башликів, башлик — копійка з полушкою, а також вказує витрати на дорогу до Криму і назад. Проте накопичення капіталу, як зазначав М. Слабченко, не вело до розвитку промислового виробництва, він йшов на торгівлю і промисли⁸⁰.

У маєтностях Ханенка також було поширене винокуріння. Зокрема, відкупщику поборів з казанів у 1742 р. він заплатив на хуторі Василювці і в Городищах за 1739, 1740 і 1741 рр. 8 руб., а за перегонський шинок (с. Перегон) за ті ж роки — 72 коп.⁸¹ В щоденнику згадуються про торгівлю горілкою, але мова йде про далеко не таку велику кількість куфів, як у Марковича. Згадується також і про продаж пеньки з маєтків Ханенка у Стародубському полку, який на той час був основним постачальником цієї сировини на ринок.

Про статки Я. Марковича можуть свідчити його записи про готівку, яку він зберігав у склепі церкви св. Анастасії у Глухові. Так, в січні 1761 р. він записує: «изъ склепу взялъ я пять мѣшковъ в 200 рублей», а в лютому цього ж року «былъ въ склепу и вложилъ два мѣшка, а всего там 12»⁸². Інший запис зроблено 8 червня 1763 р.: «былъ я въ склепу и денегъ 1100 рублей положилъ въ особливомъ подголовникѣ»⁸³. В серпні цього ж року занотовує, що у склепі у великій скриньці знаходиться 2556 руб., в меншій — 1100, в сундуку 4 мішки, в яких 930 рублів, з собою він взяв, їдучи у Ромни, 110 руб., не рахуючи дрібних. Судячи з цього, на цей час у Марковича на руках було 4696 руб. Він був чи не основним позичальником для родичів та приятелів. У нього позичав великі суми ніжинський вїйт П. Гарнавіот — 3300 руб. У 1764 р. В. Гудовичу (генеральний підскарбій, був чоловіком двоюрідної сестри Марковича) він дав «за рос-

⁷⁹ Там само. — Ч. II. — С. 202.

⁸⁰ Слабченко М. Указ. соч. — С. 168.

⁸¹ Дневник генерального хорунжего Николая Ханенко. — С. 168.

⁸² Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. — Ч. II. — С. 370–371.

⁸³ Там же. — С. 385.

пискою его 3000 рублей на три недѣли»⁸⁴. Вже після ліквідації гетьманства і призначення президентом Малоросійської колегії П. Рум'янцева Я. Маркович записав у щоденнику в грудні 1765 р., що приїхали до нього «оба Туманскіє съ требованіємъ от графа взаймы денегъ». Але не має запису, чи таки дав Маркович гроші. Вже це свідчить про його величезні прибутки. Він давав гроші, імовірно, на збереження «пану і брату», як він його постійно називає у щоденнику, небожу гетьмана І. Скоропадського, зятю гетьмана Д. Апостола, генеральному підскарбію М. Скоропадському, про що свідчить запис у листопаді 1753 р. про передачу підскарбію скриньки, в якій «1400 рублей и 97 червон.»⁸⁵. Займався Я. Маркович і лихварством. Під певні відсотки позичав досить великі суми грошей, а за невеликі брав заставу. Так, «Ганнусі Білоровській дав взайми 25 рубл. на рік, в заставу вона залишила ланцюжок». У випадку великих сум оформляв контракт з повіреним, як це мало місце із сотником І. Туранським, якому у червні 1756 р. дав взайми велику суму — 2 тис. рублів на чотири роки з відсотком у 40 руб. на рік. Але борг той не повернув, і у 1761 р. Маркович записав, що до І. Туранського були надіслані повірений і канцелярист для опису його майна. Незабаром Туранський привіз йому борг з відсотками — 3 тис. руб., з яких все ж Маркович повернув йому 200 руб. Його дружині, сотниковій Туранській, він дав взайми 100 руб., а в заставу «взяль коновку и чарокъ 29»⁸⁶. Інколи в заклад брав і людей, записав у 1761 р., що березовський козак взяв узайми 60 руб. на рік, «а сина свого старшаго даль в закладъ на службу». Навіть дружині свого покійного брата Марка Я. Маркович дав взайми 100 р. «зъ процентом 5 рублей в годъ»⁸⁷, своєму швагрю Андрію Полуботку позичив 5 тис. рублів і у грудні 1739 р. нагадував йому про цей борг. У відповідь від нього одержав листа з обіцянкою приїхати і переоформити позику.

М. Ханенко також позичав, хоча не такі великі суми, як Маркович, і нічого не брав у заставу, про що свідчить цікавий запис у щоденнику про борг І.М. Гамалії, який взяв у нього давно 26 руб., при цьому пропонував в заставу «кубокъ сръбній и рондзикъ»⁸⁸, але він не взяв, довіряючи його слову. Проте той борг не повертав, Ханенко нагадував йому про повернення у 1729 р., однак відповіді не отримав. Тому у травні 1731 р. Ханенко був змушений подати скаргу на І. Гамалію гетьману Д. Апостолу, а в серпні записав у щоденнику, що гетьман звернувся до того з

---

⁸⁴ Там же. — С. 389.

⁸⁵ Там же. — С. 320.

⁸⁶ Там же. — С. 375.

⁸⁷ Там же. — С. 342.

⁸⁸ Дневник генерального хорунжего Николая Ханенко. — С. 8.

листом, і борг було повернуто. М. Ханенко і сам брав у борг, як це мало місце в 1742 р., коли позичив у дружини Г. Гамалії, родички по лінії своєї дружини, 249 руб., віддаючи в заклад «дукат в 50 червонныхъ и мѣлкихъ 55 червонныхъ же, да 27 талярей битыхъ»⁸⁹.

Я. Маркович відзначався непоступливістю у тому, що стосувалося його матеріальних інтересів. Так, маючи конфлікт із чоловіком своєї покійної племінниці М. Турковським з приводу, імовірно, «материзни», передачі Марковичу перлів і двох перстнів, він, коли виявилось, що Турковський перли «спорченніе и сокращенніе вмѣсто власних покойной жени его, племенницы подсунул», написав посереднику отцю Моїсею: «ежели Турковский оних не исправит, то он будет причиною неустойки, ибо то будет явная его обмана, а мир со лестію не бывает»⁹⁰.

Гроші в «старій Україні», як писав М. Слабченко, «считались товаром по преимуществу, их завещали как вещи или прятали и в оборот пускали незначительными суммами ради большей безопасности»⁹¹. Вони не вкладалися в розвиток нових форм підприємницької діяльності, що простежується у практиці ведення господарства авторами щоденників. Козацька старшина, яка вже усвідомлювала себе новим шляхетством, прагнула відповідного стилю життя — розбудовувала будинки, по-новому облаштовувала інтер'єр помешкань, прикрашала їх килимами, картинами, статуями, купувала срібний та фарфоровий посуд. Особливо щодо цього вирізнявся Я. Маркович, який вкладав чималі кошти у спорудження будинків у Сваркові та Глухові та їх внутрішнє оздоблення, облаштовував садибу, купував багато одягу та коштовностей. У Сваркові він поряд з новим великим будинком розбив сад, замовляв статуї, мав свого живописця. Купував дорогий посуд, меблі, «столик мрамуровий», шпалери замовляв німецькі, але ще не відмовлявся і від «ослонців», які йому надіслав брат Марко. М. Ханенко також розбудовував свій маєток у Городищах, платив теслям, шклярам: новгородському шкляру за 13 вікон великих і три малі заплачено 2 руб. 96 коп. і чвертку жита, а шкляру стародубівському за 5 великих і 5 менших вікон — 1 руб. 60 коп. Але цей шкляр відробляв свій борг і залишився ще винним 70 коп. і чвертку жита⁹². Згаданий у нього гончар погарський, який поставив в «новыхъ будинкахъ печей калузской и другой зеленой» за 2 руб. Записує він у 1742 р., що у Городищах посвятили в новому будинку «двѣ избы, прихожую и наугольную, къ старымъ будинкамъ стоячіе». Купувалися також

⁸⁹ Там же. — С. 148.

⁹⁰ Жерела до історії України-Руси. — Т. XXII. — С. 332.

⁹¹ Слабченко М. Указ. соч. — С. 81–82.

⁹² Дневник генерального хоруужего Николая Ханенко. — С. 147.

картини, замовлялися портрети предків та родини. Я. Маркович і М. Ханенко витрачали гроші і на книги — обидва мали чималі книжкові зібрання.

Значна частина грошей йшла на купівлю коштовностей, зокрема, діамантів. Так, Я. Маркович дружині М. Скоропадського, котра перебувала у Москві, давав гроші на купівлю «алмазного банта». А В. Туманському, який супроводжував гетьмана К. Розумовського у Петербург в 1762 р., дав 120 руб. також на купівлю діамантів. Туманський повідомляв йому, що один карат коштує 30 руб. Загалом він купив йому більших, середніх і дрібних діамантів на суму 240 руб. Для виготовлення прикрас Маркович просив ніжинського вйта прислати «Петра, француза, мастера до дорогихъ камушковъ»⁹³. З них, судячи із подальшого запису, «Петро Францевич» зробив «серьги брилліантовія и пару перстней, за работу ему заплатилъ 40 рублей». Коштовності були не лише сімейними «клеюнодами», які давалися дочкам у посаг, а ще одним із засобів вкладання грошей, загалом дотримання певного стилю життя. У того ж майстра Петра Францевича Маркович купив ще два персні за 36 руб., замовив три пари сережок і віддав свій смарагдовий перстень для огранки і полірування та зменшення в розмірі. А вільних грошей у Марковича було немало, про що йшлося вище. М. Ханенко також вкладав чимало у купівлю одягу, взуття, срібла, золотих перснів, проте не в таких кількостях, як Маркович.

Я. Маркович купував і багато дорогих продуктів, зокрема, каву (коли півпуда, а коли й пуд), чай, ікру, дорогу рибу, вина, ликери, коньяк, сир, цитрусові, пряності. Ханенко ж мало купує дорогих осетрини, ікри, кави (імовірно, він її не вживав); чай якщо й купує, то фунт або два, при цьому і маловартісний. Є лише один запис у травні 1753 р., що старший канцелярист В. Туманський привіз йому з Москви п'ять фунтів чаю зеленого, який коштував немалу суму — 9 руб. Ханенко при цьому дописав, що гроші ще не заплачено. Якщо він замовляв купити фрукти, то, наприклад, 10 лимонів і 5 «цитронов» (апельсинів). В його щоденнику мало записів про купівлю дорогих вин, коньяку, ликеру. Рибу також, як правило, вживав виловлену у власних озерах. З с. Лисконоги у березні 1753 р. йому було привезено «26 лящовъ, бѣлизнь 4 и одинъ сомъ». А 28 травня того ж року він записав у щоденник, що сотник сосницький Филимон Шафонський надіслав «осятра свѣжого», за що він подякував йому у листі. У березні 1753 р. Ханенко писав до носівського сотника Якова Шаули «о покупки ста или двохъ сот яблокъ свѣжихъ чрезъ людей Михайла

---

⁹³ Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. — Ч. II. — С. 381.

Ханенка (онука його дядька Федора Ханенка. — *Авт.*)»⁹⁴, а у травні надіслав дружині «7 огурцовъ свѣжихъ». Дружині він досить часто посилав цукор. Судячи з цього, у побуті Ханенко був до певної міри аскетом, на відміну від Марковича, який прагнув до вишуканості і естетизму й витрачав на це немалі кошти.

Отже, на прикладі авторів мемуарних творів першої половини XVIII ст. вимальовується образ козацької еліти, яка внаслідок визвольних змагань середини XVII ст. зайняла провідне місце у економічній і соціальної структурі Гетьманату, тримала великі господарства, здійснювала значні торгівельні операції, але не формувала самостійно економічну політику і чим далі більше залежала від загальноімперських указів, спрямованих на заборону і обмеження торгівлі певними товарами. Козацька еліта збагачувалася за рахунок козаків та посполитих і поступово втрачала провідну державотворчу роль, поступалася політичними та національними інтересами. Проте частина її, зокрема, М. Ханенко, намагалася утримати і реформувати гетьманську форму правління, що яскраво проявилось у відновленні гетьманства в 1750 р. та підготовці восени 1763 р. старшинського меморандуму «Прошение малороссийской шляхты», адресованого імператриці Катерині II. Відповіддю була ліквідація гетьманства. І Я. Маркович, один із мемуаристів, що пережив цей час, коротко, без коментарів записав у щоденник 29 листопада 1764 р., що гетьман К. Розумовський відмовився від гетьманства і на місці його утворена Малоросійська колегія на чолі з П. Рум'янцевим.

---

⁹⁴ Дневник генерального хорунжего Николая Ханенко. — С. 487.

ДО ДЖЕРЕЛ АНТИІУДЕЙСЬКОЇ ПОЛЕМІКИ У КИЇВСЬКІЙ МИТРОПОЛІЇ

На теренах давньої Київської митрополії побутували різні пам'ятки антиіудейського, полемічного змісту. Серед таких текстів, які мали рецидивний характер і зберіглися у рукописних кодексах різного типу, можна виділити проповідницькі збірники, що постали впродовж XVI–XVII ст. Крім них, побутували збірники більш традиційного змісту, що ґрунтувалися на тлумаченні Старого Завіту, однак містили повторювані оскарження іудеїв. Тлумачення біблійних книг з антиіудейськими закидами мало глибоку історичну традицію.

Хвиля творення антиіудейських творів припадає на IV ст., що відобразилося у творах Атанасія Александрійського, Йоана Золотоуста, Єфрема Сиріна, Єпифанія Кипрського. Крім отців Церкви, до цькування іудеїв долучилися синодальні зібрання. До раніших серед них можна віднести перший Нікейський синод (325), тоді як наступні собори (IV–VIII ст.) прийняли ухвали, якими накладалися заборони на спілкування з іудеями, зокрема, спільне справляння Пасхи-Великодня, а неділя проголошувалася днем відпочинку, приписи Трулло (680) засуджували спільне споживання харчів. Критика іудейського вчення фіксується в тлумаченнях на Псалтир Теодора Кіпрського (393–457), перекладеного за часів болгарського царя Симеона. Т. Славова звертає увагу на те, що переклад його творів містився у Київському пергаменті XI ст., а також численних паперових копіях. Найчастіші звинувачення у інвективах — заколот іудеїв супроти Христа. Коментарі Теодорита Кіпрського, зрештою, як і інших отців Церкви, увійшли до компілятивного зведення «Тлумачення на пророцтва». Постаня твору приписується часам царя Соломона. Тлумачні пророцтва сповнені старозавітних передвісток про пришествя месії Ісуса, тож перебувають ніби в тісному зв'язку з Толковою Палеею, представляючи старозавітні сюжети як прообрази, що dokonувалися в Новому Завіті, хоча в його складі відсутні пророчі книги. Оповідь про хресне дерево подібна до твору болгарського книжника попа Єремії¹.

Августинові приписується твір, у якому іудеїв і язичників зараховано до еретиків, — «Adversus quinque haereses». Також за часів раннього середньовіччя еретиків зараховували до іудеїв: Касіодор порівнював до

---

¹ Славова Т. Толковната палея в контекста на старобългарската книжнина. — София, 2002. — С. 346.

них донатистів, папа Адріан I зіставляв іконоборців, так само це стосувалося іспанських адопціоністів. Підіймалося питання розпинання Христа: іудеї розіп'яли його, а єретики не визнають, що було розіп'ято Бога; іудеї забрали одяг Ісуса так, як єретики забирають чи здирають віру². Уявна дискусія між іудеями і християнами, залучена до Життя папи Сильвестра, мала відбуватися у Римі 315 р. з дванадцятьма рабинами, яких згромадила зі Сходу Олена, мати імператора Костянтина. Евагрій Галійський уклав «Суперечку між Симоном Іудеєм і Теофілом Християнином» у V ст., що складається з уривків антиіудейського спрямування; ще інший подібний твір — «Суперечка чи Діалог між Церквою і Синагогою» — укладений між 438 і 476 рр., — приписувався Августинові. Цей твір є також важливим для істориків мистецтва, бо представляє фігуративні образи, що мали слугувати, зокрема, для постанови середньовічного театру, зіпертого на літургійні підвалини³. Августинові ж хибно приписали дві проповіді: згадувану вже «*Adversus quinque haereses tractatus*» і «*Contra Iudaeos paganos et Arianos sermo de Symbolo*»⁴.

З боку іудеїв також існувала критика християнства. Іудеї не відкидали можливість існування Ісуса, але для них це була звичайна людина. Побутували гумористичні переробки Євангельських текстів, де відкидалося втілення і народження від дівичі. Крім того, через тринітарне вчення, іудеї оскаржували християн у політеїзмі⁵. Спроби іудеїв і поган поставити під сумнів християнство проявилися, зокрема, у Цельсія Філолога, який зазначав, що Ісус змахлював історію свого народження від непорочної дівичі, він походив з гебрайського села від сільської жінки, яка заробляла прядінням. Її оскаржували за перелюб, потім вона народила Ісуса. Оскільки Ісус був убогим, то подався до Єгипту, де підробляв як робітник, водночас познайомився з магічними практиками, якими славляться єгиптяни, згодом повернувся до Палестини і завдяки своїм умінням називав себе Богом⁶.

Один з найбільш поширених текстів антиіудейського змісту — «*Doctrina Jacobi*», знаний у численних латинських, грецьких, церковнослов'янських рукописах. Ця полемічна нарація оповідає про повернутого на християнство іудея, який доводить переваги нової релігії. До того ж, відомо про текст Псевдо-Григорія Ниського проти іудеїв — «Діалог па-

² *Blumenkranz B. Juifs et chretiens dans le monde occidental (430–1096)*. — Paris, 1960. — P. XVI.

³ *Op. cit.* — P. 75–76.

⁴ *Op. cit.* — P. 81.

⁵ *Op. cit.* — P. 258, 263.

⁶ *Greek and Latin Authors on Jews and Judaism / M. Stern*. — Jerusalem, 1980. — Vol. II. — P. 266.

піста і Філона», «Спростування іудеїв», що постав як текст іконофілів у формі антиіудейської полеміки⁷.

Середньовічні іудейські вчення знайшли відображення у «Zohar» — «Книзі блиску», що з'явилася у сімдесятих роках XIII ст., якій передували поява і поширення ученого кола Герона, до якого належали Езра, Азріел і особливо Мозес бен Нагман (бл. 1194–1270), що мав добру репутацію завдяки тлумаченням до Тори. Зогар, написана арамейською, атрибутовалася Симеонові бар Йогоаї, рабинові мішнаїцької доби з Палестини, що підносив роль Кабали⁸. Ще один впливовий твір середньовічної гебраїської думки, що набув розголосу у Європі, — «Мідраш-га-Гохмаг» («Предствлення науки»), укладене Юдою га-Когеном, який народився у Толедо бл. 1215 р. у родині знаного астролога. Завдяки налагодженню зв'язків з двором Фредеріка II він переїхав до Ломбардії у 1245 р., де здійснив переклад своєї праці з арабської на гебраїську. Його праця поділяється на три частини: фізичні науки, математичні і астрономічні науки, теологічні науки⁹. Коген звертається до Аристотелевої логіки, фізики і метафізики, що резюмують Аверроесівські коментарі¹⁰. Автор XV ст. Абрагам Шалом, який мешкав у Каталонії і був причетний до розвитку філософії Маймоніда, помер 1492 р., коли іудеїв викинули з країни. А. Шалом виступав проти «грецьких» впливів у іудаїзмі. У ті часи іудейська думка перебувала під впливом аристотелізму, засвоюючи ці тексти в арабській версії. Шалом часто цитує Аристотеля, спираючись на коментарі Аверроеса. Крім того, він звертається до астрологічних коментарів Птолемея, Авіценни, Альберта Магнуса¹¹. Текст рабі Ісаака га-Когена був одним з перших, в якому обґрунтовувався міф месіянства, що закарбувався також у наступних працях, зокрема, кабалістичного змісту. Цей міф є паралельним до конструювання міфу про сили диявола. Рабі Ісаак наголошував на відплаті, його система мала викликати глибокі емоції і сподівання серед іудеїв¹².

Зміна у стосунках між іудеями і християнами припадає на VII ст., за якою простежуються політичні зміни і війни, які сколихнули християн-

⁷ *Dagron G., Déroche V. Juifs et chrétiens en Orient byzantine.* — Paris, 2010. — P. 13–15.

⁸ *Sirat C. A History of Jewish Philosophy in the Middle Ages.* — Cambridge–Paris, 1985. — P. 249.

⁹ *Ibidem.* — P. 250.

¹⁰ *Ibidem.* — P. 251.

¹¹ *Davidson H.A. The Philosophy of Abraham Shalom. A Fifteenth-century Exposition and Defense of Maimonides.* — Berkeley, 1964.

¹² *Dan J. The Emergence of Messianic Mythology in 13th Century Kabbalah in Spain // Occident and Orient. A Tribute to the Memory of Alexander Scheiber.* — Leiden, 1988. — P. 57–68.

ський Схід. Атаки персів і мусульман занепокоїли християн, що спонукало до пошуку «інших» у власному суспільстві.

Одним з найбільш поширених інвектив у християнській літературі Сходу в бік іудеїв було наголошення на розпорошеності їх по світу, що має стародавні коріння (Йосип Флавій, Оріген, Йоан Золотоуст). Представлення полеміки з іудеями у формі діалогу сягає часів укладання тексту Юстина «Діалог з Трифоном»¹³. Стосовно гомілії Йоана Золотоуста проти іудеїв, то вона не мала на меті повернути їх. Він наголошував натомість на байдужості до іудаїзму¹⁴. За часів іконоклазму з'являються оскарження в прихильності до іудаїзму. Ця тенденція набула поширення впродовж наступних століть. У християнській літературі вважалося, що іудеї бажають повернутися до міста їхніх предків, але не можуть цього зробити аж до кінця часів — навернення чи то панування Антихриста перед Страшним Судом¹⁵. Якщо синод у Трулло запровадив обмеження на спілкування з іудеями, то отці другого Нікейського синоду додали до обряду хрещення додаткове зречення іудейських практик і культури, про що також згадується у трактаті Григорія Ниського про хрещення іудеїв¹⁶. Християнські автори зверталися до низки прообразів, що мали засвідчити зв'язок поміж Старим і Новим Завітами. Таким був перехід Мойсея через Червоне море, або одужання Наамана Сирійського від лепри через семиразове омивання в Йордані.

За зрілого середньовіччя Критична настанова до проведення публічних дебатів відобразилася у реакції провідного латинського мислителя Петра Даміані про те, що іудеї провокують суперечки, аби спричинити занепокоєння християн, тим більше, що писання апологета припадають на час розколу між Заходом і Візантією. Врешті, папа Григорій IX наклав заборону на диспути між іудеями і християнами¹⁷. Хоча ці диспути, на думку церковних апологетів, мали призвести до навернення перших. Так уважали у 1010 р. єпископ Ліможа Одуїн, згадуваний Петро Даміані, який створив підручник, що мав служити для дискусії з іудеями, чи то Жільбер Гріспін, абат Вестмінстера, який наприкінці XI ст. мав диспут з іудеєм¹⁸. Діалог між християнином і іудеєм створив Павло Альвар Кордовський у першій половині IX ст. Уже Ісидор Сивільський черпав з писань отців перших віків свідчення про важливість Старого Завіту як передвісника Нового. Його шлях торував Ільдефонс Толедський, який наслідував Юліа-

¹³ *Blumenkranz B. Juifs et chretiens en Orient byzantine. — P. 249–255.*

¹⁴ *Ibidem. — P. 288.*

¹⁵ *Dagron G., Déroche V. Juifs et chretiens en Orient byzantine. — P. 29.*

¹⁶ *Ibidem. — P. 45.*

¹⁷ *Ibidem. — P. 371.*

¹⁸ *Blumenkranz B. Juifs et chretiens en Orient byzantine. — P. 70–71.*

на Толедського, показуючи паралелі між Завітами і відмову від стародавнього Закону, надаючи перевагу духовним практикам¹⁹. Петро Христоролог полемізував проти буквальної рецепції гебрайського закону: хоч іудеї ретельно вимивають все начиння, проте очищення у такий спосіб не відбувається²⁰. Іспанська хроніка середини VIII ст. оповідає про появу фальшивого месії під ім'ям Серенус, який пророкував іудеям повернення до Обіцяної землі через небесну подорож. Тому Серенус наказав іудеям позбутися всієї їхньої маєтності для переходу. Унаслідок цього Амбіза, який керував Іспанією у 721–726 рр., конфіскував усе на користь державної скарбниці каліфа Єзіда. Спростовуючи месіанські рухи, Церква визнала, що сам Антихрист має проголошувати їх. Монах Адсон з Монтьє-ен-Дер (920–992) пророкував про візію кінця світу, в якій Антихрист визнавав себе месією, який прийшов задля спасіння іудеїв і для поєднання їх²¹. Іво Шартрський залучав трактати Псевдо-Августина «De fide ad Petrum», де стверджувалося, що не лише язичники, але також іудеї, еретики і схизматики, що перебувають поза Церквою, будуть приречені до вічного вогню, приготовленого для них дияволом і його ангелами²². За часів кастильського короля Альфонса X (1221–1284) видано канони, що забороняли іудеям займатися прозелітизмом: у Страсну П'ятницю вони викрадають християнських дітей, розташовуючи їх на хресті, або ж ліплять фігурки з воску і розпинають їх, іудеям заборонялося полишати їхні квартали у Страсну П'ятницю, наказувалося залишатися за зачиненими дверима²³. Практика ліплення з воску напередодні Великодня походила в католицькій традиції з часів раннього середньовіччя. Літургійні інструкції дораджували виливати фігурки ягнят з воску, які згодом освячували і роздавали при вівтарях на Великдень. Можна припустити, що подібний звичай проектувався на іудеїв.

Синод у Ерфурті (932 р.), скликаний Генріхом I і очолений Гільдебертом, архієпископом Майнцу, інформував про диспут між іудеями і християнами у Єрусалимі, за яким слідувало масове навернення на християнство, тож синод закликав до вигнання іудеїв чи примусового їх навернення, їх оскаржували у позиці коштів сарацинам задля подолання християнства. Обмеження на вільне пересування іудеїв накладалося давнім законодавством франків (Collectio Herovalliana, друга половина

¹⁹ Ibidem. — P. 241.

²⁰ Ibidem. — P. 242.

²¹ Ibidem. — P. 244.

²² Ibidem. — P. 305.

²³ Carpenter D.E. Alfonso X and the Jews: An Edition of and Commentary on Siete Partidas, 7.24 «De los judíos». — Los Angeles, 1986. — P. 29.

VIII ст., акти подібні до *Collectio Vetus Gallica*), зокрема, перешкоди припадали на час Великодня, від Тайної вечері до другого дня після Пасхи.

У текстах, що належать до кола *Adversus Iudaeos*, наводилася низка закидів: тілесне і земне розуміння Святого Письма, іудеї не в стані зрозуміти його духовний сенс, надаючи перевагу літеральному значенню (*sensus Iudaicus*). Духовний сенс був засадничим для ранньохристиянських авторів, зокрема, у зверненні до типології й алегорії. У алегоричній інтерпретації сакральний текст розглядався як простий символ духовних правд, а типологічний сприймав поважно історичні події, з намаганням віднайти відповідники між двома Завітами. Літературне тлумачення трактувало тексти більш у історичний спосіб. Дослідники звертали увагу на те, що Псевдо-Кипріян пояснював співвідношення між Старим і Новим Завітами через фрази «*figuraliter scripta*», «*spiritualiter intellegenda*», «*quae per Christo in veritate adimpleta sunt*» (у Христі dokonуються, звершуються). Ідея зіставлення прообразу до історично пізнішого втілення є засадничою ідеєю типології, аналогія між типом («*figura*», «*typus*») і дійсністю. Думки Кипріяна поділяли Меліто і Юстин, зокрема, у царині запозичених термінів типологічної інтерпретації: «*figuraliter*», «*prefiguration*», «*typus*», «*figura*», «*figuratus*», «*figuralis*», «*declarare*», «*similitude*», «*similatus*», «*similar*». Вираз «*spiritualis intellectus*», подібно до проголошених пророками «*in spiritu*», слугував передумовою алегоричної інтерпретації. Чимало типологій Псевдо-Кипріяна можна знайти у ранній і сучасній традиціях. Ісаак, як передвісник (*typos*) Христа, знаний у Павла, образ Ребекових синів, як прообраз іудеїв і християн, міститься у ранніх християнських авторів. Постаць Адама, як образа Христа, також наводиться у Павла, тоді як порівняння Мойсея-законодавця з Христом можна знайти у Псалмах (136, 3–4), де іудеї у Вавилонському полоні оплакували свою долю. Типологія була винятковим християнським методом інтерпретації Святого Письма, де Старий Завіт міг розглядатися як християнське письмо²⁴.

Толковий Псалтир

Серед жанрів гомілетичної й напутної літератури, що побутували на українських теренах, — Учительних Євангелій, Ізмаргдів, Прологів та Міней — менша увага приділяється такому типу тлумачних текстів, як повчання на Псалми. Привертає увагу сам тип таких повчань, що були присвячені не подіям Нового Завіту або ж дивам святих чи прикладам побожного життя, а тлумаченням уривків Старого Завіту. Різні типи

²⁴ *Laato A.M.* Jews and Christians in *De duobus montibus Sina et Sion*: An Approach to Early Latin *Adversus Iudaeos* Literature. — Abo, 1998. — P. 61–74.

рукописів, що містять повчання на Псалми з українських та білоруських земель Речі Посполитої XVI–XVII ст., містяться в рукописах таких зібрань: (1) Новоспаське, рук. 1, Відділ рукописів Державного історичного музею (Москва); (2) Музейне, рук. 3758, Науково-дослідний відділ рукописів Російської державної бібліотеки (Москва); (3) Рукописне зібрання МГ Архіву Міністерства закордонних справ, ф. 181, рук. 286, Російський державний архів давніх актів (Москва); (4) ф. 218, рук. 1122, НДВР Російської державної бібліотеки; (5) РЗ МГ АМЗС, ф. 181, рук. 286 (стар. каталог 665), РДАДА. Палеографічні особливості перших двох наведених кодексів мають споріднені риси, що може вказувати на приналежність їх до спільної рукописної школи. Серед згаданих рукописів звернемо увагу на кодекс, що, крім власне Тлумачної Псалтирі, містить ще й низку віршів полемічного та напучувального змісту. На цей рукопис у зібранні відділу рідкісної книги Наукової бібліотеки Московського державного університету ім. Михайла Ломоносова нам вказав співробітник Інституту славістики РАН А. Турілов, сигнатуру ж його надала співробітниця відділу Н. Кобяк (S1. 1869, рубіж XVI–XVII ст.).

Уривок кодексу рубежу XVI–XVII ст., що містить девоційне віршування, вже публікувався раніше, Толковий Псалтир міститься на арк. 1–381 цього кодексу. Попри те, що зміст основної частини присвячено витлумаченню тексту Старого Завіту, трапляються також звернення до сюжетів Страстей Христових, що містять антиіудейські інвективи, зокрема, на арк. 290–300. Структура повчань, перелік яких наведено нижче, містить «Питання», «Откази», «Приповісті», «Виклади» та «Вирозуміння». Оригінальні проповідницькі збірники того ж таки часу, Учительні Євангелія, якщо порівнювати особливості мови і стилістики, можна вважати за найближчі за характером до цього рукопису. Аби передати риси мови джерела, наводиться уривок тексту з арк. 293–293 зв. зі збереженням характеру написання оригіналу, виносних літер, не відтворено лише титла над виносними — все це сприятиме переданню особливостей рукопису. У цій цитаті з Толкової Псалтирі описується доля іудеїв, які на вигнанні мали пророків Мойсея, Данила, Єзекіїля і Єремію. Зазначається, що «у вигнанні іудеї були ліпшими за тих царів, котрі утримували їх у неволі. Позаяк нині доробок їхніх добрих справ відійшов у минуле, їх спіткають муки не лише через тривале зречення від Ісуса, але й відвернення Господа від невірних»:

прпповесть.

такъ властвне въ бѣ оучиннаъ, такобы хто слоугъ своего боудъчи злого. многокротъ бьючи караѣ, и ранами его вкладаѣ напоминаючи абы престалъ ѿ злостн. а коли не хотѣлъ поправити живота своего, то зволокши з него одежу свою, и поуститъ его нагого, поустого скнгатнса и волочитнса

початок: двадесѣ осмы ѡгаломъ маѣ в собѣ посполнтое преписанье. ѡгаломъ давыдѣ быти называється. маѣ н нѣш'то в собѣ особанього. приналежѣ бо до нз'хода храма то ѣт ѡрквн. што маемо розумѣти нз'ходное н ш'то хра. в радѣ ѡгалъма можѣ быти.

арк. 38 зв. того ѡ кѣнмъ ѡгамѣ ѡгаломъ пѣснна вновленїа. домъ двѣдова слово шестое.

початок: ѡгалъты розумѣючн превѣднѣ, моузыка зложена ѡ моузыкѣ на спѣванье бга нашего телесно ѣт оустроенїе. ѡгаломъ же для тѣла справы, которы славоу бгѣ ѡдаѣ. кгда ѡ словесѣ соуетанн нан злыоны, нного пѣсненого выконываѣ въ працѣ.

арк. 80. слово н. в лг, мъ псалмѣ давыдовѣ. тако кгда ѡменнлѣ всовѣ свою рѣ авнмелехомъ ѡремъ. н ѡпоустнлѣ его. н ѡншолѣ ѡ нѣ.

початок: двое таковы вырозумѣнїа чиннѣтѣ намъ выклѣ того псѣма. н в новѣмъ мѣстѣ што стало свещен'нкоу ѡ двѣа здасе быти то ѡгал'ма напнсѣ. н тѣ што се стало въ гефе ѡ агоуца ѡра поган'ского понебѣ ѡменалѣ // арк. 80 всовоу свою.

арк. 110. слово, ѣ. ѡлѣ. ѡгалмѣ. наоука в вынѣю грѣха. ѡло. двѣ. на нсповѣданїе.

початок: бгѣохновеного писанїа слова станѣ на соудѣ хѣмъ. вблнчуѣ бо рѣ, н поставлю рѣ нцѣ твоѣ грѣхн твоѣ. а прото з' пнл'ностьж н ѣ велнокъ трезвѣотъ зрозжмевѣ маемо што пнмо оучн авѣмо то н наоучннѣ моглн прнвестн.

арк. 126. слово. тѡ. мѣ. псал'ме в' конѣ. о переменнвшнса. тѣномъ коредѣмъ разоумѣ пѣснн в възлюбленнѣмъ.

початок: показується бо всѣ то ѡгаломъ мажнчн в собѣ напнсѣ нѣяковын людского прнроженьа. і на прншлы конецъ пожнѣ подажнчн тѣ которн прнзволатѣ жнти въ добродѣтелн. превышажнчн бо до досконалости наоучн которѣж сеѣ ѡгаломъ ѡ себе подаеть.

арк. 164 зв. слово. вт. в мѣсѣнмъ ѡгал'мѣ. в' конецъ, тѣнѣ корешвымъ.

початок: заднвлнх'моса нѣкоторїе з навор'нн свѣц'кн справѣ в людскомъ концы, н то розно положнн до порозоуменьа людѣ в' конѣ разоумѣ. вднны выложн концоу быти хнтростн, а до того приложнвшн оучннокѣ справы.

арк. 180. нже въ стыхѣ ѡца нашего нванна златоустаго архнепнскопа. кон'стантнна града. слѣ, а. того ѡгал'ма, што естѣ. нзмн ма гн ѡ ѣлка лоукава.

початок: днвлюса же не молнлса бгѣоу пророкѣ, авы его бгѣ мѣлѣ выбавннѣ ѡ вѣсвѣз, а былн срок'гнхѣ любовѣ. але ѡ слога ѣлка. то тымъ

своимъ. словомъ показоужун, же горшїи соуѣ людн слые на бесовъ н на срук'гнхъ л'вовъ. л'воуе бовѣмъ данїна прѣра постыдннса. а жндове га на крѣтѣ рѣпѣ.

арк. 186 зв. прѣрцество прѣрка двѣ златымн оусты іванна архнепкпа костѣтнна града выклѣ џгалѣ д. слово во вѣторое. псаломъ. възнега възвѣ оуслыша ма бгѣ правды моеа. выклѣ.

початок: не тол'ко хотечн показати прорѣ то тако была vyslouчана молнтва его. але н на хотечн наоучнтн. тако н мы прнзываючн ба, vyslouчаны бытн можемъ. н прѣ выплзненемъ мѣтвы прозвж нашу прннати маемъ. во не рекъ прѣрокъ жебы ажъ по прнзыванью vyslouчалъ ма бгѣ.

арк. 226 зв. нже въз стѣхъ џца нашего івана архнеппа константнна града, златоустаго. слово, ѡ, ѣ, мъ џгал'мѣ. на конецъ ѡ наслѣд'ннцы. џгалѣ, ѣ. глы моа вноушнтн, развмѣн званїе мое. слово третїе.

початок: напрзвен маѣ видетн, іаво ѣт наслѣдїе то џчнна котораа хотечн вдрзжати таковоую маетность то бо наслѣдїе і намъ естъ прнлнчно. а на потѣ маѣ прнпытатнса ѡсоу. в которын то ма бытн подано. абовѣмъ кгда еслн кто комоу тестамѣтомъ маетность запнсати по собѣ възхоше, то тѣ з пннѣю пытаемъ.

арк. 248. іже во стѣхъ џца нашего, іѡа архїеппа. кѣстанзтнна града, златѣстаго. слово ѡ семѣ џгал'мѣ. слово. ѣ. џгаломъ.

початок: гн бже моа на та оуповаль сїн ма, н џ всѣ гонашн ма нзбавн ма. выклѣ. прнстало на, тѣко ѡпатрїне пнмо все вѣдатн. н старѣ гнсторн розоуѣ. жебы не было потреба на дол'гого слова простнратн в наѣцѣ. але понева вдны свѣц'кнмн справамн себе забавлають, а нын в лѣнотн себе вдавшн, ннколн ѡ таковыѣ справахъ анн слоучалн. дла того потреба естъ слово наоучн на дѣго рѣшнратн.

арк. 284 зв. того іѡанна архїеппа кѣстѣтннопола златовстаго. слово ѡ семѣ џгал'мѣ н на жнды.

початок: въз џгал'мѣ во прошлѣ, прѣ сн мовн исповѣсѣ гвн по правдѣ его, н пою нменн гню вышнемоу. а тоутъ вѣѣтннцъ свою выпѣнаетъ. пѣснь емоу прнносечн мовнтъ.

арк. 306 зв. нже въз стѣхъ џца нашего іѡа архїеппа. конзстѣтнна града златѣстаго слово ѡ џгал'мѣ. рѣм.

початок: того џгала слова з молодого в'зростоу, всн навнклн пѣтн. а моцы словъ в нѣ вѣдоучн не знають. ѡ которыѣ справахъ велнкого в'стыдъ соуѣ гѣнымн, же на кож'ды днѣ звѣ пѣтн, н оустамн слова мовн. а вырозоуменьа прнналежаюго до того не хотатъ нскатн.

арк. 332 зв. того*. Ѡца. нашего. іѡа̑ а̑хіѣіпа. конѡстанѣннапола
златоустого. сло̑. ѡ ѡ҃амѣ. р̑ма.

початок: глас̑ мо̑ ко̑ го̑у̑ возва̑. ласомъ монмъ ко̑ го̑у̑ помолѣса.
слово. ѣ. бауншь ли іако то вѣдѣ ѡннть. н Ѡ м̑твы початокъ покладаєт, н по
двакр̑о̑ зде мов̑н̑ гла̑ н гласъ. а того не ѡннть т̑а з проста. але авы н̑а
наоу̑чнтн могъ тымн то двакр̑о̑нымн голос̑ волање̑, мо̑ шхоты до б̑га м̑тн,
н ѣ соу̑ кр̑вхою с̑рца волатн.

арк. 339 зв. нже во с̑т̑х̑ Ѡца̑ нашего іѡа̑, ар̑хіѣіпа. ко̑станѣннопола.
зла̑устого. ѡ. ѣ. м̑. ѡ҃амѣ. сло̑ ѣ.

початок: ѡстат̑кн вчерашнего ѡ҃ама столъ ѡбѣд̑, Ѡдатн в̑а х̑ою
н̑нѣун. але слышавшн столъ н ѣбыт̑кн н̑амнльшн̑. нн̑ого телесного не
розоу̑мѣтн б̑т̑. во не маса р̑д̑роблає̑, але роз̑змы д̑ховныє дає̑. не вно
р̑д̑твореное. поу̑пає̑, але слова д̑хо̑ вныє ѡповѣдає̑ розоу̑мовн вашем̑.

арк. 364. в п̑ннцоу̑ шесто̑ н̑елн с̑т̑го по̑та. анастасіа Ѡца̑ горы сн̑н̑ско̑н.
слово ѡ шесто̑ ѡ҃амѣ. маючн в собѣ наоу̑к̑. ѡ с̑т̑о̑ постѣ.

початок: подобєньство поу̑а̑к̑ постного маєть в собѣ статеу̑ность
пок̑ты н пр̑кклады ц̑рквь має в собѣ наоу̑к̑ с̑т̑го д̑ха. чого можемо
оу̑чнтнса в томъ шесто̑ ѡ҃амѣ. іаковы̑ спосо̑в̑ б̑га м̑тнвого до себе н̑аде̑.
маєть во т̑ь которыє правднє каютса в собѣ то̑ ѡ҃ало̑ добры̑ пр̑ккла̑ покоу̑ты
н скр̑хн.

* * *

Толкова Палея (далі — ТП) — твір антиіудейського спрямування, що
спирається на тексти Святого Письма, здебільшого Старого Завіту, до
яких добирались паралелі з Нового Завіту. Метою наведення цих сюжет-
них відповідників було засвідчення важливості останнього. Крім того, в
ТП міститься низка апокрифів, медитацій, оповідей та легенд, як от ле-
генда про хресне дерево, знайдення хреста царицею Оленою. Укладачеві
не була чужою «елінська мудрість» — свідченням цьому є згадки про
Платона й Аристотеля, хоча він засуджував греків за використання ними
астрології та спроби витлумачувати події та явища завдяки знакам. Один
з перших дослідників Толкової Палеї, Володимир Успенський, визначив
її характер таким чином: в основі пам'ятки — перекладна історія поле-
мічного змісту, що містить пояснення та викриття іудеїв у їхніх «хибних»
поглядах. Наступне ж окреслення В. Успенського міцно закоренилось в
історіографії: характер Палеї не так історичний, як екзегетично-поле-
мічний²⁵. Дослідник указав, що у «переліках про справжні та хибні

²⁵ Успенский В. Толковая Палея (Приложение к «Православному собеседнику» 1876 г.). — Казань, 1876.

книги» ТП відносилась до перших, себто дозволених для читання. В. Успенський вважав, що приписування Палей Йоанові Золотоустому або ж Йоанові Дамаскіну в списках (що трапляється лише подекуди) надавало їй ваги в очах давніх читачів. Стосовно часу побутування Палей, то поява її приписується ранішим часам, аніж її відомі списки, хоча водночас бракує будь-яких згадок про цю пам'ятку перед XIV ст. З певністю можна сказати, що ТП мала поширення на теренах Київської митрополії принаймні від XIV і до початку XVIII ст.; значна кількість її копій містить в своїй довгій назві таке формулювання: «Глумачна Палея на іудея». Для прикладу наведемо кілька цитат з твору, що вказують на формулювання антиіудейських закидів. Слід зазначити, що характерні риторичні звернення, діалогічна полеміка нагадують візантійську антиіудейську літературу. Уривок про знайдення чесного хреста матір'ю імператора Костянтина, Оленою, містить таке звернення:

да разумѣиши ли о жидовнии что естъ древо животное когда ли вступити хѣроувиши ѿ древа животного. не егда ли сѧ въздрожити на мѣсте кранныѣ. зовомое голгофа. рекъше любезное. тоу припатчу бзвѣшю ісоу. (Коломенськ., стп. 161/2)

речеши же ли о жидовнии то не можаше ли бѣти ннако како спастн ѿ лѣвѣчѣство. азъ же ти рѣкоу. еи можаше. но нзволн адово злоправни исправити. (Коломенськ., стп. 186)

но что рѣ бѣ. не имать жнѣз бзвѣити чкѣкз видѣвз лице мое. толн и еше не разумѣиши о жидовнии. како лице бѣне видѣти. аще не бзи плоти поносилъ. (Коломенськ., стп. 187)

бзи же оканьни. и тѣреоканьни жидове сзлышавъше глаголъ бѣжнн. къ новн рекоша си. та како оубо пролиасте кровь неповннью не рѣ ли гѣ. (Коломенськ., стп. 219)

не рѣхомъ же ли ти о жидовнии. егда бѣ дагаше адалу законъ о древѣ. того келу не нзвѣща. (Коломенськ., стп. 263)

смотри же ѡ юдѣю властн тога и силзи. не тоу ли прообразова. плотское свое пришествие гѣ. (Коломенськ., стп. 267)

о днвное чюдо о жидовьское безумье. како оубо прабѣць ваш аврамъ. гѣ. мужи видѧ и едннемъ нменемъ гѣднемъ зваше. да не разумѣиши ли оканне. тако бѣць и сѣнъ и сѣтын дѣхъ едннемъ нменемъ зваса. (стп. 271)

Наводиться також згадуваний топос антиіудейської полеміки про розпорошеність іудеїв як покарання через відхилення християнства:

задавнсте бо сѧ гладомъ, егда тнтъ осѣдѧше бзи во неѣлмъ, но такоже началнкъ ваш нюда, отокомъ тѣла болаше, такоже и бзи ѿ глада тѣло ваше опухъиваше, но тако же началнкъ ваш нюда, отокомъ тѣла болаше,

такоже н взы ѿ гл҃ада тѣло ваше опухъиваше, но іако же началннкѣ вашемѹ нудѣ пролн҃гася рече вса оутрѡба его на землю, такоже н взы оубо оканнн прнставше сзвѣщенню его. пакы же мзи о взытннстѣмь глѣмъ. (Коломенськ., стп. 296)

Через обсяг пам'ятки та складність її змісту, а також розбіжні списки, чимало дослідників намагалися виділити частини або ж окремі твори у складі Палей. В. Успенський запропонував виокремити такі частини: (1) пояснення Творення Світу і людини, себто «Шестеднев»; (2) історія людського роду, а саме богообраного народу до виходу його з Єгипту; те, що міститься у першій книзі Мойсея. Ця частина, як уважав В. Успенський, найбільше з-поміж інших наповнена апокрифічними сюжетами; (3) виклад біблійної історії з такою рубрикацією: «Книга Виходу Мойсея з Єгипту», «Книга Чисел», виписки зі «Второзаконня», книга Ісуса Навина; «книги Суддів Ізраїлевих»; «Книга восьма Рут»; «Книга дев'ята, а саме Першого Царства». Щодо сюжетів апокрифічного походження, то дослідник зафіксував такі з них: додаток про офірування Ісаака, що збігається з 94-м словом Йоана Золотоуста, де наводиться байка про тільця²⁶; стосовно оповіді про шарварок, то вона майже дослівно збігається з тотожним текстом «Індикоплову»²⁷. «Історія Авраама» починається апокрифом, знаним під назвою «Одкровення Авраама», що підкреслює антиіудейський, полемічний характер ТП²⁸. «Життєпис Йосипа» у складі Палей містить чимало апокрифічних додатків, запозичених переважно з текстів Єфрема Сирина, що надавало оповіді, за словами В. Успенського, поетичного звучання. Отці Церкви у Йосипі вбачали прообраз страждань Христа²⁹. Також залучено апокриф «Завіти 12-ти патріархів», котрий вже Успенський зафіксував у двох версіях: короткій, що міститься у найдавніших списках (Олександро-Невська лавра), та повнішій у пізніших копіях XV ст. (Синодальна і Румянцевська Палей). Дослідник зазначав, що спонукою до укладання ТП було бажання довести перевагу християнства над іудаїзмом. Викладення цілого матеріалу в ТП зроблено так, аби воно служило задля викриття іудеїв³⁰. Потреба виокремити складові частини у Палеях виникла ще до того часу, коли дослідники переконалися в необхідності поділити наявні їх примірники завдяки текстовим — часом надзвичайно значним — розбіжностям у їх складі. Слід зазначити: попри тривалу дискусію рубежу XIX–XX ст. щодо розмежування різних редак-

²⁶ Там же. — С. 70.

²⁷ Там же. — С. 58.

²⁸ Там же. — С. 75.

²⁹ Там же. — С. 88.

³⁰ Там же. — С. 140.

цій, версій та типів Палей, вчені не дійшли до спільної думки про її витоки. Натомість було виділено різні її типи: Хронографічну (повну й коротку), Історичну та власне Толкову Палею. Щодо останньої, то можна констатувати: впродовж останніх десятиріч усталилася думка про початковий характер саме її стосовно інших версій.

Ще інше уточнення складових частин пам'ятки запропонував О. Творогов³¹. Дослідник, як і більшість інших, спирався на видання Коломенського варіанту ТП (далі — Коломенськ.), чий список сприймав на загал як типологічний текст для пам'яток цього типу. У складі ТП він виділив такі частини: (1) оповідь про творення світу (стп. 1-92), що спирається на «Шестоднев» Йоана, екзарха Болгарського, та Северина Гевальського і містить у своєму складі також оповідь про Сатанайла (стп. 73-78) з описом справжніх і вигаданих тварин: птахів алконоста, ехінії, мурени, фенікса тощо (стп. 81-87); (2) оповідь про творення людини (стп. 90-123), де наводиться опис устрою людського організму (стп. 114-123); (3) історія Адама і Єви та їхнього гріхопадіння (стп. 123-163) з додатком «природничо-наукової» розвідки про походження вогню і атмосфери (стп. 131-138) та оповіддю про знайдення хреста імператрицею Оленою; (4) оповідь про Каїна та Авеля (стп. 163-195) з міркуваннями про співвідношення душі та тіла (стп. 177-184); (5) наведення переліку нащадків Адама (стп. 195-199); (6) оповідь про Ноя й потоп (стп. 199-227); (7) про розподіл землі між його Ноевими синами, шарварок й народи, котрі замешкали землею після розподілу мов (стп. 227-245); (8) розлога оповідь про Авраама, заснована на Святому Письмі, але з окремими апокрифічними рисами. Після Вавилонського шарварку з'явився Бог, котрий виголосив, що Авраам матиме чисельних нащадків, які успадкують землю обітну Ханаан (стп. 245-290), запозичення з Життєпису Костянтина Філософа (стп. 263-264, 334, 266, 599)³²; (9) історія Ісаака та його синів (стп. 290-336) з оповіддю про сходи на небо, котрі бачив Яків (стп. 306); (10) історія Йосипа (стп. 336-395); (11) значна за розмірами стаття про завіти 12-ти патріархів (стп. 401-474); (12) історія Мойсея та вихід іудеїв з Єгипту з апокрифічними додатками (стп. 475-648), тут наведено оповідь про 12 каменів та їх властивості (стп. 546-556); (13) оповідь біблійних книг Ісуса Навина (стп. 648-680); (14) Книга Суддів, де також наводиться оповідь про Георгія-змієборця на стп. 705-718 (стп. 680-726); (15) Книга Рут (стп. 726-734); (16) завершує виклад історія Савла та Давида (стп. 737-814); (17) історія Соломона (зі стп. 814 до кінця). У дусі тлумачення отців Церкви Палея оповідає про походження

³¹ Творогов О. Палея Толковая // Словарь книжников и книжности Древней Руси. — Т. 1. — М., 1987. — С. 285–288.

³² Славова Т. Толковната палея в контекста на старобългарската книжнина.

Антихриста від коліна Данова (Коломенськ., стп. 380-384)³³. Слід зазначити, що окремі розділи оповідей у складі Коломенського списку мають такі особливості палеографії, які виділяють їх на тлі тексту. Початки нових розділів позначені кіноварними ініціалами. Такі розмежування на загал збігаються з рубрикацією у складі двох списків ТП, що походять з Волині, докладний опис змісту яких наводиться нижче. Рубриковані волинські списки різняться від інших тим, що кожен розділ містить назву. Крім того, з зіставлення Волинських ТП з Коломенським можна зробити висновок, що перші є докладнішими. Таким є завершення розділу «Слово про бусурман»:

негда всь мнрѣ прнбращемь тогда в гробѣ вселнмѣ подобаетъ оубо н се вндѣти тако до скончаннѣ мнроу оставшннѣ гдзѣци крѣтатса во нма бѣжѣ. мѣ же пакн взвратнмса. (Коломенськ., стп. 278)

Зазвичай дослідники намагаються атрибутувати ТП візантійському протографу, який не зберігся, або ж балканському, чи давньоруському протографу, що сягає початків християнства східного обряду у слов'ян. Антиіудейська література бере свої початки з часів раннього християнства. Один з перших християнських апологетів Юстин Мученик, полемізував з іудеями і поганями. У його «Dialogus cum Tryphone Iudae» зазначається, що у пошуках пізнання Бога він знайшов його лише у християнстві³⁴. Роботи ранніх християнських апологетів мали форму діалогічних експозицій, слідує Ціцеронівським зразкам «De natura deorum». Один з аргументів на користь християнства — твердження про зв'язок між владою і релігією: влада римлян охопила весь світ і розширила межі імперії поза обрії сонця і береги океанів³⁵. Євсевій стверджував, що поява Христа збігалася у часі з уніфікацією Августа, стабілізацією Римського правління і творенням Pax Romana. Християни вбачали руку Божу в експансії імперії, оскільки це також означало поширення *oikoumene*, усталення цивілізованого світу, де діяли християни і мали умови для проведення місійної діяльності³⁶. Тертуліан у «Adversus Iudaeos» намагався захистити християн від іудейських впливів на теренах Північної Африки, як то дотримання суботи³⁷.

А. Пересветов-Мурат, окреслюючи природу ТП, зазначає, що пам'ятка увібрала до свого складу значну кількість ранніх текстів канонічного й апокрифічного характеру, серед яких, однак, бракує безпосередньо анти-

³³ Там же. — С. 287.

³⁴ *Rokeah D. Jews, Pagans, and christians in Conflict.* — Jerusalem–Leiden, 1982. — P. 13.

³⁵ *Ibidem.* — P. 21.

³⁶ *Rokeah D. Jews, Pagans...* — P. 25.

³⁷ *Ibidem.* — P. 45.

іудейського спрямування. Також жоден сучасний укладачеві гебрайський матеріал не зазнав, на думку дослідника, оприлюднення в складі текстів³⁸.

У процесі розмежування різних версій Палей значну роль мали дослідження В.М. Істріна, який зауважив, що укладач Палей, крім апокрифів і текстів Старого Завіту, звертався до «Паренесіса» Єфрема Сиріна, творів Методія Потарського, Козьми Індікоплова, Єпифанія Кіпрського. Серед джерел ТП, як уважав В.М. Істрін, — невідоме досі джерело, де біблійна історія викладалася зі значним привнесенням апокрифічних рис. Саме на це джерело спирався укладач ТП, а також автор «Промови Філософа», що увійшла до змісту «Повісті врем'яних літ»³⁹.

Історична Палея, за визначенням О. Творогова, — перекладна пам'ятка, що містить виклад біблійної історії від творення світу до часів Давида. На відміну від ТП, вона не містить тлумачень і полемічних відступів. У списках має назву «Книга буття небес і землі»; укладач творив Історичну Палею шляхом компіляції. Крім власне біблійних текстів, укладач використовував апокрифи, Великий канон Андрія Критського, слова Йоана Золотоустого та Григорія Богослова. Дослідник уважав, що руський текст цього джерела бере початок у болгарському перекладі з грецької мови першої половині XIII ст.⁴⁰ Палея ж Хронографічна, за визначенням дослідника, містить в собі риси Палей та хронографа⁴¹.

³⁸ *Pereswetoff-Morath A.* A Grin without a Cat. Adversus Iudaeos Texts in the Medieval Russia (988–1504). — Vol. I. — Lund, 2002. — P. 52.

³⁹ О. Творогов наводив 15 списків ТП (РНБ, ПДА А.1.119 14 ст., чий фрагмент міститься в РДАДА, ф. Синодальна друкарня № 53; РДБ, ф. Костромська бібліотека № 320, рубіж XIV–XV ст.; РДБ Тр.-Серг. № 38 1406 р.). А.В. Михайлов зауважував, що чимало запозичень з ТП містяться в низці збірників, зокрема, № 39 (14 ст., Троїце-Сергієва Лавра, арк. 195 «Вірші вибрані з книги під назвою Палей»), тобто те, що у Коломенськ. (Тр.-Серг. 38) міститься на арк. 16 зв. опис птахів, риб, а з арк. 201 — благословення патріарха Якова до Йосипа. Дослідник зазначав, що у Коломенськ. бракує значного фрагменту на арк. 140 зв. після слів *снѣ семноу довъ* (стп. 1, рядок 1 згори). Ця лакуна відсутня у оригіналі пам'ятки: пізніша помилка виправляється за рукописами Віденським (середина XVI ст.) та Кирило-Білозерським (XV ст.). Для подальшого дослідження ТП слід вивчити всі списки. Цінними вказівками, що окреслюють фрагментарність Палей, можна вважати такі випадки незавершеного біблійного тексту:

мы же на предълежащеиъ взвратнмѣ тако же писаннѣ рече (стп. 79, 87, 107, 132, 213, 220); мы же на бытне взвратнмѣ (стп. 285); мы же къ писанню бытнѣ прнтецѣмъ (стп. 286); мы же пакн о бытннстѣмъ научѣмъ глголатн (стп. 302); мы же въ предн писанномоуъ взндѣмъ (стп. 332). Ці фрази можуть вказувати на складові частини пам'ятки та безпосередні запозичення з різних оригінальних джерел (Див.: *Михайлов А.В.* Общий обзор состава, редакций и литературных источников Толковой Палеи // *Варшавские университетские известия.* — 1895. — Т. VII. — С. 13–21).

⁴⁰ *Творогов О.В.* Палея историческая // СККДР (Вторая половина XIV–XVI в.). — Ч. 2: «Л–Я». — М., 1989; подібний текст до Історичної Палей опублікував *Васильєв А.*

На підставі описів, наукової літератури та оглядів *de visu* можна виділити такі списки ТП XIV–XVII ст.:

(1) РНБ, Зібрання Петербурзької Духовної Академії, А. І. 119 (XIV ст.). 278 арк., пергамент, два стовпчики, устав. Заголовок: «Книга Буття під назвою Палея. З Богом починаймо»; без кінця; (2) РДАДА, Синодальна друкарня, рук. 53 (XIV ст.) — так званий Сильвестровський збірник. Рукопис зібрання Синодальної друкарні РДАДА та рукопис зібрання Петербурзької духовної академії містить поділений на дві частини список ТП, відомий як Палея Олександро-Невської лаври. Різничитання за цим списком наведені в виданні т. зв. Коломенського 1406 р. Це найдавніший з відомих на сьогодні списків ТП. Приналежність обох їх до спільного колись рукопису встановив І.І. Срезневський. У Сильвестрівському збірнику читається Одкровення Авраама (арк. 164 зв.), уривки якого навів Срезневський. Сам текст видано Н.С. Тихонравовим. Ним же видано апокриф за ТП Волоколамського зібрання № 549, XV ст.; дослідник уважав, що існують дві його редакції: одна в Сильвестрівському збірнику (він також увійшов до складу Уварівської Палеї, Державний історичний музей, зібрання Уварова, № 1304/85 XV ст.), тоді як інша версія предствлена Волоколамським списком (його видав Тихонравов)⁴². (3) РДБ, зібрання Костромської бібліотеки, ф. 138, рук. 320, рубіж XIV–XV ст., пергамент. (4) РДБ, Зібрання Троїце-Сергієвої лаври, рук. 38, самодатування 1406 р., пергамент, два стовп. 208 арк., це — Коломенськ., опублікована учнями Н.С. Тихонравова. (5) Російська національна бібліотека, Кирило-Белозерське зібрання, рук. 68/1145, XV ст. Крім традиційних статей, рукопис містить в своєму складі легенди «Суд Соломона»,

---

Anecdota graeco-byzantina. — М., 1893. Зміст списків вивчається: Сумникова Т.А. К проблеме перевода Исторической палеи // Изучение русского языка и источниковедение. — М., 1969.

⁴¹ Творогов О.В. Палея хронографическая // СККДР. Дослідник залишається під впливом твердження Істрина про вторинний по відношенню ТП характер ПХр. Є. Водолазкін зіставив Барсівський список Палеї (ДІМ, рук. 619, поч. 15 ст., прототип Повної Палеї) та Коломенськ. Позначка «рече», як уважав дослідник, слугувала за лапки давнього книжника, що мало відсилати читача до джерела цитування. Спостереження Водолазкіна привели його до висновку, що барсівський список є чорнеткою Повної Хронографічної Палеї. У цьому списку наявні певні позначення на берегах тексту, котрий можна уважати за скорочений текст ТП. Редактори перевидання ТП за Коломенськ. вважають, що зіставлення ТП і Хронограф П засвідчує наявність в тексті Коломенськ. типу залишків звільнення від апокрифічних джерел, котрі наводяться в Хронографічних видах Палеї (Див: Мильков В., Полянський С. Палея Толковая: редакции, состав, религиозно-философское и энциклопедическое значение памятника в свете истории его изучения // Палея Толковая. — М., 2002. — С. 705).

⁴² Див.: СККДР. — Вип. I. — С. 47–49.

«Оповідь про Соломона і Кітоврас», властиві для Хронографічної Палей⁴³. (6) ДІМ, зібрання Уварова, рук. 516/1303, XVI ст. Список має лакуни у порівнянні з Коломенськ. 1406 р., кінцеві частини палейного тексту в обох рукописах співпадають; міститься апокрифічне Откровення Авраама, видане Н.С. Тихонравовим⁴⁴. (7) Національна бібліотека України ім. В. Вернадського, колекція Київської духовної академії, рук. Аа 1292, рубіж XVI–XVII ст. Первинний опис, у тому числі рубрик, було зроблено М. Петровим, хоч дослідник визначив типологію пам'ятки, як Історичну Палею⁴⁵. В. Адріанова виявила лексичні особливості рукопису, котрі пов'язують його з рукописною традицією Київської митрополії, та вказала на відродження зацікавленості антиіудейськими пам'ятками у зв'язку з пожвавленням антиіудейських настроїв через появу в 60-х роках XVII ст. руху псевдо-месії Саббатая Цві. Проте, як удалося встановити, час творення рукопису припадає на раніший період. У порівнянні з іншими списками ТП, Аа 1292 подає вказівки на використані при компілюванні ТП джерела⁴⁶. Докладніший опис подано далі. (8) НБУ, колекція Почаївської Лаври, рук. 5, остання чверть XVI ст. Докладніший опис пам'ятки наводиться далі. (9) Бібліотека Литовської академії наук, колекція колишньої Віленської публічної бібліотеки, ф. 19, рук. 83, середина XVI ст. (10) БЛАН, колекція колишньої Віленської публічної бібліотеки, ф. 19, рук. 84, перша чверть XVI ст. (11) БЛАН, колекція колишньої Віленської публічної бібліотеки, ф. 19, рук. 262, перша чверть XVI ст., містить уривки Палей, крім того, фрагменти Ізборника Святослава тощо. (12) РНБ, зібрання М. Погодіна, рук. 1433, список XVI ст., 644 арк., папір, півустав. Додаткові статі: про створення абетки, Тлумачення про Соломонову чашу, запозичене з Життя Св. Кирила. (16) ДІМ, зібрання Чудовського монастиря, рук. 350, копія середини XVI ст., 525 арк., півустав, без початку. (13) Казанська духовна академія, колекція Соловецького монастиря, рук. 431 (653), рубіж XVI–XVII ст., 244 арк., півустав, завершується царюванням Савла. (14) Колекція Хиландарського монастиря, рук. 516, сербська копія 1633 р. Заголовок: «Ця книга буття небес і землі, викладена нашим св. отцем Йоаном Золотоустом, архієпископом Царгороду, про створення істот видимих і невидимих, а також про пришествя Хрис-

⁴³ Див.: Каган М.Д., Поньрко Н.В., Рожественская М.В. Описание сборников XV в. книгописца Ефросина // Труды отдела древнерусской литературы. — Т. 35. — Л., 1980. — С. 183.

⁴⁴ Тихонравов Н.С. Памятники отреченной русской литературы. — СПб., 1863. — Т. I. — С. 32–53.

⁴⁵ Петров Н.И. Описание рукописных собраний, находящихся в г. Киеве. — Вып. 1. — М., 1892. — С. 193–197.

⁴⁶ Про додатки до Палей зі «Сказання Афродитіяна» див.: Адріанова В.П. К литературной истории Толковой Палеи. — К., 1910. — С. 40–48.

тове, про втілення його і розпинання, воскресіння його і про його суд і Закон, заперечення іудейському» (Чи це може бути копією Ковельської Палей?). (15) Казанська духовна академія, колекція Соловецького монастиря, рук. 433 (863), 278 арк., XVII ст., скоропис, заголовок «Книга під назвою Палея, себто тлумачення буття небес і землі, викладена нашим Св. отцем Йоаном Золотоустом, архієпископом Царгорода, про створення істот видимих і невидимих, про Христове втілення, пришествя його на землю, іудейське заперечення та закликання народів». Назва тексту та рубрикація відрізняються від решти пам'яток ТП соловецького зібрання. У поясненні 4-го дня творення вміщено таблицю, котра вказує лише дні народження місяця. Укладення ТП в цьому варіанті приписується Золотоустові, тоді як в Румянцевській версії (рук. 297, йому подібний рукопис Соловецького зібрання 866) — Йоанові Дамаскіну. (16) ОСРК, РНБ, колекція гр. Толстого, F I. 85 (за описом № 78, XVI ст., 680 арк.). (17) ОСРК, РНБ, Колекція гр. Толстого, F I. 324 (за описом № 153, початок XVI ст., 251 арк.). (18) РДАДА РО МГАМІД, рук. 482, Палея XVII ст. (19) ДІМ, зібрання Вахромеєва, рук. 89, XVI ст. (20) Низка Палей міститься у зібраннях РДБ: ф. 98, зібрання Єгорова, рук. 13, півустав, 2 стовп., XVI ст., 463 арк.; рук. 236 Палея, розбитий; рук. 382, Палея і Книга Йоана Дамаскіна, скоропис, початок XVII ст.; ТП, рук. 489, скоропис, розбитий рукоп., половина XVI ст., 602 арк.; рук. 919, збірник, що містить Палею, XVII ст., півустав і скоропис; рук. 1523, Палея з додатком історії Буття до Давида, кінець XVI ст. Ще одна ТП міститься у зібранні Плігіна, БРАН (Санкт-Петербург).

Крім Палей, що визначалися як Толкові, Хронографічні Палей також побутували на теренах Київської митрополії. Це — т. зв. Крехівська Палея, уривки якої опублікував Іван Франко. На початку XVII ст. пам'ятка перебувала у родині Жолковських, а у 1620-х роках рукопис перейшов до Крехівського монастиря Св. Василя Великого. З середини XX ст. рукопис на зберіганні у Національному музеї у Львові ім. Андрея Шептицького⁴⁷. У Австрійській національній бібліотеці, Cod. Slav. 9 зберігається Ковельська Палея, за філігранями середини XVI ст.⁴⁸ Стосовно

⁴⁷ Піструй І.В. Крехівська Палея (історико-філософський аналіз). — К., 1992.

⁴⁸ Birkfellner G. Glagolitische und kyrillische Handschriften in Österreich. — Wien, 1975. — S. 204–210. У складі рукопису містяться такі частини: Арк. 1а–179а «Книга буття небес і землі викладена за святим отцем нашим Йоаном Золотоустом, архієпископа Царгороду, про створення живого невидимого й невидимого, а також про пришествя Христове та його втілення, розп'яття, воскресіння, про суд, закон, юдейську відмову». Початок: Бог поперед усіма часами, котрий не мав ані початку, ані кінця, будучи міцним передусім створив своє ангельство. Арк. 179а–182а «Про чотири камені, перший камінь». Поч.: Той, що іменується сердоліком вавилонським. Арк. 182а–218а «Про іконошанування». Поч.: Тож мовиться, коли створено книги Буття Мойсея, виоб-

Хронографічної Палей, то А. Турілов зауважив, що список початку XV ст. Державного історичного музею, колекція Є.В. Барсова, рук. 619, рубіж XIV–XV ст., 271 арк., що містить уривки Ізборника Симеона-Святослава, повне Житіє Костянтина-Кирила Філософа, Слово Методія, римського єпископа, про перших і останніх царів, є визначним для історії Палей. Тож Коломенська Палея, за спостереженнями дослідника, містить не початкову версію пам'ятки, а скорочену редакцію, створену на рубежі XIV–XV ст. в оточенні київського митрополита Кипріяна (1330–1406 рр.)⁴⁹. Історичну Палею окремо вивчала Малгомата Сковронек*

Коломенський список вийшов друком наприкінці XIX ст. і використовується як базовий для цього типу пам'яток⁵⁰; його нове видання не враховує різничань за іншими відомими списками⁵¹. Є. Водолазкін характеризує ТП як полемічну пам'ятку, чия поява була викликана історичними причинами. Серед них — взаємини між греками та іудеями у Візантії, між болгарами та іудеями за царя Симеона. Щодо укладання композиції тексту, то дослідник зазначає: типологічна екзегеза ТП розроблялася здебільшого на підставі П'ятикнижжя Мойсея. З просуванням її укладача по хронологічній вісі Старозавітного тексту, як вважає дослідник, йому забракло матеріалу, на що вказує те, з якими складнощами він надибував відповідні паралелі у другій частині пам'ятки. Через це роботу було припинено. Однією зі спроб продовжити текст Палей, як вважає Водолазкін, стало залучення т. зв. пророцтва Соломона, що до певної міри є повторенням думки О. Шахматова, схильного до умовляючих висновків⁵².

Значну увагу дослідники приділяють не антиіудейському характеру ТП, а витокам цієї пам'ятки, намагаючись приписати їй національні риси. Однак уже О. Михайлов, який вивчав уривки книги Буття пророка Мойсея у складі ТП, зробив протилежний висновок. За його спостереженнями, біблійний текст увійшов до складу ТП у тій мовній редакції,

ражені йому на горі. Арк. 197а «Про пошанування ікон». Поч: Бачу, що вчащає прихилитися кумирам тим. Арк. 211а «Ці книги Ісуса, сина Навинова». Поч.: Тож будучи по смерті раба Господнього Мойсея. Арк. 218а–281а Андрія Кесарійського, архієпископа Кесарії й Кападокії «Коментарі до Апокаліпса Йоана» в Потамі. Книги містять 318 віршів. Поч.: Господу моему, брату і причнику. Фрагменти також наводяться у публікації Ів. Франка Апокрифи і легенди з українських рукописів. — Т. I–III. — Львів, 1902.

⁴⁹ <http://www.pravenc.ru/text/77612.html>

* *Skowronek M. Palaca Historica: The Second Slavic Translation, Commentary and Text. Lódź, 2016.*

⁵⁰ Толковая Палея по списку, сделанному в Коломне в 1406 г. — М., 1892–1896. — Вип. 1–2.

⁵¹ Палея Толковая. — М., 2002.

⁵² *Водолазкин Е.Г. Новое о палеях (некоторые итоги и перспективы изучения палеиных текстов) // Русская литература. — 2007. — № 1. — С. 3–22.*

котра постала на теренах Київської митрополії щойно у XIII ст.⁵³ Дослідник звертав увагу на Кирило-Белозерський список ТП (РНБ, № 68/1145), де міститься т. зв. «Додаток до Палей». Цей «Додаток» є свого роду конвоєм до Повної Палей, що міститься також у вступній частині до Еллінських літописців⁵⁴. Серед них — «Полутово о двою на десять апостола», «Слово Йоана Богослова», «Тлумачення про Соломонів потир». ТП завершується тлумаченням Соломонових притч. О. Шахматов указував, що ТП не можна вважати перекладом з грецької на підставі наявного гебраїзму «маш'ях» (месія), де наявне «ш» (Коломенськ., стп. 383); також зустрічається слово «коуя» (березень) (Коломенськ., стп. 210)⁵⁵.

Т. Славова запропонувала класифікацію за титульними назвами Палей, зокрема, через атрибуцію цілого трактату Йоанові Золотоустому⁵⁶. Дослідниця звернула увагу на те, що атрибуція Золотоустові наявна у Ковельській, Почаївській, Київській (Дух. Академія Аа1292), Казанської духовної академії, Соловецьк. 433 (863) списках Палей. Атрибуції тексту Золотоустові бракує в ранніх списках Палей. Копііст, на думку Т. Славової, навів ім'я святого проповідника і отця Церкви задля прибільшення ваги пам'ятки в очах середньовічного читача, бо цей отець Церкви творив основи християнської доктрини, був автором писань проти іудеїв⁵⁷. Дослідниця спиралась на міркування Панайотова про те, що ТП і Житіє Св. Кирила мають паралелі, котрі вказують на первинність палейного тексту перед Житієм, що може свідчити про походження пам'ятки з-перед 880 року. Основна мета укладача — екзегетично-полемічна — доступно роз'яснити складні місця Святого Письма. Така мета реалізувалася через середньовічну екзегезу біблійного тексту, коли Старий Завіт трактувався як прообраз Нового. Відповідно, метод екзегези дозволяв церковним авторам добирати наступні паралелі, зокрема, із прикладами сучасності⁵⁸.

О. Шахматов уважав, що ТП пов'язана з іншою пам'яткою антиїудейської літератури — т. зв. «Пророцтвом Соломона»⁵⁹. Дослідник пропонував такий поділ палейних текстів: перша редакція ТП є Коломенський список; друга редакція — Палея, сполучена з хронографом, відома за такими списками (Синод № 211; Погод 1435; Погод 1433; Румянцев

⁵³ Варшавские университетские ведомости. — 1896. — № 1.

⁵⁴ Летописец Еллинский и Римский / О. Творогов. — Т. II. — СПб., 2001.

⁵⁵ Шахматов А. Толковая Палея и русская летопись // Статьи по славяноведению. — Т. I. — СПб., 1904. — С. 199–272.

⁵⁶ Славова Т. Тълковната Палея в контекста на стробългарската книжнина.

⁵⁷ Там же. — С. 40.

⁵⁸ Там же. — С. 20.

⁵⁹ Шахматов А.А. Толковая Палея и русская летопись. — Т. I. — С. 203.

1494 р., № 453; Синод 1477 р. № 210); третя ж редакція — коротка редакція Палеї. Шахматов уважав, що ТП є пам'яткою болгарської літератури, укладена св. Методієм, або ж його учнем грецького походження на підставі трьох дискусій, котрі провадив свого часу Кирило Філософ. Інше припущення О. Шахматова про виникнення також у Болгарії хронографічної редакції Палеї: в її текстовій основі лежить Толкова Палея з доповненими додатками з Біблії та декількома апокрифічними статтями. Завершальна частина, де викладалися пророцтва та новозавітні події загалом, замінена текстом хронографа, а саме текстом Амартола. Ще одне припущення О. Шахматова, що хронографічна редакція Палеї могла постати незалежно від тексту Толкової: обидві наближувалися завдяки спільним джерелам. Шахматов пов'язував три пам'ятки, а саме: початковий тип Глуначної Палеї, хронографічну редакцію Палеї та Промову Філософа. Перші три, на його думку, мали опинитися на теренах КМ не раніше XI ст., тоді як Промову Філософа внесли до тексту Найдавнішого літописного зведення разом із оповіддю про хрещення кн. Володимира, зміст якої, на його думку, постав на підставі оповіді про хрещення болгарського царя Бориса. О. Шахматов припускав, що сцени чи описи хрещення мають збіги, що видно у їх різних варіантах, як от «Оповідання проти латин», та це не означає, що оповідь про хрещення болгар мала вплив на літописний текст. Болгарська хронографічна редакція Палеї, як уважав Шахматов, стала підставою для укладення Початкового Київського зводу (кінець XI ст.): з неї запозичалися давні хронологічні дати та декілька уривків про дивні передвістки. Цей вид був підданий певним доповненням. Зокрема, на підставі руської редакції того хронографа, котрий можна визнати першовзірцем Архівського, перероблена в ній стаття про шарварок і розселення народів. Той самий хронограф, першовзірець Архівського, разом з хронікою Амартола, був використаний при укладенні «Повісті врем'яних літ»⁶⁰. Версія О. Шахматова має розбудований і складний характер, що спирається на багато припущень, подає уможлидну концепцію, де бракує достатніх текстологічних доказів. Слід зазначити, що списки палейних текстів відомі за рукописами XIV ст. і пізнішими. Всі ці рукописи походять переважно з теренів Центрально-Східної та Східної Європи. Балканські рукописи, які б свідчили про Кирило-Методіївську традицію, не збереглися, що не означає можливість створення чи перекладу цього тексту на Балканах. Крім того, припущення про безпосереднє болгарське походження палейних текстів впливали з теорії О. Шахматова про дві версії хрещення Володимира у складі ПВЛ і агіографічних пам'яток. Дослідник був під впливом візантійських згадок про дві версії хрещення царя Бориса. Цю модель він переніс на давне

⁶⁰ Там же. — С. 271.

руське літописання, здійснивши «реконструкцію» початкового тексту хрещення Володимира за пізнішими пам'ятками, чому шукав також підтвердження в інших пам'ятках.

Уже О. Михайлов, який досліджував мовні риси Вітхозавітних текстів, на підставі зіставлення ТП та давніх перекладів Святого Письма, що мали поширення на теренах давньої Київської митрополії, спростував твердження про балканське походження Палеї⁶¹. Серед біблійних джерел ТП наявні Книги Буття, Книга Вихід, обсяг котрої за Коломенськ. складає 20,5 арк. (з арк. 139 зв.), лише один розділ (15), котрий містить похвальні пісні Міріам і Мойсея, наводиться майже у повному складі, що підтверджується текстом ТП. Стосовно ж інших розділів Виходу, то вони використані зі значним вилученням початкового біблійного тексту⁶². Якщо припустити, що Палея являє собою твір Методія, то її текст в усіх відмінах-варіантах повинен був зазнавати незначних змін у основному тексті загалом, і у біблійному зокрема, — як методієвської Палеї, так і Коломенського списку. Однак біблійні фрагменти з книг Буття, як показав О. Михайлов, Виходу та Рут не збігаються з перекладом Методія. Натомість ці уривки мають текстуальні збіги з пізнішими рукописами, поширеними на теренах Київської митрополії. О. Шахматов зазначав, що при переписуванні та редагуванні могли відбутися зміни в перекладах Святого Письма. Працю такого редактора, як зазначає О. Михайлов, тяжко уявити через надмірну її складність, адже він мав узгоджувати нові переклади Старого Завіту з його відповідниками, цитатами, що містилися у тексті Палеї. Поява антиюдейської риторики у ТП здебільшого ґрунтується на зіставленнях оповідей про події Старого і Нового Завітів. Зокрема, про здобування води з каменя Мойсеєм, коли він за наказом Господа вдарив патерицею у камінь:

смотрн же велнкаго чюдесн жндовнне. еґа вґе сз бґо^м, тогда паде ман'на сз нбсе, н насытнстґ...нж еґа вґсте сз бґо^м. тоґа нзнестґ комаго камене, пнсте водґ. нж еґа шврзґосте са гд. тоґа нстоуннцн бывшн прґмо іґрлнмоґ нсзхоша. н тоґа шшаґн вод'ныа, нсак'ноґ жнвѣ вашь. (Коломенськ. арк. 130, Почаївський 173/173 зв.)

Або в іншому фрагменті про війну Амаліка з Ізраїлем, коли Мойсей зійшов на гору, де здійняв руки і простяг їх. Це ставало прообразом розп'яття Христа:

⁶¹ Михайлов А. К вопросу о происхождении и литературных источниках Толковой Палеи // Известия АН СССР по русскому языку и словесности. — Т. I. — Кн. 1. — Л., 1928. — С. 49–80.

⁶² Там же. — С. 77.

(арк. 173 зв.) вѣнѣ же жндовнне, гако єдннь бѣ мовсн вѣзвнздаа роуцѣ н прнгыбаа. нж єѣа провобразоваша тѣ хѣ сѣа, бѣїа простнраа роуцѣ. премогаше тѣ ннѣ.

Проти антиіудейських повчань на берегах палейних текстів ставилося «жид», що зумовлювало загальний характер палейного тексту та мало б поліпшувати витлумачення та розподіл рубрик на дві чи більше складових. Коли один уривок подавав фрагмент Старого Завіту, у іншому містилося екзегетичне тлумачення антиіудейського змісту.

Докладний огляд побутування Завіту дванадцяти патріархів здійснив Ч. Зібрт⁶³. У старочеській літературі Завіти поширювались з XIV до XVII ст. Дослідник припускав стосовно походження укладача Завітів, що ним мав бути вихрест-іудей. За іншою думкою, іудей мав укласти текст Завітів, а редагуванню його піддав християнин у II ст. н. е. У тексті наявні паростки становлення християнської догматики — пророцтва, котрі провіщують і прообразують спасительну місію Христа, але такі, що різняться від Нового Завіту. Кожен з синів Якова провадить бесіду зі своїм сином на смертному ложі, де оповідає про власний життєвий шлях засобом біблійних фраз. Самі ж сюжети оповідей мають позабіблійне походження: їх запозичено з апокрифів та іудео-християнських оповідок. Список Завітів наявний у рукописі, що містить Переяслово-Суздальський літопис. Завіти в Палеях наявні у двох версіях: повній і короткій. Повна міститься в Синодальному рукописі 1477 року, тоді як скорочена — в рукописі Олександро-Невської лаври та Коломенському списку. Іван Франко свого часу видав Завіти за Крехівськ., хоч і не за версією ТП. У Чехії тексти Заповітів побутували з XIV ст. у обох версіях: латинській та народній, а з XV ст. з'являються друковані версії. У передмові, котру наводить Ч. Зібрт, говориться, що на латину текст Завітів перекладався з грецької. Ч. Зібрт наводить саму легенду про походження тексту: оскільки тривалий час Завіти викликали «заздрість» у іудеїв, їх переховували так, що навіть давні тлумачі Святого Письма не могли його віднайти. Аж нарешті греки, «охоронці старих звичаїв», відкрили його. Завіти приховувалися, позаяк містили неспростовні й очевидні пророцтва про Христа⁶⁴.

Сліди користання апокрифічною книгою «Завіти 12 патріархів» містяться не лише в християнській писемності. Вони фіксуються також в равіністичній літературі; Оріген і Тертуліан були обізнаними з нею також. Якщо перший усвідомлював неканонічність цього твору, то дру-

⁶³ Č. Zibrť, Staročeské Poručení patriarch dvanadcti synův Jakobových (Testamenta XII patriarchum) // Časopis Musea Království Českého. — Roč. LXXXVI. — Sv. 1. — 1912. — S. 1–80.

⁶⁴ Ibidem. — S. 63.

гий радше ні⁶⁵. Зацікавленість Завітами у християн цілком зрозуміла: якщо читач сприймав їх за оригінальний твір, то мав перебувати під враженням надзвичайної прозорості вдаваних пророцтв про Христа. Надважливе значення цей христологічний матеріал набував у контексті боротьби з іудаїзмом. Найбільш важливим засобом захисту євангельського вчення від іудейських підступів, пише О. Смирнов, завжди вважався вказівний сенс вітхозавітних подій та безпосередні пророцтва в писаннях Старого Завіту про Христа. Завіти залучалися до різноманітних творів, що побутували на теренах візантійсько-слов'янського простору, зокрема, до книг, призначених для суто церковного використання — Прологів та Четьїх Міней. «Завіти 12 патріархів» набули поширення в київській традиції не як окремий твір, а інтерполяція до Хронографу (зокрема, Йоана Малали). Як уважав дослідник, апокриф залучався як певна модель «Повчання Володимира Мономаха своїм дітям», коли він оповідає про свої героїчні вчинки та небезпеку, котрій при цьому піддавався. Ці сюжети, продовжує протоєр. Смирнов, являють переробку Завіту Юди (1-9 розд.). Палейна ж оповідь про продаж Йосипа та випробування долі запозичена з Завітів Завулона (1-4 розд.) та Йосипа. Оповідь про 12 коштовних каменів у каблучці першосвященика запозичено також з Завітів. Ще одне спростування давнього походження палейних текстів — це те, що латинський переклад апокрифу набув поширення у Західній Європі щойно з XIII ст., слов'янський переклад теж з'явився досить пізно: він міститься здебільшого в Палейх одразу після оповіді про смерть Якова. Як указував дослідник, з попередньою оповіддю Завіти пов'язані такою нарацією: сини Якова після його смерті боялися помсти з боку Йосипа за завдані йому страждання, тож звертаються до нього з проханням про прощення гріхів. У відповідь на це прохання Йосип звертається до власних братів й синів з оповіддю, котра міститься в Завіті Йосипа, а потім наводяться Завіти Рувима, Симеона тощо. О. Смирнов зазначав, що йому відомий лишень єдиний список Завітів, що побутував на теренах Київської митрополії як окремий текст — у Архівському збірнику (РО МГАМИД, РДАДА) з літописом Переяслава Суздальського, перед котрим уміщено хроніку Йоана Малали⁶⁶. Текст Завітів у Палей та Архівському збірнику містить лише окремі розбіжності: помилки церковнослов'янського тексту перекладу з грецької містять

---

⁶⁵ Смирнов А. Заветы двенадцати патриархов, сыновей Иакова. Введение в русский перевод // Ученые записки Императорского Казанского Университета. — LXXVIII. — Кн. 8. — 1911. — С. 5.

⁶⁶ Там же. — С.10.

спільні у обох версіях похибки. Тож обидва тексти сягають єдиного протографу⁶⁷.

О. Ристенко зауважував щодо легенди про св. Георгія⁶⁸, що в рукописах вона поділяється на такі списки: (1) ТП; (2) легенда в інших кодексах, котрі в свою чергу можна поділити на 5 редакцій. Найбільшу близькість Палейна версія відображає щодо редакцій Пг1 та Пг2 (себто першої та другої). Зіставлення проводилося дослідником на підставі

---

⁶⁷ Там же. — С. 21. Відтворення архівського списку: *Тихонравов Н.С.* Памятники отреченной русской литературы. — СПб., 1863. — Т. 1. — С. 146–232; Іван Франко відтворив список Завітів з рукопису Крехівської Палеї у своєму виданні (Апокрифи і легенди з українських рукописів. — Т. 1, Львів, 1896), де навів різночитання за Архівською версією. Кожен з 12 завітів укладено за подібною схемою: на початку патріарх оповідає події власного життя, щоб виділити якусь особливу рису власного характеру; надалі подає настанови дітям.

⁶⁸ *Рыстенко А.В.* Легенда о св. Георгии и драконе в византийской и славянорусской литературах. — Одесса, 1909. — С. 175–186, 204–220. Стосовно походження легенди про Георгія та диявола, то Ристенко погоджується з думкою А. Веселовського щодо ролі богомилів у поширенні дуалістичних легенд. Щодо шляхів потрапляння легенди, то дослідник указував на Грецію і Вірменію, що перебували під перським впливом. Відбулося перенесення оповіді про диявола в історію про бій з драконом. Дуалістичне вчення трактує творення світу завдяки спільній, хоч і протележній в спрямуванні, творчості Бога і диявола (С. 120–122). Основні складові Георгієвської легенди — тортури і диво, бій з драконом, зустріч з дияволом — мають східні коріння. Латинський варіант легенди потрапив до *Legenda Aurea* (С. 242) у колекції Московської синодальної бібліотеки, рук. 122 міститься рукопис українського походження, де на початку наведено Палей, приписувану Йоанові Золотоустому. На першому ж аркуші її міститься анти-іудейський пасаж «вопрошаю тя жидовине». Обривається текст на викладенні історії Авраама. За Палейю наведено статті, серед яких — легенда про Георгія — мордування та диво з драконом. Текст наведено на староукраїнській мові, що належить до 2 редакції легенд за класифікацією Ристенка. Зміст оповіді в палейній його редакції подає історію про палестинське місто Наподавай (Перекручене Нагава), неподалік якого містилося велике озеро, де мешкав великий звір. Він шкодив мешканцям, інколи забивав свистом. Тоді цар цієї місцевості запропонував, аби кожен з родини віддавав юнака чи дівчину, тоді з нащадків кожної родини буде надано фіру богам. Коли ж черга надійде до царя, то він віддасть свою юнку, а цей звір є богом міста. Така промова була близькою мешканцям, позаяк вони були ідоловірцями, не знали християнства. Тож вони почали раз за разом офірувати своїх синів і доньок, залишаючи їх на камені біля озера щодня. Нарешті, коли кожен приніс свою жертву, то черга дійшла до царя. У ті часи в Диосполісі мешкав чоловік на ім'я Геронт з дружиною Поліфонією та сином Георгієм, котрий був охрещеним. Кріпкий тілом і сповнений духовних дарунків Владики Христа, господь вислав його у путь, аби порятувати того, хто гине, і таким чином уславитися. Георгій звернувся за молитвою до Бога, від якого отримав благословіння. Коли вийшов змії, то отроковиця за наказом Георгія пов'язала йому на шию свою пов'язку, повела до міста. Святий Георгій сказав, якщо вони переймуться вірою до Бога, тоді отримають порятунок. Коли мешканці засвідчили свою віру в Христа, то Георгій відтяв змієві голову. У притворі храму він почепив свій щит, котрий висить силою Святого Духа.

Коломенського списку. Тож О. Ристенко зазначив, що при внесенні легенди до складу палейного тексту відбулося використання палейного матеріалу загалом. Тому дослідник приходиться до висновку, що текст Палейі укладав один автор, оскільки внесення в Житіє Юрія Змієборця уривків з попереднього тексту має підтверджувати те, що укладач намагався надати текстові певної гомогенності. У списку Кирило-Білозерської Палейі XV ст. вилучено цілковито Житіє Григорія⁶⁹. Ристенко прийшов до висновку, що тип ТП з Житієм Георгія слід уважати за найстарший, тоді як тексти ТП без легенди є відповідно пізнішими⁷⁰.

О. Ристенко присвятив ТП окрему роботу, де зазначав, що серед апокрифічних творів у її змісті фіксуються «Завіти 12-ти патріархів», «Слова Йоана Золотоуста про смерть», «Легенда про хресне дерево». Стосовно списку Троїцької лаври рук. 39 (арк. 195 зв.–200 XIV ст.). О. Істрін і Карнієв звернули увагу на фрагменти, що є спільними з іншим типом церковно-слов'янської книжності — «Золотим сволоком»⁷¹. Уривки з Житія Юрія Змієборця відсутні у волинських Почаївській і Милецькій Палейях, тож вони можуть відображати інші її версії.

* * *

Палейя Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, Аа 1292 (Милецький монастир, рук. 114 (Аа 1292), нині фонд 303) містить на оправі дату: 1671 р. Це позначення В. Адріанова сприймала як безпосередню вказівку на датування кодексу⁷². До того ж, дослідниця зафіксувала такі явища кодексу: на берегах чи в тексті докладно позначається походження цитування, тоді як в інших копіях такого роду вказівок бракує цілковито. Також помилкові вказівки в інших копіях, виправлені у списку Аа 1292; ці вказівки дозволяють говорити про переписувача цієї копії як людину ерудовану, добре обізнану з книгами Старого і Нового Завітів. Дослідниця вважала, що рубрикація змісту ТП дозволяла слідкувати пильніше за вкрай заплутаним змістом ТП. Для повної характеристики копії Аа 1292 В. Адріанова звертає увагу на інші факти, котрі

⁶⁹ У Синодальному списку Палейі цього Житія також бракує. Крім цієї розбіжності, фіксується ще одна, а саме—додаток у Кирило-Білозерській наприкінці:

се от соломона с҃да мало во кратцѣ спншемъ, іакѡ рѣ писанне пытаннемъ рѣшаеть.†
Див.: *Ристенко А.В.* Легенда о св. Георгии и драконе в византийской и славянорусской литературах. — С. 183).

⁷⁰ *Ристенко А.В.* Легенда о св. Георгии и драконе в византийской и славянорусской литературах. — С. 220.

⁷¹ *Ристенко А.В.* Материалы для литературной истории Толковой Палей. — Вып. 1. — С. 14.

⁷² *Адрианова В.П.* К литературной истории Толковой Палей.

наближають її до інших копій ТП так званої 1-ї редакції там, де вони мають розбіжності з Коломенською. На її думку, список Милецького монастиря Аа 1292 краще зберігає початковий текст ТП, аніж Коломенський, у ньому наявні збіги з Кирило-Білозерською копією XV ст. Філігрань рукопису за альбомом Лауцявічуса № 1546=1597–1601 р., 1547=1599 р. Півустав, легкий нахил праворуч, 32 рядки, 8 арк. у зшитку, дзеркало тексту 130<260>230 мм, розмір арк. 195<345>288 мм, відстань від дзеркала тексту до лівого краю 50 мм, до правого 24 мм, до нижнього 40 мм, до верхнього 20 мм висота рядка 8 мм, висота літер 2 мм, кількість арк. 222+2. Позаяк опис рукопису подано у Миколи Петрова, наводимо лише початкові розділи Палей⁷³.

[арк. 4] гла̅ а̅ за̅ а̅ с̅а̅ кн̅н̅га̅ вы̅т̅н̅а̅ не̅в̅ес̅ н̅ з̅ем̅н̅. н̅з̅л̅о̅ж̅е̅н̅і̅е̅ н̅же̅ в̅ъ̅ с̅т̅ы̅ ѿ̅ца̅ на̅ш̅е̅ і̅ ѿ̅ з̅л̅а̅ѿ̅ста̅. ар̅х̅н̅е̅п̅п̅а̅ к̅о̅с̅та̅н̅т̅н̅на̅ г̅ра̅да̅. ѡ̅ с̅ъ̅т̅в̅о̅р̅е̅н̅і̅н̅ т̅в̅ар̅н̅ в̅н̅д̅н̅м̅ы̅ н̅ не̅в̅н̅д̅н̅м̅ы̅. н̅ ѡ̅ п̅р̅н̅ш̅е̅ств̅і̅н̅ х̅в̅ѣ̅. н̅ ѡ̅ в̅ъ̅п̅л̅о̅щ̅е̅н̅і̅н̅ е̅го̅. ѡ̅ р̅ас̅п̅а̅т̅і̅н̅ н̅ ѡ̅ в̅о̅ск̅р̅е̅н̅і̅н̅ н̅ ѡ̅ с̅д̅ѣ̅ е̅го̅. н̅ ѡ̅ з̅а̅к̅о̅н̅ѣ̅. н̅ ѡ̅ ѡ̅в̅е̅р̅ж̅е̅н̅і̅н̅ ж̅н̅д̅о̅в̅ь̅с̅т̅ѣ̅м̅ь.

[початок:] б̅ъ̅ п̅р̅е̅ж̅е̅ в̅с̅ѣ̅ в̅ѣ̅к̅ь. н̅н̅ на̅ч̅а̅ла̅ н̅м̅ы̅н̅. н̅н̅ ко̅н̅ца̅. і̅а̅к̅о̅ б̅ъ̅ с̅н̅л̅е̅. п̅е̅р̅в̅о̅е̅ с̅ъ̅т̅в̅о̅р̅н̅ а̅г̅г̅л̅ы̅ с̅во̅ѡ̅, д̅х̅ы̅ н̅ сл̅о̅ѿ̅г̅ы̅ с̅во̅ѡ̅ ѡ̅г̅н̅ь̅ п̅а̅л̅ѡ̅ і̅а̅к̅о̅ в̅ъ̅т̅в̅е̅н̅ы̅н̅ д̅ѡ̅д̅ь̅ в̅ы̅п̅н̅с̅ѧ̅. н̅ д̅е̅с̅ѧ̅ ѿ̅н̅н̅ѡ̅ с̅ъ̅т̅в̅о̅р̅н̅ б̅ъ̅.

[арк. 15, кінець:] то̅ па̅к̅ы̅ по̅то̅м̅ь̅ на̅ с̅во̅е̅ ѿ̅н̅с̅м̅ѧ̅ в̅ъ̅з̅в̅ра̅щ̅а̅е̅т̅с̅ѧ̅. е̅с̅т̅ь̅ о̅ѿ̅в̅о̅ в̅ѣ̅д̅о̅м̅о̅ на̅с̅та̅в̅а̅н̅і̅е̅ е̅го̅. п̅р̅н̅л̅а̅га̅ю̅щ̅н̅ ко̅ к̅н̅н̅ж̅н̅ы̅ м̅і̅ц̅е̅м̅ь. п̅е̅р̅в̅о̅е̅ ѡ̅ л̅ѣ̅т̅о̅ к̅р̅ѡ̅га̅ л̅о̅ѿ̅н̅н̅а̅го̅ г̅е̅н̅в̅а̅р̅ѧ̅ по̅ѿ̅н̅н̅а̅е̅т̅с̅ѧ̅. по̅ к̅н̅н̅н̅о̅м̅ѡ̅ в̅ ѿ̅ж̅ж̅ѧ̅ с̅в̅ѣ̅т̅н̅ѧ̅н̅.

за̅ч̅ѧ̅ б̅. л̅ѣ̅т̅о̅ ѧ̅ к̅р̅ѡ̅ л̅о̅ѿ̅ ѧ̅.

[початок:] г̅е̅н̅в̅ѧ̅с̅к̅ѧ̅ ѡ̅ л̅о̅ѿ̅на̅ на̅с̅та̅н̅ѣ̅ ѧ̅ л̅ѣ̅т̅а̅ к̅н̅н̅н̅ѡ̅ д̅е̅к̅ѧ̅р̅ѧ̅ в̅ъ̅ к̅ѧ̅. а̅ ко̅н̅ч̅а̅е̅т̅с̅ѧ̅ к̅н̅н̅н̅о̅го̅ в̅ъ̅ ѿ̅ г̅е̅н̅в̅а̅р̅ѧ̅. а̅ ф̅е̅в̅р̅ѧ̅с̅к̅ѧ̅ л̅ѧ̅на̅ на̅с̅та̅н̅ѣ̅ г̅е̅н̅в̅а̅р̅ѧ̅ к̅ѧ̅ а̅ ко̅н̅ч̅а̅е̅т̅с̅ѧ̅ ф̅ѣ̅ з̅ѧ̅.

[кінець:] н̅о̅ѧ̅р̅с̅к̅ѧ̅ л̅ѧ̅на̅ на̅с̅та̅н̅ѣ̅ ѡ̅ во̅ к̅ѧ̅. а̅ ко̅н̅ч̅а̅е̅т̅с̅ѧ̅ н̅о̅ѧ̅ во̅ к̅ѧ̅. д̅е̅к̅а̅б̅р̅с̅к̅ѧ̅ л̅ѧ̅на̅ на̅с̅та̅н̅ѣ̅ н̅о̅ѧ̅ во̅ к̅ѧ̅. а̅ ко̅н̅ч̅а̅е̅т̅с̅ѧ̅ д̅ѣ̅ка̅ во̅ к̅ѧ̅.

[арк. 20] за̅ г̅. ѡ̅ к̅р̅ѡ̅ж̅н̅ с̅л̅н̅е̅ч̅н̅ѡ̅.

[початок:] г̅л̅ю̅т̅ ѡ̅ п̅н̅с̅м̅е̅на̅. к̅ѡ̅ма̅ ѡ̅л̅і̅н̅ ѧ̅ с̅л̅н̅е̅ч̅н̅ы̅н̅ к̅р̅ѡ̅ ж̅е̅м̅н̅а̅го̅ к̅р̅ѡ̅ж̅а̅. то̅л̅ма̅ ѡ̅л̅і̅н̅ ѧ̅ ж̅е̅м̅н̅ы̅н̅ к̅р̅ѡ̅ж̅, л̅ѧ̅н̅н̅о̅го̅ к̅р̅ѡ̅ж̅а̅. г̅л̅ю̅т̅ь̅ ѡ̅ т̅н̅н̅ н̅же̅ ѡ̅с̅т̅р̅о̅н̅о̅м̅і̅н̅ т̅ѡ̅ х̅н̅т̅р̅ѣ̅н̅ н̅з̅в̅ы̅к̅л̅н̅ с̅о̅ѿ̅т̅.

[кінець:] н̅о̅ ѡ̅т̅р̅ы̅г̅н̅н̅ с̅р̅ц̅е̅ с̅во̅е̅ ѡ̅ на̅о̅ѿ̅ч̅е̅н̅і̅ѧ̅ з̅л̅а̅. н̅ п̅р̅н̅н̅к̅н̅н̅ ѡ̅ с̅л̅а̅в̅ѡ̅. е̅н̅ же̅ ѡ̅ д̅ѧ̅г̅л̅н̅ ж̅е̅ла̅ю̅щ̅е̅ п̅р̅н̅н̅к̅н̅ѡ̅т̅н̅. е̅же̅ т̅ы̅ с̅а̅м̅о̅в̅о̅л̅ь̅с̅т̅в̅ѡ̅ с̅во̅ѡ̅ н̅ не̅в̅ѣ̅р̅ь̅с̅т̅в̅ѡ̅ л̅н̅ш̅а̅е̅ш̅н̅с̅ѧ̅.

[арк. 22] за̅ д̅. ѡ̅ ѡ̅б̅л̅а̅ц̅ѣ̅.

⁷³ Петров Н.И. Описание рукописных собраний, находящихся в г. Киеве. — Т. 1. — М., 1891. — С. 193–197.

[кінець:] тако оубо н нѣцин соуѣ жнвѣщѣн. с поганамн поганѣн. н сз хрестіаньмн хрестіане. н сз невѣрнымн невѣрнын.

зѣ ат. ѡ сезоулан.

[початок:] есть оубо нна птнца нарнцаемаа зезгоула. е оубо птнца таа злонравна сжщн. егда оубо народѣн. то во нны птнцѣ гнѣзда ганца своа нзносна. сама же своємѡ гнѣзда не есть храннѣте. но нны птнцѣ ѡ роды своа предаѣ за несытость чрева своего. мы же оубо не ѡ стѣ аплз. н ѡ вашем братіа. въз чннь аггльскын зовѣщн глѣмь, с с с гб въз тронцн не разлзучно.

зѣ бт. ѡ меренѣ неѣтон рнбн.

[початок:] ет оубо нна рыба зовемаа мерена. нечнста ет дѣнство. н велмн сквѣна. егда оубо настанѣ нерѣт еа. тогда нщѣ гадовнтого змѣа на сзмѣшеніе. прнлзущѣн же са в тое время змѣн.

[кінець:] н сзтворн гб всакѡ дшю жнвотныѣ. таже нзведоша воды. н всакѡ птнцю пернатѡ по родѡ. вндѣвже оубо гб бѡ. н блѣва глѡ. растѣтеса н множѣтеса. н нспоннѣте воды. н птнцѣ рече. да оумножнѣтеса по землан. н быт вецѣ н бы оутро днѣ шестын.

зѣ гт. слб іѡа злаѣт ѡ тварн бжї н же блѣн држгѣ же не блѣн вопрошеніе.

[початок:] възпрошаю та жндовнне. рѣ стѣ іѡа злаѣт во глаголѣ, поучто егда гб слнце н мѣць сзтворн н не блѣн. н егда древа н травѡ не блѣн. н егда повелѣ нзынтн парашемѡ плазашемѡ н ныраюшемѡ то блѣн.

* * *

Рукописний відділ Бібліотеки Литовської академії наук, Вільнюс, фонд 19, рук. 83. Загальний опис рукопису здійснив Ф. Добрянський⁷⁴. Перші три аркуші кодексу не заповнені текстом і не охоплені наскрізною сучасною нумерацією, хоча походять з того самого рукопису, є його складовою частиною. Останні п'ять аркушів (арк. 351–356), долучено до рукопису і писано іншою рукою, тією ж, що вставлені 3 арк. в тексті самої Палеї. У рукописі 8 арк. у зшитку, дзеркало арк. 210<373>313 мм; дзеркало тексту 130<257>227 мм, висота рядка 10 мм, висота літер 4 мм, крім того, наявна додаткова подвійна розмітка для письма, що обмежує дзеркало тексту, кількість рядків 24. Філіграні за Лауцявічусом: «вепр» № 3657=1551–1554 pp.; «вепр» № 3666=1535. Щодо вставних арк. 175–180, то вони мають інше дзеркало тексту 125<260>221 мм, кількість рядків 23. Верхня кришка кодексу містить витиснутий напис «пална», арк. 1 ілюмінований.

⁷⁴ Добрянский Ф. Описание рукописей Виленской публичной библиотеки. — Вильнюс, 1882. — С. 144–150.

[арк. 40, кінець:] вставляю оубо подроужіа своа, н самн содомскы смѣшают'са. тзго же рѣ^а чнста^т входы своа, пѣ лнца н сѣца.

Ѡ вѣ. о фока^х.

[початок:] соутъ оубо нны рыбы нарицаемы фокы. н ѣ н нравъ н вбычан ѣ. егда чуда чєго пережаствѣт'са. тз паку вѣ смртнѣю оутробоу вѣмк'ноут'са.

[кінець:] н вблнчаемн Ѡ нн^х, паку сѣкрываѣ адь свон.

[арк. 40] Ѡ вѣ. о фннк'сн.

[початок:] естѣ оубо вѣ велцен, ѣдн птнца, нарицаемаа фннк'сѣ. в нен же дѣв прркъ, вѣ сѣ вглмѣ рѣ, правѣннкъ тако фннк'сѣ процѣте. тз та оубо п'тнца єдно гнѣз'дннца є.

[арк. 41, кінець:] н вѣ вѣрь, н вѣ заоутра днѣ шестын. рече іван'нѣ злѣустыѣ вѣ влѣ^х.

о блвѣн Ѡ дѣ.

[початок:] вѣпрошаю же та жнѣнне. пошто егда вѣ члнце н мѣц сѣтворнн не блвн. н егда дрєвєса н трѣвѣ, не блвн. н егда повелѣ нзытн парашемоу.

[арк. 56 зв., кінець:] нн' же вѣ дрѣвєсѣ. такоже оубо н агглы бес'плзт'нын вєстєлесны сѣтворн. дшѣ оубо влѣчскоу плзт'ію н телєсѣ обложн.

влѣ сті о члцѣ.

[початок:] семоу^е оубо жнвотоу вбрѣ простѣ вѣ. просто оубо чода, горѣ зрѣн н кѣ твор'цю. н дша влѣа нѣ, тако дша скот'а н п'тнчѣ. скот'а оубо дша н п'тнчѣ. крѣвѣ є Ѡ зємла н Ѡ вода. тако же н плѣ ѣ є.

[арк. 57, кінець:] н Ѡ єства почтена, да тавѣ оубо є такоже тз не вѣ дша, нжтѣ га оубо вѣ.

о дшн. дѣшеніє оубо жнвотное вѣдоуноу Ѡ зѣ бесплзт'но. не вѣмнн не рѣвм'нон. Ѡ телєсны тѣзстотѣ Ѡлоучєно. нж тѣк'мо бѣжнмѣ творєніємѣ. н вѣ влѣкѣ вѣ дшоу жнвоу.

[арк. 57, кінець:] тако н наша телєса рѣшєсєа коуп'но вѣставн вѣ. нз такоже рѣ пнсаніє.

Ѡ нѣ. о оудѣ телєны^х.

[арк. 57 зв., початок:] сѣзда вѣ влѣка. тз ннчтже не сѣтворн вѣз лѣпоты. нз на трѣбованіє вѣто н на лѣпотоу. двѣ оубо оун нмѣтн на потрѣбоу н на лѣпотоу. нз зра свѣтло творн н лнце. смотрн же тако н слоуѣ нмѣть трѣбованіє.

[арк. 58 зв., кінець:] Ѡ сѣца во рѣ нсходѣ помышленіа лоукаваа. н на в'са та лнхаа, протнв'нн сѣ помыслн оума.

Ѡ вѣ. о оумѣ.

[початок:] оумѣ оубо бесплзтєнѣ. аще н вѣ малѣ тѣлє, нз вѣнчода н в'сю зєм'лю є. н вѣ нѣнаа прѣлѣтаа. кнма крнлома, вѣлнтаєть на вѣсостѣ.

[арк. 61, кінець:] з'вѣрїе н скоты гадн н п'тнца. твон стрѣх н т'репѣ надъ в'сѣмн рѣ да бжде. н тако црѣа земны вешемъ на нмн поставн.

Ġ К̄. о едемѣ, н о ран.

[початок:] н насѣдѣнъ гѣ бѣ ран, въ едеме на възстоцѣ. едемъ же оубо скѣпѣт'сѣ пнша блговон'на н блгоцвѣт'на. роз'но зраку во ню подажшн. пнша бѣ печал'на, веселашн оум' н срѣце.

[арк. 63 зв., кінець] въ ню же н дръжавоу смртноую разроушн. н гоувнтѣство попра. н оупражнн възскренїе нз гроба.

Ġ К̄а. о жен'нѣ н тварн.

[початок:] жена же н еще не бѣ сзтворена. нъ такоже рѣ въ пнсанн гѣ бѣ. не добро ѣ влкоу еднномъ бытн. н възложн гѣ бѣ сзнь на адама, н оуспе. н възза шестое ребро его, сззда женоу емоу.

Ġ К̄в ѡ ог'нн.

[арк. 66, початок:] аще лн оубо прѣстаеш ма ѡ огннѣ рѣствѣ. глѣ тако ннкзгда же рѣтъ бѣ да бжде огнь. глѣтъ оубо пнсанїе. тако възсѣ пѣ дѣнствнѣншїа, ѡг'наа вещь сложена.

[арк. 66 зв./67, кінець:] такоже н бжт'звнын дѣдъ рѣ. въ рлд псал'мѣ глѣ. нз'вода вѣтры ѡ скровншъ своѣх. н възносѣ ѡблаку ѡ конецъ зем'ла.

[арк. 67] Ġ К̄г. о млзніахъ, н о громѣ.

[початок:] н мол'нїа въздъжъ сзтворн. глѣтъ бо пнсанїе, егда въззвѣють тн пѣнѣнн вѣтрн велнцїн. н сражают'сѣ сзпротнвѣ прѣвелнкы ты облаку. н тѣ авїе ѡбычан ѣ нспоушатн млзніа.

[арк. 70, кінець:] н всѣ сзблюдяюшемоу, н в'сѣ слоуж'боу прїем'люшемоу, н строашемоу в'сауьскаѣ бгоу.

[арк. 70 зв.] Ġ К̄д о з'мін.

[початок:] змїа же бѣ моудрѣншн възсѣ з'вѣрїн сжшн по зем'лн. моудра оубо рѣсѣ змїа не смысломъ, нъ прѣльстїю. нм же възможе тако агглы прѣл'стї пръвоздан'наго. да тѣмъ н злок'з'ны н дѣво, ѡпадаы н славы бжїа н свѣтлостн, ѡ грѣшнвѣ помысла своего.

[арк. 72 зв., кінець:] н сзшнста себѣ лнствїе سموков'ное. н сзтворнста себѣ прнпоасанїе.

Ġ К̄е. възпрѣ, ѡ наготѣ адамовн. н евжннѣ, н о снѣдн дрѣва посрѣ раѣ.

[кінець:] да вѣсн лн поучто крываетѣ адѣ н ева. поучто лн въззаконнсѣ дрѣво посрѣдѣ раѣ. како рѣсѣ жена ѡ моужа весѣмене. понеже сзбою хоташе спасн влч'ство. н ѡ дѣцѣ роднтнсѣ.

Ġ К̄з. о зачатїн. мл'аденца.

[арк. 78, початок:] оувѣдѣвъ же рѣ адама женоу свою зачен'шоу. се паку оубо ѡ небытїѣ въз бытїе роднтелема прнвѣтъ влка бѣ. бытїе роднтелема прнвѣтъ влка бѣ. по закон'нѣн слоуж'бѣ танннѣн н вран'нѣн, възз'в'рѣнїемъ ѣства.

[арк. 101 зв.] тако вы оубннцн нарекоствѣ. тѣмже н сзбышася на вѣ рѣнїа прѣруцкаа. нз мы на прѣлежащее вѣзвратнм'са.

Ġ лд. о завѣтѣ дроугы.

[початок:] рѣ гв бѣ ноевн н снѡ его с ннмь глв. се азъ вѣзвнзаю завѣт мон вамь. н сѣменн вашемоу по вѣ. н всакон дѣшн жнвоушен сз вамн. н ѡ п'тнцъ н скотъ н вѣсѣхъ з'вѣрен зем'скы елнко сз вамн.

[арк. 102, кїнець:] тз же дхъ ѣ крзхокъ вел'мн. да такоже наунеть рѣднратн вблaky дхъ тз оуготоваа пѣ водѣ, н пролнваетъ ю вѣ облакы.

Ġ лд. сказанїе о доугзѣ.

[початок:] не просто же оубо се знаменїе, трнлїна бо ѣ доуга. ово оубо урзлено. ово же бѣло. ово же зелено. да зелен'ство ея.

[арк. 107, кїнець:] вѣ шнротоу же ѡ прзснды н вакторъ, до еѣнпїа н кнлнкїа. такоже просто рещн ѡ вѣстѣ да нже н до полоуднїа.

Ġ лѣ. нмена мѣстѣ, по нї же расплѣшася снѣве снфовн.

[початок:] нмена же снмь мѣстомь, по ннм же расплѣшася снѣве снмовн. ѡ. прзснда, б. ватрь. г. сурїа. д. мндїа. е. вавлонїа. з. іер'доуна. д. мндїа.

[арк. 107 зв.] Ġ лз. хамово племя.

[початок:] ѡ хама же сїн соутъ рожшїнся н разѣленїа гззы ѡ. еѣѡпн. б. троплодоу. г. аг'геон. д. гагагннон. е. савннон. з. хфогѣа гон. з. ел'ланнон. н, егуптн. ф. фнннтесь.

[арк. 110 зв./111, початок:] нже ѡ аѣта гззыцн нзыдоша, н вѣ частїе го сѣдаты. ѡ. гззыкъ варѣкын. б. словенскъ. // г. чюдъ. д. тамь. е. лопь. з. пер'мь. з. корела. н. печера. ф. югра. і. лнтва. дт. атввзн. бт. п'роуен. гт. нед'рова. дт. мера. ет. мор'два. ст. мещера. зт. моурома. нт. корась. фт. знмѣголо.

[арк. 111] Ġ лз. ѡ стол'пномь раздроушенїн.

[початок:] по рѣдѣленн же оубо гззыкъ. бѣ вѣтромь велнкѣ рѣдѣленн же оубо гззыкъ. бѣ вѣтромь велнкѣ разроушн стлзпъ. н ѣ останокъ его межоу аснра н вавлона. на полн нарнцаемѡ сенарь. еств же останокъ стол'па на высотоу н вѣ шнре мѣра его лакѣ, е. н. в. н л. г.

[арк. 119 зв., кїнець:] вѣ же оубо авраамь лѣ с.н.д. егѣ ѡвртѣза плѣт конечнуюю севѣ. н нзманль снѣ его, гт. лѣ вѣ.

Ġ лѣ.

ѡ трїцн явленїе нзвѣсто.

[початок:] вѣ же оубо авраамь стран'нолюбець. жнва оу дѣва мамвртѣнска. н явнса рѣ авраамѣ гв. сѣдѣшемоу прѣ д'вер'мн храма его полоуднѣ. вѣзртѣв' же авраама ѣчнма свонма, н оугртѣ.

[арк. 124, кінець:] з прѣѣтнаго рѣ^а възскрѣніа, хранитѣ бѣзъ грѣа тѣ. постави сѣтѣи свои гробъ на поклоненіе хрѣтіаномъ, и на възспомнаніе безоуміа вашего.

Г^а М. о воувоу^рменехъ.

[початок:] постыднѣ же сѣ оубо вы и посрамнѣса, вѣры вох^мнѣе. вкааннѣи агаране, рѣумѣнѣ же оубо, что ради погоубленъ бѣ содомъ и гоморъ, злаго рѣ^а права. нже вы ннѣ дръжнѣ, моужь с моужн лежоуше.

[арк. 126, кінець:] пѣбаеть оубо и се вѣдати, іако до скончаніа мнроу оставшнса іазыци, крестатса въ нма бѣжіе. мы же пакы на бытѣе възвратнмса.

Г^а М^а. останѣ всѣ іазыкѣ оувераетѣ.

[початок:] възставъ же заоу^ра авраамъ. и в^за хлѣбъ и водоу. и задѣвъ агарѣ за плечн. ѡпоустію сѣ снѣ еа. бѣ же рѣ по днѣ внѣ. бѣ нскоушаше авраама. всѣ вѣдын, хотѣ авраам възпрнт^чю положити въ іазыцѣхъ.

[арк. 133 зв., кінець:] закwn^н же мwн^сеовъ по в^семъ оупражняшесѣ. тѣго ради людіе жидов^стн разгорѣшасѣ, и неистовн сѣ дѣахъ на тѣа.

Г^а М^в. о іоуде.

[початок:] іоуда же єдннѣ ѡ оученнкѣ бѣжнхъ бѣвъ на апль, и спѣа лицѣ оскоудѣвъ рѣумомъ, оуподобнѣса нсавоу. прінде іоуда въз сомнше те дати, и азъ вамъ прѣдѣ сѣна бѣжіа. ѡ ннхъ же въздаша емоу.

[арк. 139, кінець:] нз ѡндн чада мое кѣ лаваноу братоу моемоу въз межоурѣчѣе. негда мннетѣ лютость брата твоего, тѣгда възвратншнса на мѣсто свое.

[арк. 139] Г^а М^г. о лѣствнцн.

[початок:] понде же оубо іаковъ кѣ лаваноу, оую своегоу, и ѡврѣте мѣсто и оуспе тоу, на камень възложнѣ главоу, сѣлице бо заш^ло бѣаше. тоу же и сонъ вндѣ. и се лѣствнца оутврѣжена на зем^лн, и досаг^шн до нбсн.

[арк. 152, кінець] іаковъ же понде въз поуть свои, іако и бытнское писаніе сказа. и прінде кѣ лаваноу своемуу, и страда оу него, дт, лѣ^т.

[Без рубрикаціі, арк. 151 зв.] о женѣ іаковлн и о дѣтѣ его,

[початок:] и въз мѣзоу емоу да ѡбѣ дѣщери свои. лію, и рахнль. роди же емоу ліа снѣ, и нарѣ нма емоу роувнмъ. нже толкоуетса вндѣніа снѣ.

[арк. 164] тѣмъ и ншадію на главѣ възбразова. іако всѣмъ вѣроующн глава є крѣть хѣвъ.

Г^а М^с. ѡ іаквѣѣ.

[початок:] обнта же іаковъ въз зѣлн егупетѣстѣн лѣ сн, р. и л. бѣ възшедшн с нмъ дшъ ѣ. и є. нже быша снове его. и снове сновъ его.

[арк. 165, кінець:] по сем' же оубо рѣ іаковъ кз възлюблен'ногоу сїноу своему іωснѠоу, сзберн мн братїю свою н в'нзкы моа. н да въздѣщоу елнкѠ ѣ нантн на вы. н чады вашн.

[арк. 165 зв.] ꙗ̑ м̑з. прѣрѣство іаковле,

[початок:] ꙗ̑ла же к нн іаковъ, оубо чада прнблнжашася днїе оумртвїа моего, се оубо чада показа мн бѣз, еже племя ваше ωзлюблен'но бжде, ꙗ̑ ꙗзыка оца вашего.

[арк. 167 зв., кінець:] нз досажьше боу на крѣтѣ его паспасте. а еже рѣ п'тншь. тѣ оубо патрїар'хъ іаковъ, вса сзвѣды кз семоу прнложн.

[арк. 168] ꙗ̑ м̑н. ω харад'рѣ

[початок:] естѣ оубо въз вторѡ законн пншетсѧ. птншь же тѣн весь бѣл ѣ. н ꙗ̑ ноудоу же не нмѣа на себѣ пестроты. вноутрѣнаа же его слѣпымь оун цѣлнть.

[арк. 168 зв., кінець:] н нстоун намь прѣтоую свою крзвь н водоу, на нсцѣленїе грѣховнаго вѣда.

ꙗ̑ м̑Ѡ. ω орлн

[початок:] естѣ оубо ннъ п'тншь, оне же дѣз послоушествоваше рѣ. ωбновнт'сѧ іако ωр'ла юность твоа. орель оубо егда сзстарѣет'сѧ н ωтаг'чаета оун емоу, н ослепнеть.

[арк. 169, кінець:] не самь оубо крѣшенїа трѣвоуа, нз образъ рабомь своѡ прѣдаа, еже трн кроты въз водѣ погроузнтнсѧ, въз нма оца н сїа н сѣго дѣха. тѣ оубо іакввь птншь нарѣ.

[Без рубрикаці, арк. 169] о л'вѣ.

[початок:] а еже оубо левъ влѣнн. левъ оубо вещь снцоу нмѣѣ. егда ходѣ по поустынн ловь твора. да аще обынде вона члѣскаго лов'ца.

[кінець:] о нем же невлнсть послоушествоуетѣ ꙗ̑ла. іако нскоушаемь бѣ ꙗ̑ дїавола, м̑, д̑нн въз поустынн.

ꙗ̑ н̑а. о лѣтораслн

[початок:] а еже рѣ, ꙗ̑ лѣтораслн сїноу мон нзыде. лѣторасль оубо дрѣво красночтно плзтїю, оубагренон зеленоуасѧ. чресъ ѣство же плода не нмать ражатн.

[арк. 170 зв., кінець:] а еже рече, кто възз'боуднть н тоу вол'наа его в'сѧ проповѣда. нз к семж оубо прнложн іакввь.

ꙗ̑ н̑в. о лѣвнцн.

[початок:] лѣвнца егда оубо рѣтншь дѣтншь, м̑ртѣа его рѣднть. н стережетѣ его, ꙗ̑. д̑нн. дѣндеже прнше ꙗ̑ць его дѣхнеть на нь. тоун възставнть н. тако оубо т̑в х̑с, б̑г̑ оцель възскрсь ꙗ̑ м̑ртѣы, обѣрадаа боушегоу вѣкоу.

[арк. 175–180 — додано пізніше, інша філігрань та почерк].

[арк. 181, кінець:] тѣ тон по рѣрѣшеніи зем'ан прѣбыва н въ вѣкы н серѣ оумрѣ роувнмъ прѣвенець снѣ іаквль. єдннѣ жнтѣ лѣ, р, ѿ к, н. є.

Г̃ НД. ѡ прѣставленіи, смемнѣ.

[початок:] бѣ же оубо смемнѣ, бѣ. снѣ іаквль. нѣ прнспѣв'шемъ днѣ кон'чанію єго. прѣва кѣ себѣ снѣ своа н братію. таѣе // арк. 181 зв. н прѣложнѣ нмъ слово рѣ. тако моуство даєтса выш'наго ѣлкоу въ доушѣ н въ телестѣ.

[арк. 184 зв., кінець:] н положнша кості єго въ ков'чезѣ, дрѣва не гниюща. такоже н прѣнестн костіє го въ хеврнѣ заповѣда. таже н прѣнесоша въ рать єгупетскою о таи.

Г̃ НЄ. о левгіннн, прѣставленіи,

[початок:] по семъ левгін, г̃. снѣ аквль снѣ ліннѣ. прнз'ва кѣ себѣ снѣ своа. к нмъ* о жрѣчествѣ вндѣніа възвѣстн. н о прѣзерствѣ глѣ прѣже кон'чаніа своєго.

[арк. 194 зв., кінець:] н положнша н въ ков'чезѣ. н послѣ же положенъ бѣ въ хевронѣ, ндеже авраамъ н саакъ іаковѣ.

Г̃ НЗ. о прѣставленіи, нюдѣнн.

[початок:] о сем же іоуда, д̃. снѣ іаков'ль снѣ ліннѣ. прѣва снѣ своа кѣ себѣ, н рѣ ѡада моа, се прѣже оумрѣтвіа моего скажю вамъ быв'шаа дѣла моего тако моуство мое въ прѣсѣ монхѣ бѣаше.

[арк. 195 зв., кінець:] н прѣстоупнѣ заповѣ гнѣо възпадѣ к нѣ. н възѣастъ мн гѣ тако не порадоватн ѡадомъ єа.

Г̃ НЗ. о піанствѣ н облоудѣ.

[початок:] н ннѣ ѡада моа не оупнваетса вно, піанство бо рѣвращаетъ оумъ ѡ нстннѣ. н влагаетъ гнѣв'ноую мысль. н прнводн на прѣлестъ ѡун. доухъ бо блоунын н піанство сзвокоуп'льшаса, тако слоужнтела на похѣ ємоу быває та.

[арк. 199] н се рѣ прѣдѣ дшж іоуда снѣ іаковль. д̃. снѣ. ліннѣ. жнтѣ же лѣ. р. н ѣ. нзнѣше н снѣве єго погрєвоша н въ хевронн сѣ оцн єго.

Г̃ НН. завѣ нсахаровѣ, о доброумѣн. о нсахарѣ.

[початок:] по семъ оубо нсахаръ прнз'ва снѣ свѣ. н рѣ нмъ послоушате ѡада нсахара оца вашєго. н вноушнтє словєса моа. азъ рѣхса, є. снѣ іаковоу, мѣзою мандрагоры.

[арк. 200 зв., кінець:] н расстѣют'са въ тазыцѣ. н равн бждоуѣ врагѣ вонмѣ. вы же оубо повѣднтє ѡадомъ свон. н се рѣ прѣдѣ дхѣ. жнвль лѣ. р. к. б.

Г̃ НѢ о зав'лонѣ, завѣ заоулонѣ о млрдн.

[початок:] прнз'ва оубо заоулонь сны своа кз себѣ. н глѧ нмь. послоушанте мене снѣе заоулонн. в'ноушнте словѣ оца вашего. азъ есмь заоулонь да // арк. 201. блѧть рѡтѣл'ма свонма.

[арк. 202, кінець:] аще ли кто не в'нмаеть моѣ словѣ, наведеѣ на нь гѣ огонь вѣчны. н тѣ рѣ оуспе сы лѣ, р, н дт. снѡве же его спрѧтав'шен в' ков'чезѣ положнша н. вѣ тон же пещерѣ сѣ оцн его.

Ġ 3. о данѣ, завѣ дановъ о ѡрѡтн.

[початок:] прѣва оубо дань сны своа кз себѣ, н рѣ. послоушанте снѣе дановн словесе моего. н взнемлѣте глы оусть оца вашего. нскоусн бо са вѣ срѣцн мое жнтн свое.

[арк. 204, кінець:] снове же его послѣдн прннесоша н вѣ хев'ронь. н положнша н вѣ тѣн же пещерѣ. ндеже авраамъ нсаакъ іаковъ, бѣ же всѣ лѣ, р. н к. н. е.

Ġ 3а о нѣталанман завѣтѣ, взпннїе завѣта нѣталанма снѧ іаков'ла. нго, снѧ валнна рабы рахнлнны, о еств'нѣн блгостн. наѣа оубо глѧтн.

[початок:] послоушанте мене снѣе венѣталанмовн. послоушанте словѣ, оца вашего ел'мале гокъ бл ногама, іако елень. н ѡлоуѣн ма оцѣ мон іаквѣ на всѣ посоль, н вѣсть носнтн.

[арк. 206, кінець:] н си рекъ прѣдѧ дшоу неѣталанмь. н. снѣ іаковль, снѣ валн. жнт же лѣ, р. н л. н б. н погребень бѣ // арк. 206 зв. вѣ хев'ронѣ вѣ тон же пещерѣ.

Ġ 3б о гадѣ, вѣ пнсанїе завѣта гадова о ненавнстн.

[початок:] прнз'ва оубо гѧ сны своа н рѣ, азъ ѣ, снѣ акввлъ роднх'са, н вѣ крѣпокъ о паст'вннѣ. азъ храналъ ноцїю стада. аще прїндаше ноцїю левъ нлн нмь з'вѣрь, оубїѧхъ.

[арк. 208, кінець:] н погребоша н вѣ тѣ же пещерѣ. н бѣ всѣ лѣ гадовъ, р. н, к. н. е. сѣ бѣ гадъ снѣ іакв'ль, ѣ. снѣ зел'ѣннъ прѣвын.

Ġ 3г о аснрѣ. напнсанїе завѣта аснрова, о зловѣ н довроом'ѣн.

[початок:] послоушанте рѣ ѣада снрова оца вашего, н в'се еже е право прѣ глѣ. покажоу вѧ двѧ поутн, еже е даль гѣ снѡ ѣлѣьскы. двѣ мыслн. н двѣ дѣлѣ. н двѧ н'рава.

[арк. 210] таѣе н серѣ нмь, погребѣ тѣма вѣ ѣевронн. н оусноу сномь. н погребоша н снѡве іако заповѣда нмь. // арк. 210 зв. жнѣ же всѣ лѣ своѣ, р. н. к. н. б. аснрѣ снѣ іакв'ль, і, снѣ зел'ѣннъ.

Ġ 3д завѣ, венїамнновъ, о помыслѣ ѣнстѣ.

[початок:] прнз'ва оубо венїамннъ сны своа, н начать глѣтн вѣ оушн н. азъ венїамн старостн оцоу моего іаквоу. вѣ оу нен всеа братїа своеа. іакѡ нсаакъ дѣдъ нѣшъ роднса оу авраама, р, лѣ емѣ сжшоу.

[арк. 213 зв., кінець:] нъ аще снмъ патрїар'хомъ не вѣроуешн. нмамы тн прѣложити вса прѣрки глѣвшаа по радюу.

Ġ 3̄ē о мωυсєн.

[початок:] по прѣставленїи снѡвѣз іаковль, науаша ражатнса мнωзи вѣ тнлн вѣ наслѣдїє нмъ. н вѣ нсплзненїє завѣта бжїа еже къ авраамюу. црѣ же егвпет'скыѣ фараонъ не любаше тако мнωжаше сжїтнль.

[арк. 214 зв., кінець:] по сем'же родн емоу д'роугыи снѣ, н прозва нма емоу елєазарь, гла бѣ оца моего помощнн мнѣ.

Ġ 3̄ѕ о коупннѣ.

[початок:] мωυсн же бы ходан по поустынн сѣ ов'цамн теста своего. н прїнде до горы хорнтотоу. н видѣ мωυсн, тако же грез'ны коупнны стоашн пламенѣ огна горащн, нъ не ѣгараше пламенемъ.

[арк. 222 зв., кінець:] Ѡ нѣдоу же прїнде іакωвь вѣ егвпетѣ. до нехода інлєва. бы лѣ. ѣ. н л̄.

Ġ 3̄z. ѡ нзышєствїи тнла.

[початок:] повѣданно же бы вѣ оушн фараиноу, тако нзыдоша людїє інлєстїи. н ре фараонъ всѣмъ старѣшннѣ егвпет'зскыѣ н вѣсемюу народюу. се виднте іако прѣльстнша ны снѡвє інлєвн ѡбѣжаша ѡ на сєм ношн.

[арк. 225, кінець:] нъ вѣзынкнн н вѣспранн н вѣздз'х'нн н вѣзз'пїи къ гюу. повер'здз'х нн н вѣзз'пїи къ гюу. повер'зн н прѣлєсть, н шдежнса вѣ новою шдежоу еже є с'тѡє крѣшенїє.

о смїи, Ġ 3̄н.

[початок:] іакѡ н смїа егда сѣстарѣтєса н ослєпнє та ѡун єн. н алєчєть. л̄. днїи. н л̄. ношїи. дондє же ослєвѣтєть єн снла телєсѣ. н тзгда абїє сѣвлєчєт сѣ себе вєт'шаноюю кожоу.

[арк. 225 зв., кінець:] н ннѣмъ же на повелѣ двѣ мѣданн плѣснцѣ в'затн, ннѣм'же ржкамн плєскатн. сама жена полннв'шнса с'тго дх̄а науа вѣспѣватн снцє гд̄а глѣюшн.

прѣрчєст'во Ġ 3̄ѡ.

[початок:] понмъ гѣн, славно бѡ прославнса. конѡ н в'сад'ннкы вѣврзжє вѣ морє. лнкъ жєнє сѣвранны тоу, ѡпѣвахѡз тѣєн снцє глѣшн, славно во прославн.

[арк. 229, кінець:] ннѣ же рекоша покажн намъ водоу да пїємъ. н вел'мн лїѡѣ зазлнша мωυсєю. вѣзз'пнжє мωυсн къ гюу о людє.

Ġ о крѣтнѣ дрѣвѣ.

[початок:] н прїнде къ немюу аггль гнѣ, г̄. дрєва в' роукоу своєю дрзжан, квпарнєс, н пєв'гь. н кєдрз. н рѣ къ мωυсєю аггль. сн дрѣва

сзплетн ꙗко пленницю, въз обрѣ стѣмъ трѣца. н възсидн въз водоу мерскоую, да тѣмъ осладнши воды мерскыа.

[арк. 234, кінець:] не тѣкмо самѣ // 234 зв. мь оунстѣтнса повелѣ, нз н рнзы своа нспратн. наставлаа нхъ ѿ плѣтскы на дѣховнаа. да говѣнѣнша сзтворѣ. мѡвсн же гла кз в'семоу еже рѣ емоу гѣ.

г̃ ѿа. о горѣ сннанстѣ.

[початок:] сзнавѣдѣша же люде глѣ сен. бы же въз третѣн днѣ кз свѣтоу, выша громѣ н млзніа на горѣ сннанстен. н гла троубы глашаше вел'мн, н оубоашаса всн люде въз плѣцѣ.

[арк. 238 зв., кінець:] мѡвсн же бѣ рѣ вѣренъ ꙗко въз послоушьство глѣмь. н тѣ хс въз домоу снѣ его, его же домъ есма мы. нж мы прѣже рѣномоу бытіа прнтецѣмъ.

г̃ ѿв

[початок:] мѡвсн же не сѣ скрѣжалн н пнсаніа въз възваа новѣ досцѣ. кз немоу же рече нсоусь снѣ навѣннъ, сѣ гла крѣчнтѣ ратнын въз пол'цѣ. к немоу же рѣ мѡвсн, нѣ гла ратн. нж гла научнающн внноу, азъ слышж.

[арк. 244 зв., кінець:] ꙗко по власоу. нм' же сзшнвахоутъ дѣло шевное. пестротою творахоутъ. н на врѣхѣ рнзы дзскоу на прзсноую възвааноу златомъ.

г̃ ѿг. о вѣт, каменѣ.

[початок:] въз неѣ вѣста, вѣт, камыка драга по ынслоу колѣна снѣвы інлєвь. естѣ же оубо доска та напрѣснаа на, д. гранн. въз ваа ннже в' ню каменн по г. кз еднномоу оуглаж сзтворенн.

[арк. 249, кінець:] стѣа храмъ по глѣоу гнѣю. се же оубо о левгнт'скыхъ. н о жрѣчьствѣ левгнтѣ, вса гла навыша по рѣмѣ.

г̃ ѿд. ѿ ынслз.

[початок:] се же оубо ѿ ынслз пнсана выша. гла гѣ кз мѡвсеовн въз поустынн сннанстѣн въз храмѣ свѣдѣніа. въз едннѣ днѣ // арк. 249 зв. мѣца втораго. въз лѣ. вѣ. нзшествіа егѣпѣскаго. въззмѣте рѣ начало всѣ сон'ма снѣвн інлєвь.

[арк. 255 зв., кінець:] н осырѣвь вѣю н цвѣ іавн. то поучто ҃юднтєса како родн дѣва. нж ꙗкоже глѣть сѣмо гласны // арк. 256. дмогматнкъ. ндеже во хоцетѣ вѣ повѣѣаетса ѣства ҃ннь.

г̃ ѿе. о каменн

[початок:] по семь же оубо прндоша весь снѣмъ снѣвн інлєвь н прѣбывахоу въз каднѣ, н не вѣаше воды сон'моу. сзбраша же са на мѡвсеа н арѡна н хоулатѣ людіе глѣше, оу не бы намѣ дѣхомѣ погыблн в пагоубѣ братіа наша прѣ глѣ.

[арк. 256 зв., кінець:] по сем же оубо прнде ханань црѣ ародѡ^ѣ, на сѣчуо съ снлн тнлевѣмн. н прѣдѧ гѣ ханана въ повнновеніе // арк. 257 снѡмь инлевымь.

[арк. 257] Ġ....о знаменін.

[початок:] н по семь оубо възвнгошася людіе Ѡ горы ора. н прндоша землю хорнв'скоу. сташа на мѣстѣ нарнцаемѣмь моноамѣ. н начаша людіе хоулантн на мовсеа глѣше. възскоую нзведены нзъ егвп'та, се во Ѡ не могохомь на поути, се нѣ хлѣба нн воды.

[арк. 258, кінець:] да крѣтѡ змїевы вреди шланунть. тѣм'же оубо змїн оупразннса. крѣтъ же прославнса. по сем' же оубо възвнжеса тнль н нача прїнматн землю нноплемен'ннкѡ острїемь меча. н ога црѣа васан'ска оубн.

Ġ ѡз. о валаамѣ.

[початок:] слыша же валакъ снѣ семѡорувѣ, все елнко створи тнль ннам'морею. н оубошася сѣло. н поусти слы, кз валамоу снѡу вееровоу, н възван глѣа. се людіе нзшѣше нзъ егвп'та.

[арк. 267 зв., кінець:] аз же створи тако. н възыдѡ на гороу кз гѡу бгж моемоу. н обѣ досцѣ въз роукоу моею. н напнса доскоу по пнсанію прѣзвомоу, ї славес.

Ġ ѡз. десатослѡ.

[початок:] іаже глѣа гѣ кз вамь в горѣ н сз срѣды огна. славѡ прѣзвое рѣ, да не боудеть ннѣхъ бѣз. развѣ мене. б е. да не створиши себѣ коумнра нн всакого пѡвѣа.

[арк. 269 зв., кінець:] напнсающе обрѧ влѣкы нашего гѧ тѣ хѧ, нн какоже не Ѡлоученъ. егѡ бо не виднхомь то како можемь напнсати. не опнсана соуща.

Ġ ѡн. о нконахѣ.

[початок:] нже въз огни н въз облацѣ іавлышагоса мовсеовн. въз внхрѣ же н въз вѣтрѣ іавлышагоса. н овоуавсндїнскомоу, н нлїнфезвнтоу. н нам'же іавнса нн въз огни нн въз внхрѣ нн въз облацѣ. нж въз плзти роднса намь жнво всѣхъ.

[арк. 273, кінець:] іако проклѧ естѣ всакъ внсан на дрѣве. осемь оубо н велнкын тѣ во дѣхнове // арк. 273 зв. ннын павель рѣ. хс нн нскоупн Ѡ клѣвы закон'ныа. бивѣ законоу клѣва.

[арк. 274] Ġ ѡѡ. о проклѣтїн жндѡ

[початок:] рече оубо мовсн, се блвеніе блвалѣ та гѣ бѣ інлю днѣ. нво нн на десно нн на лѣвода не ходншн бз ѡужнхъ слоужнтн нмь.

[арк. 288 зв., кінець:] ам'брѧ бивѣ лѣ, ѡ. родн мовсеа. н бы всѣ лѣ ам'брамль, рлс. мовсн же егда нзведе люднн зъ егвп'та тогда бы емоу лѣ, п. мовсн же бы. з. Ѡ авраамова колѣна.

[наступний запис зроблено великими кіноварними літерами, хоч це продовження Палеї з наскрізною нумерацією рубрик]

[арк. 289] ^А П. ^В кннгы. нсвса навгїна. ѡ сжднахъ.

[початок:] бѣ по скончанн мовсеовѣ раба гѣа. рѣ гѣ кѣ нсоусж новнавгїннѡу. мовсн рабѣ мон скончася. нынѣ оубо възставъ прѣндн нордань, тѣ н всн людїе, въз землю юже азъ дѣ вамь.

[арк. 292, кінець:] тѣмь оубо знаменїемь вса чювьства наша огражаемь, слышаща н обонающа н дыхающа. снмь оубо знаменїемь, снлы ^Встоупныа побѣжаютса.

[арк. 292] ^А па. о бранн ернхона.

[початок:] на то оубо мѣсте зовомѣ галгалѣ створнша пѣхѡу снве инлвн, н гаша ^В пшеннца земля тоа. опѣснокы новыа. въз тѣ днѣ прѣста манна. по сѣ же ^н бѣ снѡ инлевѡ манны.

[арк. 297 зв., кінець:] н прїа тѣ всю землю горскоую агѡу. н равноую насндѡѡа, н ^Вра еа. накнднсь до газа прна. н всю землю гесѡ. до габаона.

^А пѣ. о ннон бранн.

[початок:] н по сѣ прїндоша на сѣую авннь ^Врь асонескь. навъ ^Врь мадонескь. н ^Врь санаронескь. н ^Врь ахнѡескь. нже въз сѣдонѣ велнцѣмь. н въз горстѣн. н в рааѡ.

[арк. 297, кінець:] асврѣ же оубо тѣ прѣже баше обладаа всѣмн тѣмн црьствы. н ^Вра н оубн н прїа тѣ всю горскоую н всю нагею.

^А пѣ. о страна.

[початок:] н всю землю посомврскоу н равноую. н таже на запады н гороу тнлю. н полееже кѣ горѣ нже възсходн въз сврѣндѡвава гада. н поле ндоу бравы пѡ горою ермвннь.

[арк. 301, кінець:] внжѣ окамененїе жндѡвско. вндѣвъ чюдеса бѣжа. дрѣжа н скрнжалн завѣта гѣа. нж н еще мовсеовѡу н ісѡѡу законоу не нзшѣшю н оушїю вашею. прнлѣплешнса возѣ страньскыхъ.

[арк. 301] ^А пѣ ^Вселѣ ^В кннгъ. ѣ ѡ сздїа.

[початок:] н бѣ по скончанн ісѡѡѣ, възпрашахѡу снве инлвн, гѣ. глїоще, кѣто възыдетъ // арк. 301 зв. с намн кѣ хананїю воеводѡю сѣунса с нн. н рѣ гѣ. нѡуда възыдѣ. сѣдѣ всю землю въз роуцѣ его.

[арк. 306, кінець:] земля са потрѣса потрѣсе. нѡѡ са прѡтаже. н облацн прокапаша водоу. горы поколѣвашася ^В лнца гѣа. слышн же таковъ страсть гнїю сн вса нсплзнншася.

[арк. 306] ^А пѣ. о гѣѡн

[початок:] по сѣ же оубо рѣ пнсанїе оутннса земля. по ратн сѣ н за мѣ лѣ. соудн инлю варакъ н дѣтворя прѣруца. нж н пакн рѣ снве инлвн зло створнша прѣ гѣмь, н прѣдѣ та в роуцѣ мадїамн.

и приложнша сѣвѣ и нѣвн створиши злое прѣдъ гмь. и прѣддѣ та в роукоу фнлнстнлю. и работаша м лѣт.

Г ПН о самсонѣ.

[початок:] баше моуѣ въ апосарѣ ѿ племени данова. нма емоу маное. нже на емоу бѣ неплоды. ен же тавнса аггль гнѣ, и рѣ к нен. заунешн и родншн снѣ, нжелѣзо на глау едо да не взыдѣт.

[арк. 312 зв., кінець:] и въззѣше братїа тѣло его, положнша въ гробѣ маном ѿца его. сен же оубо сасонѣ. соудн и нлю лѣт, к. и по сѣ не бы длзго соудн въ инн за м лѣт. тѣм бѣ веліе зло.

[арк. 312] о левгнтннѣ.

[початок:] моужь ѿ племени левгннн обнтам въ конецъ // арк. 313 горы ефремла. пога севѣ женоу ѿ внѣлеома нюднна. и нде въ поу свон понма женоу свою. и обнта въ градѣ гаван, въ племенн венїамнн.

[арк. 313 зв., кінець:] снѣ же тнлевн нзыдоша на плема венїамнне. и повн гѣ плема венїамнне, и паде в нѣ, к, н, е н. р моуѣ. сн же оубо възпнсана быша възкрѣцѣ ѿ кннгъ осмыхъ, еже о роуѣн.

Г С. о роуѣн.

[початок:] бы рече възнегда соужахоу соудїа, и бы гла на землн. и бѣ мѣ елнмохъ, и нма женѣ его неомннѣ. бѣста же емоу и снѣ два нма еднномоу малшнѣ, и второмоу хелеонѣ. сн же бѣхоу ѿ внѣлео // арк. 314 ма града племени іоуднна.

[арк. 316 зв., кінець:] и охоудѣваше и нѣ въ безоумїн. възсїа же оубо днн не бѣ в нѣ соудїа, нж токмо лїн жрецъ, соудн и нлю лѣт, к. сїа оубо кннгы възпнсаны соут въ крѣцѣ.

Г СѦ. о самонлѣ рѣрцѣ.

[початок:] кннгы девѣтнѣ о самонлѣ рѣрцн. и о саоулѣ црн. и о ннѣхъ црн проуї начало снѣ нмоуѣт. флкѣ бѣ есармафѣ маснфьскаго, ѿ горы ефремла. нма емоу елканѣ, снѣ ермннѣ снѣ лїнна, снѣ ѣшкелѣ.

[арк. 319 зв., кінець:] и створи тнѣ тако по глѣоуса самонловоу, и прнзрн гѣ на на, и повнша нноплеменннкы.

Г св. о саоулѣ црн.

[початок:] и в то врѣмѣ възпроснша пакн и нѣлтн црѣ ѿ самонла рѣрка. самонлѣ же по повелїнїю гнїю помаза нмѣ саоула на цртво снѣ кнсова. ѿ племени венїамннѣ. и бы ега възвратнса саоулѣ ѿ самонла, и прїнде ѿ тоудоу на хлѣмѣ бжїн.

[арк. 326 зв., кінець:] колма пакы вы ненстовїн, ѿврьженїе и лютыѣ казнн прїасте. распѣсте плѣ носѣща снѣ бжїн. нж такѣ пнсанїе рѣ.

Г СГ. о голїадѣ.

[початок:] БЫ ОУБО ВЪ ДНН ТЫ СЪБРАШАСА ННОПЛЕМЕН'ННЦН, // арк. 327 н саоуЛЪ НЗЫДЕ ПРОТНВОУ НМЪ СЪ ЛЮМН ПЛВЫ, Н СТОАХОУТЪ ПРОТНВОУ СЕВЪ. ННЗЫДЕ МОУ* СНЛЕНЬ НС ПОЛ'КОУ ННОПЛЕМЕН'ННУА.

[арк. 327, кінець:] ЕДААЗЪ МОГОУ ВЪЗВРАТНТН ЕГО Ѡ ПОУТН ТОГО, ПО НЕМОУ ЖЕ ВЕЛЪ НТН ЕМОУ ГЪ. К ТОМОУ ОУБО АЗЪ НМА НТН, ТЪ ЖЕ КЪ МНЪ НЕ ВЪЗВРАТНСА. СН ОУБО ДЪВЪ ВТОРЫН ПО НОВЪ, ВБРАЗЪ ОУТЪШЕНІА ПРЪЛОЖН.

Г СД. О ОУМРШН.

[початок:] К НЕМОУ* Н ЗЛАУСТ ІВАННЪ ОУМРШН РЕ, НА ОУТЪШЕНІЕ СЛВВО ПОЛОЖН. РЕ ВУ ЧТО СЕ НА ЕСТЬ ВЕЛНКА ТАНА Ѡ БА. ЛЮТАА СН СМРТЬ Н ПОУТЬ ЕДННЪ СМРТННН.

[арк. 346, кінець:] НАЧАЛО ПРЪМДРОСТН СТРА ГНЪ. А ЕЖЕ РАУМЪТН ЗАКОНЪ, ПОМЫСЛА ЕСТЬ БЛГА. Ѡ ОУСТЬ БО ЕА НСХОДН ПРАВДА ЗАКОНЪ ЖЕ Н МНОСТЬ НА АЗЫЦЪ НОСНТЬ.

[арк. 346] Г СЕ. О РЖТВЪ ХВЪ

[початок:] О РЖТВЪ ЕГО ГАДАНІЕМЪ РЕКЪ, ПОТАЕНАА ВЪЗВЪЩАА. ПРАВЕННЪ РАЖАЕТСА ВЪ ЖНВО. СВЪЗЪ СВЪТО СКАЗАЕМА, ОБРЪТАЕСА. Н УТРОКА ГНА СЕБЕ НМНОУЕТЪ. Н БЫ НА ОБЛНУЕНІЕ ПОМЫШЛЕНІЕ НАШН.

[арк. 346 зв., кінець:] МОУ ЗАКОНОПРЕСТОУПННКЪ, НСКОУШАЕТЪ ДРОУГА. МОУ* БЛОУДАА Ѡ ПОУТН ПРАВА ВЪ СОНМНШН НСПОЛННЪСТЪ ПОУНВАЕТ. О СТРЪ Н ГНН Н О КРЪТЪ. [фраза виділена циноброю]

Г СЗ. О ПОГЫВЕЛН ЖНВ'СТЪ

[початок:] Н БОУДАЖЪ ЛЬСТНВІН ВЪ ПЛЕНЕНІЕ. Н ВОЛА НЕУЪСТНВЫХЪ БЕ СМОТРЕНІА. СЪГРЪ // арк. 347 ШАЮЩН ПОСТНГНЪ ЗЛАА. Н ПОУТЬ НЕУЪСТНВЫ ПРЕЛ'СТН ТЫА. Н ДША ЛЬСТНВЫ БЛОУДАЪ ВЪ ГРЪСЕ. ВСЕ ГЫВЕЛСТВО НА НЕУЪСТНВЫА ОУСТРАННТСА. БЕЗАКОНІА НАПЛЪННХОМ'СА НСТЕЗЪ ПОГНВЕЛН. Н ПРНОДОХО СТЕЗАА НЕ ПРОХОДНМЪ, ПОУТН ГНА НЕ ПОЗНАХОМЪ.

Г СЗ. О АПЛЪХЪ

[початок:] ТАКО ПРАВІН НАСЛЪДАЪ ЗЪЛЮ. // арк. 347 зв. Н ПРІВНІН ОСТАНОУТЪ НА НЕН. Н Ѡ ГА М'ЗДА Н Н СТРОЕНІЕ НХЪ Ѡ ВЫШНАГО. СЕГО РАДН ПРНМОУ ЦРТВІА КРАСОТЫ Н ВЕНЕЦЪ ДОБРОТЫ Ѡ РОУКН ГНА.

[арк. 350 зв., кінець:] А ВОСКРЕ АПРНІА. ВЪ А ВЪ Б УА НОЩН ВЪ ДНЪ НЕДЪЛЮ. А ВОЗНЕСА МАА. ВЪ. І. ВЪ УА Ѡ ДНЕ ВЪ ЧЕТВЕРТО. А ВЪ К. МАІА ПРНСЛА ДХЪ СТЫН ВЪ ДНЪ НЕДЪЛЮ ВЪ УА. І. ДНЕ. Н ПАКЪ ПРНДЕТЬ ВЪ ВТОРОЕ ПРНШЕСТВІЕ СОУДНТН ЖНВЫМЪ Н МРТВЫ Н ВЪЗЪАТН КОМОУЖО ПО ДЪЛАМЪ ЕГО. СЛАВА СЪВРШНТЕЛЮ ТУ ТАКО СПОДОБНАЪ МА ДОСТНГНОУТН ВЪ КОНЕ БЛГЪ. ТОУ АВІЕ КОНЕ ПАЛЕН АМН.

[арк. 351] Г СН СВАТОГО АПЛА ПАВЛА СПНСАНІЕ У СОСТАВЕ УЛВЪУЕСТЕ НА КОЕ. ПОДОБНЕ. СОТ'ВОРЕ ЕСТЬ. Н В'СА ВНУТ'РЬНАІА ЕГО К' ЧОМУ ОУПОДОБ'ЛЕНН СУТЬ.

[початок:] пншетъ оубо павелъ нна е слава нбнымъ. нна же земны^а. сътвори оубо бѣ ѿлка пѣна тварн нбнѣн н земнѣн. такоже оубо есть посрѣ нбса н землн. тако н перепона створена е въ ѿлцѣ.

[арк. 355 зв., кінець:] а еже тѣло пожел'тѣе^т. н оун ѿлкоу оумножающн жел'ун, н матоушса ѿ възскоуренїа еѣ н ходн жнлцамн. н напоаеъ з'лакъ. боу же нашемоу слава. съ оцемъ н сномъ. н съ стымъ дхомъ. н ннѣ н прно н в вѣ^к.

* * *

Палея Бібліотеки Литовської АН, Вільнюс, ф. 19, рук. 84. На відміну від рукопису 83, не має рубрикації, натомість кодекс, окрім основного тексту Палеї, містить інші пам'ятки. Фрагмент про прокляття уміщено на арк. 167–177 зв. Дзеркало арк. 215<391>329 мм, дзеркало тексту 140<292>256 мм, додаткова поперечна розмітка 17 мм, висота рядка 8 мм, висота літер 3 мм. Півустав з легким нахилом уліво, вплив скоропису. Філігрань «тіара» за Лауцявічусом № 1593, 1515 р.

[арк. 1] сна кннга нарнцаема палеа. вгословіа. едннзство тртоє. ѿць бо безнїааленъ. ѿ него же роднса снъ безлѣтенъ. н дхъ еднносочченъ. ѿ оца нзынде.

[початок:] бѣ преже възсѣ вѣкъ. нн начала нмѣ. нн конца тако бѣ снленъ. пръвое сътвори днглъ своа дхы н слоугы своа. огонь пламанъ. тако блжны дбды напнса.

[арк. 177 зв.] ам'бра^а вывъ лѣ б. родн мовсеа. н бы всѣ лѣ ам'брамль. рлс. мовсн же еѣа нзведе люднн зь егнпта. тоѣа бы емоу лѣтз. п. мовсн же бы. ѣ. рѣ ѿ авраа // арк. 178 мла колѣна.

сна кннгн і соуса нав'гнна.

[початок:] н бы по скончанн мовсеовѣ рава гнѣа. рѣ гѣ ко і соусѣ снпоу навгнпоу. мовсн равъ мон скончаса ннѣ оубо възставъ прендн іорданъ. тын всн люднє въз землю. ю азъ даю вамъ.

[арк. 224, кінець:] а възскрсе. апрнлїа въз а. въз. ѣ. ѣа. ношн въз днн нелю. а възнесеса мана въз і. въз ѣа. ѣ. днє. въз четвертѣ а въз. к. мана прнсла дхъ стын. въз днн нелю въз ѣа. і. днє. н пакн приндѣ въз второе прншествнє соуднтн жнвѣ н мртвѣ н воздатн комѣдо по дѣло е. тѣ абне конѣ пален амннь.

[арк. 225] стазаннє бывше въз крацѣ во іерлнмѣ прн софронїн ар'хнепнскопѣ. о вѣрѣ хртнаньстѣн н законѣ евренско^а. съшешю^с бороу хртнанско^а і евреско^а.

[початок:] хртнанныъ преже всѣ сн. възпроснтн длзженъ жндовнна. р'цн мн чсо радн слыштн юденнз н евреннз. нїльтаннн. н что е разоумь трнемь нменє. н еѣа рѣть тн жндовннз. тако евреннз оубо слышо.

[арк. 234, кінець:] дозде нстазанію раздрѣшшюса Ѡндоша жндове заплышеса. хрѣтїане же веселашѣ. о хрѣ гѣ нашель емоу же слава н дрѣжава. сѣ безначалны̄ его Ѡцель н прѣты̄ н бл҃гы̄. н жнвотворщнмь дх̄о̄ его. Ѡнѣ н прѣно н вѣ вѣкы вѣкомь амн̄.

[арк. 234] сѣтго Ѡца наше мефодета еѣкпа патарскѣ слово. ѡ црѣтвн аззыкѣ послѣнн̄ врѣменѣ. н нзвѣстосказаніе. Ѡ первѣ ѣлка до скончаніа вѣка.

[початок:] егда нздыдоста нз раа. адѣ н евѣа дѣвѣственѣна вѣста. вѣ трндесатое̄ лѣто нсхода ею нз раа. роднста прѣворѣнаго сѣна канна. н сестроӯ его колѣманоӯ. по дроу҃гы̄ же трндесатѣ̄ лѣтѣ̄ роднса авель.

[арк. 245, кінець:] слово жнвотно нмоуше нечестнвн же поженоу҃тса вѣ адѣ. нзгнанн̄ бывше бл҃гнню̄ н ѣлколюбнѣ̄. гѣ нашего̄ тѣ х̄а̄. сѣ ннм же Ѡцѣ̄ коу҃пно н сѣ сѣты̄̄ дх̄ѡ̄ ѣты̄ н слава н дрѣжава. велнчнє же. н велколѣпнє Ѡнѣ н прѣно н вѣ вѣкы вѣкомь. амн̄.

* * *

Палея БЛАН, Вільнюс, ф. 19, рук. 262, 408 арк., 2 стовп., 35 рядків. Дзеркало арк. 242<443>357 мм, дзеркало стовпчика 86<292>282 мм, висота рядка 8 мм, висота літер коливається: (1) арк. 1–11 висота літер 2 мм, ряд 9 мм, ширина між стовп. 20 мм; (2) арк. 12–135, висота літери 3 мм, між рядк. 18 мм; (3) арк. 140–153, висота літер 3 мм, між стовп. 18 мм. Особливості письма: нахил щогли літери «ять» праворуч, випадки роз'єднання літери «у» від ушка; (4) арк. 153–156 попередній почерк, різниця в написанні виносної «мисліте», чорнило темніше; (5) арк. 156–190 почерк без змін, висота рядків 2,5 мм, широта між стовп. 18 мм; (6) зміна ширини між стовпчиками, 20 мм від арк. 260 до кінця. Містить дві основні філіграні: «літера М увінчана хрестом», що служив за герб князівського роду Масальських. У рукописі представлено філігрань у модифікованій формі, коли права ніжка літери «М» викривлена до середини». Кодекс містить ті самі знаки наскрізь блоку, тож не може бути пізнішим конволютом. Стосовно частин, що не містять біблійних оповідей, то вони включають такі тексти: фрагмент Палеї (арк. 140–316 зв.), «Дискусія архієпископа Софронія з іудеями» (316 зв.–323), «Одкровення Методія Потарського» (арк. 323–330 зв.).

До рукопису ввійшла книга пророка Даниїла у перекладі з давньогебрайської. Весь рукопис варто поділити на дві частини⁷⁵. Перша час-

⁷⁵ *Архипов А.* По ту сторону Самбатіона. Етюды о русско-еврейских культурных, языковых и литературных контактах в X–XVI веках. — Oakland, California, 1995. — С. 147–171.

тина наводить передмову Франциска Скорини до видання Псалтиря, статті тлумачення і співи Псалтиря («Зібрання тлумачень від різномантних святих отців і вчителів у книгу псалмів» Микити, митрополита іраклійського, «Оповідь про склад псалтиря», «Оповідь про того, хто хоче Псалтир співати»), наступними є біблійні книги: Йова, Рут, Псалтир (той самий Псалтир міститься не одразу після статей про Псалтир), Пісня пісней, Еклезіяст, Притчі, Плачі пророка Єремії, книга пророка Даниїла, Естер. Щодо другої частини, то вона починається Толковою Палеею («Книга буття небес і землі», арк. 140–315), а також містить антиіудейський твір «Диспут нещодавній в Єрусалимі за архієпископа Софронія про віру християнську і закон гебрайський». Рукопис переписано одним писарем, разом з тим А. Архіпов припускає існування двох рукописів, що згодом були оправлені як цілість. Висновок про наявність двох частин конволюту дослідник спирає на наявність двох філіграней у кодексі. Слід згадати також про наявність філіграні «М, увінчана хрестом» у двох варіантах. Такий знак, зауважує А. Архіпов, фіксується за альбомом М. Ліхачова під 1514 р., тоді як Скоринина передмова з'явилась щойно у 1517 р., тому дослідник вважає, що, навряд чи можна датувати рукопис більш раннім часом. Щодо біблійної частини, то вона могла походити з рукопису раннього часу. Уже В. Перетц уважав, що у склад віленського збірника входить копія перекладу. А. Архіпов на підставі щоденних позначок неділі, зроблених циноброю, припускає, що це має свідчити, що їх робив не іудей. До того ж, писар зробив помилки, коли вносив власні виправлення дослівних перекладів з гебрайської. Стосовно змісту віленського кодексу загалом, то слід відмітити той факт, що переклади з давньогебрайської знаходяться поруч з антиіудейськими текстами. Дослідник вважає, що така ситуація має аналоги, зокрема, на прикладі збірника «Логіка поживдовлених», котра містить компіляцію творів Мойсея Маймоніда (1135–1204, народ. в Іспанії, найбільший іудейський середньовічний філософ, укладач Талмуду та твору «Провідник для загнаних у безвихідь», де намагався сполучити Аристотелеву філософію з гебрайською теологією) та аль-Фарабі в рукописі зібрання М. Погодіна, № 1146 РНБ, що міститься у кодексі поруч з життєписом та творами Максима Грека, де присутні антиіудейські інвективи; інший варіант «Логіки» знаходиться в одному кодексі з Діалектикою Йоана Дамаскіна (РНБ, ОСРК, 261 Q). Однією з особливостей кодексу є його двомовність: церковнослов'янські тексти помішані з т. зв. «простою» мовою, котру Архіпов називає «говіркою, діалектом». До перших належать тексти 2, 3-7 розділів, до других — 1, частково 3 та 8–12 розділів. Видавець віленського тексту І. Євсєєв пояснював двомовність кодексу тим, що перекладач, який, на його думку, належав до ересі поживдовлених, намагався наблизити готовий церков-

нослов'янський переклад до масоретського тексту книги Данила. Проте А. Архіпов вважає таке припущення хибним, а двомовність віленського перекладу пояснює в інший спосіб: основа перекладу спирається на двомовний гебрайсько-арамейський оригінал книги, прийнятий в масоретській традиції, тож причини двомовності досі не з'ясовані.

С. Темчін запропонував такий поділ рукопису: перша частина (арк. 1–135, далі чотири порожні аркуші) являють собою Вільнюський старозавітне зведення, що містить: передмову до Псалтиря, виданого Ф. Скориною у Празі 1517 р., переклади книг Старого Завіту, більшість з яких перекладено з гебрайської⁷⁶. Наприкінці міститься варіант звернення православних ВКЛ до царгородського патріарха про обрання й поставлення Йоана Глезни як наступника київського митрополита Симеона, укладено бл. 1492 р. У другій частині (арк. 140–408) міститься антиіудейська Толкова Палєя, а також додаткові статті, чимала кількість з яких запозичена з Ізборника Симеона-Святослава. Друга філігрань «сонце з жезлом та зіркою» подає 1522 та 1531 рр., тож датування рукопису можна обмежити першою третиною XVI ст., причетним до перекладу міг бути, як припускає С. Темчін, Захарія бен Аарон га-Коген — учений іудей з кола київського раввіна Мойсея бен Якова (1449 — бл. 1520), який переписав у Києві декілька рукописів, що дійшли до наших часів. Моше Таубе вважає, що Захарія полишив Київ у 1482 р., після захоплення міста татарами, згодом відвідав Єрусалим та відрядився до Дамаску, де уклав згаданий рукопис. Тож саме з його іменем слід пов'язувати переклад у віленському кодексі. Залучення передмови Скорини до перекладів, чийм автором був Захарія бен Аарон, на думку Темчіна, трапилося через співзвуччя імені перекладача, якого також записували як Схарія, Схорина, Скарина, Схарина. Тож наявність передмови Ф. Скорини відбулася через плутанину в іменах, а перекладач був сплутаний з відомим друкарем. До того ж, запис про Схарію міститься в рукописі з колишньої колекції Мілецького монастиря того ж часу (НБУВ, ф. 303, рук. 117)⁷⁷, де він представлений як філософ. У цьому сенсі є показовим, що рукопис з волинського монастиря перебуває у текстологічній спорідненості одразу з двома взаємопов'язаними кодексами колекції Супрасльського монастиря — Супрасльським збірником XI ст. та Постним Золотоустом першої чверті XVI ст. (Бібліотека АН Литви, ф. 19, рук. 257).

⁷⁶ Темчин С. Схария и Скорина: об источниках виленского ветхозаветного свода (F 19–262) // *Senoji Lietuvos literatūra*. — 21 Knuga. — Vilnius, 2006. — P. 289–312.

⁷⁷ Опис: *Петров Н.И.* Описание рукописных собраний, находящихся в г. Киеве. — Т. 1. — М., 1891. — С. 213–218.

* * *

Почайвська колекція, рук. 5 (НБУ ім. В. Вернадського, нині фонд 313) Кількість арк. 257, I арк. додатковий, філіграні «вепр» Мареш № 365=1574, Ліхачов, № 2988=1562 р.(?), дзеркало арк. 205<365>305 мм, дзеркало тексту 130<260>220 мм, відстань від тексту до лівого берега 45 мм, відстань від тексту до правого краю берега 25 мм, відстань від тексту до краю берега на долі 60 мм, відстань від верхнього краю тексту до берега 25 мм, наявна розмітка арк., кількість рядків 30, висота рядка 8 мм, висота літер 3 мм, міститься 12 арк. у зшитках.

Арк. 1–3 зміст.

[арк. 3 зв.] ꙗ́ ѿ зач ѿ. сіа кннга бытіа небесн н зѣлн. нзложеніе, ꙗ́ вꙗ́ сѣтыхъ ꙗ́ца нашего івана злѣустаго архнеіпа константна града. ѡ прншествін хѣѣ. н ѡ вꙗ́плꙗщеніи его. н ѡ распатіи, н ѡ вꙗ́скрѣніи. н ѡ сждѣ его. н ѡ законѣ. н ѡ ꙗ́врꙗженіи. жндѣстѣ.

[початок:] бѣ преже вꙗ́сѣхъ вѣкъ. ни начала нмын, ни конѣца. іако бѣ снлень. прꙗ́вое сꙗ́твори аг҃лы своа. дꙗ́хы н слоꙗ́гы своа, ѡгнь палащѣ. іако вꙗ́твын дѣѣ выпнсаль. вꙗ́ р҃гмѣ ꙗ́ламѣ. н десѣт ѹнновъ сꙗ́твори бѣ. ѿ аг҃лы. бѣ ар҃хаг҃льскын ѹннь.

[кінець:] то паки потѣ на свое ѹнсма вꙗ́звращаѣса. есть же оꙗ́бо вѣдомо настаѡаніе его. прнлагающе кꙗ́ кннжнѣ мѣцемъ. прꙗ́вое болѣ то кроꙗ́га лоꙗ́ннаго генваремъ поꙗ́ннаетьса.

[арк. 16 зв.] кроꙗ́гъ оꙗ́бо лоꙗ́ннын. вꙗ́ ѿ лѣт нсходнтѣ. то паки потѣ на свое ѹнсма вꙗ́звращаѣса. есть же оꙗ́бо вѣдомо настаѡаніе его. прнлагающе кꙗ́ кннжнѣ мѣцемъ. прꙗ́вое бо лѣто кроꙗ́га лоꙗ́ннаго генваремъ поꙗ́ннаетьса.

[арк. 17] лѣто, ѿ, кр҃жгъ лоꙗ́нѣ. ѿ. зачало бѣ.

[початок:] генвар҃скаа бо та лона настанѣ прꙗ́ваго лѣта кннжнаго декабра. вꙗ́ кѣ. а конꙗ́етьса кннжнаго гѣвара вꙗ́ ѿ. а февралскаа лона настанеть. генвара, вꙗ́ кѣ. а конꙗ́етьса феврала, вꙗ́ нї. а конꙗ́етьса марта. вꙗ́ нї.

[арк. 23, кінець:] декабр҃скаа лоꙗ́на. настанеть ноябра. вꙗ́ кѣ. а конꙗ́етьса декабра вꙗ́ кѣ.

[арк. 23] ѡ кр҃жзѣ. с҃лнечнѣ. зꙗ́ло. ꙗ́.

[початок:] г҃лїотъ бо пнсена. кол҃ма болін є с҃лнчнын кроꙗ́гъ земнаго кроꙗ́га. тол҃ма болін есть земнын кр҃жгъ, лоꙗ́ннаго кр҃жга. г҃лїотъ бо тн нже ѡстрономін то хꙗ́трѣ нзвыклн с҃ж. стадін мнѣ кр҃жга того земнаго. кѣ. темъ, н є темъ, н двѣ. а премѣреніе еа. воле н тѣ. потомоꙗ́же ѡбрѣтаемъ кр҃жгъ лоꙗ́ннын.

[арк. 26, кінець:] еже ты самоволꙗ́ствѣ свонымъ лншаешнса н невѣр҃ствомъ. но оꙗ́смотрн же н велнкаго дѣѣда рек҃ша. словѣ г҃ннмъ нбса оꙗ́твр҃здншася.

[арк. 26] ѡ облацѣхъ зѣа дѣ.

[початок] вѣждѣ же оубо преблагаго шного хытрыца гѣа. како тѣ велнцѣи, вѣлацѣи страшно. тако горы преплаваютѣ. вѣнствѣмо. дрѣжсѣи же дрѣжгоамо. тако же повелѣтѣ гѣа вѣтроу носитѣи. како лѣтѣи вѣлацѣи наемьшесѣа, ѡ въздоуха мокростѣи како штажавьше не падоуѣсѣа на землѣи.

[арк. 26 зв., кѣнецъ:] възсемоу родоу шгненомоу кѣз высотѣи теши. да того радѣи оуѣннѣи гѣа тѣрѣзѣ, тако лѣа смерьшнѣсѣа.

[арк. 26 зв.] зѣа ѣ. ѡ тѣрѣздѣи

[початок:] а еже възведе поль вѣна тѣрѣзѣи того радѣи. да бѣждѣтѣ на сѣхрѣненѣи тѣрѣздѣи тѣи. да не растечѣсѣа ѡ теплоты свѣтѣннѣкоу и множества свѣздѣи. но егда течѣтѣ свѣтѣ.

[арк. 26 зв., кѣнецъ:] но егда течѣтѣ свѣтѣ свѣтѣннѣкоу горѣи, и възрадѣсѣа теплотою ѡ лѣдѣи, нсходѣтѣ на землю.

зѣа ѣ. ѡ свѣздѣахъ

[початок:] многажды бо вѣдѣи тако свѣздѣи летѣше сѣз нѣсѣе. да то оубо разжѣмно намѣ бѣждѣи. егда оубо въззындѣ тѣиность вѣлака кѣз высотѣи. его же мокрота нзындѣтѣ оубо. и попалаѣтѣсѣа ѡ теплоты свѣздѣи. и тако шпалѣно и скоро вѣтѣрѣи прѣносѣмо, погыбаѣтѣ.

[арк. 27, кѣнецъ:] травамѣи нлѣи тростѣиу горѣиоу далѣе сѣжѣи нмѣ. дѣиію пламене и не възможно вѣдѣтѣи. прѣшѣиш же ноши. толѣи зарѣи и тѣвѣи бѣваѣтѣ прѣа оуѣнѣа нашнѣа.

[арк. 27] зѣа жѣ. ѡ спадѣнѣи сѣтаннѣи. сѣз нѣсѣи.

[початок:] въз сѣи же оубо дѣиѣи еднѣи ѡ аггѣи нарнѣаемѣи сѣтанѣи. нже оубо вѣ старѣишнѣи і моуѣннѣоу. и вѣдѣи тако оуѣрасѣи бѣз тѣрѣзѣи тоу, ѡ нен же рѣхѣи и землю. и развѣлнѣсѣа горѣдѣстѣиу. и рѣе въз помѣслѣи своѣи. коль красѣа пѣнебѣсѣаа сѣи.

[арк. 28 зв., кѣнецъ:] ѡ нѣи ѡтѣи гѣа бѣз славоу и ѣсть. и свѣтѣлѣсть бѣвшѣоу на нѣи прѣжде. и прѣложѣа въз дѣоуѣхѣи теменѣи. и по въздоухѣи нмѣ вѣлнѣстѣи повелѣтѣи.

[арк. 28 зв.] зѣа иѣ. ѡ сѣтворѣнѣи ѣлѣцѣи зѣа нѣ.

[початок:] възспѣашиго же мѣсто ѣнѣа десѣтого. оуѣ мыслѣи бѣз сѣтворѣтѣи ѣлка. да свѣтѣлѣсть и вѣнцѣи спѣишнѣхѣи, прѣдатѣи нмѣ бѣз правѣвѣрнѣи. и нарнѣѣтѣсѣа ѣнѣи десѣтѣи, ѣлѣколюбѣзѣи. но такоже оуѣказыѣваѣтѣ намѣ бѣжѣствѣиое пнѣсанѣи глаголаѣше.

[арк. 29, кѣнецъ:] но разгласѣно слово сѣтворѣи вѣлка. понеже прозѣбаюѣше. плодѣвѣтѣи. по възсѣа лѣтѣа прозѣбноуѣтѣи нмѣ вѣлаше вѣлка, и прѣбѣватѣи въз землѣи.

[арк. 29 зв.] зѣа ѣ. ѡ воднѣи родоуѣи.

[початок:] іако въз іадрѣхъ матерн ѿ лнстовнѣ паденіемъ оумирающе. лнствъ белнѣ нсзшеніемъ. ѿ то іаже земля нмъ пакы поражаѣтсѧ велѧ. жнвотнаѧ же єдною ѿ неж нзведена. н к томоу оуже не ѿ неѧ раждаются.

[арк. 30, кінець:] птнца же оубо аще ѿ воды сжшн по посжхоу лѣтаючн крѣматсѧ. то како повелѣно нмъ єсть глѣ пнцоу прїнматн. того радн н носѣ преданѣ єн єста.

[арк. 30] зѧ і. ѡ птнцахъ, н ѡ рыбахъ.

[початок:] но понеже оубо птнцоу н рыбоу ѿ воды нзведе гб. н ѡбою тою рыбы н птнца сжжѣество єдно єсть. іакоже бо плаваєть птнца сквозѣ въздоу. тако н рыба сквозѣ водоу. но іакоже н рыбы гварь во водѧ плавають пернемъ порѣвающесѧ.

[арк. 31, кінець:] тако оубо н нѣцін сжть жнвоушїн. с поганымн поганїн. н сз хрїтанмн хрїтанн. н сз невѣрнымн невѣрнымн.

зѧ ат. ѡ сезоуан.

[арк. 31, початок:] єсть оубо нна птнца нарицаема же згоула. єсть оубо птнца таѧ злонаравна сжшн. єгда оубо народнть іанца. тз въз ннѣ птнць гнѣзда іанца своѧ нзносн. сама же своемоу гнѣздоу не хранитель єсть.

[арк. 31 зв., кінець:] мы же оубо не ѿ своѧ ѿць н радѣ слово спсенное прїахѣ. но ѿ сѣтьї апль. н ѿ вашеѧ братїѧ. въз чннь аггльскын зовоушн глѣмъ. сѣть. сѣть. сѣть. гб. въз тронцн неразлоучно.

зѧ вт ѡ меренѣ.

[арк. 31 зв., початок:] є оубо нна рыба зовемаѧ мерена. нечнста єсть дѣнство. н велѣмн скврзна. єгда оубо настанеть нересть єѧ. тзгда ншеть іадовнтого смїѧ на сзмѣшенїе. прнлоучжїн же сѧ в тоє врѣмѧ смїн.

[арк. 32 зв., кінець:] вндѣвѣ же оубо гб бѣ, н блѣн ѧ глѧ. растѣтесѧ н множитесѧ н нсплзнтте воды. н птнцѧ рече да оумножїсѧ по землн. н бї вечерь н бысть за оутра днѣ шестын.

зѧ гт. слѣ іѡана златоустѧ ѡ тварн бжїн.

[арк. 32 зв., початок:] рече іѡань златоустын въз глаголѣ възпрашаю же та жндовнне, поуто єгда гб слце н мць сзтворн, н не блѣн. н єгда дрєвеса н травоу не блѣн. н єгда повелѣ нзынтн парашемоу н лазашемоу н ннрающемоу.

[арк. 36, кінець:] глше мн ты жндовнне, іако кз аггломъ рече. то єгда твораше гб бесчнслѣныѧ ты агглы. поуто не нмѣ сзвѣтннка. но тзго радн рече тако.

зѧ дт слово ѡ сзтворенїн влѣчѣ. како рече влѣка.

[початок:] сзтворнмо влѣка по ѡбразоу ншемоу н подобїю. снмь оубо іавлаеть плѣское прншествїе гб. снѣ же сз ѡцѣмъ н сѣтьї дхѣмъ прєжде вѣкь вѣше. ноудее же оубо глїють ны. іако кз аггло рече бѣ.

[арк. 41, кінець:] но сзѣство нмать ѠѠѢ. сзѣство же н сѣнь. такоже н дѣхъ сѣтин. въ єдннѣн ѣтн славнѣ, н поклонѣемь нераздѣлно. слышн датн яснѣе нзвѣщаемь вкаанне. творецъ рече своѣмъ аплѣмъ.

Розділ Ъ арк. 17 відповідає Вільнюській Ф 19, рук. 83 за зачалом, але закінчується на арк. 23: декабрьская лоуна. настанеть ноябра. въ кѣ. а коньяется декабра въ кѣ.

[арк. 41 зв.] за єт. ѡ сѣтѣмь дѣтѣ.

[початок:] аще азъ не пондоу оутѣшитель не прѣндеть к вамь. аще ли же пондоу, послю н к вамь. н прѣшедь вблнчнтъ мнра ѡ грѣсѣ. се оубо єсть мнрѣскын грѣхъ. аще кто не исповѣдоуетъ бѣ въ трѣнцѣ. єгда же пакы ѣзыкн размѣсн.

[арк. 44, кінець:] ѡвже въ каменн. ѡвже въ желѣзѣ. ннѣ же въ дрѣвесѣ. іакоже оубо н агглы бесплѣнын н вестелесны сзтворн. дѣшоу оубо ѣлѣскоу ю плзтїю н телесемь вбложн.

за ст. ѡ ѣлѣцѣ.

семѣ же оубо жнво тоу вбрѣ простъ бѣ. просто оубо ходѣ, горѣ зрнтъ кз творцоу. н дѣша ѣлѣа, нѣсть іако дѣша скотїа н птнѣа.

[арк. 44 зв., кінець:] дѣша же ѣлѣска вбавлаема. іакоже є Ѡ сзложенїа. н Ѡ самого творенїа бѣїа. н Ѡ естества поутенїа. да іавѣ оубо єсть іакоже то не бѣ дѣша, но тогда оубо бѣ.

за зт. ѡ дѣшн ѣлѣстѣн.

[арк. 44, початок:] дышенїе оубо жнвѣтнѣе вѣдоуноу. бесплѣно, невннѣно. н нерозжмнѣно. Ѡ телесныхъ тольстѣтѣ Ѡлоуенїно. но тзкмо бѣїемь творенїемь. н бѣ ѣлѣкъ въ дѣшоу жнвоу.

[кінець:] дѣша же наша прѣвждеть въ оуготованїн. но іакѣ тзгда сзздавын тѣло Ѡ прѣстн. тако н нѣша телеса расшѣсеша коупно вѣставн гѣ. но іакоже рече писанїе.

[арк. 45] за нт ѡ ѣлѣцѣ

[початок:] сззда бѣ ѣлѣка, то ннѣтоже сзтворн вѣ лѣпоты. но на требованїе что н на лѣпотоу. двѣ оубо ѣчн нмѣтн на потребоу н на лѣпотоу. но зрн свѣтло творнтъ лице.

[арк. 45 зв., кінець:] прѣтнвоу воюющѣ помыслѣмь, на помыслы. Ѡ того же н помышленїе на вѣзжмїе. Ѡ сѣца бо рече нсходѣ помышленїа лоукаваа. н на вѣса та лнхаа. прѣтнвѣны сѣ помыслн оума.

за ѣт ѡ оумѣ ѣлѣстѣмь.

[арк. 45, початок:] оумь оубо бесплѣтень. аще н въ малѣ тѣлѣ. нж вѣходѣн вѣсю землю єсть. н вѣ небѣса прѣлѣтаа кнма крылома, вѣзлѣтаеть на высѣсть. кнмн пжтемь прѣходѣт. прѣходѣн вѣздаж н вѣлакы.

[арк. 47 зв., кінець:] н рече емоу тебе радн свѣтъ н землю сзтворнхъ. море рѣкы н еже въ нн^х. свѣрїе н скоты гады н птнца. твон стра^д н трепеть н^а възсѣмн рече да бждеть. н іако цр^а земны^м веш^е н^а нмн поставн.

[арк. 47 зв.] з^а к^ѣ. в едемѣ н в ран.

[початок:] н насадн г^ѣ б^ѣ ран, въ едемѣ на възстоцѣ. едемъ же оубо сказається пнща бл^гоковна н бл^гоцвѣтна. рознозракы н в ню подающн. пнща беспечална, веселашн оумь н ср^дца.

[арк. 49, кінець:] іавѣ же с^таа недела. въ ню же н дрзжавж сзл^ртншю раздржшн. н гжвнтельство попра. н оупразднн възскр^нїемь нз^г гроба. жена же н еше не бѣ сзтворена.

з^а к^ѣ слово, в евгѣ како сзтворена бы.

[початок:] нж іакоже рече въ пнсанїн г^ѣ б^ѣ не добро есть ч^лкоу едномоу на землн быти. н въ ложн г^ѣ б^ѣ сонь в^з адама. н оуспен в^за шестое ребро его. сзздати женоу емоу.

[арк. 51, кінець:] но повелѣваеть пакы облакы наплзнатн. н сзвнратн нмь водоу. н іако гоувѣтншемѣ, повеленїемь творца. пролнватн нмь

[арк. 51] з^а к^ѣ. в огнн.

[початок:] аще лн престаешн ма в огоньномь рождествѣ г^ла. іако ннкогда же рече б^ѣ да бждеть вгнь. глеть оубо пнсанїе. іако възсѣ пауче дѣнствнѣншїа, вгньнаа вешн іавлаетса.

[арк. 51 зв., кінець:] іакоже н бжтвнын дѣвд рече. въ р^лд псал^мѣ г^ла. нзвода вѣтры ѿ скровншъ сво^н. н възносн н облакы ѿ конець земля. н млзніа въз дждь сзтворн.

з^а к^ѣ. в млзніахъ. і в громоу.

[початок:] глеть бо пнсанїе. егда въззвѣють то п^нбннн велнцїн вѣтрн. н сражаюса сзпротнвь превелнкын тын облакы. н тоу авїе нспжшатн ввыан есть млзніа. іакоже бо кто сѣч^ѣ вгннвомь в^к камень.

[арк. 54, кінець:] но іаже ны сжть повелена. таже помышляемь. н вѣроуны възсесздрзжашемоу. н възсемоушемоу. н възса сзблюдаюшемоу. н възсѣ слжж^боу прїемлюшемоу. н строашемоу възсачьскаа б^оу.

з^а к^ѣ. в прельстн адама н евгн, ѿ смїн.

[арк. 54, почток:] смїа же бѣ мждреншн възсѣ свѣрїн сжшн по землн. мждра оубо рече смнн не сзмысло^м, но прельстнтн прзвозданнаго. да тѣмь н злокознын дїаволь, ѿпадын славы бжїа, н свѣтлостн.

[кінець:] іоуда же вндѣвь чюдо прославн распатаго б^а. н жнвотное древо. в ран бо бѣ се наречено. а мы его вндѣхомь н поклох^оса емоу, его же древле хероувн^н стрѣжеше том^в хр^тїане по възса часы поклоненїе прннос^т.

[арк. 59 зв.] зѧ кѣ слово, ѡ чювствѣ аѧама і ев҃гы. і ѡ зачатїи младен҃ца.

[початок:] оувндѣвше рече аѧамъ женоу свою заченшоу. се пакы оуже Ѡ не бытїа въ бытїе роднтелема прнводнѣ ꙗка бѣ.

[арк. 62, кінець:] н въ грѣсѣхъ родн ма мѣн моа. Ѡ такоѡаго бо сжжнтїа оудалнватнса повелѣѡа. но ндннннннн фнлософъ рече юношн нѣкоемоу бес поста ѡаша таюшоу са. Ѡцѣ твои пїанъ тебе в҃сѣаль.

[арк. 62] зѧ кс. ѡ дшахъ.

[початок:] да не глѣмъ же оубо ѡ дша. ꙗко Ѡ сжщества мжжеска, младен҃цоу подает҃са. дша. како бо нетленно н бесзмѣртнон.

[арк. 65 зв., кінець:] зѧ кз ѡ раздлоученїи дша Ѡ тѣла.

[початок:] дшн же оубо нсходашн Ѡ телесн. бж҃твнннннн повеленїемъ. тржпъ ѡѡаееть ср҃це н мозгъ. ср҃цоу раны прїешоу, скоро ѡскаѡеть дша. без сжжнч҃ства своѡго.

[кінець:] понѣ дша н ср҃це въ печалн еста. ѡ сжжнч҃ствѣ своѡмъ. прїешемоу раны. н протрз҃гагаюшнса плѣнѣ, н скаѡеть дша.

[арк. 65 зв.] зѧ кн. ѡ тѣлѣ.

[початок:] тѣло же оубо ꙗлѣ Ѡ чѣтырь сз҃ставѣ глїють сз҃дано. н нма. Ѡ ѡгна теплотоу. а Ѡ ѡздуоуха стж҃денство. а Ѡ земла же сж҃хотоу. а Ѡ ѡѡды мокротоу. Ѡ трз҃гноушн же са дшн. н с телеснаго сз҃рѡнаго сзѡуза бж҃твнннннн повеленїемъ.

[арк. 66, кінець:] кз҃ждо ко своен ч҃астн рознѡѡетса. пакы же ѡзглашаюшн трж҃ѣѣ. н Ѡ ѡѡка оусопшаа бж҃даша. тоу абїе сз҃лнѡѡетса сз҃ставѣ Ѡ ч҃астїн, рѡшешнх҃са тѣла нашего.

зѧ кѣ. слово ѡ рожденїи канновѣ. зѧ кѣ.

[початок:] аѧамъ же н ев҃га роднста снѡа. н нарекоста нма емоу каннъ. сз҃ѡы прз҃ѡаго грѣха плѡ. аще бо ѡы адѡ не оувндѣѣ сз҃твореннаго, чресъ повеленїе. не ѡы каннъ оубнѣ брата своѡго.

[арк. 69 зв., кінець:] но нже, г снѡы родн, снма, хама, нафѣта. бѣ же емоу лѣт. до потопа. х. прн сѣ же бѣ потопъ на землн.

зѧ л. ѡ потопѣ.

[арк. 71, початок:] бѣ егда наѡаша ꙗлцн на землн ѡѡѡатн. // [арк. 70] н дз҃щерн родншаса нмъ. н ѡндѣѡше же снѡѡе бж҃їн дз҃щерн ѡлѣкыа. н поѡаша сеѡѣ Ѡ ѡзсѣхъ ꙗже нзѡраша.

[70 зв., кінець:] н ншезноу Ѡ нн҃ нстнна. н лз҃жа покры землю. ннктоже бо помннашѣ бѡ. тѣ же нсплз҃нншаса, злаа н. зане Ѡмѣтаемъ нмн ѡаше бѣ. но жнѡахоу скотьскы.

зѧ ла слово ѡ сз҃творенїи ковьѡега.

зѧ мѢ. слово ѡ вѣществѣн авраамовѣ въ егѣпѣ.

[початок:] рече же авраамовѣ н се гѢ, слышалн аврааме еже възвѣстѣ тебѣ. что сраше племя твоє въ послѣнна днѣн. слышав же авраамъ глѣ бжѣа. прѣать въ срѣцн своємь.

[арк. 90, кінець:] ѡбразъ даа прочнмъ въ тѣхъ ходити велѣ. бѣ же оубо авраамъ лѣ, сѣ нѣ. егда ѡбрѣза плзтѣ конечнѣоуж себѣ ннзмнѣ снѣ его, гѣ лѣ вы.

зѧ мѢ. ѡ страннѣлюбн, авраамовѣ.

[арк. 90 зв., початок:] вы же оубо авраамъ страннѣлюбецъ. жнвоа оубо дѣва мамѣренскаго. ѡ тронцн явленіе нзвѣстнѣ. н явн рече авраамовѣ гѢ. сѣдашѣоу емоу прѣ дверьмн храма его полоуднѣ. възрѣв же авраамъ ѡчнма свонма н оузрѣ.

[арк. 92, кінець:] но кто можетъ нповѣдатн чюдєсь дарованїа. нн авраамъ оубо прєспѣ, нн сн оумалншасѣ. но єдннѣ гѢ тѣ хсѣ. въсѣ нсплзнан. нже вчєра н днѣ тѣжде н въ вѣкы.

зѧ мѢ. словѣ ѡ содомѣ, н гоморѣ. како погыбоша. не мѣвшє. є правєднѣ.

[арк. 92, початок:] н оуклонншасѣ мжжн к содомѣланцѣ, н гоморѣ. авраамъ же ншоль сѣ ннмн проваждаа рече гѢ, не потаю азъ ѡ авраама раба моего еже азъ творю.

[арк. 93 зв., кінець:] ѡнде же рече гѢ тако конѣа кѣ авраамовѣ глѣ. чємоу не рече господїе. а трн мжжн внда. нж рече гѢ. да ѡцѣпнѣеть языкѣ вашѣ. глѣ н лѣжоу на нстнннѣоу.

зѧ мѢ. слово ѡ нсшествѣн лотовѣ нз грѣ сѣдѣска.

[арк. 93, початок:] авраамъ же оубо рече ѡбратнѣа на мѣсто своє, прндоста же рече. агѣла въ содомѣ вєчєрь. мжжн же содѣска. ѡбндоша грѣ юноша н старьцн. н звахѣоу лота. н глѣахѣоу кѣ нємоу кдє еста мжжа, таже прндоста к тебѣ ношѣж.

[арк. 93 зв., кінець:] нж прѣтнаго радн въскрѣнїа. храннѣ бѣ гѣзъ тѣ. поставн сѣтын свон грѣбъ на поклонєнїе хрѣтїанѣмъ. н на въспомнннїе безѣоумїа вашєго.

[арк. 93 зв.] зѧ мѢ. слово ѡ бесѣрѣменѣ.

[початок:] постыднѣтєа оубо вы н посрамнѣтє, вѣры бохѣмнчє. ѡ ѡкааннн агарѣнѣ. разоумѣтє же оубо. что радн погоублѣ выстѣ содомѣ н гоморѣ. злаго радн нрава.

[арк. 94, закінчення:] тако ѡкаменѣ срѣце вашє. такѣ во н ѡцн вашн нзѣнша пророкы, проповѣдавѣшн нма бжѣе. такоже н вы бѣа славы на крѣтѣ распѣтє. мы же пакы на бытїе възвратнѣа.

[арк. 94] зѧ мѢ. слово ѡ рожденнн нсааковѣ.

[початок:] заченши же оубо сарра родн авраамову сѣна. и нарече нма емоу ісаакъ. авраамъ же бѣ рѣ лѣ. егда роднса емоу ісаакъ, сара же бѣ тѣгда, сѣ лѣ. ѿ донжеса рече троуншь ісаакъ.

[кінець:] вѣстав же за оутра авраамъ. и вѣза хлѣвъ и водоу. и задѣвъ агарѣ за плечѣ. ѿпоустн а съ сѣномъ еа.

[арк. 75 зв.] за мѣн. и нскжшенїи авраама ѿ бѣ. како люблаше его.

[початок:] бѣ же рече по днѣхъ онѣхъ. бѣ нскоушаше авраама. вѣса вѣдын. хота авраама вѣ прнтѣоу положити вѣ тѣзыцѣхъ. и послѣнна нмъ наоучити. какою любовью нмѣти кѣ бѣоу.

[арк. 99/99 зв., кінець:] и сказавѣса и авраамѣ, и ѿ сѣноу его ісаацѣ. и поатѣ ю, и прнведе ю гднчню своемоу. и бѣ емоу жена. и оутѣши нсаакъ ѿ мѣри своен саарѣ. бѣ же оубо тѣгда нсаакоу лѣ, мѣ. егда пом ревекоу.

за мѣ. слово и авраамѣ. како пом хетоухоу себѣ вѣ женѣ.

[початок:] по сѣ же рече. прнложнвъ авраамъ. пом себѣ женѣ. ен же нма хѣтоура. и родн емоу зѣбрава. и ектана. и мадава. и маднама. и евока. и есоуеа. бысть же оубо рече авраамъ.

[кінець:] межн десѣтма авраамъ бѣ. и погребень бѣ вѣ тѣжде печерѣ, надеже бѣ сарра. на селѣ ефроновѣ.

за нѣ слово и ісаацѣ. егда бѣвн его бѣ.

[початок:] бысть же оубо рече пооу мрѣтвїи авраамн. бѣвн бѣ нсаака сѣна его. молл же рече нсаакъ бѣ. ревекеы дла жены своеа, іако неплоды бѣ. и послоуша его бѣ, и зачѣ ревека.

[кінець:] то бо и гѣ рѣ ревецѣ. людн людїи преспѣють. тако бо хрѣтаньскаа вѣра, вашего закона преспѣ. іакоже рече и гѣ бѣ. мы же и вывшѣ научнѣ глѣти.

[арк. 100 зв.] за нѣа слово, и нсавѣ. како предаста рѣшннство. брау своемоу іаковоу.

[початок:] бѣвшнма же оубо сѣнома нсааковыма вѣзрастѣ рысканїа. нде нсавѣ на поле дѣтское ловитвы радн. оумедлнвшоу же емоу тамо. нншто же не полоучн.

[арк. 102, кінець:] сего бо не оутан гѣ ѿ ісаака. іако бѣ емоу роднтнса ѿ прѣтон мѣрїи. но еже кѣ авраамову рече. то кѣ ісаакоу оутвѣрздн.

за нѣв. слово и ісаацѣ егда бѣлваше, іакова.

[початок:] бысть же іако състарѣса нсакъ. и весѣпоста оун емоу вѣ невнденїе. и вѣзва сѣна своего старѣншаго. и рече емоу сѣноу мон. ѿвѣщавъ ісавѣ рече кѣ немѣ, се азц ѿчѣ.

[арк. 105, кінець:] но ѿндн чадо мое кѣ лаваноу братоу моемоу вѣ междоурѣчїе. и егда мннѣ лютость брата твоего. тѣгда вѣзвратнннса на мѣсто свое.

зѧ ѿ҃҃. слово ѡ лѣствѣнцѣ. юже іаковѣ видѣ.

[арк. 105, початок:] понде же оубо іаковѣ къ лаванюу. оую своемуу. н ѡврѣ мѣсто н оуспе тоу, на каменн възложнѣ главоу. слнце бо зашло бѣаше. тоу же н сонѣ видѣ.

[арк. 111, кінець:] а еже рече ѡблакъ ѡсѣнѣа ѿ знон възвареніемь єства ходѣше вѣ мнѣ. прохладнѣшоу жены ѡблакоу. прогна смрадьныи по с телесе нашего.

зѧ ѿ҃҃. ѡ роженіи хрѣѣ.

[початок:] рождѣшоу же сѧ хрѣу, прогнаса діаволь блзньныи телесемь нашнѣ. рождѣшоу же сѧ хрѣу. прохладн стѣа аплы дхѣомь стѣа. н ннѣмн гзыкы глѣтн оустрон. рождѣшоу же сѧ хрѣу.

[арк. 116/115, кінець:] тѣ днѣ повелѣваеть петровн по врѣхоу водѣ ходити. но аще н злодѣа его нарекоете. мы стѣа бжѣа проповѣдаѣ его. // іакѣ рѣ велнкын павѣ. жндѣ оубо бѣ сѣблзнь. мы же къ предн писаніюмоу възындемь.

зѧ ѿ҃҃. слово ѡ женѣ іаковлн і ѡ дѣтѣ є.

[початок:] вѣстовавъ же аггль сѣ іаково, н ѿнде. іаковѣ же понде въз пж свон. іако же н бытнское писаніе сказа. н прнде къ лаванюу своемуу. н страда оу нѣ, дт лѣ.

[арк. 116, кінець:] н еще емоу жноушоу въз землн хананенстѣн. ндеже вѣ ѡнталь ѿць его. оу доуба мѣврова. бѣ же оубо лѣтъ. ісааковн. р. н п. н оумре. н погребоста его. нсавѣ. іакѣ. стнове его.

зѧ ѿ҃҃. слово ѡ прекраснѣ іѡснфѣ. н ѡ преданіи его.

[початок:] по сѣ же рече възселн іаковѣ нде вѣ ѡнталь ѿць его, въз землн хананнн. ндоша же рече братіа іѡснфова. поставити ѡвецѣ ѿца своего в сѣхе.

[арк. 125, кінець:] н не бы въз оузохраннльнню възселнса ѿць его. н не бы прншель въз егѣпѣ. ѡнн бо заѡстн радн продаша его. но бжѣн блтн бѣвшн на нѣ. тоа частн сподобленѣ бѣ полоуѣнтн.

зѧ ѿ҃҃ слово ѡ вшествіи іаковлн въз зѣлю егѣпѣскою.

[початок:] н ѿ того часа възвнжеса іакѣ, сѣ восѣ домо, н възн стнове его. слыша же іѡснфѣ сѣ тошаніемь нзыде протнвоу іаковоу ѿцоу своемуу. къ нрѣскоу градоу.

[арк. 126, кінець:] се оубо нзвѣща нмь ѡ нзышествіи нзы егѣпта. н ѡ погоубленіи фараѡна. і ѡ възсѣ его. паче оубо прнложн. іаковѣ блвнтн стны своѣ. кождо н по нменн.

зѧ ѿ҃҃. слово ѡ блвеніи егда блѣваше іаковѣ стны своѣ.

[арк. 126 зв., початок:] по сѣ же оубо, призва іаковъ пръвенца своего роувнма. и рече. тебѣ же нма роувнѣ. пръвенець ѱа монѣ. ты крѣпость моа. и зачало ѱа монѣ. ты крѣпость моа. и зачало ѱа монѣ.

[арк. 134, кінець:] елко вы заповѣдѣ азъ ѱѣцъ вашъ іаковъ. и рече нмь. азъ ннѣ прилагаюса ко свонмь людѣ. погревете же ма съ ѱѣцн монмн. надеже авраамъ дѣдъ мон. и ѱѣцъ мон ісаакъ.

зѣ ѱѣ. слово ѱ оумрътвѣн іаковн.

[початок:] бѣ же егда преста іаковъ ѱ рѣчн сѣа. простре носѣ на шдрѣ своемъ и оумре. и бѣ възсѣхъ лѣ іаковль, іаже жнтъ въ землн егвпѣстѣн. зѣ лѣ.

[арк. 134 зв., кінець:] тако рецѣте іѱснфѣ простѣа крнвнны грѣха нхъ, іако зло сътворнша тебѣ. и ннѣ вставн крнвннѣ рабѣ. бѣ ѱѣца твоего радн.

зѣ зѣ. слово ѱ прѣставленѣн іѱснфѣ.

[початок:] се слышѣ іѱснфѣ, проплакаса. егда цѣрѣство его цѣрѣство вѣчно. разоумѣн же не шно голн агньца ѱ дѣца проповѣдаеть. и цѣрѣство его не прѣмѣнѣса рече въ вѣкы.

[арк. 134 зв., кінець:] и плакаса его вѣ ннѣ. и егнпѣ. понеже іако ѱ едннѣ оудѣ съ нмн страдаше. жн же іѱснфѣ възсѣ лѣ. рѣ нѣ. и оумре.

зѣ зѣа ѱ прѣставленѣн. роувнмовн старѣншѣ сѣа іаковла.

[арк. 134 зв., початок:] по семь же въ второе лѣто, роувнмоу старѣншѣ шомоу сѣѣѣ іаковлю, възпѣшѣ въ волѣзнь. и призва къ себѣ братѣю и ѱада своа. и простре къ ннѣ слово покаанѣю, и рѣ. съгрѣшн съ валѣю рабою ѱѣца своего.

[арк. 139 зв. кінець:] ѱ іуды рѣтнса. к толн оубо зѣнынъ въ вѣкы прѣвысть. вѣцн оубо, то възмѣѣса еже прѣже сътворенѣа мнроу бѣ. тотъ и по разрѣшенѣн зѣлн прѣбѣѣ вѣкы. и се рекъ оумрътѣ роувнѣ пръвенець сѣнъ іаковль. едн жн лѣтъ, рѣ н кѣ.

зѣ зѣв. слово о прѣставленѣн, сѣмѣновѣ. вѣго сѣа іаковла.

[арк. 139 зв., початок:] бѣ же оубо, сѣмѣнъ. вѣ сѣнъ іаковль. но прнспѣвшѣ днѣ кончанѣж его. призва къ себѣ сѣны своа и братѣж. такѣ и прѣложнвѣ слово и рече. іако моужество даѣтса ѱ вышѣнего.

[арк. 141 зв. кінець:] и положнша костн его в ковѣчѣѣ, древа негнѣжѣца. іа же и пренѣстн костн его въ хевронъ заповѣда. іаже и пренѣсоша въ ратѣ егвпѣтскоу, ѱ тан.

зѣ зѣг. слово, ѱ оумрътвѣн лѣвѣгннѣ гѣго сѣа іаковла.

[арк. 141 зв., початок:] по семь лѣвѣгн, гѣ сѣны іаковль, сѣнъ лнннѣ. призва къ себѣ сѣны своа. къ ннѣ же ѱ жрѣчьствѣ вѣденѣа възвѣстн. и ѱ прѣзѣствѣ гѣла прѣже кончанѣа своего.

[арк. 148, кінець:] емоу же вѣщастѣ днь. н се рекъ оуспе. жнтъ лѣ р̄. н л̄. н з̄. н положнша н въ ковчезѣ. н послѣже же положень быста въ хевронѣ. н дѣ авраам і нсакъ інакоѣ.

з̄а̄ з̄д̄. слово в преставленіи юдннѣ д̄го с̄на іаковла.

[початок:] по сѣ же іада, д̄ с̄нъ іаковль, с̄нъ лнннъ. прнзва с̄ны своа кз севѣ. н рече, чада моа. се преже оумртва моего скажоу ва. бывшаа дѣла моего.

[арк. 151 зв., кінець:] н с̄н рекъ, пред̄а д̄шж юда с̄нъ іаковль. д̄ с̄нъ лнннъ. жн же лѣ. р̄ н ѿ. н нзнѣшен с̄нове его погребовша его въ хевронѣ, сз ѿцн его.

[арк. 151 зв.] за з̄е̄. в завѣт̄ нсахаровѣ. е̄ с̄на іаковла. н в д̄брооумн. н в преставленіи его.

[початок:] по сѣ оубо нсахаръ прнзва с̄ны своа. н рече нмъ. послзшанте чада нсахара ѿца вашего. н взноушнте словеса моа. азъ роднса, е̄ с̄нъ іаковоу. мз̄зож ман̄драгоры. н по сѣ прнложн слово.

[арк. 152 зв., кінець:] вѣслѣдоутъ лоукавымыслѣ. н расстѣжъ вѣзъ гыцѣ. н рабн боудотъ враг̄о своно. вы же оубо повѣданте чадо своно. н се рекъ пред̄ л̄дхъ. жнве лѣ р̄ н к̄ н б̄.

з̄а̄ з̄с̄. слово, в завѣтѣ заоулонн, н м̄рдн н в оумртваи его.

[арк. 152 зв./153, початок:] прнзва оубо заоулонъ с̄ны своа кз севѣ н г̄ла н̄. послушате // мене с̄нове заоулонн. вѣнжшнте словѣ ѿца вашего. азъ естъ заоулонъ даръ бл̄го родителема монма.

[арк. 153 зв., кінець:] аще лн кто не взнмаѣ моѣ словѣ. наведѣ на нь г̄бъ вгнь вѣчннн. н то рекъ оуспе с̄и жн, лѣ р̄ н д̄т. с̄новѣ его сзпратавше н въ ковчезѣ положнша н. въ тонже печерѣ сз ѿцн его.

з̄а̄ з̄з̄. слово, в завѣтѣ дановѣ. н в а̄ростн, н в ѿмртваи его.

[арк. 154, початок:] прнзва оубо данъ с̄ны своа кз севѣ н рече. послушанте с̄нове дановн словесе моего. н въ немлѣте г̄лы оустъ ѿца вашего. нскоусн бо са вѣср̄цн моѣ вѣсѣ жнтн своеѣ.

[арк. 155, кінець:] с̄нове же его послѣдн прннесоша н въ хевро. н положнша его въ тоѣ печерѣ. н дѣ авраа ісакъ іаковъ. б̄и же вѣсѣ лѣ. р̄ н к̄е̄.

з̄а̄ з̄н̄. слово, в завѣтѣ неѡалнмовѣ. н в оумртваи е̄.

[арк. 155, початок:] взпнсаніе завѣта неѡалнмова с̄на іаковла, н̄го. с̄на валнна рабы рахнанны. в ѣствѣ н бл̄гтн. нача оубо г̄латн. послушанте мене с̄нове неѡалнмовн. послушанте моѣ словѣ ѿца вашего.

[арк. 156 зв., кінець] послушашн̄н̄ его оуготовашаса пр̄тан н слава на н̄бсѣ. н с̄н рѣ пред̄а д̄шоу неалн̄. н̄ с̄ны іаковль. с̄нъ валннъ. жнса лѣ. р̄, н л̄в̄. н погребень бы въ хевронѣ, въ тоѣ печерѣ.

[арк. 163 зв.] זָא בַד. слово, в прншествїн мовсеувѣ, вѣ егѣпѣ.

[початок:] прншѣшоу же мовсеувн вѣ егѣпѣ, егѣ срѣте вѣра аро. н людїе еврентн. н сказа емоу мовсн, ѣ рече емоу гѣ. н по сѣ престоупльше, рѣша фарауноу. поустн на вѣ поустыню. да сѣтворнї трєбоу гѣн бѣоу нашемоу.

[арк. 167, кїнець:] аще лн ты невѣснмы оукажѣ тн вѣсе, оубо вѣдатн ѣ ввнтанїа сѣновѣ илѣвѣ, ѣ ввнташа вѣ землн егѣпѣстѣн. ѿ ноудоу прїнде наковѣ вѣ егѣпѣ. до нсхода илва бѣ лѣ ѣ н л̄.

זָא בַע. слово в нзшествїн илѣвѣ ѿ егѣпѣта.

[початок:] повѣдано же бѣ вѣ оушн фарауноу, тако нзындоша людїе нїльтестїн. н рече фараунѣ вѣсѣ старѣншннѣ егѣпѣскѣ н вѣсемоу народоу. се внднте тако прелестнша ны спове илѣвы.

[арк. 168 зв., кїнець:] вѣспоманї н тога соушоуж марїамѣ. сестроу мовсеувоу инаронж. н како вндаун ѣудо славлаше гѣ. сѣбравшн лнкѣ жєнѣ. сама же вѣза боуєнѣ. н ннѣ жєна повелѣ двѣ мѣданѣ плѣсєнцѣ вѣзатн. ннѣм же роукама плєскатн. сама же наплзєннѣшнса стго дѣа, наѣавѣ спєватн тако гѣ глашн.

זָא בַס פֶּת מַרְיָא, сестры мовсеувѣ, н ароновѣ, вѣ нсходѣ прѣрѣчество мовѣ.

[арк. 168/169, початок:] по н гѣн славно вѣ прѣлавн. // конѣ н вѣсадннкѣ вѣврѣже вѣ море. лнкѣ жєнѣ сѣбраннѣ тоу. шпѣвахоу его тако глшн. славно бо прославн.

[арк. 171, кїнець:] до нсхода нзѣ егѣпта. лѣ. ф. нѣ. а ѿ потопа до нсхода. лѣ, ѣ н ф н пѣ. а ѿ адама до нсхода нз егѣпта. лѣ г ѿ. н кѣ.

זָא בַז. слово в дрѣвѣ крѣтнѣ.

[початок:] по сѣ же рече мовсн, вѣзѣнже сѣны тнлєвы ѿ мора ѣрѣмного. н вѣведе ѣ вѣ поустыню названнѣж єврѣ. н ндоша трн днн вѣ поустынн. н не нашлн пнтн воды. грѣка бо была велмн. тоу н прозваша нма мѣстоу мов горѣ.

[арк. 172, кїнець:] слыша же лн єсн оубо ты фарауноу соупроужннѣе. вкааннѣн жндовннє. како тн провбразова гѣ вѣ трѣцн. сѣ плетєнїє дрєва разлнчно. како лн тн прорече мовсн вѣплзѣнїє вышнєго. н в распатн его на дрєвѣ. н в мнскѣ снпнн.

זָא בַח слово в прншествїн хѣвѣ вѣ єллн.

[початок:] н ѿ толѣ же поїатѣ мовсн сѣны илѣвы, н прнведѣ вѣ єллн. н тоу вѣаше вѣ, нстоуннка воды. н ѣ, вѣтнн фнннка. снн нстоуннкѣ провбразова гѣ, вѣ апла вѣрѣховнаѣ. нже протєкоша тако рѣкѣ вѣ мнрѣ.

[кїнець:] такѣ фннн цѣвѣ вѣвзрастєнїа сладокѣ вѣкоу подаваѣт. тако н дпнн слѣкаѣ оуѣнїа своѣ нноїазыуннкѣ нстаѣахоу. таже н кѣ вѣрѣ бѣгоразоу мнѣн прнведоша.

[арк. 172] зѧ ѿѧ. слово, ѡ ѿнѡ и҃нлєвыхъ. егда нзведе Ꙗ манноу въ поустыини.

[арк. 172, початок:] по сем же възвѣнжеса мовси ѿ е҃нма въ пѣстыню, таже е҃ межѡу елннѡ и межѡу сннѡж. въ е҃т днѣ. б҃ го мѣца. тоу и възроптоша людїе на мовсеа и на арона глѣще. оу не быхѡ нзмерѣнн въ е҃гвпѣте, нежелн въ поустыини сзѧ.

[арк. 173, кінець:] е҃ бо кто ѿ нѣ манноу сзвѣрати хоташе въ соуботоу, и не ѡбрѣтахоу. понеже по чьстнѣ бѣ днѣ тѣ сѣмын. да ѿ възсѣ поужнѣ и не поужнѣ дѣль. по кон нмоу҃ инлѣстїи людїе.

зѧ Ꙗ. слово ѡ мовсен, како нзведе водоу нс камене.

[початок:] по сѣ же оубо прнложнша и еше ропѣтанїе на мовсеа. възскоужнѧ нзвѣ нз е҃гвпѣта, оуморнтнѧ и чада наша и възса скоты наша жажеж воды. кѣ нѣ же рече мовси, по что лн хоуланте ма.

[арк. 173, кінець:] нж е҃га ѿвръзгостеса Ꙗа. то҃га нстоу҃ннцн бывшїи прѣмо і҃рлнмоу҃ нсзѣхоша. и то҃га ѡ жа҃жн водныа, нсакноу҃ жнѣѡ вашѣ.

зѧ Ꙗа слово ѡ ісоусѣ навѣннѣ, како погоубн амалнка.

[початок:] по сем же, прннде амалнкѣ. и воеба на інла в рафндннѣ. и рече мовси кѣ ісоусѡу навѣннѡу. сзвѣрн сѣѣ мѡу҃жа снлїны. и оуплзунса кѣ малнкоу оутрѣ. сзтворѣ ісоусѣ тако тако повелѣ емѡ мовси.

[арк. 174, кінець:] нж е҃га оубо фараѡновн вон пото пленнк быша сѣ врѣжїемь нѣ. и по сѣ нзвръже а на море брегѣ, кѣ снѡ тнлевоѡ. ѿ тоудѡу же и в роужїа сѣѣ въззаша. ѡ възсем во то҃га промышлаше нмѣ бѣ.

зѧ Ꙗв. прѣрѣство мовсеѡво, ѡ аплѣхѣ.

[початок:] по сѣ же оубо въ форѣ тестѣ мовсеѡвѣ. прнведе дѣщѣрѣ свож кѣ мовсеж. сѣ фороу҃ жѡу҃ мовсеѡвоу. и два ѿна его. и сказа емоу҃ мовси по радѡу. елнко сзтвори емоу҃ Ꙗѣ.

[арк. 174 зв., кінець:] нсоужше ѡсоуднша лютого врага ратоворѣца. и ѡгннѡ вѣу҃номоу҃^{п р е} даша. нны же тазѣкы нстрѣ

зѧ ꙖꙖ. слово ѡ мовсен како Ꙗла кѣ нмоу҃ нзѣ ѡблака бѣ.

[початок:] то҃га мовси ѿпоустн теста своего во фораѡвѣ зѣлю свож, ѿ таже прншелѣ. сам же мовси възынде на чѣ горы бѣжїа. и въззвалн Ꙗѣ ѿ нѣсе Ꙗла. тако Ꙗлн домоу҃ тнлевоу. и повѣжѣ снѡ и҃нлєвыѣ.

[кінець:] наставлаа и҃ ѿ плѣскѣ на дѣховнаа, да говѣннѣнша сзтвориѣ. мовси же Ꙗла кѣ восемоу҃ е҃ рече емоу҃ Ꙗѣ. и сзнаѡдѣша же людїе Ꙗлѣ сен.

зѧ Ꙗд. слово. ѡ мовсен како сзтвори треѡу҃ Ꙗѡу҃ бѡу҃.

[арк. 175, початок:] бѣ же въ третїи днѣ кѣ свѣтоу. быша громн и млзніа горѣ сннѣстѣн. и гла троубы глашаше велмн. и оубѡташеса възсн людїе възплзѣѣ. нзведе мовси людн нс плѣка, и сташа по горож.

[арк. 175 зв., кінець:] **ІАКѸ** **ВУ** **ТО҃ГА** **СП҃СОСТѢ** **КРЪВІЖ** **ТЕЛУЕЖ** **І** **ЮНУЕЖ**. **ТАКО** **МУ** **ПНѢ** **КРЪВЬ** **СП҃ОВОУ** **ПРІЕМЛЮЩЕ** **УСЦІАЕМ** **СИ** **ДШѸ**.

ЗА **ПѢ**. слово, **У** **МОУ** **СЕН**. **Ѣ** **ДА** **НА** **ГОРѢ** **СННАНСТѢ** **ГЛА** **КЪ** **ГОУ**, **ЛНЦѢ** **КЪ** **ЛНЦОУ**.

[арк. 175 зв., початок:] **ВЪЗРѢ** **РЕЧЕ** **МОУ** **СИ** **І** **АРѸ** **Н** **АНАДАВЪ** **І** **АВНѢ**. **Н** **З** **СТАРЕЦЬ** **І** **НЛЕВЪ**. **Н** **ВНДѢ** **ША** **МѢ** **СТО** **НА** **ДЕЖЕ** **СТО** **АШЕ** **ГЪ** **БЪ**, **Н** **ІАША**. **Н** **ПНША** **ТОУ**. **ПО** **СѢ** **ЖЕ** **ОУ** **БВО** **РЕЧЕ** **ГЪ** **БЪ** **КЪ** **МОУ** **СЕУ** **ВН**. **ВЪЗЛѢ** **ЗН** **ТЫ** **НА** **ГОРОУ** **Н** **СТАНН** **ТОУ**.

[арк. 177, кінець:] **МОУ** **СИ** **ЖЕ** **ПРІЕМЪ** **СКРНЖАЛН** **У** **РОУ** **КЫ** **ГНА**. **НЕ** **ВѢ** **ДѢ** **ГА** **ВЪ** **МРАЦѢ**. **СКРНЖАЛН** **ЖЕ** **НАРЕЧѢ** **СА** **ДЪ** **ЦѢ** **КАМА** **НѢ**. **Н** **ВѢ** **НАПНСА** **НО** **НА** **НЕЮ**. **І**, **СЛОВЕСЬ**. **ПРЪ** **СТО** **ВЖІЕМЪ**.

ЗА **ПѢ**. слово **У** **МОУ** **СЕН**. **КАКО** **СКАЗАЕМОУ** **БЪ** **У** **ПРЕСТОУ** **ПЛЕНІН** **СНОВЪ** **І** **НЛЕВЪ**.

[початок:] **ПО** **СѢ** **ЖЕ** **РЕЧЕ** **ГЪ** **КО** **МОУ** **СЕУ** **ВН**, **СЪ** **СТОУ** **ПНН** **СЛѢ** **ЗН** **СКОРО**. **БЕЗАКОНОВАША** **ЛЮДІЕ** **ІА** **НЪ** **ВЕДѸ** **У** **ЗЕМЛА** **ЕГУ** **ПТА**. **ПРЕСТОУ** **ПНША** **СКОРО** **НЖЕ** **ЗАПОВѢ** **ДА** **НМЪ**.

[арк. 178, кінець:] **Н** **ТЪ** **Ѣ** **ПРЕЖЕ** **ВЪ** **СѢ** **ХЪ** **Н** **ВЪ** **СЕ** **У** **НѢ** **СЪ** **СТОУ** **ТСА**. **МОУ** **СИ** **ЖЕ** **БѢ** **РЕЧЕ** **ВѢ** **РЕНЪ**. **ІАКО** **ВЪ** **ПОСЛОУ** **ШЕСТВО** **ГЛЕ** **МЪ** **ГѢ** **ХЪ** **ВЪ** **ДОМОУ** **СНЪ** **ЕГО**. **ЕГѸ** **ДО** **ЕСМО** **МУ**. **НЖ** **МУ** **ПРЕЖЕ** **РЕЧЕ** **ННОМУ** **БЫ** **ТІА** **ПРНТЕЦѢ** **МЪ**.

ЗА **ПЪ** слово. **У** **МОУ** **СЕН**. **КАКО** **СЪ** **КРОУ** **ШН** **СКРНЖАЛН** **ЗА** **ВѢ** **ТА**.

[початок:] **МОУ** **СИ** **ЖЕ** **НЕ** **СУ** **СКРНЖАЛН** **ПНСА** **НІА** **ВЪ** **ВАА** **НО** **ВЪ** **ДО** **ЦѢ**. **КЪ** **НЕМОУ** **ЖЕ** **РЕЧЕ** **ГѢ** **СНЪ** **НА** **ВЪ** **ВННЪ**. **СЕ** **ГЛА** **КРЫУ** **Н** **РАТ** **НУ** **Н** **ВЪ** **ПЪ** **ЦѢ**. **КЪ** **НЕМОУ** **ЖЕ** **РЕЧЕ** **МОУ** **СИ**. **НѢ** **ГЛА** **КРЫУ** **Н** **РАТ** **НУ** **Н** **ВЪ** **ПЪ** **ЦѢ**.

[арк. 179, кінець:] **ПНѢ** **ЖЕ** **РЕЧЕ** **У** **НМѢ** **ТЕ** **РН** **ЗЫ** **ВАШЕА** **СЛА** **ВЫ** **І** **ОУ** **ТВАРЬ**. **ПОКАЖОУ** **ТИ** **РЕЧЕ** **У** **ТО** **СЪ** **ТВОРИЮ** **ТЕ** **БѢ**. **НѢ** **С** **НА** **ПРІА** **ЛЬ** **ЕЖЕ** **РЕЧЕ** **ТИ** **ГЪ** **ВѢ** **ГНѢ** **ВЪ**, **Н** **ПАГОУ** **БВОУ** **ВЪ** **ІА** **ЗЫ** **ЦѢ** **ХЪ**.

ЗА **ПН**. слово **У** **МОУ** **СЕН**, **КАКО** **ПОВЕЛѢ** **ЕМОУ** **БЪ** **Н** **СТЕСА** **ТН** **СКРНЖАЛН** **КАМА** **НЫ**.

[початок:] **Н** **ПО** **СѢ** **ОУ** **БВО** **РЕЧЕ** **ГЪ** **КЪ** **МОУ** **СЕУ** **ВН**. **Н** **СТЕ** **ШН** **СО** **БѢ** **ДВѢ** **ДО** **СЦѢ** **КА** **МЕНѢ**, **А** **ЦѢ** **ЖЕ** **БѢ** **СТА** **Н** **ПРЪ** **ВѢ**. **Н** **ВЪ** **ЗЛѢ** **ЗН** **КЪ** **МНѢ** **НА** **ГОРОУ** **ДА** **ВЪ** **ПНШОУ** **СЛОВЕСА**. **ІАЖЕ** **БѢ** **ША** **НА** **ПРЪ** **ВОУ** **Ж** **ДО** **СКОУ**, **НЖЕ** **СЪ** **КРОУ** **ШН**.

[арк. 180 зв., кінець:] **ДНЬ** **ПОВЕЛѢ** **ВАЕ** **ХРО** **МО** **МОУ** **ПАЧЕ** **СРЪ** **НЫ** **СКА** **КА** **ТН**. **НЖ** **КТО** **МОЖЕ** **ОУ** **БВО** **ІА** **СНѢ** **ТА** **ВЪ** **СА** **БЫ** **ВШАА** **УЮ** **ДЕ** **СА** **НПНСА** **ТН**. **МУ** **ЖЕ** **НА** **ПРѢ** **ЛЕ** **ЖАЩЕ** **ВЪ** **ЗВРА** **ТНМ** **СА**.

ЗА **ПѢ**. слово, **У** **МОУ** **СЕН**, **КАКО** **ПО** **СТН** **СА**. **М** **ДН** **ІН** **Н** **М** **НО** **ШІН**.

[початок:] **РЕЧЕ** **ГЪ** **КЪ** **МОУ** **СЕУ** **ВН**, **Н** **СТЕ** **ШН** **СО** **БѢ** **ДВѢ** **ДО** **СЦѢ** **КА** **МЕНѢ**, **А** **ЦѢ** **ЖЕ** **БѢ** **СТА** **Н** **ПРЪ** **ВѢ**. **Н** **ВЪ** **ЗЛѢ** **ЗН** **КЪ** **МНѢ** **НА** **ГОРОУ**. **ДА** **ВЪ** **ПНШОУ** **СЛОВЕСА** **ІАЖЕ** **БѢ** **ША**, **Н** **НА** **ПРЪ** **ВОУ** **Ж** **ДО** **СКОУ**.

[арк. 181, кінець:] **НЕ** **БЫ** **ВЪ** **З** **МОЖНО** **ПЪ** **ТНОМУ** **Ѣ** **СТВОУ** **У** **ЛѢ** **Ь** **СКОМУ** **СП** **ТНСА**. **Н** **ТОУ** **ОУ** **БВО** **НА** **ГОРѢ** **СННАНСТѢ** **Н**, **ВЪ** **ДА** **ЕМОУ** **ГЪ** **СКРНЖАЛН** **НА** **ПНСА**, **І** **СЛОВѢ** **ЗА** **ВѢ** **ТА** **СВОЕГО**.

зѧ ѿ. слово ѡ моуѡсен. како повелѣ емоу бѣ сътворити хрѧ. ѣ наречетъ са скниѧ.

[початок:] моуѡсен же прѧать скрнжалн ѿ роукъ бѣжѧ. н бѣ вѣнѣвзвѧано пнсма прѣсто бѣжѧ. гѣ же глѧ рече кѣ моуѡсеж. се вндѣль еси гзвы егвпѧта. н вѣса юдеса моѧ вѣ поустынн.

[арк. 185, кѧнецъ:] сътвори же моуѡсен скниѧ вѣвбраженоуѧ емоу на горѣ. н вѣ вѣ прѣвын мѧца бѣ лѣто. нсхода егвпѧта. вѣ ѧ днѣ мѧца. ста хрѧ по глѧу гнѧю. се же оубо ѡ левгнѣскы. н ѡ жрѣчыствѣ левгнѣствѣ. вѣса глѧна быша по радѧу.

зѧ ѿѧ. слово ѡ моуѡсен. како повелѣ емоу бѣ нснѧтати нарѧ, вѣ поустынн сннанствѣн.

[арк. 185/186, початок:] се же оубо // ѿ чнслѣ пнсана быша. глѧ гѣ кѣ моуѡсеѡвн вѣ поустынн сннанствѣн, вѣ храмѣ свѣденѧ. вѣ едннѣ днѣ мѧца вѣтораго. вѣ лѣ бѣ. нзшестѣѧ егвпѣскаго.

[арк. 186 зв., кѧнецъ:] н вѣзмѣте рече нго мое на са, н наоучнѣса ѿ мене. ꙗко азѣ есмь кротокъ. н смѣренѣ срѣцемь. н ѡбращѣте покон дѧша вашн. ꙗрѣ бо рече мон блгѣ е. н вѣрема мое легко е.

зѧ сѣ. слово, ѡ снѧ инлевы. како разорѣса вѣ нн ѡгнь.

по семѣже оубо рече гѣ комоуѡсеѡвн. съгладан снѡвь левгнннѣ по домѧ ѡчѣства нѣ ѿ мѧца едннѧго н выше е младенець. н вѣ съгладанѧе нхѣ.

[арк. 187, кѧнецъ:] вѣм же ѡгнь сн спады съ нѣсе за тѧжкосрѣдѧе ваше. вѣ же н сѧтананла бывша прѣже вѣчннѧу дѧгльствѣ. вѣмѣже его н за грѣдѧ спѧша. н ѿлоуѣеноу велнкыя славы бѣжѧ, ꙗ н тебе.

зѧ сг. слово ѡ моуѡсен, како повелѣ емоу гѣ нзврати ѧ моуѡ ѿ старецѣ.

[арк. 187, початок:] по тоу оубо рече зазрахоу людѧе моуѡсеѡвн, ѡ не ѧденѧн маѣсы чѣсновнѧца. на токмо манѧноу ꙗдоуше, скрѣь сн творѧхоуѣ. тоу же оубо н глѧ гѣ кѣ моуѡсеѡвн, ꙗко нзврати емоу, ѧ моуѡ ѿ старецѣ. ꙗко н пнсанѧе рече.

[арк. 188, кѧнецъ:] ѡ вѧ оубо ѡнѣ вѣжтѣвнѣ дѣдѣ, вѣ гѣ на десѧ ѧгалмѣ глѣть. рече безоумень вѣ срѣцн своємь нѣ бѧ. по растлнша рече н ѡмразншаса, вѣ науннанн своѧ. по мы же оубо на прѣлежащее нандѣ.

зѧ сд. слово ѡ моуѡсен. како повелѣ моуѡ бѣ послати съгладатѣла вѣ землю ханѧнскоу.

[арк. 188, початок:] рече гѣ кѣ моуѡсеѡвн поустн ѿ себе моуѡжа да съгладаета зѣлю ханѧнннскоу. того радн н съгладатѣла повелѣ нмѣ послати бѣ. да прѣже оубѣдѧ бѣгоплодѧе земла тоѧ, н оуѣрѣднѣ пондоуѣ.

[арк. 189, кѧнецъ:] вы же послѣдннѣ ѡкаиѧнын ро вндѧше славоу снѧ бѣжѧ, его ѿвѣргѧстѣса пре лнцѣ пнлатѡѡ. н на кѣртѣ ꙗко злодѣѧ ѡбѣснѣте.

но сзбоудѣса на ва прореченное дѣдо. тако рѣ, въ оѣмь псал'мѣ. рѣ нже не исправнѣ сѣца своего. ни оу вѣрн сз бгомь дхѣ своеѣ.

зѣ сѣ. слово в снѣ коревѣѣ. како запеленъ быша сз нѣсе огнѣ.

по цѣ же оубо н сзнѣ снѣ коревыѣ, запаленъ бы сз нѣсе огнемь. хоташе н жрѣтвѣ оу принести бес правѣы.

[арк. 189 зв., кінець:] Глав'шнхъ на мѡвсѣа н аарона. такоже оубо н вы нѣѣ казнь н мѣсть н работѣ н мѡвѡвѣ вѣч'новѣжъ вѣспрїасте. Глав'ше на гѣ тѣ хѣ снѣ бѣжїа. тако то в вѣлзаоуѣ кнѡшн вѣсовѣтѣмь вѣсы нзгоннѣ.

зѣ сѣ. слово в жезлѣ ароновѣ како процвѣте.

[арк. 189 зв., початок:] по семъ же оубо рече гѣ кѣ мѡвсѣеж, глѡ снѣ ѡ инлево. вѣзлмн оу ннхъ жезлы по домѡ ѡчѣстѣва нѣ вѣ жезла. н напшн когождо нмѡ на нѣ по племенн домоу ѡчѣстѣва нхъ.

[арк. 190, кінець:] то поуто юднѣтѣса како родн дѣаа. но такоже глѣть сѣмоглѡнѣ догматнкъ. ндеже во хошѣ бѣ повѣѣжѣетѣса ѣства чннѣ.

зѣ ѣз. слово в мѡвсѣн, како нзведе водоу не камене.

[початок:] по сѣ же оубо прїндоша вѣ сз нѣ снѣвы нлѣвь. н пребывахоу вѣ каднсе. н не баше воды соньмоу. сзбраща же са на мѡвсѣа н аарона н хоуѡлхоу людїе глѡше.

[арк. 191, кінець:] по семъ же оубо прнде хананѣ црѣ ародовѣ на сѣоуѣ сз снѣмн инлеѣмн. н предѡ гѣ ханана вѣ повнновенїе снѣ инлѣвь.

зѣ снѣ. слово в мѡвсѣн. како повелѣ емоу бѣ сзтворнтн вѣрѡ смїннѣ ѡ мѣдн.

[початок:] по сѣ оубо вѣзвнгошасѡ людїе ѡ горы вра. н прндоша землю хорнѣвскоу. сташа на мѣсте нарнцѡемѣ монѡамѣ, н начаша людїе хоуѡнтн на мѡвсѣа, глѡше.

[арк. 191 зв., кінець:] в се змїевын врѣ вѣлнчнсѡ. н древле вѣ ран смїа прелестн, древа вѣкоуснтн. то нѣѣ смїѣж дрѣванѣ копнемь пробѡде. крѣть вѣ вѣразн. тѣ же оубо смнѣж крѣтынн вѣрѡ сзтворн. да крѣтѣ смїевы вѣреды вѣлнчнѣ. тѣмъ же оубо смїн оупражннсѡ. крѣть же прославнсѡ.

зѣ сѣ. слово в вѡлаамѣ пррѣцѣ. еѣа ндѡше кѣ црѣ вѡлакоу.

[арк. 191/192, початок:] по семъ же оубо вѣзвнжесѡ тнлѣ. н нача прїнматн землю нноплеменннкъ вѣстрїемь мѣча. н вѣга црѣ вѡсан'ска оубн. слыша же вѡлакѣ снѣ сем'форовѣ, вѣселнко сзтворн нлѣ амморѣж, н оубѡтѣса вѣл'мн.

[арк. 194 зв./195, кінець:] н повелѣ же гѣ мѡвсѣеж, сзгладатн людїн нлѣвскы. вѣсѡкомѡу ндоушѣмоу, ѡ кѣ тѣ лѣ // н выше. н вїжт'сѡ смѡдїамы. сзгладѣ мѡвснн бы вѣ согладанїе нхъ. хѣ тысѣ. н єднна тѣ соушѡ. х н л. лѣвгїннѡѣ племенн бы. фѣ н фѣ. вѣ мѡвѣжескѣ поль, ѡ єднного мѣца.

з'я р̄. слово ѡ мовсен, како повелѣ емоу бѣ. ѡместити мѣ сѣновъ инлєвь ѡ мадіамлянъ.

[арк. 195, початок:] по се оубо рече гб̄ кз мовсеж. м'стнместь сѣновъ инлєвь ѡ мадіамла. ти потѡ приложнса кз людѣ свонмь. и рече мовсн кз людѣ гл̄а. възроужнте ѡ себе моужа, и възпольнтеса прѣ бмь на мадіама, ѡдатн ѡмещеніе ѡ г̄а мадіамоу.

[арк. 195 зв., кінець:] и покланѡхочса людїе веел'фегороу блоуженїа радн. да того радн възшла бѣ на на пагоуба. и того радн възѣаша ѡместїе мадіамла.

з'я р̄а. слово ѡ станѡ сѣновъ инлєвь е҃га ндаше въз землю шветованноуж.

[початок:] и се же оубо възпнса мовсн станѡ сѣновъ инлєвь, тако повелѣ емоу гь. и се соу станове ншествїа н̄. възвнгошаса ѡ рамеснвз а мцъ нже нарцает'са мар'ть.

[арк. 196 зв., кінець:] да и послѣнїн разоуж. тако поспѣшенїемь бжїн, поустаа та и непроходнаа и безвѡнаа мѣста прондоша. кз шветованнєн зєлн градоуше.

з'я р̄б. слово ѡ мовсен. како заповедае моу бѣ шправѣанїа и соуды.

[арк. 196 зв., початок:] и по сем' же рече гб̄ кз мовсеовн, да боудѣ в̄а въз шправѣанїе соудоу, вроженїа ваша и възсѣ селѣ вашн̄. вѣ оубнвын дшюу прѣ послоухы, и да оубїетъ оубнваго.

[арк. 198 зв., кінець:] вы бо и въз гробѣ похотенїа разгневалн бѣсте г̄а б̄а вашего. и е҃га выпоустн гб̄ ѡ кадн̄, гл̄а. нзындѣте и прїнмѣте землю жже а даж в̄а. и непослоушасте словесе г̄а б̄а ваше. и не вѣровасте емоу. и вѣсте непокарашса прѣ гмь.

з'я р̄г. десѣсловь бжїн, іа напнса гб̄ бѣ мовсеж на горѣ сннанстѣн.

[початок:] и по сем' же оубо рече мн гб̄. нстешн себѣ двѣ досцѣ каменѣ. а цѣ же вєста и прзвѣе аз' же сзтворн̄ тако. и въззындѡ на горѣ кз гѡу бѡу моемоу.

[арк. 200, кінець:] и запрещаа чадѡ и нсчадїю своемоу. не поклонатн̄. нстоуқанн̄ тѣ. да не въз грѣдѣ погыбше, и самн въз прзсть преложаса. в̄и оубо многажы поклонастеса коумнрѡ тѣ. нхъ же радн многатомленїа пѡгасте.

з'я р̄д слово ѡ покланенїн ѣтнх̄ нконѣ хвѣхъ.

[початок:] аще лн замнннса ѡ нашѣ покланенїн. нже ен ... тѣ нконѣ покланѣса. напнсажше вбразь вл̄кы ншего тс̄ х̄а, ннкакѡ ѡлоученъ. его бо не вндѣхѡ, то како можѣ напнсатн, не шпнсанна соуша.

[арк. 202, кінець:] ѣ, ѡ лжн непослоушествоун. і, на блнжнаго своего не помыслнтн, и възса елнко соу его. того оубо радн гб̄ нашъ тс̄ х̄а ѣлколюбець въз сѣтѣмь своѣ е҃лїн, сїа и на прѣложн.

за $\overline{\rho\epsilon}$. слово в мовсен, како заповѣда юдеѡ повнвати каменїемь творашн зло.

[початок:] н посе оубо рече мовсн. аше^{*} вбращѣса оу тебе вѣдннѡ гра^а твои^х. іа^а гѣ бѣ дѣ тебѣ. моу^х нли жена сѣтворн^т зло, прѣ^а гѣмь бѣмь твои^х.

[арк. 203 зв., кінець:] іако проклѣ^а є вѣсакь вѣ на древѣ. в сѣ^а оубо н велнкын тѣ бѣгодѣхновенинын павель рече. хс^с нын скоупн ѡ клатвы законныа. бывѣ законоу клатва.

за $\overline{\rho\sigma}$. слово в мовсен, како повѣда іоудеѡ. в проклатїи н^х.

[початок:] рече оубо мовсн. се бѣвениѣ бѣгословаѣ та гѣ бѣ н лїо днѣ. н нвѣ^а на десно нн на лѣвода не ходншн н бѣ чюжн^х, слоужнтї н^х. н боудѣ аще не послоушаешн вѣса заповѣдн его.

[арк. 206/207, кінець:] мовсн оубо велнкын тѣн, н скрнжалн ѡ роукоу гнїо прїѣ прещенїемь претнвѣ н клатвами закла. н є сѣбѣса на ва, // до днѣшнего дне. та вѣса сѣтѣ^а дѣх^а нзвѣша. нж послоушан оубо сего како рече гѣ кѣ мовсевн.

за $\overline{\rho\zeta}$. слово в мовсен, како бѣ мов повелѣ прнзвати нсоуца навнна, н заповѣдаа емоу.

[арк. 207, початок:] се прнспѣша днїе сѣмрѣтн твоєа. прнзовн тѣа, н стане та прѣ^а дѣєрмн храма свѣденїа. н заповѣдаж емоу. нде мовсн ісоу^х, вѣ хрѣ^а свѣденїа.

[арк. 207 зв., кінець:] нже азѣ заповѣдаж ва^а. н срашѣ^е вы зло вѣ послѣннаа днн. іако сѣтворнсте зло прѣ^а гѣмь. н разгнѣвасте н вѣ дѣлѣ^х роу^к в^б вашєж. гѣла же мовсн вѣса гѣлы пѣснн сєа, вѣ оушн вѣсемоу сонмоу інлєвоу.

за $\overline{\rho\eta}$. пѣ вѣтораа, мовсєва. в вѣторѡ законѣ.

[початок:] вѣнмн нѣо еже гѣлю. н слышн земле гѣлы оустѣ мон^х. тѣ^а оубо велнкѣ мовсн, нѣо н землю іако пороучнтєла н послоу^ха поставлаѣт. нм^х же вы наоу^чн послоушатн гѣ бѣ. но вѣдаше іако вырѡ^а жестокосрѣдын н наплазнын.

[арк. 212 зв., кінець:] н вчнстн гѣ землю людїи свон^х. нм^х же населнтн бѣ хрѣ^атїанѡ на землн нзбранїнон н тѣ. да сѣ собож прнда вѣлка сѣпс нашѣ. н вчншь ю н ѡстн. вѣпнса же мовсн пѣснѣ сїж вѣ тѣ днѣ, н наоу^чн сѣны інлѣвы.

[арк. 212 зв./213] за $\overline{\rho\theta}$. слово в мовсен. како емоу повелѣ бѣ вѣзытн на гороу варн^а. нже є вѣ землн моавлн прамо ернхона. ндѣ прнставнса мовсн.

[арк. 213, почток:] по сѣ^а рече гѣ кѣ мовсєвн, вѣзыдн на гороу варн^а. іаже є вѣ землн моавлн, прамо ернхо, н внжѣ^а землю харавнню аже азѣ даж снѡ^а інлєво^а, вѣ вдрѣжанїє. н скончєшнса на горѣ на ню же вѣсходншн тамо.

[арк. 216, кінець:] родн мовсєа. н вѣ вѣсѣ^а лѣ амѣрмль. рѣ н лѣ. мовсн же єгѣа нзведе людн нз єгвпѣта. тогѣа вѣ емоу лѣ. пѣ. мовсн же вѣ зѣ. ѡ аврамова колѣна.

зѧ рѧ Ꙗ кннгъ нсѣса навгѣнна. і ѡ сждѧхъ.

[арк. 216, початок:] бѣ по скончани мѡуѣевѣ раба гѣна. ре гѣ кз ісоуѣоу ѣноу навгѣнноу. мѡуѣевѣ рабѣ мон скончася. ꙗѣ оубо възставъ прендн іѡрдань, тын възсн людѣе.

[арк. 218, кінець:] тако оубо бгохоуѣнаа сквръзнаа оуста іоуѣденска, не възмогѡша покритн дѣвчскаго рождѣства. нж загражажтсѧ прѣрѣчьскымн проповѣданїн. н еѣльскымн сзбытїн. но іакѡ рече писанїе.

зѧ рѧі слово ѡ нсоуѣѣ навгѣннѣ, како пренде іѡрдань, н како пленн ернхона града.

[початок:] прешѣше ѣнове іѣлевн ҃ресь іердань. н възплзуншѧ на галгалѣ. іѧ Ꙗ възстокъ слѣнца Ꙗ ернхона тоуѣ н камыкн положнша въз памѧ родѡ.

[арк. 221, кінець:] сзѣаше ерн. сзѣашѡ же бывшѡу ернхоу. н бѣ възнеѣга възставитн врата емоу. н оумре меншїн ѣнъ его, емоуѣ нма сзгоуѣвь. по глѡу клѧтвы нсоуѣовы. понѣ гѣ рече емоу проклѧтн грѧ н мѣсто.

за рѣі. слово ѡ ісоуѣѣ навгѣннѣ н ѡ ѣнѡ іѣлевы. како нзѣїенн быша Ꙗ генснь.

[арк. 221, початок:] по сем же оубо нсоуѣ, поустн. гѣ. на грѧ ген. ѡнн же ҃ютнѣше оубнша Ꙗ нн, лѣ моуѣжь. самѣхъ же прогнаша сз лнца, слышавъ же сеѣснь, паде ннць молѧса, н възпѧа кз гѣн.

[арк. 224, кінець:] слышн же жндѡвнне. всемоуѣноую десннцоу влѣчу. іакѡ мнѡжество насѣннъ іазыкѡ потребн прѣ лнцѣ вашн. бѣ ѡкадннн ꙗѣ потребленн бысте прѣ іазыкы. за беззаконїе ваше. но іакѡ рече.

зѧ рѧі. слово ѡ оупокѡенїн іѣла Ꙗ всѣ вѣрѧ н. н ѡ прѣставленїн тѣа навгѣнна.

[арк. 224, початок:] бысть по днѣ мнѡзн. покон гѣ іѣла Ꙗ възсѣ вѣрѧ н. ісоуѣ же бѣ старецъ прешѣ днн. н сззвѡвзсѧ ѣны іѣлевы. срарѣца же н кнѣса н сѣдѧ н кннгѣїа н.

[арк. 225 зв., кінець:] внѣ ѡкаменїе жндѡско. вндѣ ҃юдеса бѣїа дрѣжан скрыжалн завѣта гѣна. но н еше мѡуѣевѣ н нѣоуѣвѣ законѣ не нзшѣшю нзъ оушїю вашѣж. прнлѣплѣшн. бѣсѣ стрѧскы.

зѧ рѧі. Ꙗ сеѣ Ꙗ кннгн еже ѡ сѣднѧ н ѡ прнходѣ іюдннѣ въз землѣ хананѣскоу.

[арк. 225 зв., початок:] н бѣ по скончани ісоуѣ. възпрошаж его ѣнове іѣлевн, гѧ глѣше. кѣто въззындѣ сз намн кз хананѣж възевѡдѡж, сѣуѣса сз нннн.

[арк. 227 зв., кінець:] н пакы прнложнша ѣнѣ іѣлевн сзтворитн злое прѣ гѣль. н ѡдѧ гѣ в рѣжоу авннїю цѣрѧ ханаа. нстоуѣнн іѣлю по сзвладенїн лѣ. к. н вѣ кнѣснь снлы его нсѣара. поустн сз нн, цѣ колеснн желѣзнн авннѧ цѣрѧ ханаа. да сѣтоуѣжѧ іѣлю.

зѧ рѣі. слово ѡ дѣворѣ прѣручнцѣ.

[арк. 227 зв., початок:] вѣ тѣ же д'ни бѣаше жена фудѣѳова имене дѣвора. прѣручнѣ бѣаше и сѣдѣаше илѣю. бѣашѣ мѣсто еѡ оу фннкїа мѣдѣрѣю и вефнлѣ. вѣ горѣ ефремовѣ.

[арк. 229, кінець:] и дѧ вѧ зем'лю ѧ. и рековѧ вѧ азѣ есмь гѣ бѣ вѧ, и не оубонтеса бѣ амморенскѣ. вѣ нѣ же вы живете. и не послоушасѣте рѣун моеѡ.

зѧ рѣі. слѡ ѡ гедешнѣ, како іавнса емоу аггль гнѣ.

[початок:] и прїнде аггль гнѣ и сѣде по дрѣвомѣ. и сегеднѣ снѣ насѡ м'латаше п'шенноу на тоцѣ воѣ. бѣжати хотѡ. ѡ лица маднамла. и іавнса емоу аггль, и рече ѣ.

[арк. 231, кінець:] и шплѣухжса на іоудоу и веннамна и ефрема. и въззпѣша снѣ илѣвн кѣ гѣ глѣше, сѣгрешнхѡ работажшева лнмоу. и поставнша в' себѣ сѣдїж еѳѳаа. снѣ галнадова ѡ жены блоу'ннца.

зѧ рѣі. слово ѡ ефтан како шѣща предати на жрѣтвоу бѣж. иже нзынде нз вѣ домѣ его протнвоу емоу.

[початок:] и бѣ на ефтан дѣх гнѣ. и м'лнса ефтан кѣ бѣж м'лтвож и рѣ. аще предаси преданїѣ мнѣ снѣ аммона вѣжжж мож. и да боудѣт нже нзѣдѣт нз' домѣ моего.

[арк. 231/232 зв., кінець:] по сѣ бѣ сѣдїа, авдо'. снѣ елнхѡ форатоннтн'. семоу бѣаше м'. снѡ и л' вноу' его. и сѣдн илѣю, лѣ і. и прнложнш' / снѣ илѣвн сѣтворншн зло прѣ гмѣ. и предѧ в ржжж фнлнстнмлю. и работаша м' лѣть.

[арк. 232] зѧ рѣі слово ѡ зачатїи сѧсоновѣ.

[початок:] баше мѣвѣ апосарѣ ѡ племене данова. нма емѣ маное. и жена емоу бѣ не плоды. ен же іавнса аггль, и рѣ. кѣ нен. зачнешн и родншн снѣ.

[арк. 233, кінець:] тѣж и сѧ оумре. и въззѣше братїа тѣло его. положнша вѣ гробѣ. маном ѡца его. сїн же оубо сѧсѡ, сѣж' илѣю лѣ к'. и по сѣ не бѣ длго соудїи вѣ илѣн. за м' лѣ. тѣ бѣ велїе зло.

зѧ рѣі. слово ѡ лев'гнтѣ.

[арк. 233, початок:] вы моу' ѡ племене лев'гнна швнтаа в конецѣ горы ефрѣла. поѡ же себѣ женѣ ѡ внфлешма нюднна. и нде в поу'т свон понма женоу своѣ.

[арк. 233.] (без нумерації рубрики). сїн же оубо впнсана быша вѣ крат'цѣ ѡ к'нн'. ѡ. і. хѣ еже ѡ рѣфѣ.

[початок:] бѣ же рече в'неѣа сѣжжжж. сѣдїа, и бѣ глѧ на землн. и бѣ. мѣж елнмо. и нма женѣ его нешмн'. и вѣстѧ емоу и снѣ дѣа. нма е'номоу мало'.

[арк. 235 зв, кінець:] БГЪ же томаше ѿ напастію и ноужею, иноплеменни хѡуѡдѣваше. иНль в' безоуміи. възіа же оубо дни не бѣ въз нѣ соудіа. иж токмо лїи жрецъ, сѣди илю лѣ к̄. сіа оубо кннги вписаны соудѣ въз кратѣцѣ.

кннги. ѿ. ѡ самонли прѡрцѣ. и ѡ саоудѣ црѣ. и ѡ ннѣ црѣ прочїихъ. начало тако нмоудѣ. за рк̄.

[початок:] ѿлкѣ бѣ есармафѣ масифскаго. ѿ горы ефремѣла нма емоу елка. снѣ ермннѣ. снѣ лїнна. снѣ фокелѣ. ѿ племене ефрѣла. и оусега елкана бѣсѣта двѣ женѣ.

[арк. 236, кінець:] да ми гдѣ прошеніе мое, и да даж и гвн всѣ д'ни жвота моего, на помазаніе. и постави прѣ храмѡ гнн. сама* сподобльшнса прѡрцтва наго дара, и научѣ пѣ сію пѣтн гвн.

за рка. млтва прѡрцн анны, мтрѣ самонла пррка.

[початок:] оутврѣднса срѣце мое ѡ гн. възнесеса рѡ мон ѡ бсн моѣ. разшнрнша на врагы моѡ оуста моѡ. възвеселнса ѡ спенїи твоѣ. глѣ оубо иже оуповаѣ на га, възнесѣ ѿ гѣ.

[арк. 237, кінець:] въз тон го. рѣ самон кз тнлю. вставнте коумнры своѡ. валнма и аса и астарофѣ. и прнлѣпнтеса оусрѣно кз гоу бгж вашемоу. и сзтвѡ" иНль тако по глоу самонловоу. и прнзрн гѣ на на. и повнша иноплеменннкі.

за ркв. слово ѡ саоудѣ. како помаза его самонла прркѣ. на цртво.

[початок:] и въз° время възпроснша пакы тнльты, црѣ ѿ самонла пррка. самои же по повеленію гню. помаза и саоудла на цртво снѣ кнсова. ѿ племене веннамнѣ.

[арк. 237 зв., кінець:] бѣ же оубо саоудѣ прѣвыи црѣ въз иНли. и бѣ црѣюѡ на иНлѣ. такѡ не нзволн саоудѣ ходити по глоу гню.

за ркг. саово ѡ самонлѣ пррцѣ. како помаза двѣ на цртво.

[початок:] и ре гѣ ко самонлоу прркѣ. възстѣ и прнкн рѡ мас'ла. и нди въз до іесеѣ въз грѣ внфлеѡ. и помаза на цртво въз снѡ его, егѡ тн ѡ покажоу.

[арк. 238, кінець:] иж аще саоудла давлѣше дхѣ неѣтын. преслоушѣш емоу заповѣ гню. аггарѣ" црѣ амалнкова. кѡко пакн вы ненстовїи ѿврѣженіе и лютыѣ казни прїасѣте. распѣте плѡ носѣща снѣ бжїа. иж такѡ писаніе рече.

[арк. 238] за рк слово ѡ двѣ црѣ. како голїада оубн.

[початок:] бѣ оубо въз дни ты, сзбраша иноплеменннцн. и саоуд нзынде протнвоу и сз лїмн иНлевы. и стоѣхоу протнвоу себѣ. и нзынде моу снлѣ нс' плзкоу иноплеменннчѣ.

[арк. 240, кінець:] по се вы бра люта ѿ иноплеменннѣ на саоудла. и оубтѣ" бѣ въз пл'коу. и трїе снѣе его. въз цртвѡ саоудла, бѣ прркѣ двѣ, и самон. снѣ цртво двѡ второе, кннги. і.

зѧ р̄ке. слово ѡ дѣѣ ц̄рѣ. како ц̄р̄тѡва вѣ іерлнмѣ.

[початок:] и тако слыша дѣѣ ѡ см̄ртн саоула. и повелѣ оубити вѣносащаго. се бо сѧ глѧше тако ѧ оуби саоула. сѧ же растрѣза рнзы своѧ, и плакаса плачѣ велнкѡ по саоулаѣ, и по нафанѣ с̄нн его.

[арк. 243 зв., кінець:] еѧ же пр̄р̄ѣтѡваше. тоѧ и лнкстѡвоушїа в'зываше. с т̄нпаны и ѡрганы. и боубны и сѣпѣмн. и коемждо лнкоу вдаше свон гла и оустаѣ. да пою по нѣ кѡдо ѧ на ѡгѧмы. и сѧ поташе прѣ нмн прорнцаа. такѡ дх̄ь с̄тын дааше емоу провѣщаватн. и ѡнн лнкстѡвахоу вѣ злѣ его гласы и пѣмн.

зѧ р̄кс. слово ѡ дѣдѣ ц̄рѣ. како пр̄р̄ѣтѡва ѡ с̄тѣн тр̄цн. слѡ ѧ.

[початок:] дѣѣ же прорнцаше, ѡ трнвезнѧангѣн тр̄цн. ѡ ѡцѣ и с̄нѣ и с̄тѣ дс̄н. вѣ трн сѡства исповѣдаа. и вѣ єно бж̄тѡ. сѣвокоуплѣа исповѣдаше.

[арк. 251 зв., кінець:] еѧ оубо вѣ гонн саоулѡ. с̄тымн законы жнваше. стрѡченїе же мало оулоуцнѣ. скокѡзенїе по трѣпѣ.

глѧ р̄кз. слово ѡ преставленїн дѣвѣ.

[початок:] сен же оубо блжєнын дѣдѣ преже оумр̄тѡва своего. прнзва с̄на своего соломона. и рѣ емоу, соломоне чадо мое. мнѣ бѣ воѣвнжено с̄рце соѣзатн дѡ нменн г̄ню. и бѣ слово г̄не кз мнѣ глѧ.

[арк. 253 зв., кінець:] и помазаша тамо ц̄р̄тѡватн. вѣ домоу ноудовѣ. и тоу бѣ лт̄ з̄. а по ц̄р̄тѣ саоула ц̄р̄тѡва вѣ іерлнмѣ. лѣ лг̄. и бѣ вѣсѣ лѣ его. п̄ бѣ же вѣ д̄нн ц̄р̄тѡва дѣа. пр̄ркь гѧ. и нафаѧ. и асаѣ.

зѧ р̄кн. слово ѡ соломонѣ ц̄рн с̄ноу дѣоу.

[початок:] соломѡ же сѣде на пр̄тлѣ дѣвѣ ѡца своего. нже ѡ двою на десѧте с̄новѣ. и дѧ гѣ сѣмысль соломоноу. и м̄рстѣ многж вѣмн, и шнротоу вѣ с̄рцн.

арк. 254. (без нумерації рубрики). пр̄нча соломонѡва.

[початок:] сен же оубо соломо вѣспрїѣ прнт'чоу рѣ, вѣзвѣшоу вѧ и несокрыю ѡ вѧ таннь бж̄їн. тако то є м̄рстн датѣ. прѣ хлѣ ражаєть ма гѣ. вѣнеѧа готоваше нбо сѣ нн вѣ.

[арк. 254 зв.] ѡ рожєствѣ х̄вѣ.

[початок:] о рж̄тѣ его гаданїѣ рекь. потаєнаа вѣзвѣщаа. правєнын раждаєса вѣ жнвѡ.

[арк. 255] ѡ нюдѣ.

[початок:] не враждоуи на чл̄ка без оума. развращєно с̄рце коѣ злаа на вѣсѧко врема.

ѡ стр̄тн г̄нн и ѡ кр̄тѣ.

[початок:] древо жнвот'ное є вѣсѣ дрѣзжѧнса. и оуповаюшн тако на гѧ тѣвѣда.

Ѡ ПОГНВѢЛИ ЖНДѢСТѢН.

[початок:] Н БОУДОУТЪ ЛЕСТНВІН ВЪ ПЛѢНЕНІЕ. Н ВОЛА НЕУТНВЫ БѢ СМОТРЕНІА. СЪГРѢШАЖШІ ПОСТНГНѢ ЗЛАА.

Ѡ АПЛѢХЪ.

[початок:] ІАКО ПРАВІН НАСЛѢДАТЪ ЗѢЛЮ Н ПРІПНІН ѠСТАНОУТЪ НА НЕН. Н Ѡ ГА МЪЗА НМЪ. Н СТРОЕНІЕ Н ДОБРОТЫ Ѡ РОУКЫ ГНА.

[арк. 257, кінець:] Н Ѡ НСПЫТАНІН ХВЫ ІАЗВЪ РЕЧЕ ДВЕРЕ ЗАТВОРЕНО, ѠВРЪЗДО АЗЪ БРАТОУ МОЕМОУ ПОНЕЖЕ ѠМННО НЕВѢРСТВІЕ ДРЕВЛЕ ІАВѢ ВЪСѢМЪ, ВЪСКРЪША ГА НЕ ВЪ МѢТѢ. НО ВЪ НСТННОУ. Н РАСПАТОУ Н ПРНГВОЖДЕНОУ ТОМОУ. САМОМОУ ВЪ НСТНННОУ СЪ ПЛЪТІЖ. ВЪСКШОУ ХОУ. Н РАСПАТОУ Н ПРНГВОДЕНОУ ТОМОУ. САМОМОУ ВЪНСТНННОУ СЪ ПЛЪТІЖ. ВЪСКРЪШОУ ХОУ. ЕМОУ ЖЕ СЛАВА ВЪ ВѢКЫ ВѢКОМЪ. АМННЬ.

* * *

Палея Київської Духовної академії, рук. 574 (329) (НБУ ім. В. Вернадського, фонд 301), походить з Москви⁷⁸. На підставі філіграней знаків (корабель та сфера) рукопис датовано М. Геппенером 1560–1570-ми роками, розмір 24, 271 арк., 22 рядки, дзеркало арк. 140<238>190 мм, дзеркало тексту 103<190>160 мм, висота рядка 8 мм, висота літер 3 мм, філіграні «дві колони», за альбомом Briquet 1586/7, 1587 pp.

[арк. 1] БГОВНЦА МОНСТѢА. ПРРКА КННГЪ Ѡ БЫА. КННГА ПЕРВАА.

[початок:] СЪДАНЪ БЫ ПРАЩЦЪ. РЪКОЮ БЖІЕЮ, КРЕСТНЫН НОСА ОБРЪА АДА. ПРВЫН А ОУБО ПОВѢДАЕ ВОСТѢ. ВТОРЫН АЗЪ ЗА ПОДЪТРЕ Н А ПОЛВНОЦІЕ, ЧЕТВЕРОН ЖЕ СЛОВО М, ПОЛВДЕЕ І НЖЕ Ѡ РЕВРЪ ЕГО СЪДАВШОУЮСА ЕВГЪ.

[арк. 1 зв.] Ѡ ДРЕВЕ ЖНВѢНЕМЪ НЖН ВРЪА НВѢТНО СЛОВА.

[початок:] МНОЗНН Ѡ ДРЕВЕ ЖНВѢНЕМЪ ВОСПРѢНІЕ СЛОВЕСН ВПАДОША. ОВН ОУБО ВНДѢНІА ДРЕВА НѢКАЕГО. ДРЪЗНН ДРЕВО ПРОСТО ПЛОДОНОСНО.

[арк. 3] Ѡ ПРЕКОСЛОВІА СМЕШЕНІА АДАМОВА СО ЕВГОЮ.

[початок:] ГЛШЕ Н ІАВНО СМѢШЕНІЕ АДАМЪ СЪ ЕВГОЮ БЫ АНАФЕМА ДА ВДѢТ. АДАМЪ ОУБО ПОНЕ ВНЕГДА НЗЫТН ЕМЪ НЗ РАА, А, ЛѢ СОТВОРН ПЛАЧЕСА.

СЕ НСТНННА БЫТН МНЮ Ѡ БЫТІА

[початок:] ПОЗАЖ АДАМЪ ЖЕНЪ СВОЮ Н ЗАЧЪА РОД...КАННА. БЫ ЖЕ КАН ІАКО ТОЛКЪЕТСА СТЕЖАНІА, НЛН ЗАВНСТЬ НЛН РЕВНО ОБРАЗІА, ПРЕСКВЕРНЕНЪ СОПРОТНВЪЗННКЪ БГЪ, Н ВСАКО ЛЪКАВО ДѢЛО ТО СОТВОРН.

[арк. 3 зв.] О АВЕЛѢ ТОГОЖДЕ

⁷⁸ Иванова О.А., Гальченко О.М., Гнатенко Л.А. Слов'янська кирилична рукописна книга XVI ст. — К., 2010. — С. 301–302.

[початок:] по се же бы адамъ снъ. егѡ именована авель. ѡ сказается плъ. или каженіе или препѣтіе. принесе бгъ ѡ прывене овецъ свои, и ѡ тѣхны своихъ свѣдѣтельствѣ же о сѣмъ бжтвѣныи андрѣи крѣтцкѣи оумнано воспѣваа.

[арк. 4 зв.] ѡ ламехи

[початок:] се ламѣ ѡ чрева мѣре своеа родиса слѣпъ. приѣ же даръ ѡ бга стрѣлати правѣ скоты всакіа. и оубываше ѡ неточню четвераногоа.

[арк. 5] о кайнове смѣртѣи нзыскано бы

[початок:] стѣжнѣже сѣи каѣ ѡ много болѣзненыа шныа жнзни. нже стѣнати на земли и трастиса. вдасть себе в горы пѣсты. и въ езера не вхѡно гла себѣ сице. егда како поне ѡ звѣрен погубленъ бѣдѣ. или ѡ птицъ снѣденъ бѣ.

[арк. 6] о авели како погребено бы тѣла его

[початок:] адам бе вндевъ авела оубѣта не тѣды и обрѣ смѣртѣи како въ бѣ ѣ. присѣдаше при телеси авелеви г днѣи аггъз бы бжѣи прише к немъ рече. адаме что присидиши телеси мѣртвомъ.

[арк. 8] ѡ потопахъ

[початок:] тако заповѣда емоу гъ бѣ. повѣлѣнѣи гнимъ. прихѡжахъ к немъ вса жнвѣнаа и вѣземла ѡ. правѣныи и ивношаше въ ковчѣе іа скѡчасѣи вса правѣныи и нон іа ѡ ба повелѣннаа емъ.

[арк. 8 зв.] ѡ ковчезѣ.

[початок:] мѣрыи нѣкѣто провоідѣнне. вѣщанѣе. нѣбо бѣ а земля не бѣ селѡ бѣ а поутѣи не бѣ. инаведе гъ бгъ дхъ на землю и оумалисѡ вѡда. по сѣмъ сѣде ковчезъ и ѡверзе нон.

[арк. 10] ѡ раздѣле азѣ

[початок:] по сѣмъ іакѡ бы мнѡжествѡ члѣское. ѡмноженіе нхъ на земли. бы пошѣшмъ ѡ вѡстока вбрѣтоша поле. в земли сннарѣ и все лиша тѣ. и баше вса земля гла едннъ и оуста едннѡ.

[арк. 11 зв.] о аврамѣ.

[початок:] въ днѣи же шныи рѡсѡ авраѡ нданъ бы ѡ оца своего. на чѣи звѣзѣуветню. и нскаше творца нѣбѣи и слнцю и лоуѣи. и звѣзѣамъ ѡцѣ же его бѣ ндолѡтворецѣ.

[арк. 13] ѡ мнхнседеци

[початок:] мелхиседекъ. наречетъ вѣшченъ и беззмѣренъ и вѣсрѡдѣ. пѡбѡсѡ свѣ бжѣю мѣи же его вѣсалнмъ. нарицаемаа по именіи града еа. ѡцѣ же его нарицаше ѡ седекъ рѡѣ же сѣна дѡа едннѡ нарѣ седекъ.

[арк. 16 зв.] ѡ стѣдени клѣвѣи

[початок:] нзыде же авнмеле црѣ рарьскы и нспровергага ѿ н гона ѿ трокн авраамовы прнше а врдѣ смнрї гнѣвѣ. н сътворїша ствденѣ клатвоу сътворнша вбон авраамѣ же і граженне. рарьстїн тако не бытї распрївѣ ны ѿ твго днѣ.

[арк. 17] вб вбрѣзднї

[початок:] га рѡн нзмана рѣ емоу гѣ хоцю та проварнтн пауе всѣ ...елнко. соуѣ на землан нзнаменатн та хоцѣ. знаменїемѣ вѣчннѣ вбрѣжн оубо себѣ. н мѣлѣхїседека. а ты вбрѣжешн всакѡ моужьско вѣ домоу сї.

[арк. 18.] о лотн

[початок:] лвтѣ же братанѣ его вѣ в содомнхѣ. н свѣтѣ сътвориахоу. ѣ. црнн шедше плѣннша всю землю свдомьскою. н гоморскою н поробѣша ѿ но лвтѣ вѣтѣ бы.

в сѣтѣн тронцн

аврамѣ же прнше вселнса. оу доуба амвѣрннска ндѣже перьвѣ нмаше бо страннолюбѣе вѣ старастн бо вше. п. лѣ. нмнн. нехоташе вѣкоу снтн хлѣбѣ.

о авленн стѣ трѣ.

ндѣ вже гѣ бѣ блгѣ его нравѣ. н авнса емоу ѡцѣ н снѣ н сѣтѣ дѣхѣ. тако трн моужн поутннцї ѡдалѣ поутн градочѣ. н оузрѣ ѿ нздалеуе пѣта н вѣставѣ.

Уривки Палеї наводяться в збірнику Герасима Смотрицького НБУВ, Милецький монастир, фонд 313, рук. 119 кінця XVI ст. Вільям Федер реконструював балканську основу збірника, який можна поділити на чотири частини: полемічні статі проти латинян; Слово про Благовіщення Германа I Царгородського, що приписує Йоанові Дамаскіну; аскетико-напучувальна; тлумачення; книга про Трійцю та віру; слова на Воскресіння Господнє. Частина, де міститься «Питання та відповіді з Тлумачної Палеї» та «Тлумачення на вірші Соломонового келиха», як зазначає дослідник, відповідають іншим рукописним комплексам, як от Q. p. I. 18, та повторюється в збірнику XV ст. РДАДА МГАМИД рук. 478, а також Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка АСП-134; низку виписок з Палеї містить збірник АСП-148⁷⁹.

Упродовж XVI ст. на теренах Київської митрополії побутували, переписувалися ТП, уривки яких також входили до збірників переважно полемічного змісту. Укладений попередній перелік палейних текстів показує відсутність цих пам'яток раніше XIV–XV ст. Особливості складу, мови і характеру пам'яток указують на їх витоки за часів зрілого серед-

⁷⁹ Veder W. Мелецкий сборник и история древнеболгарской литературы // Palaeobulgarica. — Т. 6. — 1982. — № 3. — С. 154–165.

ньовіччя і віддзеркалюють розвиток тогочасних іудейських учень. Можна припустити, що палейні тексти віддзеркалювали особливості антиіудейських полемічних творів, що формувались на теренах Візантії і Західної Європи. Докладне зіставлення змісту палейних текстів з останніми дасть змогу предметніше підійти до розв'язання такої проблеми. Зважаючи на надзвичайний обсяг ТП, складання переліку наявних списків, їх опис і атрибуція дозволяють продовжити вивчення становлення антиіудейських полемічних текстів на теренах давньої Київської митрополії. Теж стосується Толкового Псалтиря, що ще не публікувався і не досліджувався більш докладно.

Наукове видання

СОЦІОПОЛІТИЧНИЙ ПРОСТІР РАНЬОМОДЕРНОЇ УКРАЇНИ

Історичні нариси

Комп'ютерна верстка *Зубець Л.А.*

Підписано до друку 26.01.2018 р. Формат 70х100/16.
Ум. друк. арк. 50,54. Обл. вид. арк. 49,72.
Тираж 300. Зам. 42. 2018.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, вул. Грушевського, 4

Свідоцтво
про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 5070 від 23.03.2016 р.